

ఉప వేదాలు

సృత్య కళ

సాత్వికాభిసంయం

సదాశివ సమారంభం

గురు దక్షిణామూర్తి

గురు వేదవ్యాస మహర్షి

గురు కృష్ణ మహర్షి

గురు నారద మహర్షి

గురు వాల్మీకి మహర్షి

గురు శిక్షవృక్ష

శంకరాచార్య మధ్యమాం

గురు దత్తాత్రేయ

గురు బాలాఠి

గురు గోరక్ష ముద్ధ

గురు ఆదిశంకరాచార్య

గురు రామానుజాచార్యులు

గురు జ్ఞానేశ్వర్

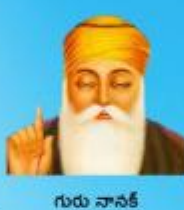
గురు రవిదాస్

గురు కబీర్ దాస్

గురు చైతన్య మహా ప్రభువు

గురు నానక్

గురు రాఘవేంద్ర స్వామి

గురు పీరబ్రహ్మేంద్ర స్వామి

యోగి పరమహంస

అస్మదాచార్య పర్యంతం

గురు తీర్థాంగ స్వామి

గురు లాహిరి మహాశయి

గురు రామకృష్ణ పరమహంస, అమ్మ శారదాదేవి

గురు వివేకానంద

గురు పోయిలా

గురు ఆర్యదేవ్

గురు రమణ మహర్షి

గురు యోగానంద

గురు చక్రవర్తి ప్రభుపాద

గురు మళయాళస్వామి

గురు విద్యాప్రకాశానందగిరి

గురు చంద్రకేశవర పరమారాధ్య

వందే గురుపరంపరాం...

నన్ను “నేను” తెలుసుకోవటానికి

నన్ను “నేను” మార్పుకోవటానికి

నన్ను “నేను” చేరుకోవటానికి

మరియు అత్యుత్తమ జీవన విధానానికి

కావలసిన భక్తి,జ్ఞాన,కర్మ,ధర్మ సమాచారం ఒకేచోట తెలుగులో ఉచితంగా!

సాధారణంగా వేదాంతం తెలుసుకోవాలనే కోరిక వుంటుంది, కాని గ్రంథాలు అందుబాటులో లేవు. ఇంకొకరి దగ్గర గ్రంథాలు వుంటాయి, కాని జిజ్ఞాసువులకి ఎక్కడ ఉన్నవో తెలియదు. అలాగే కొన్ని లైబ్రరీ లో కొన్ని రకాల పుస్తకాలు మాత్రమే లభ్యం అవుతున్నాయి, అంతేగాక విలువైన గ్రంథాలు సరైన సంరక్షణ లేక కనుమరుగైపోతున్నాయి, కనుక మన అందరి కోసం భారత ప్రభుత్వం పురాతన ఆధ్యాత్మిక గ్రంథాలను సంరక్షించే నిమిత్తం ఎంతో శ్రమతో కంప్యూటరీకరణ ద్వారా ఒక చోట చేర్చుతూ ఆన్ లైన్ చేయటం జరిగింది. ఇటువంటి విలువైన జ్ఞాన సంపదను మరింత సులభంగా అందుబాటులోకి తీసుకురావటానికి సాయి రామ్ సేవక బృందం ఉడతా భక్తి గా ఇప్పటివరకే దాదాపు 5000 పుస్తకాలను వివిధ వర్గాలుగా విభజించి PDF(eBOOK) రూపంలో ఆన్ లైన్ లో ఉచితంగా అందించటం జరిగింది. కనుక ప్రతి ఒక్కరు ఈ సదవకాశాన్ని సద్వినియోగం చేసుకోగలరు. ఇందుకు సహాయం అందించిన భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్(డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా <http://www.new.dli.ernet.in>), ఆర్కైవ్ వెబ్ సైట్(<https://archive.org>), గూగుల్ వెబ్ సైట్(<https://www.google.co.in>), మైక్రోసాఫ్ట్ వెబ్ సైట్(<http://www.microsoft.com>) కు మేము ఋణపడివున్నాము.అలాగే ఇటువంటి బృహత్తర కార్యక్రమానికి పెద్ద మొత్తం లో గ్రంథాలను అందించిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానమునకు కూడా మనం ఋణపడివున్నాము. సాయి రామ్ సేవక బృందం కోరుకొనేది ఒక్కటి, ప్రతి ఇల్లు ఆధ్యాత్మిక జ్ఞాన గ్రంథాలతో నిండిపోవాలన్నదే మా కోరిక.

ఈ గ్రంథాలను ఉచితంగా ఆన్ లైన్ లో చదువుటకు, దిగుమతి(డౌన్లోడ్) చేసుకొనుటకు గల మార్గాలు:

- 1) భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్: <http://www.new.dli.ernet.in> లేక <http://www.dli.ernet.in>
- 2) సాయి రామ్ వెబ్ సైట్: <http://www.sairealattitudemanagement.org>
- 3) సాయి రామ్ గూగుల్ సైట్: <https://sites.google.com/site/sairealattitudemanagement>
- 4) ఆర్కైవ్ వెబ్ సైట్: <https://archive.org/details/SaiRealAttitudeManagement>

ఈ జ్ఞాన యజ్ఞం పై గల సలహాలు,సూచనలకు సేవక బృందాన్ని సంప్రదించుటకు: sairealattitudemgt@gmail.com

సాయి రామ్ భక్తి,జ్ఞాన సమాచారం: <https://www.facebook.com/SaiRealAttitudeManagement>

సాయి రామ్ భక్తి,జ్ఞాన సంబంధ వీడియోలు: <https://www.youtube.com/user/sairealattitudemgt>

ఈ జ్ఞాన యజ్ఞంలో ప్రతి ఒక్కరు పాల్గొని, ఈ అవకాశాన్ని సద్వినియోగం చేసుకొని,మీరు సంతృప్తులైతే మరొక సాధకునికి, జిజ్ఞాసువులకు మార్గం చూపించగలరని ఆశిస్తున్నాము. మీరు చదువుకోవటంలో ఏమైనా ఇబ్బంది కలిగితే సేవక బృందంను సంప్రదించగలరు. ఒకవేళ మా సేవలో ఏమైన పొరపాటు వస్తే మన్నించగలరు.

ఈ గ్రంథపు భారత ప్రభుత్వ డిజిటల్ లైబ్రరీ గుర్తింపు సంఖ్య: 6020010001284

గమనిక: భక్తి,జ్ఞాన ప్రచారార్థం ఉచితంగా eBook రూపంలో భారత ప్రభుత్వపు సహాయంతో ఇవ్వడం జరిగింది. ఈ గ్రంథముపై వ్యాపార,ముద్రణ హక్కులు రచయిత,పబ్లిషర్స్ కి గలవు, కనుక వారిని సంప్రదించగలరని మనవి చేసుకొంటున్నాము.

SaiRealAttitudeManagement(SAI RAM) - సాయి నిజ వ్యక్తిత్వ నిర్వహణ(సాయి రామ్)

* సర్వం శ్రీ సాయినాథ పాద సమర్పణమస్తు *

భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్ - డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా

<http://www.new.dli.ernet.in>

Digital Library of India: Inc. X

← → ↻ ↗ www.new.dli.ernet.in

Digital Library of India

Hosted by: Indian Institute of Science, Bangalore in co-operation with
CMU, IIT-H, NSF, ERNET and MCIT for the Govt. of India and 21 major participating centres.

Home Vision Mission Goals Benefits Content Selection Current Status People Funding Copyright Policy FAQ RFP

Books Journals
Newspapers
Palm-Leaves (Manuscripts)

Title

Author

Year to

Subject Any Subject ▾

Language

Scanning Centre Any Centre

[Presentations and Report](#)
[Statistics Report](#)
[Status Report](#)
[Feedback](#) | [Suggestions](#) |
[Problems](#) | [Missing links or](#)
[Books](#)

Click [here](#) for PDF collection
DLI MIRROR at IUCAA Data Center PUNE

For the first time in history, the Digital Library of India is digitizing all the significant works of Mankind.

[Click Here to know More about DLI](#) ^{New!}

Books	Journals	Newspapers	Manuscripts
<ul style="list-style-type: none"> Rashtrapati Bhavan CMU-Books Sanskrit TTD Tirupathi Kerala Sahitya Akademi	<ul style="list-style-type: none"> INSA	<ul style="list-style-type: none"> Times of India Indian Express The Hindu Deccan Herald Eenadu Vaartha	<ul style="list-style-type: none"> Tamil Heritage Foundation AnnaUniversity ^{New!}

Title Beginning with.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Author's Last Name

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Year

1850-1900	1901-1910	1911-1920	1921-1930	1931-1940	1941-1950	1951-
-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-------

Subject

Astrophysics	Biology	Chemistry	Education	Law	Mathematics	Mythology	Religion	For more subjects...
--------------	---------	-----------	-----------	-----	-------------	-----------	----------	--------------------------------------

Language

Sanskrit	English	Bengali	Hindi	Kannada	Marathi	Tamil	Telugu	Urdu
----------	---------	---------	-------	---------	---------	-------	--------	------

అతి విశిష్టం ఈ దానం!

స్వామి వివేకానంద

“దానాలలోకెల్లా ఆధ్యాత్మిక విద్యాదానం చాలా శ్రేష్టమైంది! దాని తరువాతిది లౌకిక జ్ఞానదానం, ప్రాణదానం, అన్నదానం” అని వ్యాసమహర్షి చెప్పారు.

మన ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానం భారతదేశ హద్దులలో నిలిచి పోకూడదు. లోకమంతటినీ ఆవరించాలి! ఇలా లోకవ్యాప్తమైన ధర్మప్రచారాన్ని మన పూర్వులు చేశారు. హైందవ వేదాంతం ఎన్నడూ ఈ దేశం దాటి పోలేదని చెప్పేవారూ, మతప్రచారార్థం తొలిసారిగా, పరదేశాలకు వెళ్ళిన సన్యాసిని నేనే అని చెప్పేవారూ, తమ జాతిచరిత్ర నెరుగని వారే! ఇలాంటి సంఘటనలు ఎన్నోసార్లు జరిగాయి. అవసరమైనప్పుడల్లా, భారతీయ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానప్రవాహం వెల్లువలా లోకాన్ని ముంచెత్తుతూ వచ్చింది.

రాజకీయ ప్రచారాన్ని రణగొణధ్వనులతో, యోధులతో సాగించవచ్చు. అగ్నిని కురిపించి, కత్తిని జళిపించి, లౌకిక జ్ఞానాన్నీ సంఘనిర్మాణ విజ్ఞానాన్నీ విరివిగా ప్రచారం చేయవచ్చు. కానీ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానదానం కళ్ళకు కనిపించకుండా, చెవులకు వినిపించకుండా కురుస్తూ, రోజూ పువ్వుల రాసుల్ని వికసింపజేసే మంచులాగా నిశ్శబ్దంగా జరగవలసి ఉంది. భారతదేశం నిరాడంబరంగా, లోకానికి మళ్ళీ మళ్ళీ చేస్తూ వచ్చిన దానమిదే!

మిత్రులారా! నేను అవలంబించే విధానాన్ని తెలియజేస్తాను వినండి. భారతదేశంలోనూ, ఇతర దేశాల్లోనూ మన పారమార్థిక ధర్మాలను బోధించడానికి తగినవారుగా మన యువకుల్ని తయారు చేయడానికై భారతదేశంలో కొన్ని సంస్థలను నెలకొల్పాలి! ఇప్పుడు మనకు కావలసింది బలిష్ఠులు, జవసంపన్నులు, ఋజువర్తనులు, ఆత్మ విశ్వాసపరులు అయిన యువకులు. అలాంటి వారు నూరుమంది దొరికినా, ప్రపంచం పూర్తిగా పరివర్తన చెందగలుగుతుంది!!

ఇచ్చాశక్తి తక్కిన శక్తులన్నీ కన్నా బలవత్తరమైంది. అది సాక్షాత్తూ భగవంతుని దగ్గరి నుండి వచ్చేదే కాబట్టి దాని ముందు తక్కినదంతా లొంగిపోవలసిందే. నిర్మలం, బలిష్ఠం అయిన ‘ఇచ్చ’ (సంకల్పం) సర్వశక్తిమంతమైంది. దానిలో మీకు విశ్వాసం లేదా? ఉంటే మీ మతంలోని మహోన్నత ధర్మాలను ప్రపంచానికి బోధించడానికై కంకణం కట్టుకోండి. ప్రపంచం ఆ ధర్మాల కోసమై ఎదురుచూస్తోంది. అనేక శతాబ్దాలుగా ప్రజలకు క్షుద్రసిద్ధాంతాలు నేర్పడం జరిగింది. వారు వ్యర్థులని ప్రపంచమంతటా బోధలు జరిగాయి. ఎన్నో శతాబ్దాల నుండి వారు ఈ బోధనల వల్ల భయభ్రాంతులై, పశుప్రాయులైపోతున్నారు. తాము ఆత్మస్వరూపులమనే మాటను వినడానికైనా వారెన్నడూ నోచుకోలేదు. “నీచాతినీచుడిలో కూడా ఆత్మ ఉంది. అది అమృతం, పరమ పవిత్రం, సర్వశక్తిమంతం, సర్వవ్యాపకమైనది” అని వారికి ఆత్మను గురించి చెప్పండి. వారికి ఆత్మవిశ్వాసాన్ని ప్రసాదించండి. ❖

మూలం: శ్రీ రామకృష్ణ ప్రభ - ఫిబ్రవరి 2014

సాత్త్వికాభినయం

డా॥ పి.ఎస్.ఆర్. అప్పారావు

ప్రచురణ

తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం

హైదరాబాదు

ప్రస్తావన

ఆచార్య పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావుగారు సుప్రసిద్ధ పండితులు, పరిశోధకులున్ను. అంతేగాక వారు ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ విద్యాసాంస్కృతిక శాఖల్లో వివిధ పదవులను అలంకరించి పరిపాలనాదక్షులుగా పేరు గడించారు. విదేశసర్వటనలు కూడ జరిపి విశేషానుభవాన్ని గడించారు. వారు తెలుగు నాటక సాహిత్యాన్ని గురించి పరిశోధన చేసి పిహెచ్.డి.పట్టం పొందడమేగాక భరతుని నాట్యశాస్త్రాన్ని తెలుగులో అనువదించిన ఉత్తమ గ్రంథకర్త. పలు సాహిత్య ప్రక్రియల్లోను వారు ఎన్నో గ్రంథాలు రచించినారు. హైదరాబాదు కేంద్ర విశ్వవిద్యాలయంలో నృత్యశాఖకు రూపకల్పన చేసినారు. అన్నింటికన్న మించి వారు ఇప్పుడు తెలుగు విశ్వ విద్యాలయంలో విలీనమైన అంతర్జాతీయ తెలుగు కేంద్రానికి డైరెక్టరుగా కూడ వ్యవహరించినారు.

దా! అప్పారావుగారు ఇటీవల చతుర్విధ అభినయాలకు వివరణలో కూడిన వ్యాఖ్యానం చేసినారు. వాటిలో ఈ 'సాత్త్వికాభినయనం' మొదటిది. చతుర్విధ అభినయాలలో 'సాత్త్విక అభినయానికి విశిష్ట స్థానమున్నది. నృత్యశాఖ విద్యార్థులకు 'సాత్త్వికాభినయం' గురించి తెలుసుకోవడానికి ఇప్పటివరకు మనకు తెలుగులో ప్రామాణిక గ్రంథాలు లేవు. ఆలోచింపును తీర్చడానికి దా! అప్పారావుగారు ఈ కృషి చేసినారు. ప్రధానంగా భరతుని నాట్యశాస్త్రంలోని అంశాలను ఆధారంగా చేసుకొని ఇతర లాక్షణికులు చెప్పిన విషయాల్నికూడ దృష్టిలో పెట్టుకొని అవసరమున్నచోట వాటిని ఉదాహరిస్తూ 'సాత్త్వికాభినయం' గురించి ప్రామాణికమైన పద్ధతిలో దా! అప్పారావుగారు ఈ గ్రంథాన్ని సిద్ధం చేసినారు. దానిని మా తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం పక్షాన ప్రకటించుకునే అవకాశం కల్పించినందుకు దా! అప్పారావుగారికి కృతజ్ఞతలు. ఇట్లా మున్నుండు ఇతర అభినయాలను గురించి వివరించే గ్రంథాలను కూడా త్వరలో ప్రచురించాలని మా యోచన. మా ఈ కృషిని సాథకులు ఆదరిస్తారని ఆశిస్తున్నాను.

ఆచార్య పేర్వారం జగన్నాథం

ఉపాధ్యక్షులు

అంగీరస మహావిరాట్రి

19-2-1993

తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం

విజ్ఞప్తి

పితరౌ జగతః పితరౌ వందే!

1983 లో ఆంధ్రప్రదేశ్ సాంస్కృతిక వ్యవహారాలశాఖ డైరెక్టర్‌గా పదవీ విరమణ చేసిన తరువాత నా సాహిత్య వ్యాసంగం నృత్యకళకు పూర్తిగా అంకితమైంది.

వందికేశ్వర ప్రణీతమైన 'అభినయ దర్పణము'నకు ప్రతి పదార్థ-తాత్పర్య-టీకా సహితమైన నా తెలుగు అనువాదం 1987లో ముద్రింపబడింది. "నాట్యశాస్త్రం : విశ్లేషణాత్మక అధ్యయనం" అనే నా పరిశోధాత్మక రచన 1988 లో ముద్రింపబడింది (దీని ఆంగ్లానువాదం 1969 లోనే ముద్రణ భాగ్యం పొందింది). ఈ రెండు గ్రంథాల ముద్రణకు ప్రేరకులు శ్రీ గరిమెళ్ళ రామమూర్తిగారు, డా. వెంపటి చినసత్యంగారు; ఆర్థిక సహాయంచేసిన వారు శ్రీ బి.వి.యస్.యస్. మణిగారు.

1986 సెప్టెంబర్‌లో కేంద్ర ప్రభుత్వ సాంస్కృతిక వ్యవహారాలశాఖవారు నాకు స్కాలర్‌షిప్ మంజూరుచేశారు - చతుర్విధాభినయాలపై పరిశోధనచేసి, స్వతంత్ర గ్రంథం వ్రాయటానికి; ఈ కృషి నాలుగు నెలలుపాటు సాగింది. ఇంతలో 1987 జనవరి నుంచి యు.జి.సి. వారు నా పరిశోధనకు ఆర్థికసహాయం అందించటానికి అంగీకరించివారు. అందుచేత కేంద్రప్రభుత్వం వారి స్కాలర్‌షిప్‌ను విడిచిపెట్టి, యు.జి.సి. వారి ఆర్థికసహాయాన్ని స్వీకరించాను; ఈ కృషి 1988 జూలై వరకు సాగింది. ఈ సమయంలో 'ఆంగీకాభినయం' మీది రచన పూర్తి చేశాను. (ఇది ముద్రణలో సుమారు 1200 పుటలు ఉంటుంది).

నా అభినయదర్పణ అనువాదం చూసిన ఆచార్య టి. దొణప్ప (నాటి తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం వైస్‌చాన్సలర్) గారు 400 శ్లోకాలతో సంక్షిప్తంగా ఉన్న "భరతరుప్రకరణము"ను కూడా అట్లాగే ప్రతిపదార్థ-తాత్పర్య-టీకా సహితంగా అనువదించటం అవశ్యకమని సూచించినారు. వెంటనే అందుకు పూనుకొని, ఆ రచన పూర్తిచేశాను.

1988 జూలైనుంచి కేంద్ర (హైదరాబాదు) విశ్వవిద్యాలయంలో "Sarojini Naidu School (=S.N. School) of Performing Arts, Fine Arts and Communication" ప్రారంభించాలని నిర్ణయించారు. వైస్‌చాన్సలర్ ఆచార్య భద్రరాజు కృష్ణమూర్తిగారు ప్రొఫెసర్ అండ్ కో-ఆర్డినేటర్‌గా బాధ్యత స్వీకరించి S.N. School ను స్థాపించమనినదిగా ఆచార్య కృష్ణమూర్తి గారు కోరినారు.

ఆనందంతో, కృతజ్ఞతా పూర్వకంగా, నేను అంగీకారం తెలిపినప్పుడు, “మన గురువుగారు ఆచార్య పింగళి లక్ష్మీకాంతంగారు రిటైర్ అయిన 12 సంవత్సరాలకు గాని శ్రీవేంకటేశ్వర విశ్వవిద్యాలయంలో ప్రొఫెసర్ కాలేదు, రిటైర్ అయిన అయిదు సంవత్సరాలకే మీరు ప్రొఫెసర్ అవుతున్నారని చలోక్తి కూడా విసిరినారు సతీర్థ్యులైన ఆచార్య కృష్ణమూర్తిగారు.

1988 జూలై 21 తేదీన S.N. School ప్రారంభోత్సవం జరిపించాను. ఆంధ్రప్రదేశ్ లో సుమారు 37 సంవత్సరాలు పనిచేసి, వివిధములైన పదవులను నిర్వహించాను. ఆ సమయంలో చాలా క్రొత్తసంస్థలను స్థాపించే సదవకాశాలు నాకు కలిగాయి. అట్లాగే ఈ S.N. School ను స్థాపించే సదవకాశం కూడా నాకు లభించటం నా అదృష్టం. ఆచార్య కృష్ణమూర్తిగారి నిత్య పర్యవేక్షణలో, ఆచార్య ఆర్.వి.ఆర్. చంద్రశేఖరరావు (నాడు డీన్-ఇన్-ఛార్జ్) గారి సహకారంతో ఈసారి కూడా నాకృషిలో విజయం పొందాను.

ఎన్.ఎన్. స్కూలులో, నృత్యవిభాగంలో ఎమ్.ఏ. మొదటి సంవత్సరం విద్యార్థులకు ‘ఆంగికాభినయము’ను గూర్చి, రెండవ సంవత్సరం విద్యార్థులకు ‘సాత్త్వికాభినయము’ను గూర్చి పాఠం చెప్పవలసి ఉన్నది. నేను ఈ బాధ్యతను చేపట్టి 1988-89 సంవత్సరంలో ఎమ్.ఏ. మొదటి సంవత్సరం విద్యార్థులకు ‘ఆంగికాభినయం’ బోధించాను; ఇందుకు నేను రచించిన ‘ఆంగికాభినయం’ పూర్తిగా ఉపయోగపడింది. 1989-90 సంవత్సరంలో రెండవ సంవత్సరం విద్యార్థులకు ‘సాత్త్వికాభినయం’ పాఠం చెప్పాలి. ఇంతలో తెలుగు విశ్వవిద్యాలయంవారు ఎమ్.ఏ. కూచిపూడి నృత్యవిభాగం ప్రారంభించారు. అయితే ఎమ్.ఏ. స్థాయికి సంక్షిప్తంగా ఉన్న భరతరసప్రకరణం మాత్రం చాలదనిపించింది. అందుచేత ‘సాత్త్వికాభినయం’ అనే పేరుతో మరల రచన ప్రారంభించి, పూర్తిచేశాను.

ఆంగికాభినయం, సాత్త్వికాభినయం రచనలకు ప్రేరకులైన కేంద్ర ప్రభుత్వ సాంస్కృతిక వ్యవహారాలశాఖవారికి, యు.జి.సి. వారికి, ఆచార్య భద్రరాజు కృష్ణమూర్తిగారికి నా హృదయ పూర్వక కృతజ్ఞతలు. ఈ రచనలకు ప్రథమ శ్రోతలైన మా విద్యార్థినీ విద్యార్థులకు శుభాశీస్సులు.

సాత్త్వికాభినయంయొక్క వ్యరూప వ్యభావాలను, గ్రంథ ప్రమేయమును ప్రథమ ప్రకరణంలో వివరించాను. ఈ సాత్త్వికాభినయ రచనలో నాకు ప్రధానంగా తోడ్పడిన గ్రంథాలు : నాట్యశాస్త్రం, ధ్వన్యలోకం, దశరూపకం, సంగీతరత్నాకరం, శృంగారప్రకాశం, సాహిత్యదర్పణం, ప్రతాపరుద్రయశోభూషణం, భావప్రకాశనం, రసార్ణవసుధాకరం, రసమంజరి, రసతరంగిణి, శృంగారమంజరి,

భరతరసప్రకరణం. అయితే, నాట్యశాస్త్రం తక్కిన గ్రంథాలన్నింటికీ ఆధారగ్రంథం; అట్లాగే నా రచనకు కూడా నాట్యశాస్త్రమే ఆధారగ్రంథం. కాని, నాట్యశాస్త్రంలో పాత్వికాభినయానికి సంబంధించిన అంశాలు అన్నీ ఒక్కచోట లేవు. సందర్భానుసారంగా ఆయా అంశాలు ఆయా అధ్యాయాలలో వేరువేరుగా వివరింపబడినది; వీటిని అన్నింటిని ఒక క్రమపద్ధతిలో విశ్లేషించటం ప్రథమ కర్తవ్యమైనది. తరువాతి రచనలలో ఆయా అంశాలు కొంత విపులీకరింప బడినవి; కొన్ని గ్రంథాలలో కొత్త విషయాలు చేర్చబడినవి. ఉదా: భరతముని విభావంలో భేదాలను చెప్పలేదు. కాని, తరువాతివారు ఆలంబనం, ఉద్దీపనం అనే భేదాలను విభావానికి చెప్పారు. ఈ విభజన కాలానికమని అభినవగుప్తుడు త్రోసి పుచ్చినప్పటికీ, అర్వాచీనులందరూ ఈ విభజనను అంగీకరించినారు. ఆయా అంశములన్నింటిని సమన్వయం చేయవలసి ఉన్నది.

భారతీయ అలంకారశాస్త్ర గ్రంథాలన్నీ సంస్కృతభాషలో ఉన్నవి. రాజ శేఖరుని కావ్యమీమాంస తప్ప తక్కినవన్నీ శ్లోకరూపంలో ఉన్నవని చెప్పవచ్చు. ఈ కారణాలవల్ల ఈ శాస్త్రాలు విద్యార్థులకు, నృత్యాచార్యులకు కూడా అందుబాటులో లేవనటం సత్యదూరం కాజాలదు. భరతముని నాట్యశాస్త్రమును తెలుగు వచనములోనికి అనువదించి, కొంతవరకు ఈ లోటును తీర్చటంలో కృతకృత్యుడవయ్యాను. కాని, మూలంలోని శ్లోకాలు కూడా పూర్తిగా ఇచ్చి ఉంటే మరింత బాగుండేదని కొందరు సూచించినారు. అంతమాత్రం సరిపోదు, మూలశ్లోకాలకు ప్రతిపదార్థ, తాత్పర్యాలు రెండూ ఉండాలని కొందరభిప్రాయ పడినారు. ఈ రెండింటికీతోడు, పూర్వాపర సమన్వయం చేసే 'టీక' కూడా ఉండాలని నాకు తోచింది. ఆయా సూచనలను దృష్టిలో పెట్టుకొని, మూలశ్లోకాలు ఇస్తూ, వాటికి ప్రతిపదార్థ-తాత్పర్య-టీకలు వ్రాసి, నందికేశ్వరుని 'అభినయదర్పణం' 1988 లో ప్రచురించాను— శ్రీ బి.వి.యస్.యస్. మణిగారు ఉదారంగా అందించిన అర్థికసహాయంతో. ఇది విద్యార్థులకు, ఉపాధ్యాయులకు చాలా ఉపయోగకరంగా ఉన్నదనే ప్రశంస పొందింది. ముఖ్యంగా నాట్యశాస్త్ర శ్లోకాలను ఉదాహరించినప్పుడు ఇదే పద్ధతిని ఈ రచనలో కూడా అవలంబించాను.

కాగా, ప్రతిఅంశమునకు నాట్యశాస్త్రంనుంచి ఎన్నిక చేసిన వచనం లేదా శ్లోకాలు పేర్కొంటూ, వాటికి తొలుత ప్రతిపదార్థం, తరువాత తాత్పర్యం, పిమ్మట టీక వ్రాశాను. ఆయా అంశాల పూర్వాపర సమన్వయ పూర్వకాలైన విశేషాంశములతో కూడి ఉంటుంది 'టీక'. నాట్యశాస్త్రంలోలేని కొత్త అంశాలను విశదీకరించినప్పుడు, వాటిని విశదీకరించిన గ్రంథాలలోని శ్లోకాలను ఎన్నికచేసి

పైపిధంగా పివరించాను. ఉదాహరణ శ్లోకాలకు మాత్రం తాత్పర్యం ఒక్కటే వ్రాశాను.

సంస్కృత శ్లోకాలలో తు, చ, పి, తథా, ఇహ, హి మున్నగునవి సర్వసామాన్యంగా పాదపూరణాలుగా ఉంటాయి. అందువేత ప్రతిపదార్థం వ్రాసేటప్పుడు, వాటిని సంస్కృతభాగంలో కుండలీ కరణములందుంచి, అనువాదంలో చూపటం మానివేశాను.

అనుభావాదులను వివరించేటప్పుడు - వాటిని తృతీయా విభక్తిలోనో, సప్తమీ విభక్తిలోనూ చెప్పటం సర్వ సామాన్యం. ఉదా :

స్పర్శ-భయ-శీత-హర్షాత్ క్రోధా ద్రోగాచ్చ రోమాంచః ॥

ముహుః కంటకితత్వేన తథోల్లుకసనేన చ ।

పులకేనచ రోమాంచం గాత్రస్పర్శేన దర్శయేత్ ॥

దీనిని ఇట్లా అనువదించాలి -- స్పర్శవల్ల, భయంవల్ల, శీతంవల్ల, హర్షంవల్ల, క్రోధంవల్ల రోమాంచం (సంభవిస్తుంది). మాటమాటికీ కంటకితత్వంతో, ఉల్లుకసంతో, పులకంతో, గాత్రస్పర్శతో రోమాంచం ప్రదర్శించాలి. కాని, దీనికి నా అనువాదం ఇట్లా సాగింది: స్పర్శ, భయం, శీతం, హర్షం పీటివల్ల; క్రోధం, రోగం-పీటివల్ల; రోమాంచం కలుగుతుంది. మాటమాటికీ కంటకితత్వం, ఉల్లుకసనం, పులకలు, గాత్రస్పర్శ - పీటితో రోమాంచాన్ని ప్రదర్శించాలి. ప్రతిపదార్థరచన అంతా ఇట్లాగే సాగింది. దీనిని గమనించాలి.

స్మృతః, విజ్ఞేయః, కథితః, పరికీర్తితః, ఉక్తః - - మున్నగు క్రియలకు అర్థాలు వేరువేరు అయినా, సారాంశం ఒక్కటే. కాబట్టి అనువాదంలో అయా భేదాలను నేను అంతగా పాటించలేదు.

సుబోధకం కావటంకోసం, పాఠ్యమైనంతవరకు న్యావహారికంలోనే రచన సాగించాను.

ఇట్లా సమగ్రంగా సిద్ధమైన వ్రాతప్రతిని పరిశీలించి, జ్ఞానపీఠ అవార్డు గ్రహీత, వైస్-ఛాన్సలర్ అయిన ఆచార్య సి. నారాయణరెడ్డిగారు, దీనిని తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం పక్షాన ముద్రించటానికి అంగీకరించారు; వారికి నాస్సాదయ పూర్వక కృతజ్ఞతలు. ఈ గ్రంథ ముద్రణపట్ల విశేష ఆసక్తి చూపిన సర్వశ్రీ వేమరాజు భానుమూర్తి, ఆచార్య యన్. శివరామమూర్తి, డా. టి. గౌరీశంకర్, ఆచార్య బి. రామకృష్ణారెడ్డి, జి. రామకృష్ణారావు, ఆచార్య తిరుమలరావుగార్లకు శ్రీమతి ఉమారామారావుగారికి నా కృతజ్ఞతలు.

ఈ ముద్రణ కార్యమును పర్యవేక్షించిన ఆచార్య ఎమ్. వీరభద్రశాస్త్రిగారికి, శ్రద్ధతో లేజర్ కంపోజింగ్ చేసిన శ్రీ జి. సుబ్బారావునకు, విప్లవ ప్రింటర్సువారికి నా కృతజ్ఞతలు.

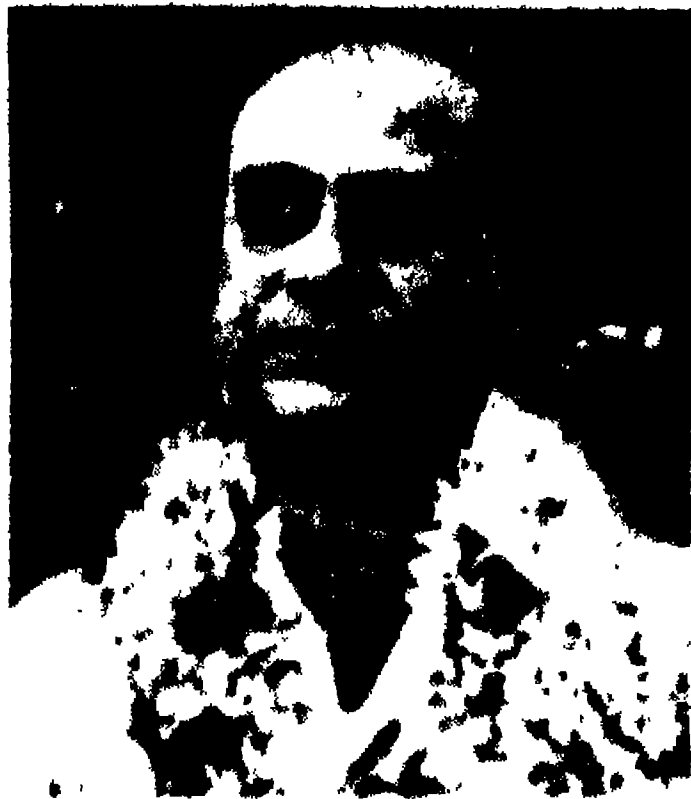
నా ఇంకో రచన 'ఆంగికాభినయం' కూడా ఇట్లాగే వెలుగు చూడగలదని విశ్వసిస్తున్నాను.

'సాత్త్వికాభినయం' అనే ఈ రచన విశ్వవిద్యాలయ స్థాయిలో నృత్యవిద్యార్థులకేకాక, థియేటర్ ఆర్ట్స్ విద్యార్థులకు, సాహిత్య విద్యార్థులకు, ఆయా ఉపాధ్యాయులకు కూడా ఉపయోగపడ గలదని విశ్వసిస్తున్నాను; ఇందులకు సహృదయులే ప్రమాణం!

పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావు

అంకితం

నటుడు, రచయిత,
రాజకీయవేత్త, రసజ్ఞుడు,
సహృదయుడు, ఆత్మీయుడు
శ్రీ పసల సూర్యచంద్రారావు అన్న గారికి

- శ్రీ రామ అప్పారావు

కృతికర్త

పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావు ఎమ్.ఏ., పి.హెచ్.డి.

- జననం : రుధిరోద్గారి ఆషాఢ శుద్ధ అష్టమీ శనివారం (21-7-1923)
- జన్మస్థలం : పశ్చిమగోదావరిజిల్లా, కొవ్వూరు తాలూకా, బందపురం గ్రామం.
- తల్లిదండ్రులు : శ్రీమతి లక్ష్మీనరసమ్మ, శ్రీరామమూర్తి.
- భార్య : శ్రీమతి వేంకటరమణమ్మ.
- సంతానం : ఇద్దరు కుమార్తెలు :
శ్రీమతి లక్ష్మి. ఎన్. దామరాజు M.A. Ph.D.;
శ్రీమతి వేంకటలక్ష్మి పెమ్మరాజు M.Sc.
ఒక కుమారుడు : శ్రీరవిప్రసాద్ పోణంగి M.Tech.
- విద్యాభ్యాసం : కొవ్వూరు ఉన్నత పాఠశాల, విజయవాడ శ్రీరాజా రంగయప్పారావు కళాశాల, ఆంధ్ర విశ్వవిద్యాలయం (తెలుగు సాహిత్యంలో ఎమ్.ఏ. - 1946).
- పరిశోధన : ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం (తెలుగు నాటకవికాసంపై పి.హెచ్.డి. పట్టం - 1961).
- ఉద్యోగాలు : భీమవరం, రాజమండ్రి, కడప, శ్రీకాకుళం, మద్రాసు ప్రెస్ డెస్క్ కళాశాలల తెలుగు శాఖలు; హైదరాబాదు డిగ్రీ కళాశాల ప్రిన్సిపాలు; పాఠ్యపుస్తకాల జాతీయీకరణ ప్రత్యేకాధికారి; సాంస్కృతిక వ్యవహారాల ప్రత్యేకాధికారి; తెలుగు అకాడమి, అంతర్జాతీయ తెలుగుసంస్థల వ్యవస్థాపక డైరెక్టర్; సాంస్కృతిక వ్యవహారాలశాఖ డైరెక్టర్గా పదవీ విరమణ.
- విదేశ పర్యటనలు : మలేషియా, సింగపూర్, లండన్, ప్రాగ్ (జకోస్లావేకియా), వియన్నా, అమెరికా.
- విశిష్టతలు : ఉత్తమ గ్రంథకర్తగా జాతీయ బహుమానం (నాట్యశాస్త్రం-1961); ప్రథమ ప్రపంచ తెలుగు మహాసభల ప్రధాన కార్యదర్శి-1975; ఉత్తమకళాశాల అధ్యాపకసన్మానం (1980); యు.జి.సి. పథకం - "సంస్కృతనాటకాలు, చతుర్విధ అభినయాలు" - అనే అంశాలపై గ్రంథరచన (1987-88); హైదరాబాదు (కేంద్ర) విశ్వవిద్యాలయంలో ఆచార్యపదవి (1988 నుంచి)

రచనలు

: తాజ్ మహల్ (నాటిక - 1942)

విశ్వభారతి (నవల - 1946)

వేణువు (పద్యాత్మక గద్యం - 1952)

నాట్యశాస్త్రము (భరతముని నాట్యశాస్త్రమునకు సమగ్రానువాదం - గుప్త భావప్రకాశికా వ్యాఖ్య సహితం - 1959; 1961 లో జాతీయ బహుమతి పొందిన గ్రంథం).

తెలుగు నాటక వికాసము (పి.హెచ్.డి. సిద్ధాంత వ్యాసం - 1967)

A Monograph on Bharata's Natya Sastra (1967); ధర్మవరం రామకృష్ణమాచార్య జీవితం-రచనలు-(1986); నృత్యకళ : తెలుగుదేశం (తెలుగు నృత్యరత్నావళికి 70 పుటలు పీఠిక - 1974).

ధూర్జటి కవితావైభవం (1976)

భారతీయనాటకరంగం (శ్రీ ఆద్యరంగాచారి ఆంగ్లగ్రంథానువాదం - 1980)

అభినయదర్పణం (1987)

నాట్యశాస్త్రం - విశ్లేషణాత్మక అధ్యయనం (1988)

అనుద్రుతిములు :

ప్రథమాంధ్ర నాటకకర్తలు;

ఆంధ్ర - ఆలంకారికులు; సాహిత్య సంప్రదాయాలు;

ఆంగికాభినయం.

సంపాదకత్వం

: శ్రీ కాళహస్తిశ్వర మాహాత్మ్యం

(విపులపీఠికా సహితం)

Historical Tables (History of A.P. as main entry)

Select Prayers

విషాద సారంగధర (విపులపీఠికా సహితం)

Antonyms & Synonyms (English-Telugu)

మానవల్లి కవి రచనలు (తెలుగులో, ఆంగ్లంలో)

సంకేత పదవివరణ

అ(భి).భా	—	అభినవభారతి (వ్యాఖ్య-అభినవగుప్తుడు)
అ(భి).శా	—	అభిజ్ఞాన శాకుంతలం (కాళిదాసు)
అం.మ.భా.	—	అంధ్రమహాభారతం
ఉ.రా.(చ)	—	ఉత్తర రామచరిత (భవభూతి)
జా.వి.చ	—	జాచిత్య విచారచర్చ (క్షేమేంద్రుడు)
కు.నం	—	కుమారసంభవం (కాళిదాసు)
కృ.క	—	కృష్ణకర్ణామృతం (శ్రీలాశుకుడు)
గా.న.శ	—	గాథానవ్తశతి (హాళసాతవాహనుడు)
ద.రూ	—	దశరూపకం (ధనంజయుడు)
ధ్వ.అ	—	ధ్వన్యాలోకం (అనందవర్ధనుడు)
నా.శా.	—	నాట్యశాస్త్రం (భరతముని)
న్య.ర	—	న్యత్రరత్నావళి (జాయసేనావతి)
ప్ర.రు.య	—	ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణం (విద్యానాథుడు)
భ.ర.ప్ర	—	భరతరస ప్రకరణం (నీడామంగలం తిరు వేంకటాచార్యులు)
భాగ.	—	భాగవతం
భా.ప్ర.	—	భావప్రకాశనం (శారదాతనయుడు)
మా.(అ).మి	—	మాలవికాగ్నిమిత్రం (కాళిదాసు)
మా.మా	—	మాలతీమాధవం (భవభూతి)
మే.వం	—	మేఘసందేశం (కాళిదాసు)
ర.త	—	రసతరంగిణి (భానుదత్తుడు)
ర.మం	—	రవమంజరి (భానుదత్తుడు)
ర.వం	—	రఘువంశం (కాళిదాసు)
ర.మ	—	రసార్ణవ సుధాకరం (సింగభూపాలుడు)
రామా. భా	—	రామాయణం బాలకాండ
రామా. మంద	—	రామాయణం మందరకాండ
వి. క్షిర్య	—	విక్రమోర్వశీయం (కాళిదాసు)
వేణీ. పం	—	వేణీసంహారం (భట్టనారాయణుడు)
శృం.మం	—	శృంగారమంజరి (అక్బర్ షా)
పం.ర	—	పంగీత రత్నాకరం (శార్ఙ్గదేవుడు)
పా.ద	—	సాహిత్యదర్పణం (విశ్వనాథ కవిరాజు)
పా.ద.మా.	—	సాహిత్యదర్పణం (వేదంవారి అనువాదం)

విషయసూచిక

1. సాత్త్వికాభినయం 1-12
 సత్త్వం-3, అభినయం-6, రసానుభూతి-9, గ్రంథ
 ప్రమేయం-11.
2. విభావం 13-40
 విభావం-15, అలంబన విభావం-17, ఉద్దీ
 పన విభావం-19, గుణాలు, యౌవనం-యౌవన
 భేదాలు-20-36, మాననాది పదాల వివరణ-37,
 చేష్టలు-38, అలంకరణ-39, తటస్థాలు-39.
3. నాయకులు 41-110
 నాయకుడు-43, నాయకగుణాలు-45, పురు
 షుల యందలి సత్త్వభేదాలు-51, పురుషులలో
 యౌవన భేదాలు-58, నాయకభేదాలు-59, ఉత్త
 మాది భేదాలు-62, ధీరోదాత్తాది నాయకులు-65,
 పతిమున్నగు శృంగారనాయకులు-72, ప్రోషితాది
 శృంగార నాయకులు-78, అనుకూలాది శృంగార
 నాయకులు-79, చతురాది శృంగార నాయ
 కులు-87, పాంచాలాది శృంగారనాయకులు-91,
 నాయకాభానుడు-93, వ్రతినాయకుడు-ఉపనాయ
 కుడు-94, బాహ్యవరివారం-95, నాయకసహ
 యులు-99, దూతలు-105, దూతకర్మలు-109.
4. నాయికలు 111-204
 నాయికలు-113, నాయికాభేదాలు-117, నాయి
 కల సంఖ్య-120, స్వీయాది నాయికలు-126,
 మానభేదాలు-140, ధీరాదిభేదాలు-143, జ్యేష్ఠా
 కనిష్ఠలు-145, ఉత్తమాదిభేదాలు-146, ఉదాత్తాది
 భేదాలు-154, స్త్రీల 23 శీలభేదాలు-158, వాసక
 సజ్జాది నాయికావస్థలు-168, కొన్ని ఉదాహర
 ణలు-188, నాయికాసహాయులు-190, అభ్యంతర
 వరివారం-194.

5. భావాలు 205-212
భావాలు-207, స్థాయిభావాలు-211, సంచారి
భావాలు-211, సాత్త్వికభావాలు-212.
6. అనుభావాలు 213-252
అనుభావం-215, అనుభావ భేదాలు-216, అంగజ
(=గాత్రజ) అలంకారాలు-219, స్వభావజ (=స్వాభా
విక) అలంకారాలు-224, విశ్వనాథుడు చెప్పిన సహ
జాలంకారాలు-234, అయత్నజ అలంకారాలు-237,
వాగారంభ-అనుభావాలు - ఆలాపాదులు-243, బుద్ధి
ఆరంభ అనుభావాలు-251.
7. స్థాయిభావాలు 253-298
స్థాయిభావాలు-255, రతి-262, రతి అవ
స్థలు-266, హాసం-277, శోకం-279, క్రోధం-283,
ఉత్సాహం-289, భయం-291, జగుప్స-295,
విస్మయం-296.
8. సాత్త్వికభావాలు 299-318
సాత్త్వికభావాలు-301, స్వేదం-307, స్తంభం-308,
కంపం (వేవధువు)-310, అశ్రువు (అనసం)-310,
వైవర్ణ్యం-312, రోమాంచం-313, స్వరభేదం
(స్వరభంగం)-313, వ్రలయం-314, జృంభ-316.
9. వ్యధిచారిభావాలు 319-406
వ్యధిచారి (=సంచారి) భావాలు-321, వ్యధి
చారి భావాల అవస్థలు-324, నా.ద. కర్తలు
వేర్కొన్న వ్యధిచారి భావాలు-326, డా. రాకేశ
గుప్త విశ్లేషణ-326, నిర్వేదం-327, శ్లావి-331,
శంక-334, అనూయ-338, మదం-340,
శ్రమ-344, అలస్యం-346, దైన్యం-347,
చింత-349, మోహం-351, స్మృతి-353,
ధృతి-355, ప్రీతి-358, చలన-360, హర్షం-362,
ఆవేగం-364, ఆవేగ భేదాలు-365, జడత-369,

గర్వం-371, విషాదం-373, జాతుక్యం-375,
 నిద్ర-377, అవస్మారం-379, సుప్తం-381,
 విబోధం-383, అమర్షం-384, అవహిత్తం-386,
 ఉగ్రత-388, మతి-389, వ్యాధి-391,
 ఉన్మాదం-393, మరణం-396, మరణ
 భేదాలు-400, త్రాసం-402, వితర్కం-404,
 ఫలం-405.

రసాలు

407-524

శృంగారం-409, సంభోగశృంగారం-418, శృంగా
 రోచిత దేశాదులు-421, దివా-నిశావిహార ప్రదే
 శాలు-422, అభ్యంతర కామోపచారం-427,
 బాహ్యకామోపచారం-429, అనురక్త-429, రాగ
 చేష్టలు-429, విరక్త-432, ఉపక్రమములు-433,
 ఈర్ష్య-434, విరక్తవనితలు-436.

విప్రలంభ శృంగారం-438, పూర్వానురాగం
 (=అయోగ విప్రలంభశృంగారం)-440, దశకామా
 వస్థలు-443, విరహ విప్రలంభం-451, మానవిప్ర
 లంభం-452, ప్రవాస విప్రలంభం-456, శావవిప్ర
 లంభం-458, శృంగారాభాసం-461.

హాస్యం-463, హాస్యభేదాలు-465, హాస్యరసా
 భాసం-472.

కరుణం-473, కరుణరసగతులు-478, కరుణ రసా
 భాసం-479.

రాద్రం-479, క్రోధం-485, రాద్రరసాభాసం-487,
 రాద్రరసమందలిగతులు-487.

వీరం-488, వీరరస భేదాలు-491, వీరరసా
 భాసం-496.

భయానకం-496, భయానక రసమందలిగతి-501,
 భయానక రసాభాసం-502.

వీభత్సం-502, వీభత్సరసమందలిగతి-506, వీభత్స
 రసాభాసం-506.

అద్భుతం-507, అద్భుతరసమందలి గతి-511,
 అద్భుతరసాభాసం-571.

శాంతం-511, శాంతరసమందలిగతి-516, శాంత
రసాభాసం-517.
కొన్ని మాత్మరసాలు-517, ప్రేయోరసం-517,
వత్సల రసం-518, భక్తిరసం-520, మాయా
రసం-523.

11. రసమీమాంస

525-584

అలంకారశాస్త్రం-527, సాహిత్య సంప్రదా
యాలు-536, రసాలు-ఉత్పత్తి-538, రస
సంఖ్య-539, రసాలు-జన్యజనకత్వాలు-541, అంగి-
అంగరసాలు-543, రససాంకర్యం-544, రస
మైత్రి-రసవిరోధం-545, రసాలు-అందలి విభే
దాలు-548, రసాలు-స్థాయిభావాదులు-549, రస
సమీకరణం-551, రసరాజం-556, భరతరస
నూత్రం-557, రసప్రతీతి విధానం-563, శ్రవ్య
కావ్యమందు రసానుభూతి-565, రససామగ్రి-రసాను
భూతి-566, బాలరామవర్మ వివరణ-570, రసం :
సుఖదుఃఖాలు-575, రసాభాసం-ఓచిత్యం-580.

1. సాత్త్వికాభినయం

అంగికం భువనం యస్య
వాచికం సర్వవాక్మయమ్ ।
అహార్యం చంద్రతారాది
తం వందే పాత్త్వికం శివమ్ ॥

-అభినయదర్పణం-1

శృంగారవీర సాహర్దం
మౌగ్యవైయాత్య సారభమ్ ।
లాస్యతాండవ సౌజన్యం
దాంపత్యం తద్భజామహే ॥

-రసార్ణవసుధాకరం-1-1

సాత్త్వికాభినయం

1. సత్త్వం :

మూలం : “నాట్యం సత్త్వే ప్రతిష్ఠితం”. - (నా.శా. XXII-1)

“సత్త్వం నామ మనః ప్రభవమ్. తచ్చ సమీహిత
మనస్త్యాదుచ్యతే. మనసః సమాధౌ సత్త్వసిద్ధిర్నిర్భవతి.”

(నా.శా. VII-93 శ్లో. తరువాతి గద్య)

“... అవ్యక్తరూపం హి సత్త్వం”. - (నా.శా. XXII-3)

“సత్త్వతిరిక్తోఽభినయో జ్యేష్ఠః; సమసత్త్వో
భవేన్మధ్యమః; సత్త్వహీనోఽధమః”. - (నా.శా. XXII-2)

అర్థం : సత్త్వమందు నాట్యం ప్రతిష్ఠితమైంది.

సత్త్వం అనేది మనస్సు నుండి వుట్టేది అంటే, ఇది, సమాహితం అయిన (సమాధి లేదా ఏకాగ్రతతో కూడిన) మనస్సు కలది కావటం చేత ‘సత్త్వం’ అనబడింది. కాగా మనస్సు యొక్క సమాధి అవస్థ యందు సత్త్వ నిష్పత్తి జరుగుతుంది.

ఈ సత్త్వం అవ్యక్త (= అదృశ్య) రూపంగా ఉంటుంది. (అయితే రస భావాలకు అనుగుణంగా రోమాంచ-అస్రాదిరూపంగా ఇది అభివ్యక్తమవుతూ ఉంటుంది).

ఏ అభినయమందు ‘సత్త్వం’ (= సాత్త్వికాభినయం) అధికంగా ఉంటుందో అది జ్యేష్ఠ (= ఉత్తమ) అభినయం అవుతుంది. సత్త్వం తక్కినవాటితో సమానంగా ఉంటే అది మధ్యమం. ఇంక సత్త్వహీనమైన (= సత్త్వం అల్పంగా ఉన్న) అభినయం అధమం అవుతుంది.

టీక : యోగ్యం స్వభావో లోకస్య సుఖ-దుఃఖ సమన్వితః ।

సోఽంగాద్యభినయోపేతో నాట్య మిత్యభిధియతే ॥ (నా.శా. I-119)

—సుఖ-దుఃఖాలు లోకస్వభావాలు. ఆ సుఖ-దుఃఖాలు అంగికాది అభినయాలతో కూడినవైనప్పుడు (=రంగస్థలం మీద ప్రదర్శింపబడినప్పుడు), అది 'నాట్యం' అనబడుతుంది. ఇది భరతమునిచేసిన నాట్యనిర్వచనం. 'అంగికాదిఅభినయాలు' అంటే అంగికాభినయం, వాచికాభినయం, సాత్త్వికాభినయం, అహార్యాభినయం అని అర్థం. ప్రస్తుతాంశం సాత్త్వికాభినయం; సత్త్వసంబంధమైనది సాత్త్వికాభినయం. సత్త్వబహుళమైనది ఉత్తమాభినయం అని భరతముని స్పష్టం చేసినాడు.

అయితే నాట్యంలో, దుఃఖాన్ని అభినయించటానికి నిజంగా దుఃఖంలో ఉన్న నటుడు, సుఖాన్ని అభినయించటానికి నిజంగా సుఖంగా ఉన్న నటుడు లభించడం సంభావ్యం కాదు. కాని నటుడు తాను నిజంగా సుఖం అనుభవిస్తూ ఉండకపోయినా లేదా తాను నిజంగా దుఃఖం అనుభవిస్తూ ఉండకపోయినా సుఖాన్ని, దుఃఖాన్ని రంగస్థలం మీద అభినయిస్తూనే ఉన్నాడు. అటువంటి అభినయం అతడు చేయగలగటం సత్త్వప్రభావం చేతనే. అంటే అదుఃఖితుడైన నటుడు దుఃఖితుడై అశ్రువును, అసుఖితుడైన నటుడు సుఖితుడై రోమాంచాన్ని అభినయించటానికి సాహాయ్యపడేది 'సత్త్వం' అని సారాంశం ('నటుడు' అన్నప్పుడు 'నటి', 'నర్తకి' అన్నప్పుడు 'నర్తకుడు' గ్రాహ్యాలు).

మరి, 'సత్త్వం' అంటే ఏమిటి? సత్త్వం అనేది సకలమూనవ సామాన్యమైన మనస్థితి. సుఖ-దుఃఖాలకు మనస్సు స్పందిస్తుంది. అంటే తగిన కారణం ఉన్నప్పుడే మనస్సు స్పందిస్తుందన్నమాట. తగిన కారణం లేనప్పుడు 'సత్త్వం' నిద్రాస్థితిలో ఉంటుంది. ఈ స్థితినే 'అవ్యక్తరూపం' అన్నాడు భరతముని. తగిన కారణం ఉన్నా ఒక్కొక్కప్పుడు మనస్సు స్పందించకపోవచ్చు. అంటే అప్పుడు మనస్సు ఆ వ్యక్తి యొక్క అధీనంలో లేదన్నమాట. అప్పుడా వ్యక్తి యొక్క మనస్సు ఏదో ఇంకో విషయంలో లగ్నమై ఉంటుంది. దీనినే 'అవ్యమనస్కత' అంటారు. అట్లాకాక, మనస్సు స్వవశమందు ఉండగా, తగిన కారణం ఉన్నప్పుడు, ఆ కారణానికి ఆ వ్యక్తి తప్పక స్పందిస్తాడు. అంటే అప్పుడు అతని మనస్సు సమాధియందు లేదా ఏకాగ్రతతో ఉన్నదన్నమాట! ఆ సమయంలో అంతవరకు అవ్యక్తంగా ఉన్న సత్త్వం, రోమాంచ- అస్రాదిరూపంగా అభివ్యక్తమవుతుంది. నాట్యం లోకస్వభావానుకరణం కాబట్టి, నాట్యంలో కూడా 'సత్త్వం' అవశ్యకం. సత్త్వప్రధానమైన అభినయాన్ని 'సాత్త్వికాభినయం' అన్నారు.

ఈ సాత్త్వికాభినయం ప్రధానమైనప్పుడు అది ఉత్తమ నాట్యం అవుతుంది.

నాట్యంలో నాలుగు అంగాలు ఉన్నాయి- 1. నాయకుడు లేదా ఇతివృత్తం, 2. కవి, 3. నటుడు, 4. ప్రేక్షకుడు. సత్త్వబలం చేత రామాదినాయకులు నిజంగా ఎటువంటి అనుభూతులను పొందినారో మనకు తెలియదు. కానీ, సత్త్వబలంతో కవి వర్ణించిన లేదా చిత్రించిన దానిని బట్టి, వారి అనుభూతులను సత్త్వబలంతోనే మనం గుర్తించగలుగుతాము. అయితే, ఈ వర్ణించటం లేదా చిత్రించటం కవికి ఎట్లా సాధ్యమవుతుంది? లోకంలో తాము పొందిన రాగద్వేషాలను యథాతథంగా మాటలలో చెప్పటానికి చాలామంది సమర్థులు కారు. అట్లా చెప్పగలిగిన వారిలో చాలా కొద్దిమంది మాత్రమే ఆక్షరరూపంలో చిత్రించగలుగుతారు. అట్లా చిత్రించిన చిత్రాలలో కొన్ని మాత్రమే మన హృదయాలను ఆకర్షించగలుగుతాయి. ఇట్లా హృదయాకర్షకంగా వర్ణించగల సమర్థులు చాలా అరుదుగా ఉంటారు. ఈ సమర్థత, పూర్వజన్మ సంస్కారబలం చేతనో, ఈ జన్మలోని విశిష్టవర్తితలు ప్రభావం చేతనో వారికి లభిస్తుంది. ఈ సమర్థతనే కావ్యపరిభాషలో 'ప్రతిభ' అంటారు. ఈ ప్రతిభ రాగించవలెనంటే, దానికి 'వ్యుత్పత్తి' (= లోక-శాస్త్ర పరిశీలన వల్ల కలిగే జ్ఞానం), నిరంతరాభ్యాసం తోడుపడాలి. ప్రతిభా-వ్యుత్పత్తి-అభ్యాసదక్షుడైన వ్యక్తి, లోకంలో సహజంగా అందరూ అనుభవిస్తున్న సుఖ-దుఃఖాలను లేదా రాగద్వేషాలను విశిష్టదృష్టితో పరిశీలించి, మననం చేసి, స్వయంగా తాను అనుభూతి చెంది, రామాదులకు అపొదించి కావ్యంలో వర్ణిస్తాడు లేదా రూపకంలో చిత్రిస్తాడు. ఇట్లా వర్ణనా నిపుణుడైన వ్యక్తినే 'కవి' అంటారు. అభినయం చేసే నటీనటులకు, నర్తకి నర్తకులకు కూడా ఈ ప్రతిభా-వ్యుత్పత్తి-అభ్యాసాలు అవశ్యకాలే.

ఇంక కవితేత చిత్రించబడిన సుఖ-దుఃఖాలను దక్షులైన నటులు, సత్త్వ బలంతో, చతుర్విధాభినయాల ద్వారా రంగస్థలం మీద వ్యక్తం చేసినప్పుడు, దృశ్యమూ శ్రవ్యమూ అయిన నాట్యాన్ని తిలకిస్తున్న సహృదయు ప్రేక్షకులు, సత్త్వబలం వల్ల, తన్మయులై, అనందానుభూతిని పొందుతుంటారు. ఇట్లా కవిగతములైన (= కవిభావన చేసిన) సుఖ-దుఃఖాలు కావ్యగతములవుతున్నాయి; కావ్యగతములైనవాటిని దక్షులైన నటులు స్వాయత్తం చేసుకొని, రంగస్థలం మీద వ్యక్తం చేస్తున్నారు. అట్లా నటులు వ్యక్తం చేసిన భావాదులను సహృదయులైన ప్రేక్షకులు సొంతం చేసుకొని, తదనుభూతి పొందుతున్నారు. ఈ విధంగా కవి,

నటుడు లేదా నర్తకి, ప్రేక్షకుడు సమానమైన అనుభవం కలవారు అవుతున్నారు. ఇట్లా ముగ్గురూ సమానమైన అనుభవం పొందటానికి మూలహేతువు అందరకు సహజమైన సత్త్వమే!

“పరగత దుఃఖ-హర్షాది భావనాయా మత్యంతానుకూలాంతఃకరణత్వం సత్త్వం” అని ధనంజయాదుల సత్త్వనిర్వచనం. పరుల (=రూపకాలలోని రామాది ప్రకృతుల) దుఃఖాన్ని లేదా హర్షాన్ని తనవిగా భావించటానికి మిక్కిలిగా అనుకూలమైన అంతఃకరణత్వాన్ని ‘సత్త్వం’ అంటారు అని దీని అర్థం. ఇటువంటి అంతఃకరణత్వం కవి సట ప్రేక్షకులు మువ్వురకు సమానంగా ఉన్నప్పుడే ఆ ప్రయోగం సిద్ధిని పొందుతుంది. కాగా సత్త్వబలం వల్ల వ్యక్తి తన కష్టసుఖాలకు తాను స్పందించటమే కాక, పరుల కష్టసుఖాలకు కూడా స్పందిస్తాడు. అంటే ‘సత్త్వం’ రెండు విధాల అభివ్యక్తమవుతుందన్నమాట. ఇందులో రెండవవిధమే నటీనటులకు లేదా నర్తకి నర్తకులకు ‘అభినయం’ లో సహాయకారి అవుతుంది.

2. అభినయం :

‘అభినయం’ అనేది కవి-సట-ప్రేక్షకులలో నటునకు లేదా నర్తకికి మాత్రమే సంబంధించింది. ‘అభినయం’ అనే పదంలోని ‘అభి’ అనే ఉపసర్గకు ‘అభిష్టుఖంగా’ అనీ, ‘నీ’ (=నీడీ=నీ=నయ) అనే ధాతువునకు ‘పొందించటం’ లేదా ‘తీసుకొని రావటం’ అనీ అర్థాలు. అంటే నటుడు లేదా నర్తకి సత్త్వసాహాయ్యంతో రూపకం లేదా పదాదుల అర్థాలను సామాజికుల హృదయాలకు అందజేయుటం లేదా హత్తుకొనేటట్లు చేయుటం అని అభినయ పదానికి అర్థం.

వాచిక-ఆంగిక-సాత్త్విక-అహార్యభేదాలచేత అభినయం చతుర్విధమని విజ్ఞులకు తెలిసినది. ప్రచుర్యన సమయంలో నటుడు లేదా నర్తకి ఈ అభినయాల సాహాయ్యంతో సాట్వం లేదా స్వత్వంలోని అర్థాలను సామాజికుల హృదయాలకు హత్తుకొనేటట్లు చేయుటం జరుగుతుంది. నటుడు లేదా నర్తకి రంగస్థలం మీద పర్వతూనేన వ్యాపారాన్ని ప్రదర్శింపవలసి ఉంటుంది. మూసన వ్యాపారమంతా మనో-హాస్-కాయభేదాల చేత మూడు విధాలని విజ్ఞులెరుగుదురు (ఈ మూడింటిలో ప్రకరణములంటారు). ఈ మూడు వ్యాపారాలు స్వత్వ-సాట్వాలలో సాత్త్విక-వాచిక-ఆంగిక అభినయాలుగా రూపొందాయి. ఇవే త్రివిధాభినయాలు

(నాలుగవది అయిన అహోర్యం ఈ మూడింటిలో అంతర్గతంగా ఉంటుంది).

అంగిక-వాచిక-సాత్త్వికాలు మూడు అభ్యాసప్రారంభించుచీ అవశ్యకాలే! అహోర్యం యొక్క అవశ్యకం ప్రదర్శన సమయంలోనే కావున అభినయం చతుర్విధమైనప్పటికీ సాధారణంగా మొదటి మూడింటిని కలిపి 'త్రివిధాభినయాలు' అనటం పరిపాటి. అయితే ప్రదర్శన సమయంలో మాత్రం ప్రేక్షకుని తౌలుత అకర్షించేది అహోర్యమే. ఈ మూడు అభినయాలలోనూ 'సాత్త్వికాభినయం' ప్రధానమైనది. అంటే, లోకంలో మనస్సు ప్రధానమైనట్లే నృత్య నాట్యాలలో సాత్త్వికం ప్రధానం!

నాట్యశాస్త్రంలో 12 వ అధ్యాయం చివర, ప్రక్షిప్తంగా తలంచబడే భాగంలో క్రింది శ్లోకం ఉంది :

“వయోఽనురూపః ప్రథమస్తు వేషః వేషానురూపేణ గతి ప్రచారః ।

గతిప్రచారానుగతం చ పార్యం పాఠ్యానురూపోఽభినయశ్చ కార్యమ్” ॥

--ప్రప్రథమంగా వయస్సుకు తగినట్లుగా వేషం (=అహోర్యం) ఉండాలి. పిమ్మట వేషానికి అనురూపంగా గతిప్రచారం (= అంగికం) సాగాలి. ఈ గతిప్రచారానికి అనుగుణంగా పార్యం (= వాచికం) ఉండాలి. ఇంక ఈ పాఠ్యానికి తగినట్లుగా అభినయం (= సాత్త్వికం) ఉండాలి. ఈ శ్లోకం భరత మునికృతం అయినా కాకపోయినా ఇందులో ఒక క్రమం అవిష్కృతమైంది. నిజానికి రంగస్థలం మీద తెరతొలగగానే ప్రేక్షకులను అకర్షించేది నటులవేషం (= అహోర్యం). అసలు నటుల వేషం ద్వారానే ప్రేక్షకులు రామూడులను గుర్తించటం జరుగుతుంది. తరువాత ప్రేక్షకుల దృష్టికి వచ్చేవి నటుల అంగ విన్యాసాలు (=అంగికం), మాటలు (=వాచికం). ఈ రెండింటిలో మాటలు ముందు కావచ్చు లేదా అంగవిన్యాసాలు ముందు కావచ్చు లేదా రెండు సమకాలీనం కావచ్చు. అటు పిమ్మట ప్రేక్షకులను అకర్షించి, వారిని తన్మయులను చేసేది సత్త్వికాలతో నటులు చేసే భావప్రదర్శనా నైపుణ్యం (= సాత్త్వికం). ఈ క్రమంలో కూడా సాత్త్వికాభినయ ప్రాధాన్యం స్పష్టమవుతున్నది.

సాత్త్వికాభినయ ప్రాధాన్యాన్ని అభినయదర్పణకర్త అయిన సందికేశ్వరరాజు నృత్యపరంగా కూడా విశదీకరించినాడు.

యతః హస్తః తతః దృష్టిః యతః దృష్టిః తతః మనః ।

యతః మనః తతః భావః యతః భావః తతః రసః ॥

—(నర్తకి యొక్క) హస్తం ఏమి సూచిస్తున్నదో, ఆ సూచనకు అనుగుణంగా దృష్టి ప్రసరించాలి. దృష్టి ఎట్లా ప్రవరించిందో, దానికి అనుగుణంగా అక్కడ మనస్సు లగ్నం కావాలి. మనస్సు దేనిమీద లగ్నమైనదో తదనుగుణంగా భావం వ్యక్తం కావాలి. భావం ఎప్పుడు చక్కగా వ్యక్తమైనదో, అచ్చట రసం తప్పక నిష్పన్నమవుతుంది.

ఈ శ్లోకంలో హస్తం అంగికాభినయానికి, మనస్సు సాత్త్వికాభినయానికి ప్రతీకలు. అంగిక-సాత్త్వికాభినయాలకు మధ్యవారధి దృష్టి. ఈ మూడింటి వమ్మేశనం వల్ల భావవ్యక్తీకరణ జరుగుతుంది. భావం చక్కగా వ్యక్తమైనప్పుడు రసనిష్పత్తి జరిగి తీరుతుంది. ఇందులో వాచికాభినయ ప్రస్తావనలేదు; అంటే వాచిక సాహాయ్యం లేకుండానే భావప్రకటన జరిగే అవకాశం ఉన్నదన్నమాట!

ఆంధ్రదేశంలో 'అభినయం' అనే పదానికి నృత్యపరంగా సాత్త్వికాభినయం అనే అర్థం రూఢమైంది. “ఈ పదానికి అభినయం చెయ్యి” అనే ప్రయోగంలో- యతః హస్తః . . . అనే శ్లోకార్థం అంతర్గతమై ఉంది. పూర్వం, మిశ్రితాలైన నర్తకీమణులు కూర్చుండి, ప్రతి-పద-అర్థ-అభినయం పెక్కు విధాల చేసి, ప్రేక్షకులకు రసానుభూతి కలిగించేవారు.

నటీమణులు కానీ, నర్తకీ నర్తకులు కానీ, నిజజీవితంలో తమకు వచ్చిన కష్టమథాలకు అనుగుణంగా ప్రవర్తించటం అభినయం కాజాలదు. కాని, రంగ స్థలమీద ఉన్నప్పుడు, తాము ఏయే ప్రకృతులను అనుకరిస్తున్నారో వారికి అనుగుణంగా నంచరించటం, మూటాడటం, భావవ్యక్తీకరణ చేయటం— ఇదే అభినయం అవుతుంది. అంటే తనకు సహజంకాని, వేరే వ్యక్తికి చెందిన అంగిక-వాచిక-మానసిక వ్యాపారాలను తనమీద ఆరోపించుకొని తదనుగుణంగా ఆచరణ చేసుకొని, అయావ్యక్తుల వలెనే ప్రవర్తించటం అభినయమవుతుంది.

ఇది వటుడు లేదా నర్తకి, ప్రేక్షకుడు సమానమైన అనుభూతి కలిగి ఉంటారని గుర్తించినాము. అయితే వటుడు లేదా నర్తకి రంగస్థలం మీద ఉన్నప్పుడు నిజంగా ఆ అనుభూతిని పొందుతారా? అనే ప్రశ్న ఉదయిస్తుంది. వటుడు, నర్తకి కూడా సత్త్వబలసంపన్నులే (లేదా వారు కళాకారులే కాలేదు).

కావున వారికి కూడా రసానుభూతి తప్పక ఉంటుంది. కాని, ఆ రసానుభూతి మాత్రం రంగస్థలం మీద ఉన్నప్పుడు కలుగరాదు. నటీనటులు, నర్తకీనర్తకులు ప్రేక్షకుల అనుభూతికి లేదా రసాస్వాదనకు ఉపాయములు లేదా సాధనములు మాత్రమే; కావుననే వారు పాత్రము, పాత్ర అనబడినారు. మద్యాది, మధురాది రసాలను ఆస్వాదించటానికి పాత్రము తోడ్పడుతుందే కాని, దానికి తదనుభూతి ఉండదు; పాత్రము కేవలం ఆస్వాదన సాధనం మాత్రమే. అట్లాగే నటుడు, నర్తకి సహృదయ ప్రేక్షకుల రసాస్వాదనమునకు సాధనములు మాత్రమే. కావున రంగస్థలం మీద నటుడు, నర్తకి ఆయా అనుభూతులను నిజంగా అనుభవిస్తున్నట్లు కన్పట్టవలెనే కాని, నిజంగా అనుభవించరాదు.

అయితే ఇది ఎట్లా సాధ్యం? అంతేకాదు. కవి, తనకు బుద్ధి పుట్టినప్పుడే రచనకు పూనుకొంటాడు. అట్లాగే ప్రేక్షకుడు తనకు తీరుబాటు ఉన్నప్పుడే ప్రదర్శన తిలకిస్తాడు. నటుడు, నర్తకి విషయం అట్లాకాదే! ప్రకటించిన రోజున, ప్రకటించిన సమయానికి, తాము నిజజీవితంలో ఎటువంటి పరిస్థితులలో ఉన్నా, నాట్యశాలకు వచ్చి, ప్రదర్శనలో పాల్గొని తీరవలసినదే, చక్కగా అభినయం చేయవలసినదే. ఇది కూడా ఎట్లా సాధ్యం? ఇందుకు సమాధానం 'నిరంతరాభ్యాసం వల్ల' అనేది. నిరంతరాభ్యాసం వల్ల తాము నిరూపించవలసిన కష్ట-సుఖాలను అనాయాసంగా అప్రయత్నంగా, తాము నిజంగా అనుభవిస్తున్నట్లే నిరూపించగలుగుతారు! ఇందుకు ప్రతిభ, వ్యుత్పత్తి వారికి తోడ్పడతాయి.

3. రసానుభూతి :

అయితే నటుని లేదా నర్తకి యొక్క అభినయం ప్రేక్షకునిలో రసానుభూతి ఎట్లా కలుగజేస్తుంది? అనే ప్రశ్న మిగిలి ఉంది. భరతముని ప్రభృతి శాస్త్రకర్తలు రసానుభూతి ప్రేక్షకునిలో కలిగించటమే అభినయ పరమార్థముని స్పష్టం చేశారు. ప్రేక్షకునిలో రసానుభూతి కలిగే విధానాన్ని "విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారి సంయోగాత్ రసనిష్పత్తి." అనే ప్రసిద్ధ రససూత్రంలో భరతముని వ్యక్తం చేసినాడు. ఈ విధానాన్ని 'రవమూలం' అనే ప్రకరణంలో పదిస్తాను. ప్రస్తుతం సారభూతంగా పేర్కొంటున్నాను.

సుఖ-దుఃఖాల అనుభూతులు తర-తమ భేదాలతో లోకంలోని ప్రతి వ్యక్తిలోనూ ఉంటాయి. కాని అవి సాధారణంగా నిద్రావస్థలో ఉంటాయి.

అవి కొందరిలో ఎల్లప్పుడూ నిద్రావస్థలోనే ఉంటాయి; మరికొందరిలో ఏదేని స్వల్పకారణం ఉన్నప్పటికీ సుఖమో, దుఃఖమో అతితీవ్రంగా వ్యక్తమవుతుంది. ఇంక తక్కినవారిలో, తగినంత హేతువు ఉన్నప్పుడు నిద్రాణస్థితినుంచి మేల్కొని తత్తరుచితంగా వ్యక్తమవుతూ ఉంటాయి. ఈ చివరి తరగతి వారే సంస్కార వంతులు. వీరిని 'సుమనస్కులు' అని భరతముని, 'సహృదయులు' అని తరువాతివారు పేర్కొన్నారు. ఇట్టివారే ఉత్తమప్రేక్షకులు. సుఖ-దుఃఖాల పలుములైన రాగ-ద్వేషాలు నిద్రావస్థలో ఉన్న స్థితి, నిర్వికారచిత్త స్థితి; అంటే అన్యమనస్కం కాని స్థితి. ఇటువంటి స్థితిలో ప్రేక్షకుడు ప్రేక్షకాగారంలో ప్రవేశిస్తాడు. ఎదురుగా రంగస్థలంమీద నట-నర్తకులు రామాదుల రూపంలో దర్శనమిస్తారు. వారి అభినయనైపుణ్యం వల్ల, వారు నిజంగా రామాదులనే భ్రష్టు ప్రేక్షకునకు కలుగుతుంది. అటువంటి రామాదులు వ్యక్తం చేసే భావాలు ప్రేక్షకునిలో నిద్రాణమై ఉన్న అనుభూతులను మేల్కొల్పుతాయి. అట్లా ప్రేక్షకునిలో కలిగే ప్రథమ వికారం లేదా చిత్తవృత్తి చిశేషం, కావ్య పరిభాషలో 'భావం' అనబడుతుంది. ఈ 'భావం' కలగడానికి హేతువైన దానిని కావ్యపరిభాషలో 'విభావం' అంటారు. కాగా విభావం కారణం, భావం కార్యం అవుతున్నాయి. శుష్కమైన కావ్యంలో అగ్నిసులువుగా వ్యాపించి నట్లు నిర్వికారచిత్తంలో ఈ భావం మెలుపుగా వ్యాపిస్తుంది. విభావం (వ్యక్తి లేదా వస్తువు లేదా పన్నివేళం) కారణంగా, మనస్సులో మేల్కొన్న భావానికి అనుగుణంగా శరీరం మీద వ్యక్తమయ్యే కటాక్షాది చేష్టలను 'అనుభావములు' అంటారు (విభావ-అనుభావ పదాల చివర 'భావ' పదం ఉన్నప్పటికీ, ఇవి ఎవరికీ భావాలు మాత్రం కావు). ఈ అనుభావాలు రెండు విధాలు-- దీర్ఘ ప్రయుక్తపూర్వకంగా వ్యక్తం చేసే కటాక్షాది చేష్టలు కేవలానుభావాలు. ఇంకా వ్యక్తి ప్రయుక్తం లేకుండా మనస్సులోని భావతీవ్రత వల్ల శరీరం మీద వ్యక్తమయ్యే శ్లేఠాదులు సాత్త్వికభావాలు (వీటిని సాత్త్విక భావప్రకరణంలో వివరిస్తాము). మనస్సులో ఉదయించిన భావం చంచలమైతే, దానిని 'సంచారి లేదా వ్యతిచారి భావం' అంటారు (ఈ సంచారిభావాలు ఉదయించి నశించేవి కాబట్టి వీటిని పముద్రపు అలలతో పోలుస్తారు). అట్లాకాక, మేల్కొన్న భావం భావతీవ్రతరంగా ప్రముఖంగా విడిస్తే, దానిని 'స్థాయిభావం' అంటారు. ఈ స్థాయిభావమే రుపానుభూతికి దారితీయగలది (ఇందుకు తోడ్పడేది

సాత్త్వికాభినయం). ఈ రసానుభూతి క్రమం మాత్రం ప్రేక్షకునకు తెలియదు; అంతేకాదు రసానుభూతి ఎక్కువకాలం ఉండదు. అందుచేతనే “రసాత్మకమైన ఒక్కవాక్యం కూడా కావ్యం అవుతుంది” అన్నాడు విశ్వనాథకవిరాజు.

4. గ్రంథప్రమేయం :

పై వివరణలో విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారి భావాల స్థూల స్వరూపం విశదం చేయబడింది. విభావం సాధారణంగా వ్యక్తివరమైనది. పురుషునకు స్త్రీ విభావం, స్త్రీకి పురుషుడు విభావం; కావ్య-నాటకాలలో వీరు నాయికా-నాయకులవుతారు. కావున విభావస్వరూపం విశదం చేసిన తరువాత పురుషులలోని భేదాలను నాయక ప్రకరణంలోనూ, స్త్రీలలోని భేదాలను నాయికా ప్రకరణంలోనూ వివరించాను. ఇంక అనుభావ ప్రకరణంలో కేవల అనుభావాలను వివరించాను. తరువాత స్థాయిభావాలను, సాత్త్వికభావాలను, వ్యభిచారిభావాలను వివరించాను. ఇదంతా రససామగ్రి.

విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారి భావాల సంయోగం వల్ల ఉత్పన్నములమ్యే రసాలను ‘రసాలు’ అనే ప్రకరణంలోనూ, రసానుభూతిని రసవిశేషాలను ‘రసమీమాంస’ అనే చివరి ప్రకరణంలోనూ సమీకరించాను.

రససామగ్రి, రసానుభూతి అనే ప్రధానాంశాల ద్వారా సాత్త్వికాభినయం వివరించబడినదన్నమాట.

అయితే, భరతముని ‘భావాలు’ అనే 7వ అధ్యాయంలో సాత్త్వికభావాలను, ‘సామాన్యాభినయం’ అనే 22 వ అధ్యాయంలో సత్త్వజాలంకారాలను వివరించినాడే తప్ప ‘నాట్యం సత్త్వ ప్రతిష్ఠితం’ అని చెప్పి కూడా ‘సాత్త్వికాభినయం’ వేర ప్రత్యేకంగా ఏమీ వివరించలేదు. మరి సామాన్యాభినయం అంటే ఏమిటి? “సామాన్యాభినయో నామ జ్ఞేయం వాగంగసత్త్వం” అని 22 వ అధ్యాయ ప్రారంభంలోనే భరతముని పేర్కొన్నాడు. అంటే వాక్ (=వాచిక)-అంగ (=అంగిక)-సత్త్వ (=సాత్త్విక) అభినయాల సమీకృత స్వరూపమే సామాన్యాభినయం అని స్పష్టమవుతున్నది. వెంటనే, ఆ శ్లోకం నాలుగవ పాదంలో “నాట్యం సత్త్వప్రతిష్ఠితం” అని చెప్పటాన్ని బట్టి భరతముని సత్త్వ (=సాత్త్విక) అభినయానికే ప్రాధాన్యం ఇచ్చినట్లు స్పష్టమవుతున్నది. 22 వ

అధ్యాయంలోని సామాన్యాభినయం ప్రత్యేకమైన అభినయం కానట్లే, తరువారీ అధ్యాయంలోని చిత్రాభినయం కూడా ప్రత్యేకమైన అభినయం కాదు. వాచిక-ఆంగిక-సాత్త్వికాభినయములకు సంబంధించి, ఆయా అధ్యాయాలలో వివరింపబడిన విశేషాంశాలు సామాన్యాభినయంలో వివరింపబడినట్లే, చిత్రాభినయంలో ప్రధానంగా అంగికాభినయవిశేషాలు వివరింపబడినవి.

నతత్ జ్ఞానం నతచ్ఛిల్పం

నపాచిద్యా నపాకలా ।

నాపా యోగో నతత్కర్మ

నాప్యైష్మిన్ యన్నద్యుక్యతే ॥

-నా.శా.1-116

2. విభావం

అపారే కావ్యసంసారే కవిరేకః ప్రజాపతిః ।

యథాస్మిరోచతే విశ్వం తథేదం పరిసర్తతే ॥

శృంగారీచేత్ కవిః కావ్యే జాతం రసమయం జగత్ ।

స ఏవ వీతరాగశ్చేత్ నీరసం శత్రుమేవతః ॥

భావానచేతనానామితనశ్చేత్ జితినానచేతనానామ్ ।

వ్యవహారయతి యథేష్టం సుకవిః కావ్యే స్వతంత్రతయా

-ధ్వన్యాలోకం-III-42 శ్లో. తరువాత

విభావం

1. విభావం :

మూలం : అథ విభావ ఇతి కస్యాత్. ఉచ్యతే—విభావో విజ్ఞానార్థః.
విభావం, కారణం, నిమిత్తం, హేతుః-ఇతి పర్యాయాః.
విభావ్యంతేన నేన వాగంగసత్త్వాభినయా ఇత్యత్ విభావః.
యథా విభావితం విజ్ఞాతం ఇత్యనర్హంతరమ్.

అత్ర శ్లోకః-

బహవోఽర్థా విభావ్యంతే వాగంగాభినయాశ్రయాః ।

అనేన యస్మాత్తే నాయం విభావ ఇతి సంజ్ఞితః ॥ 4

-(నా.శా.VII)

అర్థం : ఋషభ ప్రశ్న : (అథ) విభావః ఇతి కస్యాత్? = 'విభావం'
అనే వచం ఎందుచేత (ప్రయుక్తమైనది)?

ధరతముని సమాధానం : ఉచ్యతే=చెప్పబడుతున్నది; విభావః, విజ్ఞాన-
అర్థః = 'విజ్ఞానం' అనే అర్థం కలది (= విశిష్ట జ్ఞానమునకు హేతువు అని
నది) 'విభావం' అనబడుతుంది. విభావం, కారణం, నిమిత్తం, హేతుః-ఇతి,
పర్యాయాః = విభావం, నిమిత్తం, కారణం, హేతువు-అని (=ఇవి) పర్యాయ
పదాలు; అనేన, వాక్-అంగ-సత్త్వ-అభినయాః = దీనిచేత, వాచిక-అంగిక-
సాత్త్విక అభినయాలు; విభావ్యంతే ఇతి, అతః, విభావః = విభావ్యములు
(=విశిష్టంగా తెలిసికొనబడునవి), అని, అందుచేత, 'విభావం' (అనబడింది);
(యథా) విభావితం, విజ్ఞాతం, ఇతి, అనర్హంతరమ్ = విభావితం (= విశి-
ష్టంగా భావించబడినది), విజ్ఞాతం (= విశిష్టంగా తెలిసికొనబడినది), అని
(ఈ పదాలు రెండూ) అర్థభేదం లేనివి (= ఏకార్థకములు).

అత్రశ్లోకః = ఇచ్చట (= ఈ విషయంలో) ఒక శ్లోకం (ఉన్నది): వాక్-
అంగ-అభినయ-అశ్రయః, బహువః, అర్థాః, అనేన, యస్మాత్, విభావ్యంతే
= వాచిక-ఆంగిక-సాత్త్విక అభినయాలకు అశ్రయములైన, అనేకములయిన,
అర్థాలు, దీనిచేత, ఎందువల్ల, విభావితములు అవుతున్నవో; తేన, అయం,
విభావః, ఇతి, సంజ్ఞితః = అందుచేత, ఇది, 'విభావం', అనే పేరుకలది
అయినది.

తాత్పర్యం : విశిష్టజ్ఞానం కలగటానికి హేతువయినది 'విభావం' అన
బడుతుంది. విభావం, నిమిత్తం, కారణం, హేతువు- ఇవి వర్ణాయపదాలు,
వాచిక-ఆంగిక-సాత్త్వికాభినయాలకు అశ్రయభూతములయిన అనేకార్థములు
దీనివల్ల విభావితములు (= విశిష్టంగా భావించబడినవి) అవుతాయి కాబట్టి
ఇది 'విభావం' అనబడింది. విభావితం, విజ్ఞాతం - ఇవి ఒకే అర్థాన్ని బోధి
స్తాయి.

టీక : 'విభావ్యంతే' అనటానికి బదులు 'నితరామ్ భావ్యంతే'
(= గాఢంగా భావించబడును) అని భరతరసప్రకరణం (4).

“లోకమందరి రత్యాదులకు ఉద్బోధకము లేవో, అవే కావ్యనాట్యములందు
విభావములు” అని సాహిత్యదర్పణం (III-32).

“విశేషేణ భావయంతి-ఉత్పాదయంతి యే రసాం
తే విభావాః” అని రసతరంగిణి (II).
(= రసాలను ఉత్పాదించజేసేవి).

“విభావం రసజ్ఞాన కారణం” (= రసం ఉన్నదని తెలియజేస్తూ రసమునకు
కారణమైనది విభావం) అని రసార్ణవసుధాకరం (I-59).

లోకంలో రతి మున్నగు భావాలు కలగటానికి వివి ఉద్బోధకాలో (= హేతువులో
= నిమిత్తములో) అవి, కావ్య-నృత్య-నాట్యములందు 'విభావములు' అనబడతాయి.
అంటే చిత్తవృత్తుల ఉద్భవానికి హేతువు అయిన విషయం-వ్యక్తి లేదా సన్నివేశం
లేదా వస్తువు 'విభావం' అనబడుతుంది. కాగా, కావ్య-నృత్య-నాట్యములందరి
రామోద్ది నాయకులు, సీతాది నాయికలు, రావణాది ప్రతినాయకులు (అల్లాగే
సన్నివేశాలు, వస్తువులు కూడా) 'విభావ' వదంచేత గ్రహించబడతారు.

అర్థం లేదా భావం వ్యక్తం కావటానికి అనేక హేతువులు ఉండవచ్చు-
హర్షాదులవల్ల అశ్రువు జనిస్తుంది; మర్మ-ధూమ-రోగాదుల వల్ల కూడా

బాష్పములు జనిస్తాయి. ఆ బాష్పాదుల వల్ల ఏమి ప్రతీయమానం (= వ్యక్తం) అవుతున్నదో విభావమునువట్టి మాత్రమే వెంటనే నిశ్చయింపగలము (నా.శా. 7 వ అధ్యాయంలో అభినవగుప్తుని 'విభావ' వ్యాఖ్య ఇది. దీని తరువాతనుంచి 9 వ అధ్యాయం వర్యంతం అభినవభారతీ వ్యాఖ్య లభించలేదు.)

2. ఆలంబన విభావం :

ఆలంబన-ఉద్దీపన భేదాలచేత విభావం రెండు విధాలని అర్వాచీనాలంకారికులు పేర్కొన్నారు- "ఆలంబనోద్దీపనత్వ ప్రభేదేన స (=విభావం) చ ద్వివిధా" (ద.రూ.IV-2). నాట్యశాస్త్రంలో ఇట్టి విభజన ప్రత్యేకంగా లేదు. అంతే కాదు, ఈ విభజన కాల्పనికమన్నాడు అభినవగుప్తుడు. కానీ, ఇంచుమించుగా అర్వాచీనాలంకారికులందరూ ఈ విభజనను అంగీకరించటం చేత, ఇది నేటికీ ప్రచారంలో ఉన్నది.

శృంగారరసంలో నాయకా-నాయకులు ఆలంబన విభావములు. నాయకపరమైన 'రతి' లో నాయకుడు అధారం, నాయక విషయం. ఇంక నాయకాపరమైన రతిలో నాయక అధారం, నాయకుడు విషయం (ర.సు. I.60).

విభావాలలో ఆలంబన విభావాలు 'అంతరంగములు', ఉద్దీపన విభావాలు 'బహిరంగములు'. ఆలంబన విభావంయొక్క అధారం వల్లనే రసప్రసరం ఉంటుంది. ఆలంబనవిభావం వల్ల ఉద్బుద్ధములయిన రత్యాదిభావాలను, ఉద్దీపనవిభావం ఉద్దీప్తం (=దీప్తిమంతం) చేస్తుంది (భా.ప్ర.I.57).

ఆలంబనమనగా 'నాయకాదులు'. నాయకాదులను అవలంబించి రసోత్పత్తి జరుగుతుంది కాబట్టి, నాయకాదులు 'ఆలంబనం' అనబడినారు. అది శబ్దం చేత నాయకా, ప్రతినాయకాదులు గ్రాహ్యం (సా.ద III.62-62 నూ).

నాట్యశాస్త్రంలో అయా భావ-రసాలకు విభావాలను, అనుభావాలను విపులంగా వర్ణించినాడు భరతముని (6, 7 అధ్యాయాలలో). వాటిని అయా రసాలను విశదీకరించేటప్పుడు పరిశీలించవచ్చు. భరతముని భావవివేచనం నర్వరస సాధారణంగా చేసినప్పటికీ, అర్వాచీనాలంకారికులు, వాటిని శృంగారప్రధానంగానే వివరిస్తూవచ్చినారు. శారదాతనయుని వివరణ, ముఖ్యంగా భరతమతానుసారి. అంతేకాదు. అయా రసాలకు అశ్రయపీఠాలైన విభావాలకు 'లలితం' మొదలగు సంజ్ఞలున్నవని చెప్పి, వాటిని విపులంగా విశదీకరించినాడు శారదాతనయుడు (భావప్రకాశనము - I.36-56).

1. శృంగార విభావాలు - లలితములు.
2. హాస్య విభావాలు - లలితాభాసములు.
3. వీర విభావాలు - స్తైరములు.
4. అద్భుత విభావాలు - చిత్రములు.
5. రౌద్ర విభావాలు - ఖరములు.
6. కరుణ విభావాలు - రూక్షములు.
7. భయానక విభావాలు - వికృతములు.
8. కీభత్స విభావాలు - నిందితములు.

ఒక భావంలో లేదా భావద్వయంలో లేదా భావత్రయంలో ముందు నిరూపితములు కానున్న విభావాలు సంస్కృతములు అయితే, అవి రసోత్కర్షి విషయంలో సంగతములై 'ఉద్భవన విభావాలు' అవుతాయి. (39-40 శ్లో).

1. లలిత విభావాలు : ఇవి శృంగారమున ఉత్కర్షణహేతువులు. రూప-యౌవన శాశ్వతములు. తన్మయ-తరుణులు శృంగారముందు అలంబన విభావాలు. ఈ అలంబనములు మధురములు, మృదుమూరితములు. ఇంద్రియములకు గోచరించిన మాత్రముననే, ఆ ఇంద్రియముల ద్వారా, ఈ అలంబనములు మనస్సునకు అభ్యర్థన కలిగిస్తాయి.

2. లలితాభాస విభావాలు : ఇవి హాస్యసంపదను ప్రకాశింపజేస్తాయి. సాధారణంగా, కుహకం (పంచన; మోచం) మున్నగునవి హాస్యముందు అలంబన విభావాలు. అంగవిహీనములు, వికృతాకారాలు, పరిచ్ఛేదానుకరణములు ఇందులో ఉంటాయి. ఈ విభావాలు వినపడినా, కనపడినా, స్మరింపబడినా కూడా హాస్యములవవుతాయి.

3. స్తైరవిభావాలు : ఇవి వీరసంపదనకాలు. త్యాగము, సత్త్వసంపన్నులు, పూతులు, పేరులు, విక్రమోదేతులు, శస్త్రాస్త్రక్షేత్రోదేతులు వీరసంపన్నులందు అలంబనములు. ఈ విభావాలు వినపడినా, కనపడినా, స్మరింపబడినా కూడా స్తైర్యం కలిగిస్తాయి.

4. చిత్రవిభావాలు : ఇవి అద్భుతసంపదనకములు. విచిత్రాకృతి, విచిత్రవేషం, విచిత్రాచారవిధముల, మాయా-లీలా-వీలాసాలు-ఇవి, లేదా ఇవి కలవారు అద్భుతముందు అలంబన విభావాలు. ఇవి మనస్సు నందు వైచిత్ర్యమును కలుగజేస్తాయి.

5. రూక్ష విభావాలు : ఇవి కరుణరసోత్కర్షకకాలు. కృశములు, విషణ్ణములు, మతిమిథులు, రోగములు, దుఃఖములు-ఇవి లేదా ఇవి రూక్షములు.

కరుణమందు అలంబన విభావాలు. ఈ విభావాలు ఆయా ఇంద్రియాలద్వారా మనస్సునకు క్షోభ కలిగిస్తాయి.

6. ఖరవిభావాలు : ఇవి రోద్రరసఉత్పత్తిమనకు పర్చనములు. బహుబాహువులు, బహుముఖములు, భీమదంష్ట్రులు, శ్వేతదేహాలు, క్రూరులు, ఉద్వృత్తులు, శరారులు రోద్రమనందు అలంబన విభావాలు. గ్రహించినా లేదా భావించినా ఈ విభావాలు మనస్సునకు కాతరత (అభైర్యం) కలిగిస్తాయి.

7. నిందిత విభావాలు : ఇవి కీభత్సరసోల్లాసకాంక్షలు. నిందితాకారం, నిందితదేశం, నింద్యాచారం, నింద్యఅపముహూలు, రోగాలు- ఇవి లేదా ఇవి కలవారు, పేశాచారులు కీభత్సమందు అలంబనవిభావాలు. వీటిని చూడగానే కనులు మూసుకొంటాము, వీటిని చూడలూగిచి ఎప్పుడూ ఇష్టపడదు.

8. వికృత విభావాలు : ఇవి భయమానకరిప్రదీప్తిములు. మహోర్గా ప్రదేశం, మహోర్గగ్రామ నిందారం, గురు-రాజ-అవరాధం- ఇవి లేదా ఇవి చేసినవారు భయమానమందు అలంబనవిభావాలు. ఇవి మనస్సునకు పచ్చితని ఆహుతిస్తాయి. (= భయం కలిగిస్తాయి).

భరతమతానుసారంగా ఆయా రసాల విభావాదులను పరిశీలించేటప్పుడు శారదాతనయుని వివేచనమును చూచా అనునవిధివిమర్శలను ఉపయోగించి.

3. ఉద్దీపన విభావం :

మూలం : ఉద్దీపనం పతుర్తా స్యా దాలంబన నమూ శయన్
గుణా శ్చేష్టాలంకృతయః ప్రసన్నా శ్చేతి భేదతః

(స.మ. 1-162)

అర్థం : గుణా వేష్టా-అలంకృతయః, ప్రసన్నా. (ఉ). ఇతి, భేదతః-గుణాలు, వేష్టలు, అలంకృతయః, ప్రసన్నాలు అనే వేదాలపట్ల; అలంబనమనమనమన-అలంబన విభావాన్ని అభియోగం ఉపకే: ఉద్దీపనం (ఉ), పతుర్తా, స్యాత్-ఉద్దీపనవిభావం, నాలుగు విధాలు, ఉద్భవించుచి.

తాత్పర్యం : అలంబన విభావాన్ని అభియోగమివేసి ఉపకే ఉద్దీపన విభావం నాలుగు విధాలు : 1. గుణాలు, 2. వేష్టలు (శ్రేయలు), 3. అలంకృతయః (= అలంకారాలు), 4. ప్రసన్నాలు.

టీక : ఇంక, ఈ నాలుగు భేదాలు వరుసగా వివరింపబడుతున్నవి. రత్యాదులను రసోన్ముఖంగా ఉద్దీపింపజేసేవి 'ఉద్దీపనవిభావాలు' అనబడుతాయి.

శాస్త్రకారులు, ఉద్దీపనవిభావాన్ని, అధికంగా శృంగారపరంగానే వివరించినారు. శృంగారంలో పురుషునకు స్త్రీ ఆలంబనం, స్త్రీకి పురుషుడు ఆలంబనం. ఈ స్త్రీ పురుషులను కావ్య-నృత్య-నాట్యాలలో నాయికా-నాయకులనీ, యౌవనంలో ఉన్న వారిని ప్రేయసీ-ప్రియులనీ పేర్కొనటం శాస్త్రసంప్రదాయం.

(1) గుణాలు (ఉద్దీపన విభావం : ఆలంబన గత గుణాలు) :

మూలం : యౌవనం రూపలావణ్యే సౌందర్య మభిరూపతా ||

మార్గవం సౌకుమార్యం చేత్యాలంబనగతా గుణాః |

(ర.సు.I-162-63)

అర్థం : యౌవనం, రూప-లావణ్యే, సౌందర్యం, అభిరూపతా=యౌవనం, రూపం, లావణ్యం, సౌందర్యం, అభిరూపత; మార్గవం, సౌకుమార్యం (చ) ఇతి = మార్గవం, సౌకుమార్యం అని (ఇవి), ఆలంబనగతా గుణాః = ఆలంబనగతములైన గుణాలు.

టీక : ఇచ్చట ఆలంబనగతములైన గుణాలు ఏడు చెప్పబడినవి. వీనిలో మరల అపొంతరభేదాలు కూడా ఉన్నాయి. భావప్రకాశనంలో 'ప్రసాదం' అనే ఎనిమిదవ గుణం కూడా చెప్పబడింది.

స్త్రీలోకానీ, పురుషునిలో కానీ ఆయాగుణాలు ఉన్నప్పుడే, వారు పరస్పరం ఆకర్షింపబడుతారు.

(2) యౌవనం :

మూలం : యౌవనం వారీణాం యౌవనభేదాః స్మృతాస్తు చేత్యరః |

స్త్రీలలో యౌవనభేదాలు నాలుగు (అవి) శృంగారమునకు సౌకర్యము చేయుటకై (నా.శా.XXII-42)

అర్థం : మూలం, వారీణాం = ముస్త, నారీమణులందు; యౌవన భేదాః, యౌవనభేదాలు (అవి) = యౌవనభేదాలు, నాలుగు (అవి), చెప్పబడినవి. శృంగారమునకు సౌకర్యము చేయుటకై (నా.శా.XXII-42); నైవేద్యమునకు సౌకర్యము చేయుటకై = మేషం, యౌవనం, చేష్టలు, గుణాలు-వీటిచేత (ఈ భేదాలు స్మృతమైనవి)

తాత్పర్యం : స్త్రీలు అందరిలోను యౌవనభేదాలు నాలుగు.

శృంగారరసమందు ఇవి నైవధ్య-రూప-చేష్టా-గుణముల ద్వారా వ్యక్తమవుతాయి.

టీక : ఇంచుమించుగా అర్వాచీనాకాలంకారికులందరూ యౌవనభేదాలను నాట్యశాస్త్రానుసారంగానే వివరించారు. ప్రతియౌవనంలోనూ వేషం, రూపం, చేష్టలు, గుణాలు వేరువేరుగా ఉంటాయి. అంటే, వేషాదుల వల్ల, అయూ యౌవనభేదాలను గుర్తించవచ్చు.

అభినవగుప్తుడు నాలుగు యౌవనములకు సంబంధించిన వయస్సులను క్రింది విధంగా పేర్కొన్నాడు (అ.భా. 3 వ సంపుట 240) :

- 20 సంవత్సరాలవరకు ప్రథమయౌవనం.
- 20-30 సంవత్సరాలమధ్య ద్వితీయయౌవనం.
- 30-40 సంవత్సరాల మధ్య తృతీయయౌవనం.
- 40-50 మధ్య చతుర్థయౌవనం.

మరికొందరి దృష్టిలో--

- 16 సంవత్సరాల వరకు ప్రథమయౌవనం.
- 16-25 సంవత్సరాల మధ్య ద్వితీయయౌవనం.
- 25-35 మధ్య తృతీయయౌవనం.
- 35-45 మధ్య చతుర్థయౌవనం.

(i) (ఆ) ప్రథమయౌవనం :

మూలం : పీనోరుగండ జఘనాధరస్తనం కర్కశం రతిమనోజ్ఞమ్ ।

శృంగార సముత్సాహం ప్రథమం తద్ యౌవనం క్షేయమ్ ॥

నాత్యర్థం క్షేపణో నకున్యతి నన్యాన్యతి స్త్రీధ్యమ్ ।

సాఖ్యగుణేన్యవనక్తు నారీ వనయాననా క్షేయా ॥

-(నా.శా. XX111-43, 48)

అర్థం : పీన-కోరు-గండ-జఘన-అధరః = పీనములయిన (=బలిసిన) కోరువులు, గండాలు, జఘనాలు, అధరం; కర్కశం, రతిమనోజ్ఞం, స్తనం = కర్కశములు, రతిమనోజ్ఞములు, అయిన స్తనాలు (కలిగినదై); శృంగార సముత్సాహం, తద్, యౌవనం, ప్రథమం, క్షేయమ్ = శృంగార సముత్సాహం (అయిన) ఆ, యౌవనం, మొదటిది (అని), తెలుసుకొనదగినది; న-అత్యర్థం,

క్షేణ సహ = అధికక్షేణాన్ని (= దంత-సఖత్వతాదులను), సహించలేనిది;
 స్త్రీభ్యః, సమప్యతే, సప్యజ్యతే = (సమతులు లేదా శత్రువులు అయిన)
 స్త్రీల విషయంలో, కోపం పొందినది, సంతోషించినది; సౌఖ్యగుణేషు-అపసక్తా
 = (ప్రియుని) సౌఖ్యగుణములందు, అసక్తి కలిగినది-అయిన; నారీ, సవయో
 వనా, క్షేయో = నారీ (= స్త్రీ), సవయోపని (ప్రథమ యోషనంలో ఉన్న
 దని), తెలియదగినది.

తాత్పర్యం : పీనములు సుందరిములు అయిన జీరి-గండ-జమిని-అధరా
 లను, కర్కశములు నతీమిహోష్ణములు అయిన స్త్రీనాలను కలిగిన శృంగారి
 సముత్సాహమును వయస్సు, ప్రథమయోషనం అనుబడుతుంది. అధికంగా క్షేణ
 మును సహించలేనిది, పరస్త్రీలపట్ల కోపంకాని, సంతోషం కాని మూషనది,
 ప్రేయుని సౌఖ్యగుణములందు అసక్తి కలిగి- ఇటువంటి నారీ ప్రథమయోష
 నంలో ఉన్నది తెలియవలెను.

టీక : ప్రథమయోషనం యొక్క అక్షణాలను, ప్రథమయోషనంలో ఉన్న
 యువతి చేష్టలను సంగమోపాయము విపులంగా వ్రేచి పీఠంగా పుష్టిపచనాదు
 (ర.మ. 1.165-169) :

మూలం : ఈష చ్చవలనేత్రాంతం స్మరస్మేరముఖాంబుజమ్
 సగర్వరదోగండ మసమగ్రాదుగాధరమ్
 లావణ్యోద్భేద రమ్యాంగం పలసద్భావ సారథమ్
 ఉస్మీలితాంకురకుచ మస్తటాంగకసంభితిమ్
 ప్రథమం యోషనం, తత్రవర్తమానా మృగేక్షణా
 అవేక్షతే మృదుస్పర్శం సహతే నోద్దతాం రతే
 సఖీకేరితా హ్యంగం సంస్కార కలితాదరా
 వకోసవారో భజతే నవత్పిదర్శనాదిషు
 హతి రుక్మతే కాంతవ్య సంగమే కింతు లబ్ధతే

తాత్పర్యం : కిలచిత్ చవలములు (= అనురాగి మూషినిములు) అయిన
 కింతు కోయి, మన్మథ భావోదయం చేత వికసించిన ముఖమిద్దరి, గర్విమిద్దరి
 ముముగ్ధులై నారీతో కూడిన గండములు, పూర్తిగా విజృంభణ అధిపతి. అది
 గృహంలో ప్రకాశిస్తున్న మహోక్తవేదం, భాషిస్తుంది, వినిన మొలకపిమ్మల,
 శృంగారి నర్మతన కేరవృ నరభ్రాతృభి కలది తొలియోషనం. (ప్రథమ యోష

నదిలో ఉన్న స్త్రీ శరీరం శైశవ-యౌవనముల నదిలో ఉండి, మరణించినా ఉన్నదని ఉవాహరణ వ్వారా సూచన చేసినాడు).

తొలి యౌవనంలో ఉన్న మృశేష్టిణ (అశేషశైవల్యములు కలిగి) మృదువైనది స్వర్గకోటులు. అధికవయస్సు సహించలేదు. సఖులతోడే కలిసి యుండు అనితే కలిగి ఉంటుంది. తన ఆవయవాలను అలంకరించుకొనబడలో అనితే మూపుతుంది. సవత్సులను మూసిపెట్టుచు కోవల కానీ, హర్షించానీ పొందదు. ప్రయస కలియబడలో అంతగా వలసిన పొందదు. రతి విషయంలో సన్నిహితులు.

ఉవా : (ప.మ. 1-169 శ్లో. తరువాత) (ప్ర.యౌ.లో ఉన్న యువతి చేష్టలు సంగభూషాలుని ఉవాహరణము)-

మూలం : అపర్చన తృథమ దర్శన సాధ్యసాని
సావర్ణ మాదృత సఖీజనకల్పతాని :
సవ్యాజకోపమధురాణి గిరీ సుతాయా
హ పాంతు మాతన సమాగమ దేష్టితాని :

తాత్పర్యం : మరని తొలి వర్జనముచే పార్శ్వలో భయం ఉంచబడింది. కానీ, చెలులు ప్రోత్సహించగా అనిష్టంగానే వాడు చెప్పనిట్లు చేసింది. ప్రభువు సమాగమం చేష్టలు తెచ్చి వెట్టుకొన్న కోవలతో ముఖించగా ఉన్నది. ఇట్టే చేష్టలు గల గిరిరాజపుత్రి మిమ్ము చేర్చించుగాక!

(i) (అ) ద్వితీయ యౌవనం :

మూలం : గాత్రం పూర్ణావయవం వీనా ఽ వయోధరా నతం మధ్యః :
కామవ్య సారథూతం యౌవన మేతల్ ద్వితీయం తు :
కించిత్ కరోతి మానం కించిత్ క్రోధం ఽ మత్సరం చైవ :
క్రోధే ఽ భవతి తూష్ణం యౌవన భేదే ద్వితీయం తు :

-(వా.శా.XXIII-44, 49)

అర్థం : పూర్ణావయవం గాత్రం = సరిపూర్ణములముని ఆవయవాలలో కూడిన శరీరం; వీనా(ఽ) వయోధరా=వీనములముని వయోధరాలు (అభివృద్ధి); నతం, మధ్యం = వన్నవి నడుము- ఇవి గరిగిపెట్టె; కామసారథూతం = కామసారథూతమైన; ఏతల్ ద్వితీయం, యౌవనం (తు) = ఇది, ద్వితీయ

యౌవనం; ద్వితీయే, యౌవనభేదే = ద్వితీయ యౌవనభేదమందు; (స్త్రీ) కించిత్, మానం, కరోతి = కొంచెంగా మానం చూపుతుంది; కించిత్, క్రోధం, మత్సరం (చ.ఏవ) = కొంచెంగా, క్రోధం, మాత్సర్యం (కూడా) చూపుతుంది; క్రోధే, తూష్ణీం, భవతి (చ) = క్రోధమునందు, తూష్ణీం భావం (= ఊరక ఉండటం) వహిస్తుంది.

తాత్పర్యం : అవయవ సంపూర్తితో కూడిన శరీరం, పీనములైన పయోధరాలు, నతమధ్యము కలిగి, కామసారభూతమైన వయస్సు ద్వితీయయౌవనం. ద్వితీయయౌవనమందున్న స్త్రీ, కొంచెంగా మాన-క్రోధ-మాత్సర్యాలు చూపుతుంది; క్రోధనమయంలో ఊరక ఉంటుంది.

టీక : ద్వితీయయౌవనం యొక్క అక్షణాలను, ద్వితీయయౌవనంలో ఉన్న స్త్రీ యొక్క చేష్టలను సింగభూషాలుడు విపులంగా వివరించినాడు (ర.సు. I-170-74) :

మూలం : ప్రనా పీనా తను ర్మధ్య పాత-పాదస్వరక్తిమా ।

ఊరూ కరికరాకా రావంగం వ్యక్తాంగసంధికమ్ ॥

నితంబో విపులో, నాభి ర్గర్భరా, జహనం ఘనమ్ ।

వక్షరోమూపశీ, స్పర్శ్య మంగకేశధరాక్షిణి ॥

ద్వితీయం యౌవనం తేన కలితా వాసులోచనా ।

పశీషు స్వాశయజ్ఞా సుస్పృగ్ధా ప్రాయేణ నూనినీ ॥

వప్రసీ దత్తమనయో సపత్నీ వ్యభ్యమాంబునీ ।

వాపరాధాని విషహతే, ప్రణయేర్హృతహింసితా ॥

అంతర్యామిణీ తస్య తే గుర్భితా రుదా ॥

తాత్పర్యం : భయపే ప్రనాలు, పీనము ప్రదుష్టు చక్రినే పాతాలు పాగులు (అంతర్యామిణి, అంతర్యామిణి అర్థం ప్రదుష్టు అర్థం కర్మ క్రియలు, సువ్యక్తంగా ఉన్న అవయవ సింధులు కందేతం, వికాశవితంబాలు, లోతైన నాభి, ఘన మణిమణి మునం, వృద్ధంగా కనిపించే రోమరాజి (= నూగారు), సౌష్ఠ్యవోవేత ముఖముల అంగాలు, కేశాలు, రుదాలు, కనులు కలిగి, ద్వితీయయౌవనం.

ద్వితీయయౌవనంలో ఉన్న పాదస్వరక్తిమా (= అందమైన కనులు కలిగి) - తన తాళముల గుర్భితము నేరం వల్ల గుర్భిత కలిగి ఉంటుంది, సాధారణంగా పాదస్వరక్తిమా అంటారు.

ప్రసన్నురాలు కాదు. సవత్సరములవల్ల అనుయ కలిగి ఉంటుంది. అవరాధాలను సహించదు. ప్రణయేర్ప (= ప్రణయ కోపం) తో ఎరువెక్కి ఉంటుంది. రతి కేళిలో సెగ్గుపడదు. రహస్యంగా (= వడకటెంటలో), సగర్వంగా, ప్రవర్తిస్తుంది.

ఉదా :

మూలం : తస్మి శ్యామా, శిఖరిదళనా, సక్యఃపిందాధరోష్ఠి
సుధ్యే శ్చామా, చకితవారిణీ ప్రేక్షణా, నిమ్న నాభిః ।
శ్రోణీభారా దలసగమనా, స్తోకవస్రూ సైనాధ్యం
యా తత్ర స్యా ద్యువతి విషయే సృష్టి రాద్యేవ ధాతుః ॥

-(మే.సం.11-21)

తాత్పర్యం : సుకుమారాంగి, యౌవనముధ్యస్త అయిన ఆమె (=నా ప్రేయురాలు) మొనలుతేరిన చంటాలు, దొండపండువంట క్రింది పెదవి, సన్నని నడుము, బెదరుతున్న అడులేడి చూపులు వంట చూపులు, లోతైన నాభి కలిగి ఉన్నది. పిరుదుల ఒరువుచేత మెల్లగా నడుస్తుంది. కుచభారం చేత కొంచెంగా వంగి ఉంటుంది. ఆమె, విధాత చేసిన తొలి సృష్టిలో తొలి సృష్టి (=ఉత్తమోత్తమం) అని తలుస్తాను (మేమునిలో యక్షుడు చెప్పిన మాటలు).

(i) (క) తృతీయ యౌవనం :

మూలం : సర్వశ్రీ సంయుక్తం, రతికరణోత్పాదనం రతిగుణాధ్యమ్ ।
కామాప్యాయిత శోభం, యౌవన మేతత్ తృతీయంతు ॥
రతి సంభోగే దక్షా ప్రతిషక్ష్ణసూయసి, రతిగుణాధ్యా ।
అనిభృతగర్విత చేష్టా, వారి క్షేయా తృతీయం తు ॥

-(నా.శా. XX111-45, 50)

అర్థం : సర్వశ్రీ సంయుక్తం = సర్వంగశోభాయుతం; రతికరణోత్పాదనం = (ప్రేయునిలో) రతిని రగుల్కొల్పునది; రతిగుణాధ్యం = అధికంగా రతిని కోరేది; కామాప్యాయిత శోభం = కామాన్ని అతిశయించడేనే శోభకలది (అయిన); ఏతత్, యౌవనం, తృతీయం (తు) = ఈ యౌవనం, మూరవది.

రతిసంభోగే దక్షా = రతికేళిలో సమర్థురాలు; ప్రతిషక్ష్ణ-అనుయినీ = సపత్నులయందు అనుయ వహించేది; రతి గుణాధ్యా = రతి కేటలలో అరితేరినది; అనిభృత-గర్విత చేష్టా = వాచుకొనని గర్వితచేష్టలు కలది (ఇటువంటి);

నారీ = స్త్రీ; తృతీయే(త), జ్ఞేయా = తృతీయ యౌవనమందున్నది (అని), తెలియవలెను.

తాత్పర్యం : సర్వశ్రీ సమయక్రమ, రతికరణోత్పాదన సమర్థం, రతి సుగాఢ్యం, కామాప్యాయితకోభం అమన యౌవనం మూడవది. ఈ మూడవ యౌవనంలో ఉన్న నారీ, సంభోగముంచు సమర్థురాలు, ప్రతిపక్ష మందు అనుయాయుని వహించునది, రతి సుగాఢ్య (కామతంత్ర ప్రయోగము లందు ప్రసిద్ధి), నిర్వృంత కూడిన చేష్టలను వాడుకొననిది-ఇటువంటి స్త్రీ తృతీయయౌవనంలో ఉన్నది.

టీక : తృతీయయౌవనంలో ఉన్న స్త్రీ “కాంతుని అభీష్టమునకు అనుకూలంగా ఉంటుంది.” అని భావప్రకాశనంలో అధికంగా ఉంది.

తృతీయయౌవనం యొక్క లక్షణాలను, తృతీయ యౌవనంలో ఉన్న స్త్రీ చేష్టలను సింగభూపాలుడు క్రింది విధంగా వివరించినాడు (రి.సు.1.174-77):

మూలం : అప్యిగ్ధతా నయనయో ర్గండయో ర్హస్త్యం కాంతితా ||
విచారయతా ఖరస్పర్శోఽస్యంగానాం క్షణతా మనాక్
అథరే మన్యగో రాగో, తృతీయే యౌవనే భవేత్ ||
తత్ర స్త్రీగా మయం చేష్టా, రతితంత్రవిదగ్ధతా |
వల్లభస్యాపరిత్యాగో తదాకర్షణకౌశలం ||
అనారోహోఽపరాధేషు, సపత్నీష్వమత్సరః |

తాత్పర్యం : వేతములందరి భారిత్యం సన్నగిల్లటం, వెక్కిళ్ళి యుండవలె మనువు తగ్గటం, దేహవ్యాయ తరగటం, స్పర్శ కఠినంగా ఉండటం (=స్పృదుత్వం పోవటం), కొంచెంగా ఆవయవాల పలుత్వం తగటం, వెదపుల ఎటువైదనం ముదరటం- ఇవి తృతీయయౌవనమందులది లక్షణాలు.

వేతములందు విశేష వాత్సర్యం, వల్లభుని ఎడదాటును వీ మాత్రం వహించలేమనినటం, వల్లభుని అకట్టుకొనే వేర్పు, వల్లభుని అపరాధములను తప్పి మోసపోవటం, సపత్నీలపట్ల మాత్సర్యం లేకపోవటం- ఇవి తృతీయ యౌవనమందులది స్త్రీయొక్క చేష్టలు.

అర్థం : వక్త్ర ప్రయతావికచే, పరితెళ్ళగండే,
విరేళ్ళ మూలవలత్సరే, ఇధిక్తకౌశలే.

భవబాహుళ్యే నిత్యమే తస్మిన్ సమానియేతా
 పృథగ్విధాన కుసుమాని విక్షిప్తవిమలత

(అనంతమహావిద్య ప్రమాణము)

-ప్రకృతిత్వంతో విక్షిప్తవిమలతావలంబములు, భావన దృక్పథము, బలమైన
 నడుమములు, వ్రేలాడుకుండాలు కల ఈ ముసలములు మనస్సుకునే భవబాహుళ్య
 మున, తోడిమలములతో కలసిపోయి పూర్వము ఆనుచున్నవృత్తులు.

టీక : సరిగ్భూషణము వర్ణము, భరితమున చేసిన వర్ణములైన కొంత
 ఘనముగా ఉన్నట్లు కాలము తృప్తియై మోషమునను (పత్తిపమోషముతో
 పాలు) శృంగార బోధాగృహము లేదు. సరిగ్భూషణము లభ్యము కాలములేదు.

(1) (తీ) పత్తిపమోషము :

మూలం : సమమోషనే పృథితే తథా ద్విరీయే తృతీయే వాపి
 శృంగార శత్రుభూతం మోషం మేలి పృథుర్థం తు
 అమృతానగిరీపాదవిమలతస్త్రినం కంఠమోష లోచనగర్భం
 కామంఘరి నోద్యోగిని మోషం మేలి పృథుర్థం
 పత్తిపమోషం సమస్తా కామాభిజ్ఞా త్రిమర్శిరౌపేతా
 అపరపాదపృథి సత్యం వాపి క్షేమా పత్తిపమోషం

-(నా.శా. XXIII-46, 47, 51)

అర్థం : సమమోషము, తథా, ద్విరీయే, తృతీయే (వా), అపి
 పృథితే సమ (పత్తిపమోషం) మోషము, అమృతానగిరీపాదవిమలత (మోషము)
 ములు, కంఠమోషం గిరిపాదవిమలత (పత్తిపమోషం); పత్తిపమోషం (తు), మోషం
 నోద్యోగిని మోషము; ఏతత్, శృంగార శత్రుభూతం భవ (తీ) ఈ
 పత్తిపమోషము, శృంగారమునను శత్రుభూతమైనది.

అమృతానగిరీపాదవిమలతస్త్రినం : బాగా మలములైన (సర్వాం
 నములైన) గిరిపాదములు, పాదములు, అపరము, స్త్రీపాదములు కంఠమోషము-తోన,
 లోచనగర్భం తోనదేగా తగ్గిన, నాతలపాదములు; కామంఘరి సమస్తాగ్నిని
 = కామలంఘరిమము, పత్తిపమోషం లేనిపాదము (అమృతం); ఏతత్
 మోషము, పత్తిపమోషం తీ, మోషము, నాతలపాదము.

తాత్పర్యం : సమమోషము, ద్విరీయే-తృతీయే మోషములు గిరిపాదము
 పాదముల పత్తిపమోషము, శృంగార శత్రుభూతం అమృతం పత్తిపమోషము.

నిర్మాంసములయిన గండాలు, జఘనాలు, అధరాలు, స్తనాలు, కొంచెంగా తగ్గిన గాత్ర లావణ్యం, కామ తంత్రమందు నిరుత్సాహం-ఇవి చతుర్థయౌవన మందలి లక్షణాలు.

చతుర్థయౌవనమందలి స్త్రీ చిత్తగ్రహణ సమర్థ, కామాభిజ్ఞ; అయినప్పటికీ సవత్సులవట్ల మత్సరం వహింపదు. భర్త సాన్నిధ్యాన్ని ఎల్లప్పుడూ కోరుకొంటుంది.

టీక : చతుర్థయౌవనలక్షణాలను, చతుర్థయౌవనమందున్న స్త్రీయొక్క చేష్టలను సింగభూపాలుడు క్రింది విధంగా వర్ణించినాడు (ర.సు. I-177-79):

మూలం : జర్జరత్వం స్తన-శ్రోణి-గండోరు-జఘనాదిషు ||

నిర్మాంసలత్వం భవతి చతుర్థే యౌవనే స్త్రీయాః |

తత్ర చేష్టా రతివిధాననుత్సాహోఽ సమర్థతా ||

సవత్సీ ష్వానుకూల్యం చ కాంతేన విరహస్థితిః |

తత్ర శృంగారయోగ్యత్వం రతాహ్లాదనకారణమ్ ||

ఆద్యద్వితీయయో రేవ న తృతీయ చతుర్థయోః |

తాత్పర్యం : చతుర్థయౌవనమందలి స్త్రీలకు స్తనాలు, శ్రోణి (=కటి), కపోలాలు, ఊరువులు, జఘనాలు (=పీఱుదులు)- వీనియందు జర్జరత్వం (= ముసలితనం లేదా శిథిలత్వం), నిర్మాంసలత్వం (మాంసభాగం తగ్గిపోవటం లేదా చిక్కిపోవటం) సంభవిస్తుంది. ఈ చతుర్థయౌవనమందలి స్త్రీలు రతి తంత్రమందు ఉత్సాహం లేనివారు, సమర్థత కూడా లేనివారు అవుతారు. సవత్సుల వట్ల అనుకూలత ఉంటుంది (= మాత్సర్యం ఉండదు). కాంతు నియొక్క ఎడబాటును నహింపగలరు. రతి సంతోషకారణమగు శృంగారయోగ్యత్వం తొలిరెండు యౌవనాలకే ఉంటుంది; తృతీయ-చతుర్థ యౌవనాలకు ఆ యోగ్యతలేదు.

టీక : భగవంతుని చతుర్థయౌవనాన్ని మాత్రమే శృంగార శత్రుభూత మున్నాడు. కాని, సింగభూపాలుడు తృతీయయౌవనాన్ని కూడా శృంగార శత్రుభూతంగానే పరిగణించినాడు. అందుచేత సింగభూపాలుని తృతీయ యౌవనవర్ణన భరతముని చేసిన వర్ణనకంటే కొంత భిన్నంగా ఉన్నది. ఇంక చతుర్థయౌవనంలో స్త్రీ కాంతుని యొక్క విరహాన్ని నహింపగలదని సింహభూపాలుడు చెప్పినాడు. కాని, భరతమునిప్రకారం వృద్ధాప్యంలో అడుగుపెట్టిన ఆ స్త్రీ, కాంతుని యొక్క

సాన్నిధ్యాన్ని నిత్యం కోరుకొంటుంది. అంటే ఎల్లప్పుడూ తనదగ్గరనే ఉండవలెనని కోరుకొంటుంది. దగ్గర ఉండటానికి అవకాశం ఉన్నా లేకపోయినా లోకానుభవాన్ని వట్టి కూడా భరతముని చెప్పినది సమజసరిగా ఉన్నది-- అప్పుడు వారికి కావలసినది సహాయ సహకార సానుభూతులు మాత్రమే.

(ii) రూపం :

మూలం : అంగా న్యధూషితాన్యేన ప్రక్షేపార్థే ర్యధూషణైః ।

మేన ధూషితవ ద్వాంతి త ద్రూప మతి కథ్యతే ॥

-(ర.మ.1-180)

అర్థం : ప్రక్షేప-ఆర్థే , విధూషణైః = పెట్టుకోవగిన మంచి ధూషణాల వేత; అంగాని- అధూషితాని-వివ = ఆవయవాలు, అలంకరింపబడకపోయినప్పటికీ; యేన, ధూషితవత్-భాంతి = వేసవేత, అలంకరింపబడినట్లుగానే ప్రకాశిస్తుందో; తత్ రూపం -ఇతి, కథ్యతే = అది, 'రూపం' అని, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : శరీరమందలి ఆవయవాలు మంచి ధూషణాల వేత అలంకరింపబడకపోయినప్పటికీ, అలంకరింపబడినట్లుగానే ఆ శరీరం ప్రకాశిస్తూ ఉంటే, అది 'రూపం' అనబడుతుంది.

ఉదా : స్నాతం విముక్తాభరణ విమూల్య
భూయోఽసహ ధూషయతుః శరీరమ్ ।

అగాధ్యహి కాచిదువారహాహ

యూం వీక్ష్య లజ్జాం వధితే నభూషాః ॥

(ర.మ. 180)

--స్నానం చేయటం కోసం, సుగంధ మాల్యాలను తీసేవేసే, స్నానానంతరం, శరీరాన్ని అలంకరించుకోసం మంచి బయటకు వచ్చిన, సహజ సౌందర్యవతి అయిన ఆమెను చూచి, సగిలు చూపించిన యువకులు (అమెకు తాము నరికామని) సెగ్గుపడేరి.

టీక : రూపాదులకు నిర్వచనాలు నా.శా. ముందులేవు. అందుచేత ర.మ. నుంచి ప్రధానంగా నిర్వచనాలను గ్రహించాను. శారదాతనముడు 'రూపము' ను వ్రేలి విధంగా వర్ణించినాడు (భా.ప్ర. III-209-10):

మూలం : అవేధ్యారోవ్య-నిక్షేప్య-బంధసీయై రభూషితమ్ ॥

య ద్భూషిత మివాభాతి దద్రూప మితి కథ్యతే ।

తాత్పర్యం : అవేధ్యాలు, ఆరోప్యాలు, నిక్షేప్యాలు, బంధసీయాలు అనే నాలుగు విధాలయిన అభరణాల వేత భూషితం కాకున్నప్పటికీ, భూషితమైనట్లుగానే ప్రకాశించటం 'రూపం' అనబడుతుంది.

శారదాతనయుడు నాలుగు విధాల అభరణములను క్రింది విధంగా వర్ణించినాడు (భా.ప్ర. III-210-13) :

అవేధ్య భూషణాలు : రత్నమయంగా లేదా కేవలం బంగారంతో చేయబడిన కర్ణ-నాసికాదుల అభరణాలు-అంటే చెవులను, ముక్కులను కుట్టి ధరించడేసే అభరణాలు.

ఆరోవ్య భూషణాలు : ఇంద్రచ్ఛందం మున్నగు ఖరాలు, బంగారు గొలుసులు మున్నగునవి. ఇవి కంఠమునందు వేసుకొనేవి.

బంధసీయభూషణాలు : ముత్యాలతో కూర్చినవి, స్వర్ణమయములు అయిన కటే సూత్రాలు, అంగిదాదులు, గజ్జెలు, గ్రైవేయం (=కంఠమునందు ధరించే వట్టెడ మున్నగునవి)- ఇవి కట్టుకొనే భూషణాలు.

ని(ప్ర)క్షేప్యభూషణాలు = సూపురాలు, కంకణాలు, మున్నగునవి. ఇవి తొడుగుకొనే భూషణాలు.

మూలం : నా.శా. మందలి 'అహర్కాశనియ' పిల్లేష్వర కూడా చూడదగినది.

(iii) లావణ్యం :

మూలం : ముక్తాఫలేషు చ్చాయాయా స్తరళత్వ మివాంతరా ।

ప్రతిభాతి యదంగేషు లావణ్యం తదిహోష్యతే ॥

(స.సు.1-181)

అర్థం : ముక్తాఫలేషు, అంతరే = మంచి ముత్యాల లోపల (ఉండే); చాయాయా, తరళత్వం, ఇవ = చాయ (= నీడ) యొక్క తళతళల వలెనే; యత్-అంగేషు, ప్రతిభాతి = ఏది, అవయవములందు, ప్రకాశిస్తుందో; తత్, లావణ్యం (ఇహ), ఉచ్యతే = అది, 'లావణ్యం' అని చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : మంచి ముత్యాలలోని తళుకువలెనే శరీరం నుంచి వ్యక్తి మయ్యే కొంత 'లావణ్యం' అనిబడుతుంది.

ఉదా : అవిశేషః స్థితికావర్య దర్శనీయేషః పృథితే ।

అమలా కోమలా కాంతీః జ్యోత్స్నావ ప్రతీదితితా ॥

-(౮.మ.1-181)

- మణిదర్పణాల ఏలే దర్శనీయాలమైన అమె అవయవాలతో నిర్మలం, కోమలం అమలం కాంతి వెన్నెలవెలుగు ఏలే ప్రకాశిస్తున్నది.

టీక : శారదాతనయుడు లావణ్యాన్ని క్రింది విధంగా వర్ణించినాడు (భా.ప్ర. III-124) :

మూలం : స్థవమాన మివాభాతి యదంగం కాంతివారిణీ ।

లావణ్య మితి తత్ప్రహా పులకం వ్రతిమాదిషః ॥

తాత్పర్యం : ఏ శరీరం కాంతి అనే జలప్రవాహమందు స్థవమానంగా (=తేలుచున్నట్లుగా) భాసిస్తుందో, వ్రతిమాదులలోని పులకం (= చాయా విశేషం) స్ఫులిస్తుందో, అది లావణ్యమనుచుంటున్నది.

(iv) సౌందర్యం :

మూలం : అంగప్రత్యంగకానాం యో నన్వివేశో యుభోచితవః ।

సుస్పృష్ట సంధిబంధః స్వాత్మత్వోచర్య మితిర్యతే ॥

-(౯.మ. 1-182)

అర్థం : అంగ-ప్రత్యంగ కానాం = అంగ-(ఉపాంగ)-ప్రత్యంగాల యొక్క; యో నన్వివేశో యుభోచితవః = ఏ, నన్వివేశో, యుభోచితంగా (=విక్రూప తక్కువలు తోడండా ఉంటుందో); సుస్పృష్ట సంధిబంధః, స్వాత్మ = మనోహరమైన, సంధిబంధములు, కలిగి ఉంటుందో; తత్, సౌందర్యం, ఇతి, ఈర్యతే = అది, 'సౌందర్యం' అని చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : అంగ-ఉపాంగ-ప్రత్యంగాలయొక్క అమరిక యుభోచితమై మనోహరసంధిబంధం (= అవయవముల పొందిక) కలిగి ఉంటే అది 'సౌందర్యం' అవుతుంది.

ఉదా : దీర్ఘాక్షం శరదించుకాంతివదనం బాహూ నతావనిసయో,

సంక్షిప్తం నిదిహోన్నతస్తనమురం పార్శ్వే ప్రస్పృష్టే ఇతి ।

మధ్యః పాణిమితోఽ మితంచజఘనం పాదా వహలాంగులీ
ఛందో నర్తయితు ర్యథైవ మనసే శ్లిష్టం తథా స్యాద్భవ్యః ॥

(- మాలవికాగ్ని మిత్రం-II-3 రాజు మాలవికను గూర్చి).

-ముఖం- నిడుదకన్నులు, శరశ్చంద్ర కాంతి కలిగి ఉంది. బాహువులు అంశములవైపు వంగి ఉన్నవి. వక్షం-కతినములు ఉన్నతములు అయిన స్తనాలు కలదై చిక్కనిదై ఉంది. పార్శ్వాలు మెఱుగుపెట్టినవా అన్నట్లుగా ఉన్నవి. నడుము పిడికిలి కొలది. పీఠుదులు వివులములు. పాదాలు వక్ర్రాంగులు. నాట్యాచార్యుని మనస్సునందలి భావనకు తగినట్లుగా ఈమె శరీరం నిర్మితమై ఉన్నది.

(v) ఆభిరూప్యం (=అభిరూపత)

మూలం : యదాత్మీయగుణోత్కర్షై ర్వస్త్యన్య నికటస్థితమ్ ।

సారూప్యం నయతి ప్రాజ్ఞై రాభిరూప్యం తదుచ్యతే ॥

-(ర.సు. I-183)

అర్థం : యత్, ఆత్మీయ గుణ ఉత్కర్షైః = ఏది, స్వీయ (= తన యొక్క) గుణాధిక్యం చేత; నికటస్థితం, అన్యన్, వస్తు = (తన) సమీపమందున్న, ఇతర, వస్తువు; సారూప్యం, నయతి = తనతో సమానమైన రూపం పొందునట్లు చేస్తుందో; తత్, ఆభిరూప్యం, ప్రాజ్ఞైః ఉచ్యతే = అది, 'ఆభిరూప్యం' (అని), ప్రాజ్ఞులచేత చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : స్వీయగుణాధిక్యంతో, సమీపమందున్న ఇంకో వస్తువును కూడా తనతో సమానమగు రూపం పొందునట్లు చేయుటం 'ఆభిరూప్యం' (=అభిరూపత) అవుతుంది.

ఉదా : (i) ఏకోఽపి త్రయ ఇవ భాతి కందుకోఽ యం

కాంతాయాః కరతలరాగరక్త రక్తః ।

భూమౌ తచ్ఛరణనఖాంశు గౌరగౌరః

స్వప్తః సన్ నయన మరీచినీలః ॥

(భోజచరితమ్-)

- ఆ కాంత కందుకం (=బంతి)తో అడుతున్నది. ఆ సమయంలో కందుకం ఆమెచేతిని తాకినప్పుడు ఆ చేతి ఎక్కువనం వల్ల ఎక్కువదిగానూ, నేలవై వడినప్పుడు ఆమె కాలిగోళ్ళ తెల్లదనం వల్ల తెల్లసిదిగానూ, ఆకాశం

లోకి ఎగిరినప్పుడు అమెకనుల నల్లని కాంతివల్ల నల్లనిదిగానూ-అంటే ఒకే బంతి స్థానం మార్పువల్ల మూడు విధాలుగా కన్పట్టుతున్నది.

(ii) సుప్రసిద్ధమైన ఇంకో ఉదాహరణ :

జానక్యా కమలామలాంజలిపుటే యా వద్మరాగామితా

న్యస్తా రాఘవమస్త కేతు విలసత్కుంద ప్రసూనామితా ।

స్రస్తా శ్యామలకాయ కాంతి కలితా యా ఇంద్రనీలామితా

ముక్తా స్తాశ్శుభదా భవంతః భవతాం శ్రీరామ వైవాహికా ॥

(శ్రీరామకర్ణామృతం-1-82)

- ఏముత్యాలు, జానకి యొక్క ఎత్తుని వద్మంవలె ఉన్న దోసెలిలో వద్మ రాగమణులవలె ఉన్నవో, రాముని శిరము నందుంచబడుతున్నప్పుడు తెల్లని అంతరాళమందు (=నేత యొక్క దోసెలి, రాముని శిరస్సు మధ్య ఉన్న ఖాళీలో) తెల్లని మల్లెపువ్వుల వలె ఉన్నవో, రాముని శిరముపై పడి ఆయన నల్లని దేహకాంతివలన ఇంద్రనీలాలవలె ఉన్నవో - అట్టి రామవివాహ సమయ మందలి తలంబాల ముత్యాలు మీకు శుభమును కలిగించునుగాక!

(vi) మూర్తవం :

మూలం : స్పృష్టం యచ్చాంగ మస్పృష్ట పివ స్యా న్మూర్తవం హి తత్ ।

(రి.సు. 1-184)

అర్థం : యత్, అంగం, స్పృష్టం = ఏ, (=ఎవరి) అంగం (= అవయవం) (మనలను) స్పృశించినప్పటికీ, అస్పృష్టం ఇవి స్వాత్, తత్, మూర్తవం (హి) =స్పృశించినట్లే, (=మనలను తాకినట్లే) ఉంటుందో, అది 'మూర్తవం' (అనబడుతుంది.)

ఏవ్వకీ అవయవమైనా మనలను తాకినప్పటికీ, అది మనలను తాకినట్లే ఉంటే అది 'మూర్తవం' (=వృదుత్వం) అనబడుతుంది.

వ్యతిరేకవిధాన ఒక ఉదాహరణ :

ఉదా : లాక్షాం విధాతు మవలంబితమాత్రమేవ

సఖ్యా కరేణ తరుణాంబుజకోమలేన ।

కస్యాశ్చిదగ్ర వద మాశు బభూవ రక్తం

లాక్షా రసః పున రభూ త్స తు భూషణాయ ॥

- (ఉత్పల్లికా వల్లభుని శ్లోకంగా 'సూక్తిముక్తావళి' లో)

- పాదాలకు లత్తుకవూయటం కోసం, నామిక యొక్క పాదాగ్రాన్ని ఒక చెలికత్తె తరుణాష్టములవలె కోమలములయిన తన కరములతో పట్టుకొని నంతనే , ఆ పాదం అవలీలగా ఎత్తునది కాగా అలంకారమైన లాక్షారసం యొక్క అక్కర లేకనే పోయింది.

టీక : 'సుఖ స్పర్శత్వం మృదుత్వం' అని తాను చెప్పి, కొందరి అభిప్రాయంగా పై నిర్వచనాన్ని కూడా ఉటంకించినాడు శారదాతనయుడు (భా.ప్ర.III-120-21).

(vii) సౌకుమార్యం

మూలం : యా స్పర్శాసహితాంగేషు కోమల స్యాపి వస్తునః ॥

తత్సౌకుమార్యం; త్రేధాస్యా ముఖ్య మధ్యాధమ క్రమాత్ ।

అంగం పుష్పాది సంస్పర్శాసహం యేన తదుత్తమం ॥

న సహేత కరస్పర్శం యేనాంగం మధ్యమం హి తత్ ।

యేనాంగ మాతపాదీనా మసహం తదిహాధమం ॥

-(ర.సు. I-184-86)

అర్థం : యా = ఏది; అంగేషు = అవయవములందు; కోమలస్య వస్తునః, అపి = కోమలములయిన వస్తువులు, అయినప్పటికీ (వాటియొక్క); స్పర్శ-ఆసహితా = స్పర్శను సహించలేదో; తత్ సౌకుమార్యం = అది, 'సౌకుమార్యం' (అవృత్తుంది). ముఖ్య-మధ్య-అధమ, క్రమాత్, త్రేధా, స్యాత్ = (ఆ సౌకుమార్యం) క్రమంగా, ముఖ్యం (= ఉత్తమం), మధ్యమం, అధమం, (అనే) భేదాలచేత, మువ్విధం.

యేన = దేని (= ఏ సుఖం) చేత; అంగం = శరీరం; పుష్పాది, సంస్పర్శ-ఆసహం = పుష్పం వంటి (సుకుమారి వస్తువుల) సంస్పర్శను కూడా సహించలేదో; తత్, ఉత్తమం = అది ఉత్తమ (సౌకుమార్యం).

యేన = దేని (= ఏ సుఖం) చేత; అంగం = శరీరం; కరస్పర్శం, న సహేత = కరస్పర్శను కూడా సహించలేదో; తత్, మధ్యమం (హి) = అది, మధ్యమ (సౌకుమార్యం).

యేన = దేని (= ఏ సుఖం) చేత; అంగం = శరీరం; ఆతపాదీనా-ఆసహం = ఎండమొదలగు వానిని, సహించలేదో; తత్ (ఇహ), అధమం = అది, అధమ (సౌకుమార్యం).

తాత్పర్యం : కోమలములమున వస్తువులయొక్క స్పర్శను కూడా సహించలేకపోవటం 'సౌకుమార్యం' అవుతుంది. అది ముఖ్యం (=ఉత్తమం), మధ్యమం, అధమం అనే భేదాల చేత క్రమంగా మూడు విధాలు.

పుష్పాదుల స్పర్శను కూడా దీర్ఘలేకపోవటం ఉత్తమసౌకుమార్యం.

కరస్పర్శను సహించలేకపోవటం మధ్యమసౌకుమార్యం. ఎండ, చలి మున్నగు వానిని సహించలేకపోవటం అధమసౌకుమార్యం.

ఉదా : ఉత్తమసౌకుమార్యం :

మహార్త శయ్యా పరివర్తనచ్యుతే,

స్వకేశపుష్పై రపి యాస్య మాయతే ।

ఆశేత సోఽహహాలతోపధామసి

నివేదుషీ స్థండిల ఏవ కేవలే ॥

(కు.సం. v. 12).

-- మహార్త (= మిక్కిలి మెత్తనై, విలువైన) శయ్యపై అటునిటు వ్రారటం వల్ల తలనుండి జారిపడిన పూవుల ఒత్తిడినే ఆ పార్శ్వత తాళజాలకపోయినది! మరి తపశ్శర్యాసమయంలో, అతడుంటే బాహువునే తలగిడగా చేయకొని, కటిక నేలపై-కూర్చుండియే-నిదురించింది!

టీక : పై ఉదాహరణలో పట్టుదలగల పార్శ్వత దేపియొక్క శరీరం, మనస్సు, క్లేశాన్ని సహించినది; కానీ, సంతోషసమయంలో అది శరీరం పూవుల ఒత్తిడిని కూడా సహించలేకపోయినదన్నమాట!

ఉదా : మధ్యమ సౌకుమార్యం :

మానిన్యా మాననోదార్థ ప్రణతే దమితే నతి ।

తత్ప్రాణి స్పర్శమాత్రేణ లాక్ష్యమేవాపిత్వం పదమ్ ॥

(రి.సు. 186)

--మానిని యొక్క కోపం పోగొట్టడం, ప్రేమబాష్ప పాదాలపై పడగా, అతని కరస్పర్శమాత్రముననే అది పాదాలు లక్షకప్రాసరిల్లు అయినది (ఎత్తబడినది).

(viii) ప్రసాదం :

త్రిధా ప్రసాదో వదనే దృశో శృతే చ కథ్యతే

లావణ్యరససిద్ధ్యంది స్మయమాన మివాసక్యత్ ॥

పులకోల్లాసిగండం యత్ప్రసన్నవదనం భవేత్ ।

సప్రసా పిలాసలతీతం సకలాక్ష నిరీక్షణమ్ ॥

స్మేరతారం స్వతః స్వీగ్ధం ప్రసన్న నయనం భవేత్ ।

కృతజ్ఞతోపకర్తుత్వం భూయో దోషానఙ్జితా ॥

ఏతత్ ప్రసన్న చిత్తానాం లక్షణం సముదాహృతం ।

-(భా.ప్ర.III.222-25)

అర్థం : వదనే, దృశో, చిత్తే (చ) ప్రసాదః, త్రిభాకభ్యతే = వదనమందు, చూపులో (= కనులయందు), చిత్తమందు-(ఇట్లా), ప్రసాదం, మూడు విధాలు (అని) చెప్పబడుతున్నది.

యత్, లావణ్యరస నిష్ఠుఁడై, అనకృత్ స్మయమానం- ఇవ, పులకోల్లాస గండం = ఏది, లావణ్యరసపూర్ణమై, నిత్యం నవ్వుతున్నట్లుగా, పులకలతో నిండిన గండములు (కలిగి ఉంటుందో); ప్రసన్నవదనం, భవేత్ = (అది) ప్రసన్నవదనం, అవుతుంది.

సభూచిలాసలలితం, సకటాక్షనిరీక్షణం, స్మేరతారం, స్వతః స్వీగ్ధం = (ఏది), భూచిలాసాలతో కటాక్షనిరీక్షణాలతో, నవ్వుతున్నట్లుగా తారకలతో, సహజంగా స్వీగ్ధంగా (ఉంటుందో); ప్రసన్ననయనం, భవేత్ = (అది) ప్రసన్న నయనం (లేదా చూపు), అవుతుంది.

భూయః, కృతజ్ఞతా-ఉపకర్తుత్వం, దోష- అనభిజ్ఞతా = (ఏది) కృతజ్ఞతాభావంతో, ప్రత్యుపకారబుద్ధితో (ఉంటుందో), (ఎదుటవారి) దోషాలను, గుర్తించదో; ప్రసన్నచిత్తానాం, లక్షణం, సముదాహృతం = (అది) ప్రసన్న చిత్తులయొక్క, లక్షణంగా, చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : 'ప్రసాదం' మూడు విధాలు- వదన ప్రసాదం (= ముఖం ప్రసన్నంగా ఉండటం), నయన ప్రసాదం (= కనులు లేదా చూపు ప్రసన్నంగా ఉండటం), చిత్తప్రసాదం (= మనస్సు నిర్మలంగా ఉండటం).

లావణ్యరసనిష్ఠుఁడై, నిత్యం నవ్వుతూ ఉండేది, పులకలతో నిండిన గండములు కలది ప్రసన్నవదనం (= వదన ప్రసాదం) అవుతుంది.

భూచిలాసాలతో, కటాక్షనిరీక్షణాలతో, స్మేరతారకలతో, సహజంగా స్వీగ్ధంగా ఉండేది ప్రసన్ననయనం (= దృక్ప్రసాదం) అవుతుంది.

అధికమైన కృతజ్ఞతాభావంతో, ప్రత్యుపకారబుద్ధితో, దోషాలు గుర్తించనిది ప్రసన్నచిత్తం (= చిత్తప్రసాదం)- ఇది ప్రసన్నచిత్తుల లక్షణం.

టీక : ఈ వినిమిదవ గుణం భావప్రకాశనంలో మాత్రమే వర్ణించబడినది. వినిమిది గుణాలను వివరించిన పేర్లు శారదాతనయుడు మరికొన్ని పదాలను ఇట్లా వివరించినాడు (భా.ప్ర.III-232-244) :

మాననం : తన ఉపభోగమునకు అర్హములైన వస్తువులతో ఇతరులను సత్కరించటం (= సమ్మాననం).

భాషామాధుర్యం : అనురాగంతో, హర్షంతో, స్మితవదనంతో సాదరంగా మాటాడటం.

త్యాగం : ఇచ్చేదానికి మితిలేకుండా, ఎంత ఇవ్వబడుతున్నదో తెలియనీయకుండా, పుచ్చుకొనే వానికి హర్షం కలిగేటట్లుగా ఇవ్వటం.

క్షణం : దేనిచేత దుఃఖం పోగొట్టుతారో అది.

ఉద్దవం : దుఃఖాన్ని విదలించేది.

ఉత్సవం : హర్షం ఉదయింపజేసేది.

దంభం : ఇతరులను భేదపెట్టేది.

కౌశలం : కృత్యములలో సుఖప్రయోగచాతుర్యం.

నైపుణం : ద్రవ్య-గుణ-క్రియాదులకు సంబంధించిన హాస-ఉపాదాన కర్మలలో, సూక్ష్మార్థప్రాప్తినిరతమయిన దీవ్యాపారం.

సామర్థ్యం : (అర్థం = వ్యాపారం, సామర్థ్యం = ప్రయోజన సహితమైన వ్యాపారంలో ఉండటం) ఎవని వ్యాపారం ప్రయోజన సహితంగా ఉంటుందో అతడు సమర్థుడు.

విలోభనం : అసద్రూపమందు, సద్రూపోత్కర్షణ కూర్చటం.

ఆతంకం : ఉల్కా-అశని-సృప-వ్యాఘ్రాదుల వల్ల కలిగే చిత్తవిప్లవం; ఇది సాధారణంగా కరుణరూపంగా ఉంటుంది.

శిల్పం : వాక్-మన-కర్మ విశేషాలతో ఒకే పదార్థానికి నానా రూపకల్పన.

వైదిగ్యం : లౌకిక-వైదిక-సామయికార్థములందు సమ్యక్ పరిచయప్రాధి.

వ్రతారణం : వ్రకృతి సహజంగా దుష్టరస్వభావం కలదానికి, ఏదో ఒక కర్మవిశేషంతో, మిథ్యాతరణమొగ్గితాకల్పన.

ఇట్లా కవులు, యథారసంగా ఆయా భావాలను ఉహించుకోవాలి.

పైని వివరించిన కొన్ని పదాలు, నాయకుని సామాన్యగుణాలను పోలి ఉండటం గమనించవచ్చు. (చూ. నాయక గుణాలు).

(2) చేష్టలు (ఉద్దీప్త విభావం : అలంబన గత చేష్టలు) :

మూలం : చేష్టాస్తు యౌవనోద్భూత కటాక్షాదయః ఈరితాః ।

(భ.ర.వ్ర.-98)

అర్థం : యౌవన-ఉద్భూత, కటాక్ష ఆదయః = యౌవనం వల్ల జనించే, కటాక్షాలు మున్నగునవి; చేష్టాః (తు), ఈరితాః = (అలంబనగత) చేష్టలు, (అని), చెప్పబడినవి.

తాత్పర్యం : యౌవనంలో సంపన్నమయ్యే కటాక్షం మున్నగునవి అలంబనవిభావచేష్టలు.

టీక : “తచ్చేష్టా లీలా-విలాసాదయః, తేష్యనుభావప్రకరణే వక్ష్యంతే” (ర.సు.1). తత్, చేష్టా, లీలా-విలాసాదయః = అలంబనగతములైన శృంగార చేష్టలు, లీల, విలాసం మున్నగునవి; తే (అపి) అనుభావ ప్రకరణే వక్ష్యంతే = అపి, అనుభావప్రకరణంలో చెప్పబడతాయి- అని సంగఘాపాలుడు పేర్కొన్నాడు. ఇంక భరతరసప్రకరణంలో చెప్పిన కటాక్షం మున్నగునవి లోకప్రసిద్ధాలు; కావున వీటికి ఎవ్వరూ అక్షణం చెప్పలేదు.

(3) ఆలంకరణ (ఉద్దీప్త విభావం : అలంబనగత ఆలంకరణ = ఆలంకృతి) :

మూలం : చతుర్థాలంకృతి ర్వాసో భూషా మా ల్యానులేపనైః ॥

(ర.సు.1-187)

అర్థం : వాసో-భూషా-మాల్యా-అనులేపనైః = వస్త్రాలు, భూషణాలు, వండలు, మైవూతలు-అనే వానిచేత; ఆలంకృతిః, చతుర్థా = (అలంబన గత మైన) ఆలంకరణం, నాలుగు విధాలు.

తాత్పర్యం : వస్త్రాలు, భూషణాలు, మాల్యాలు, మైవూతలు అనే భేదా లతో అలంబనగతమయిన ఆలంకరణం నాలుగు విధాలు.

ఉదా : వస్త్రాలంకారం :

మూలం : క్షీరోదవేలేద సఫేనపుంజా

పర్యాప్త చంద్రేవ శరత్త్రియామీ ।

నవం నవక్రమే నివాసేన సా
భూయో బభౌ దర్శణ మూచితానా ॥

(కు.సం. vii-26)

--కొత్త తెల్లపట్టుచీర ధరించిన ఆ పార్వతీ, మరుగు గుంపుతో కూడిన పొలకడలి ఒడ్డునలై, నిండు చంద్రునితో అలరాకే శరదాశ్రమి వలె భానమూన మువ్వుతూ దర్శణం ధరించి మరింత ప్రకాశించినది.

ఉదా : భూషోలంకారం :

మూలం : సా సంభవద్భిః కుసుమై ర్నతేషు
క్షోతీర్భి రుద్యద్భిరప త్రయూమ్నా ।
సరిద్భిహంగై రిష లీయమానైః
అమృక్తి ముక్తాభరణా చితాశే ॥

(కు.సం. vii-21)

--వికసించిన పూలతోడి తీగవలె, ఉదయించిన సత్తాతాలతోడి రాత్రివలె, వ్రాలుతున్న విహంగాలతో కూడిన సవివలె, ముత్తాల సగలు ధరించిన పార్వతీవేది మిక్కిలిగా ప్రకాశించినది.

ఉదా : మూల్య-అనులేపనాలంకారములు (స.మ. I-186 తరువాత) :

మూలం : అలోక్తే రనుమీయతే మధుచ్ఛరైః కేశేషు మూల్యగ్రహా
కాంతీః కాపే కపోలయోః ప్రథమతే తాంబూలమంతర్భవం ।
అంగానా మవగవ్యతే పరిమృతౌ రాశేషస ప్రక్రియా
వేషః కోఽపి విదగ్ధ ఏష సువృళః సూతే సుఖం చక్షుషో ॥

--శిరస్సు వైని తిరుగుతున్న మధుకరాల వల్లనే కపిలేభారమందు మూల్యములున్నవని తెలుస్తున్నది. చెక్కిళ్ళుల కాంతి వల్లనే తాంబూలగ్రహణం వృత్తి మువ్వుతున్నది. అవయవాల పరిమళం వల్లనే మైశ్రూత స్పృష్టమవుతున్నది. ఈవనిత యొక్క ఈవిదగ్ధ వేషం కన్నులపండువ చేస్తున్నది.

టీక : చా.శా.లో 'అహర్యాఖనయం' అనే 21 వ అధ్యాయంలో 'అలంకారము' నకు సంబంధించిన వర్ణన చిపులంగా ఉన్నది.

(4) తటస్థాలు (ఉద్భవన విభావం : అలంకరింపగల తటస్థాలు) :

మూలం : తటస్థా శృంధికా ధారాగృహ చం ఛోదయూదయః ॥
కోకిలాలాప మాకంద మందమూచిత షట్పదాః ।
లతామంటవ భూగేహ దీప్తికా జలదారవాః ॥

ప్రాసాదగర్భ సంగీత క్రీడాద్రి సరిదాదయః ।

ఏవమూహ్యో యథాకాల ముపభోగోపయోగినః ॥

(ఠ.స. I-187-89)

అర్థం : చంద్రికా, ధారాగృహ, చంద్ర-ఉదయ-ఆదయః = వెన్నెల, ధారాగృహం (= నీటి ధారలతోడి చల్లని ఇల్లు), చంద్రోదయం మున్నగునవి; కోకిల-ఆలాప, మాకంద, మందమారుత, షట్పదాః = కోకిల ఆలాపాలు, మాకందాలు (= తియ్యనామిడిచెట్లు), మందమారుతం, తుమ్మెదలు; లతామండవ, భూగేహ, దీప్తికా, జలదారవాః = పొదరిల్లు, భూగృహాలు (= Cellars), దిగుడు బావి, మేఘనాదాలు (= ఉరుములు విద్యుత్తు మొ.); ప్రాసాదగర్భ, సంగీత, క్రీడాద్రి, సరిత్-ఆదయః = ప్రాసాదమధ్యభాగం, సంగీతం, క్రీడాదర్శనం, నెలయేరు మున్నగునవి; తటస్థాః (చ) = (ఇవి ఉద్ధీవన విభావం మొక్క) తటస్థగుణాలు; ఉపభోగ-ఉపయోగినః, యథాకాలం, ఏవం, ఊహ్యో = సంభోగ శృంగారమునకు, ఉపయుక్తములయిన తటస్థ ఉద్ధీవన విభావాలు ఆయుకాలములకు తగినట్లుగా, ఇట్లా ఊహించదగినవి.

తాత్పర్యం : వెన్నెల, ధారాగృహం, చంద్రోదయం, కోకిలయతం, తీయనామిడి, మలయానిలం, తుమ్మెదలు, లతామండవం, పొదరిల్లు, భూగృహం, ప్రాసాదగర్భం, సంగీతం, క్రీడాద్రి, నెలయేరు మున్నగునవి తటస్థ-ఉద్ధీవన విభావాలు. ఇవి సమయానుకూలంగా ఉపభోగమునకు ఉపకరిస్తాయి.

టీక : రసార్ణవసుధాకరమునందు ఈ తటస్థములన్నింటికి ఉదాహరణ ముచ్చిది; ముచ్చునకు ఒకటి- విద్యుత్ విషయం :

మూలం : సర్వాసు తాను క్షణరుక్ ప్రకాశాత్

త్రస్తా రమా శార్ఙ్గీణమాలిలంగ ।

విద్యుచ్ఛ సావీత్ర్య తదంగశోభాం

ప్రీతేవ తూర్ణం జలదం జగాప ॥

— ఆ వర్షములందు, మెఱువుల కాంతులకు భయపడి, లక్ష్మీదేవి విష్ణువును శోగించుకొన్నది. మెఱువు, లక్ష్మీదేవి యొక్క శరీరకాంతిని కాంచి, సెగ్గుపడిన దానివలె మేఘము చాటునకు పోయినది (నీలమేఘ శరీరుడు విష్ణువు, విద్యుత్తువంటి ప్రకాశం కలిది లక్ష్మీదేవి).

3. నాయకులు

రమ్యాణీషీక్త్య మధురాంశనిశమ్యశబ్దాన్
పర్యుత్సక్ భవతి యత్పుఖితోఽపిజంతుః ।
తచ్ఛేతసా స్మరతి మానసుబోధపూర్వం
భావస్థిరాణి జననాంతర సౌహృదాని ॥

-అభిజ్ఞానశాకుంతలం-V-2

నాయకులు

1. నాయకుడు :

టీక : “నయతి ప్రాప్నో తీతి వృత్తం ఫలం చేతి నాయక.”

(అ.భా. సం. 2. పుట-418)

— ఇతి వృత్తాన్ని సడపేవాడు, లేదా ఇతివృత్త ఫలాన్ని పొందేవాడు నాయకుడు- ఇది సర్వరూపక సాధారణ లక్షణం.

“శృంగార-అలంబన విభావం అయిన పురుషుడు నాయకుడు” అని శృంగార మంజరీ కర్త. ఈ లక్షణం శృంగారరస ప్రధానమైన చూపకధేదాలకు వర్తిస్తుంది. “గుణవంతుడైన పురుషుడు నాయకుడు” అని చెప్పి నాయకగుణాలను వివరించినాడు సింగభూపాలుడు.

ఇటువంటి నాయకుని చరిత్ర ప్రతిఅంశంలోను ప్రత్యక్షంగా ఉండాలి. అంతే కాదు, వాని ఆధ్యుడయిన కూడా ప్రత్యక్షంగా ఉండాలి; కేవలం సూచన సరిపోదు. అయితే ఇటువంటి పురుషులు ఏ చూపకంలో అయినా వలుపురు ఉండవచ్చు. అప్పుడు నాయకుడెవరు?

మూలం : వ్యసనీ ప్రాప్య దుఃఖం వా యుజ్యతేఽధ్యుదయేన యః ।

తథా పురుష మాహస్తం ప్రధానం నాయకం బుధాః ॥

యత్రానేకస్య ధనతో వ్యసనాధ్యుదయో వుసః

ప్రకృష్టో యత్ర తా స్యాతాం స ధవేత్తత్ర నాయకః ॥

(నా.శా. XXIV-21-23)

అర్థం : యః, వ్యసనీ, వా దుఃఖం ప్రాప్య, ఆధ్యుదయేన, యుజ్యతే ... ఏ పురుషుడు, వ్యసనీ అయితానీ, మాఖీతుడు అయితానీ, (తరువాత) ఆధ్యుదయంతో కూడినవాడు అవుతాడో; తథా, అం ప్రధానం పురుషం, బుధాః, నాయకం, అహః = అప్పుడు, ఆ ప్రధాన పురుషుని, బుధులు, నాయకుడు (అని) అంటారు.

పునః, యత్ర, అనేకస్య వ్యసనాభ్యుదయో, భవతః = మరల, ఎక్కడ, అనేకులకు వ్యసన-అభ్యుదయాలు, ఉంటాయో; యత్ర, తో, ప్రకృష్టే, స్యాత్తాం = ఎక్కడ (= ఎవనికి) ఆ వ్యసన-అభ్యుదయాలు అధికములో; సః, తత్ర, నాయకః, భవేత్ = అతడు, అప్పుడు, నాయకుడు, అవుతాడు.

తాత్పర్యం : ఏ పురుషుడు వ్యసని అయికానీ, దుఃఖితుడు అయికానీ, (= తొలుత నుంచీ వ్యసని అయికానీ, లేదా సుఖితుడై దుఃఖిప్రాప్తి పొందికానీ) అభ్యుదయం పొందుతాడో, ఆ ప్రధానపురుషుడు నాయకుడు అవుతాడు. అనేకులకు వ్యసనాభ్యుదయాలు ఉంటే, ఎవని వ్యసనాభ్యుదయాలు అధికములో అతడు నాయకుడవుతాడు (ఉదా : రామాయణ కథలో రామ- సుగ్రీవ-విభీషణులలో రాముడే నాయకుడు).

టీక : సాధారణంగా ప్రతికథలో ప్రధానంగా ఒకసాధ్యఫలం ఉంటుంది. అంటే చతుర్విధపురుషార్థాలలో ఏదో ఒకదానిని ప్రధానంగా సాధించబడలెనన్న దృష్టి ఉంటుంది. (తక్కిన మూడింటిలో ఒకటికాని, అంతకుమించికాని ఆమషంశకఫలములు కావచ్చు). ఈ ప్రధానఫలాన్ని తానుగా సాధించుకొనే బాధు లేదా పొందేవారు ప్రధానపురుషుడు అవుతాడు; అతడే ఆ కథలో నాయకుడు అవుతాడు. ప్రధానఫలం నాయకుడు స్వయంగా సాధించుకోవచ్చు; లేదా ఇతరుల సహాయం వల్ల పొందవచ్చు. ఇట్లా నాయకునకు సహాయవడే వారిని ఉపనాయకులంటారు. అయితే నాయకుని యొక్క అమాత్యులు, సేనాపతులు మున్నగువారు ఉపనాయకులు కాజాలరు; వారు నాయకుని బాహ్యపరివారంలోని వారు, వారెల్లప్పుడూ నాయకుని అధీనంలో ఉంటారు. వారేవనిచేసినా, తమ నాయకుని అభ్యుదయం కోర్కొంచి మాత్రమే చేస్తారు. కావున, ప్రధానఫలం ఎవరు సాధించినా, ఆ ప్రధానఫలంలోక్త ఎవరో అతడే నాయకుడవుతాడు. వత్సరాజు కథలలో ప్రధానఫలం యోగంధరాయణాది అమాత్యులచేత సాధించబడినప్పటికీ, దానిని అనుభవించే వత్సరాజే ఆ కథలలో నాయకుడవుతున్నాడు.

పలుసేర్ది మూడు విధాలుగా ఉంటుంది :

1. స్వాయత్త సేర్ది, 2. సచివాయత్త సేర్ది, 3. ఉభయాయత్త సేర్ది. శృంగారి అయిన దీరలలితునకు సచివాయత్త సేర్ది. శ్రమప్రధానుడైన దీరశాంతునకు ఉభయాయత్త సేర్ది. విజ్ఞానవైద్యుడైన దీరోదాత్తునకు కూడా ఉభయాయత్త సేర్దియే. ఇంక పాపాసకారి లేదా అకృత్యకారి అయిన దీరోద్ధతునకు స్వాయత్త సేర్ది.

కాగా, శాస్త్రవిహితమైన చతురాతోద్యవిధానం, శాస్త్రవిహితమైన నాట్య నర్వస్వం, ఫలప్రాప్తివర్వంతం, ఎవరివలన లేదా ఎవనిని గూర్చి సాగుతుందో, అతడే నాయకుడవుతాడు.

ఇతివృత్తంలో ఉన్న ప్రాధాన్యాన్ని వట్టి, పురుషులను అయిదు వర్గాలుగా విభజించవచ్చు.

1. నాయకుడు : ప్రధానఫలభోక్త.
2. ఉప (=గౌణ) నాయకుడు (లు) : నాయకునకు ఒకస్థాయి క్రిందివారై, వ్యూహారచన చేసేవాడు(రు).
3. అను (=వి) నాయకులు : ఉపనాయకవ్యూహాన్ని ఆచరణలో పెట్టేవారు.
4. ప్రతినిాయకుడు : నాయకునకు ప్రత్యర్థి (= నేటి 'విలన్') (వీనిదెంలు కూడా. ఉపనాయక-అనునాయకులు ఉండవచ్చు).
5. నాయకవరివారం : ఇది రెండువిధాలు.
  - (1) ఆభ్యంతర వరివారం : (ఈ వరివారం 18 విధాలు : వీరిని గూర్చి నామికా ప్రకరణంలో వివరిస్తాను.)
  - (2) బాహ్యవరివారం : ఈ వరివారాన్ని ఈ ప్రకరణమందే వివరిస్తాను.

2. నాయక గుణాలు :

మూలం : నేతా విసీతో మధుర స్వాగీ దక్షః ప్రయంవదః ।
 రక్తలోకః శుచి ర్యాగీ రూఢవంశః స్థిరో యువా ॥
 బుద్ధ్యత్సాహ-స్మృతి-వ్రజ్ఞా-కలా-మాన-సమన్వితః ।
 శూరో దృఢశ్చ తేజస్వీ శాస్త్ర చక్షుశ్చ ధార్మికః ॥

(ద.రూ. II-1-2)

అర్థం : నేతా = నాయకుడు (క్రింది గుణములు కలవాడు కావలె).
 విసీతః, మధురః, త్యాగీ, దక్షః, ప్రయంవదః = వినయ సంపన్నుడు, ప్రయ
 వర్మనుడు, నర్వస్వదాయకుడు, జీవితకారి, ప్రయభాషి; రక్తలోకః, శుచి,
 వాగ్మీ, రూఢవంశః, స్థిరః, యువా = లోకుల ఆనురాగం పొందినవాడు, పరి
 త్రుడు, వాక్పటువు, ప్రసిద్ధ వంశజుడు, స్థిరసంకల్పుడు, యువకుడు; బుద్ధి-
 త్సాహ-స్మృతి-వ్రజ్ఞా-కలా-మాన-సమన్వితః = బుద్ధి, ఉత్సాహం, స్మృతి,
 వ్రజ్ఞ, కలావేత్తుత్వం, మానం-ఇవి కలవాడు; శూరో, దృఢః (చ), తేజస్వీ,

శాస్త్రచక్షుః (చ), ధార్మిక = శూరుడు, దృఢవ్రతుడు, తేజోవంతుడు, శాస్త్రమే కనులుగా కలవాడు, ధర్మపరాయణుడు.

తాత్పర్యం : నాయకుడు— 1. వినీతుడు, 2. ప్రయదర్శనుడు. 3. త్యాగి, 4. దక్షుడు, 5. మృదుభాషి, 6. లోకప్రియుడు, 7. పవిత్రుడు, 8. వాగ్మి, 9. ప్రసిద్ధవంశజాతుడు, 10. స్థిరుడు, 11. యువకుడు, 12. బుద్ధిమంతుడు, 13. ఉత్సాహశీలి, 14. స్మృతిమంతుడు, 15. ప్రజ్ఞాశాలి, 16. కలావంతుడు, 17. మానవంతుడు, 18. శూరుడు, 19. దృఢవ్రతుడు, 20. తేజస్వి, 21. శాస్త్రచక్షువు, 22. ధార్మికుడు- కావాలి.

టీక : భరతముని “పురుషులందరి సత్త్వజాలంకారాలు” వినిమిదింటిని మాత్రమే వివరించినాడు. ధనంజయు-విశ్వనాథ-సింగభూపాలాదులు ఈ వినిమిదింటిని సాత్త్వికగుణాలుగా వేర్కొంటూ మరికొన్ని సామాన్యగుణాలను వేర్కొన్నారు. విద్యానాథుడు ఏడు, భోజ-విశ్వనాథులు పండ్రెండేసి, సింగభూపాలుడు పదిహేను, రుద్రుడు పదహారు గుణాలు వివరించగా, ధనంజయుడు 22 గుణాలను వివరించినాడు. సింగభూపాలుని వివరణ క్రింది విధంగా ఉంది:

మూలం : . . . . . (తత్ర) నాయక్ గుణవాన్ పుమాన్ ।

తద్గుణాస్తు మహాభాగ్య మౌదార్యం శైర్యదక్షతే ॥

బాహ్వల్యం ధార్మికత్వం చ కులీనత్వం చ వాగ్మితా ।

కృతజ్ఞత్వం వయజ్జత్వం శుచితా మానశాలితా ॥

తేజస్వితా కలావత్త్వం ప్రజారంజకతాదయః ।

చితే సాధారణాః ప్రోక్తా నాయకస్య గుణా బుధైః ॥

-(ర.సు. I-61-63)

ఉక్తై ర్బుధైశ్చ పక్తై ర్బుక్తైః స్యాదుత్తమో నేతా ॥

మధ్యే కలిసయహీనో బహుగుణహీనోఽథమో నామ ।

-(ర.సు. I-71-72)

తాత్పర్యం : గుణవంతుడైన పురుషుడు నాయకుడు. అతని గుణాలు :
1. మహాభాగ్యం, 2. బాహ్వల్యం, 3. శైర్యం, 4. దక్షత, 5. బాహ్వల్యం,
6. ధార్మికత్వం, 7. కులీనత్వం, 8. వాగ్మిత, 9. కృతజ్ఞత్వం, 10.
వయజ్జత్వం, 11. శుచిత, 12. మానశాలిత, 13. తేజస్విత, 14.
కలావత్త్వం . 15. ప్రజారంజకత మిన్దుగనివి. . . . ఈ గుణాలు అన్నీ

కలవాడు ఉత్తమనాయకుడు, కొన్ని గుణాలు తక్కువ కలవాడు మధ్యముడు, బహుగుణహీనుడు అధముడు.

భరతముని చెప్పిన సాత్త్వికాలంకారాలు నాలుగింటిని - ధైర్య (= ధైర్య)-
గాంధీర్య-ఔదార్య-తేజస్సులను సంగభూపాలుడు నాయక సామ్రాజ్య గుణాలుగానే
వరిగణించటం గమనింపవచ్చు. ఇంక సంగభూపాలుడు చెప్పిన మూత్స గుణాలు
రెండు - 1. మహాభాగ్యం, 2. కృతజ్ఞత్వం. ఇట్లా అయా శాస్త్రకర్తలు
చెప్పిన నాయకసామ్రాజ్యగుణాలు ముప్పదికి పైగా ఉన్నవి.

1 నుంచి 8 : శోభాదులు (భరతముని వివరించిన పురుషుల అయత్న
జాలంకారాలు ఇవి తరువాత వివరింపబడగలవు.)

9. మహాభాగ్యం : సర్వాశాఖ అయిన సామ్రాజ్యాధికారం చేకూరటం.
10. ఔజ్జ్వల్యం : నయనానందం కలిగించటం.
11. ఛాయాకర్తవ్యం : ధర్మప్రవణచిత్తత్వం.
12. కులీనత : ప్రసిద్ధవంశముందు జననం.
13. వాగ్మేయత : సమయోచిత సంభాషణ సామర్థ్యం.
14. కృతజ్ఞత : పొందిన ఉపకారాన్ని జ్ఞప్తయిందుంచుకొనటం.
15. శుచిత్వం : అంతఃకరణ శుద్ధత.
16. నయజ్ఞత : సామ-దాన-ధేద-దండోపాయ ప్రయోగములందు నేర్పు. (శాస్త్ర
చక్షువు కావటం).
17. మానిత్వం : కార్యణ్యం (=కుత్సితం) సహించలేకపోవటం.
18. కలావత్త్వం : సర్వవిద్యా-కలాకౌశలం.
19. ప్రజారంజకత్వం : సకలజనచిత్తాహ్లాదసకారిత్యం. (=రక్షలోక.)
20. వినయం : తాను గొప్పవాడు అయినా, పెద్దలపట్ల వినయం చూపటం
(లోకమర్యాదను, శాస్త్రార్థాలను అతిక్రమించకుండటం).
21. త్యాగం : శ్రీకరణశుద్ధిగా వదాస్యుడు కావటం.
22. ప్రయంవదత్వం : అదరవూర్వకంగా మాటాడటం.
23. యౌవనం : రూపనంపన్నమైన దేహం కలిగి ఉండటం
(= యౌవనంలో ఉండటం)
24. బుద్ధిమత్త్వం : యుక్త-అయుక్త వివేచనాశక్తి.
25. స్మృతి : జ్ఞాపకశక్తి.

26. ఉత్సాహం : కార్యశీలత.
 27. వ్రజ్ఞ : మేధాశక్తి.
 28. శౌర్యం : వరులను వశం చేసుకొనే శక్తి.
 29. దౌర్జ్యం : స్థిరమైన నియమం కలిగి ఉండటం.
 30. దయావత్త్వం : భూతదయ కలిగి ఉండటం.
 31. ముభగత్వం : సౌభాగ్యవంతుడు కావటం.
 32. దక్షత : దుష్కరకార్యం కూడా వేగంగా నిర్వర్తించటం.
 33. యశస్సు : కీర్తిమంతుడు కావటం.
 34. ధురంధరత : భారాన్ని వహించగలనేర్పు.
 కొన్ని ఉదాహరణలు :

మహాభాగ్యం :

పౌత్ర కుశస్యాపి కుశేశయాక్షః

నసాగరాం సాగరధీరం చేతాః ।

ఏకాతవత్రాం భువనైకవీరః

పురార్గలాదీర్హ భుజో బుభోజ ॥

-(ర.వం . XVIII-4)

- సముద్రం వలె గంభీరమైన హృదయం కలవాడు, ఏకచ్ఛత్రాధిపతి, ఎదురులేనివీరుడు, నగరద్వారపు అడ్డుగడియలవలె పొడవైన భుజములు కలవాడు, కుశుని పౌత్రుడు అయిన కుశేశయాక్షుడు సముద్రవలయితమూ, నిస్సపత్నమూ అయినభూమిని ఏలినాడు.

దక్షత :

స దక్షిణం తూణముఖేన వామం

వ్యాపారయన్ హస్త మలక్ష్మతాజా ।

ఆకర్ణకృష్టా సకృదన్య యోద్ధుః

మౌర్ఖ్యేవ బాణాన్ సుషువే రిపుహ్నాన్ ॥ -(ర.వం. VII-57)

- ఆ అజమహారాజు యుద్ధమందు, అందమైన తనకుడిచేతిని అమ్ముల పొదివై ఉంచటం మూత్రమే కనపడుతున్నది, బాణాలను వెలికి తీయటం కావరాకుండెను. ఒక్కసారి కర్ణాంతం వరకు లాగబడిన ఆ పీరుని వింటే వారియే శత్రువులను కొట్టజాలిన బాణాలను వెలువరిస్తున్నట్లున్నది.

బోద్ధిశక్తి :

తా రాఘవం దృష్టిభి రాపిబంత్యో

వార్యో నజగ్ము ర్విషయాంతరాణి ।

తథా హి శేషేంద్రియ వృత్తిరాసాం
సర్వాత్మనా చక్షురివ ప్రవిష్టా ॥

-(ర.వం. VII-12)

— నగరప్రవేశమొనరించే అజమహారాజును చూసి నగరస్త్రీలు తదేక దృష్టితో అతనినే చూస్తూ తక్కిన విషయాలను తెలియకున్నారు; వారికి మిగిలిన ఇంద్రియవ్యాపారం సర్వవిధాల కన్నులయందే లగ్నమైనట్లున్నది.

ధార్మికత్వం :

స్థిత్యై దండయతో దండ్యాన్ పరిణేతుః ప్రసూతయే ।

అర్హ్యైర్థకామౌ తస్యాస్తాం ధర్మ ఏవ మనీషిణః ॥ (ర.వం. I-25)

— దిలీపుడు లోకప్రతిష్ఠకారకు శిక్షింపదగినవారిని శిక్షిస్తాడు, సంతానార్థం వివాహం చేసుకొన్నాడు. ఈ రీతిని అర్థ-కామాలు, ధర్మవి-యమందే ప్రవర్తిల్లినవి.

కృతజ్ఞత్వం :

ఏకస్యే వోపకారస్య ప్రాణాన్ దాస్యామి తే కపే ।

ప్రత్యహం క్రియమాణస్య శేషస్య ఋణీనో వయమ్ ॥

— ఓవానరోత్తమా! నీవొనర్చు ఒక్క ఉపకారానికే నా ప్రాణాలు ఇస్తాను. ప్రతిదినం మీరు చేసే ఉపకారాలకు మేము నీకు ఋణవడియే ఉంటాము.

శుచిత్వం :

కా త్వం శుభే! కస్యపరిగ్రహోవా

కిం వా మదభ్యాగమ కారణం తే ।

అచక్ష్య మత్వా వశినాం రఘూణాం

మనః పరస్త్రివిముఖప్రవృత్తి ॥

-(ర.వం. XVI-8)

— (అర్థరాత్రి తన శయనమందిరంలో ప్రవేశించిన రాజ్యబక్ష్మితో కుశ మహారాజు) “అమ్మా! నీచెవ్వతెవు? నీవు ఎవ్వరి భార్యవు? నాయొద్దకు వచ్చినవనివిమి? రఘువంశీయుల శీలమును గుర్తించియు, వారిమనస్సు పర స్త్రీపరాజ్ఞులుగుట ఎరిగియు— నీవు చెప్పడలచినది చెప్పుము”.

ప్రజారంజకత్వం :

అహ మేవ మతో మహీపతే

రితి సర్వా ప్రకృతి స్వచింతయత్ ।

ఉదధే రివ నిమ్నగాశతే

ష్వభవ వ్నాస్య విమాననా క్వచిత్ ॥

(ర.వం. VIII-8)

— వ్రక్కతులలో ఒక్కొక్కడు- “నేనేరాజునకిష్టుడను, నేనే ఇష్టుడను” అని తలంచుచుండిరి. కాని, సముద్రుడు సర్వనదులను గ్రహించునట్లు వ్రక్కతుల నందరిని ఆ అజమహారాజు సమానంగా గారవించినాడు; ఒక్కవిని కూడా తక్కువ చేయలేదు.

త్యాగం :

త్వచం కర్ణః శిబి ర్మాంసం జీవం జీమూతహహనః ।

దదౌ దధీచి రస్థీని నాన్త్యదేయం మహాత్మనామ్ ॥

—చర్మం కర్ణుడు, మాంసం శిబి, జీవం జీమూతహహనుడు, అస్థిని దధీచి ఇచ్చినారు. మహాత్ములు ఇవ్వరానిదేదీ ఉండదు.

స్థిరత్వం :

ప్రారభ్యతే నఖలు విఘ్నభయేన నీచైః

ప్రారభ్య విఘ్ననిహతా విరమంతి మథ్యాః ।

విఘ్నేః పునః పున రపి వ్రతిహన్యమానాః

ప్రారేట్ట ముత్తమజనా న పరిత్యజంతి ॥

(భర్తృహరిశతకం- నీతిశతకం-73)

— అరంభింపరు నీచమానవులు విఘ్నాయాస సంత్రస్తులై
అరంభించి పరిత్యజింతు రురువిఘ్నాయత్తులై మధ్యముల్
ధీరుల్ విఘ్ననిహన్యమానులగుచున్ ధృత్యున్నతోత్సాహులై
ప్రారబ్ధార్థము లుజ్జగింపరు సుమీ వ్రజ్ఞానిధుల్ గావునన్.
(ఏనుగు లక్ష్మణకవి అనువాదం).

వ్రజ్ఞ :

యద్య త్ప్రయోగవిషయే భావిక ముపదిశ్యతే మయా తస్యై ।

తత్త ద్విశేష కరణాత్ వ్రత్యపదిశతీవ మే బాలా ॥

(మా.మి. I-5)

—ప్రయోగవిషయంలో భావికమును గూర్చి నేను ఏమి ఉపదేశించానో, ఆయా అంశాలను అంతకంటే అతిశయంగా నిర్వర్తించి, అబాల నాకు తిరిగి ఉపదేశిస్తున్నదా అనిపిస్తున్నది. (నాట్యాచార్యుడు గణదాసుడు శిష్యురాలు మాల వికమ గూర్చి చేసిన ప్రశంస).

3. పురుషుల యందలి సత్త్వభేదాలు :

మూలం : శోభా విలాసో మాధుర్యం శ్లైర్యం గాంధీర్య మేవ చ ।

లలిత-ఔదార్య-తేజాంసే సత్త్వభేదాస్తు పౌరుషాః ॥

-(నా.శా.XXII-33)

అర్థం : శోభా, విలాసం, మాధుర్యం, శ్లైర్యం, గాంధీర్యం (ఏవచ), లలిత-ఔదార్య-తేజాంసే = శోభ, విలాసం, మాధుర్యం, శ్లైర్యం, గాంధీర్యం, లలితం, ఔదార్యం, తేజస్సు (-ఈ ఎనిమిదిన్నీ); పౌరుషాః, సత్త్వభేదాః (తు) = పౌరుషములయిన (= పురుషులయందలి), సత్త్వభేదాలు (=సాత్త్విక గుణాలు).

తాత్పర్యం : 1. శోభ, 2. విలాసం, 3. మాధుర్యం, 4. శ్లైర్యం, 5. గాంధీర్యం, 6. లలితం, 7. ఔదార్యం, 8. తేజస్సు- ఈ ఎనిమిదిన్నీ పురుషులయందలి సత్త్వభేదాలు.

టీక : ఇవి అయత్నజాలైన పురుషుల అలంకారాలు. వీనిని 'నాయక గుణాలు' గా కూడా పేర్కొంటారు. ధనంజయ-సింగభూపాల-విశ్వనాథాదులు కూడా ఎనిమిది పౌరుషసాత్త్వికభావాలను ఇట్లే పేర్కొన్నారు. అంతేకాదు. 'నాయకగుణాలు' గా సుమారు 20 భేదాలను అధికంగా చెప్పినారు; వీనిని ధర తముని చెప్పలేదు. ఈ ఎనిమిదింటిని వివరించిన పీమ్మట సింగభూపాలు డిల్లా పేర్కొన్నాడు: "పై వానిలో గాంధీర్య-శ్లైర్యములు రెండున్నూ చిత్తజములు. తక్కినవి శరీరజములు. కాని, కొందరు ఇవి, చిత్త-గాత్రజాలు రెండింటిని సాధారణములే అని తలచినారు" (ర.సు. I-219).

(i) శోభ :

మూలం : దాక్ష్యంశౌర్య మథోత్సాహో నీచార్థేషు జగుప్సవన్ ।

ఉత్తమైశ్చ గుణైః స్పర్థా యతః శోభేతి సా వ్యుతా ॥

-(నా.శా. XXII-34)

అర్థం : దాక్ష్యం, శౌర్యం (అథ), ఉత్సాహః, నీచ అర్థేషు జగుప్సవన్, ఉత్తమైః (చ) గుణైః, స్పర్థా = సర్వకార్యములందు దక్షత, శౌర్యం, ఉత్సాహం, నీచార్థములందు జగుప్స, ఉత్తముల (= అధికుల) గుణాలతో

స్పర్థ; యతః, సా, శోభా-ఇతి, స్మృతా = (ఈ గుణాలు), ఎక్కడనో, అది, శోభ అని, చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : దక్షత, శౌర్యం, ఉత్సాహం, నీచ విషయములందు ఏవ గింపు, ఉత్తముల గుణములను మించవలెననెడి పట్టుదల-ఇవి కలిగి ఉండటం (= ప్రకటితం కావటం), 'శోభ' అవుతుంది.

టీక : యుద్ధమందు శూరత్వం, కార్యములందు దక్షత, గుణముల యందు అనురాగం, లౌకిక విషయములందు సాధుత్వం, సత్యవాదిత్వం- వీటి సముదాయం 'శోభ' (నా.ల.కో). 'నీచార్థేషు జగుప్సా'- దీనికి బదులు ర.ను.లో 'నీచే దయా' (నీచుని యందు దయ) అని ఉన్నది (ర.ను. I-216). సింగభూపాలుడు కొన్ని పదాలకు అర్థాలు కూడా ఇచ్చినాడు :

శౌర్యం = సత్త్వ (= బల) సారం.

వైర్యం = ఉత్సాహం (= ఎట్టి పరిస్థులలోనూ చలించకుండా ఉండటం).

దక్షత = క్షీప్రకారిత్వం (= పనులను వేగంగా పూర్తిచేయగలగడటం).

ఉదా : క్షుద్రాః సంతాప మేనం విజహత హరయో! భిన్నమత్తేభకుంభా

యుష్మద్భ్రాతృషు లజ్ఞం దధతి వరమమీ సాయకా స్సంపతంతః ।

ఘోమిత్రే! తిష్ఠ పాత్రం త్వమపి నహి రుషాం నన్వహం మేఘనాదః

కించి ద్యౌః భంగలీలానియమితజలధిం రామ మన్వేషయామి ॥

(హనుమన్నాటకం)

1. వీరవానరములారా! భయం వలదు; మత్తమాతంగాల కుంభాలు కూల్చిన ఈ బాణాలు మీదేహాలపై పడటానికి లజ్జిస్తున్నవి. 2. లక్ష్మణా! నాకోపానికి నీవును స్థానమవు కావు. మేఘనాదుడనగు నేను, కొంచెపు బొమముడిపాలుతో సముద్రాన్ని స్తంభింపజేసిన రామునికొరకు వెదకుతున్నాను.

పై శ్లోకంలో మొదటి సగముందు ఇంద్రజిత్తునకు కవులయెడ దయ, రెండవ సగమున రాముని తోడి స్పర్థ వ్యక్తములవుతున్నవి.

(ii) విలాసం :

మూలం : భీరవంచారిణీ దృష్టి ర్గతి ర్గోవుషభాంచితా ।

వ్యతవూర్య మథాలాపో విలాస ఇతి కీర్తితః ॥

(నా.శా. XXII-35)

అర్థం : ధీరసంచారిణీ దృష్టిః=ధీరంగా ప్రసరించే దృష్టి; గోవుషభాం చితా గతిః = వృషభ (=అంబోతు) గతివంటి గతి; (ఆధ) స్మితపూర్వం, అలావః =మందహాసంతో కూడిన మాటలు— ఇవి కలిగి ఉండటం; విలాసః, ఇతి, కీర్తితః=‘విలాసం’ అని చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : నూటిగా చూసే దృష్టి, గంభీరమైన గతి, చిరునవ్వుతో కూడిన మాటలు— ఇవి కలిగి ఉండటం లేదా ప్రకటితం కావటం ‘విలాసం’.

ఉదా : గంభీరగమనం—

మూలం : తానర్ఘ్యనర్ఘ్యమాదాయ దూరం ప్రత్యుద్యయౌ గిరిః ।

సమయన్ సారగురుభిః పాదన్యాసై ర్వసుంధరామ్ ॥

(కు.సం.VI-50)

— హిమవంతుడు, చేతిలో అర్ఘ్యం పట్టుకొని, మిక్కిలి బలమైన అడుగుల చేత భూమిని వంగజేస్తూ, పూజార్చనలైన మునులకు ఎదురుపచ్చినాడు.

స్మితపూర్వాలావం—

మూలం : జ్యోతితాంతస్సభైః కుందకుట్టులాగ్రదతః స్మితైః ।

న్నపితే వాభవత్తస్య శుద్ధవర్ణా నరస్వతీ ॥

(శిశుపాలవధ-II)

— మల్లె మొగ్గలవంటి అగ్రాలు కల దంతాలు కల అతని (=శ్రీకృష్ణని) చిరునవ్వు చేత, సభామధ్యం వెలుగు లీనింది. అందతని శుద్ధవర్ణమగు వాక్కు స్నానం చేసిన దానివలె అయినది.

(iii) మాధుర్యం :

మూలం : అభ్యాసా త్కరణానాం తు శ్లిష్టత్వం యత్ర జాయతే ।

మహత్స్వపి వికారేషు తన్మాధుర్య మితి స్మృతమ్ ॥

-(వా.శా.XXII-36)

అర్థం : అభ్యాసాత్, మహత్స్వ-అపి-వికారేషు, కరణానాం (తు), యత్ర, శ్లిష్టత్వం, జాయతే = అభ్యాసపాటవం వల్ల, మహా వికారము (= సన్నిహితము) లందు కూడా, చేష్టలలో, ఎక్కడ, శ్లిష్టత్వం (=అనుల్పణత్వం=సన్నిహితంలేకుండటం) ఉంటుందో; తత్, మాధుర్యం, ఇతి, స్మృతం = అది, మాధుర్యం, అని, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : చిరకాలాభ్యాసం చేత, మహాసంక్షోభములందు కూడా, చేష్టలలో శిష్టత్వం కలిగి ఉండటం మాధుర్యం.

టీక : ముద్ద-నియుద్ధాది వికారాదులలో, అభ్యాసపాటవం చేత కర-చరణాది క్రియలు అనుల్పణంగా చూపటం 'మాధుర్యం' అని అభినవగుప్తుడు.

మహాసంక్షోభములందు కూడా వికారం అల్పంగా ప్రకటితం కావటం మాధుర్యం అని ధనంజయుడు (ద.రూ. II-12). ప్రస్తుత రూపం నుంచి, రూపాంతరం పొందటం 'వికారం' అని నాట్యదర్శణకర్తలు. చేష్టలు, అలావం, స్పర్శ-వీని యందలి స్పృహణీయత 'మాధుర్యం' అని శారదాతనయుడు. చేష్ట, దృష్టి మున్నగు వానియందలి స్పృహణీయత (= అభిలషింపవలయుట) మాధుర్యం అని సింగభూపాలుడు.

ఉదా : సింగభూపాలోదాహరణ :

మూలం : ఋజుతాం నయతః స్మరామితే శర ముత్సంగ నిషణ్ణధన్వనః ।

మధువా సహ నస్మితాం కథాం నయనోపాంత విలోకితం

చ యత్ ॥

(కు.నం. IV-23)

(ఓ మన్మథా!) ఉత్సంగమునందుంచుకొన్న ధనుస్సునకు ఋజుత్వం కలిగి మృదువైన నీ శరాన్ని మిత్రుడగు వసంతునితో జరిపే చిటునవ్వు తోడి నీ సంభాషణమును, నీ క్రీగంటి చూపును స్మరిస్తున్నాను.

(17) శైర్యం :

మూలం : ధర్మార్థ కామ సంయుక్తా శుభాశుభసముత్థితాత్ ।

వ్యవసాయా దచలనం శైర్య మిత్యభిసంజ్ఞితమ్ ॥

-(నా.శా.XXII-37)

అర్థం : ధర్మ-అర్థ-కామ సంయుక్తాత్=ధర్మం, అర్థం, కామం (అనే మూడుషాస్త్రాలకు) సంబంధించి; శుభ-అశుభసముత్థితాత్ = శుభకరంగా లేదా అశుభకరంగా (ఫలితం వచ్చినా); వ్యవసాయాత్-అచలనం=వ్యవసాయం (=పూనిక) నుంచి చలించకపోవటం; శైర్యం, ఇతి, అభిసంజ్ఞితమ్ =శైర్యం, అని, పేలువబడింది.

తాత్పర్యం : ధర్మ-అర్థ-కామములందరి పూనిక, ఫలితం శుభకరమైనా, అశుభకరమైనా, స్థిరంగా ఉండటం 'శైర్యం'.

టీక : అనేక విఘ్నాలు సంభవించినా తన పూనిక నుంచి చలించకుం డటం నైర్యం అని ధనంజయుడు (ద.రూ. II-13).

శారదాతనయ విశ్వనాథాదులు ఈ గుణాన్ని 'దైర్యం' గా పేర్కొ న్నారు. సింగభూపాలుడు రెండు వదాలను వాడినాడు - "ఫలప్రాప్తి వర్యంతం వ్యాపారం (= ప్రయత్నించటం) నైర్యం" అని సింగభూపాలుడు (ర.సు. I-65).

ఉదా :

న నవప్రభు రావలోదయాత్

స్థిరకర్మా విరరామ కర్మణః ।

న చ యోగవిధే ర్న వేతరః

స్థిరధీ రావరమాత్మదర్శనాత్ ॥ (ర.వం. VIII-22)

- (కుమారుడైన అజమహారాజును సింహాసనమందునిల్పి, తండ్రి అయిన రఘుమహారాజు తపస్సునకు వెళ్ళినాడు) ఆ క్రొత్త ప్రభువు (అజుడు) స్థిరక ర్ముడయి, ఫలం లభించేవరకు తన కర్మనుంచి విరమించలేదు. ఇంక ప్రాత ర్నాడైన రఘువు స్థిరప్రజ్ఞుడై వరమాత్మ గోచరించేవరకు తనయోగ సమాధిని విరమించలేదు.

(v) గాంధీర్యం :

మూలం : యస్య ప్రభావా దాకారా హర్ష-క్రోధ-భయాదిషు ।

భావేషు నోపలక్ష్యంతే తద్గాంధీర్య మితి స్మృతమ్ ॥

-(నా.శా. XXII-38)

అర్థం : హర్ష-క్రోధ-భయాదిషు, భావేషు = హర్షం, క్రోధం, భయం మున్నగు భావములందు; ఆకారా, యస్య ప్రభావాత్, న-ఉపలక్ష్యంతే = ఆయా భావాలకు ఉచితములైన ఆకారాలు (= ముఖంలో హర్షం, క్రోధం, భయం మున్నగు భావాలు), దేని ప్రభావం (= ఏ గుణం) వల్ల కన్పట్టవో; తత్, గాంధీర్యం, ఇతి, స్మృతం = అది, గాంధీర్యం, అని చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : హర్ష-క్రోధ-భయాది భావాలు కలిగినప్పుడు, తత్తదుచితము లైన ఆకారాలు లేదా మార్పులు (ముఖంలో) కన్పట్టకపోవటం 'గాంధీర్యం'.

టీక : దేని ప్రభావం (= ఏ గుణం) చేత వికారం కన్పట్టదో అది గాంధీర్యం అని ధనంజయుడు. మాధుర్యంలో అల్పంగా వికారం ఉంటుంది;

అసలు వికారమే కన్పట్టని గాంభీర్యం మాధుర్యం కంటే భిన్నమైనది (ద.రూ.II-12).

ఉదా : దధతో మంగళక్షామే వసానస్య చ వల్కలే ।

దద్భుశు ర్విస్మితా వ్రస్య ముఖరాగం సమం జనాః ॥

(ర.వం. XII-8)

— (అభిషేకార్థం) మంగళకరములైన దుకూలాలు ధరించినప్పుడు, (వసనాన ప్రయాణం కోసం) నారచీరలు కట్టుకొన్నప్పుడు కూడా ఒక్కరీతి ముఖ వికాసం గల అతనిని (= రాముని) చూసి ప్రజలు విస్మితులైనారు!

(ii) లలితం :

మూలం : అబుద్ధిపూర్వకం యత్తు నిర్వికారస్వభావమ్ ।

శృంగారాకార చేష్టత్వం లలితం తదుదాహృతమ్ ॥

-(నా.శా. XXII-39)

అర్థం : యత్ (తు) = ఏది, అబుద్ధి పూర్వకం, నిర్వికార స్వభావమ్ = ప్రయత్నం లేకయే, ఏవికారం లేని స్వభావమందు (=వహజంగా) పుట్టిన; శృంగార-ఆకార-చేష్టత్వం = శృంగారపరమైన ఆకారం, చేష్టలు కలిగి ఉండటం; యత్ (తు), తత్ = ఏదో, అది; లలితం, ఉదాహృతం = లలితం (అని), చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : అప్రయత్నంగా, నిర్వికారమైన స్వభావంలో జనించిన, శృంగార-ఆకార-చేష్ట 'లలితం' అనబడుతుంది.

చూడండి : 'అబుద్ధిపూర్వకం' అంటే "శృంగారానుకూలమైన స్వాభావం వల్ల వచ్చే" అనీ, 'చేష్ట' అంటే వెనుకకు తిరిగి చూడటం, వక్రకోర్తి వంటివి, శరీర సంస్కారం మున్నగునవి అనీ నాట్యదర్పణకర్తలు (పుట 375).

ఉదా : కపోలే జానక్యాః కరికలభదంతద్యుతిముషి

స్మరస్మేరం గండోడ్డమరపులకం వక్త్రకమలం ।

ముహూః వశ్యన్ శృణ్వన్ రజ్జనిచరనేనాకలకలం

జటాజాటగ్రంథిం ద్రథయతి రఘూణాం పరివృణ్ణః ॥

(హనుమత్సాహితం - ర.సు. I-213)

— శ్రీరాముడు - సీతయొక్క కరికలభములదంత కాంతిని దొంగి
లించే (తెల్లని) కపోలాలను, స్మరస్మేరమయి గండములపై వ్యాపించే పులకలు
గల ముఖపద్మాన్ని ఒకవంకచూస్తూ, (వేరొకవైపు) రాక్షససేనా కలకలాన్ని
వింటూ, తన జడముడిని గట్టిగా బంధించినాడు.

(vii) ఔదార్యం :

మూలం : దాన మభ్యుపపత్తిశ్చ తథా చ ప్రీయభాషణమ్ ।

.స్వజనే వరే వాపి తదౌదార్యం ప్రకీర్తితమ్ ॥

-(నా.శా.XXII-40)

అర్థం : దానం, అభ్యుపపత్తిః (చ), (తథా) (చ) ప్రీయభాషణమ్,
స్వజనే, వరే (వా) (అపి) = స్వజనుల యందు లేదా వరజనుల యందు
(= మిత్ర-శత్రుభేదం లేకుండా), దానం, అభయవ్రదానం, ప్రీయభాషణం
చేయుటం; తత్=అది; ఔదార్యం, ప్రకీర్తితమ్= ఔదార్యం (అని), చెప్ప
బడింది.

తాత్పర్యం : దానంకాని, అభయవ్రదానం కాని, ప్రీయభాషణం కాని
స్వ-వరభేదం లేకుండా చేయుటం 'ఔదార్యం'.

టీక : ప్రీయవచన పూర్వకంగా జీవన పర్యంతం దానంచేయుటం, నదు
వగ్రహం (=నజ్జనులను నంతరించువర్షులం లేదా అనుకూలం చేసుకొనటం)
ఔదార్యం-అని ధనంజయుడు (ద.రూ. II-14). ప్రీయాలాపంతో, సస్మి
తంగా దానం చేయుటం ఔదార్యం అని శారదాతనయుడు. విశాఖనశాలిత్వం
(=దానంచేసే వ్యభావం) ఔదార్యం అని సింగభూపాలుడు (ర.సు. I-64.

ఉదా : జనస్య సాకేత నివాసిన స్త్రీ

ద్వా మవ్యభూతా మభినంద్యనత్వైః ।

.గురుప్రదేయాధిక నిష్ప్రసాదోఽర్థీ

స్వపోఽర్థికామాదధిక ప్రదశ్చ ॥

(ర.వం. v-31)

— సాకేతనగరమందలి జనులందరూ గురువువక్తయవలసిన ధనం కంటే
అధికంగా ఒల్లని అయూచకుడు (ఋకౌత్సుడు), యాచకుడడిగిన దానికంటే
అధికంగా ఇచ్చే ఆ ప్రభువు (ఋ రభువు) - ఈ ఇరువురును కొనియాడదగిన
ఉత్తమగుణాలు కలవాడైవాడు.

(viii) తేజం (=తేజస్సు) :

మూలం : అధిక్షేపావమానాదేః ప్రయుక్తస్య వరేణ యత్ ।

ప్రాణాత్యయేఽవ్యసహనం తత్తేజః సముదాహృతమ్ ॥

-(నా.శా. XXII-41)

అర్థం : వరేణ, ప్రయుక్తస్య, అధిక్షేప-అవమానాదేః = శత్రువుల చేత ప్రయుక్తమైన (= శత్రువులు చేసిన), అధిక్షేపం, అవమానం మున్నగువాటిని; ప్రాణాత్యయే, అపి, అసహనం, యత్ = ప్రాణాత్యయమందు కూడా (= ప్రాణం పోయినా సరే) సహింపలేకపోవటం, ఏదో; తత్, తేజః, సముదాహృతం = అది, తేజస్సు, (అని) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : శత్రుకృతమైన అధిక్షేపాన్ని కానీ, అవమానాన్ని కానీ ప్రాణాత్యయమందు కూడా సహింపలేక పోవటం తేజం (= తేజస్సు) అవుతుంది.

టీక : ఇతరులు అవమానించినా, అధిక్షేపించినా, ప్రత్యవాయం ఎదురు అయినా, ప్రారంభించిన పనిమంచి వెనుదిరుగకపోవటం 'తేజం' అని సాగరనంది (నా.ల.కో-పుట.142)

ఉదా : (నా.శా. అనుగుణమైనది) :

వ తేజ ప్తేజస్వీ ప్రసృతమవరేషాం విషహతే

వ తవ్య స్వో భావః ప్రకృతినియతత్వా దకృతకః ।

మయూఖైః రశ్రాంతం తపతి యది దేవో దినకరః

కిమాగ్నేయో గ్రావానికృత ఇవ తేజాంసి వమతి ॥

(ఉ.రా.చ. vi-7)

- (చంద్రకేతువు లవుని వరిచయం చేసినప్పుడు రాముడు) "తేజోవంతుడు వరుల తేజస్సును సహించలేడు, అది వానికి సహజగుణం. దినకరుడు అశ్రాంతం తన కిరణాలతో తపింపజేయగా, మూర్ఖకాంతశిల, మూర్ఖుని ధిక్కరించే దానివలె తేజస్సు వెలిగిక్కుతూ ఉంటుంది."

4. పురుషులలో యౌవనభేదాలు :

మూలం : అరభ్య షోడశా ద్వర్షా ద్ద్విత్రీంశ ద్వత్సరావధి ।

యౌవనం పురుషాణాం తు తథా యౌవన చేష్టితమ్ ॥

సాధారణ్యేన సర్వేషా మేకరూప మితి స్మృతం ।

తదేవ సంవత్సరకృతి గుణాది పరివర్తితమ్ ॥

తత్త ద్విశేషత స్తేషు విశిష్ట మివ దృశ్యతే ।

(భా.ప్ర.v-25-27)

తాత్పర్యం : పురుషులకు 16 వ సంవత్సరం మొదలు 32 వ సంవత్సరం వరకు యౌవనం, యౌవనచేష్టితం ఉంటాయి. సాధారణంగా సర్వజనుల యందు యౌవనం ఇట్లాగే ఏకరూపంగానే ఉంటుంది. ఈ యౌవనం సంవదల చేత, వారి వారి ప్రకృతులను వట్టి, గుణాదుల చేత పరివర్తితమవుతుంది; ఆయా విశేషాల వల్ల, వారలలో అది విశిష్టంగా గోచరిస్తూ ఉంటుంది.

టీక : భరతాదులు స్త్రీలలోని నాలుగు యౌవన భేదాలు వివరించినారేకాని, పురుషుల విషయం ప్రస్తావించలేదు. శారదాతనయుడొక్కడే ఈ విషయాన్ని వివరించినాడు.

5. నాయకభేదాలు :

టీక : 1. నా.శా.లో, 24 వ అధ్యాయంలో భరతముని స్త్రీ-పురుషులందరిని, వారి వారి ప్రకృతులను (=స్వభావాలను) వట్టి మువ్వధాలుగా విభజించినాడు:

1) ఉత్తములు, 2) మధ్యములు, 3) అధములు.

వీరిలో ఉత్తములను జ్యేష్ఠులు అనీ, అధములను కనిష్ఠులు లేదా నీచులు అనీ అంటారు.

2. ఉత్తమ-మధ్యమ ప్రకృతులలో నానా లక్షణ లక్షితులయిన నాయకులు నాలుగు విధాలుగా ఉంటారని కూడా భరతముని పేర్కొన్నాడు. (నా.శా. XXIV-17-30):

ధీరోద్ధతనాయకులు-దివ్యులు.

ధీరలలిత నాయకులు-వృషులు.

ధీరోదాత్తనాయకులు-సేనాపతి-అమాత్యులు.

ధీరప్రశాంతనాయకులు-బ్రాహ్మణ-వణిజులు. (ఈ నలుగురకు సరి అయిన నాయకలను, కూడా భరతముని పేర్కొన్నాడు).

ధనంజయాదులు ఈ నాలుగు భేదాలను భరతుని అనుసరించి వివరించి నవ్వుటకీ, వారి నిర్వచనాలు, వివరణలు భరతముని నిర్వచనాదుల కంటే భిన్నంగా ఉన్నవి.

3. కామతంత్ర మందలి (=స్త్రీ సంప్రయోగ విషయంలో) పురుషులు అయిదు విధాలని కూడా భరతముని వివరించినాడు (XXIII-52-62): చతురుడు, ఉత్తముడు, మధ్యముడు, నీచుడు, సంప్రవృత్తుకుడు-వీరు ఒకరి కంటే ఒకరు, వరుసగా, స్థాయిలో తక్కువవారు. వీరినే కాక 'వైశికుడు' అనే ఆరవ భేదాన్ని కూడా చాలా విపులంగా వివరించినాడు భరతముని. ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ భేదాలు వైశికునకు కూడా వర్తించగలవని కొందరి అభిప్రాయం.

4. స్వభావాన్ని వట్టి నాయకులు మువ్విధాలుగా ఉంటారని భోజుడు వివరించినాడు : (1) సాత్త్విక పురుషులు, (2) రాజసిక పురుషులు, (3) తామసికపురుషులు; వీరిలో సాత్త్విక పురుషుడు ఉత్తముడనీ, దీరోదాత్తుడనీ, అట్లాగే రాజసిక పురుషుడు మధ్యముడనీ దీరోద్ధతుడనీ చెప్పవచ్చు. ప్రాచీనాలంకారికుల మతం ప్రకారం అధముడైన తామసిక పురుషుడు ఉత్తమ కావ్య-నాటకాలలో నాయకుడుగా ఉండదగిన వాడుకాదు.

5. ఆర్వాచీనాలంకారికులు శృంగారవరంగా కొన్ని నూత్నకల్పనలు చేసినారు. అందులో ఒక విభజన ప్రకారం నాయకులు మూడు విధాలు:

పతి, ఉపపతి (= ప్రచ్ఛన్నపతి), వైశికుడు (= కళల యందు విశేషించినవాడు). ఎప్పుడైనా, ఈ మూడు భేదాలు, ఒకే నాయకునకు వర్తించగలవు-కాస్త్ర విహితంగా వివాహమైన భార్యకు పతి, పరకీయాసంగమం చేత ఉపపతి, వేశ్యాసంగమంచేత వైశికుడు కాగలడు.

6. శృంగార వరంగా చేయబడిన ఇంకో ప్రధాన విభజన ప్రకారం నాయకులు నాలుగు విధాలు :

అమకూలుడు : ఏకవత్సీవ్రతుడు (రాముడువలె).

దక్షిణుడు : బహుభార్యున్నా, అందరినీ సమానంగా చూసేవాడు (కృష్ణుడువలె).

శత్రుడు : భార్యవల్ల వంచనకు పాల్పడి, వైకి గౌరవంగా మెలగేవాడు.

ధృష్టుడు : భార్యవల్ల తనవంచన జయల్పడినప్పటికీ సిగ్గుపడనివాడు.

7. కొందరాలంకారికులు అనుకూలాది నాలుగు భేదాలకు మూని, చతురుడు అనే మరో రెండు భేదాలు చేర్చినారు. కొందరు, ఈ రెండు భేదాలను శరువకు

చెప్పగా, మరికొందరు ధృష్టునకుచెప్పినారు. శృంగారమంజరీకర్త మాత్రం వీనిని క్రొత్తభేదాలుగానే వివరించినాడు. ఇంక కొందరు అనభిజ్ఞుడు లేదా గ్రామ్యుడు అనే భేదం కల్పించినారట; కాని, ఇతడు రసాభాసోదాహరణ అవుతాడు కాబట్టి, వీనిని నాయకుడుగా ఎవ్వరూ అంగీకరించలేదు.

8. శృంగారమంజరీకర్త ఇంకోవిధమైన విభజన కూడా చేసినాడు— ప్రోషితుడు, అమిలితుడు, విరహి. ఈ విభజన తత్సదృశలయిన నాయికలను దృష్టిలో పెట్టుకొని చేసినట్లున్నది.

9. కొందరు, రూపకనాయకులను మువ్వీదాలుగా విభజించినారు— దివ్యులు (= ఇంద్రాదులు), అదివ్యులు (= రాజులు), దివ్యాదివ్యులు (= రామాదులు).

10. కేవలం కామశాస్త్రప్రోక్తమై, క్రమంగా అలంకారశాస్త్రంలోకి తొంగి చూసిన ఇంకో విభజన ఉంది:

పాంచాలుడు : కళాకుశలుడు, సుకుమారుడు.

కూచుమారుడు : మందుమాకుల ప్రయోగంలో దిట్ట.

దత్తకుడు : వేశ్యాతంత్రంలో నిపుణుడు (ఇతడు వైశికతుల్యుడు).

భద్రుడు : శృంగార చేష్టలలో అతిగా ఉండేవాడు.

11. కేవలం కామశాస్త్రాలకే పరిమితమయిన విభజన :

శశ-వృష-మృగ-అశ్వజాతులవారు.

12. మదనాశ్రయమైన సమాగమమందు నాయికలు నాయకుల విషయంలో ఉపయోగించదగిన 14 పదాలను వివరించినాడు భరతముని. ఇందులో స్రియ-కాంతాది పదాలు ఏడు ప్రీతి సూచకాలు; ఇంక దుఃఖిలాది పదాలు ఏడు అప్రీతి సూచకాలు. ఈ సందోధనలు అయా నాయకుల స్వభావాలను సూచించేవిగా ఉన్నవి (నా.శా. XXII-301-319).

అయా అలంకారికులు సర్వసామాన్యంగా చెప్పిన భేదాలమొత్తం క్రింది విధంగా ఉంటుంది:

ఉత్తమాది భేదాలు- $3X$ ధీరోదాత్తాది భేదాలు $4X$ అనుకూలాది భేదాలు- $4 = 3X4X4=48$.

ఉజ్వలనీలమణి కర్త అయిన రూపగోస్వామి 96 భేదాలు చెప్పినాడు. వతి, ఉపవతి- $2X$ ధీరోదాత్తాదులు $-4X$ అనుకూలాదులు $-4X$ పూర్ణ-పూర్ణతర-పూర్ణతములు $-3=2X4X4X3=96$.

భోజరాజ ప్రకారం 104 భేదాలు.

గుణాన్ని వట్టి-ఉత్తమాదులు-3;

ప్రకృతిని వట్టి-సాత్త్వికాదులు-3;

ప్రవృత్తిని వట్టి-అనుకూలాదులు-4;

పరిగ్రహాన్ని (భార్యలసంఖ్యను) వట్టి- సాధారణ (వలుపురు భార్యలు)
-అసాధారణ (ఒకేభార్య)-2

పై 12 భేదాలను ప్రధానభేదాలయిన దీరోధాత్మాదులకు అన్వయించినప్పుడు-

ఉదాత్త-8 భేదాలు, ఉద్భత-44 భేదాలు,

లలిత-44 భేదాలు, ప్రశాంత-8 భేదాలు -

మొత్తం 104 భేదాలు వస్తాయి.

6. ఉత్తమాది భేదాలు :

ప్రకృతిని లేదా శీలాన్ని లేదా స్వభావాన్ని వట్టి, స్త్రీ-పురుషులందరిని మువ్వెద్దాలుగా విభజించి, వారి గుణాలు వివరించినాడు భరతముని : (i) ఉత్తములు, (ii) మధ్యములు, (iii) అధములు. ఇప్పుడు పురుషులలోని ప్రకృతిత్రై విధ్యం నిరూపింపబడుతున్నది. (స్త్రీల ప్రకృతి త్రైవిధ్యం వాయికాప్రకరణంలో వివరింపబడగలదు). ఇటువంటి విభజన ఇతరులు చేసినట్లు కానరాదు. ఇంక నవ్వుంసకాదులను మిశ్రప్రకృతులుగా పేర్కొన్నాడు భరతముని.

(i) ఉత్తమప్రకృతి

మూలం : జితేంద్రియా జ్ఞానవతీ నానాశిల్ప విచక్షణా ।

దక్షిణాథ మహాఽక్ష్య భీతానాం పరిపాంత్యనీ ॥

నానాశాస్త్రార్థ సంపన్నా గాంధీ-ర్యదార్య శాలినీ ।

పైర్యత్యాగ గుణోపేతా జ్ఞేయా ప్రకృతి రుత్తమా ॥

-(వా.శా. XXIV-2-3)

అర్థం : జితేంద్రియా, జ్ఞానవతీ, నానా శిల్పవిచక్షణా=ఇంద్రియాలను జయించినది, జ్ఞానవతీ, వివిధ కళలు తెలిసినది; దక్షిణా (-అథ), మహా ఽక్ష్య, భీతానాంపరిపాంత్యనీ = దయలేదా నేర్పు కలది, గొప్ప ఽక్ష్యం కలది;

(‘మహాఽక్ష్యా’ బదులు ‘భోగదక్షా’ = అని సాహిత్యం), భయపడినవారిని నేదతీర్చేది; నానాశాస్త్ర-అర్థ సంపన్నా, గాంధీర్య-ఔదార్యశాలినీ = పలుశాస్త్రాలు, వాని అర్థాలు తెలియటం వల్ల సంపన్నమైనది, గాంధీర్య-ఔదార్యం కలది; శైర్య-త్యాగగుణ-ఉపేతా = స్థిరత్వం, త్యాగం అనే గుణాలు కలది; ఉత్తమా ప్రకృతిః జ్ఞేయా = ‘ఉత్తమ ప్రకృతి’ అని తెలియవలెను.

తాత్పర్యం : జితేంద్రియ, జ్ఞానవతి, నానా శిల్పవిచక్షణ, దక్షిణ, మహా ఽక్ష్యయుత, భయపడినవారిని సాంత్యన పరచేది, నానాశాస్త్రార్థ సంపన్న, గాంధీర్య-ఔదార్యశాలిని, శైర్య (లేదా ధైర్య)-త్యాగగుణోపేత అయిన ప్రకృతి ‘ఉత్తమప్రకృతి’.

టీక : సంస్కృతభాషలో ‘ప్రకృతి’ అనే పదం స్త్రీలింగం; అందుచేత ప్రకృతి గుణాలన్నీ స్త్రీ లింగాంతాలుగానే చెప్పబడినవి. పుంలింగాంతాలుగా చెప్పవలెనంటే “జితేంద్రియుడు, జ్ఞానవంతుడు. . . . .” ఇట్లాచెప్పాలి. మధ్యమ ప్రకృతి గుణాలు కూడా ఇట్లాగే స్త్రీలింగాంతములుగా చెప్పబడినవి. కానీ, అధమ ప్రకృతి గుణాలు మాత్రం పుంలింగాంతాలుగా చెప్పబడినవి.

పైని చెప్పిన గాంధీర్య - ఔదార్య-శైర్య-త్యాగాలు ఇంతకుముందు చెప్పబడిన నాయకగుణాలే.

(ii) మధ్యమ ప్రకృతి :

మూలం : లోకోపకారచతురా శిల్పశాస్త్రవిశారదా ।

విజ్ఞానమాధుర్యయుతా మధ్యమా ప్రకృతిః స్మృతా ॥

-(నా.శా. XXIV-4)

అర్థం : లోక-ఉపకారచతురా, శిల్పశాస్త్రవిశారదా = లౌకిక వ్యవహారములందు దక్ష, కళలయందు-శాస్త్రములందు విపుణ; విజ్ఞాన-మాధుర్యయుతా = విజ్ఞానశాలిని, మధుర స్వభావోపేత (అయినది); మధ్యమా ప్రకృతిః, స్మృతా = మధ్యమ ప్రకృతి, (అని) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : లౌకిక వ్యవహారములందు దక్ష, కలా-శిల్ప-శాస్త్ర విశారద, విజ్ఞాన శాలిని, మధురస్వభావ అయినది మధ్యమ ప్రకృతి.

టీక : పురుషపరంగా చెప్పవలెనంటే - “లోకోపకార చతురుడు, శిల్ప-శాస్త్ర విశారదుడు. . . . .” ఇట్లా చెప్పాలి.

(iii) అథమ ప్రకృతి :

మూలం : రూక్షా వచసీ దుఃశీలాః కుసత్త్వాః స్థూలబుద్ధయః ।

క్రోధనా మాతకాశ్చైవ మిత్రఘ్నాశ్చిద్రమానినః ॥

[వృధాతంభప్రసక్తాశ్చై యత్కించ ద్వాదివోఽల్పకాః]

పిశునా మూర్ఖతా వా క్ష్య రకృతజ్ఞా స్తథాలసాః ।

మాన్యామాన్యావిశేషజ్ఞా స్త్రీలోలాః కలహప్రియాః ॥

సూచకాః పావకర్మాణః పరద్రవ్యావహారిణః ।

విభిః దోషైస్త సంతప్నా భవంతి వాధమా నరాః ॥

(నా.శా. XXIV-5-7)

అర్థం : రూక్షావచసీ, (అథ) దుఃశీలాః, కుసత్త్వాః, స్థూలబుద్ధయః = పరుషవాక్యాలు పలికేవారు, చెడుశీలం కలవారు, కుసత్త్వులు, స్థూల (= స్వల్ప) బుద్ధులు; క్రోధనా, మాతకాః (చ-వివ), మిత్రఘ్నాః, చిద్రమానినః = క్రోధపశులు, మాతకులు, మిత్రఘ్నులు, చిద్రమానులు (= గృహకల్లోలా లను తలచుకొనేవారు) [వృధా-తంభప్రసక్తాః (చ), యత్-కించ-ద్వాదివోఽల్పకాః అల్పకాః = ప్రయోజనరహితములైన వస్తువులు తలచుకొన్నవాళ్ళు (అవినయవంతుల) తక్కువ మాటాడేవారు].

పిశునాః (తు), ఉద్ధతా వాక్యే, అకృతజ్ఞాః (తథా), అలసాః = పిశు నులు (= క్రూరులు), కొట్టతచ్చినట్లు మాటాడేవారు, పొందిన ఉపకారంమర చేవారు, అలసలు; మాన్యా-అమాన్యా విశేషజ్ఞాః, స్త్రీలోలాః, కలహప్రియాః = మాన్యత-అమాన్యలు అనే విశేషజ్ఞానం లేవివారు, స్త్రీలోలురు, కల హప్రియులు; సూచకాః, పావకర్మాణః, పరద్రవ్యావహారిణః = సూచకులు (= కొండెములు చెప్పేవారు), పావకార్యాలు చేసేవారు. పరద్రవ్యాన్ని అవహరిం చేవారు, విభిః దోషైః (తు), సంతప్నా (ఇహ), అథమా నరాః, భవంతి = ఈ దోషాలతో నిండినవారు, అథమ మనవులు అవుతారు.

తాత్పర్యం : రూక్ష వాక్యయుతులు, కుశీలురు, కుసత్త్వులు, స్థూలబు ద్ధులు ('శల్యబుద్ధులు' అని పాఠాలతరం = కంటకంగా ఉండేవారు), క్రోధ నులు, మాతకులు, మిత్రఘ్నులు, చిద్రమానులు, ప్రయోజనరహితములైన వస్తువులు తలచుకొంటేవారు, తలపాగరుతో తక్కువ మాటాడేవారు, పిశునులు, ఉద్ధత వాక్యోపేతులు, అకృతజ్ఞులు, అలసలు, మాన్య-అమాన్య విశేష జ్ఞాన రహితులు, స్త్రీలోలురు, కలహప్రియులు, సూచకులు, పావకర్ములు, పరద్ర వ్యావహారులు వీరు 'అథమప్రకృతి' కి చెందినవారు.

టీక : అధమ ప్రకృతికి చెందిన వారిలో పై గుణములన్నీ మూర్తిభవించి, ఒక్కనియందే ఉంటాయని తలంచరాదు; పై గుణాలలో ఏ కొన్ని గుణాలు ఉన్నా అతడు 'అధమ ప్రకృతి' యే అవుతాడు. ఉత్తముల విషయం అట్లాకాదు; వారియందు పైని చెప్పిన గుణసంపద అంతా నుసంపన్నమై ఉండాలి.

(iv) మిశ్ర (= సంకీర్ణ) ప్రకృతి :

మూలం : నపుంసకస్తు విజ్ఞేయః సంకీర్ణోఽధమ ఏవ చ ।

ప్రేష్యాది రపి విజ్ఞేయా సంకీర్ణా ప్రకృతి ద్విజాః ॥

శకారశ్చ విటశ్చైవ యే చాన్యే ప్యేవమాదయః ।

సంకీర్ణాస్తేఽపి విజ్ఞేయా హ్యధమా నాటకే బుధైః ॥

-(నా.శా.XXIV-13-14)

తాత్పర్యం : నపుంసకుడు సంకీర్ణ ప్రకృతికాని, అధమ ప్రకృతి కాని అవుతాడు. ప్రేష్యాదులు కూడ సంకీర్ణ ప్రకృతులే. (= నహజమైన అధమత్వం, స్వామిని అనుసరించి ఉండటం వల్ల ఉత్తమత్వ ప్రాప్తి కలగటం చేత సంకీర్ణ లేదా మిశ్రప్రకృతులు). శకారుడు, విటుడు, ఇంకా ఇటువంటి వారు కూడా సంకీర్ణప్రకృతులే. అయితే నాటకమందు మాత్రము వీరెల్ల (= ప్రేష్య-విట-శకారాదులందరూ) అధమప్రకృతులే.

7. ధీరోదాత్తాది నాయకులు :

అత్ర చత్వార ఏవ స్యు ర్నాయకాః పరికీర్తితాః ।

మధ్యమోత్తమ ప్రకృతౌ నానాఞ్జ్ఞాన ఞ్జ్ఞీతాః ॥

ధీరోద్ధతా ధీరలలితా ధీరోదాత్తా స్తథైవచ ।

ధీరప్రశాంతకా శ్చైవ నాయకాః పరికీర్తితాః ॥

దేవాః ధీరోద్ధతా జ్ఞేయః స్యు ధీరలలితా నృపాః ।

సేనాపతి రమాత్యశ్చ ధీరోదాత్తా ప్రకీర్తితా ।

ధీరప్రశాంతా విజ్ఞేయా బ్రాహ్మణా పణిజ స్తథా ॥

ఏతేషాం చ పునః జ్ఞేయా శ్చత్వారం చ విదూషకాః ।

లింగీ ద్విజో రాజశివి శిష్యశ్చైతి యథాక్రమమ్ ॥

దేవ క్షీతిర్భృ తామాత్య-బ్రాహ్మణానాం ప్రయోజయేత్ ।

విప్రలంభ సుహృదోఽపి పంకథాలాపవేశలాః ॥

-(నా.శా. XXIV-16-21)

“మధ్యమ-ఉత్తమ ప్రకృతులలో నానా లక్షణలక్షీతులగు నాయకులు నాలుగు విధాలుగా ఉంటారు—” అని చెప్పి భరతముని వారిని, వారికి తగిన నలుగురు విదూషకులను ఇట్లా పేర్కొన్నాడు:

నాయకులు :	వ్యక్తులు :	విదూషకులు :
1. ధీరోద్ధతనాయకులు :	దివ్యులు :	లింగి(=ఋషి).
2. ధీరలలితనాయకులు :	నృపులు :	ద్విజాడు.
	(=రాజులు)	(=బ్రహ్మణుడు)
3. ధీరోదాత్తనాయకులు :	సేనాపతులు,	రాజజీవి.
	అమాత్యులు :	
4. ధీరప్రశాంతనాయకులు :	బ్రాహ్మణులు,	శిష్యులు.
	వణిజులు :	

ఈ విదూషకులు మంచి కథలను చెప్పట యందు నిపుణులై, ఆయా నాయకులకు విప్రలంభమందు మిత్రులుగా ఉంటారు.

భరతముని చేసిన ధీరోదాత్తాది నాయకవిభజనను అర్వాచీనులందరూ అంగీకరించినప్పటికీ, భరతముని ఇచ్చిన నిర్వచనాలను మాత్రం ఎవ్వరూ అంగీకరించలేదు. ధనంజయాదులు ధీరోదాత్తుని ఉత్తమ నాయకునిగా పేర్కొన్నారు; అతడు సాధారణంగా రాజు అయి ఉంటాడు. భోజరాజు, శృంగారప్రకాశంలో, ధీరోదాత్తాది భేదాలను చతుర్విధపురుషార్థ సహితమయిన శృంగారపరంగా అన్వయించినాడు:

ధీరోదాత్తుడు : ధర్మశృంగారం.

ధీరోద్ధతుడు : అర్థశృంగారం.

ధీరలలితుడు : కామశృంగారం.

ధీరశాంతుడు : మోక్షశృంగారం.

వాఙ్మదర్పణకారులు భరతుని అనుసరించినప్పటికీ, రాజులు మాత్రం ఉదాత్తాది నాలుగు అవస్థలు కలిగి ఉంటారని పేర్కొన్నారు.

శారదాతనయుడు కూడా భరతుని అనుసరించినప్పటికీ ధీరలలిత, ధీరోదాత్త నాయకులను వ్యత్యస్తంగా చెప్పినాడు; అంటే వీని దృష్టిలో నృపాదులు ధీరోదాత్తులు, అమాత్యసేనాపతులు ధీరలలితులు. అంతేకాదు కథావశాన, రసవశాన ఈ నాయకులు వ్యత్యస్తములు కావటం కూడా కద్దు అని పేర్కొన్నాడు (భా.ప్ర. IX-284-85).

“ధీరోదాత్తాది నాయకులు నలుగురు సర్వరస సాధారణులు అయి నప్పటికీ యథాక్రమంగా వీర- రౌద్ర-శృంగార-శాంత ప్రధానులని వక్ష్యమాణ లక్షణ వర్యాలోచనం వల్ల స్పష్టం కాగలదు” అని ప్రతాపరుద్రయశోభూషణ వ్యాఖ్య (ప్ర.రు.య. I-31). ఈ సందర్భంలో ధనికాది వ్యాఖ్యాతల వివరణలు ఇట్లా ఉన్నవి: ఈ ధీరోదాత్తాది సంజ్ఞలు గుణ విశిష్టతను వట్టి విర్పడినవే కాని ప్రత్యేకజాతిబోధకాలు కావు. ధీరలలితాది పారిభాషిక పదాలు ఆయా ప్రకరణములందు వర్ణింపబడిన గుణాలతో కూడిన దశావిశేషాలను బోధించునట్టివి. అందుచేత ఒకే నాయకుడు అవస్థను వట్టి ఒక్కొక్కప్పుడు లలితుడు, ఇంకొక్కప్పుడు శాంతుడు, మరొక్కప్పుడు ఉదాత్తుడు, ఒకప్పుడు ఉద్ధతుడు కాగలడు. ఒకే జంతువు వత్సం, వృషభం, మహోక్షం అని వ్యవహృతమగునట్లే ఒకే నాయకుడు జాతినిబట్టి కాక, అవస్థాభేదాన్ని పట్టి లలితాది వ్యవదేశాలను పొందుచున్నాడు. అట్లాకాక దేవతలే ధీరోద్ధతులు, నృపులే ధీరలలితులు ఇత్యాదిగా చెప్పితే, మహా కవుల వర్ణనలన్నియును అసంగతాలు కాగలవు. భవభూతి, మహావీర చరితంలో వరశురాముని ఒక్కనినే-రావణుని విషయంలో ధీరోదాత్తుని గానూ, రాముని విషయంలో తొలుత ధీరోద్ధతుని గానూ తరువాత ధీరలలితునిగానూ వర్ణించినాడు. కావున ధీరోదాత్తత్వాదు లాయా అవస్థాద్యోతకాలే కాని నియతజాతులు కావు. అవి సర్వజాతి సాధారణములు. అయితే ప్రధాన నాయకుని చివరవరకు ఒకే అవస్థలోనూ, అప్రధాన నాయకుని భిన్న అవస్థలలోనూ, వర్ణించవచ్చునని కొందరి భావన.

ధీరశబ్దానికి అకాతరత్వం (=భయరాహిత్యం) అని అర్థం. ఈ అర్థం సర్వత్ర సమానమే. ధీర-ధైర్య శబ్దాలు వర్యాయపదాలు; మహావ్యసనమందు కూడా అకాతరత్వం అని వీటి అర్థం.

ఇంక, ధీరోదాత్తాదులను అర్వాచీనాలంకారికులను అనుసరించి వివరిస్తాను.

(i) ధీరోదాత్తుడు

మూలం : మహాసత్త్వఽతి గంభీరః క్షమావా నవికత్తనః ॥

స్థిరో నిగూఢావాంకారో ధీరోదాత్తో దృఢవ్రతః ।

-(ద.రు. II-4-5)

అర్థం : మహాసత్త్వః, అతి గంభీరః, క్షమావాన్, అవికత్తనః = మహాసత్త్వడు (= శోక-క్రోధాదులచేత చలించని అంతఃకరణ కలవాడు), అతిగంభీరుడు, క్షమావంతుడు (=క్షమించేగుణం కలవాడు), అవికత్తనుడు (= ఆత్మ

శ్లాఘా నరాజ్ముఖుడు = తన్నుతాను పొగడుకొనవివాడు); స్థిరః, నిగూఢ-
అహంకారః, దృఢవ్రతః = స్థిరమైన నియమం కలవాడు, నిగూఢ అహంకారం
(= వినయంచేత కప్పబడిన గర్వం) కలవాడు, స్థిరమైన నియమం కలవాడు-
ఇట్టివాడు; ధీరోదాత్తః = ధీరోదాత్త (నాయకుడు అవుతాడు).

తాత్పర్యం : మహాసత్త్వుడు, అతిగంభీరుడు, క్షమావంతుడు, అవికల్త
నుడు, స్థిరుడు, నిగూఢాహంకారుడు, దృఢవ్రతుడు- ఇట్టివాడు ధీరోదాత్త
నాయకుడు.

టీక : ఉత్ + అత్తః = ఉదాత్తః = ఉత్కర్షణం ప్రాప్తః; ఉదాత్తత =
ఔదాత్యం = సర్వోత్కర్షణ వృత్తిః = సర్వోత్కృష్టమైన అంతఃకరణవృత్తి అని
భవికుడు. ఉదాత్తుడు విజగీషువు అవుతాడు అని శారదాతవయుడు.

‘క్షమావాన్’ కు బదులు ‘దయావాన్’ (= దయకలవాడు) అనీ, ‘మహా
సత్త్వః’ కు బదులు ‘సత్త్వసారవంతుడు’ అనీ చెప్పి, వినీతుడు (= వినయం
కలవాడు), తిత్తిక్షావంతుడు (= సహనశీలి) అనే రెండు గుణాలను అధికంగా
చెప్పివాడు సింగభూపాలుడు (ర.ను I-73-74). నాయకునకు ఇంతకుముందు
చెప్పినవి సామాన్యగుణాలు కాగా ఇవి విశేషగుణాలు (ధీరోదాత్తునియందు
ఉత్కర్షతో విశేషించి ఉంటాయి).

శ్రీరాముడు, జీమూతవాహనుడు, యుధిష్ఠిరుడు మున్నగువారు ధీరోదాత్త
నాయకులుగా ముద్రపెట్టారు.

ఉదా : (1) మహాసత్త్వుడు (శ్రీరాముడు).

దధతో మంగళక్షామే వసానవ్య చ వల్కలే ।

దదృశు ర్విప్యితా వ్రవ్య ముఖరాగం నమం జనాః ॥

(ర.వం. XII-8)

— (వట్టాభిషేకం కోసం) మంగళకరములైన దుకూలములు ధరించి నవ్వుడు,
(వనవాసం కోసం) వాడవీరలు కట్టుకొన్నవ్వుడు కూడా ఒక్క రీతిగానే ఉన్న
ముఖవిలాసం గల శ్రీరాముని చూపి వ్రజలు విస్మితులయినారు.

(2) సీరాముఖైః స్యందత ఏవ రక్త

మద్యాపి ధేహే మమ మాంస మస్తే ।

త్వప్తిం న పశ్యామి తవైవ తావ

త్కిం భక్షణాత్త్వం విరతో గురుత్మమ్ ॥ (నాగానందం-V-16)

— (వరోవకారం నిమిత్తం తన శరీరాన్ని గరుత్మంతునకు అర్పించి, కొన ఊపిరితో ఉన్న జీమూతవాహనుడు గరుత్మంతునితో)— నానాడులలో ఇంకా రక్తం కారుతున్నది, నాదేహంలో ఇంకా మాంసం ఉంది, నీవు ఇంకా తృప్తిపొందినట్లుగా లేవు. మరి నన్ను భక్షించటం ఎందుకు మానివేశావు, ఓ గరుత్మంతుడా!

టీక : జీమూతవాహనుడు ధీరశాంతనాయకుడే కాని ధీరోదాత్తనాయకుడు కాదు అనే వాదాన్ని ప్రస్తావించి, జీమూత వాహనుని ధీరోదాత్తనాయకునిగానే విరూపించినాడు ధనికుడు తన అవలోకవ్యాఖ్యానంలో.

(ii) ధీరోద్ధతనాయకుడు

మూలం : దర్పమాత్సర్య భూయిష్ఠో మాయా ఛద్య పరాయణః ।

ధీరోద్ధత స్వహంకారీ చల శృంధో వికత్తనః ॥ -(ద.రూ. II-5-6)

అర్థం : దర్ప-మాత్సర్య, భూయిష్ఠః, మాయా-ఛద్య పరాయణః = దర్పం (= శౌర్యాదిమదం), మాత్సర్యం (= అసహనత = అనూయ అధికంగా కలవాడు), మాయ (= మంత్రబలంతో వస్తువులను వుట్టించటం), ఛద్యః (= వంచన చేయటం) కలవాడు; అహంకారీ, చలః, చండః, వికత్తనః = అహంకారం కలవాడు, స్థిరత్వం లేనివాడు, క్రోధమూర్తి (= కోపిష్ఠి), వికత్తనుడు (= తన్నుతాను పొగడుకొనేవాడు) - ఇటువంటివాడు; ధీరోద్ధతః (తు) = ధీరోద్ధతనాయకుడు.

తాత్పర్యం : దర్పం మాత్సర్యం కలవాడు, మాయా ఛద్య పరాయణుడు, అహంకారీ, చలనుడు, చండుడు, వికత్తనుడు- ఇటువంటివాడు ధీరోద్ధతనాయకుడు.

మరకురాను, రావణ, భీమాదులు, ధీరోద్ధతనాయకులుగా సుప్రసిద్ధులు.

ఉదా :

స శ్రద్ధం యదీవాను భూతకరుణా సంతాప శాంతాత్మనః

తేన వ్యాయుజతా ధనుర్భవతో దేవా ద్భవావీపతే ।

తత్పుత్రస్తు మదాంధతారకవధా ద్విశ్వస్యదత్తోత్సవః

స్కందః, స్కంద ఇవ ప్రయోఽహ మథ వా శిష్యః కథం విస్మృతాః ॥

(మహావీరచరిత-II)

— (శివుని విల్లు విరిచిన రాముని గూర్చి వరశురాముడు) ప్రాణులవల్ల అపారకరుణ కలిగిన పార్వతీవతికి రాముడు భయపడకపోయిన పోవుగాక! మదిలించిన తారకాసురుని సంహరించిన వానిని- ఆ దేవదేవుని పుత్రుని-(తారక సంహారం వల్ల) లోకాలకు ఉత్సవం చేకూర్చిన వానిని- కుమారస్వామిని మరచినాడా? ఆ శివుని ప్రీయశిష్యుడు కుమారనిర్వీశేషుడు అయిన నన్ను మరచినాడా?

(iii) ధీరలలిత నాయకుడు

మూలం : నిశ్చింతో ధీరలలితః కలానక్తః సుఖీ మృదుః ॥

-(ద.రూ. II-3)

అర్థం : నిశ్చింతః, కలానక్తః, సుఖీ, మృదుః = (మంత్ర ప్రభృతులు యోగక్షేమాలు వహించటం చేత) చింతలేవివాడు, (వృత్య-గీతాది) కళల యందు ఆనక్తి కలవాడు, భోగవరాయణుడు, శృంగారియై సుకుమార సత్త్వాచారం (= చేష్టలు) కలవాడు- ఇట్టివాడు; ధీరలలితః = ధీరలలితనాయకుడు.

తాత్పర్యం : నిశ్చింతుడు, కలానక్తుడు, సుఖీ, మృదువు అయినవాడు ధీరలలితనాయకుడు.

టీక : వత్సరాజు మున్నగువారు ధీరలలితవాయకులుగా సుప్రసిద్ధులు. కొంతవరకు మృచ్ఛకటికాప్రకరణనాయకుడైన చారుదత్తుడు కూడా ఇట్టివాడే. రెడ్డిరాజులలో వసంతరాయలుగా ప్రసిద్ధికెక్కిన కుమారగిరిరెడ్డి కూడా ఇట్టివాడే. 'యువకుడు' అనేది ర.సు.లో అధికం. "మృదుః" దీనికి బదులు 'వనితలకు వశుడు' అన్నాడు సింగభూపాలుడు. శృంగారమయచేష్ట 'లలితం' అనబడుతుంది. శృంగారమయ ఆకారం, చేష్ట కలిగినవాడు 'మృదువు.'

ఉదా : పోఽధికార మధికః కులోచితం

కాశ్చ వ్యయ మవర్తయ త్సమాః ।

సన్నివేశ్య సచివే వ్యతమరం

స్త్రీ విధేయ సవయోవనోఽభవత్ ॥

-(ర.వం.XIX-4)

— ఆ రాజు (=అగ్నివర్ణుడు), కులోచితమైన అధికారాన్ని కొన్ని వత్సరాలు పాగించినాడు; ఫిడవ, రాజ్యభారాన్ని మంత్రులపై పెట్టి, స్త్రీలకు స్వాధీనమగువయోవనం కలవాడై సుఖాలను అనుభవించినాడు.

(iv) ధీరశాంత నాయకుడు :

మూలం : సామాన్య గుణయుక్తస్థు ధీరశాంతో ద్విజాదికః ।

-(ద.రూ. II-4)

అర్థం : సామాన్య గుణయుక్తః (తు), ద్విజాదికః, ధీరశాంతః = వినయం మున్నగు నాయక సామాన్య గుణాలు కల, ద్విజాదులు (= విప్ర-వణిక్-సచివులు), ధీరశాంతనాయకులు.

తాత్పర్యం : సామాన్య గుణయుక్తులయిన ద్విజాదులు ధీరశాంతనాయకులు.

మూలం : సమప్రకృతికః క్లేశసహిష్ణుశ్చ వివేకః ।

లలితాది గుణోపేతో విప్రో వా సచివో వణిక్ ॥

ధీరశాంత శౌరుదత్త-మాధవాది రుదీరితః ।

- (ర.మ. I-76-77)

అర్థం : సమప్రకృతికః, క్లేశ సహిష్ణుః (చ), వివేకః = (కష్ట-సుఖము లందు) సమానమైన శీలంకలవాడు, కష్టాలను ఓర్చుకొనేవాడు, మంచి-చెడ్డల తేడాలు తెలిసినవాడు; లలిత-ఆది గుణ-ఉపేతః = లాలిత్యం, మున్నగు సుకుమారగుణాలు కలవాడు; (అయిన), విప్రః, వా, సచివః, వణిక్ = విప్రుడు లేదా, సచివుడు (లేదా) వణిజుడు; ధీరశాంతః (చ) = ధీరశాంతనాయకుడు (అవుతాడు); శౌరుదత్త, మాధవ-ఆదిః, రుదీరితః = (మృచ్ఛకటిక నాయకుడు) శౌరుదత్తుడు, (మాలతీమాధవనాయకుడు) మాధవుడు మున్నగువారు (ధీరశాంతనాయకులుగా) చెప్పబడినారు.

తాత్పర్యం : సమప్రకృతి, క్లేశసహిష్ణువు, వివేకి, లలితాది గుణోపేతుడు-ఇటువంటి విప్రుడు లేదా మంత్రి, లేదా వణిజుడు ధీరశాంతనాయకుడు అవుతాడు. శౌరుదత్తుడు, మాధవుడు ఇందుకు ఉదాహరణ.

టీక : ధనంజయుని నిర్వచనం కంటే, సింగభూపాలుని నిర్వచనం సమగ్రంగా ఉన్నది. అహంకారం లేకపోవటం శాంతత్వమనీ, శాంతవ్రతక్తి వల్ల వైశ్చింత్యాది గుణసంభవం ఊహ్యమనీ ధనికుని వ్యాఖ్య. కృపాలుత్వం, వినయం, నయత్వం-వీటిని అధికంగా చెప్పారు నాట్యదర్పణకర్తలు. ధీరశాంతునీ, ధీరప్రశాంతుడు అని కూడా అంటారు.

ఉదా : మణితపరివూతం గోత్రముద్బాసితం మే
 నదపి నిబిడ చైత్య బ్రహ్మహోషైః పురస్తాత్ ।
 మమ నిధన దశాయాం వర్తమానస్య పాపైః
 తదసదృశ మమవ్యైః ముష్యతే హోషణాయామ్ ॥

- (మృచ్ఛకటిక-X-12)

- (ఉరిశక్తపాంది, వధ్యశిలకు కొనిపోబడుతున్న చారుదత్తుడు) వంద
 యజ్ఞములందలి వేదహోషల చేత పూర్వం నాకులం పవిత్రమై ప్రశస్తి చెందింది.
 ఇప్పుడు, నా అంత్యదశలో, నాదురదృష్టం వల్ల, అసదృశజనులు (=వేదహోష
 చేసే వారికి పూర్తిగా భిన్నులైన వారు = చండాలురు) చాటింపు వేస్తున్నారు.

తీ. పతిమున్నగు శృంగారనాయకులు :

మూలం : పతిశ్చపతి శ్చైవ వైశికశ్చ తతఃపరమ్ ।

స్వీయాదీనాం నాయికానాం నాయకాః కథితా బుధైః ॥

- (భ.ర.వ.-64)

అర్థం : పతి (చ), ఉపపతి (చ, ఏవ), (తతఃపరమ్) వైశిక (చ)
 = పతి, ఉపపతి, (తరువాత) వైశికుడు (-వీరు మువ్వరూ); స్వీయ అది
 నాయికానాం, నాయికా, బుధైః, కథితా = స్వీయ మున్నగు (స్వీయ-
 పరకీయ-సామాన్య అనే ముగ్గురు), నాయికలకు, (క్రమంగా) నాయకులు
 (అవి), బుధులచేత, చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : పతి, ఉపపతి, వైశికుడు- వీరు ముగ్గురు శృంగారనాయకులు.
 ఈ మువ్వరూకు నాయికలు క్రమంగా స్వీయ, పరకీయ, సామాన్య.

టీక : “ధీరోదాత్తాది నాయకులు అన్ని రసాలకును సౌధారణులు. ఇంక
 శృంగారవిషయంలో మూత్రం ఈ నాయకులు మువ్విధాలుగా ఉంటారు” అవ
 చెప్పి సింగభూపాలుడు పతి మున్నగు మూడు భేదాలు వివరించివారు.
 అంతేకాదు. అనుకూలాది నాలుగు భేదాలచేత పతి నాలుగు విధాలు అవుతాడనీ,
 అట్లాగే ‘ధీరోదాత్తాది భేదాల చేత అనుకూలుడు నాలుగు విధాలు అవుతాడనీ
 పేర్కొని, వారిని వివరించివారు సింగభూపాలుడు (ర.సు. I-78-81).

నా.శా.లో ఈ విభజనలేదు. కానీ, వైశికుని గూర్చి మూత్రం అందుకో
 చాలా విపులమైన వివరణ ఉన్నది.

(i) పతి :

మూలం : వేదశాస్త్రానురోధేన, పాణిం గృహ్లాతి యః స్త్రీయః ।
స ఏవ పతి రిత్కుక్తః విద్యద్భి రిహ శాస్త్రతః ॥

-(భ.ర.ప్ర.-65)

అర్థం : వేద-శాస్త్ర-అనురోధేన = వేదములందు శాస్త్రములందు చెప్పబడిన రీతిగా; యః, స్త్రీయః, పాణిం, గృహ్లాతి = ఎవడు, స్త్రీయొక్క, పాణిని, గ్రహిస్తాడో; సః ఏవ పతిః = అతడే 'పతి' (అని); (ఇహ) శాస్త్రతః, విద్యద్భిః, ఉక్తః = శాస్త్రాలను అనుసరించి, విద్వాంసుల చేత, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : వేదములందు, శాస్త్రములందు చెప్పబడిన రీతిగా ఎవడు, ఏ స్త్రీ యొక్క పాణిని గ్రహిస్తాడో (= పాణిగ్రహణం చేస్తాడో), ఆ పురుషుడు ఆమెకు 'పతి' అవుతాడు.

టీక : 'పతి' యొక్క అనుకూలాది భేదాదులు తరువాత వివరింపబడతాయి.

(ii) ఉపపతి :

మూలం : లంఘితాచారయా యస్తు వినాపి విధినా స్త్రీయా ।
సంకేతం నీయతే ప్రోక్తే బుధై రుపపతి స్తు సః ॥

-(ర.మ. I-83)

వ్రతోభ్యాన్యవధూం భుంక్త ఉపాయై ర్వివిధై రపి ।
స తూపపతి రిత్కుక్తే విద్యద్భి రిహ శాస్త్రతః ॥

-(ర.మ.అధర్నూచిక పుట-58)

అర్థం : యః (తా) = ఎవడు, విధిసావినా (-అపి), లంఘిత-ఆచారయా, స్త్రీయా = యథావిధిగా వివాహము చేసికొనని, కులాచారాన్ని అతిక్రమించిన, స్త్రీచేత; సంకేతం, నీయతే, సః, ఉపపతిః (తా), బుధైః, ప్రోక్తః=సంకేతస్థానమునకు తీసికొనబడతాడో, అతడు, 'ఉపపతి' (అవుతాడు అని), బుధులచేత చెప్పబడినది.

వివిధైః, ఉపాయైః (అపి) = నానావిధాలయిన, ఉపాయాలతో; అన్యవధూం, వ్రతోభ్య, భుంక్తః = అన్యవధువును (= పరుని భార్యను), వ్రతోభ (= అన) వెట్టి, అనుభవిస్తాడో; సః(తా), ఉపపతిః, ఇతి = అతడు, ఉపపతి,

అని; (ఇహ) శాస్త్రతః విద్వద్భిః, ఉక్తః శాస్త్రాలను అనుసరించి, విద్వాంసుల చేత, చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : యథావిధిగా వివాహము చేసుకొనని, కులాచారాన్ని అతిక్రమించిన స్త్రీ, సంకేతమునకు కొనిపోగా ఆమెను అనుభవించేవాడు ఉపవతి.

నానావిధములయిన ఉపాయాలతో, అన్యవధువును ప్రలోభపెట్టి, అనుభవించేవాడు 'ఉపవతి' (=ఆ అన్యవధువుకు రెండవవతి) అవుతాడు.

టీక : మొదటి శ్లోకం స్త్రీవరంగా ఉన్నది; అంటే స్త్రీ కోరగా ఆమెను అనుభవించేవాడు 'ఉపవతి'. ఇంక రెండవ శ్లోకం పురుషవరంగా ఉన్నది; అంటే అనేకములైన ఉపాయాలు వన్ని, అన్యవధువును వశంచేసుకొనేవాడు 'ఉపవతి'.

'ఉపవతి' భేదాలను గూర్చి సింగభూపాలుడిట్లా వివరించినాడు: ఉపవతి వియతుడుగా ఉండడు. కావున ఉపవతియందు దక్షిణ-అనుకూల-ధృష్ట భేదాలుండవు. కాని ఎల్లప్పుడు వరస్త్రీ చిత్తుడు కావటం వల్ల శత్రుడు మాత్రం అవుతాడు (ర.సు. I.84). (శరోపవతికి గాఢానవ్రతశతి నుంచి ఉదాహరణ ఇచ్చినాడు.) ఈ విషయంలో భానుదత్తుడు ఇట్లా వివరించినాడు: ఉపవతి కూడా అనుకూలాది భేదాల చేత నాలుగు విధాలు; అయితే, అతనికి శరత్వం వియతం, తక్కిన మూడు వియతం కావు. వై రెండు వివరణల సారం ఇంచుమించుగా ఒక్కటే. 'ఉపవతి'ని తెలుగులో 'రంకుమగడు' అంటారు; ఈ రతిని 'చార్యరతి' అంటారు.

(iii) వైశికుడు :

మూలం : విశేషయే త్కలాః సర్వా యస్మా త్తస్మాత్తు వైశికుః ।

వేశ్యోపచారే సాధు ర్వా వైశికుః పరికీర్తితః ॥

యోహి సర్వకలోపేతః సర్వశిల్ప విచక్షణః ।

స్త్రీ చిత్త గ్రహణాభిజ్ఞో వైశికుః స భవే త్పుమాన్ ॥

గుణాస్తవ్యతా విజ్ఞేయాః స్వశరీరసముత్థితాః ।

అహార్యా సహజాశ్చైవ త్రయ స్త్రింశ త్పుమాసతః ॥

శాస్త్రవిచ్ఛిన్న సంవత్సరూపవాన్ ప్రియదర్శనః ।

విక్రాంతో ధృతిమాన్ శ్చైవ పయోవేషకులాన్వితః ॥

మరథి ర్మధుర స్త్వాగీ సహిష్ణు రవికత్తనః ।

అశంకితః ప్రియాభాషీ చతురః శుభదః శుచిః ॥

కామోపచారకుశలో దక్షిణో దేశకాలవిత్ ।
 అదీనవాక్యః పీతవాక్ వాగ్మీ దక్షః ప్రియంవదః ॥
 స్త్రీలుబ్ధః సంవిభాగీ చ శ్రద్ధధాన్ దృఢస్మృతిః ।
 గమ్యాసుచాప్యవిస్రంభీ మానీ చేతి హి వైశికః ॥
 అనురక్తః శుచిర్దక్షో దక్షిణః ప్రతిపత్తిమాన్ ।
 భవే చ్చిత్రాభిధాయా చ వయస్య సైస్య తద్గుణః ॥

-(నా.శా. XIII-1-8)

అర్థం : యస్మాత్ = ఎందుచేత (= ఎవనియందు); సర్వా, కలాః విశేషయేత్ = కళలన్నీ విశేషించి ఉంటాయో; తస్మాత్ (తు) = అందు చేత (= అతడు); వైశికః = వైశికుడు (అనబడతాడు). వా=లేదా; వేశ్యోపచారే, పాథుః = వేశ్యోపచారమందు, పాథువు (=నిపుణుడు) (అయిన వాడు); వైశికః పరికీర్తితః = వైశికుడు (అని) చెప్పబడినాడు. యః (హి), సర్వకల-ఉపేతః, సర్వశిల్ప విచ్ఛక్షణః = ఎవడు, సర్వకళానంపన్నుడు, సర్వశిల్ప జ్ఞుడు; స్త్రీ చిత్త గ్రహణ-అభిజ్ఞః, = స్త్రీల చిత్తములను గ్రహించగలవాడు (అవుతాడో); సః పుమాన్, వైశికః, భవేత్ = ఆ పురుషుడు 'వైశికుడు' అవుతాడు.

స్వశరీర సముత్థితాః, తన్యగుణాః (తు) = స్వీయశరీర సముద్భవము లగు, అతని, గుణములు; ఆహార్యా, సహజాః (చ), ఇతి = ఆహార్యములు (= సంపాదించుకొన్నవి = శాస్త్రజ్ఞతాదులు), సహజములు (= పుట్టుకతో వచ్చినవి = రూప-లావణ్యాదులు), అని (= అనే భేదాలతో); సమాసతః, త్రయస్త్రింశత్ = మొత్తం మీద, ముప్పది మూడు.

శాస్త్రవిత్, శిల్పనంపన్నః, రూపవాన్, ప్రియదర్శనః = శాస్త్రవేత్త, శిల్పనంపన్నుడు, రూపవంతుడు, ప్రియదర్శనుడు; విక్రాంతః, తృప్తిమాన్ (చ, ఏవ), వయోవేష-కుల-అన్వితః = శక్తిశాలి, ధైర్యనంపన్నుడు, యువ వయస్సు, మంచి వేషం, గొప్ప కులం కలవాడు; నురభిః, మధురః, త్యాగీ, సహిష్ణుః, అవికల్తనః = నుగంధ ద్రవ్యములనువయోగించేవాడు, మధురస్వ భావుడు, త్యాగి, సహిష్ణువు, అవికల్తనుడు; అశంకితః, ప్రియభాషీ, చతురః, శుభదః, శుచిః = నిశ్శంకితుడు లేదా నిర్భయుడు, ప్రియభాషి, చతురుడు, శుభాలను చేకూర్చేవాడు (పాఠాంతరం 'శుభగుడు' = నుందరుడు), శుచి; కామ-ఉపచారకుశలః, దక్షిణః, దేశ-కాలవిత్ = కామోపచారమందు నేర్పరి,

ఉదారుడు, దేశ-కాలవిశేషాలు తెలిసి ప్రవర్తించేవాడు; అదీనవాక్య, స్మిత వాక్, వాగ్మి, దక్షః, ప్రేయంవదః = దీనవాక్య రహితుడు, స్మితవూర్వభాషి, సంభాషణ చతురుడు, సమర్థుడు, ప్రేయభాషి; స్త్రీలుబ్ధః, సంవిభాగీ(చ), శ్రద్ధధానః, దృఢస్మృతిః = స్త్రీలుబ్ధుడు (= స్త్రీలను కోరేవాడు- పాఠాంతరం 'అలుబ్ధః' లోభికానివాడు), సంవిభాగి (= భాగస్వామి), శ్రద్ధకలవాడు, జ్ఞాపకశక్తి కలవాడు (పాఠాంతరం- 'దృఢవ్రతః' = గట్టినియమంకలవాడు); గమ్యాను (చ), అవిప్రసంభి, మానీ(చ), ఇతి(హి), వైశికుః = గమ్యావిషయ మందును అవిప్రసంభి (= తొందరపాటు లేదా నమ్మకం లేనివాడు), మాని (= అత్యగౌరవం కలవాడు) - అని (= ఇటువంటివాడు) వైశికుడు.

అనురక్తః, శుచిః, దక్షః, దక్షిణః, ప్రతివత్తిమాన్, చిత్రాభిధాయీ (చ) = అనురక్తుడు, శుచి, సమర్థుడు (పాఠాంతరం 'దాంతః' = ఆవేశం అణచు కోగలవాడు), దయాశీలి, బుద్ధిమంతుడు, వక్రోక్తి కుశలుడు - (ఇటువంటి వాడు); తస్యవయస్యః, తద్గుణః, భవేత్ = అతవి (= వైశికుని) యొక్క మిత్రుడు, (ఇవిఅరూ) వావియొక్క గుణాలు అవుతాయి.

తాత్పర్యం : వైశికుడు : ఎవనియందు కళలన్నీ విశేషించి ఉంటాయో అతడు 'వైశికుడు' లేదా, వేద్యవచారమందు సాధువు అయినవాడు వైశి కుడు. కాగా, పర్వకళాసంపన్నుడు, పర్వశిల్పవేత్త, స్త్రీ చిత్రగ్రహణ సమర్థుడు అయిన వురుషుడు 'వైశికుడు' అనబడతాడు.

వైశిక గుణములు : స్వీయశరీర సముత్థితములగు వైశిక గుణాలు మువ్వుది మూడు. ఇవి స్థూలంగా రెండు విధాలు : ఆచార్యాలు, సహజాలు.

శాస్త్రవిదుడు, శిల్పసంపన్నుడు, రూపవంతుడు, చిత్రాంతుడు, ప్రేయద ర్శనుడు, ధృతిమంతుడు, మయో-వేష-కులావ్హితుడు, మరణి, మణుచన్వభా వుడు, త్యాగి, సహిష్ణువు, అవికత్తమడు, అశంకీతుడు, ప్రేయభాషి, చతురుడు, శుభిరుడు లేదా ముఖిగుడు, శుచి, కామోపచారకుశలుడు, దక్షిణుడు, దేశ-కాలవిదుడు, దీనవాక్యరహితుడు, స్మితవంతుడు, వాగ్మి, దక్షుడు, ప్రేయం వదుడు, స్త్రీలుబ్ధుడు లేదా అలుబ్ధుడు, సంవిభాగి, శ్రద్ధాశువు, దృఢస్మృతి లేదా దృఢవ్రతుడు, గమ్యావిషయమందును అవిప్రసంభి, మాని-ఇట్టివాడు వైశికుడు.

వైశికుని వయస్సుడు : అనురక్తుడు, దక్షుడు, దక్షిణుడు, శుచి, ప్రతివ త్తిమంతుడు, చిత్రాభిధాయీ- ఇట్టివాడు వైశికుని వయస్సుడు కావలెను.

టీక : 'కళలన్నీ విశేషించి ఉన్న' అంటే సర్వకళావేత్త అని అర్థం. వేశము = వేశ్యలేదా వేశ్యోపచారం, దానియందు పాదువు (= నివుణుడు) వైశికుడనబడతాడు.

సింగభూపాలుడు సుమారు 20 వైగా వైశిక గుణాలను పేర్కొన్నాడు; అందులో 'శూరః, యువా' అనేవి నాట్యశాస్త్రమందు కంటే అధికం (ర.సు. I-87).

"కలకంఠం మున్నగు భాణములందే వైశికుడు గోచరిస్తాడు; అతడు జ్యేష్ఠ-మధ్య-నీచభేదాలచేత మూడు విధాలు" అంటూ భావప్రకాశమందు చెప్పబడిన ఆ మువ్వురి లక్షణాలను ఉద్ధరించినాడు సింగభూపాలుడు (ర.సు. I.88).

మూలం : అవశోఽపి హి కామస్య వశం యాతీవ దృశ్యతే ।
 అసంగోఽపి స్వభావేన సక్తవ చేష్టతే ముహూః ॥
 త్యాగీ స్వభావమధురః సమదుఃఖసుఖః శుచిః ।
 కామతంత్రేషు నివుణః క్రుద్ధానునయకోవిదః ॥
 స్ఫురితేఽచాధరే కించిద్దయితాయా విరజ్యతి ।
 ఉపచారపరోఽవ్యేష ఉత్తమః కథ్యతే బుధైః ॥
 వ్యలీకమాత్రే దృష్టేఽస్యా న కువ్యతి న రజ్యతి ।
 దదాతి కాలే కాలే చ వవనాదీని భావతః ॥
 సర్వార్థై రపి మధ్యస్థతయైవోపచరేత్ పునః ।
 దృష్టేదోషే విరజ్యేత స భవేన్మధ్యమః పుమాన్ ॥
 కామతంత్రేషు నిర్లజ్జః కర్కశో రతికేలిషు ।
 అవిజ్ఞాత భయామర్షః కృత్యాకృత్య విమూఢభీః ॥
 మూర్ఖః ప్రసక్తభావశ్చ విరక్తాయా మపి స్త్రియాం ।
 మిత్రైర్నివార్యమాణోఽపి పారుష్యం ప్రాపితోఽపి చ ॥
 అన్యస్నేహ వరాప్యత్నాం సంక్రాంత రమణా మపి ।
 స్త్రియం కామయతే యస్తు సోఽధమః పరికీర్తితః ॥

-(భా.ప్ర.V-37-44)

తాత్పర్యం : వైశికుడు-ఉత్తముడు : తాను అవశుడయ్యు కామునకు వశుడైనట్లు కన్పట్టుతాడు. స్వభావం చేత నంగరహితుడైనప్పటికీ, సక్తునివలె ప్రవర్తిస్తాడు. త్యాగీ, మధుర స్వభావుడు, సుఖ-దుఃఖము లందు సమానుడు, శుచి, కామతంత్రములందు నివుణుడు, కోపించినవనితలను అనునయించటంలో నేర్పరి. ప్రేయురాలు తనపట్ల ఏ కొంచెం అయినా అనాదరం

చూపినట్లు స్ఫురిస్తే విరక్తుడవుతాడు. అంటే ఉపచారపరుడయినప్పటికీ అనాదరం సహించడు— ఇట్టి వాడు ఉత్తమవైశికుడు.

వైశికుడు-మధ్యముడు : వనిత యొక్క కవటం గోచరించినప్పటికీ కోపించడు, రక్తుడును కాదు. తత్తదుచితకాలములందు వస్త్రాదులను బహుకరిస్తాడు. సర్వవిధాల మధ్యస్థుడుగానే వనితలకు ఉపచారం చేస్తాడు. కాని, దోషం గోచరిస్తే మాత్రం విరక్తుడవుతాడు— ఇట్టివాడు మధ్యమ వైశికుడు.

వైశికుడు-అధముడు (= పీచుడు) : కామతంత్రములందు లజ్జా రహితుడు. సురతక్రీడలలో కర్కశుడు. భయం, అమర్షం తెలియనివాడు. మూర్ఖుడు, మిత్రులు వివారింపినప్పటికీ, వరుష వాక్యాలు వడినప్పటికీ విరక్తవనిత పట్ల కూడా ఆసక్తి కలవాడు. తన చెలిమి విడనాడి, అన్యపురుషునితో చెలిమి చేసిన దానిని, భర్తతో కూడియున్న దానిని కూడా కామించుతాడు— ఇట్టివాడు అధమవైశికుడు.

భయం కృప లజ్జలేనివాడు, కామక్రీడలందు కృత్యాకృత్యవిచారహీనుడు అధమవైశికుడని రసమంజరీకారుడు.

టీక : భరతరస ప్రకరణంలో వైశికుని నిర్వచనమిట్లున్నది :

మూలం : వేశ్యాబహుళ సంభోగ సమాపాదిత గౌరవః ।

విత్తవ్యయీ విలాపీ చ వైశికుః పరికీర్తితః ॥

తాత్పర్యం : పలువురు వేశ్యలతోడి సంభోగాలచేత చేకూరిన గౌరవం కలవాడు, తనసొమ్ము ఖర్చు పెట్టేవాడు, విలాసపురుషుడు— ఇట్టివాడు వైశికుడు.

తెలుగు 'క్రీడాభిరామం' లోని గోవిందమంచనశర్మ ఇట్టివాడు. నాట్య శాస్త్రంలో వైశికునకు చెప్పబడిన కింది గుణాలు చాలావరకు అర్వాచీనులు చెప్పిన నాయక సామాన్యగుణాలను పోలి ఉండటం గమనింపవచ్చు.

9. ప్రోషితాది శృంగారనాయకులు :

శృంగారమంజరీకర్త ఇట్లా వివరించినాడు (పుట. 51) :

పతి, ఉపపతి, వైశికుడు— ఈ మువ్వురు ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమభేదాలచేత మూడేసి విధాలుగా ఉంటారు.

ఉత్తముడు : కోపించిన నాయకకు ఉపచారాలొనర్చేవాడు.

మధ్యముడు : నాయక కోపించినప్పుడు, తనకోపానురాగాలు ప్రకటించక, నాయకా కోపాన్ని సహించి, ఆమె ఆశయాన్ని మేల్లగా గ్రహించేవాడు.

అధముడు : లజ్జకాని, దయకాని లేక కేవలం సంభోగం కోరేవాడు.

ఇంక ఈ మువ్వురూ, ప్రోషిత-అమిలిత-విరహి భేదాలచేత మూడేసి విధాలు అవుతారు. కాగా మొత్తం (3X3=) తొమ్మిది భేదాలు.

ప్రోషితుడు : నాయకా వియుక్తుడై, ప్రవాసంలో, ఖిన్నుడుగా ఉన్నవాడు. (మేఘసందేశంలోని యక్షుని వలె).

అమిలితుడు : నాయకా సంగమం కాక పూర్వం, విరహవేదన అనుభవించేవాడు (అయోగశృంగారంలోని నాయకవలె).

విరహి : సమీపంలోనే ఉన్నప్పటికీ, కార్యవిలంబం చేత, నాయకా సంయోగ రహితుడుగా ఉన్నవాడు (విరహోత్కంఠితవలె).

టీక : భరతముని, స్త్రీ-పురుషులందరిలోనూ, వారివారి స్వభావాలను అనుసరించి, ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమభేదాలు వివరించినాడు. అంతేకాక, వేశ్యల యందు, కామతంత్రమందలి పురుషులయందు కూడా ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ భేదాలు వివరించినాడు. ఇంక శృంగారమంజరీకర్త విభజన కేవలం సంభోగ శృంగారానికి సంబంధించిఉన్నది.

వతి-ఉపవతి-వైశికుడు— ఈ మువ్వురు ప్రోషితనాయకులు అవుతారు. (= ప్రోషితవతి, ప్రోషిత ఉపవతి, ప్రోషిత వైశికుడు) అని భానుదత్తుడు వివరించినాడు (ర.మం. 112-114). దీనికి తోడు అమిలితుడు, విరహి అనే భేదాలు కూడా చెప్పినాడు శృంగారమంజరీకర్త. ప్రోషితవతికాది నాయకా భేదాలు సుప్రసిద్ధం; అట్లాగే పురుషులలో కూడా ఆ భేదాలు కల్పించబడినవన్నమాట!

10. అనుకూలాది శృంగారనాయకులు :

మూలం : వతిస్తు విధినా పాణిగ్రాహకః కథ్యతే బుధైః ।

చతుర్థా సోఽపి కథితో వృత్త్యా కావ్యవిచక్షణైః ॥

అనుకూలః శతో ధృష్టో దక్షిణ శ్రేతి భేదతః ।

-(ర.మ. I-80-81)

అర్థం : విధినా, పాణిగ్రాహకః, వతిః(తు), బుద్ధేః, కథ్యతే = విధివిహిత పూర్వకంగా, పాణిని గ్రహించినవాడు, వతి (అని); నః (అపి), పృత్యా, చతుర్థా, కావ్యవిచక్షణైః, కథితః = అతడు (= వతి), ప్రవృత్తిని అనుసరించి, నాలుగు విధాలు (అని), కావ్యవేత్తలచేత, చెప్పబడినది; అనుకూలః, శరః, ధృష్టః, దక్షిణః (చ), ఇతి, భేదతః = అనుకూలుడు, శరుడు, ధృష్టుడు, దక్షిణుడు, అనే భేదాల చేత (వతి నాలుగు విధాలు).

తాత్పర్యం : యథాశాస్త్రంగా వివాహం చేసుకొన్న వాడువతి. ప్రవృత్తిని, అనుసరించి, వతి-అనుకూలుడు, శరుడు, ధృష్టుడు, దక్షిణుడు అని నాలుగు విధాలు.

టీక : 'వతి' విషయం ఇంతకు ముందు వివరింపబడినది. అనుకూలుని యందు ధీరోదాత్తాది భేదాలు కూడా చెప్పినాడు సింగభూపాలుడు; అవి ఇప్పుడు వివరింపబడతాయి. ప్రచ్ఛన్న- ప్రకాశభేదాలచేత శరుడు, రెండు విధాలనీ, ధృష్టుని యందు 'ధూర్తుడు' అనే భేదం కలదనీ, మాని చతురుడు అనే మరో రెండు భేదాలు కలవనీ శృంగారమంజరీకర్త వివరించినాడు.

(i) అనుకూలనాయకుడు :

మూలం : ఏకాయత్తేఽమి కూల స్వ్యా త్వదా తామను రంజయన్ ।

అన్యస్త్రీ దర్శనాదిభ్యో నిష్పత్త విజమానవః ॥

- (భ.ర.ప్ర.-60)

అర్థం : అన్యస్త్రీ దర్శన ఆదిభ్యః, నిష్పత్త విజమానవః = పరస్త్రీలను దర్శించటం మున్నగు వ్యాపారాలనుంచి, మరలించబడిన తన మనస్సు కలవాడు; ఏకాయత్తః, నదా, తామ్, అనురంజయన్, అనుకూలస్యాత్ = ఒక్కతే (= తనభార్య) యందే ప్రేమకలవాడు, ఎల్లప్పుడు, ఆమెను, రంజింప చేస్తూ, అనుకూలుడు అవుతాడు.

తాత్పర్యం : (శాస్త్రోక్త విధిని వివాహమాడిన) భార్యయందే అనురాగం కలవాడై, ఆమెను ఎల్లప్పుడూ సంతోషపరుస్తూ, పరస్త్రీ దర్శనాది వ్యాపార రహితుడు అయినవాడు 'అనుకూలనాయకుడు.'

టీక : అనుకూలుడు ఏకజాని అనీ, ఏకనాయకుడు (= ఒక్క భార్యకల వాడు) అనీ సింగభూపాలాదులు. "సర్వకాలములందు పరాంగనా పరాజ్ముఖుడై,

సర్వదా స్వీయయందు అనురక్తుడు అనుకూల నాయకుడు" అని రసమంజరీకారుడు. శ్రీరామాదులు ఇందుకు ఉదాహరణ. వైష్ణవవాఙ్మయంలోని ధనుర్మాను కూడా ఇందులకు ఉదాహరణమే.

ఉదా : అనుకూలనాయకుడు—

వృద్ధి త్వం భవకోమలా దినమజే త్వం శైత్య మంగీకురు
త్వం వర్తమాన్ లఘుతాం వ్రయాహి, నవన త్వం స్వేద ముత్సారయ ।
సాన్నిధ్యం శ్రయ దండకావన, గిరేనిర్గచ్ఛ మార్గా ద్భహిః
సీతాసౌ విపినం మయా సహ యతో నిర్గతు ముత్కంఠతే ॥
- (రసమంజరి-100)

— శ్రీరాముడు : భూమీ! నీవు మృదుత్వం వహించు. సూర్యుడా! నీవు చల్లదనం పొందు. మార్గమా! నీవు లఘుత్వం పొందు. గారీ! నీవు స్వేదం అపనయించు. దండకావనమా! నీవు దగ్గరకు రమ్ము. ఓ గిరీ! నీవు దారినుండి తొలగు. ఎందుచేతనంటే, ఈ సీత నాతో కూడా అడవికి తరలుటకు ఉవ్విళ్ళూరుతున్నది.

అద్వైతం సుఖదుఃఖయో రనుగతం సర్వాస్వవస్థాసు యత్
విశ్రామో హృదయస్య యత్ర జరసా యస్మి న్నహర్వో రసః ।
కాలేనావరణాత్యయా త్పరిణతే యత్ స్నేహ సారే స్థితం
భద్రం తస్య సుమానుషస్య కథ మవ్యేకం హి తత్సార్వర్థ్యతే ॥
- (ఉ.రా. I-31).

— (తన భుజం తలగడగా, తన ఒడిలో విద్రిస్తున్న సీతను గూర్చి రాముడు)
- మఱి దుఃఖములందు ఏకవిధంగా ఉండేది, మవన్సునకు ఊరట కలిగించేది, సర్వదశలందును అనుసరించి ఉండేది, జరావస్థలో కూడా ఏవిధంగానూ తగ్గవిది, కాలం గడచిన కొద్దీ ప్రేమతత్త్వసారంగా విలిచేది అయిన దాంపత్యజీవనం యొక్క భద్రతను కోరుతున్నాను.

ధీరోదాత్తానుకూలుడు :
సీతాం హిత్యా దశముఖవిప్రు ర్భోవయే మే యదవ్యాం
తస్యా ఏవ ప్రతికృతిసఖో యత్కృతా వాజహర ।
వృత్తాంతేవ శ్రవణవిషయవ్యాపినా తేన భర్తుః
సా దుర్వారం కథమపి పరిత్యాగదుఃఖం విషేహే ॥

- (ర.వం. XIV-87)

— రాముడు (లోకావవాద కారణంగా) సీతను పరిత్యజించినప్పటికీ వేరొక కాంతను పెండ్లాడలేదు. అమె ప్రతిమను సాయంగా చేసుకొని అశ్వమేధ యాగం పూర్తిచేసినాడు. ఈ వృత్తాంతం సీతకు తెలిసినప్పుడు, వారింపరాని పతిపరిత్యాగదుఃఖాన్ని అమె ఎట్టెట్లో వహించింది.

ధీరోద్ధతానుకూలుడు :

కిం కంఠే శిథిలీకృతో భుజలతాపాశః ప్రమాదా న్యయా
నిద్రాచ్ఛేద వివర్తనే వ్యభిముఖం నాద్యాసీ సంభావితా ।
అన్యస్త్రీజన సంకథా లఘురహం స్వప్నేఽపి నో యక్షితో
దోషం పశ్యసి కం ప్రియే! పరిచయోపాలంభయోగ్యే మయి ॥

- (వేణీపంహారం- II-8)

— (దుర్యోధనుడు భార్యయగు భామనుతితో) రాత్రి నిద్రలో ప్రమాదవశాన నీ కంఠం నుంచి వా బాహుపాశాన్ని విడదీసితివా? నిద్రలేక ఇటునటు పొరలునప్పుడు, నీకు అభిముఖంగా కాక వెనుదిరిగి ఉంటేవా? స్వప్నమందు అన్యస్త్రీలను స్మరించితివా? నావలన ఏమి తప్పు కలిగివది? నన్ను నిందించుటకు నీకు హక్కు ఉన్నది కదా?

ధీరలలితానుకూలుడు :

న కదాచి దవేక్షితప్రజా, నహదేవ్యా విజహార మప్రజాః ।
నగరోపననే శచీ సఖో, మరుతాం పాలయితేన నందనే ॥

-(ర.వం. VIII-32)

— ప్రజల కష్టమఖాలను అరయుచున్నవాడును, ఉత్తమపుత్రుడును కల అ అజమహారాజా, ఒకప్పుడు తనదేవితో కూడి నగరోద్ధానవనమున విహరింప నేగి నాడు. అప్పుడతడు శచీదేవితో కూడ నందవనమందు విహరిస్తున్న దేవేంద్రుని విధంగా ప్రకాశించివాడు.

ధీరశాంతానుకూలుడు :

ప్రియమాధవే! కిమసి మయ్యవత్సలా
నమ సోఽహమేవ య మనందయ త్సరా ।
అయమాగృహీత కమనీయ కంకణ
ప్రవమూర్తిమా విప మహోత్సవః కరః ॥

- (మాలతీమాధవం-)

— మాధవుడు ప్రియుడుగా గల ఓమాలతీ! నీల నాపై విర్ణయురాలవు అయినావు? పూర్వం కంకణాలతో అలంకరింపబడి, మూర్తీభవించిన మహో

స్వం వలె ఉన్న ఈ నీకరముచేత ఆనందింపజేయబడిన, ఆ మాధువుడను నే!

ii) దక్షిణనాయకుడు :

మూలం : బహ్విషు విద్యమానాను స్వాశ్రితాను నిరంతరం ।

సమప్రీతిం ప్రకుర్వాణః స దక్షిణ ఇతి స్మృతః ॥

- (భ.ర.వ.-70)

అర్థం : స్వాశ్రితాను, విద్య మానాను, బహ్విషు = (ఎవడు) తనను శ్రయించి (= విధిపూర్వంగా తాను వివాహమాడి) ఉన్న, పలువురు స్త్రీల మందు; సమప్రీతిం, కుర్వాణః = సదా సమానమైన ప్రేమను, చూపుతున్నాడో; సః దక్షిణః, ఇతి, స్మృతః = అతడు, దక్షిణనాయకుడు, అని చెప్పబడినాడు.

తాత్పర్యం : తనకు ఎందరు భార్యలున్నారో ఆ అందరిని సదా సమానముగా ప్రేమతో ఆదరించేవాడు 'దక్షిణనాయకుడు.'

ఉదా : స్నాతా తిష్ఠతి కుంతవేశ్వరసుతా వారోఽంగరాజన్వసుః

ద్యూతే రాత్రిరియం జితా కమలయా దేవీ ప్రసాద్యాత్వయా ।

ఇత్యంతఃపురనుందరీః ప్రతి మయా విజ్ఞాయ విజ్ఞాపితే

దేవే నాప్రతిపత్తి మూఢమనసా ద్విత్రాః స్థితం నాడికాః ॥

- (ర.ను. I-82)

- (ఒకానొక కంచుకీ, తన రాజు విషయంలో)- "కుంతల రాజపుత్రి స్నానం చేసి నీర్ధంగా ఉన్నది. ఇది అంగరాజు సోదరియొక్క వంతురోజు. ఈమేను రాత్రి జూదమున కమల జయించినది. మహాదేవిని ప్రభువులు ప్రసన్నురాలిని ఒనర్చవలె." ఇట్లా అంతఃపురనుందరీమణులను గూర్చి తెలిసికొని, నేను (=కంచుకీ) ప్రభువునకు విన్నవింపగా, ఆయన (సర్వయువతుల యందు సమానానురాగం కలవాడు కావటం చేత) ఏమిచేయుటకును తోచక, రెండు మూడు గడియల కాలం స్తబ్ధంగా ఉండిపోయినాడు.

టీక : పకల వాయికలయందును సమానానురాగం కలవాడు దక్షిణుడని పారాంశం. 'దక్షిణుడు' అవగా పరలుడు, ఉదారుడు అని అమరకోశార్థం. అష్టమహిషులను సమానానురాగంతో చూచిన శ్రీకృష్ణుడు దక్షిణనాయకుడుగా ముద్రపెట్టెను. ఆ అమరాగం సహజమైనది కావాలని రసమంజరీకారుడు.

శృంగారతిలకం (II-26) లో దక్షిణనాయక నిర్వచనం ఇట్లా ఉంది :

యో గౌరవం, భయం, ప్రేమ, దాక్షిణ్యం పూర్వయోషితి ।
న ముంచ త్యన్యచిత్తోఽపి జ్ఞేయోఽసౌ దక్షిణో యథా ॥

అర్థం : యః, అన్యచిత్తః, అపి, పూర్వయోషితి = ఎవడు, ఇంకో స్త్రీ
యందు అనురాగం కలవాడు, అయినప్పటికీ, అంతకుముందున్న స్త్రీ వల్ల,
గౌరవం, భయం, ప్రేమ, దాక్షిణ్యం; యథా నముంచతి = గౌరవం, భయం,
ప్రేమ, దయ ఎట్లా విడిచివెట్టడో; అసౌ, దక్షిణః, జ్ఞేయః = (అందుచేత)
అతడు, దక్షిణ నాయకుడు (అని), తెలియవలెను.

తాత్పర్యం : రెండవభార్య వచ్చిన తరువాత కూడా, పూర్వ (= జ్యేష్ఠ)
భార్యవల్ల గౌరవం, భయం, ప్రేమ, దయ కలిగి ఉండేవాడు దక్షిణనాయకుడు
అవుతాడు.

టీక : శృంగారతిలకలక్షణం సమగ్రంగా ఉన్నది.

“న దక్షిణః శరో ధృష్టః పూర్వాం ప్రత్యన్యయాహృతః”

(ద.రూ.II-6) అని ధనంజయుడు పేర్కొన్న దానిని బట్టి ఇంకో స్త్రీకి
వశీభూతుడైన నాయకుడు, మొదటి భార్య వల్ల దక్షిణుడు కాని, శరుడు
కాని, ధృష్టుడు కాని అవుతాడు. ఇది అనాయకుని ప్రవర్తనను అనుసరించి
సంభావ్యం. కాగా వత్సరాజు, అగ్నిమిత్రుడు మున్నగువారు రెండవభార్యలభించే
వరకు అనుకూల నాయకులు, రెండవభార్య లభించిన తరువాత దక్షిణనాయ
కులు అయివారు.

(iii) శరనాయకుడు :

మూలం : ప్రీయాయా మనురక్తాయాం గూఢవిప్రియ కర్మకృత్ ।

అతః శర ఇతి ప్రోక్తః భావశాస్త్ర విచక్షణైః ॥

-(భ.ర.ప్ర.-72)

అర్థం : అనురక్తాయాం, ప్రీయాయాం = తనయందు అనురక్త అయిన,
ప్రియురాలివల్ల; గూఢ, విప్రియ, కర్మకృత్ = రహస్యంగా, అప్రియకర్మ (=
అన్యస్త్రీ సంగమం) చేసేవాడు; అతః, భావశాస్త్ర విచక్షణైః, శరః, ఇతి,
ప్రోక్తః = అందుచేత (అతడు), భావశాస్త్రవేత్తలచేత, శరుడు, అని, చెప్ప
బడినాడు.

తాత్పర్యం : తనయెడ అనురాగం గలప్రియురాలిని నమ్మిస్తూనే రహస్యంగా అప్రియకర్మ చేసేవాడు 'శతనాయకుడు' అవుతాడు.

టీక : 'శత' శబ్దానికి నికృతః (= వంచకుడు), అన్యజాః (=అసత్యవాది) అని అనురకోశ అర్థాలు. ప్రియురాలి పై ప్రేమకురిపిస్తూ నమ్మిస్తూనే గూఢంగా అప్రియం చేసేవాడు శత్రుడని సారాంశం. అయితే ధక్షిణనాయకుడు కూడా శత్రుడు కాదా అన్న ప్రశ్నకు ధనికుడు సమాధానం చెప్పినాడు: ధక్షిణనాయకుడు కూడా జ్యేష్ఠ భార్యపట్ల అప్రియకారియే; కాని అతడు ఆమెయందు కూడా బద్ధానురాగుడుకావటంచేత ధక్షిణనాయకుడు, గూఢ విప్రియకారియైన శత్రుని కంటే భిన్నుడు అవుతున్నాడు.

'సాపరాధి అయివప్పటికీ, నిరపరాధి వలె ప్రవర్తించేవాడు శత్రుడు. అతడు ప్రచ్ఛన్న- ప్రకాశభేదాల చేత రెండు విధాలు' అని చెబుతూ , వారిని సోదాహరణంగా వివరించినాడు శృంగారమంజరీకర్త (శృం.మం. 287-89).

నాయికకు మాత్రమే తన అపరాధం తెలిసినప్పుడు ప్రచ్ఛన్నశత్రుడు.

తన అపరాధం తెలిసి నాయిక కోపించగా, వెడలిపోయి, ఆమె శాంతించి వప్పుడు మరల ఆమెను చేరేవాడు ప్రకాశశత్రుడు.

ఉదా : శతోఽన్యస్యా కాంచీమణీరణిత మాకర్ణ్య సహసా
యదాశ్లిష్యన్నేవ ప్రశిథిలభుజగ్రంధి రభవః ।
తదేత్ క్వాచక్షే ఘృతమధుమయం త్వద్భహవచో
విషేణాఘూర్ణంతీ కిమపి న సఖీ మే గణయతి ॥

- (అమరుశతకం-73)- (ద.రూ. II-86).

- (చరిత్రమూలం) ౬ శత్రుడా! మా చెలిని అలింగనం చేసుకొంటూనే, ఇంకో ప్రేమపీయోక్త కాంచీమణీరణితం వినపడగానే (= గుర్తుకు రాగానే), నీ భుజపాశాన్ని శిథిలంచేశావు, దీనికి నిన్ను ఏమనగలను? ఘృతం-మధువు కలిసిన రసాయనం వలె తియ్యనైన నీ మాటలు విషవూరితాలని నా చెలి గుర్తించలేకున్నది.

(iv) దృష్ట నాయకుడు :

మూలం : భూయా విశ్వాంక కృతదోషోఽపి, భూయా విపారితోఽపి,
భూయః ప్రశ్రయపరామణో దృష్టః.

-(రసమంజరి-102)

అర్థం : భూయః, నిశ్శంక కృతదోషః, అపి = మరల మరల, నిర్భయంగా, (కాంతవల్ల) అపరాధం చేసినవాడయినప్పటికీ; భూయః, నివారితః, అపి = మరల మరల, (కాంతచేత) నివారించబడినప్పటికీ; భూయః, ప్రశ్రయ పరాయణః, ధృష్టః=(ఆకాంతవల్ల) అధికంగా వినయం అవలంబించేవాడు, ధృష్టుడు.

తాత్పర్యం : ప్రేయూరాలి వల్ల నిర్భయంగా మరల మరల అపరాధం చేసి (= అన్యానంగమం) చేసి కూడా, ఆమెచేత తిరస్కరింపబడి కూడా, ఆమె వల్ల అధికంగా వినయం ప్రదర్శించేవాడు ధృష్టనాయకుడు.

ఉదా : బద్ధోహారైః కరకమలయో, ర్ద్వారతో వారితోఽపి
స్వావం జ్ఞాత్వా పునరువగతో దూరతో దత్తధృష్టిః ।
తలోపాస్తే కనకవలయం ముక్త మన్వేషయన్త్యా
ధృష్టో ధృష్టః పునరపి మయా పార్శ్వ ఏవ ప్రస్తుత్తః ॥

- (రసమంజరి 102)

- (నాయిక) ఆ ధృష్టుడు, నాచేత, హారాలతో చేతులు కట్టబడినవాడు, ద్వారంనుంచి వెడలగొట్టబడినవాడు అయినప్పటికీ, దూరంనుంచి చూస్తూ నిద్రించటం తెలిసికొని, తిరిగి వచ్చి, (నాకు తగులకుండ) నాశయ్య యొక్క అంచున నిద్రించినాడు. నాచేతి నుంచి జారిపడిన కంకణాన్ని వెదకుతున్నప్పుడు అతడు నాచేతికి తగిలినాడు, అప్పుడు అతనిని చూచితిని.

అమరుశతకమందలి “లాక్షా లక్ష్మ . . . . .” అనే 71 వ శ్లోకం కూడా ఇందులకు ఉదాహరణమే.

టీక : ప్రేయసికి కోపం వచ్చినదని తెలిసిన వెంటనే ఆమె కాళ్ళమీద పడటం, బతిమిలాడటం వంటివి చేసి వాడు ధృష్టుడని భ.ర.ప్ర.కర్త. “తప్తచేపి కూడా నిర్భయంగా ఉండేవాడు, తిరస్కరింపబడినప్పటికీ సిగ్గుపడనివాడు, దోషం కనిపించినప్పటికీ అబద్ధం ఆడేవాడు ధృష్టనాయకుడు” అని విశ్వనాథుడు.

(v) ధూర్తుడు :

ధృష్టునిలో ‘ధూర్తుడు’ అనే భేదం తాను కల్పించివట్లుగా శృంగారమంజరీకర్త చెప్పినాడు: అపరాధం చేసిన తనపై నాయిక కోపించగా, మొదట తాను కూడా కోపించి, తరువాత పశ్చాత్తాప పడేవాడు ధూర్తశతుడు. నాయిక కోపించినా,

వారించినా తాను కోపించక, అమెను అనువయించటానికి ప్రయత్నించేవాడు కేవలం ధృష్టుడు.

(vi) మాని :

తాను స్వయంగా అవరాధి అయినప్పటికీ, నాయక కోపిస్తే, తాను కూడా కోపించేవాడు 'మాని' (శృం.మం).

'మాని' కోపంతో వెడలిపోతాడు; కాని, ధూర్తుడు తిరిగివస్తాడు.

(vii) చతురుడు :

ఏదో ఒక ఉపాయం చేత, తన సురతేచ్ఛను నాయకకు వ్యక్తం చేసేవాడు 'చతురుడు' (శృం.మం.). చతురుడు మరల రెండు విధాలు : వాక్ చతురుడు, క్రియాచతురుడు. మాటలతో మనస్సును రంజింపజేసేవాడు వాక్ చతురుడు; నాయకను స్పృశించి, అలంకరిస్తూ రంజింపజేసేవాడు క్రియాచతురుడు.

టీక : మాని, చతురుడు-అనే ఈ రెండు భేదాలు శరుని యందు అంతర్భవిస్తాయని రసమంజరీకర్త. కాని ఈ అభిప్రాయం అయుక్తమని చెప్పి శృం.మం. కర్త పీనిని వేరుగానే వివరించినాడు.

11. చతురాది శృంగారనాయకులు :

మూలం : చతురోత్తమా తు మధ్య సైథా చ వీచః ప్రవృత్తక శ్చైవ ।
 స్త్రీ సంప్రయోగవిషయే జ్ఞేయాః పురుషా స్త్వమీ సంచ ॥
 సమదుఃఖః క్లేశసహః ప్రణయక్రోధప్రసాదనే కుశలాః ।
 యోఽర్థీ నాశ్మచ్ఛందో దక్షశ్చతురః స బోద్ధవ్యః ॥
 యో చిప్రియం వకురుతే నార్యా కించి ద్విరాగ సంజ్ఞాతమ్ ।
 అజ్ఞాతేప్పితహృదయః స్మృతి మాప్స్తతిమాన్ స తు జ్యేష్ఠః ।
 మధుర స్త్వాగీ రాగం నయతి స మదనస్య నాపి సశమేతి ।
 అనమాని తశ్చ నార్యా విరజ్యతే చోత్తమః స పుమాన్ ॥
 సర్వార్థై ర్మధ్యష్టో భావగ్రహణం కరోతి యో నార్యా ।
 కించిద్దోషం దృష్ట్వా విరజ్యతే మధ్యమః స భవేత్ ॥
 కాలే దాతా హ్యనమానితోఽపి స క్రోధ మతితరా మేతి ।
 దృష్ట్వా వ్యలీకమాశ్రమం విరజ్యతే మధ్యమోఽయ మపి ॥

అవమానితోఽపి నార్యా నిర్లజ్జతయాభ్యుపై త్యవికృతాన్యః ।
 అన్యతరం సంక్రాంత మన్యస్నేహపరావృతభావశ్చ ॥
 అభినవకృతే న్యలీకే ప్రత్యక్షం రజ్యతే దృఢతరం యః ।
 మిత్రై ర్నివార్యమాణో విజ్ఞేయః సోఽధమః పురుషః ॥
 అవిగణితభయామర్హో మూర్ఖప్రకృతిః ప్రవక్తవోసశ్చ ।
 ఏకాంతదృఢగ్రాహీ నిర్లజ్జః కామతంత్రేషు ॥
 రతికలహసంప్రహరే శ్వకర్మశః క్రీడవీయకం స్త్రీణామ్ ।
 వీచం విధన్తు తజ్జై ర్విజ్ఞేయః సంప్రవృత్తమ్ ॥

- (నా.శా. XXIII-53-62)

అర్థం : చతుర-ఉత్తమౌ (తు), మధ్యః (తథా), నీచః, ప్రవృత్తకు (చ, వీచ) = చతురుడు, ఉత్తముడు, మధ్యముడు, నీచుడు, సంప్రవృత్తకుడు; స్త్రీ సంప్రయోగ విషయే = స్త్రీ సంప్రయోగ (= సమాగమ లేదా ఉపచార) విషయంలో; అమీ, పురుషాః (తు), పంచ = ఈ (= ఈ విధంగా) పురుషులు అయిదు విధాలు.

(i) చతురుడు : యః = ఎవడు; నమదుఃఖాః, క్లేశసహాః, ప్రణయక్రోధప్రసాదనేకుశలాః = (మఖ-) దుఃఖములందు నముడు, క్లేశములను సహించ గలవాడు, ప్రణయకుపేతయగు నాయికను ప్రవన్నురాలిని చేనుకొనటంలో నేర్పరి; అర్థీనాత్మచ్ఛందః, దక్షః = నాయిక యొక్క ఇష్టమును అనుసరించేవాడు (పాఠాంతరం- “రత్యుపచారే విపుణః = రతి నందింధి ఉపచారములందు విపుణుడు), మమర్థుడు; సా, చతురః, బోద్ధవ్యః = అతడు, చతురుడు, (అవి), తెలియవలెను.

(ii) ఉత్తముడు : యః=ఎవడు; నార్యాః విరాగసంజ్ఞాతమ్, కించిత్ విప్రీయం, న కురుతే = స్త్రీలకు, విరాగం జనించే, కించిత్, విప్రీయం కూడా, చేయనివాడు (అవిప్రీయకార, దీర్ఘోదాత్తుడు, ప్రీయంపదుడు, మాని-అని. పాఠాంతరం); ఆజ్ఞాత-కన్యిత హృదయః, స్మృతిమాన్, ధృతిమాన్ = హృదయమందలి ఇష్టాలను తెలిసేకోగలవాడు, స్మృతిమంతుడు, ధృతిమంతుడు- అవుతాడో; సా(తు), జ్యేష్ఠః = అతడు, జ్యేష్ఠుడు (= ఉత్తముడు); (యః = ఎవడు) మధురః, త్యాగీ, రాగం నయతి(చ), అపి మదనస్య వశం న వితి = మధుర వ్యభావుడు, త్యాగి, అనురాగం కలవాడు, అయినప్పటికీ కామవశుడు కానివాడు; నార్యా అవమానితః (చ), విరజ్యతే = స్త్రీచేత

అవమానం పొందినప్పుడు, విరక్తి చెందేవాడు; సః(చ), పుమాన్, ఉత్తమః = ఆ పురుషుడు, ఉత్తముడు.

(iii) మధ్యముడు : యః, నార్యా, నర్వారైః మధ్యస్థః, భావగ్రహణం కరోతి = ఎవడు, స్త్రీల నర్వావస్థలందును, తటస్థుడుగా ఉండి భావగ్రహణం చేస్తాడో; కించిత్-దోషం, దృష్ట్వా, విరజ్యతే, సః, మధ్యమః భవేత్ = స్రీయు రాలియందు, కించిత్, దోషం, కన్పట్టినను, విరక్తి చెందుతాడో, అతడు, మధ్యముడు అవుతాడు.

కాలే దాతా, అవమానితః అపి అతితరామ్ కోపం న వీతి = (ఎవడు) యుక్త సమయములందు దానమిస్తూ ఉంటాడో, అవమానింపబడినప్పటికీ ఎక్కువ కోపం చెందడో; వ్యలీకమాత్రం, దృష్ట్వా విరజ్యతే, అయం, అపి, మధ్యమః = కవటం ఏ మాత్రం కన్పట్టినా విరక్తుడవుతాడో, అతడు కూడా మధ్యముడే.

(iv) అధముడు : యః = ఎవడు, నార్యా అవమానితః అపి, నిర్లజ్జతయా, అవికృతాస్యా, అభ్యునైతి = స్త్రీచేత, అవమానితుడైనప్పటికీ, సిగ్గువిడిచి, వికారంపొందని ముఖంతో, ఆమెను చేరుతాడో; అన్యతరం సంక్రాంతం, అన్యన్నేహావరావృత్తభావః (చ) = ఆమె అన్యపురుష సంక్రాంత అయినను, తన న్నేహభావాన్ని మరిలింపలేడో; అభినవకృతే వ్యలీకేవ్రత్యక్షం, మిత్రైః, వివార్యమాణః = ఆమె క్రొత్తగా చేసిన కవటం తనకు ప్రత్యక్షంగా కన్పట్టినప్పటికీ, మిత్రులచేత, వారింపబడినప్పటికీ; దృఢతరం రజ్యతే, సః పురుషః, అధముః, విజ్ఞేయః = మరింత ఎక్కువగా, ఆమెయందు, అనురక్తుడు అవుతాడో, ఆ పురుషుడు, అధముడు (అని) తెలియవలెను.

(v) సంప్రవృత్తుడు : అవిగణిత భయ- అమర్షః, మూర్ఖప్రకృతిః, ప్రవృత్త హాసః (చ) = భయం, అమర్షం లెక్క చేయనివాడు, మూర్ఖస్వభావుడు, హాస్య పాత్రుడు లేదా వెట్టినప్పు నవ్వేవాడు; ఏకాంత దృఢగ్రాహీ, కామతంత్రేషు నిర్లజ్జః = మొండి పట్టుదలకలవాడు, కామ తంత్రమందు లజ్జారహితుడు; రతికలహసంప్రహారేషు అకర్కశః, క్రీడపీయకు స్త్రీణామ్ = రతికలహమందలి సంప్రహారంలో కర్కశత్వం లేనివాడు (పాఠాంతరం- కర్కశుడు), స్త్రీలకు ఆటవస్తువు అయినవాడు; వీవం, విధా (తు), సంప్రవృత్తః(తు), తజ్ఞైః, విజ్ఞేయః = ఇటువంటివాడు, సంప్రవృత్తుడు (పాఠాంతరం 'సంప్రవృద్ధుడు' అని) తజ్ఞుల చేత, తెలియదగినది.

తాత్పర్యం : 1. చతురుడు- సుఖ-దుఃఖములందు సముడు, క్లేశాన్ని సహింపగలవాడు, ప్రణయక్రోధ ప్రసాదనకుశలుడు, నాయిక ఇష్టాన్ని అనుసరించేవాడు, అర్థి, దక్షుడు అయిన పురుషుడు 'చతురుడు' (53-54).

2. ఉత్తముడు- స్త్రీలకు విరాగం జనించేట్లుగా కించిత్ విప్రీయం కూడా చేయనివాడు (అవిప్రీయకారి, ధీరోదాత్తుడు, ప్రీయంపదుడు, మాని- అని కాశీముద్రణపాఠం), అజ్ఞాతేప్పితప్పాదయుడు (మనసులలోని కోరికను తెలిసి కోగలవాడు, గంభీరుడు), స్మృతిమంతుడు, ధీమంతుడు, మధురస్వభావుడు, త్యాగి, రాగి అయినను మదనవశుడు కానివాడు, స్త్రీచే అవమానితుడైన వ్యక్తుడు విరక్తుడగువాడు 'ఉత్తముడు' (55-56).

3. మధ్యముడు- తాను మధ్యస్థుడుగా ఉండి సర్వార్థములచేతను స్త్రీల భావగ్రహణం చేసేవాడు, కించిద్దోషం కన్పట్టినను విరక్తుడగువాడు, యుక్త కాలమందు దాత, అవమానితుడైనను అధికక్రోధం చెందని వాడు, వ్యలీక మాత్రం (అవవాడు) చేతనే విరక్తుడగువాడు 'మధ్యముడు' (57-58).

4. అధముడు- స్త్రీచే అవమానితుడైనను నిర్లజ్జతో అవికృతాన్యంతో ఆమెను చేరేవాడు, అన్యనరసంక్రాంత అయినను తన స్నేహాన్ని మరలింప లేని వాడు, మిత్రులచే వారింపబడినప్పటికీ ఆమె క్రొత్తగా చేసిన వ్యలీకం తనకు ప్రత్యక్షంగా కన్పట్టినప్పటికీ ఆమెను ఇంతకుముందుకంటే ఎక్కువగా ప్రేమించేవాడు 'అధముడు' (59-60).

5. సంప్రవృత్తుడు- భయ-అమర్శాలను లెక్క చేయనివాడు, మూర్ఖస్వభావుడు, ప్రసక్తహాసుడు (= వెట్టినవ్వు నవ్వేవాడు), ఏకాంత దృఢగ్రాహి (= మొండి పట్టుదలకలవాడు), కామతంత్రమందు నిర్లజ్జుడు, రతికలహంప్రహారములందు అకర్మశుడు (కర్మశుడు-అవి కాశీ ముద్రణపాఠం), స్త్రీలకు క్రీడనీయకమైన వాడును 'సంప్రవృత్తుడు' (61-62).

టీక : శారదాతనయాదులు వైశికభేదాలుగా చెప్పిన ఉత్తమ-మధ్యమ-అధములు, శృంగారమంజరీకర్త చెప్పిన ఈ మూడు భేదాలు, భరతముని చేసిన పై విభజన మందలి ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ భేదాలతో పంచదిస్తున్నవి. చెప్పిన వర్ణకులు భిన్నములైనా, సారాంశం ఒక్కటే. చతుర-సంప్రవృత్త భేదాలు వా.శా.లో అధికం.

12. పాంచాలాది శృంగార నాయకులు :

శృంగారమంజరీకర్త పాంచాల-కూచిమూర-దత్త-భద్రనాయకులను పేర్కొని, వారు క్రమంగా వద్మినీ-శంఖినీ-చిత్రినీ-హస్తినీ గుణసంపన్నులుగా ఉంటారని చెప్పి, వద్మిన్యాదుల లక్షణాలు మాత్రమే చెప్పినాడు. కాగా పాంచాలాదుల స్వరూపం క్రింది విధంగా ఉంటుంది:

1. పాంచాలుడు : వద్మినీ గుణసంపన్నుడు. మృదువుగా, అనురక్తితో ఆనందపరచి, అనుభవించేవాడు.

2. కూచి (చు) మారుడు : శంఖినీ గుణసంపన్నుడు, మనస్సుతో రంజింపలేక, మందుమాకుల మరిగించి కారించేవాడు (= సంభోగోపకారకాలైన మందుమాకుల ప్రయోగంలో ప్రవీణుడు).

3. దత్తు (= దత్తకు)డు : చిత్రినీగుణ సంపన్నుడు, ధనంతో వశపర్చుకొనేవాడు, వేశ్యాతంత్రప్రవీణుడు (ఇతడు వైశికతుల్యుడు).

4. భద్రుడు : హస్తినీగుణ సంపన్నుడు, శృంగారచేష్టలలో అతిగా ఉండేవాడు.

టీక : డా.వి. రాఘవన్ శృంగారమంజరికి వ్రాసిన విపులమైన పీఠికలో ఆ యీ విషయాలను విపులంగా చర్చించినారు (పుటలు. 33-37).

అలంకారికులెవ్వరూ, వై విభజనను చెప్పలేదు. వాత్స్యాయనుని కామసూత్రంలో కూడా ఈ విభజన లేదు. తెలిసినంతలో ఈ విభజనను పేర్కొన్న ప్రథముడు 'రతిరహస్య' కర్త అయిన కొక్కేకుడు; నందికేశ్వరమతానుసారంగా తాను ఈ విభజనను పేర్కొంటున్నట్లు కొక్కేకుడు చెప్పినాడు.

కూచుమారుడు, బాభ్రవ్య పాంచాలుడు అనేవారు వాత్స్యాయనుని కంటే ముందున్న కామశాస్త్రకర్తలు. కూచుమారుడు, ఔపవిషదికాధికరణంలో ప్రవీణుడు. 'కూచిమూరతంత్రం' అనే గ్రంథం కూడా ఉన్నది. బాభ్రవీయుడయిన పాంచాలుడు, శ్వేతకేశువు రచించిన 500 అధ్యాయాల గ్రంథాన్ని ఏడుభాగాలుగా క్రోడీకరించటమే కాక, 64 సంభోగదశలను 'పాంచాలికీ చతుష్షష్టి' అనే పేరుతో ప్రపంచించినాడు.

కూచుమూర-పాంచాలురు కామశాస్త్రకర్తలైనట్లే, దత్త-భద్రులు కూడా కామ శాస్త్రకర్తలు కావటం సంభావ్యం. పాటలీపుత్రవేశ్యలకొరకు వైశికాధికరణాన్ని

ప్రత్యేకంగా రచించిన దత్తకుడు, ఈ దత్తుడే కావచ్చు. శూద్రక-శ్యామి లక-ఈశ్వరదత్తుల భాగాలలో పేర్కొనబడిన 'దత్తక మూత్రాలు' కర్త ఈ దత్తకుడే.

ఇంక భద్రుని గూర్చి గట్టిగా చెప్పదగిన ఆధారం ఏమీ లభించలేదు. పెక్కు కథలలో నాయకుడుగా, కామశాస్త్రవేత్తగా సుప్రసిద్ధుడైన 'మూలదేవుడు' ఈ భద్రుడు ఒక్కరే అని శ్రీమానవల్లి రామకృష్ణకవిగారు అభిప్రాయపడినారు.

కాగా, అయ్యాగుణాలకు లేదా రచనలకు సుప్రసిద్ధులైన కామశాస్త్రకర్తల పేరనే ఈ శృంగారనాయకుల విభజన జరిగి ఉంటుందని చెప్పవచ్చు.

నన్నిచోడుని తెలుగు 'కుమారపంభవం' లో చిత్రంగా, ఈ నాయకుల ప్రశంస ఉన్నది (VIII-145) :

“కమియని లేవి శృంగారాతి వేష్టలఁ
బచరించుచుండునా భద్రునొల్ల
మృదురేఖననురక్తి బొదలించి, రసమెల్ల
గాలించి కొమనొపాంచాలునొల్ల
ధవమెక్కు వీగియ తగులుగా రతిబెట్టి
దమువేయునట్టె దత్తకుని నొల్ల
మనసేక మందులమాయల మరిగించి
కారించు నాకూచిమూరునొల్ల.”

(ii) శశజాతి మున్నగు శృంగారనాయకులు :

వాత్స్యాయనుడు తన 'కామశాస్త్రం' లో శృంగార నాయకులు జాతిభేదంచేత మున్విధాలని పేర్కొన్నాడు— శశజాతి, వృషజాతి, అశ్వజాతి; అర్వాచీమలు 'మృగజాతి' అనే నాలుగో భేదాన్ని కూడా చెప్పినారు. ఈ నలుగురు నాయకులకు నాయికలను క్రింది విధంగా జతకూర్చినది 'స్మరదీపిక' :

నాయకుడు	నాయిక
1. శశజాతి (పాంచాలుడు)	- వర్షిని.
2. వృషజాతి (కూచుమారుడు)	- శంఖిణి.
3. అశ్వజాతి (భద్రుడు)	- హస్తిన.
4. మృగజాతి (దత్తుడు)	- చిత్రణి.

టీక : భరతముని స్త్రీల శీలభేదాలను వివరిస్తూ మనుష్య-వశు-షక్త్యాదుల శీలాలు గల 23 గురు స్త్రీ వ్రకృతులను వివరించినాడు. అందులో మృగ-అశ్వ-హస్తీ శీలాలు కలవారున్నారు. అట్లాగే పురుషులలో కూడా ఆయాశీలాలు కలవారిని పేర్కొనటం సంభావ్యమైనదని చెప్పవచ్చు.

13. నాయకాభాసుడు :

మూలం : అనభిజ్ఞో నాయకో నాయకాభాస ఏవ ।

-(రసమంజరి-115)

అర్థం : అనభిజ్ఞః, నాయకః =(ఎంతసూచన చేసినా) భావం తెలుసు కోలేని నాయకుడు; నాయకాభాసః, ఏవ=నాయకాభాసుడు, మాత్రమే.

తాత్పర్యం : నాయక ఎన్నివిధాల సూచనలుచేసినా, ఆమె భావం గ్రహించలేని వాడు నాయకాభాసుడు అవుతాడేకాని, 'నాయకుడు' కాజాలడు (ఇది నటన కాదు; అతనికి స్త్రీచిత్త గ్రహణ యోగ్యత లేక పోవటమే).

ఉదా : శూన్యే వద్యని యోజితా బహువిధాభంగీ, వసం నిర్జనం

పుష్పవ్యాజ మువేత్య నిర్గత, మథ స్థారీకృతా దృష్టయః ।

తాంబూలాహరణచ్చలేన విహితా వ్యక్తౌ చ వక్త్రోరుహో,

వేతే నాపి న వేత్తి, దూతి, కియతాయత్నేన న జ్ఞాన్యతీ ॥

- ఎవ్వరూ ఇంటలేని సమయంలో సమాగమం ఏర్పాటు చేశాను. పువ్వుల కోసమని మిష పెట్టే జనరహితమయిన వనానికి తీసుకొని వెళ్ళాను. అతనినే పాభిలాషంగా చూస్తూవచ్చాను. తాంబూలం ఇచ్చేమిషతో వయ్యే దజారవేసి, పొలిండ్లు కన్నడునట్లుచేశాను. ఓ దూతీ! ఇంతచేసినా అతడు నాభావం గ్రహించలేదు. ఇంకేమిచేస్తే తెలిసికొంటాడే? (తెలిసికోలేని మొద్దు అని భావం) -(రసమంజరి-115).

టీక : రతివరవశయై, కదలక వడిఉన్న అలివిచూసి, ఆమె చచ్చిపోయినదని భయపడి వరుగెత్తిపోయిన పోలికుడు కూడా నాయకాభాసుడే (గాఢాసప్త శతి-IV-60).

ఇప్పట్ల శ్రీనాథుని పద్యం జ్ఞాపకం రావటం సహజం.

వనివడి, వారికేత ఫలపాకమునంజవియైన భట్టపా

ర్షుని కవితామగుంభములు సోమరిపోతులు కొందరయ్యలౌ
 నని కొవియాడనేర; రదియట్టిద; లేజవరాలు చెక్కుగీ
 టిన వనవల్పు బాలకుఁడు డెందమునం గలఁగంగనేర్చునే!

(శృం.నై.I-17).

అయితే, నాయకకు చెప్పిన భేదాలు నాయకునకు కూడా చెప్పవచ్చును గదా? అన్న అశంకకు భానుదత్తుడిట్లా సమాధానం చెప్పినాడు (115 శ్లోకం తరువాతి గద్య) :

అవస్థాభేదం చేత నాయకా భేదాలు కలుగుతాయి; స్వభావభేదం చేత నాయకభేదాలు కలుగుతాయి. అందుచేత అమకూలత్వ, దక్షిణత్వ, శరత్వ, ధృష్టత్వాలు అనే వాలుగే నాయక స్వభావాలు. అట్లాకాక అవస్థాభేదం చేత నాయకభేదాలు ఏర్పడతాయంటే విరహోత్కంఠ, విప్రలబ్ధి, ఖండితాది నాయకులను కూడా అంగీకరించవలసివస్తుంది; ఇది అనుచితం. అట్లాగే శరత్వాదులు ప్రేమి వల్ల అనుచితం; అవిరసాభావకారణం అవుతాయి.

14. ప్రతినాయకుడు : ఉపనాయకుడు :

మూలం : లుబ్ధో ధీరోద్ధతుః ప్రబ్లః పావకృ ద్వ్యసనీ రిపుః ॥

-(ద.రూ.II-9)

తాత్పర్యం : లోభి, ధీరోద్ధతుడు, దురాగ్రహం కలవాడు, పాపకార్యాలు చేసేవాడు, వ్యసన పరాయణుడు అయినవాడు నాయకునకు శత్రువు (=ప్రతి నాయకుడు) అవుతాడు — రామయుధిష్ఠిరులకు, రావణ-దుర్యోధనులవలె.

టీక : ధీరోద్ధతుడు, పాపకారి, వ్యసన అయినవాడు 'ప్రతినాయకుడు' అని స్పష్టం చేసేవాడు విశ్వనాథుడు (సా.ద.III-160).

ఉపనాయకుడు :

మూలం : సతాకా నాయక స్తేషా ముపనాయక ఉచ్యతే ।

తస్యైవామనరో భక్తః కించి మ్భూనశ్య తద్గుణైః ॥

-(భా.ప్ర.IV-179)

అర్థం : తేషాం, వతాకనాయకః, ఉపనాయకః, ఉచ్యతే=వారికి(=ధీరోదాత్తాది నాయకులకు), వతాక (=ఉపకథా) నాయకుడు, ఉపనాయకుడు (అని) చెప్పబడును; తస్య-ఏవ-అనుచరః, భక్తః, తత్గుణైః కించిత్, న్యూనః=(అతడు) నాయకునకు అనుచరుడు, భక్తుడు, అతని గుణాలకంటె కొంచెం తక్కువ గుణాలు కలవాడు అవుతాడు.

తాత్పర్యం : ధీరోదాత్తాది నాయకులకు వతాకనాయకులు ఉపనాయకులు. ఉపనాయకుడు, నాయకునకు అనుచరుడుగా భక్తుడుగా ఉంటాడు; అతని కంటె కొంత తక్కువ గుణాలు కలవాడు అవుతాడు.

మూలం : వతాకా నాయక స్త్వన్య పీఠమర్థో విచక్షణః ।
తస్యైవానుచరో భక్తః కించి దూనశ్చతద్గుణైః ॥

-(ద.రూ.II-8)

తాత్పర్యం : ప్రధాన (=అధికారిక) కథానాయకుడేకాక, వతాక (=ప్రాసంగిక) కథానాయకుడు కూడా ఉంటాడు; అతనిని 'పీఠమర్థుడు' అంటారు; ఇతడు నాయకునకు అనుచరుడు, భక్తుడు, అతని గుణాలలో కొన్ని లోపించినవాడు.

టీక : నాటకాదులలో కథ రెండు విధాలు: అధికారికం, ప్రాసంగికం. ప్రాసంగికం మరల రెండు విధాలు : వతాక, ప్రకరి. వతాక అంటే ఉపకథ అని అర్థం. వతాక నాయకుడు 'ఉపనాయకుడు' అని శారదాతనయుడు చెప్పగా, ఆఉపనాయకుని 'పీఠమర్థుడు' అంటారని ధనంజయుడు స్పష్టంచేసి నాడన్నమాట.

రామాయణకథలో సుగ్రీవుడు వతాకానాయకుడు (=పీఠమర్థుడు).

15. బాహ్యపరివారం :

“సర్వప్రకృతులకును ఉపచారం, బాహ్య-ఆభ్యంతర భేదాల చేత రెండు విధాలు. ఆయా ఉపచారాలకు తగిన పరివారం నియతంగా ఉంటుంది. అంతఃపుర ఉపచారాన్ని 'ఆభ్యంతరం' అనీ, బాహ్యోపచారాన్ని 'బాహ్యం' అనీ అంటారు. “రాజోపచారమందు బాహ్యచరులైన పురుషులను, వారి లక్షణాను, రాజాంతఃపుర సమాశ్రయలైన స్త్రీల విభాగాన్ని వివరిస్తాను”

అంటూ భరతముని బాహ్యవరివారాన్ని ఆభ్యంతరవరివారాన్ని 24వ అధ్యాయంలో వివరించినాడు. బాహ్యవరివారం 'రాజు'తోనే ప్రారంభమైనది; కాని, ఇచ్చట రాజు అనగా 'యువరాజు' గ్రాహ్యమని అభినవగుప్తుడు వ్యాఖ్యానించినాడు :

1. రాజు (=యువరాజు), 2. సేనాపతి, 3. పురోధనుడు, 4. మంత్రులు, 5. సచివులు, 6. ప్రాధ్వీవాకులు, 7. కుమారాధిక్యతులు - వీరు రాజు యొక్క బాహ్యవరివారం; వీరేకాక మరికొందరు మాన్యులైనవారు సభలో ఉంటారు.

1. రాజు (= యువరాజు) :

మూలం : శీలవాన్ ముద్ధిసంపన్నః సత్యవాదీ జితేంద్రియః ।

దక్షః ప్రగల్భః స్మృతిమాన్ విక్రాంతో మతిమాన్ శుచిః ॥

దీర్ఘదర్శి మహోత్సాహః కృతజ్ఞః ప్రియవాక్ మృదుః ।

లోకపాలప్రతాపరః కర్మమార్గవిశారదః ॥

ఉత్తితాశ్చాప్రమత్తశ్చ వృద్ధపే వ్యర్థశాస్త్రవిత్ ।

వానాసయప్రచారజ్ఞః ఊహోహోహవిషక్షణః ॥

పరభావేంగితజ్ఞశ్చ శూరో రక్షాపమన్వితః ।

వానాశాస్త్రార్థ తత్త్వజ్ఞో వానాశిల్పప్రవర్తకః ॥

వీతిశాస్త్రేన కుశలస్తథా చై వామరాగవాన్ ।

స్థానవృద్ధి క్షయజ్ఞశ్చ పరరంధ్ర విచక్షణః ॥

ధర్మజ్ఞోఽవ్యసనీ చైవ గుణైరేథి ర్భవేత్ స్పృహః ।

2. సేనాపతి :

శీలవాన్ సత్యసంపన్నః త్యక్తాలస్యః ప్రియంపదః ॥

పరరంధ్ర విధిజ్ఞశ్చ యాత్రాకాలవిశేషవిత్ ।

అర్థశాస్త్రార్థతత్త్వజ్ఞో హ్యమరక్తః కులోద్భవః ॥

దేశవిత్ కాలవిచ్ఛేద భవేత్ సేనాపతి ర్గుణైః ॥

3, 4. మంత్రులు, పురోహితుడు :

కులీవా యద్ధి సంపన్నా శ్రుతివీతివిశారదాః ॥

స్మృత్యా పరై రహర్యశ్చ వ ప్రమత్తాశ్చ దేశజాః ।

అలుబ్ధాశ్చ వివీతాశ్చ శుచయో ధార్మికా స్తథా ॥

పురోధో మంత్రణశ్చైవ గుణై రేతై ర్భవంతి హి ।

5. అమాత్యుడు :

బుద్ధిమాన్ నీతిసంపన్నో విక్రాంతః స్యాత్ ప్రియంవదః ॥

అర్థశాస్త్రే చ కుశలో హ్యనురక్తః ప్రజాసు చ ।

యో ధార్మిక స్తథామాత్యః కర్తవ్యో భూమివైః సదా ॥

6. ప్రాధ్వీవాకులు :

వ్యవహారార్థ తత్త్వజ్ఞా బుద్ధిమంతో బహుశ్రుతాః ।

మధ్యస్థాః ధార్మికా ధీరాః కార్యాకార్యవిచక్షణాః ॥

క్షాంతా దాంతా జితక్రోధా నోద్ధతాః సమదర్శినః ।

ఈదృశాః ప్రాధ్వీవాకాశ్చ స్థాప్యా ధర్మాపనే ష్యథ ॥

7. కుమారాధిక్యతులు :

ఉత్థితా శ్చాప్రమత్తాశ్చ త్యక్తాలస్యా జితశ్రమాః ।

స్నిగ్ధాః క్షాంతా వినీతాశ్చ మధ్యస్థా నిపుణాస్తథా ॥

నయజ్ఞా వినయజ్ఞాశ్చ ఊహోహోహ విచక్షణాః ।

సర్వశాస్త్రార్థ సంపన్నాః కామాద్యవికృతా స్తథా ॥

క్రమాయాతా హితాసక్తాః కుమారాధిక్యతా స్తథా ।

8. సభాస్థారులు :

నానారూపైః సమాయుక్తా గుణైరేతైః భవంతి హి ॥

బృహస్పతిమతా దేషాం గుణాం శ్చావ్యభిలక్షయన్ ।

విజ్ఞేయశ్చాపి కర్మజ్ఞైః సభాస్థారవికల్పనమ్ ॥

-(నా.శా. XIV-76-90)

తాత్పర్యం :

1. రాజు(=యువరాజు) : శీలవంతుడు (పాఠాంతరం-బలవంతుడు), బుద్ధిసంపన్నుడు, సత్యవాది, జితేంద్రియుడు, దక్షుడు, ప్రగల్భుడు, స్మృతి మంతుడు, విక్రాంతుడు, మతిమంతుడు, శుచి, దీర్ఘదర్శి, మహోత్సాహి, కృతజ్ఞుడు, ప్రేయభాషి, మృదుస్వభావుడు, (పాఠాంతరం-ప్రియవాక్పట్యుః = ప్రేయభాషణమందు నేర్పరి), లోకపాలప్రతధరుడు, కర్మమార్గవిశారదుడు, ఉత్థితుడు (=సావధానుడు), అప్రమత్తుడు, వృద్ధులను నేవించువాడు, అర్థశాస్త్రవిదుడు, నయశాస్త్రప్రచారకుడు, ఊహోహోహవిచక్షణుడు, వరభావేంగితజ్ఞుడు, శూరుడు, అంగరక్షకలవాడు (పాఠాంతరం-ధీరః, క్షమా

న్వితః=ధీరుడు, క్షమించగలవాడు), వివిధ శాస్త్రార్థాల తత్త్వం తెలిసినవాడు, నానాశిల్ప ప్రయోజకుడు, నీతిశాస్త్రకుశలుడు, రాజనీతిశాస్త్రమందు అనురాగి, స్థానవృద్ధి-క్షయాలను గుర్తించేవాడు, శత్రువుల లోపాలను గుర్తించగలవాడు, ధర్మజ్ఞుడు, వ్యసనరహితుడు (=స్త్రీ-మధ్య-మృగయ-అక్షక్రీడలందు ఆసక్తి లేనివాడు) - ఇట్టివాడు నృపుడు (=యువరాజు).

2. సేనాపతి : శీలవంతుడు (పాఠాంతరం-బుద్ధిమంతుడు), సత్యసంపన్నుడు (పాఠాంతరం-నీతి సంపన్నుడు), అనలతలేనివాడు, ప్రీయంవదుడు, శత్రువుల లోపాలను తెలిసి కొనటంలో సమర్థుడు, దండయాత్రాకాల విశేషాలు తెలిసినవాడు, అర్థశాస్త్రార్థకుశలుడు, రాజుపట్ల అనురక్తుడు, సత్కులోద్భవుడు, దేశ-కాలవిశేషాలు బాగా తెలిసినవాడు - ఇట్టివాడు సేనాపతిగా ఉండవలెను.

3, 4. మంత్రులు, పురోహితుడు : కులీనులు, బుద్ధిసంపన్నులు, నానా శాస్త్రవేత్తలు (పాఠాంతరం-శ్రుతి-నీతి విశారదా=వేదములందు, నీతి శాస్త్రమందు నేర్పరులు), స్నీగ్ధులు, పరులచేత అహోర్యులు (=శత్రువులకు అభేద్యులు), అప్రమత్తులు, దేశజులు (=దేశమందు పుట్టినవారు), లోభిత్యం లేనివారు, వినీతులు, శుచులు, ధార్మికులు-ఇట్టివారు మంత్రులుగా, పురోహితుడుగా ఉండదగినవారు.

5. అమాత్యుడు : బుద్ధిమంతుడు, నీతిసంపన్నుడు, విక్రాంతుడు, ప్రీయంవదుడు, అర్థశాస్త్రమందు కుశలుడు, ప్రజలయందు అనురక్తుడు, ధార్మికుడు - ఇట్టివానిని ఎల్లప్పుడు రాజు అమాత్యునిగా నియమించాలి.

6. ప్రాడ్వివాకులు : వ్యవహారములందలి తత్త్వం తెలుసుకోగలవారు, బుద్ధిమంతులు, బాగా చదువు కొన్నవారు, మధ్యస్థులు, ధార్మికులు, ధీరులు, కార్య-అకార్య విచక్షణులు, క్షాంతులు, దాంతులు, క్రోధాన్ని జయించినవారు, ఉద్ధతులుకానివారు, సమదర్శులు (పాఠాంతరం - సర్వత్ర సమదర్శిణః =సర్వదా సమదర్శులు) - ఇట్టివారివే (పాఠాంతర - ఇట్టి ద్విజులనే) 'ధర్మాసన'మందు ప్రాడ్వివాకులుగా రాజు నియమించాలి.

7. కుమారాధిక్యతులు : ఉత్థితులు (=సావధానులు), అప్రమత్తులు, అలసతలేనివారు, జితశ్రములు, స్నీగ్ధులు, క్షాంతులు, వినీతులు, మధ్యస్థులు, నిపుణులు, నయజ్ఞులు, వినయవంతులు, ఊహోహోహ విచక్షణులు, సర్వశాస్త్రార్థ సంపన్నులు, కామాదివికారాలు లేనివారు, వంశపారంపర్యంగా (పదవిలోకి)

వచ్చినవారు, రాజపుత్రులపట్ల ఆసక్తి కలవారు - ఇట్టివారు కుమారాధిక్యతులుగా ఉండవలెను.

8. సభాస్థారులు (=సభాసదులు=సభ్యులు) : బృహస్పతి మతానుసారంగా, కర్మలను, గుణాలను గ్రహించి, వివిధజనులను సభాస్థారులుగా రాజు నియమించాలి.

టీక : బాహ్య పరివారం అంటే రాజాస్థానమందు, ఆస్థానం వెలుపల కూడా సంచరించేవారని అర్థం. ఇచ్చట 'రాజ' శబ్దంచేత యువరాజు గ్రాహ్యమని అభినవగుప్తుడు. వైవర్ణ్యనలనువట్టి, మంత్రివేరు, అమాత్యుడు వేరు అని స్పష్టమవుతున్నది. అమాత్యుడనగా 'సహచరుడు' అని అర్థం (అమ=సహ); రాజునకు సహచరుడని అర్థం. అమాత్యవదం ఏక వచనంలో ఉండటాన్నిబట్టి 'అమాత్యుడు' ఒక్కడే ఉంటాడా? బహుశః ముఖ్యమంత్రికావచ్చు.

ప్రాప్ + వివాకః = ప్రాడ్వివాకః = వివాదనమయంలో వాది - ప్రతివాదులకు నిర్ణయం చెప్పేవాడు.

రాజు ప్రజలను మాత్యన్యాయ్యం (=పెద్దచేప చిన్నచేపను మ్రింగటం = ప్రబలుడు దుర్బులుని పీడించటం) అనే అక్రమం నుంచి రక్షించాలి. అట్టి రక్షణను, వివాదనిర్ణయం ద్వారా చేయటంలో ప్రాడ్వివాకులు అత్యంత ప్రధానులు. కావున ప్రాడ్వివాకుడు రాజంతటిహెచ్చుగానే లోకమందు భావింపబడుతున్నాడు.

రాజపుత్రుల, రాజకుమారికల రక్షణభారం వహించటమేకాక వారిని శాస్త్రములందు, కళలందు సుశిక్షితులను చేసే భారం కూడా వహించాలి కుమారాధిక్యతులు (=రాజపుత్ర రక్షణోద్యోగులు). ఇంతటి, బాధ్యతకల ఉద్యోగులను 'బృహస్పతి మతానుసారంగా నియమించాలి' అని అనువదించటం సమంజసమేమో? అంటే 'బృహస్పతి' మతానుసారంగా అనేది కుమారాధిక్యతుల నియామకానికి సంబంధించినది కావాలి. సభాస్థారులకు సంబంధించిన భాగం మూలంలో విశదంగా లేదు; ఆయా అనువాదాలు ఊహలకు లోబడి జరిగినవి; ఇచ్చటకూడా అట్లే అనువాదం జరిగింది. సభాస్థారులు (=సభాసదులు=సభ్యులు) అంటే అభినయదర్శణంలో చెప్పబడిన 'సభా-సప్తాంగం'లోని వారు అవుతారు.

16. నాయక సహాయులు :

బాహ్యపరివారం అంటే, రాజునకు రాజ్యపాలనాదులందు సహాయవడేవారని అర్థం. వీరేకాక రాజునకు శృంగార వ్యవహారములందు సహాయవడేవారు కూడా

ఉంటారు - వారే పీఠమర్థ- విదూషక - విట-చేటులు; వీరిని గూర్చి తరువాత వివరిస్తాను. మొత్తం నాయక సహాయులను శారదాతనయుడు, విశ్వనాథుడు కొన్ని వర్గాలుగా పేర్కొన్నారు :

శారదాతనయుని విభజన (భా.ప్ర.IV-181-84) :

ధీరోదాత్తాది నాయకులకు 'సర్మనచివులు' కొందరుంటారు; వారు మువ్వి ధాలు - ధర్మనచివులు, అర్థనచివులు, కామనచివులు.

1. ధర్మ సచివులు : ఋత్విజులు, పురోహితులు, తాపసులు, వేదవిదులు, బ్రాహ్మణులు, వ్రతధారులు, ఆశ్రమగతులు. వీరు ధర్మాచరణమందు రాజునకు తోడుపడతారు.

2. అర్థ సచివులు : మంత్రులు, సేనాపతులు, రాజకుమారులు, సుహృదులు. వీరు రాజునకు ఆయా అర్థచింతనములందు సహాయపడతారు.

3. కామ సచివులు : పీఠమర్థుడు, విటుడు, విదూషకుడు. వీరు సఖ్యాది పరివారంలోవారై, కామతంత్రమందు రాజునకు సహాయపడతారు.

ఇంక, విశ్వనాథుని విభజన (సా.ద.) :

1. శృంగార సహాయులు : విట-చేట-విదూషకాదులు. వీరు నాయకునకు భక్తులు, పరిహాసమున నేర్పరులు. శుద్ధులు. అలిగిన స్త్రీల కోపం పోగొట్టగలవారు.

2. అర్థచింతనమందు సహాయులు : మంత్రులు.

3. ధర్మచింతనమందు సహాయులు : ఋత్విజులు, పురోహితులు, బ్రహ్మవిదులు, తాపసులు.

4. దండ(=దుష్టనిగ్రహమందు) సహాయులు : సుహృత్తులు, రాజకుమారులు, అటవికులు, సామంతులు, సేనాపతులు.

5. అంతఃపుర సహాయులు : వామనులు, షండులు, కిరాతులు, మ్లేచ్ఛులు, అభీరులు, శకారులు, కుబ్జులు, మూగవారు మొదలగువారు.

ఈ సహాయులందరిలోనూ, పీఠమర్థ-మంత్ర-పురోహితాదులు ఉత్తములు; విట-విదూషకులు మధ్యములు; ఇంక శకార-చేట-తాంబూలిక-మాలాకార-గాంధిక వ్రాభృతులు అధములు.

విశ్వనాథుడు చేసిన విభజనలోని మొదటి మూడువర్గాలవారు, శారదాతనయుని మూడు వర్గాలవారితో సంపదిస్తున్నారు; దండసహాయులు కూడా

అర్థచింతనసహాయులలో ఉన్నారు. ఇంక 'అంతఃపుర సహాయులు' భరతముని వివరించిన 'అభ్యంతర వరివారం'లోనివారు; వీరిని గూర్చి నాయకావ్రకరణమందు చూడగలరు.

శృంగార సహాయులు :

మూలం : తేషాం నర్మనచివః-పీఠమర్థ-విట-చేట-విదూషక
భేదా చృతుర్విధః; కుపిత స్త్రీవ్రసాదకః పీఠమర్థః.
కామతంత్రకలాకోవిద్ విటః; సంధానచతు
రశ్చేటః. అంగాది వైకృతైర్నాస్యకారీ విదూషకః.

-(రసమంజరి-116-119)

తాత్పర్యం : ధీరోదాత్తాది నాయకులకు నర్మనచివులు నలుగురు - పీఠ మర్థుడు, విటుడు, చేటుడు, విదూషకుడు. కోపించిన స్త్రీని వ్రనన్నురా లిని చేసేవాడు పీఠమర్థుడు. కామతంత్రకలాకోవిదుడు - విటుడు. వ్రేయసీ-ప్రియుల సంధానంలో చతురుడు-చేటుడు. అంగ-వేష-భాషా వికారాలతో హాస్యం పుట్టించేవాడు - విదూషకుడు.

టీక : ఇంచుమించుగా, ధనంజయాదులందరి నిర్వచనాలు వైనిర్వచనాలతో సంవదిస్తున్నవని చెప్పవచ్చు. ఇప్పుడు ఈ నలుగురిని వివరిస్తాను.

i) పీఠమర్థుడు :

వాట్యశాస్త్రంలో ఈపేరు కానరాదు.

పీఠం=అసనం; మర్థనం=సంవహనం-అని అమరకోశార్థం. అంటే ఎదుట పీఠమధిష్ఠించి, నాయకాదుల విషయంలో వ్రయోక్త అవుతాడు. పీఠమర్థుడు విశ్వసనీయుడు, కుపితస్త్రీవ్రసాదకుడు. (భా.వ్ర-IV-186).

పీఠమర్థుడు 'వతాకానాయకుడు' అని ధనంజయుడు చెప్పగా రామునకు మగ్రీవునివలె అని ధనికుడు స్పష్టం చేసినాడు; వతాకానాయకుడు ఉపనాయకుడు అని శారదాతనయుడు పేర్కొన్నాడు.

కాగా, 'కుపిత స్త్రీ వ్రసాదకుడు' అనే విశేషణం పీఠమర్థునకు సమంజసం కాదు (ధనంజయుడు ఈ విశేషణం చెప్పలేదు). కాగా, ఈ పీఠమర్థుడు వతాకానాయకుడైన పీఠమర్థునికంటే భిన్నుడు కావాలి.

ii) విటుడు :

మూలం : సూత్రధారగుణై ర్యుక్తః సర్వ ఏవ ప్రయోగే యః
వేశ్యోవచారకుశలో మధురో దక్షిణః కవిః ।
శాస్త్రార్థతత్త్వ వేదీ చ నిపుణో వైశికేషు చ
ఊహోహోహక్షమో వాగ్మీ చతురశ్చ విటో భవేత్ ॥

-(నా.శా. XXXV-76-77)

తాత్పర్యం : నాట్యప్రయోగమందంతటా సూత్రధారుని గుణాలవంటి గుణాలు కలవాడు, వేశ్యోవచార కుశలుడు, మధురస్వభావుడు, దాక్షిణ్యం కలవాడు, కవి, శాస్త్రార్థాల తత్త్వం తెలిసినవాడు, వైశిక విషయములందు నిపుణుడు, ఊహోహోహనమర్దుడు, వాగ్మీ, చతురుడు - ఇట్టివాడు విటుడు.

టీక : 'ఏకవిద్యో విటః' అని ధనంజయాదులు; విటుడు ఏదో ఒక విద్య లేదా కళయందు నిపుణుడని అర్థం. కాని, నా.శా. నిర్వచనం విపులంగా ఉన్నది.

“సంభోగమునకు చాలని సంవదకలవాడు, నృత్య-గీతాది కళలలో కొంతనేర్పరి, ఉపచరించటంలో సమర్థుడు, మాటనేర్పరి, మధురస్వభావుడు, గోష్ఠియందు చతురుడు” అని విశ్వానాథుడు విటుని వర్ణించినాడు (సా.ద.)

మృచ్ఛకటికప్రకరణమందు 'విటుడు' కన్పట్టగలడు; అందు అతడు ఉత్తమమైన శికుడుగా చిత్రింపబడినాడు. విటుని గతి ప్రచారం నా.శా. 12వ అధ్యాయంలో వివరింపబడింది.

iii) చేటుడు :

మూలం : కలాప్రియో బహుకథో విరూపో బంధనేవకః ।

మాన్యామాన్య విశేషజ్ఞ క్షేటో హ్యేవం విధః స్మృతః ॥

-(నా.శా. XXXV-80)

తాత్పర్యం : కలాప్రియుడు (పాఠాంతరం-కలహప్రియుడు), బహుకథా కథనకుశలుడు, విరూపుడు, గంధ నేవకుడు (పాఠాంతరం-బంధనేవకః = bonded labourer), మాన్య-అమాన్య విశేషజ్ఞుడు - ఇట్టివాడు చేటుడు.

టీక : నాయికానాయకులకు పంధానకర్త అని సింగభూపాలాదులు.

మృచ్ఛకటికప్రకరణంలో 'చేటుడు' కూడా చక్కగా చిత్రింపబడినాడు; అతడు మాన్య-అమాన్య విశేషజ్ఞుడు.

iv) విదూషకుడు :

మూలం : వామనో దంతురః కుబ్జో ద్విజిహ్వో వికృతాననః ।

ఖలతి పింగలాక్షశ్చ స విధేయో విదూషకః ॥

-(నా.శా.XXXV-79)

తాత్పర్యం : వామనుడు, దంతురుడు (=పొడుగు దంతాలు కలవాడు), కుబ్జుడు, ద్విజుడు (పాఠాంతరం- ద్విజిహ్వోడు = అక్కడి మాటలు ఇక్కడ, ఇక్కడి మాటలు అక్కడ చెప్పేవాడు), వికృతాననుడు, ఖలతి (=బట్టతల వాడు), పింగలాక్షుడు - ఇట్టివాడు విదూషకుడు.

మూలం : లోకాహ్లాదాశ్రయకృతం సర్వప్రకృతి వదువచార సంయుక్తమ్ ।

నానాశ్రయం ప్రకురుతే తథా చ నార్యాశ్రయం వాఽపి ॥

ప్రత్యుత్పన్నప్రతిభో నర్మకృతై ర్నర్మగర్భ నిర్బదైః శ్చ ।

చేకో విదూషితవచనో విదూషకో నామ విజ్ఞేయః ॥

-(నా.శా.XXXV-92-93)

తాత్పర్యం : లోకులను సంతోష పెట్టేవాడు, సర్వప్రకృతుల చేష్టలను అనుకరించగలవాడు, అనేక ఉపాయాలను కనిపెట్టగలవాడు, స్త్రీలలో కలిసి పోగలవాడు, ప్రత్యుత్పన్నప్రతిభుడు, నర్మప్రయోక్త, నర్మగర్భభేద్యుడు, చతురుడు, విదూషితవచనుడు (=మాటలమధ్య కలుగజేసుకొని ప్రసంగాంతరమునకు కొని పోయేవాడు) - ఇట్టివాడు విదూషకుడు.

టీక : మొదటి శ్లోకం ప్రయోక్తల గుణాలను వర్ణించే సందర్భంలోనిది; ఇంక పైశ్లోకాలు రెండు 'భరతుల వికల్పనం' వివరించిన సందర్భంలోనిది. సాహిత్యదర్పణకారుని వివరణ ఇట్లా ఉన్నది (సా.ద.):

“కుసుమవసంతాది నామాలు కలవాడు, చేష్ట-దేహం - వేషం - భాష మున్నగువాటిచేత హాస్యకారి, జగడగొండి, తనవని (=భోజనాదికం) బాగా ఎరిగివవాడు.”

'విదూషక' పదానికి అభినవగుప్తుడు రెండు వ్యుత్పత్తులు చెప్పినాడు (నా.శా. 3వ సం. పుట 251) :

1. విగ్రహాన్ని (=కలహాన్ని) సంధించే పాషండె (=పోగొట్టే)వాడు కావున విదూషకుడు (అట్లాగే సంధిని విగ్రహించేత పోగొట్ట గలవాడు - నా.ద).
2. విప్రలంభమందు, వినోదం కలిగించి, విప్రలంభాన్ని మరపించే వాడు కావున 'విదూషకుడు'.

ధీరోదాత్తాదిచతుర్విధనాయకులకు చతుర్విధ విదూషకులుంటారనీ, వీరు శృంగార విషయంలో నాయకులకు సహాయులుగా ఉంటారనీ, మంచిమంచి కథలను చెప్పటంలో నిపుణులై నాయకులకు విప్రలంభమందు మిత్రులుగా ఉంటారనీ భక్తముని, అభినవగుప్తుడు వివరించినారు (నా.శా.XIV) :

ఓవ్యనాయకునకు	—	లింగి(=ఋషి) విదూషకుడు
నృపులకు	—	ద్విజాడు
సేనాపతి, అమాత్యులకు	—	రాజజీవి
బ్రాహ్మణ-వణిజులకు	—	శిష్యుడు

నాట్యశాస్త్రమందలి ఈవిభజనను పురస్కరించుకొని, నలుగురు విదూషకుల లక్షణములను శారదాతనయుడు ఇట్లా వివరించినాడు (భా.ప్ర.IX-288-94):

1. దేవ విదూషకుడు : సత్యవచనుడు, త్రికాలవేత్త, కార్య-అకార్య విశేష విదుడు, ఊహాపోహ విశారదుడు, యథాదృష్టార్థవాది, నాట్యవిదుడు, పరిహాసకుడు.

2. భూపాల విదూషకుడు : అగ్రామ్యపరిహాసకుడు, ద్రవ్యవిషయంలో, స్త్రీ విషయంలో దోషదూరుడు, శుద్ధుడు, దేవి పరిజనులకు ఇష్టుడు, ఈర్ష్యను కలహాన్ని పుట్టించేవాడు, సదా అంతఃపురసంచారి.

నర్మవిదుడు, ప్రణయకుపిత అయిన దేవిని ఒకింత ప్రసన్నురాలిని చేయగలవాడు, భూపతికి భోగివీపనితలకు వరస్పరప్రీతి రతి కలిగించటంలో నేర్పరి. ఒకప్పుడు ఘటనం కూర్చగలడు, మరియొకప్పుడు విఘటనం కూడా కూర్చగలడు.

3. అమాత్యాదుల విదూషకుడు : అశ్లీలవాక్కు. దంపతుల అవరాధం వ్యక్తం చేసేవాడు. నిత్యం భక్త్య-అభక్త్య ప్రియుడు. మర్మస్పృక్ నర్మవచనములు పలికేవాడు. ద్రవ్యం లభించితే ప్రీతి ప్రదర్శించగలడు. భోగివీపనితలను సంతోష పెట్టేవాడు. పరిహాసవాక్యములందు, పరిహాసప్రాయకథలందు అనక్తి కలవాడు.

4. వణిజుల విదూషకుడు : ఇతడు శరుడు. విరూపవేషుడు, విరూపాంగుడు, విరూపవచనుడు, విరూప పరిహాసకుడు, విరూప-అభినయాన్వితుడు - అంతా విరూపంగానే ఉంటుంది ఇతని చేష్ట.

టీక : రత్నావళి నాటికలోని విదూషకుని పేరు 'వసంతకుడు'. అతడు, రాజునకు, రత్నావళితోడి సమాగమంలో తోడ్పడినాడు.

17. దూతలు :

మూలం : నిస్సృష్టార్థో మితార్థశ్చ తథా సందేశహారకః ।

కార్యవేష్య స్త్రీథా దూతో దూత్యశ్చాపి తథా విధాః ॥

ఉభయో ర్భావమున్నీయ స్వయం వదతి చోత్తరమ్ ।

సుశ్లిష్టం కురుతే కార్యం నిస్సృష్టార్థస్తు స స్మృతః ॥

మితార్థభాషీ కార్యస్య సిద్ధికారీ మితార్థకః ।

యావద్భాషిత సందేశహరః సందేశహరకః ॥ -(సా.ద. III-58-60)

తాత్పర్యం : కార్యవేష్యుడు (=వనిమీద వంపబడినవాడు =దూత) మువ్విధాలు - నిస్సృష్టార్థుడు, మితార్థుడు, సందేశహారకుడు. దూతికలు కూడా ఇట్లాగే మువ్విధాలు - నిస్సృష్టార్థ, మితార్థ, సందేశహారిక.

1. ఉభయుల (=వంపిన వ్యక్తి యొక్క, ఎవరి వద్దకు వంపబడినాడో ఆ వ్యక్తి-యొక్క) భావాలను ఊహించి, తానే సమాధానం చెప్పి, కార్యాన్ని చక్కగా ఘటించజేసేవాడు నిస్సృష్టార్థుడు.

2. మితంగా మాటాడి, కార్యసిద్ధిని సాధించేవాడు మితార్థుడు.

3. చెప్పినది చెప్పినట్లు సందేశమందించేవాడు సందేశహారకుడు.

టీక : భరతముని దూతికలను, వారి గుణాలను మాత్రమే వర్ణించినాడు (నా.శా. xiii-9-17) తరువాత ఆయన వర్ణించిన విదూషక, విట, చేటులకు పీఠమర్చుని కలిపి, అర్వాచీనాలంకారికులు, ఈ వలుగురిని నాయకులకు శృంగార సహాయులన్నారు. అయితే వీరు కూడా దూతలు కావచ్చు. ఇంక పై సా.ద. వివరణలోని మువ్వురు కేవలం శృంగార దూతలే కానక్కరలేదు; ఇటువంటివారు రాజకీయాదులందు కూడా దూతలు కాగలరు.

పీఠమర్చుని సహాయుల గుణాలను సింగభూపాలుడిట్లా వర్ణించినాడు (ర.సు. I-92-93):

మూలం : దేశకాలజ్ఞతా భాషామాధుర్యం చ విదగ్ధతా ॥

ప్రోత్సాహనే కుశలతా యథోక్తకథనం తథా ।

విగూఢమంత్ర తేత్యాద్యా సహాయానాం గుణామతాః ॥

తాత్పర్యం : దేశ-కాలాలను గుర్తెరగటం, భాషామాధుర్యం, విదగ్ధత, ప్రోత్సహించటంలో కుశలత, చెప్పినదానిని చెప్పినట్లే చెప్పటం, ఆలోచనను గుప్తంగా ఉంచటం - ఇవి సహాయులయొక్క గుణాలు.

టీక : భరతముని దూతీగుణాలుగా, దూతీకృత్యాలుగా చెప్పినవి కొన్ని, వైగుణాలతో సంబంధిస్తున్నవి. క్రింది గుణాలు కలవారిని దూతగా కాని, దూతికగా కాని వంపరాదని భరతముని దూతీ ప్రసక్తిలోనే ఇట్లా చెప్పినాడు. (నా.శా.XXIII)-

దూత	-	దూతిక
దీనుడు	-	దీన
రూపవంతుడు	-	రూపవంతురాలు
అర్థవంతుడు	-	అర్థవంతురాలు
అతిచతురుడు	-	అతిచతుర
అతురుడు	-	అతుర
జడుడు	-	జడమతి

ఇందులో మొదటి నలుగురు, మధ్యలో, తమ స్వార్థంచూసుకోగలరు; చివరి ఇరువురు కార్యభంగానికి కారకులవుతారు.

నాయకసహాయులను (=దూతలను) గూర్చి, వారి గుణాలను గూర్చి వాత్స్యాయనుడు ఇట్లా వివరించినాడు (వాత్స్యాయన సూత్రాలు-పంచాగ్నుల అదినారాయణ శాస్త్రీగారి అనువాదం - పుటలు : 214-218 - సూత్రాలు 251-56). దూతలను మూడు అంశాలనువట్టి నిర్ణయించుకోవాలి: 1. స్నేహం, 2. గుణం, 3. జాతి.

i) స్నేహంవల్ల :

సహపాంశు క్రేడితుడు (చిన్నతనం నుంచీ తనతో, దుమ్ములో, అటపాట లో పొల్గొంటూ, స్నేహభావం వెరవేవాడు)

ఉపకారసంబుద్ధుడు (ఉపకారం పొందటంవల్ల కృతజ్ఞుడు)

సమానశీల -వ్యవసములు కలవాడు (స్వభావంలో, వయస్సులో, అలవాట్లలో తనతో సమానుడు)

సహాధ్యాయి (ఒక గురువువద్ద తనతో కలిసి చదువు కొన్నవాడు)

మర్మజ్ఞుడు (తన రహస్యాలు తెలిసినవాడు)

రహస్యధరుడు (తన రహస్యాలను దాచగలిగినవాడు)

ధాత్రవత్యం (తనకు స్తన్యమిచ్చిన దాదియొక్క కుమారుడు)

సహసంవృద్ధుడు (ఒకే గ్రామంలో పుట్టి, పెరిగి, చిన్నప్పటినుంచి ప్రేమతో ఉండేవాడు)

— పై తొమ్మిదిమంది, స్నేహంవల్ల, నాయకులకు మిత్రులు (దూతలు కూడా).

ii) గుణం వల్ల :

పితృవైతామహాడు (తాతముత్తాల కాలంనుంచి మైత్రికల కుటుంబంలోని వాడు)

అవినంవాదకుడు (సర్వదా చెప్పినట్లు నడచుకొనేవాడు)

అదృష్టవైకృతుడు (ఐశ్వర్యవంతుడు)

వశ్యుడు (వశుడై ఉండేవాడు)

ధ్రువుడు (స్థిర స్వభావుడు)

అలోభశీలుడు (లోభికానివాడు)

అవరిహోర్యుడు (వరులకు లొంగనివాడు)

అమంత్రవిప్రసావి (=రహస్యాలను వెలిబుచ్చనివాడు)

— వీరు గుణాను వట్టి మిత్రులు.

iii) జాతివల్ల :

రజకుడు (=చాకలి), నాపితుడు (=మంగలి), మాలాకారుడు, గాంధి కుడు (=చందనాదులను అమ్మేవాడు), సారికుడు (పానీయాలు లేదా సుర అమ్మేవాడు), భిక్షకుడు, గోపాలకుడు, తాంబూలికుడు, సావర్ణికుడు (=విశ్వ బ్రాహ్మణుడు), పీఠమర్దుడు, విటుడు, విదూషకుడు మున్నగువారు జాతినివట్టి మిత్రులు.

పైవృత్తులవారి భార్యలు కూడా మిత్రులు కాగలరు; ఇతరుల ఇంట్లలో స్త్రీలు చొరబడి విశ్వాసంకలిగించినంతగా పురుషులు చేయజాలరు కదా!

నాయికా నాయకులిరువురకు మిత్రుడు, ఇరువేరి వట్ల ఉదారుడు, విశేషించి నాయిక యొక్క విశ్వాసం చూరగొన్నవాడు - ఇట్టివాడే దూతకర్మయందు సిద్ధిపొందగలడు.

దూతగుణాలు :

వటుత్వం, ధార్మ్యం (=ప్రోడతనం)

ఇంగితజ్ఞత (ముఖరీతిని వట్టి భావం గ్రహించటం)

అనాకులత్వం (వ్యాకులపాటు లేకపోవటం)

వరమర్మజ్ఞత (ఇతరులమర్మాలను కనిపెట్టటం)

ప్రమాణత (నియమంతో మెలగటం)

ప్రతారణం (అవసరమైతే వంచించి తప్పకొనటం)

దేశకాలజ్ఞత (తాను ఉన్నప్రదేశాన్ని, ప్రోత్సహించతగిన కాలాన్ని గుర్తించటం)

విషప్యబుద్ధిత్వం (వివేచన పూర్వకమైన వట్టుదల కలిగి ఉండటం)

లఘుప్రతివత్తిసోపాయత (కార్యసాధనలో ఉపాయాలను అనుసరించి మెలగటం)

—పైగుణాలు కేవలం శృంగారమునందేకాక, రాజకీయాదులందును ఉపయుక్తాలే!

భోజని విభజన (శృం.ప్ర. 28, 29 ప్రకాశనములు) :

కామసూత్రకారుడుచేసిన - స్నేహ - గుణ - జాతి అనే త్రివిధవిభజన భోజని ప్రకారం వది విధాలయినది; ఇందులో మొత్తం 84 మంది దూతలు నిర్దేశింపబడినారు.

1. జాతి : దేవ-మనుష్య-కిన్నర-వానర-శుక-శారికా-పారావత-హంసాదులు.

2. గుణం : పితృపితామహ-అదృష్టవైకృత-అవినంవాదక-అలోభశీల- అమం త్రవిశ్రావి-ధార్మిక-భారసహిష్ణువులు.

3. క్రియ : నహపాంశుక్రీడిత-ఉపకారసంబద్ధ-జన్మాంతరాద్భిత-సహోధ్యాయ-సమాన శీలవ్యనవ-మర్మజ్ఞ-ధాత్రవత్య-సహసంవృద్ధులు.

4. ద్రవ్యం : మాలాకార-తాంబూలిక-గాంధిక-సౌరిక-పీఠమర్ద-విట-విదూషక- పాషండ-మిత్రులు (వైద్య-వైదికులు కూడా తరువాత చేరినారు).

5. సంబంధం : గురు-సఖా-శిష్య-ప్రేష్య-అత్మ-జ్ఞాతి-ఔరస-కనీయసులు.

6. అర్థం : అర్థానర్థ-ప్రతిఘాత-సహార్థత-ప్రాప్తి-ప్రతారణ-అన్యణ్య-కీర్తి-ప్రతితులు.

7. ప్రయోజనం : ధయా-స్నేహ-కుతూహల-అభిప్రాయోపలంభ-పూర్వప్రార్థనా- అన్యతరప్రార్థనా-శీల-సంఘర్షములు.

8. ప్రయోగం : ప్రచ్ఛన్న-ప్రకాశహీన-ఉత్కృష్ట-ఉద్ధత-ఉదాత్త-ధృష్ట-శరులు.

9. యోగ్యత : నిస్సృష్టార్థ-పరిమితార్థ-పత్రహారక-మూకదూత-స్వయం దూత- మూఢదూత-భార్యదూత-వాతదూత-ఛద్మదూత-మంత్రదూత- తంత్రదూతలు.

10. స్త్రీత్వం : శక్తణికా-భిక్షుకీ-సఖీ-ధాత్రేయికా-విధవా- దాసీ-శిల్పికా రికా-శిల్పినులు.

టీక : పై పదివర్గాలలో అర్థం, ప్రయోజనం - అనే రెండు వర్గాల క్రింద వ్యక్తులు నిర్దేశింపబడలేదు.

భోజని క్రియ వాత్స్యాయనుని స్నేహంతోను, ద్రవ్యం-జాతితోను, గుణం గుణంతోను సంపదిస్తున్నవి.

కవికర్ణవూరగోప్వామి ప్రకారం శ్రీకృష్ణుని మిత్రులు నాలుగు విధాలు (ఈ విభజన ప్రేమయొక్క, నర్మజ్ఞత యొక్క అధిక్యమీద ఆధారపడినది):

1. సఖుడు	2. ప్రియసఖుడు
3. నర్మసఖుడు	4. ప్రియనర్మసఖుడు

అట్లాగే నాయిక విషయంలో కూడా :

1. సఖి	2. ప్రియసఖి (ఛాయవలె అనుసరించి ఉండేది)
3. నర్మసఖి	4. ప్రియనర్మసఖి (=స్వ-పర సంకోచం లేనిది)

18. దూతకర్మలు :

శృంగారప్రకాశం, 28 వ ప్రకాశనంలో, భోజుడు 24 దూతకర్మలను పేర్కొన్నాడు (ఇందులో కొన్ని ఇంతకుముందు పేర్కొన్నవే):

1. ప్రవేశం, 2. విశ్వాసనం, 3. ఉపావర్తనం, 4. అనువర్తనం, 5. కార్యోపవ్యాసం, 6. అవస్థానివేదనం, 7. ఇంగితాకారజ్ఞానం,

8. ఉపాయజ్ఞానం, 9. ప్రకరణజ్ఞానం, 10. ప్రతారణం, 11. సమాశ్వాసనం, 12. అత్యయప్రతీకారం, 13. ప్రయోజ్య ప్రేషణం, 14. సంధిరక్షణం, 15. ప్రతాపవ్యావర్తనం, 16. ప్రయోజ్యోపజ్ఞానం, 17. పరాక్రమణం, 18. బంధు రత్నావహారం, 19. మిత్రోపగ్రహం, 20. సుహృద్విభేదం, 21. చారజ్ఞానం, 22. గూఢదండాతిచారం, 23. చారసమాధానం, 24. సమాధిమోక్షణం.

— ఈ కర్మలలో మరల అనేక భేదాలున్నవి. (ఉదా: ప్రవేశం 18 విధాలు). ఈ భేదోపభేదాలకు మాలతీమాధవం నుంచి చాలా ఉదాహరణలు ఈయబడినవి.

ఉపమైకాశైల్యాషీ సం

ప్రాప్తాచిత్రభూమి భేదాన్ ।

రంజయంతి కావ్యరంగే

నృత్యంతీ తద్విదాం చేతః ॥

-అప్పయ్యదీక్షితులు

4. నాయకలు

కావ్యం యశనేఽర్థకృతే వ్యవ
హారవిదే శివేతరక్షతయే ।

సద్యఃపర నిర్వృతయే కాంతా
సమ్మితతయోపదేశయుజే ॥

కావ్యప్రకాశము-I-2

నాయికలు

మూలం : ఏతే తు నాయకా జ్ఞేయా కావ్యబంధేషు సర్వదా ।
 నాయికాశ్చైవ నక్యమి చతస్రః పున రేవ తు ॥
 దివ్యాచ నృపవత్సీచ కులస్త్రీ గణికా తథా ।
 ఏతాస్తు నాయికా జ్ఞేయా వానా ప్రకృతిలక్షణాః ॥
 ధీరా చ లలితా చైవ ఉదాత్తా నిభృతా తదా ॥
 దివ్యా రాజాంగనాశ్చైవ గుణైర్ముక్తా భవంతి హి ।
 ఉదాత్తా నిభృతా చైవ భవేత్తు కులజాంగనా ॥
 లలితే చాప్యుదాత్తే చ గణికా శిల్పకారికా ।

-(నా.శా. XXIV-23-26)

తాత్పర్యం : వీరు (=ధీరోదాత్తాది నాయకులు నలుగురు) కావ్యబంధము లందు నాయకులుగా ఉంటారు. ఇంక నలుగురు నాయికలను గూర్చి వివరిస్తాను :

దివ్యస్త్రీ, నృపవత్సీ (=మహారాణి), కులస్త్రీ, గణిక (=సామాన్య =వేశ్య) - ఈ నలుగురు నాయికలు. వీరు శీలాన్ని అనుసరించి, లక్షణాలను అనుసరించి నాలుగు విధాలుగా ఉంటారు - ధీర, లలిత, ఉదాత్త, నిభృత. దివ్య-నృపవత్సలీరువురు ఈ నాలుగు లక్షణాలు కలిగి ఉంటారు. కులజాంగన (= కులస్త్రీ) ఉదాత్త, నిభృతగా ఉంటుంది. గుణికా-శిల్పకారికలు లలితలు, ఉదాత్తలు అవుతారు.

టీక : ఇటువంటి విభజనను అర్పించిన లెవ్వరూ అనుసరించలేదు. అయితే గణిక, తరువాతి కాలంలో 'సామాన్య' అయినది. లలిత-ఉదాత్త వదాలను గ్రహించి, ఉద్ధత-శాంత వదాలను చేర్చి, నాయకులలోని ధీరోదాత్తాది విభజనవంటి విభజనను నాయికల విషయంలో శారదాతనయుడు చేసినాడు. ధీరోదాత్త, ధీరోద్ధత, ధీరలలిత, ధీరశాంత (ఇవి తరువాత వివరింపబడగలవు).

మూలం : త్రివిధా ప్రకృతిః స్త్రీణాం నానాసత్త్వసముద్భవా ।
 బాహ్య చాభ్యంతరా చైవ స్యాద్బాహ్యభ్యంతరా పరా ॥
 కులీనాభ్యంతరా జ్ఞేయా బాహ్య వేశ్యాంగనా స్మృతా ।
 కృతశౌచా తు యా నారీ సా బాహ్యభ్యంతరా స్మృతా ।
 -(వా.శా. XXII-152-53)

నానాశీలాలుగల స్త్రీల ప్రకృతి మువ్విధాలు— బాహ్య, అభ్యంతర, బాహ్య
 భ్యంతర. కులీన 'అభ్యంతర' అవుతుంది; వేశ్యాంగన 'బాహ్య'; ఇంక కృతశౌచ
 'బాహ్యభ్యంతర' అవుతుంది.

టీక : ఈ భేదాలను శీలభేదాలు అన్నప్పటికీ, పీటని వాయికా భేదాలుగా
 వరిగణించవలసి ఉంటుంది. కులీన అంటే కులస్త్రీ=కులజాంగన=ఉన్నత
 కులంలో పుట్టిన స్త్రీ. బాహ్య అంటే వేశ్యాంగన. ఇంక కృతశౌచ అంటే
 శుద్ధశీలంకల లేదా ఒకనికే కట్టుబడి ఉన్న వేశ్య - మృచ్ఛకటికలోని వనంతసేన
 వంటిది. ఈ వందర్భంలో భరతముని ఇంకా ఇట్లా వివరించినాడు.

“నాట్యధర్మమందు స్త్రీ-పురుష సంశ్రయమైన కామోపభోగం బాహ్య-
 అభ్యంతర భేదంచేత రెండు విధాలు. పీటిలో 'అభ్యంతరం' కులీనవరంగా
 వాటకమందు రాజాలచేత అనువరింపబడుతుంది. ఇంక 'బాహ్యం' ప్రకరణమందు
 వేశ్యాగతంగా ఉంటుంది. అంతఃపురోపచారమందు నాయిక కులజకాని, కవ్యకాని
 అవుతుంది. రాజకృతమైన కామోపచారమందు బాహ్యస్త్రీ భోగం వాంఛనీయం
 కాదు. అయివా రాజవకు దివ్యవేశ్యాంగనతో సంగమం కలుగవచ్చు”. ఉదా:
 విక్రమోర్వశీయునుందతి ఊర్వశి. అర్వాచీనులు చెప్పిన స్వీయా-వరకీయా-సా
 మాన్య భేదాలకు భరతముని వేర్కొన్న వైవిధ్యమైన మార్గధర్మకం అయిఉంటుంది.
 పురుషులకు అభిగమ్యయుగు నాయికా గుణాలను, స్త్రీలకు అభిగమ్యుడగు
 నాయక గుణాలను శారదాతపయుడిట్లా వేర్కొన్నాడు (భా.ప్ర. V-27-31):

మూలం : సుహృదయో సుహృదాగః కృతజ్ఞో రూపవాన్ యువా ॥
 మానీ సుశీలః సుభగో విదగ్ధో సంశమాన్ అభీః ।
 అల్పనిద్రో మధురవా గభిగమ్యా భవే త్స్త్రియా ॥
 విజ్ఞానరూపసంపన్నా రూపయౌవనశాలినీ ।
 దేశకాలవిభాగజ్ఞా కలాశిల్పవిషక్షణా ॥
 కార్యకార్యవిశేషజ్ఞా భావజ్ఞా వినయాన్వితా ।

ప్రీడావతి క్షమాయుక్తా లోకయాత్రానువర్తిసి ||
 వినమాదిగుణైర్మృతా పుంసాం గమ్యేన నాయికా ।

తాత్పర్యం : మహోదయుడు, మహాభాగుడు, కృతజ్ఞుడు, రూపవంతుడు, యువకుడు, మాని, -నుశీలుడు, సుభగుడు, విదగ్ధుడు, కులీనుడు, నిర్భయుడు, అల్పనిద్ర కలవాడు, మధురభాషి - ఇటువంటి నాయకుడు స్త్రీలకు అభిగమ్యుడు.

విజ్ఞానసంపన్న, రూపసంపన్న, రూపశాలిని, యౌవనశాలిని, దేశ-కాల విభాగాలు తెలిసినది, కలలు శిల్పాలు-వీటియందు విపుణ, కార్య-అకార్యాలను గుర్తించగలది, భావాలను తెలిసికోగలది, వినయవంతురాలు, ప్రీడావతి, క్షమించగలది, లోకయాత్రను అనుసరించేది - ఇట్టి గుణాలు కల నాయిక పురుషులకు అభిగమ్య అవుతుంది.

భరతముని నాయికా-నాయక భూమికలను ధరించే నటీ-నటులను గూర్చి ఇట్లా వివరించివాడు (నా.శా. XXXV-75-76, 84-86):

మూలం : ఉజ్జ్వలో రూపవాం శ్చైవ దృష్టోపకరణక్రియః ||
 మేధావీ చ విధానజ్ఞః స్వకార్యకుశలో నటః ।

రూప-గుణ-శీల-యౌవన-మన్ద-మాల్యాభరణైః సంపన్నా ।

విశదా ప్సిగ్ధా మధుర వేశలవచనా శుభరక్తకంఠీ చ ||

యోగ్యాయా మక్ష్మభితా లయతాలజ్ఞా రసైశ్చ సంపన్నా ।

సర్వాభరణ సంయుక్తా కంధమాల్యోపశోభితా ||

వినయిత సులై ర్మృతా కర్తవ్యా నాయికా తజ్జైః ।

తాత్పర్యం : ఉజ్జ్వలుడు, రూపవంతుడు, ఉపకరణ క్రియాబద్ధుడు, మేధావి, విధానజ్ఞుడు, స్వకార్యకుశలుడు-అయిన పురుషుడు నటుడు (=నాయక భూమికాధారి) గా ఉండాలి.

రూపసంపన్న, గుణసంపన్న, శీలవతి, యౌవనవంతురాలు, బంగారం వంటి వర్ణరకంఠి కలది, మాల్యా-అభరణ సంపన్న, విశద, ప్సిగ్ధ, మధుర స్వభావ, వేశల వచన, శుభ రక్తకంఠి (= శుభకరమైన అనురాగం నూచించే కంఠస్వరం కలది), అభ్యాస మమయమందు క్షోభపడవిది, లయ-తాలజ్ఞ, రస-

భావజ్ఞ, సర్వాభరణసంయుక్త, గంధ-మాల్యోపశోభిత-అయిన స్త్రీ నాయికా భూమికాధారిణీ కావాలి.

టీక : భరతముని నాయికా-నాయక భూమికలను ధరించే వారే ఎంత ఉన్నతులుగా ఉండవలెనో వర్ణించినప్పుడు, ఇంక అసలు నాయికా-నాయకులు ఎట్లుండవలెనో మనం ఊహించగలం. అంతేకాదు. ఎటువంటిస్త్రీ నాయికా భూమికకు అర్హురాలు కాదో కూడా వర్ణించినాడు: “అస్థానహాసివి, రూక్ష, ఆవిద్ధగతిచేష్టాయుత, దీర్ఘరోష, దీన, ఉద్వృత్త, ఉద్బట, సర్వదోషయుత, గంధ-మాల్య శోభారహిత అయిన స్త్రీ నాయికా భూమికకు అర్హురాలు కాదు” (నా.శా. XXXV-86-87).

ఇప్పుట్ల, నందికేశ్వరుడు నిషిద్ధపాత్రములు వట్ల చెప్పిన శ్లోకం జ్ఞప్తికి రాకమానడు - పుష్పాక్షీ...

మూలం : స్వాన్యా సాధారణ స్త్రీ తద్గుణా నాయికా త్రిధా ।

-(ద.రూ. II-15)

అర్థ : తల్-గుణా=వానియొక్క (=నాయకునియొక్క) సామాన్య గుణాలవంటి గుణాలు కలదై; నాయికా త్రిధా, స్వా-అన్యా-సాధారణ స్త్రీ(=నాయిక కూడా మువ్విధాలు - స్వ(=స్వీయ=స్వకీయ), అన్య(=పర కీయ), సాధారణ స్త్రీ=గణిక=వేశ్య).

తాత్పర్యం : ఆలంకారికులచేత - వతి, ఉపవతి, వైశికుడు అనే భేదాల చేత నాయకుడు మూడు విధాలుగా వర్ణింపబడినాడు. ఆ మువ్వురు నాయకులకు చెప్పబడిన సామాన్య గుణాలే ఈ మువ్వురు నాయికలకు క్రమంగా అనువర్తిస్తాయి - వతి-స్వీయ; ఉపవతి- పరకీయ; వైశికుడు-సామాన్య.

టీక : నాయికలోకూడా నాయక సామాన్యగుణాలైన త్యాగాదులు యథా సంభవంగా ఉంటాయని విశ్వనాథుడు (సా.ద. III-68). భరతముని స్వీయాది భేదాలనుకాని, వతిమున్నగు భేదాలను కాని వర్ణించలేదు. కానీ, ఆయన చెప్పిన ఆభ్యంతర-బాహ్యభేదాలు స్వీయా-సామాన్య భేదాలతో సంబదిస్తాయి.

సింగభూపాలుడు స్వీయాదిభేదాలను ఇట్లా వర్ణించినాడు (ర.సు. I-94):

రసాలంబనభూతా యా నాయికాత్ర నిరూప్యతే ।

స్వకీయా పరకీయా చ సామాన్యా చేతి సా త్రిధా ॥

అర్థం : యా, నాయికా, రసాలంబనభూతా=ఏ, నాయిక, (శృంగార) రసానికి ఆధారంగా; అత్ర, నిరూప్యతే=ఇచ్చట, నిరూపింపబడుతున్నదో; సా=ఆమె (=ఆ నాయిక); స్వకీయా, వరకీయా, సామాన్యా, ఇతి, త్రిధా=స్వకీయ, వరకీయ, సామాన్య, అని, మూడువిధాలు.

తాత్పర్యం : (శృంగార) రసానికి ఆధారమైనది నాయిక. అటువంటి నాయిక మూడువిధాలు.

1. స్వకీయ(=స్వీయ)-శాస్త్రోక్తరీతిగా వివాహంచేసుకొనబడిన భార్య.
2. వరకీయ(=అన్య)-వరుని భార్య.
3. సామాన్య (=వేశ్య=గణిక).

టీక : ఈ మువ్వురిని సంక్షిప్తంగా శారదాతనయుడు ఇట్లా వివరించినాడు (భా. ప్ర. IV-211-13):

“సమానకులం, సమానశీలం కల వరుడు వహ్నిసాక్షికంగా వివాహం చేసి కొంటే, ఆమె ‘స్వీయ’ అవుతుంది. వహ్నిసాక్షికంగా వివాహం అయిన స్త్రీ, భర్త్యవ్యతిక్రమం కలదైతే, ఆమె ‘అన్య’ (=వరకీయ) అవుతుంది. పెండ్లికాని కన్య, కులాచారవ్యతిక్రమం కలది అయితే ఆమెకూడా ‘అన్య’యే అవుతుంది. స్వీయవనితలు భోగేచ్ఛ కలవారు. అన్యవనితలు భోగ-ధనేచ్ఛ కలవారు. గణికలు (=సామాన్యలు) ధనేచ్ఛ కలవారు. కవులు వీరిని ఇట్లాగే వర్ణించాలి.”

1. నాయికా భేదాలు :

కావ్య-వాఙ్మయంలో నాయిక కూడా యథాసంభవాలయిన వాయక గుణాలు కలిగిఉంటుంది. అంటే ప్రబంధవ్యావకర్త్యం (=కథలో అంతటా వ్యాపించి ఉండటం), ప్రధాన ఫలభోక్తృత్వం (=ప్రధానఫలానుభవం), మహాకులీనత మున్నగునవి నాయికా-నాయకు లిరువురికీ సమానమే.

పురుషులలోవలెనే స్త్రీలలోకూడా, తెండు వర్గాలుగా, సమాన విభజన లున్నవి.

I. సర్వసామాన్యం :

- i) ఉత్తమ (=జ్యేష్ఠ)-మధ్యమ-అధమ (=నీచ =కనిష్ఠ) ప్రకృతులు.
- ii) పాత్త్విక-రాజసిక-తామసిక భావోపేతలు.

- iii) దివ్య (=ఇంద్రాణిమున్నగువారు), అదివ్య(=రాణి), దివ్యాదివ్య (=సీతవంటివారు).
- iv) ఉదాత్త, ఉద్భత, లలిత, శాంత.
- v) నాయక, ఉపనాయక, అనునాయక, ప్రతినాయక (సాధారణంగా వట్టపురాణి- రాజు ఇంకో కన్యను ప్రేమించే సమయంలో).
- vi) అభ్యంతర వరివారం.

2. శృంగారవరంగా :

- i) స్వీయ, వరకీయ (=కన్య, అన్య), సామాన్య.
- ii) ముగ్ధ-మధ్య-ప్రౌఢ.
- iii) మదనాతుర, రక్త, విరక్త.
- iv) ధీర, అధీర, ధీరాధీర.
- v) జ్యేష్ఠ, కనిష్ఠ.
- vi) బాహ్య, అభ్యంతర, బాహ్యోభ్యంతర.
- vii) వద్మివి, చిత్రణి, శంఖిణి, హస్తిన.

స్త్రీ-పురుషులందరూ సంక్రమంగా ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ భేదాల చేత మువ్విధాలని భరతముని వివరించినాడు. అర్వాచీనాలంకారికులందరూ కూడా ఈ భేదాలను పాటించివారు.

భోజాదు చెప్పిన సాత్త్విక, రాజసిక, తామసిక భేదాలు వైమూడు భేదాలతో క్రమంగా సంవదిస్తాయి.

దివ్య, అదివ్య, దివ్యాదివ్య భేదాలనేకాక, భరతముని దివ్య, నృపవత్సీ, కులస్త్రీ, గణికభేదాలను కూడా పేర్కొని ప్రకృతిలక్షణ భేదంచేత వీరు ధీర-లలిత-ఉదాత్త-నిభృతలు అవుతారని చెప్పినాడు. ధీరోదాత్తాది నాయకులవలె ఉదాత్తాదినాయకలు కూడా ఉంటారని శారదాతనయుడు వివరించినాడు.

ఇంక శృంగారవరంగా అభ్యంతర, బాహ్య, బాహ్యోభ్యంతర భేదాలను, మదనాతుర, రక్త, విరక్తభేదాలను భరతముని చెప్పినాడు.

స్వీయ, వరకీయ, సామాన్యభేదాలను ధవంజయూదులందరూ చెప్పినారు.

ముగ్ధ-మధ్య-ప్రౌఢ భేదాలు, ధీర-అధీర-ధీరాధీర భేదాలు, జ్యేష్ఠ-కనిష్ఠ భేదాలు, ఇవి స్వీయూదులలోని భేదాలు. స్వీయ, వరకీయ, సామాన్య

కన్య, స్వేరిణి భేదాలచేత నాయికలు అయిదు విధాలని కొందరన్నారు అని రసమేంజరీవ్యాఖ్య. కులజ-దివ్యక్షత్రియ-పణ్యకామినీ భేదాలచేత నాయిక చతుర్విధముని నాట్యదర్పణకారులు (IV.172).

నాయిక, ఉపనాయిక, అనునాయిక, ప్రతినాయిక—వీరు క్రమంగా నాయక, ఉపనాయక, అనునాయక, ప్రతినాయక పద్యశులు. 'ప్రతినాయిక' అంటే 'సవత్ని' అని హేమచంద్రుడు పేర్కొన్నాడు.

పురుషుల విషయంలో బాహ్యపరివారాన్ని వివరించినట్లే స్త్రీలవిషయంలో అభ్యంతర పరివారాన్ని వివరించినాడు భరతముని - ఈ పరివారం 18 విధాలు.

భరతముని స్త్రీలలో నాలుగుయౌవన భేదాలను వివరించినాడు; దీనిని అర్వాచీనులందరు అనుసరించినారు. అంతేకాదు, భరతముని, బాహ్య-అభ్యంతర కామోపచారాలను విపులంగా వర్ణించినాడు; దీనిని శారదాతనయుడు తప్ప తక్కినవారంతగా పాటించలేదు.

భరతముని స్త్రీలలోని మువ్విధములైన సత్త్వజాలంకారాలను మొత్తం 20 వివరించినాడు; వీనిని అర్వాచీనులందరూ వివరించినారు. శృంగార నాయికలకు స్వాధీనభర్తృకాది ఎనిమిది అవస్థలను భరతముని చెప్పినాడు. దీనిని అందరూ అనుసరించారు. మానవులలోని పశు-షక్త్యాదుల ప్రవృత్తిని పురస్కరించుకొని, భరతముని, కామోపచారాన్ని వివరించే సందర్భంలో, ఒక విచిత్రమైన వర్గీకరణ పేర్కొన్నాడు; దీనిప్రకారం, స్త్రీలలో-ప్రవృత్తిని లేదా శీలాన్నివట్టి - 23 భేదాలున్నవి - దేవశీల, అసురశీల... వానరశీల... శ్వశీల...గోశీల. భరతముని చెప్పిన ఈ 23 భేదాలను అర్వాచీనులలో ఒక్క-శారదాతనయుడే మరల వివరించినాడు. కొక్కోకువి 'రతిరహస్యం'లో కాకసత్త్వ (=కాకశీల), జ్యోతిరీశ్వరుని పంచసాయకంలో 'ప్రేతసత్త్వ' అనే భేదాలు కనిపిస్తున్నాయి. ఇంక కామశాస్త్రాదులందు పేర్కొనబడిన వర్గీకరణ మృగి-బాడవి-హస్తవి-వీరు ముగ్గురు క్రమంగా శశ-వృష-అశ్వజాతి పురుషులకు తగిన నాయికలు. అర్వాచీన కామశాస్త్రకర్తలు - కొక్కోకాదులు, వాత్స్యాయనుని ఈ విభజనను అంగీకరించలేదు.

పద్మిని-చిత్రణి-హస్తవి-శంఖిణి-వీరు నలుగురు క్రమంగా శశ-మృగ-అశ్వ-వృష-జాతి పురుషులకు తగినవారు. కాని, తరువాతి వారి విభజన ప్రకారం పద్మిన్యాదులు నలుగురు క్రమంగా పాంచాల-దత్త (=వైశిక) - భద్ర - కూడుమూరులకు తగిన నాయికలు.

2. నాయికల సంఖ్య :

మూలం : స్వీయా త్రయోదశవిధా ద్వివిధా చ పరాంగనా ॥

వేశ్యకైవం షోడశధా తాశ్చావస్థాభి రష్టభిః ।

ఏకైక మష్టథా తాసా ముత్తమాది ప్రభేదతః ॥

త్రైవిధ్య మేవం స చతురశీతి స్త్రిశతీ భవేత్ ।

అవస్థాత్రయ మేవేతి కేచిదాహః పరస్త్రియాః ॥

-(ర.సు. I-157-59).

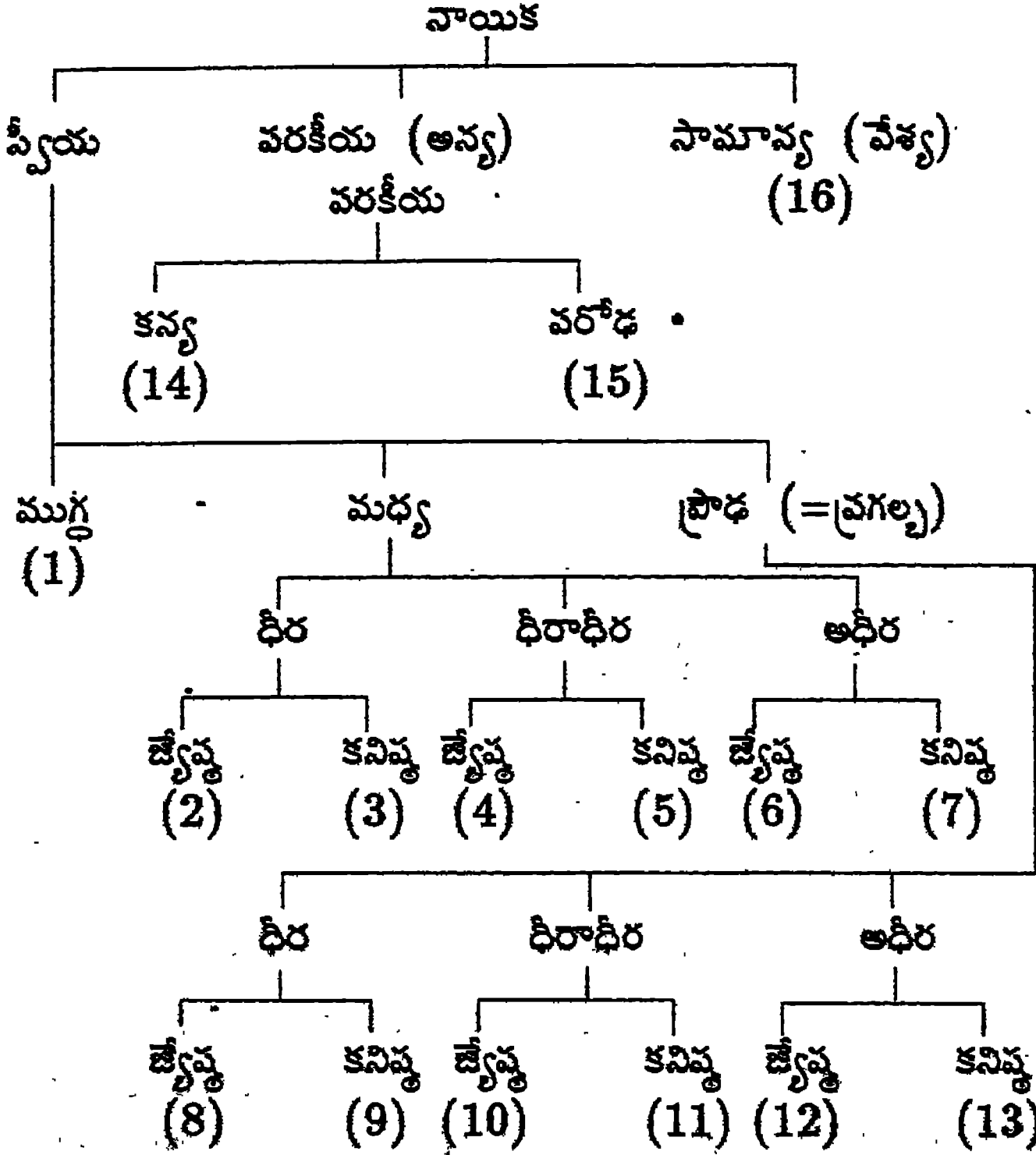
తాత్పర్యం : ముగ్ధ, మధ్య, ప్రౌఢ భేదాలచేత స్వీయ ప్రధానంగా మూడు విధాలు. ముగ్ధ ఒకేవిధం. మధ్యాప్రౌఢలు ధీర-అధీర-ధీరాధీరాది భేదాలచేత, జ్యేష్ఠా-కనిష్ఠా భేదాలచేత ఆరేసి విధాలు. కాగా స్వీయ 13 విధాలు; పరాంగన (=వేశ్య) రెండువిధాలు; వేశ్యఏకవిధం - కాగా నాయికలు 16 విధాలు అవు తున్నారు. ఇందులో ఒక్కొక్కరు స్వాధీనభర్తృకాది వినిమిది అవస్థలు కలిగి ఉంటారు; అంతేకాదు వీరు మరల ఉత్తమాది భేదాల చేత మూడేసి విధాలు అవుతారు - అంటే మొత్తం 384 భేదాలు వస్తాయి ($16 \times 8 \times 3 = 384$). పరకీయకు మూడే అవస్థలుంటాయని కొందరన్నారు.

టీక : నాయికలు 16 విధాలుఅనే సూత్రానికి, మొత్తం భేదాలు 384 అనటానికి మూలపురుషుడు రుద్రభట్టు (కావ్యాలంకారం-I-33-65). అంతే కాదు. జాతి, వయస్సు, అవస్థాది భేదాలచేత నాయికా భేదాలు అసంఖ్యాకము లన్నాడు.

384 భేదాలు, దివ్య-అదివ్య-దివ్యాదివ్య భేదాలచేత మొత్తం (384×3) 1152 భేదాలుఅవుతాయని కొందరు చెప్పిన దానిని భానుదత్తుడు పేర్కొని, ఈ అభిప్రాయం అంగీకారయోగ్యం కాదన్నాడు - కారణం దివ్యాదిభేదాలు జాతి భేదాలేకాని అవస్థా భేదాలు కాకపోవటం. ఇంకా ఇట్లా చెప్పినాడు: ప్రజ్ఞాసామగ్రి లేకపోవటం చేత ముగ్ధకు ధీరాదిభేదాలు ఉండవు; అట్లాగే అష్టవిధావస్థలు కూడా ఉండవు. కానీ, ప్రాచీనుల వ్రాతలనువట్టి, ఇచ్చట నవోడగ్రాహ్యం; అందుచేత ముగ్ధావిషయంలో ఈభేదాలు ఉండవచ్చు. అట్లాగే 'మానం'కల పరకీయ వట్లకూడా ధీరాదిభేదాలు ఉండవచ్చు.

ప్రధాన నాయికా భేదాలను వట్టిక రూపంలో చూడవచ్చు:

పై విభజనలో వరకీయ రెండేవిధాలు; కాని భానుదత్తుడు వరకీయలో క్రింది విధంగా 12 భేదాలు చెప్పినాడు:

వరోధ (=వరకీయ=అన్య) : ధీరాది భేదాలచేత, జ్యేష్ఠ-కనిష్ఠ భేదాలచేత $3 \times 2 = 6$ విధాలు.

అట్లాగే కన్యకూడా ధీరాది భేదాలచేత, జ్యేష్ఠ-కనిష్ఠ భేదాలచేత (3×2) 6 భేదాలు.

ఇంక ముగ్ధ- అజ్ఞాతయౌవన, జ్ఞాతయౌవన భేదాల చేత రెండువిధాలు కాగా మొత్తం $(13+12+1=)26$ భేదాలు.

స్వీయా-వరకీయా- సామాన్యలు అనే వర్గీకరణలో, వాత్సాయనుడు వరకీయకు బదులు 'పువర్బుపు' (=మారుమమపు చేసికొన్నది) అనే భేదం

గ్రహించివాడు. (రుద్రభట్టు దృష్టిలో ఈ పునర్బువు ముగ్ధాతుల్యం). చారాయణుడు 'విధవ'ను, సువర్ణనాభుడు పరివ్రాజికను, ఘోటకముఖుడు వేశ్యాపుత్రిని, ప్రేష్యను (=దాసిని) కూడా నాయికలుగా గ్రహించినారు.

భోజుడు స్వీయాదులకు 'పునర్బు' భేదాన్ని కూడా చేర్చి, దీనిని ప్రధాన వర్గీకరణగా పేర్కొన్నాడు. ఇందులో :

పునర్బువు : అక్షత-క్షత-యాతాయాత-యాయావరభేదాలచేత నాలుగు విధాలు.

సామాన్య : క్షిణ-అమాఢ-వ్యయంవర-స్వైరిణి-వేశ్యా భేదాలచేత అయిదు విధాలు.

వేశ్య : గణిక-విలాసిని-రూపాజీవభేదాల చేత ముప్పిదివిధాలు.

కొందరు, కవ్య (=అమాఢ)ను ప్రత్యేక భేదంగా చెప్పి, పరకీయ ముప్పిదివిధాలన్నారు-సధవ, విధవ, పునర్బువు.

కొందరు పరోఢ (=పరకీయ=అనతి) యందుకొన్ని భేదాలు చెప్పినారు.

గుప్త : భూత-భావి-వర్తమాన రతగోపనంవల్ల ఈమె మూడు విధాలు.

విదగ్ధ : వాగ్విదగ్ధ, క్రియావిదగ్ధ భేదాలచేత రెండు విధాలు.

అక్షిత : తన ఉపవతి అనురాగం ఇతరులకు తెలిసినది; ముదిత-సాహసిక మున్నగు భేదాలచేత అక్షిత వెక్కు విధాలు. కులట-(అనేకులయందు అనురాగం కలది). అనుశయాన (సంకేత భంగంవల్ల దుఃఖపడేది - ఈమె మూడు విధాలు). ముగ్ధా విషయంలో కూడా కొందరు కొన్ని భేదాలు చెప్పినారు: సవోఢ (=అజ్ఞాతయౌవన), విస్రబ్ధసవోఢ (=జ్ఞాత యౌవన), నిపుణ (=వ్యయందూతి).

స్వతంత్ర, జనస్వధీన, వియమితమున్నగు భేదాలచేత సామాన్యకూడా అనేక విధాలు.

పరకీయకు మూడే అవస్థలు ఉంటాయన్న దానిని సింగభూపాలుడిట్లా వివరించినాడు: పరస్త్రీ తొలుత విరహోత్కంఠిత అవుతుంది; పిమ్మట వ్యయంగా విట్టుని వద్దకుపోయి అభిపారిక అవుతుంది; పంకేత స్థానమునకు విట్టుడు రాకపోతే విస్రబ్ధ అవుతుంది (ర.సు. I-160-161).

ప్రాచీనార్వాచీన మతాలను జోడించి, శృంగారమంజరీకర్త ఇట్లా విపులవేచన చేసినాడు. (శృం.మం. పుటలు 3-15) :

1. స్వీయ :

శృంగారరసాలంబన అయిన స్త్రీ నాయిక; ఆమె మూడు విధాలు - స్వీయ, వరకీయ, సామాన్య. స్వీయ: తన భర్తయందు అనురక్త; యావజ్జీవమూ పతియందే అనురక్త; పతివ్రత. స్వీయ మూడువిధాలు - ముగ్ధ, మధ్య, వ్రగల్ప.

ముగ్ధ : పురుషవిశేషం తెలియనది ముగ్ధ; ఈమె రెండువిధాలు - అజ్ఞాతయౌవన, (=స్వీయ యౌవనోత్పత్తి విశేషం తెలియనిది); జ్ఞాతయౌవన (=స్వీయయౌవనోత్పత్తిని గుర్తించినది).

జ్ఞాతయౌవన రెండు విధాలు : నవోధ (=లజ్జా-భయాలకులోనైన రతికలది); విప్రబ్ధనవోధ (పతిలాలనతో విశ్వాసం కలిగినది).

మధ్య : లజ్జ, కామం సమానంగా కలది మధ్య; ఈమె రెండు విధాలు: ప్రచ్ఛన్న మధ్య, ప్రకాశమధ్య. లజ్జా-కామములు సమానమని పతికిమాత్రమే తెలిసినది ప్రచ్ఛన్నమధ్య; లజ్జా- అనురాగాలు సమానములని చెలికత్తెలకు కూడా తెలిసినది ప్రకాశమధ్య.

వ్రగల్ప :- మదనునిచేత జయింపబడిన లజ్జకలది వ్రగల్ప (=ప్రౌఢ); (ఈమె పతిని ప్రేమతో లాలించగలదు); వ్రగల్ప రెండు విధాలు : రతి ప్రీతమతి (మరల మరల సంగమం కోరేది); రత్యానంద వరవశ (=సంగమ పంతువ్వయై వరవశం పొందేది).

ధీరమున్నగువారు :

మధ్యధీర : కోపనూచకంగా మాటాడేది.

మధ్య అధీర : అన్యాయదేశంగా పతిమీద కోపం ప్రకాశింపజేసేది.

మధ్యధీరాధీర : కొంతవ్యంగ్యంగా, కొంతప్రకాశంగా కోపం ప్రకటించేది.

వ్రగల్పధీర : రతిని పరిహరించి, తన కోపం ప్రకటించేది.

వ్రగల్ప అధీర : తర్జనతాడనాదుల ద్వారా తన కోపం ప్రకటించేది.

వ్రగల్పధీరాధీర : రతిని పరిహరించటం, తర్జనాదులు-వీటి ద్వారా తన కోపం ప్రకటించేది.

జ్యేష్ఠ : పతియొక్క ప్రేమను అధికంగా పొందేది.

కనిష్ఠ : పతియొక్క ప్రేమను తక్కువ పొందేది.

2. పరకీయ :

పరపురుషానురక్త పరకీయ : ఈమె రెండు విధాలు - కన్య, పరోధ.

కన్య : వివాహం కానిది; పితరులకు తెలియకుండా పరపురుషునియందు అనురాగం కలది.

పరోధ : వివాహమైనది; కాని పరపురుషానురక్త. పరోధ రెండు విధాలు - ఉద్బుద్ధ, ఉద్బోధిత.

ఉద్బోధిత మూడు విధాలు : దీర, ఆధీర, దీరాధీర.

ఉద్బుద్ధకూడా మూడు విధాలు : గుప్త, నిపుణ, లక్ష్మిత.

గుప్త మూడు విధాలు : వృత్త మరతగోపన (=జరిగిన మరతాన్ని దాచినది), వర్తిష్వమాణ (=జరుగబోయే) మరతగోపన, వృత్త-వర్తిష్వమాణ మరతగోపన.

నిపుణ మూడు విధాలు : వాక్ నిపుణ, క్రియానిపుణ, పతివంచనా నిపుణ.

లక్ష్మిత రెండు విధాలు : ప్రచ్ఛన్నలక్ష్మిత, ప్రకాశలక్ష్మిత.

ప్రకాశలక్ష్మిత నాలుగు విధాలు : కులట, ముదిత, అనుశయాన, సాహసిక.

అనుశయాన మూడు విధాలు : విఘటిత సంకేత, అప్రాప్త భావిసంకేత, శంకిత సంకేత జారగమన.

ఇట్లా ముఖ్య-అవాంతర భేదాల మొత్తం ఇరవై అయిదు. ప్రగల్భ యొక్క దీరాదిభేదాలు పరకీయకు కూడా అవ్వయిస్తాయి.

ఉద్బోధిత : ఏదోవిధంగా వాయకుని చేత ప్రేరేపింపబడినది.

ఉద్బుద్ధ : వాయక సౌందర్యంచూచి, తానే అనురాగిణి అయ్యేది.

నిపుణ : జారిటీవర్తనమందు చతుర; ఈమె స్వయందూతి కూడా అవుతుంది.

వాణ్ణీపుణ : మరతేచ్ఛను మూటల ద్వారా జ్ఞాపకం చేసేది.

క్రియానిపుణ : చేష్టలతో మరతేచ్ఛను జ్ఞాపకం చేసేది.

వతివంచనా నిపుణ : తన ప్రవర్తనను గుర్తించిన పతిని వంచించి, జార సంభోగం చేసేది.

లక్షిత : తన జారసంభోగం నఖులకు తెలిపినది.

ప్రచ్ఛన్న లక్షిత : నఖులతో, స్వబుద్ధితో ఆలోచించి, వరపురుషానురాగం సాధించుకొనేది.

ప్రకాశలక్షిత : కటాక్షాది చేష్టలతో లోకానికి స్పృటంగా తెలిసిన వరపురుషానురాగం కలది.

కులట : జారకులమందు తిరిగేది.

ముదిత : ఇష్టం ప్రాప్తించినందువల్ల హర్షంపొందేది.

అనుశయాన : సంకేతం లభించకపోవటంవల్ల వ్యాకులపడేది.

విఘటిత సంకేత : లభించిన సంకేతం విఘటితంకావటం వల్ల ఖిన్నురాలు అయ్యేది.

అప్రాప్తభావి సంకేత : సంకేత ప్రాప్తి విషయంలో సందేహం కలది.

శంకిత సంకేత : జారగమన : సంకేత స్థలానికి ఉపవతి రాడేమో అని శంకించేది.

సాహసిత : సాహసంతో జారసంభోగం చేసేది.

3. సామాన్య :

వివాహం కావది, ధనంకోసం అనేకపురుష సంభోగంచేసేది సామాన్య; ఈమె అయిదు విధాలు— స్వతంత్ర, జనవ్యధీన, నియమిత, క్లప్తానురాగ, కల్పితానురాగ.

స్వతంత్ర : స్వచ్ఛంద విహారిణి.

జనవ్యధీన : తల్లివాటుది (తల్లి ఆజ్ఞను దాటలేనిది).

నియమిత : ఒక్కవి ఆశ్రయంలో ఉన్నది.

క్లప్తానురాగ : ఒక్కవియందే అనురాగం కలది. ఈమెవల్ల దీరాది భేదాలు ఉంటాయి.

కల్పితానురాగ : విత్తంకోసం అనురాగాన్ని నటించేది.

3. స్వీయాదినాయికలు :

1. స్వీయ :

మూలం : సంవత్కాలే వివత్కాలే యా న ముంచతి వల్లభమ్ ।

శీలార్జవ గుణోపేతా సా స్వీయా కథితా బుధైః ॥

సాచ స్వీయా త్రేధా ముగ్ధా-మధ్యా-ప్రౌఢేతి కథ్యతే ।

-(ర.సు. I-95-96)

అర్థం : సంవత్కాలే, వివత్కాలే = సంవదఉన్న సమయంలో (నేకాక), ఆవద సరిభవించినప్పుడు (కూడా); యా, వల్లభం, న ముంచతి = ఎవతె (=వీ స్త్రీ) భర్తను విడనాడదో; శీల-అర్జవ-గుణ-ఉపేతా = మంచిశీలం, అర్జవం (=ఋజుస్వభావం, చక్కదనం), నద్గుణాలు కలిగి ఉంటుందో; సా, స్వీయా, బుధైః, కథితా = ఆమె (=ఆనాయిక), స్వీయ (అని) పండితుల చేత, చెప్పబడినది.

సా(చ) = ఆ స్త్రీ; ముగ్ధా-మధ్యా-ప్రౌఢా (=ప్రగల్భా), ఇతి, త్రేధా, కథ్యతే = ముగ్ధ, మధ్య, ప్రౌఢ, అని, మూడు విధాలుగా చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : వీ స్త్రీ మంచిశీలం, అర్జవం, నద్గుణాలు కలిగినదై, సంవత్ కాలంలోనే కాక, వివత్కాలంలో కూడా భర్తను విడనాడదో, ఆమె, 'స్వీయ (నాయిక)' అవుతుంది. స్వీయ మూడు విధాలు - ముగ్ధ (=నవవధువు), మధ్య (=పడిమియోపవనంలో ఉన్నది), ప్రౌఢ (=ఆరితేరినది).

టీక : సమాన కులశీలములు కలదై, పహ్నిసాక్షికంగా (వేద-శాస్త్రానుసారంగా) పాణిగ్రహణం చేయబడిన నాయిక ధర్మవత్తి లేదా స్వీయ అవుతుంది అని భా.ప్ర. 'శీలం' అనగా స్వభావం, పద్వ్యుత్తం అని అమరకోశార్థం.

ద.రూ. విర్వచనంలోని "శీలార్జవాయుక్" ను ధరికుడు "శీలం (=మవృత్తం) కలది; పతివ్రత, అకుటిల, లజ్జావతి, పురుష (=భర్త) ఉపచారవివృణ అయిన నాయిక స్వీయ" అని వ్యాఖ్యానించినాడు.

స్వీయ-వికాంత సంభోగలాలన అని శారదాతనయుడు, గృహకర్మషక్తి అని విశ్వనాథుడు, మరణమందు కూడా భర్తను విడనాడనిది అని శృంగారతిలక కారుడు, క్షమించగలది అని రసమంజరీకారుడు అధికంగా చెప్పినారు.

ఉదా : కిం తాతేన నరేంద్ర శేఖరఖాలీధాగ్రపాదేన మే
 కిం వా మే శ్వశురేణ వానవమహాసింహానాధ్యాసినా ।
 తే దేశా గిరయశ్చ తే వనమహీపైవచ మే వల్లభా
 కౌసల్యాతనయన్య యత్ర చరణౌ వందే నందామి చ ॥

-(ర.సు. I-95)

- (భర్తతో వనగమనమునకు సిద్ధపడిన సీత) రారాజుల కిరీట కోటులచేత స్పృశింపబడిన పాదాగ్రాలుకల నాతండ్రి వలన ఏమి ప్రయోజనం? ఇంద్రుని మహాసింహాసన మధిష్ఠించిన మామగారి వల్ల ఏమివని? కౌసల్యాతనయుడు ఎచ్చటెచ్చట నడయాడుతాడో ఆదేశాలు, ఆగిరులు, ఆ వనవృక్షాలు - అవేనాకు ప్రియం; ఆ శ్రీరామచంద్రుని పాదాలకు ప్రణమిల్లుతూ, నేను ఆనందిస్తాను.

టీక : భరతముని చెప్పిన ప్రథమ-ద్వితీయ-తృతీయ యౌనవ భేదాలకు క్రమంగా ముగ్ధా-మధ్యా-ప్రాధాభేదాలు అవ్యయిస్తాయి.

(1) ముగ్ధ (స్వీయ నాయికా భేదం) :

మూలం : ముగ్ధా నవవయః కామా రతౌ వామా మృదుః కృధి ॥

యతతే రతిచేష్టాయాం గూఢం లజ్జామనోహరా ।

కృతావరాధే దయితే వీక్షతే రుదతీ సతీ ॥

అప్రియం వా ప్రియం వాపి న కించి దపి భాషతే ।

-(ర.సు. I.96-98)

అర్థం : నవవయః, కామా=నవవయస్సు (=నూత్నయౌవనం), క్రొత్త వలపు కలది; రతౌ, వామా, కృధి, మృదుః=రతిక్రియయందు, విపరీతంగా ఉండేది లేదా స్వాతంత్ర్యం వహించనిది, కోపంవచ్చినప్పుడు (కూడా) మృదువుగా ఉండేది; రతిచేష్టాను, గూఢం, యతతే, లజ్జా, మనోహరా=రతి చేష్టలయందు, గూఢంగా, ప్రవర్తించేది, సిగ్గుతో, మనోహరంగా కప్పట్టేది; దయితే, కృతావరాధే, వీక్షతే, రుదతీ, సతీ=భర్త, అవరాధం చేసినప్పటికీ, ఊరక చూస్తూఉండేది, లేదా రోదించేది; అప్రియం, వా, ప్రియం, వా, కించిత్, అపి, న, భాషతే =అహితం కావీ, హితం కావీ, కొంచెంకూడా, పలుకవిది - (ఇట్టిప్రే) ముగ్ధా=ముగ్ధా (నాయిక అవుతుంది).

తాత్పర్యం : నవవయస్సులో ఉన్నది (పాశాంతర-నవవయః=క్రొత్తగా పెండ్లి అయినది), క్రొత్తగా వలపు కలిగివది, రతిక్రీడలందు స్వాతంత్ర్యం

వహించనిది, రతిక్రీడలందు గూఢంగా ప్రవర్తించేది, కోపంవచ్చినప్పుడు కూడా మెత్తగా ఉండేది, సిగ్గుతో మనోహరంగా కన్పట్టేది, భర్త అవరాధం చేసినప్పుడు కూడా ఏడుస్తూ, ఊరక ఉండటమే తప్ప ప్రేయంకానీ, అప్రేయం కానీ కొంచెం కూడా చెప్పనిది ముగ్ధానాయిక అవుతుంది.

టీక : “నవవయః కామా, రతి వామా, మృదుఃక్రుధి” - అని ధనం జయుడు (ద.రూ.II.16). “లజ్జచేత మన్మథ భావాన్ని అణచుకొనేది” అని విద్యానాథుడు; “శీల-ఆర్జవాలకులది, రహస్య సంభోగం ఇచ్చగించేది” అని శారదాతనయుడు; “క్రొత్త క్రొత్త నగలయందు కోరికకలది” అని భానుదత్తుడు - అధికంగా చెప్పినారు. ఇంకముగ్ధా నాయికల కన్యల - అనురాగాన్ని ఇంగితాన్ని ఇట్లా వర్ణించినాడు విశ్వనాథుడు (నూ. 155.III-132): అనురాగిణీయగు బాల-ప్రియుడు తనను చూస్తే సిగ్గుపడుతుంది. అతనిని ఎప్పుడూ సమ్ముఖంలో చూడదు; చాటునుండి లేదా అతడు సంచరిస్తున్నప్పుడు, లేదా అతడు తనను దాటిముందుకు వీగినప్పుడు అతనిని చూస్తుంది. ప్రేయుడు వలుమూరు అడిగినప్పటికీ ప్రాయీకంగా, మెల్లమెల్లగా, తలవాలి, గద్గదంతో, క్రిందుచూస్తూ, ప్రేయంగా, ఇంచుక వలుకుతుంది. అన్యులు అతని కథను చెప్పకొంటున్నప్పుడు, తాను వేరొకచోట చూస్తూ, సావధానంగా వింటుంది.

“అంకురిత యౌవన ముగ్ధ” అని రసమంజరీకారుడు చెప్పగా దానిని అంగీకరించక “పురుష విశేష-అవభిజ్ఞ ముగ్ధ” అని విర్వచించి, జ్ఞాతయౌవన, అజ్ఞాతయౌవన అనే ముగ్ధా భేదాలను, జ్ఞాతయౌవనలోని నవోధ, విస్రబ్ధనవోధా భేదాలను అంగీకరించినాడు శృంగారమంజరీకారుడు.

అజ్ఞాతయౌవన : స్వీయయౌవనోత్పత్తిని ఎరుగవిది.

జ్ఞాతయౌవన : స్వీయయౌవనోత్పత్తిని ఎరిగినది.

నవోధ : (=కొత్తగా పెండ్లి అయినది); లజ్జాభయాలకు వశమైన రతి కలదు.

విస్రబ్ధ (నమ్మిక కుదిరిన) నవోధ : పతిలాభంతో, విశ్వాసం కుదిరినది (=దెదరు తిరిగివది).

పై భేదాలన్నింటికీ అలంకారములు ఉదాహరణ లిచ్చినారు.

నవోధా ఉదాహరణ:

హస్తే ధృతాఽపి, శయనే విశేషితాఽపి,
క్రోడేక్యతాఽపి, యతలే బహి రేవ గన్తుమ్ ।

జాసీమహే నవవధూ రథ తన్య వశ్యా
యః పారదం స్థిరయితం క్షమతే కరేణ ॥

-(ర.మం. 7)

- చేయి వట్టుకొన్నప్పుడు, పొన్నుమీద ఉంచినప్పుడు, కౌగలించు కొన్నప్పుడు కూడా (గది మంచి) వెలువలికి పోవుటకే అమె వ్రయత్నిస్తున్నది. పాదరసాన్ని కదలకుండ వట్టుకొనే నేర్పుకలవాడే నవవధువును వశం చేసుకొనగల సమర్థుడని తలంచుచున్నాము.

(2) మధ్య (స్వీయ నాయికా భేదం) :

మూలం : సమానలజ్జామదనా ప్రోద్య త్తారుణ్య శాలినీ ॥

మధ్యా కామయతే కాంతం మోహంత సురతక్షమా

మధ్యా త్రేధా మానవృత్త్యా ధీరాధీరోభయాత్మికా ॥

-(ర.మ. I-98-99)

అర్థం : సమాన లజ్జా-మదనా = సిగ్గు, కామం సమంగా ఉన్నది; ప్రోద్యత్-తారుణ్య శాలినీ = వృద్ధిపొందిన యౌవనం కలది; కాంతం కామయతే = కాంతుని నన్నిధిని నిత్యం కోరుకొనేది; మోహంత సురతక్షమా = తనకు పారవశ్యం కలిగే వర్యంతం సురతాన్ని సహించేది (పాశాంతరం- మోహంతే సురతక్షమా = తనకు పారవశ్యం కలిగిన తరువాత కూడా సురతాన్ని సహించేది); మధ్యా = మధ్యా (నాయిక అవుతుంది).

మానవృత్త్యా = 'మానం' అనే కోప వ్యాపారం చేత; ధీర-అధీర-ఉభయాత్మికా = ధీర, అధీర, ధీరాధీర అనే భేదాలు కలదై; మధ్యా, త్రేధా = మధ్యా నాయిక, మూడువిధాలు.

తాత్పర్యం : లజ్జ కామం సమానంగా కలది, విజృంభించిన యౌవనం కలది, కాంతుని నన్నిధిని నిత్యం కోరుకొనేది, తనకు పారవశ్యం కలిగే వర్యంతం సురతాన్ని సహించేది - మధ్యానాయిక అవుతుంది. 'మానం' అనే కోప వ్యాపారం వల్ల మధ్యా నాయిక మూడు విధాలు - ధీర, అధీర, ధీరాధీర.

టీక : స్వీయాభేదం అయిన మధ్యా నాయికకు, ప్రీయావరారం వల్ల మువ్విధాలుగా 'మానం' కలుగుతుంది - లఘుమానం, మధ్యమానం, గురుమానం.

మానంతో ఉన్న నాయిక మువ్విధాలుగా ప్రీయుని నిందిస్తుంది - అంటే అమె మూడువిధాలుగా ఉండవచ్చు; ధీర, అధీర, ధీరాధీర.

“అతివిశ్వాసం వల్ల మధ్యాహ్నం అతివిప్రబుధుడవు”

అవుతుంది అని చెప్పిన రసమంజరీభావాన్ని శృంగారమంజరీకారుడంగీకరించక ప్రచ్ఛన్నమధ్య, ప్రకాశమధ్య అనే భేదాలను తాను వేరే చెప్పినాడు.

ప్రచ్ఛన్నమధ్య : లజ్జా-అనురాగాల సామ్యం (=సమానత్వం) వల్లకే మాత్రమే తెలిసినది.

ప్రకాశమధ్య : లజ్జా-అనురాగాల సామ్యం సఖ్యాదులకు క్షుణ్ణతెలిసినది.

ఉదా : సమానలజ్జా - అనురాగాలకు :

స్వావే ప్రయానన విలోకనహాని లేవ (సమానలజ్జా) (సమానలజ్జా)

స్వావచ్యతా ప్రేయకరగ్రహణ ప్రసంగం సమానలజ్జా : అనురాగాల

ఇత్యం సమానలజ్జా పరిచింతయంతి రసమంజరీ

స్వావం విధాతు మపి హతు జుహి ప్రవేదే

-(రసమంజరి-9)

— నిద్రిస్తే ప్రయాననం చూడటం కుతురదు (ఇది అనురాగం), నిద్రించటంమానితే ప్రయరువువట్టుకుంటాడు (ఇది సిగ్గు) - ఇట్లా అలోచిస్తూ అపరోజముఖి నిద్రపోలేక, నిద్రమానలేక వ్యాకులపడతున్నది.

ప్రకాశమధ్య : నిద్రపోలేక, నిద్రమానలేక వ్యాకులపడతున్నది.

ప్రయాననం సల్లాప వృత్తం వమయే మహంతరాయ ఇతి

నవాచరి! కరోమి కిం వద భవతి సవత్స మే లజ్జా

-(ప్రసంగ-29)

అలా! ప్రయాననం సల్లాప వృత్తం వమయే మహంతరాయ ఇతి

మహంతరాయం కలిగిస్తున్నది; నేను ఏమిచేసేది?

కావున అయిన మధ్యాహ్నంకు ఉదాహరణగా “స్మర రస వదీపూరే

జోతా హాసే అపి రసితా అనురాగస్థితిని ఉపసంహరించుట

(3) ప్రకాశమధ్య (ప్రకాశ) (స్వయన్మానుక భేదం) : ఇది ప్రకాశమధ్య

మూలం : సంపూర్ణ యౌవనోన్మత్తా ప్రగల్భా రూపమన్మత్తా

ఇది ప్రకాశమధ్య అనే పరిచయం ఇచ్చింది. ఇది ప్రకాశమధ్య

రస ప్రకాశమధ్య అనే పరిచయం ఇచ్చింది. ఇది ప్రకాశమధ్య

మామూల్యా ప్రగల్భా ప్రేతా నిత్యదివ్యతా

-(రసమంజరి-101-03)

అర్థం : సంపూర్ణ యౌవన-ఉన్మత్తా=నిండుయౌవనంతో మదించినది; రూఢమన్మథా=మన్మథ వ్యాపార పారంగత; రతికేళిషు, దయిత-అంగేవిలీన-వీవ, యతతే=రతికేళులందు, నాయకుని శరీరంలో లీనమైపోయిన దానివలె, ప్రవర్తించేది; రతి ప్రారంభమాత్రేణ, ఆనందమూర్ఛనాం గచ్ఛతి=రతిక్రీడ ఆరంభంలోనే ఆనందంతో పరవశత్వం చెందేది; ప్రగల్భా=(స్వీయా) ప్రగల్భా (నాయిక అవుతుంది).

మానవృత్త్యా, ధీరాదిభేదతః, ప్రగల్భా, అపి, త్రేధా='మానం' చేత, ధీర-అధీర-ధీరాధీర అనే భేదాలవల్ల, ప్రగల్భానాయిక, కూడా (మధ్యానాయిక వలె), మూడేసివిధాలు.

తాత్పర్యం : సంపూర్ణ యౌవనంతో మదించినది, మన్మథ వ్యాపార పారంగతురాలు, ప్రియుని శరీరంలో లీనమైపోయినదా అన్నట్లుగా రతిక్రీడ లలో ప్రవర్తించేది, రతి ప్రారంభంలోనే ఆనందపరవశ (=ఆచేతన) అగునది స్వీయాప్రగల్భా(=ప్రౌఢా) నాయిక అవుతుంది.

స్వీయామధ్యానాయికవలె, స్వీయా ప్రౌఢానాయిక కూడా మానవృత్తి చేత మూడేసివిధాలు— లఘుమాన, మధ్యమాన, గురుమాన; ధీర, అధీర, ధీరాధీర.

టీక : పృథాంధయు, గాఢయౌవనయు, సమస్తరత కోవిదయు, భావోన్నతయు, స్వల్పప్రీడయు, అక్రాంత నాయకయు 'ప్రగల్భా' అనబడుతుంది అని విశ్వనాథుడు (సా.చ. 102 మా.).

రతప్రగల్భకు అమరుశతకమందలి శ్లోకం (కాంతే తల్ప ముపాగతే...), అల్పప్రీడకు అమరుశతక మందలి 6వ శ్లోకం (కృచి త్తాంబూలాక్తః...) ఉదాహరణలు.

“పతిమాత్ర నిష్ఠా కుతీ కలావకోవిద ప్రగల్భా” అని రసమంజరీకారుడు చెప్పిన దానిని త్విరమం కారుడు తోపిస్తున్నాడు; పరికియా-పామావ్యలు కూడా ప్రగల్భానామచక్రవర్తి చెప్పి ఉత్తరాలు చెప్పి, ఉదాహరణలు ఇచ్చినాడు.

ప్రగల్భా : మదిమదితంత్ర ప్రగల్భా (=మదిమదిచేత జయించబడిన లక్ష్మికలది).

స్వీయా ప్రగల్భా : పతిని ప్రేమతో లాలించేది స్వీయా ప్రగల్భా; అమరేందు విధాలు - రతిప్రీతిమతి, రతానందపరవశ.

రతిప్రీతిమతి : మరల మరల వతి సంగమం కోరేది.

రత్యానంద వరవశ : సంగమ సంతృప్త్యై, ఆనంద వరవశ అయ్యేది.

2. పరకీయ :

మూలం : పరానురాగ వ్యాపారగోపనే దత్తమానసా ।

పరకీయేతి సా ప్రోక్తా భరతాగమవేదిభిః ॥

సా చాపి ద్వివిధా కన్యా పరోధా చేతి భేదతః ।

-(ర.మ. I-107-08)

అర్థం : (యా); పర-అనురాగ వ్యాపార గోపనే=(ఎవతె) పరపురుషుని తోడి తన అనురాగ వ్యాపారాన్ని కప్పిపుచ్చటంలో (=పరపురుషుని తోడి తన ప్రేమ కలాపాలను రహస్యంగా ఉంచుకొనటంలో); దత్తమానసా=ఇవ్వబడిన (=నిమగ్నమైన) మనస్సుకలది అవుతుందో; సా, పరకీయా, ఇతి, భరతాగమవేదిభిః, ప్రోక్తా=ఆమె, పరకీయ, అని భరతవేదవేత్తలచేత, చెప్పబడినది.

సా(చ)=ఆమె (=ఆ పరకీయా నాయిక); కన్యా, పర-క్షుధా, ఇతి, ద్వివిధా, పరికీర్తితా=కన్య (=అనూధ=అవివాహిత), పరోధ (=వరుని వివాహమాడినది=పరభార్య), అని రెండు విధాలుగా చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : పరపురుషునితోడి తన ప్రేమకలాపాలను రహస్యంగా ఉంచుకొనేది పరకీయ నాయిక అవుతుంది. ఈ పరకీయ రెండు విధాలు-1. కన్య (అవివాహిత=అనూధ=వివాహంకానిది), 2. పరోధ (=వరునిభార్య=వివాహం అయినది).

టీక : 'కన్య' అంటే వివాహంకానిది; అంటే నాయకునకు అందు బాటులో లేనిది అని అర్థం. కన్యగా ఉన్న పార్వతిని ఇందుకు ఉదాహరణగా ఇచ్చినాడు సింగభూపాలుడు; అందుచేత, నిజానికి కన్య పరకీయ కాదు. కానీ, కన్య, కులాచారాన్ని అతిక్రమించినప్పుడు మాత్రమే, పరకీయ అవుతుంది. కన్య, నాటకాదులందు ప్రధానంగానూ, అప్రధానంగానూ కూడా ఉంటుంది; మాలతీమాధవమందలి మాలతి, మదయంతికలు క్రమంగా, ఇందుకు ఉదాహరణములవ్వాడు సింగభూపాలుడు. పరోధను ఎన్నడును ప్రధానరసనాయికను చేయరాదు. కన్యను, కవి ఇచ్ఛానుసారంగా, ప్రధాన రసనాయికను లేదా అప్రధానరసనాయికను చేయవచ్చును (ర.మ. II-20-21).

వివాహిత భర్తయొక్క అధీనంలో ఉంటే, కన్య తలిదండ్రుల అధీనంలో ఉంటుంది. శృంగారమంజరీకారుని ప్రకారం వరపురుషానురక్తికలిగి ఉంటేనే ఆమెను వరకీయ అనవచ్చు; అది రహస్యంగా ఉంచుకొనటం తరువాతి విషయం.

“గుప్త, విదగ్ధ, లక్ష్మిత, కులట, అనుశయాన, ముదిత ప్రభృతులు వరకీయయందే అంతర్భవిస్తారు” అంటూవారిని సోదాహరణంగా వివరించినాడు రసమంజరీకారుడు భానుదత్తుడు.

వరకీయా భేదాలు :

(1) కన్య :

మూలం : (తత్ర) కన్యా త్వనూథా స్యాత్ సలజ్ఞా పితృపాలితా ||

సఖీ కేలిషు విస్రబ్ధా ప్రియే ముగ్ధా గుణాన్వితా ।

-(ర.సు. I-108-9)

అర్థం : అనూథా, సలజ్ఞా, పితృపాలితా = అవివాహిత, లజ్జావతి, పితృపాలిత (=తండ్రిసంరక్షణలో ఉన్నది); సఖీకేలిషు విస్రబ్ధా, ప్రియే ముగ్ధా గుణాన్వితా=చెలుల తోడే ఆటలందు మక్కువ కలది, (సాధారణంగా) ప్రేమ విషయంలో ముగ్ధా నాయికయొక్క గుణాలుకలది; కన్యా (తు), స్యాత్=కన్య, అవుతుంది.

తాత్పర్యం : అవివాహిత, లజ్జావతి, పితృపాలిత, సఖీకేలిరత, ప్రియుని పట్ల ముగ్ధాగుణాన్విత అయినది ‘కన్య’ (‘యువతి’ కూడా అయి ఉండాలని భ.ర.ప్ర.)

ఉదా :

తాం నారదః కామచరః కదాచిత్, కన్యాం కిల ప్రేక్ష్య పితుః సమీపే ।

సమాదిదేశైకవధూం భవిత్రీం ప్రేష్ణా శరీరార్దహరా హరస్య ॥

-(కు.నం.1-50)

— న్వేచ్ఛా సంచారియగు నారదుడొకప్పుడు కన్యయగు పార్వతిని తండ్రియగు హిమవంతుని యొద్దచూసి, ఆమె శివునికి ఏకైకపత్ని కాగలదని, అనురాగంతో ఆమెని శరీరంలో పగపాలు కాగలదని తెలియజెప్పినాడు.

టీక : పై లక్షణంలోకాని, ఉదాహరణలో కాని ‘వరపురుషానురక్తి’ ప్రవక్తి లేదని గ్రహించదగుము.

మూలం : i) భర్తా విశ్వసితేఽవ్యభూయతి మనోజిహ్మః సపత్నీజనః
శ్వశూ రింగిత దైవతం నయవయో రీహలిహో యాతరః ।
తన్మూరాదయమంజళిః కిమమునా ద్యుగ్భంగి పాతేన తే
వైదగ్ధీ రచనా ప్రసంచరసిక! వ్యర్థోఽయ మత్ర శ్రమః ॥

-(ర.సు.౧-110)

— నిట్టూర్చినను భర్త(=అన్నం, అచ్చాదనం ఇచ్చేవాడు) అనుమాన పడతాడు; సవతులు మనస్సును పిగిగట్టగలరు; అత్త ఇంగితాన్ని గ్రహింపగలదు. తోడికోడండ్రు చూపులనుపట్టి నాఅశయం గ్రహింపగలరు. కావున, వైద్యుగ్భంగమున నేర్పుగల ఓ రసికూడా! నీకు నమస్కారం. నీ చూపులు నాపై ప్రసరించకు. నీశ్రమ ఇచ్చట వ్యర్థం.

ii) అత్త పడినదింట మత్తెక్కి; సతి యెందో
పోయినాడు; కుక్కపోతు పచ్చె;
ప్రత్తిచేమ విఱుగఁబడమేనె నెనుచోతు;
దీని నతని కెవరు తెలుపువారు?

-(గా.శ.III-49)

— “ఇంటనేను ఒంటిగా ఉన్నాను, అడ్డంకులు లేవు, రావచ్చును” అనేధ్వని పొంచివింటున్న ఉపపతికి కలిగించుటకై వరోధ చెప్పినమాటలు!

3. సామూన్య :

మూలం : సాధారణస్త్రీ గణికా కలాప్రాగల్భ్య ధార్షణ్యయుక్ ॥
ఛన్నకామ సుఖార్థాజ్ఞ స్వతంత్రాహంయు షండకాన్ ।
రక్తేన రంజయే దాధ్యా నిఘోష్యావ్యాత్రా వివాసయేత్ ॥

-(ర.రూ.II-21-22)

అర్థం : కలా-ప్రాగల్భ్య-ధార్షణ్యయుక్=కళలు-ప్రగల్భత-ధూర్తత-వీటితో కూడిన; గణికా, సాధారణస్త్రీ=గణికయే సాధారణస్త్రీ(=సామూన్యనాయిక); ఛన్నకామ-సుఖార్థ-అజ్ఞ-స్వతంత్ర-అహంయు-షండకాన్=ఛన్నకాముకులు(=ప్రయాసలేకుండ ధనం లభించినవారు, లేదా సుఖాన్ని కోరేవారు), అజ్ఞులు(=మూర్ఖులు), స్వతంత్రులు(=నిరంకుశులు), అహంయువులు(=అహంకారులు), షండకులు లేదా పండకులు (=నపుంసకులు); ఆధ్యాన్, రక్తా-వీర, రంజయేత్=(వీరు) బాగా ధనవంతులయితే, అనురక్త

వలెనే, రంజింపజేస్తుంది; నిఃస్వాన్, మాత్రా, వివాసయేత్=వారు విర్థనులయినప్పుడు, తల్లిద్వారా, వెడలగొట్టుతుంది.

తాత్పర్యం : కళాకారిణి, వ్రగల్ప, ధూర్తురాలు అయిన గణికయే సామాన్యా నాయిక. ఛన్నకాముకులు, నుఖార్థులు, అజ్ఞులు, స్వతంత్రులు, అహంకారులు, నపుంసకులు-వీరు ధనాఘ్యులయితే, కేవలం అనురక్తవలెనే వారిని రంజింపజేస్తుంది. కాని, వారు నిర్థనులయితే వారిని వెంటనే తల్లి చేత పెంట్టిస్తుంది.

టీక : 'గణం' అంటే సమూహం; జనసమూహం వతిగా కలది 'గణిక'. నాటకాదులందు సవ్యపురుషుడు లేదా రాజనాయకుడుగా ఉంటాడు; అందు గణిక ప్రధాననాయికకారాదు. ప్రకరణమందు రక్త అయిన గణిక నాయిక కావచ్చు. లటకమేళకాది ప్రహసనములందు విరక్త అయిన గణిక నాయిక కావచ్చు (ద.రూ.II-23). భరతరసప్రకరణంలో సామాన్య వివరణ మరికొంత విపులంగా ఉన్నది:

మూలం : సామాన్యా నైవ గణికా కలా ప్రాగల్భ్య ధార్షణ్యయుక్ ।
 విత్తమాత్రాశయా లోకే పురుషే ష్వనురాగిణీ ॥
 వితప్యా నానురాగస్యాత్ గుణవత్యపినాయకే ।
 ఛన్నకామాన్ రతార్థజ్ఞాన్ బాలపాషండ షండకాన్ ॥
 రక్తేవ రంజయేన్నిత్యం నిఃస్వా నాశు వివాసయేత్ ।
 తస్యా దౌత్య ప్రభృతయో గుణా స్తదుపయోగినః ॥

-(భ.ర.ప్ర-34-36)

అర్థం : కలా ప్రాగల్భ్య-ధార్షణ్యయుక్=కళలో (నృత్య-సంగీతాదులందు) ప్రావీణ్యం కలది, ధూర్తత్వం కలది; లోకే, పురుషేషు, విత్తమాత్ర-ఆశయా, అనురాగిణీ=లోకంలో, పురుషులవల్ల, ధనాశచేతనే, అనురాగం చూపేది; గణికా=వేశ్య (అవుతుంది); సా-వివ, సామాన్య=అమె (=అ గణిక)యే, సామాన్య (అనబడుతుంది).

నాయకే, గుణవతి-అపి=నాయకుడు, గుణవంతుడు అయినప్పటికీ; వితప్యా, అనురాగః, నస్యాత్=(ధనవంతుడు కాకపోతే) అమెకు, అనురాగం, ఉండదు.

ఛన్నకామాన్, రత-అర్థ-అజ్ఞాన్, బాల-పాషండ-షండకాన్ = ఛన్నకాము
కులు (=రహస్యంగా కామం తీర్చుకొనే వారు = శ్రోత్రియులు) (పాశాం
తరం-భగ్నకామాన్ = భగ్నప్రేమికులు), రతికోసమే వచ్చేవారు, అజ్ఞులు
(=మూఢులు; పాశాంతరం- ఋతార్థజ్ఞాన్ = కపటం తెలియనివారు),
బాలురు, పాషండులు (=పాషండప్రతస్థులు == వేదబాహ్యులు), నవృంస
కులు- (వీరు ధనవంతులయితే); నిత్యం, రక్త-ఏవ, రంజయేత్ = ఎల్లప్పుడూ
అనురాగం కలదానివలెనే రంజింపజేస్తుంది; నిఃస్వాన-ఆశువివాసయేత్ = (కాని,
వారే) నిర్దనులయితే వెంటనే విస్తరిస్తుంది (పాశాంతరం-నిః స్వాన్మాత్రా
వివాసయేత్ = తల్లి ద్వారా వెడల గొట్టుతుంది); దౌత్య ప్రభృతయః = దౌత్యం
(పాశాంతరం-దౌర్భ్య = దూర్భత్వం) మున్నగునవి; తత్-ఉవయోగినః, తస్యా
గుణాః = అందులకు ఉవయోగవడే ఆమె గుణాలు.

తాత్పర్యం : సంగీతాది కళలయందు నైపుణ్యం కలది, ధూర్తురాలు,
ధనాశ చేతనే అనురాగం చూపేది గణిక; ఈమెయే 'సామాన్య' నాయిక.
నాయకుడు గుణవంతుడయినప్పటికీ అతడు ధనవంతుడు కాకపోతే వానిమీద
ఆమెకు ప్రేమఉండదు. ఇంక ధనవంతుడైతే చాలు, వారు ఛన్న లేదా
భగ్న కాముకులు అయినా, రతార్థులయినా, అజ్ఞులు లేదా అమాయకులు
అయినా, బాల- పాషండ-షండులయినా, బాలుమీద ప్రేమ ఒలకబోస్తుంది.
వారు ధనహీనులుగానూ వెంటనే తాము విస్తరిస్తుంది లేదా తల్లిచేత వెడల గొట్టి
స్తుంది. దౌత్యం లేదా దౌర్భ్యము మున్నగువిషయానికి పుట్టయవడతాయి.

సామాన్య నాయిక రక్త-విరక్త భేదాల చేత రెండు విధాలు అని
అందరూ అంగీకరించివారు. ఈ ప్రసంగంలో సంగభూషాలువి, వివరణ ఇట్లా
చూపబడినది. (కన్య-142, 143) "రక్తయుగ సామాన్య పాటకములందు అప్ర
-తాక్షణిక, ఉండవచ్చు, కనుకాదికాన్ని ప్రత్యేక రక్తయుగ అగ్నిమిత్రుని వేశ్య
ంగోత్రాత్మి, గాంధీకాక్షు ఉద్భవము, మహావేశ్య ప్రాప్తుకనా, వాటకేతర రూప
ఆకర్షణము, ప్రాప్తంగము, అప్రత్యక్షము, ఉద్భవము, ఈ సామాన్య,
దేవవేశ్య అయితే వాటకములందుకూ ప్రత్యక్షము ఉద్భవము - విక్రమార్పణ
యమందలి కార్యజీవలె. ఇంక విరక్త అయిన సామాన్య ప్రహసనం మున్నగు
రూపకములందుండవచ్చు.... కపటం ద్రిష్టావేక్షగల వేశ్యను గుణవంతు
ంగోత్రాత్మి, కన్యకాత్మి (ప్రత్యక్ష ప్రాప్తంగము) అట్టి విరక్తను విరక్తము
డగు నాయకునియందు కూడా రక్త ఉండదనీ, అట్టి విరక్తను విరక్తము
రసాభావపాతువు కాగలదని, కావున వేశ్యను నాటకాదులందు వర్ణించరాదని

కొందరంటారు. కాని, దీమంతుడైన సింగభూపతి ఈమతాన్ని అంగీకరించటం లేదు. ఏలయన-వేశ్యకు భావానుబంధం లేకపోతే నాయికాత్వమే వశిస్తుంది; నాయికాత్వం లేనిచోట రసాభాసమే అవుతుంది. అప్పుడు మానవవేశ్య నాయికగా ఉన్న ప్రకరణాదులు రసాశ్రయములుకాక పోవలసి వచ్చును. కాని, నాటక- ప్రకరణాదులు రసాశ్రయములని పెద్దలు నిర్ణయించి ఉన్నారు. కావున మానవవేశ్యకు గుణవంతుడగు నాయకునియందు అమరాగం ఉంటుంది. దీనిని రుద్రటుడు కూడా అంగీకరించినాడు - నాయకునకు కులస్త్రీ వల్ల ఈర్ష్య ఉండదు; పరస్త్రీల వల్ల విశ్మంకమగు రతి ఉండదు; వేశ్యలు మన్మథుని సర్వస్వంకావటంవల్ల - వారి వల్ల ఈర్ష్య, పందేహంలేని రతి సంభవమవుతుంది.

రక్తయగుమానవ వేశ్య నాయికగా గల రూపకానికి మృచ్ఛకటిక ప్రకరణం ఉదాహరణము.

శృంగారమంజరీకారుడు సామాన్యను ఇట్లా వర్ణించినాడు:

సామాన్య : అవరిణీత. కాని, ఫలవిమిత్తం అనేకపురుషసంభోగ. ఈమె

అయిదు విధాలు - స్వతంత్ర, జనవ్యధీన, నియమిత, క్లప్తానురాగ, కల్పితానురాగ.

(దీనిని స్వతంత్ర : స్వచ్ఛంద విహారిణి. జనవ్యధీన : స్వచ్ఛంద విహారిణి. నియమిత : స్వచ్ఛంద విహారిణి. క్లప్తానురాగ : స్వచ్ఛంద విహారిణి. కల్పితానురాగ : స్వచ్ఛంద విహారిణి.)

కల్పితానురాగ : విత్తగ్రహచార్తం అమరాగాన్ని అభినయించేది.

గ్రహచార్తం : విత్తగ్రహచార్తం అమరాగాన్ని అభినయించేది.

విత్తగ్రహచార్తం : విత్తగ్రహచార్తం అమరాగాన్ని అభినయించేది.

అమరాగాన్ని : విత్తగ్రహచార్తం అమరాగాన్ని అభినయించేది.

విత్తగ్రహచార్తం : విత్తగ్రహచార్తం అమరాగాన్ని అభినయించేది.

అమరాగాన్ని : విత్తగ్రహచార్తం అమరాగాన్ని అభినయించేది.

విత్తగ్రహచార్తం : విత్తగ్రహచార్తం అమరాగాన్ని అభినయించేది.

అమరాగాన్ని : విత్తగ్రహచార్తం అమరాగాన్ని అభినయించేది.

విత్తగ్రహచార్తం : విత్తగ్రహచార్తం అమరాగాన్ని అభినయించేది.

అమరాగాన్ని : విత్తగ్రహచార్తం అమరాగాన్ని అభినయించేది.

విత్తగ్రహచార్తం : విత్తగ్రహచార్తం అమరాగాన్ని అభినయించేది.

అమరాగాన్ని : విత్తగ్రహచార్తం అమరాగాన్ని అభినయించేది.

అర్థం : ప్రథమం, అనాసనం (చ), ఆసనస్య (చ), చాలనం (చ) = అసలు (నాయకుని వద్ద) కూర్చుండదు, (ఒకవేళ కూర్చున్నప్పటికీ, అతడు కూర్చున్న) ఆసనాన్ని కుదిపివేస్తుంది; అర్థ-ఆసనేన-అవస్థానం, పార్శ్వాత్ పార్శ్వే, అంగచాలనం = (అట్లా కూర్చుండటంలో కూడా) సగం కూడా కూర్చుండదు, (కూర్చుండి) శరీరాన్ని అవైపుకు ఈవైపుకు కదలాడిస్తుంది; బహుశః, విజృంభణం (చ), ముహూర్తాదౌ నిరీక్షణం = ఎక్కువగా ఆపులిస్తుంది, మాటమాటకీ ద్వారంవైపు చూస్తూ ఉంటుంది; పాద-బాహ్వోః, ప్రసార్య-అకుంచనం, ఉత్కటికాసనం = పాదాలను చేతులను చాచుతూ, ముడుచుకొంటూ ఉంటుంది, గొంతు కూర్చుంటుంది; గాత్రభంగః, అంగులిస్తోటః, బహిః వార్తా - అవకర్ణనం = ఒడలు విరుచుకొంటుంది. చిటికెలు వేస్తుంది, వెలుపలి వార్తలు చెవి ఒగ్గి వింటుంది; ఏతాని, గంతుకామానాం, చిహ్నాని, ఇతి ఉపలక్ష్యయేత్ = ఇవి, 'గంతుకామ' యొక్క, చిహ్నాలు, అని, గుర్తించాలి.

తాత్పర్యం : 'గంతుకామ' అయినస్త్రీ - నాయకునితో కలిసి అసలు కూర్చుండదు; కూర్చుండటం తప్పనిసరి అయితే-నగమే (= ఒక పిరుదుమీద) కూర్చుంటుంది. నాయకుడున్న ఆసనాన్ని కుదిపివేస్తుంది. తన శరీరాన్ని అవైపు, ఈవైపు కదలాడిస్తూ ఉంటుంది. ఎక్కువగా ఆపులిస్తుంది, మాట మాటకీ ద్వారం వైపు చూస్తుంటుంది. పాదాలను, బాహువులను చాచి ముడుస్తూ ఉంటుంది. ఒడలు విరుచుకొంటుంది. చిటికెలు వేస్తుంది. వెలుపలి వార్తలు ఆసక్తితో వింటుంది. గొంతుకూర్చుంటుంది.

టీక : 'గంతుకామ' అనే భేదాన్ని శారదాతనయుడు ఒక్కడు మాత్రమే చెప్పివాడు. విరక్త నాయకము వివరించే సందర్భంలో, ప్రకృతనాయకుని (పీడ) వదలించుకొని పోతూనే నాయకునిగా 'గంతుకామ'ను వర్ణించినాడు శారదాతనయుడు. దీనిని విరక్తనాయకభేదంగా వర్ణింపవచ్చు.

4. మానభేదాలు (మధ్యానాయకావిషయం) :

మూలం : స్రీయాపరాధావగమా త్పంజాత్ మాన ఇష్యతే ।

అనుమానో మధ్యమానో గురుమాన ఇతి త్రిధా ॥

-(భ.ర.ప్ర-19)

అర్థం : ప్రేయ-అవరాధ-అవగమాత్, సంజాతః, మానః, ఇష్యతే=ప్రేయుడు చేసిన, అవరాధం, తెలియటంవల్ల, (నాయికలో) జనించే (కోపం అనే వ్యాపారం), 'మానం' అనబడుతుంది; లఘుమానః, మధ్యమానః, గురుమానః, ఇతి త్రిధా=(ఈమానం) లఘు (=తక్కువకాలం ఉండే) మానం, మధ్యమానం, గురు(=ఎక్కువకాలం ఉండే), మానం—అని, మూడువిధాలు.

తాత్పర్యం : ప్రేయుడుచేసిన అవరాధం తెలిసినప్పుడు నాయికలో జనించే కోపం 'మానం' అనబడుతుంది. ఈమానం మూడువిధాలు - లఘుమానం, మధ్యమానం, గురుమానం.

టీక : 'రతి' భేదాలలో 'మానం' ఒకటి. వివ్రలంభశృంగారంలో 'మాన వివ్రలంభం' ఒక భేదం. (వీటి వివరాలు ఆయా సందర్భములందు చూడదగును).

(1) లఘుమానం (మధ్యానాయకావిషయం) :

మూలం : అన్యస్త్రీ దర్శనాదిభ్యో లఘుమానః ప్రజాయతే ।

వాగా ద్యల్పై రపి మాన స్త్వహనేయః ప్రకీర్తితః ॥

-(భ.ర.వ-20)

అర్థం : అన్యస్త్రీ దర్శనాదిభ్యః =(తన ప్రేయునితో ఉన్న) పరస్త్రీని చూడటం మున్నగువాటివల్ల; లఘుమానః ప్రజాయతే=లఘుమానం పుట్టుతుంది (=కలిగిన మానం లఘువుగా ఉంటుంది); అపి మానః, వాక్-ఆది-అల్పైః (అ), అహనేయః, ప్రకీర్తితః=ఈ లఘుమానం, మంచిమాటలు మున్నగు తక్కువ ప్రయత్నాలతో, తొలగింపదగినది (అని), చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : తన ప్రేయునితో ఉన్న అన్యస్త్రీని చూడటం మున్నగువాటి వల్ల నాయికలో కలిగే కోపం లఘుమానం. దీనిని, మంచిమాటలు మున్నగు వాటితో, అంటే అల్పప్రయత్నంతో, తొలగింపదగినది.

మధ్యమానం (మధ్యానాయకావిషయం) :

మూలం : మధ్యమాన స్త్వహనేయః వామగ్రహణతో భవేత్ ।

విష మావోఽ నవేతవ్య శ్చసథా ద్యమవర్తన్తే ॥

-(భ.ర.వ. 21)

అర్థం : (అథ) అన్యన్య, నామగ్రహణతః, మధ్యమానః (తు), భవేత్=(నరసనల్లాపాలు చేస్తున్నప్పుడు లేదా నిద్రలో వాని నోటి నుంచి) అన్యస్త్రీ నామం వినబడటంవల్ల (దీనినే 'గోత్రస్థలనం' అంటారు), (నాయి కలో కలిగే కోపం), మధ్యమానం, అవుతుంది.

విషమానః, శవధ-ఆది-అనువర్తనైః, అవనేతవ్యః=ఈమధ్యమానం, శవధం (=ప్రమాణం) చేయటం మున్నగు, నమ్మకపు పనులచేత, పోగొట్టద గిట్టదీ.

తాత్పర్యం : నాయకునితో నరసల్లాపం చేస్తున్నాడు, లేదా నిద్రలో ఆ నాయకుడు అన్యస్త్రీ ప్రసంగించేస్తే, నాయికలో కలిగే కోపం మధ్యమానం అవుతుంది. ప్రమాణం చేయటంవంటి వ్యాపారాలవల్ల, విశ్వాసం కలిగించి ఈమానం తొలగించవచ్చు.

(3) గురుమానం (నుద్యానాయికావిషయం) :

మూలం : అవ్యాసంగమ చిహ్నద్వై ర్గురుమానః ప్రజాయతే ।

పాదప్రణామానునయై రుపనేయో భవే దపి ॥

-(భ.ర.ప్ర-22)

అర్థం : అవ్యాసంగమ చిహ్నద్వై, గురుమానః, ప్రజాయతే=అన్యస్త్రీతో చేసిన సంభోగం యొక్క గుర్తులు మొన్నగునవి (నాయకునియందు చూడటం వల్ల నాయికలో), గురుమానం, పుట్టుతుంది.

అపో=ఇది (=ఈ గురుమానం); పాదప్రణామ-అనునయై, అపనేయా, భవేత్=నాయకుడు నాయికయొక్క పాదాలపై పడుటంవంటి ఉపచరాలవల్ల, తొలగింపబడుతుంది.

తాత్పర్యం : అన్యస్త్రీ సంభోగంచేసి, ఆ గుర్తులతో కన్నీళ్లు తాము కుని చూసేవప్పుడు, నాయికలో జనించేది గురుమానం. అప్పుడు నాయకుడు నాయిక పాదాలపై వడి, క్షమార్పణ చేయకొనటంవంటి వ్యాపారాల వల్ల ఆమెకు కలిగిన గురుమానం పోగొట్టువచ్చు.

టీక : భామదత్తుడు మోసభద్రునితో ప్రయాసరాధి మూచిక అయిన చిహ్నమానం ... ముఠాపూ పోగొట్టదనది లభుమానం,

కష్టంగా పోగొట్టదగినది మధ్యమానం, కష్టతరంగా పోగొట్టదగినది గురుమానం. ఇంక పోగొట్టటానికి అసాధ్యమైన మూలం రసాభాసమే అవుతుంది."

5. ధీరాదిభేజాత్మః

(1) మధ్యానాయకా నిషయం
మూలం : ధీరా తు వక్తి వక్రోక్త్యా సోత్పాసం సాగనం ప్రియమ్ ।

(2) అధీరా వరు వై ర్వాక్యే శేదయే వల్లభం రుషా ॥
ధీరాధీరా తు వక్రోక్త్యా సబాష్పం వదతి ప్రియమ్ ।
(ర.మ. I-100-101)

అర్థం : సాగనం ప్రియం=అవరాధం చేసిన ప్రియుని (చూచి); సోత్పాసం, వక్రోక్త్యా వక్తి=సాభిప్రాయంగా, వంకరమాటలు చెప్పేది; ధీరా(తు)=(మధ్యా) ధీర (నాయిక అవుతుంది).

రుషా=కోపంతో, వరు వై : వాక్యే=వరువముఅగు వాక్యాలతో; వల్లభం, శేదయేత్=(అవరాధం చేసిన) వల్లభుని శేదవెట్టేది; అధీరా=(మధ్యా) అధీర (నాయిక అవుతుంది).

సబాష్పం, వక్రోక్త్యా, ప్రియం, వదతి, ధీరాధీరా(తు) =కన్నీళ్ళతో, వంకరమాటలతో, (అవరాధం చేసిన) ప్రియుని గూర్చి చెప్పేది (=ప్రియుని నిందించేది) (మధ్యా) ధీరాధీర (నాయిక అవుతుంది).

అర్థాత్మకం నిషయం చేసిన ప్రియుని

- i) వంకర మాటలతో దెప్పబడిచేది ధీర.
- ii) మరుష వాక్యాలతో శేదవెట్టేది అధీర.
- iii) కన్నీళ్ళతో, వక్రోక్త్యంతో నిందించేది ధీరాధీర.

ఈ కన్నీళ్ళతో, వక్రోక్త్యంతో ధీరాధీర ఈ రెండూ కలిపి ధీరాధీర అవుతుంది. రుషా (కోపంతో) వరు వై : వాక్యే (వరువముఅగు వాక్యాలతో) శేదయేత్ (అవరాధం చేసిన) వల్లభుని శేదవెట్టేది అధీరా అవుతుంది. ధీరాధీరా తు వక్రోక్త్యా సబాష్పం వదతి ప్రియమ్ । (ర.మ. I-100-101)

(2) ప్రగల్భా నాయకా విషయం :

మూలం : ఉదాస్తే సురతే ధీరా సావహిత్యాచ సాదరా ॥

సంతర్జ్య నిష్కరం రోషా దధీరా తాడయే త్ప్రియమ్

ధీరాధీర గుణోపేతా ధీరాధీరేతి కథ్యతే ॥

-(ర.సు. I-103-104)

అర్థం : స-అదరా, స-అవహిత్యా=అదరసహిత అయినప్పటికీ (ప్రియుని అవరాధంవల్ల కలిగిన మానంతో) దానిని దాచివెట్టి; సురతే, ఉదాస్తే, ధీరా=సురతమందు ఉవేక్షవహించేది ప్రగల్భాధీరా నాయక అవుతుంది.

రోషాత్, ప్రియం, అరం, సంతర్జ్య, తాడయేత్, అధీరా=రోషంతో, ప్రియుని, మిక్కిలిగా (=నిష్కరంగా), బెదరించి, కొట్టేది, (ప్రగల్భా) అధీర నాయక (అవుతుంది).

ధీరా-అధీరా గుణ-ఉపేతా=ధీరప్రగల్భా నాయకయొక్క, అధీరప్రగల్భా నాయకయొక్క గుణాలతో కూడినది; ధీరాధీర, ఇతి, కథ్యతే=ధీరాధీర (ప్రగల్భానాయక), అని, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : ప్రియుడు అవరాధం చేసినప్పుడు కుపితయై -

(i) వ్రేమ ఉన్నప్పటికీ, దానిని దాచివెట్టి, సురతమందు ఉవేక్ష వహించేది ప్రగల్భా ధీరానాయక;

(ii) రోషంతో ప్రియుని బెదరించి, కొట్టేది ప్రగల్భా అధీరానాయక;

(iii) ధీరా-అధీరా నాయకల గుణాలు రెండూ కలిగినది ప్రగల్భా ధీరా నాయక (అంటే రతియందు ఉదాసీనత, తర్జన తాడనాదులు-రెండూ ఉంటాయన్నమాట).

టీక : ప్రాధ(=ప్రగల్భా) ధీరాదుల రతిగతులను శారదానయుడు ఇట్లా వర్ణించినాడు (భా.ప్ర.IV-218-22);

ధీర : రతిపరిశ్రాంత అయినప్పటికీ మరల మరల రతివిధికి ప్రోత్సహిస్తుంది. పురుషోయితమునకు వ్రయత్నిస్తుంది. నవినయోపచారాలచేత ప్రోత్సహం ఇస్తుంది.

ఇంక భోగాపరాధం చేసిన ప్రియుని అక్రమభాషణముల (=పక్రోక్తుల) చేత భేదపెడుతుంది; రోషంతో ఆతనిని చూడనే చూడదు (=రతి విషయంలో ఉదాసీనగా ఉంటుంది).

అదీర : ప్రియుడారింగనం చేమకొన్న వెంటనే అన్యవనితా సంభోగ చిహ్నాలను గుర్తించలేదు. వరవశురాలవుతుంది. సంభోగ ముగ్ధులువుతుంది. వేదరోమాంచనుంధరంగా రతిమూర్చిత అవుతుంది.

ఇంక ప్రియుడు సావరాధుడని తెలిశాక మాటమాటికి హంకరిస్తుంది. కోపంతో, చెలికత్తెల నమస్కమందే, ప్రియుని జాట్టువట్టుకొంటుంది; కొట్టుతుంది.

ధీరాధీర : వై ఇరువురి చేష్టలు చేస్తుంది.

మధ్యాప్రగల్భా నాయికల ధీరాదిభేదాల ప్రధానగుణాలను సంక్షిప్తంగా ఇట్లా వివరించవచ్చు.

ముగ్ధ - లజ్జాప్రధానం; మధ్య - లజ్జా-మదన సౌమ్యం;

ప్రగల్భ - ప్రకాశత్వం ప్రధానం; ధీర-దైర్యం ప్రధానం;

అదీర - అదైర్యం ప్రధానం ; ధీరాధీర-దైర్య-అదైర్యాలు ప్రధానం;

మధ్యధీర - కోపమూలక భాషణం;

మధ్యాఅదీర - అన్యవదేశంగా పతిమీద కోపంచూపటం;

మధ్యాధీరాధీర - వ్యంగ్య-అవ్యంగ్య భాషణలతో కోపం ప్రకటించటం;

ప్రగల్భధీర - తత్వవేక్షద్వారా కోపప్రకాశనం;

ప్రగల్భాఅదీర - తర్జనాదులతో కోపప్రకాశనం;

ప్రగల్భా ధీరాధీర - రత్నవేక్ష, తర్జనాదులు-రెండూ ఉంటాయి;

ఉదా :

సావహిత్య, సాదర - అమరుశతకం 17 వ శ్లోకం (విక్రతావన...)

రతి-ఉదాసేవ - " 63 " (అయస్తా కలహం...)

అదీర-ప్రగల్భ - " 10 " (కోపాత్కోమల...)

ధీరాధీర ప్రగల్భ - " 33 " (కోపా యత...)

6. జ్యేష్ఠా-కవిష్టలు (మధ్యాప్రగల్భా భేదాలు) :

మూలం : ఏతే జ్యేష్ఠా కవిష్టా ర్థేన తేషాం ద్వివిధే సుతే ।

ప్రియారాధనామూలం జ్యేష్ఠా సా తి విగద్యతే ॥

కౌఠ్యం వసంతం వాత్రం వ శిష్టా సా ప్రతిరతా ।

(మ.ప్ర. 28-29)

మూలం : ఏతే జ్యేష్ఠా కవిష్టా ర్థేన తేషాం ద్వివిధే సుతే ।
ప్రియారాధనామూలం జ్యేష్ఠా సా తి విగద్యతే ॥
కౌఠ్యం వసంతం వాత్రం వ శిష్టా సా ప్రతిరతా ।
(మ.ప్ర. 28-29)

తాత్పర్యం : వారు (మధ్యాధీరాదులు, ప్రౌఢాధీరాదులు=మొత్తం ఆరు గురు) జ్యేష్ఠ, కనిష్ఠ భేదాలచేత రెండేసి విధాలు. భర్తకు ఎవతెయందు ఎక్కువ ప్రేమఉంటుందో ఆమె జ్యేష్ఠ; ఎవతెయందు తక్కువ ప్రేమఉంటుందో ఆమె కనిష్ఠ.

టీక : మధ్యానాయక ఆరువిధాలు - మధ్యా ధీరజ్యేష్ఠ, మధ్యా-అధీర జ్యేష్ఠ, మధ్యాధీరాధీర జ్యేష్ఠ, మధ్యా ధీరకనిష్ఠ, మధ్యా-అధీర కనిష్ఠ, మధ్యాధీరాధీరకనిష్ఠ - కాగా మధ్యా నాయక ఆరువిధాలు. ఇట్లాగే ప్రౌఢకూడా ఆరువిధాలు. ఈ జ్యేష్ఠ-కనిష్ఠత్వాలు వయస్సునువట్టి లేదా వివాహకాల భేదాన్నివట్టి ఏర్పడినవికావు. ఇరువురు భార్యలు ఉన్నప్పుడు, వారికి ఎవతెయందు అధికమగు ప్రేమ ఉంటుందో ఆమె జ్యేష్ఠ; ఇంక రెండవ ఆమె కనిష్ఠ అవుతుంది.

ఈజ్యేష్ఠా-కనిష్ఠత్వాలు విధివిహితంగా సరిణయమూడిన భార్యలకు వర్తిస్తాయికాని, వరకీయా, సామాన్యలకు వర్తించవని భానుదత్తుడు స్పష్టంచేసినాడు.

ఉదా : అమరుశతకమందలి 17వ శ్లోకం (ఏకత్రానన ...) ఇందులకు కూడా ఉదాహరణ.

ఇందులో, ఒక వాయిక చూస్తూ ఉండగా రెండవ ఆమెయొక్క కన్నులను మూయటంవల్ల - ఆమె గౌరవార్హతనియు, అందుచేత జ్యేష్ఠ అనియు గ్రాహ్యం. ఒకతెకు కన్నులు మూసి రెండవ ఆమెను ముద్దుపెట్టుకొనటం చేత, రెండవ ఆమె గౌరవానికి అంతగా అర్హతలేనిది అని ఎంచాలి; అందుచేత ఆమె కనిష్ఠ.

7. ఉత్తమాది భేదాలు :

టీక : వాఙ్మూల్యంలో ఉత్తమాది భేదాలు రెండుసార్లు వర్ణింపబడినవి. బరోడా ముద్రణ 24వ అధ్యాయంలో పురుషులవ్రక్కతులతో పాటు స్త్రీల వ్రక్కతులుకూడా మూడువిధాలుగా వివరింపబడినవి.

పురుషులు : ఉత్తముడు, మధ్యముడు, అధముడు.

స్త్రీలు : ఉత్తమ, మధ్యమ, అధమ.

ఇంక 'బాహ్యోపవారం' అనే 23వ అధ్యాయంలో రక్త-నిరక్తల గుణాలను వివరించే సందర్భంలో మరల స్త్రీలకు సంబంధించి-ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమభేదాలు వివరింపబడినవి. కాగా, 24వ అధ్యాయంలోని వర్ణన స్త్రీల సహజశీలాలకు సంబంధించినదనీ; 23వ అధ్యాయంలోని వర్ణన శృంగార సంబంధిచేష్టలకు చెందినదనీ

తలంచవలసి ఉన్నది; లేదా 23 వ అధ్యాయంలోని వర్ణనలు 'బాహ్యోపచరాని'కి సంబంధించినవి కాబట్టి, అవి కేవలం వేశ్యలకు సంబంధించినవైనా కావాలి.

కావి, చిత్రంగా, తరువాతి అలంకారికులు, 24వ అధ్యాయంలోని విభజనను విడిచివేసి, 23వ అధ్యాయంలోని విభజననే సర్వస్త్రిసాధారణ విభజనగా గ్రహించినట్లు గోచరిస్తున్నది. నా.శా. అనువాదకులు కూడా రెండింటి లేదాన్ని గుర్తించలేదు.

(1) ఉత్తమావ్రకృతి :

మూలం : మృదుభావా త్వచవలా స్మితభాషీ బ్యవిష్కరా ।
గురూణాం వచనేదక్షా నలజ్జా వివయావ్వితా ॥
రూపాభిజనమాధుర్యగుణైః స్వాభావికై ర్యుతా ।
గాంధీర్య ధైర్యసంపన్నా విజ్ఞేయా ప్రమదోత్తమా ॥

-(వా.శా.XXIV-9-10)

యా విప్రియేఽపి తిష్ఠంతం స్రీయం వదతి వాప్రియమ్ ।
న దీర్ఘరోషా చ తథా కలామ చ విచక్షణా ॥
శీలకోభా కులాధిక్యే పురుషై ర్యా చ కామ్యతే ।
కుశలా కామతం త్రేషు దక్షిణా రూపశాలినీ ॥
గృహ్లాతి కారణాత్ రోషం విగతేర్వా బ్రవీతి చ ।
కార్యకాలవిశేషజ్ఞా మరూపా సా స్మృతోత్తమా ॥

-(వా.శా. XXIII-36-38)

అర్థం : మృదుభావా(తు), అచవలా, స్మితభాషిణీ, అవిష్కరా=మృదు వ్యభావ, అచవల, స్మితభాషిణీ, అవిష్కర; గురూణాం వచనేదక్షా, నలజ్జా, వివయా-అవ్వితా=గురుజనులతో మాటాడటంలో నమర్థురాలు, లజ్జా-వివయములతో కూడినది; స్వాభావికైః రూప-అభిజన-మాధుర్య గుణైః యుతా=రూపం-కులీనత-మాధుర్యం అనే స్వాభావిక గుణాలతో కూడినది; గాంధీర్య-ధైర్యసంపన్నా, ప్రమదా, ఉత్తమా, విజ్ఞేయా=గాంధీర్యం-ధైర్యం-తే జన్ము కలది; (-ఇటువంటి) ప్రమద, ఉత్తమ (అవి) తెలియవలె.

యా, విప్రియే, తిష్ఠంతం, స్రీయం, అపి=ఎవరై, అప్రియకారి అయిన ప్రీయవి గూర్చికూడా; న-అప్రియం, వదతి=అప్రియం వలుకవిది; న, దీర్ఘ రోషా(న), (తథా), కలామ(-) విచక్షణా=దీర్ఘరోషం లేనిది, కళలయందు

నేర్పరి; శీల-శోభా-కుల-ఆధిక్య, పురుషైః, యా(చ), కామ్యతే=శీలం-
శోభ-కులం-వీటియొక్క ఆధిక్యం కలిగి ఉండటంచేత ఎవతె పురుషులచేత
కోరబడుతుందో (=కోరబడేది), కామతంత్రేషు, కుశలా, దక్షిణా, రూపశా
లినీ=కామతంత్రమందు కుశల, దయాన్విత, రూపశాలిని; కారణాత్ రోషం
గృహ్లాతి, విగత-ఈర్ష్యా, బ్రవీతి (చ)=(తగినంత) కారణం ఉన్నప్పుడే రోషం
దేది, ఈర్ష్యారహితంగా మాటాడేది; కార్య-కాల విశేషజ్ఞా, సురూపా=కార్య-
కాలవిశేషాలను గుర్తించగలది, సురూప; సా, ఉత్తమా, స్మృతా=(అయిన)
ఆమె, ఉత్తమ (అని), చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఉత్తమస్త్రీ ప్రకృతి— పురుషభావ, అచవల, స్మితభా
షిణీ, అనిష్ఠుర, గురుజనులతో మాటాడటంలో దక్ష, లజ్జాన్విత, వినయా
న్విత (లేదా వచన దక్ష అయినప్పటికీ గురుజనులవల్ల వినయాన్విత, లజ్జా
న్విత), రూప-అభిజన-మాధుర్యములు అనే స్వాభావిక గుణములతో కూడి
నది, గాంభీర్య-ధైర్య సంపన్న అయిన ప్రముద 'ఉత్తమ ప్రకృతి' (24వ
అధ్యాయం).

ప్రియుడు తనకు విప్రియం చేస్తున్నప్పటికీ తాను అప్రియం వలకనిది
(తూష్ణీం భావంతో ఉండేది-భా.ప్ర.), దీర్ఘరోషం లేనిది, కలాపిచ్ఛక్షణ,
శీల-శోభా-కులాధికులగు పురుషులచేత కూడా కోరబడేది, కామతంత్ర మందు
కుశల, దక్షిణ, రూపశాలిని, తగినంత కారణం ఉన్నప్పుడే రోషంవడేది, (కాని
అనునయంతో ప్రసన్నురాలు అగునది-ర.మ.), ఈర్ష్యారహితంగా మాటా
డేది, కార్య-కాల-విశేషాలను గుర్తెరిగినది, రూపవంతురాలు - ఇట్టిది రక్త
అయిన ఉత్తమ స్త్రీ ప్రకృతి (23 అధ్యాయం).

(2) మధ్యమాప్రకృతి :

మూలం : వాక్యత్యక్తై రవిత్తై రేది రేవాన్వితా గుణైః ।

అర్హదాన్యమిత్తా త మధ్యమా ప్రకృతిః స్మృతా ॥

-(వా.శా.XXIV-11)

పురుషైః కామ్యతే యా తు ఉతా కామ్యతే చ తాన్ ।

కామోపచారకుశలా ప్రతిపత్తాద్యసూయినీ ॥

ఈర్ష్యాతురా త్వనిచ్చితా క్షణకోధాతిగర్హితా ।

క్షణప్రసాదా యా చైవ సా వారి మధ్యమా స్మృతా ॥

-(వా.శా.XXIII-39-40)

అర్థం : న-అతి-ఉత్కృష్టైః, అనిభిలైః, ఏభిః-ఏవ, గుణైః, అన్వితా=అతి ఉత్కృష్టములు, అశిథిలములు (=అసమగ్రములు) కాని ఈ (=ఉత్తమ యొక్క) గుణములతోనే కూడినది; అల్పదోష-అనువిద్వా (చ), మధ్యమా ప్రకృతిః, స్మృతా=అల్పదోషాలు కలది, మధ్యమప్రకృతి (అని) చెప్పబడినది.

యా, పురుషైః, కామ్యతే(తు), తథా(చ) తాన్ కామయతే =ఎవతె, పురుషులచేత కామింపబడేది, అట్లాగే, వారిని తాను కామించేది (=పురుషులను వలచి, వలపించుకొనే నేర్పుకలది); కామోపచారకుశలా, ప్రతిషక్త-అభ్యసూయివీ=కామోపచారము లందునేర్పరి, ప్రతిషక్తం (=సవతుల) వట్ల అనూయకలది; ఈర్ష్యా-ఆతురా(తు), అనిభృతా, క్షణక్రోధా, అతిగర్వితా, క్షణప్రసాదా=ఈర్ష్యవరమైన తొందరపాలు కలది, అనిభృత, క్షణక్రోధ, అతి గర్విత, క్షణప్రసాద (అయిన); సా, నానీ, మధ్యమా, స్మృతా=ఆ, నారి, మధ్యమ(అని) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : మధ్యమస్త్రీ ప్రకృతి : అంతఉత్కృష్టములు, అంత అసమగ్రములుకాని ఉత్తమా ప్రకృతి గుణాలతో కూడినది, అల్పదోషాలు కలది 'మధ్యమాప్రకృతి' అవుతుంది (24 వ అధ్యాయంలో).

పురుషులను వలచి, వలపించుకొనే నేర్పుకలది, కామోపచారములందుకుశల, ప్రతిషక్తమునందు అనూయకలది, ఈర్ష్యాతుర, అనిభృత, క్షణక్రోధ-క్షణప్రసాద, అతిగర్విత- ఇట్టి రక్త అయిన స్త్రీ మధ్యమ ప్రకృతి (23 వ అధ్యాయం).

అర్థం : ఈ.ను.ఈ మధ్యమాప్రకృతి ఇట్లా వర్ణింపబడినది (I.153-55):
 ఏవదున్య, పురుషేషు తమను కామిస్తే, తానుకూడా కామిస్తుందో, అతడు కోపిస్తే తాను కూడా కోపిస్తుందో, అతడు సత్యంవలికితే తానుకూడా సత్యం వలకుతుందో, అతడు అపరాధి అయితే తానుకూడా అపరాధం చేస్తుందో, అతడు స్నేహించుచుంటే తానుకూడా స్నేహం చూపుతుందో - ఆమె మధ్యమ నాయిక అవుతుంది.

(2) ఉత్తమాప్రకృతి గుణాలు :

మూలం : ఉత్తమా ప్రకృతి ర్యాకు పురుషాణాం ప్రసక్తితా ।

విశేషణా స్మృతా నానీతా మధ్యమానాం సమాసతః ॥

-(నా.శా. XXIV-12)

అస్థాన కోపనా యా తు దుష్టశీలాతిమానినీ ।

చవలా వరుషా చైవ దీర్ఘరోషాఽధమా స్మృతా ॥

-(నా.శా. XXIII-41)

అర్థం : పురుషాణాం, యా(తు) ప్రకృతిః, అధమా, ప్రకీర్తితః=పురుషులయందు, ఏ ప్రకృతి, అధమం (అని) చెప్పబడినదో; సా-వీవ, నమా నతః అధమానాం నారీణాం విజ్ఞేయా=అదే, మొత్తంమీద, అధమస్త్రీలవల్ల కూడా, తెలియవలె (24 వ అధ్యాయం).

యా(తు), అస్థాన కోపనా, దుష్టశీలా, అతిమానినీ=ఎవరె, కోపించరాని చోట కోపించేది, దుష్టశీలం కలది, మానం అధికంగా కలది; చవలా, వరుషా (చ-వీవ), దీర్ఘ రోషా, అధమా స్మృతా=చవల, వరుష నృభావ, దీర్ఘరోష (అయినది), అధమప్రకృతి (అని) చెప్పబడినది (23 వ అధ్యాయం).

తాత్పర్యం : అధమస్త్రీ ప్రకృతి : పురుషులలోని అధమప్రకృతికి చెప్పిన లక్షణాలే స్త్రీలయందలి అధమ ప్రకృతికి కూడా మొత్తంమీద వర్తిస్తాయి (24 వ అధ్యాయం).

అస్థానకోపన, దుష్టశీల, అతిమానినీ, చవల, వరుషనృభావ, దీర్ఘరోష - ఇవి రక్తఅయిన అధమస్త్రీయొక్క న్వరూప-చేష్టలు (23 వ అధ్యాయం).

టీక : పేంగభూషాలుడు అధమస్త్రీ యొక్క న్వరూప-చేష్టలను ఇట్లా వర్ణించినాడు (ర.మ. I-155-57):

“ఏస్త్రీ అకారణంగా కోపిస్తుందో, ప్రార్థించినా కోపం విడిచి పెట్టదో, నాయకుడు - రూపనంతుడయినా, కుటుంబీకయినా, గుణనంతుడయినా, గుణ హీనుడయినా, మునలివాడయినా, తరుణుడయినా - ఎటువంటి వాడయినా ఆ పురుషుని మరల మరల కామిస్తుందో, శబ్ద-కోపం-విషాదం కలిగి ఉంటుందో అమె అధమ వాయిక”.

(4) శృంగారవరంగా వివరణ :

భానుదత్తుడు క్రిందివిధంగా ఉత్తమాదులను శృంగారవరంగాగానే నిర్వచించినాడు (ర.మం. 88-90):

ఉత్తమ : ప్రియుడు అహితం చేసినా తాను హితమే చేసేది.

మధ్యమ : ప్రియుడు హితంచేస్తే తాను హితం చేస్తుంది; అతడు అహితంచేస్తే, తాను అహితం చేస్తుంది.

అథమ : ప్రియుడు హితంచేసినా, తాను అహితమే చేస్తుంది. నిర్నిమిత్తంగా కోపించే ఈమెను 'చండి' అంటారు.

శృంగారమంజరీకర్తకూడా ఉత్తమాదులను శృంగారపంబంధిగానే, చాలా విపులంగా వివరించినాడు.

ఉత్తమ : ప్రియుడు చేసిన హితంకంటే అధికంగా హితం చేసేది.

మధ్యమ : ప్రియుడుచేసిన హితంతో సమానంగా హితంచేసేది.

అథమ : ప్రియుడు చేసిన హితం కంటే తక్కువ హితంచేసేది.

శృంగారాలంబవాన్ని పురస్కరించుకొని :

నాయిక యొక్క ప్రగల్భాత్వదశ ఉత్తమాత్వదశ.

నాయిక యొక్క మధ్యాత్వదశ మధ్యమాత్వదశ.

నాయిక యొక్క ముగ్ధాత్వదశ అథమాత్వదశ.

స్వీయ :

ఉత్తమ - పతియందు యావజ్జీవం అనురాగం కంటే అజ్ఞానువర్తినిగా ఉండేది; పతివ్రత.

మధ్యమ - నాయకహిత-అనురాగానుకూల; ప్రపంచధర్మంగా నాయకానువర్తిని.

అథమ - చంచలమతి.

పరకీయ :

ఉత్తమ - ఉపపతియందు యావజ్జీవం అనురాగిణియై, రహస్యంగా సంపదించేది.

మధ్యమ - ఉపపతిమీది అనురాగం ప్రకటితమైనది.

అథమ - చంచల హృదయ, పర్వతానురాగిణి.

సామాన్య :

ఉత్తమ - క్షపానురాగ, వియమిత.

మధ్యమ - కలితానురాగ, స్వతంత్ర.

అథమ - కర్షితానురాగ, జపవర్జిత.

స్వాధీనపత్రిక :

ఉత్తమ - వ్రణయకలహానికి తానే కారణమైనా ప్రియుని చేత అనునయింపబడేది.

మధ్యమ - స్వయంగా వ్రణయకలహం కల్పించి, తానే ప్రియుని అనునయించేది.

అధమ - స్వయంగా వ్రణయకలహానికి కారణమై, ప్రియుడు తనను అనునయించాలని కోరేది.

వాసకసజ్జిక :

ఉత్తమ - ప్రియతముని హృదయానురంజకంగా అలంకరించుకొని, మరల మరల సఖిని పుత్తెంచి, అతని రాకకు ఎదురుచూస్తూ, తత్సంగమోత్సవ నిమగ్నమయినది.

మధ్యమ - ప్రియుడు వంపిన భూషణాలను ధరించి, తదాగమసమువకు వ్రతక్షచేసేది.

అధమ - ప్రియుని ఆగమవసమయంలో నిరలంకారంగా, పాదారణమైన దుస్తులతో ఉండేది.

విరహోత్కంఠిత :

ఉత్తమ - ప్రియుని చూడటంలో రెప్పపాటువల్ల కలిగే విఘ్నంచేత కూడా విరహవేదన అధికంగా పొందేది.

మధ్యమ - వల్లభుడు కనిపించుచోతే, మూర్ఛకు లోనయ్యేది.

అధమ - నాయక విస్మయంతో అధికంగా వేదనపడి అయ్యేది.

వివ్రలబ్ధి :

ఉత్తమ - నాయకుడు అన్యాయమునకు దై, తనను పరిచించివచ్చుటకే, దానిని మరచి, అత్యంతం న్యాయపాటు పొందేది (అంటే ప్రేమ అధికమవుతుంది).

మధ్యమ - అధమ - వంచన చేత వీరిప్రేమ క్రమంగా తగ్గుతుంది.

ఖండిత :

ఉత్తమ - నాయకుని అవరాధం గొప్పదైనా, కొంచెమే కోపం పొందేది.

మధ్యమ - నాయకావరాధనికి సమానమైన కోపం పొందేది.

అధమ - నాయకావరాధం కంటే అధికమైన కోపం పొందేది.

మానవతి :

ఉత్తమ - లఘుమానవతి.

మధ్యమ - మధ్యమానవతి.

అధమ - గురుమానవతి.

ధీర :

ఉత్తమ - కోపవాక్యాలు గూడంగా వ్యంగ్యంగా బహుమాన (=గౌరవం) పురస్కారంగా చెప్పేది.

మధ్యమ - కోపవాక్యాలు వ్యంగ్యంగా చెప్పేది.

అధమ - కోపవాక్యాలు కించతో వ్యంగ్యంగా మాత్రమే చెప్పేది.

అధీర :

ఉత్తమ - ప్రయుని కించపరుస్తూ కోపంగా మాట్లాడేది.

మధ్యమ - ప్రయుని బెదిరిస్తూ మాట్లాడేది.

అధమ - ప్రయుని బద్ధులుబద్ధులగా కొట్టేది.

ధీరాధీర :

ధీర-అధీర కృత్యాలు కలిపి ఉత్తమాలు అయ్యే అవ్వచ్చు.

అవ్వబంతో గుణిత వివరణతో వైదికంగానే వివరించాలి.

సక్రొత్తగ్రంథ :

ఉత్తమ - ప్రయుని బెదిరించుట ప్రయుని తిరుగుగా వర్ణించేది.

మధ్యమ - ప్రయుని సమానంగా వర్ణించేది.

అధమ - ప్రయుని మాత్రమే వర్ణించుకొనేది.

కలహంతరిత :

ఉత్తమ - ప్రియుడు తనను అనునయించినప్పటికోపం కంటే అధికంగా తరువాత వశ్చాత్తాపపడేది.

మధ్యమ - ప్రియుని అనునయంతో సమానంగా వశ్చాత్తాపం కలది.

అధమ - ప్రియుని అనునయం కంటే చాలా తక్కువ వశ్చాత్తాపం పొందేది.

ప్రోషితభర్తృక :

ఉత్తమ - ప్రియప్రవాస కథనమాత్రం చేతనే వ్యాకులపడేది.

మధ్యమ - ప్రియుని వర్తమాన ప్రవాసంచేత భిన్నమయ్యేది.

అధమ - ప్రియుడు ప్రవాసం వెళ్ళిన తరువాత వేదనాపతి అయ్యేది.

అధిసారిక :-

ఉత్తమ - దేహాన్ని విస్మరించి, సాహసమే సహాయంగా అధిసరించేది. ఈమెయే కామాధిసారిక.

మధ్యమ - సహాయం తీసుకొని అధిసరించేది.

అధమ - సమయంకోసం నిరీక్షించి, అధిసరించేది.

సఖి :

ఉత్తమ - అత్యంత హితాభిలాషిణి.

మధ్యమ - నాయక మనస్సువలన అనుకూలంగా మారుతూ ఉంటుంది.

అధమ - ఏదోచెప్పి, ఏదో సహాయం చేసేది.

8. ఉదాత్తాదిభేదాలు :-

టీక : దేహోద్ధతాది భేదంతో నాయకులు నాలుగు విధాలు అని చెప్పి, నాయకలను భరతముని ఇట్లా వివరించినాడు (నా.శా. XXIV-23-26):

“నాయకలు కూడా నాలుగు విధాలు : దివ్య, స్వప్రసత్తి, కులస్త్రి, గణిక. వ్రక్కతి లక్షణ (=గుణ) భేదాలచేత వీరు నానావిధాలుగా ఉంటారు - ధీరలు, లలితలు, ఉదాత్తలు, నిభృతలు. దివ్య- స్వప్రసత్తులిరువురు ఈ నాలుగు

గుణాలను కలిగి ఉంటారు. కులజాంగవలు ఉదాత్తలు, విభృతలు అవుతారు. గణికా-శిల్పకారికలు లలిత-ఉదాత్తలుగా ఉంటారు."

భరతముని నాయకులకు వాడిన 'ధీర' శబ్దాన్ని, తరువాత వారు మధ్యా ప్రాధాన్యత నాయికలపట్ల ఉపయోగించినారు - ధీర, ధీరాధీర, అధీర - అని.

దివ్యాదులు నలుగురిలో శిల్పకారికలేదు; కాని గణిక యొక్క ప్రకృతి లక్షణాలను వివరిస్తూ, శిల్పకారికను చేర్చి, "గణికా-శిల్పకారికులు లలితోదాత్తలుగా ఉంటా"రని వివరించినాడు భరతముని.

దివ్యాదిభేదాలను నాయికల విషయంలో ఇంక ఎవ్వరూ చెప్పలేదు. కాని, శారదాతనయుడు, వారి ప్రకృతి లక్షణములందరి ఉదాత్త-లలిత భేదాలను గ్రహించి, ఉద్భత-శాంతభేదాలను చేర్చి, మొత్తం నాలుగు నాయికా భేదాలను వివరించినాడు (భా.ప్ర. IV-226-35). ఈ విభజన ధీరోదాత్తాది నాయకభేదాలను పోలిఉన్నది. ఈ ఉదాత్త-శాంత-లలితభేదాలను మధ్యమా-ప్రగల్భా నాయికులకు మాత్రమే వియోజించినాడు శారదాతనయుడు; కాని, ఇవి అందరు నాయికలలోనూ కార్యసాధన కస్పృష్టమవుతున్న కొందరినూ పోలుతాయి.

(1) ఉదాత్త :

మూలం : ఉదాత్తా కేశవాసోఽంగ మూల్య భూషాసు సాదరా ।

శయ్యాభరణ సంస్కార సదిబర్హ సమేధిని ॥

స్థిరస్థిర కృతజ్ఞా చ దదాత్తాశ్చర్యమత్సలా ।

క్షామయంతి చ మావాక్యాన్ విశ్వత్సంసరతాఽపి చ ॥

— అందు సంభాషణమనీతా కృతజ్ఞా ప్రేమకాదిని ।

విశ్రమాది దుర్తి త్యక్తా సాదాత్తాః సదిబర్హతే ॥

(భా.ప్ర. IV-226-28)

అర్థం : కేశ-వాసు, అంగ-మూల్య-భూషాసు సాదరా = కేశ సంస్కారం, వస్త్రాలంకారం, అంగరంగం, మూల్యధారణం, భూషావివ్యాసం-వీటియందు ఆదరణ కలది; శయ్యా-భరణ సంస్కార సదిబర్హ సమేధిని = శయ్యా సంస్కార, అభరణ సంస్కారం వీరి కలిపించేది; స్థిరస్థిర, కృతజ్ఞా (చ), దదాతి, అగ్రతీతిత్సలా-స్థిరంగా ఉండే స్నేహం కలది, కృతజ్ఞరాలు, దాన ప్రేమ, అగ్రతీతిత్సలా-కాత్సల్యంమోసేది; మావాక్యాన్, మానయంతి (చ),

నిత్యోత్పవరతా (అపి, చ)=మాన్యులను బహుమానించేది, ఎల్లప్పుడు ఉత్ప
వాలు నిర్వహించేది; బంధునంబాధముదితా, కృతజ్ఞా, ప్రేయవాదినీ=బంధు
వులు ఎక్కువగా వస్తే సంతోషించేది, వారిపట్ల కృతజ్ఞురాలుగా ఉండేది,
ప్రేయవాదినీ; ఏవం-అదిగుణైః యుక్తాం, ఉదాత్తాం, పరిచక్షతే=ఇటువంటి
గుణాలతో కూడిన స్త్రీని 'ఉదాత్త' (అని) అంటారు.

తాత్పర్యం : కేశసంస్కారం, వస్త్రాలంకారం, అంగరంగం (=మైపురా
తలు), మాల్యధారణం, భూషావిన్యాసం, శయ్యారచన-వీనియందు సాదరంగా
ఉండేది, స్థిరమైన స్నేహంకలది, కృతజ్ఞురాలు, దానప్రియ, ఆశ్రితవత్సల,
మానార్హులను బహుమానించేది, నిత్యోత్పవరత, బంధువులు అధికంగావస్తే
సంతోషించేది, వారిపట్ల తనకర్తవ్యం గుర్తెరిగినది, ప్రేయవాదినీ అయిన స్త్రీ
'ఉదాత్తనాయిక'.

(2) ఉద్దత :

మూలం : సౌందర్యశ్చర్య సౌభాగ్య విద్యా భోగై రహంకృతా ।

విద్యాభిజ్ఞననంపన్నా నృంధూ నవమన్యతే ॥

గర్వాభిమానధరితా మాయాఛద్యపరాయణా ।

అత్యుక్తింభరా మోరా సోద్రతా పరికీర్తితా ॥

-(భా.త్ర.IV-229-30)

అర్థం : సౌందర్య-చశ్చర్య-సౌభాగ్య-విద్యా-భోగైః, అహంకృతా=సౌందర్యం,
చశ్చర్యం, సౌభాగ్యం, విద్య, భోగాలు - ఇవి కలిగి ఉండటంవల్ల అహంకారం
పొందినది; విద్యా-అభిజ్ఞన నంపన్నాన్, బంధూన్, అపి, అవమన్యతే=విద్యా
వంతులు, అభిజ్ఞాత్యం కలవారు అయిన, బంధువులను, కూడా, అవమా
నించేది; గర్వాభిమాన ధరితా, మాయా-ఛద్య పరాయణా =గర్వం-అభి
మానం చూపుతూన్నది, వంచన-మోసంచేసేది; అత్యుక్తింభరా, మోరా,
సా, ఉద్దతా పరికీర్తితా=తన పట్టుమీదమే వింపుకొనేది, మోరమైన ప్రవర్తన
కలది - ఇటువంటి స్త్రీ, ఉద్దత (అని) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : సౌందర్యం, చశ్చర్యం, సౌభాగ్యం, విద్య, భోగాలు -
ఇవి కలిగి ఉండటం చేత అహంకరించినది, విద్యావంతులు కుటీమలు
అయిన బంధువులను కూడా అవమానించేది, గర్వంతో అభిమానంతో ఉండే
నది, మాయా-ఛద్య పరాయణ, అత్యుక్తింభరా, మోరనకృతి అయిన స్త్రీ
'ఉద్దత నాయిక'.

(3) శాంత :

మూలం : సుఖినీ విత్యసంతుష్టా సత్-నమ్మాన-అనమానయోః ॥

అనమాయు రహంమానహీనా విగతమత్సరా ।

ఉపకారవరా విత్యమపకారవర్షపి ॥

ఉపాచరతి బంధూ న్యా సా శాంతేతి చ కథ్యతే ।

-(భా.ప్ర.IV-231-33)

అర్థం : సుఖినీ, విత్యసంతుష్టా, సత్-నమ్మాన-అనమానయోః=సుఖిం చటం తెలిసినది, విత్యసంతుష్ట, మాన-అనమానములందు ఏకవిధంగా ఉండేది; అనమాయుః, అహంమానహీనా, విగతమత్సరా=అనాయు లేనిది, అహంమానం లేనిది, మాత్సర్యంలేనిది; అపకారవర్షపి, విత్యం, ఉపకార వరా=అపకారులకు కూడా, విత్యం, ఉపకారమే తలవెట్టేది; బంధూః ఉపాచరతి, యా, సా, శాంతా, ఇతి, కథ్యతే =బంధువులకు ఉపచారాలు చేసేది, ఎవరో, ఆమె, శాంత అని, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : సుఖినీ, విత్యసంతుష్ట, మానానమానములందు సమర్థున్న కలిది, అనాయూరహిత, అహంకారరహిత, మాత్సర్యరహిత, అపకారులకు కూడా విత్యం ఉపకారం తలవెట్టేది, బంధువులకు మునుదితములగు ఉపచారాలు చేసేది, 'శాంత నాయిక'.

(4) రుచి :

మూలం : రూపయోనవ సంపన్నా నరీ కేక్యత-ఉద్యమాః ।

నానోఽంగరాగ మూర్ఖా ఇతి శ్రీరసిర్మయీ ।

సంభోగవికా వేలాభామహిమేధితా ॥

కలాశిల్ప విశాలాభ్యా అతితా సుకీర్తితా ।

-(భా.ప్ర.IV-233-35)

అర్థం : రూపయోనవ సంపన్నా, నరీ కేక్యత-ఉద్యమాః=రూపం-యోనవం సంపన్నులూ కల్పి, మూర్ఖులే అభిప్రాయించు అమక్తితో పాల్గొనేది; వాన-అంగరాగ, మూర్ఖ, అమత్, వేలా, శైల, సహిత, శ్రీయా=మంచిన ప్రేమలు, అంగరాగాలు, మూర్ఖులు, మంతాది ముతువులు, పాశరతిరం, కైల నరసిరాలు, సరీచటాల్లు-దీనివలన ప్రతికూల, సంభోగ రహిత, వేలా-భావ-

హోవసమేధితా=సంభోగప్రియ, అంగజాలంకారాలైన హేల-భావం-హోవం-వీటితో కూడినది; కలా-శిల్పవిశాలాధ్యా, లలితా, పరికీర్తితా=కళలందు, శిల్పములందు పరిపూర్ణ, (ఇటువంటి స్త్రీ) లలిత, (అని) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : రూప-యౌవనసంపన్న, నఖులతోడి కేళియందు ఆసక్తి కలది, అందుకు ప్రయత్నం చేసేది, వస్త్రాలు-అంగరంగాలు-మాల్యాలు-వీనియందు ఆసక్తి కలది, వసంతఋతువులో సాగరతీరములందు, శైలవరినరములందు, నరిత్రుటములందు విహరించటం ఇష్టపడేది, సంభోగరసక, భావ-హోవ-హేలా పరిపూర్ణ, కలా-శిల్ప చతుర, 'లలిత నాయిక' అవుతుంది.

9. స్త్రీల శీలభేదాలు :

టీక : కామోపచారాన్ని వివరించిన పందర్బంలో భరతముని, స్త్రీలలో 23 శీల భేదాలను పేర్కొని, వివరించినాడు. (నా.శా.XXII-100-144): "స్త్రీలు - దేవ-దానవ- గంధర్వ-రక్ష-నాగ-షక్తి-పిశాచ-యక్ష-వ్యాఘ్ర-చర-వానర-హస్తీ-వృగ-మీన-ఉష్మ-మకర-ఖర- మాకర-వాజి-మహిష-అజ-శ్వ-గవాదులతో తుల్యములయిన శీలాలు కలిగి ఉంటారు (నా.శా.XXII-100-101). శీలం, వత్సం, చైతన్యం, బుద్ధిపూర్వకత, స్వభావం, హేవాకం అనేవి పర్యాయపదాలు; గవాదులలోని. అది వదం చేత ఇంకా పలురకాల శీలాలు కల స్త్రీలు ఉండవచ్చునని గ్రహించాలి".

అర్వాచీనాలంకారికులలో శారదాభరతముడు ఒక్కడే 22 శీలభేదాలను, భరత మతానుపారంగా వివరించినాడు (శ్వశీల భేదం భా.ప్ర.తో లేదు).

ఈ శీలభేదాలను వివరించుటలో తొలుత, భరతముని చెప్పిన దానిని పేర్కొని, అంతకుండు విశేషం భా.ప్ర.లో ఉంటే దానిని కూడా చివర పేర్కొంటున్నాము.

మూలా : నానాశీలాః స్త్రీయో జ్ఞేయాః స్వస్వస్థాః సత్త్వాః సమాశ్రితాః ।

విజ్ఞాయ చ యథాసత్త్వముపసేవేత్ తాః పునః ॥

ఉపచారో యథాసత్త్వం స్త్రీణా మర్హోఽపి హర్షదః ।

మహాన వ్యవ్యథాయుక్తో వైవ తుష్టికరో భవేత్ ॥

యథా సంప్రార్థితావాప్త్యారతిః పమునజాయతే ।

స్త్రీపుంసయోశ్చ రత్నార్థ ముపచారో విధీయతే ॥

ధర్మార్థం పీ తపశ్చర్యా మఖార్థం ధర్మ ఇన్యతే ।
మఖస్య మూలం ప్రమదా స్తాను సంభోగ ఇన్యతే ॥

-(వా.శా.XXII-145-48)

తాత్పర్యం : తమతమ సత్త్వాన్ని ఆశ్రయించుకొని, స్త్రీలు నానా విధాలైన శీలాలను కలిగి ఉంటారు. ఆయా స్వభావాలను గుర్తించి, తదనుగుణంగా వారిని పేరించాలి (=కామోపచారం చేయాలి). సత్త్వగుణంగా చేసిన ఉపచారం, అది అల్పమైనప్పటికీ, వారికి హర్షదాయకమవుతుంది. వారివారి శీలాలను గుర్తించక కావించే ఉపచారం ఎంత గొప్పది అయినప్పటికీ, అది వారికి తుష్టికరం కానేరదు. ప్రార్థించిన (=కోరిన) దానిని పొందటం చేతనే కదా రతి జనించేది! కావున స్త్రీ పురుషులందు పరస్పరం రతిజనించటానికి ఉపచారం అవశ్యకం. ('ఉపచారం' అంటే అన్యోన్య హృదయ గ్రహణోచితమైన వ్యాపారం). ధర్మపాథవకోహ తపశ్చర్య అవశ్యకం; మఖార్థం ధర్మం అవరించాలి. అట్టి మఖానికి మూలం ప్రమదలే. అందుచేతనే వారితో సంభోగం కోరదగినది.

1. దేవశీల :

మూలం : స్వీగ్మరంగై రుహింశ్చ స్త్రీతా సుంధనిమేషితే ।

అరోగా దీప్తుపేతా న చాన సత్త్వార్థవాన్వితా ॥

అల్పస్వేదా సమరతా స్వల్పశుక్ల మరత్నిసీయా ।

గంధపుష్పితా హృద్యా దేవశీలాంగవా స్మృతా ॥

-(వా.శా.XXII-102-103)

తాత్పర్యం : స్వీగ్మములైన అంగోపాంగప్రత్యంగాలు, విలుకడ, మంక్షము లగునిమేషాలు, అరోగ్యం, కాంతి, ధౌనేయ, సత్త్వం, ఆర్థవం, అల్పస్వేదం, సమరతియందు ఆసక్తి, అల్పబోజనం, పరిమళములుగల ప్రీతి, గంధ-పుష్పాలంటే ఇష్టం, కలదై, మనోహరంగా ఉండే అంగుల దేవశీల.

వదనీతాళిత, భావజ్ఞానం, కృతజ్ఞత ఇవి భా.ప్ర.లో అధికం.

2. అనురశీల :

మూలం : తపశ్చర్యాశీలతా స్థిరక్రోధాదివిమూరా ।

మద్యమాంసప్రియా నిత్యం కోపవా చాతిమానినీ ॥

చవలా చాతిలుబ్బా చ వరుషా కలహస్రియా ।

ఈర్వాణీలా చలస్మేజా చామరం శీలమాశ్రితా ॥

-(నా.శా.XXII-104-105)

తాత్పర్యం : అధర్మమందు శార్యమందు అనక్తి, స్థిరమైన క్రోధం, అతిపా
రుష్యం (నిష్ఠుర భాషణ-భా.ప్ర.) మధ్య మూలములందు ప్రీతి, తోభం,
కలహముందు ప్రీతి, ఈర్వాణీ స్వభావం చలహమైన స్వభావం కలదై, నిత్య
కోపం, అతిమానవతి, చుట్ట అయిన అంగం అమర (=దైత్య) శీల

3. గంధర్వశీల :

మూలం : శ్రీదాసరా చారువేత్రా నఖదంతైః సుపుష్పితైః

స్వంగీ చ స్థిరభాషీ చ మందావత్యా రతిస్రియా ॥

గీత వాద్యే చ నృతే చ రతా హృష్టా మృణాళి ।

గంధర్వసత్త్వా విజ్ఞేయా స్పృగ్త్యక్తే శరోచనా ॥

-(నా.శా.XXII-106-107)

తాత్పర్యం : క్రీడలయందు అనక్తి, సుందరములైన నేత్ర-నఖ-దంతాలు,
సౌందర్యవేదాలయిన అంగాలు, స్థిరభాషణాలు, అల్పనంతానం, రతియందు
ప్రీతి, గీత-వాద్య-నృతములందు అనక్తి, హృష్ట, పరిశుద్ధత, స్పృగ్తములైన
చర్మ-కేశ-వేత్రాలు కలిగిన అంగం 'గంధర్వశీల'.

నఖక్షత-దంతక్షతప్రియ, ఆరామభోగ్య, స్మితపూర్వభాషిణి, తన్వి,
పుష్పకయ్యాభిలాషిణి (భా.ప్ర.).

4. రాక్షసశీల :

మూలం : బృహద్వాయకసర్వాంగీ రక్షవిస్తీర్ణలోచనా ।

ఖరరోమా దివాన్వన్నసిర తాత్యుచ్చభాషిణీ ॥

నఖదంతక్షతకరీ క్రోధర్షా కలహస్రియా

నిశావిహరణీలా చ రాక్షసం శీల మాశ్రితా ॥

-(నా.శా.XXII-108-109)

తాత్పర్యం : పెద్దవి విశాలములు అయిన అంగాలు, విస్తీర్ణములైన ఎల్లవి
కనులు, ఖరరోమాలు, నగటి నిద్రయందు అనక్తి, ఉచ్చభాషణాలు, క్రోధ-

ఈర్ష్యా-కలహములందు ప్రీతి, రాత్రులందు విహరించే స్వభావం కలదై, నఖక్షతదంతక్షతాలు చేసే అంగన 'రాక్షనశీల'.

5. నాగశీల :

మూలం : తీక్ష్ణ నాసాగ్రదశనా సుతను స్తామ్రలోచనా ।

నీలోత్పలనవర్ణా చ స్వప్నశీలాఽతికోపనా ॥

తిర్యగ్గతి శృలారంభా బహుశ్యాసాతిమానినీ ।

గంధమాల్యానవరతా నాగసత్త్వాంగనా స్మృతా ॥

-(నా.శా.XXII-110-111)

తాత్పర్యం : కొనదేరిన ముక్కు, వాడిదంతాలు, అందమయిన శరీరం, ఎఱ్ఱని కనులు, నీలోత్పలంవంటి రంగు, అతికోపం, తిర్యగ్గమనం (=అడ్డంగా నడవటం), ఆరంభములందు నాంచల్యం, అధిక (=బుసవెట్టే నట్లు) నిశ్శాసం, అతిమానం, గంధ-మాల్య-ఆనవములందు ప్రీతి, నిద్రయందు ప్రీతి కలిగిన అంగన 'నాగశీల' (నాగం=త్రాచుపాము)

6. శకునశీల :

మూలం : అత్యంత వ్యావృతాస్యా చ తీక్ష్ణ శీలా సరిత్ప్రియా ।

సురాశషక్తిరరతా బహ్వసత్త్వా ఫలప్రియా ॥

నిత్యం శ్వసనశీలా చ తథోద్యానవన ప్రియా ।

చపలా బహువాక్చీమ్రా శాకునం సత్త్వమాశ్రితా ॥

-(నా.శా.XXII-112-13)

తాత్పర్యం : బాగా ప్రక్కకు తిరిగిన ముఖం, తీక్ష్ణమైన స్వభావం, నదులయందు ప్రీతి, సుర-ఆనవ-షక్తిరములందు ప్రీతి, నిత్యశ్వాస, చాపల్యం, ఎక్కువమాటాడం, తొందర-కలది 'శకునశీల' (శకునం=షక్తి).

శీఘ్రగతి ప్రతివత్తి (=తెలివితేటలు) కలది, పరాజ్ఞుఖి (భా.వ్ర.)

7. పిశాచశీల :

మూలం : ఊనాధికాంసురి కరా ధాతౌ నిష్క్రుటచారిణీ ।

బాలోద్యేషన శీలా చ పిశువా క్షిప్తభాషిణీ ॥

సురతే కుత్సితాచారా రోమశాంఘీ మహాస్వనా ।

పిశాచసత్త్వా విజ్ఞేయా ముద్యమాంసజలిప్రియా ॥

-(నా.శా.XXII-114-15)

తాత్పర్యం : ఎక్కువ-తక్కువలుగా ఉన్న వ్రేళ్లుగల చేతులు, గృహ-ఆరామ సంచార ప్రీతి, పిల్లలను పీడించే స్వభావం, నైచ్యం, క్లిష్టములయిన మాటలు, సురతంలో కుత్సితాచారం, రోమశాలయిన అంగాలు, మహాస్వనం, మద్య-మాంస-బలులందు ప్రీతి కలది 'పిశాచశీల'. చేతులవ్రేళ్లుమాత్రమేకాక కనులు, దంతాలు, పెదవులు, చెవులు, స్తనాలు, నఖాలు కూడా ఎక్కువ తక్కువులుగా ఉంటాయి, అన్యతభాషిణి (భా.ప్ర.).

8. యక్షశీల :

మూలం : స్వప్నప్రస్వేదనాంగీ చ స్థిరశయ్యాసవప్రియా ।
మేధావివీ బుద్ధిమతీ మద్య-గంధామిష ప్రియా ॥
చిరదృష్టేషు హర్షం చ కృతజ్ఞత్వా దునైతి సా ।
అదీర్ఘశాయినీ చైవ యక్షశీలాఽంగనా స్మృతా ॥

-(నా.శా.XXII-116-17)

తాత్పర్యం : స్వప్నంలో చెమర్చే స్వభావం కల శరీరం, స్థిరములయిన శయ్యా-అసనములందు ప్రీతి, మేధ, బుద్ధి, మద్య-గంధ-మాంసములందు ప్రీతి, చాలాకాలం తరువాత కవిపించిన వారి పట్ల హర్షం, కృతజ్ఞత, తక్కువ నిద్ర-కలిగిన అంగన యక్షశీల. చిరవిస్మృతులయిన వారిని చూడగానే, కృతజ్ఞతతో ప్రేయంగా మూలాడేది (భా.ప్ర.).

9. వ్యాలశీల :

మూలం : తుల్యమానానమానా యా పరుషత్వక్ ఖరస్వరా ।
శతాన్యతోద్ధతకథా వ్యాలసత్త్వా చ పింగదృక్ ॥

-(నా.శా.XX-118)

తాత్పర్యం : మాన-అవమానములందు సమత్వం, పరుషమైన చర్మం, ఖరస్వరం, శావ్యం, అన్యత-ఉద్ధత భాషణాలు, పింగశదృష్టులు కలది 'వ్యాలశీల' (వ్యాలం=కూరజంతువు=పులి). భృష్ట, విశాలనేత్ర (భా.ప్ర.).

10. మనుష్యశీల :

మూలం : అర్థవాధిరతా నిత్యం దక్షా క్షౌంతిగుణాన్వితా ।
విధక్తాంగీ కృతజ్ఞా చ గురుదేవ ద్విజప్రియా ॥

ధర్మకామార్థ నిరతా హ్యాహంకార వివర్జితా ।

సుహృత్ప్రియా సుశీలా చ మానుషం సత్త్వమాశ్రితా ॥

-(నా.శా.XXII-119-120)

తాత్పర్యం : అర్జునమందు నిత్యానక్తే, దక్షత, ఓరిమి, సమంగా విభక్తములైన అవయవాలు, కృతజ్ఞత, గురు-దేవ-ద్విజులందు ప్రీతి, ధర్మ-కామ-ఆర్థములందు ఆనక్తే, అహంకారరాహిత్యం, సుహృత్తులందు ప్రీతి, మంచితోలని కలిగిన అంగన 'మనుష్యశీల'. నిత్యం ఉపచారపరాయణ, గంధ-మాల్య ప్రేమ (భా.ప్ర.)

11. వానరశీల :

మూలం : సంహతాత్పతను ర్ఘ్నష్టా పింగరోమా ఛలప్రియా ।

ప్రగల్భా చపలా తీక్ష్ణా వృక్షరామవనప్రియా ॥

స్వల్పమప్యవకారం తు నిత్యం యా బహుమన్యతే ।

ప్రసవ్యారతిశీలా చ వానరం సత్త్వమాశ్రితా ॥

-(నా.శా.XXII-121-22)

తాత్పర్యం : కుదింపబడిన చిన్నశరీరం, హర్షం, పింగళ రోమాలు, ఛల (=చిమార్చలు) మందుప్రీతి, ప్రాగల్భ్యం, చాపల్యం, తీక్ష్ణత, వృక్ష-ఆరామ-వనములందు ప్రీతి, స్వల్పమయిన ఉపకారాన్ని కూడా అధికంగా తలంచటం, బలాత్కరింపబడి రతిఫలమివ్వటం కలిగిన అంగన 'వానరశీల' (వానరం=కోతి).

శీఘ్ర-కోప-ప్రసాదాలు కలది (భా.ప్ర.)

12. హస్తీశీల :

మూలం : మహాహనులలాటం చ శరీరోపచయూన్యతా ।

పింగాక్షీ రోమశాంగీ చ గంధమాల్యాసవప్రియా ॥

కోపనా స్థిరచిత్తా చ జలోద్ధానవనప్రియా ।

మధురాభిరతా చైవ హస్తీసత్త్వా ప్రకీర్తితా ॥

-(నా.శా.XXII-123-24)

తాత్పర్యం : పెద్దదవుడలు ముదురు, బలిసిన శరీరం, పింగళము లయిన నేత్రాలు, రోమశములయిన అంగాలు, గంధ-మాల్య-ఆననములందు ప్రీతి,

కోవం, చిత్తస్థైర్యం, జల-ఉద్యానవనములందు ప్రీతి, మధురములగువాని యందు ప్రీతి, రతియందు ఆనక్తి కలిగిన అంగన 'హస్తీశీల'.

మందగతి, ఆయతగతి (=నడిచేటప్పుడు పాదానికి పాదానికి మధ్య వ్యవధానం అధికం), మందచేష్ట, దీర్ఘరోష-ప్రసాదాలు చూచేది (భా.ప్ర.).

13. మృగశీల :

మూలం : స్వల్పోదరీ భగ్ననాసా తనుజంఘా వనప్రియా ।

చలవిస్తీర్ణనయనా చవలా శీఘ్రగామినీ ॥

దివాత్రాసవరా నిత్యం గీతవాద్యరతిప్రియా ।

నివాసస్థిరచిత్తా చ మృగసత్త్వా వ్రకీర్తితా ॥

-(నా.శా.XXII-125-26)

తాత్పర్యం : స్వల్పమైన ఉదరం, చప్పిడిముక్కు, నన్నని పిక్కలు, వనములందు ప్రీతి, విశాలములైన చంచలనేత్రాలు, చవలత, శీఘ్రగామనం, వగటవేళ భయం, గీత-వాద్యరతులందు ప్రీతి, స్థిరనివాసమందు ఆనక్తి కలది 'మృగశీల'. విరహం సహింపలేనిది (భా.ప్ర.).

14. మత్స్యశీల :

మూలం : దీర్ఘపీనోన్నతోరస్కా చలా నానిమేషిణీ ।

బహుభృత్యా బహుసుతా మత్స్యసత్త్వా జలప్రియా ।

-(నా.శా.XXII-127)

తాత్పర్యం : దీర్ఘం పీనం ఉన్నతం అయినవక్షం, చాంచల్యం, అతినిమేషం, బహుభృత్యులు, బహుసుతులు, జలమునందు ప్రీతికల అంగన 'మత్స్యశీల' (మత్స్యం-చేప) .

దూరగామిని, దూరచార, అనిమేషిణీ (= రెప్పపాటు లేకుండా చూచేది) (భా.ప్ర.).

15. ఉష్ణశీల :

మూలం : లంబోష్ఠి స్వేదబహులా కించి ద్వికటగామినీ ।

కృకోదరీ పుష్పఫల లవణాన్లుకటుప్రియా ॥

ఉద్బంధకటి పార్శ్వా చ ఖరనిష్కరభాషిణీ ।
అత్యున్నత కటి గ్రీవా ఉష్ణసత్త్వాఽటవిప్రియా ॥

-(నా.శా.XXII-128-29)

తాత్పర్యం : వ్రేలాడుతున్న వెదవి, అధికస్వేదం, వికటగమనం, కృశించిన ఉదరం, వుష్ప-ఫలములందు ఉష్ణ-పులుపు-వగరు రుచులయందు ప్రీతి, వదులుగా ఉండే కటి-పార్శ్వాలు, వరుష-నిష్కరభాషణాలు, పొడవైనమెడ, అడవులందు ప్రీతి కలిగిన అంగన 'ఉష్ణశీల' (ఉష్ణం=ఒంటె)

16. మకరశీల :

మూలం : స్థూల శిర్షాంచితగ్రీవా దారితాస్యా మహాస్వనా ।
క్షేయా మకరసత్త్వా చ క్రూరా మత్స్యగుణైర్యుతా ॥

-(నా.శా.XXII-130)

తాత్పర్యం : స్థూలమైన శిరస్సు, వంగినమెడ, తెరచిన నోరు, పెద్దకంఠ ధ్వని, క్రూరత్వం, మత్స్యశీలయొక్క గుణాలు కలది 'మకరశీల'. మత్స్యగుణాలు అన్నీ ఈమెలో ఉంటాయి (భా.ప్ర.)

17. ఖరశీల :

మూలం : స్థూలజిహ్వోష్ణదశనా రూక్షత్వ క్షుణ్ణభాషిణీ ।
రతియుద్ధకరీ ధృష్టా నఖదంత క్షతప్రియా ॥
సపత్నీద్యేషిణీ డక్షా చపలా శీఘ్రగామినీ ।
సరోగా బహ్వాపత్యా చ ఖరసత్త్వా ప్రకీర్తితా ॥

-(నా.శా.XXII-131-32)

తాత్పర్యం : స్థూలమైన వాలుక పెదవులు దంతాలు, వరుషమయిన చర్మం, కటు భాషణాలు, రతియుద్ధంలో అసక్తి, ధార్మ్యం, నఖక్షత-దంత క్షతముగలది ప్రీతి, సవతియందు ద్వేషం, డక్షత, చాపల్యం, శీఘ్రగమనం, రోగం, బహుసంతతి కలది 'ఖరశీల' (ఖరం=గాడిద).

18. సూకర శీల :

మూలం : దీర్ఘశిఖ్యోదయమునీ రోమశాంఠీ బలాన్వితా ।
సుమతీక్షణలాటా చ కందముల ఫలప్రియా ॥

కృష్ణా దంష్ట్రోత్కటముఖీ ప్రాస్వోదక శిరోరుహా ।
హీనాచారా బహ్వసత్యా సౌకరం సత్త్వమాశ్రితా ॥

-(నా.శా.XXII-133-34)

తాత్పర్యం : దీర్ఘములయిన పుష్ప-ఉదర-ముఖాలు, రోమశములయిన అవ
వయవాలు, బలం, సన్నని నుదురు, కందమూల-ఫలములందు ప్రీతి, నలుపు
రంగు, వండ్లచేత వికృతమైన ముఖం, చిన్నపొట్టు, పొట్టిజుట్టు, హీనమయిన
ఆచారం, బహుసంతతి కలది 'సూకరశీల' (=సూకరం=పంది)

సపత్నీద్వేషిణీ, దరీరత (=మూలగదులలో ఉండటానికి ఉష్ణపడేది
(భా.ప్ర.)

19. హయశీల :

మూలం : స్థిరా విభక్త పార్శ్వోరుకటే పుష్ప శిరోధరా ।

సుభగా దానశీలా చ ఋజుస్థల శిరోరుహా ॥

కృశా చంచల చిత్తా చ స్పిగ్ధవాక్ శీఘ్రగామినీ ।

కామక్రోధపరా చైవ హయ సత్త్వాంగనా స్మృతా ॥

-(నా.శా.XXII-135-36)

తాత్పర్యం : స్థైర్యం, సుభగత్వం, దానస్వభావం, నిడుపాటే వెద్దజుట్టు,
కృశత్వం, చాంచల్యం, వాక్కులో స్పిగ్ధత, శీఘ్రగమనం, కామం, క్రోధం,
సమవిభక్తములయిన పార్శ్వ-కట-ఉరు-పుష్ప-గ్రీవాలు కలిగిన ఆంగన 'హయ
శీల'.

20. మహిషశీల :

మూలం : స్థూలపుష్పాక్షిదశనా తనుపార్శ్వోదరా స్థిరా ।

హరి రోమాంచితా రాద్రీ రోకద్విష్టా రతిప్రియా ॥

కించి దున్నతవక్త్రా చ జలక్రీడావసప్రియా

బృహల్లలాటా సుశోణీ మాహిషం సత్త్వమాశ్రితా ॥

-(నా.శా.XXII-137-38)

తాత్పర్యం : స్థైర్యం, భిరునెక్కిన రోమాలు, రాద్రం (=ఎక్కువ కనులు),
రోకద్వేషం, రతిప్రీతి, ఉన్నతవక్త్రం, జలవన క్రీడలందు అసక్తి, వెద్ద
నుదురు, అందమైన పిరుదులు, స్థూలములైన పుష్ప-నేత్ర-దంతాలు, సన్నని

పార్శ్వాలు ఉదరం కలది, మహిషశీల. స్థూలదంత, అభీరువు (=భయం లేనిది) (భా.ప్ర.)

21. అజశీల :

మూలం : కృశా తనుభుక్షోరస్కా నిష్పజ్జ స్థిరలోచనా ।
సంక్లిప్తపాణి పాదా చ సూక్ష్మ రోమసమాచితా ॥
భయశీలా జలోద్విగ్నా బహ్వపత్యా వనప్రియా ।
చంచలా శీఘ్రగమనా వ్యాజసత్త్వాంగనా స్మృతా ॥

-(నా.శా.XXII-139-40)

తాత్పర్యం : కృశత్వం, సన్నని భుజాలు ఉదరం, నిశ్చలములు స్థిరములు అయిన నేత్రాలు, పొట్టి కాళ్ళు-చేతులు, సూక్ష్మములయిన రోమాలు, భయం, నీటిని చూస్తే భయం, బహు సంతతి, వనములందు ప్రీతి, చాంచల్యం, శీఘ్ర గమనం కలిగిన అంగన 'అజ శీల' (అజము=మేక)

భుజాల అంతరం అల్పం, శీతభీరువు, వేడిశరీరం (భా.ప్ర.)

22. శ్వశీల :

మూలం : ఉద్బంధగాత్ర నయనా విబ్రంభణ పరాయణా ।
దీర్ఘాల్పపదనా స్వల్పపాణిపాదవిభూషితా ॥
ఉచ్చైః స్వనా స్వల్ప నిద్రా క్రోధనా సుకృతప్రియా ।
హీనాచారా కృతజ్ఞా చ శ్వశీలా పరికీర్తితా ॥

-(నా.శా.XXII-141-42)

తాత్పర్యం : గాత్రలాఘవం, నేత్రపాటవం, ఒడలు సాగదీయటం, పొడవైన చిన్నముఖం, పొట్టికాళ్ళు-చేతులు, ఉచ్చస్వనం, తక్కువ నిద్ర, క్రోధం, మంచి వనములందు ప్రీతి, హీనముయిన ఆచారం, కృతజ్ఞత కలిగిన అంగన 'శ్వశీల' (శ్వ=కుక్క)

ఈభేదం భా.ప్ర.లో లేదు (అందులో 22 భేదాలే ఉన్నవి).

23. గోశీల :

మూలం : పృథువీభోగ్నత శ్రోణి తనుఅంఘా సుహృత్ప్రియా ।
సంక్లిప్తపాణి పాదా చ దృఢారంభా ప్రజాహితా ॥

పితృదేవార్చనరతా సత్యశౌచ గురుప్రియా ।
స్థిరా పరిక్లేశసహ గవాం సత్త్వం సమాశ్రితా ॥

-(నా.శా. XXII-143-44)

తాత్పర్యం : స్థూలములు-సూక్ష్మములు-ఉన్నతములు అయిన పిరుదులు, సన్నని జంఘలు, నువ్వుత్తులందు ప్రీతి, పొట్టికాళ్ళు చేతులు, వ్రయత్నమందు పట్టుదల, వ్రజాహితకారిత్యం, పితృ-దేవార్చనలందు ప్రీతి, సత్య-శౌచము లందు గురువులందు ప్రీతి, స్థైర్యం, క్లేశమందు ఓరిమి కలది 'గోశీల'.

'వ్రజాహితా' అన్నదానికి కన్ననంతానం మీద ఆదరం కలది అని కూడా అర్థం చెప్పవచ్చు.

10. వాసకనజ్జాది నాయకావస్థలు :

మూలం : తత్ర వాసకనజ్జా చ విరహోత్కంఠితాపి వా ।
స్వాధీనభర్తృకా చాపి కలహంతరితాపి వా ॥
ఖండితా విప్రలబ్ధా వా తథా ప్రోషితభర్తృకా ।
తథాభిసారికా చైవ జ్ఞేయా స్త్యష్టా తు నాయకాః ॥

అన్వయస్థాను విజ్ఞేయా నాయకా నాటకాశ్రయా ।

-(నా.శా. XXII-211-12, 21)

అర్థం : (తత్ర) వాసకనజ్జా (చ), విరహోత్కంఠితా (అపి.వా), స్వాధీన భర్తృకా (చ, అపి), కలహంతరితా (అపి, వా), ఖండితా, విప్రలబ్ధా (వా), (తథా), ప్రోషితభర్తృకా, (తథా) అభిసారికా (చ, ఏవ), అష్టా(తు) నాయకాః, జ్ఞేయాః (తు) = వాసకనజ్జ, విరహోత్కంఠిత, స్వాధీనభర్తృక, కలహంతరిత, ఖండిత, విప్రలబ్ధ, ప్రోషితభర్తృక, అభిసారిక- ఈ ఎనిమిది మంది నాయకలు (అని) తెలియవలె. . . . . నాటకాశ్రయా, నాయకా, అను-అవస్థాను, విజ్ఞేయా = నాటకాశ్రయ అయిన నాయక, ఈ అవస్థలలో (ఉంటుందని) తెలియవలె.

తాత్పర్యం : నాయకలు ఎనిమిది విధాలు- 1. వాసకనజ్జ, 2. విరహోత్కంఠిత, 3. స్వాధీనభర్తృక, 4. కలహంతరిత, 5. ఖండిత, 6. విప్రలబ్ధ, 7. ప్రోషితభర్తృక, 8. అభిసారిక. . . . . నాటకముందలి నాయక ఈ అవస్థలను పొందుతుంది.

టీక : కామోపచారాన్ని వివరించే సందర్భంలో నా.శా.లో ఈ ప్రసక్తి ఉంది. తొలుత 'నాయికలు ఎనిమిది విధాలు' అని చెప్పి, చివర నాటకము నందలి నాయిక ఈ ఎనిమిది అవస్థలు కలిగి ఉంటుంది అని చెప్పినాడు భరతముని. 'నాయికలు ఎనిమిది విధాలు' అని చెప్పటం వల్ల 'అష్టవిధనాయికలు' అనే భావం ప్రచారంలోకి వచ్చింది. కాని, వీరు వేర్వేరు నాయికలు కారు; అంటే నిజంగా ఇవి ఎనిమిది నాయికా భేదాలు కావు. నిజానికి ఇవి నాయికలయొక్క అవస్థాభేదాలు మాత్రమే. ఒకే నాయిక పెక్కు అవస్థలకు లోనుకావచ్చు. అందుచేతనే, చివర, 'నాటకమునందలి నాయికావస్థలు పై విధంగా ఉంటాయి' అని భరతముని హెచ్చరించటం గమనార్హం. అయితే, అయా అవస్థలలో ఉన్న నాయికను, ఆ అవస్థపేరుతో పిలవటం సంప్రదాయం-వాసకనజ్జ, విరహాహోత్కంఠిత ము.

అష్టవిధ నాయికావస్థల అభినయం :

చింత, విఃశ్వాసం, భేదం, హృదయతాపం, సఖీసంలాపం, తన అవస్థను వర్యాలోకనం చేసుకొనటం, స్థాని, దైన్యం, అశ్రుపాతం, రోషం తెచ్చుకొనటం, భూషణాలను త్యజించటం, కేశ సంస్కారాదులు లేకుండటం, దుఃఖం, రోదనం అనే వాటిచేత ఖండితా-వివ్రలబ్ధా-కలహంతరితా-ప్రోషితభర్తృకలు తమతమ అవస్థలు నిరూపించాలి.

విచిత్రం ఉజ్జ్వలం అయిన వేషం, ప్రమోదం చేత వికపించిన ముఖం, అధికమైన శోభ-వీటిచేత స్వాధీనభర్తృకావస్థ నిరూపితం కావాలి (నా.శా. XXII-222-25). వాసకనజ్జ- అభిసారికలు కూడా స్వాధీనభర్తృక వలెనే తమ తమ అవస్థలను నిరూపించవలెనని అభినవగుప్తుడు సూచించినాడు. (అ.భా.3 వ సంపుట. 210).

ఏ ప్రకృతికి ఏ లీలా-గతి-స్థితులు నియతములై ఉంటాయో వాటినే, రంగప్రవేశం చేసినప్పుడినుండి, రంగం నుంచి నిష్క్రమించేవరకు పాటించాలి.

ఈ ఎనిమిదిమందిలో స్వాధీనపతికా-వాసకనజ్జ-అభిసారికలది 'సంబోగశృంగారం'; ఇంక తక్కినవారిది వివ్రలంభశృంగారం.

స్వాధీనపతికాది భేదములందలి విభేదాలను శృంగారముంజరికారుడిట్లా వివరించినాడు (శృంగారముంజరి : పుటలు : 112-13) :

1. స్వాధీనపతిక : సామన్యభేదాలు (6) : ప్రియ, ముగ్ధ, మధ్య, ప్రాభ, పరకీయ, సామన్య. విశేషభేదాలు : దూతవంచిక, భావిశంకిత.

2. వాసకసజ్జిక : సామాన్యభేదాలు (6) : స్వీయాదులు.

విశేష భేదం : అవసితప్రవాసవతి.

3. విరహోత్కంఠిత : అనుత్పన్న సంభోగ, కార్యవిలంబిత సురత.

సామాన్యభేదాలు (5) స్వీయ, మధ్య, ప్రౌఢ, వరకీయ, సామాన్య.

విశేషభేదాలు (4) : దర్శనానుతాపిత, శ్రవణానుతాపిత, చిత్రానుతాపిత, స్వప్నానుతాపిత.

4. విప్రలబ్ధ : నాయకవంచిత, సఖీవంచిత.

సామాన్యభేదాలు (5) : స్వీయ, మధ్య మొ.

5. ఖండిత : సామాన్యభేదాలు (5) : స్వీయ, మధ్య మొ.

విశేషభేదాలు (5) : మానవతి, దీర, అదీర, దీరాదీర, అన్యాసంభోగ దుఃఖిత.

మానవతి భేదాలు (3) : గురుమాన, మధ్యమాన, అఘమాన.

అన్యాసంభోగదుఃఖిత భేదాలు (4) : దూతీసంభోగ దుఃఖిత, దూతీ సమాసక్తి దుఃఖిత, ఇతర రతి శ్రుతి. తిన్న, ఈర్ష్యాగర్విత.

6. కలహంతరిత : సామాన్యభేదాలు (5) : స్వీయ, మధ్య మొ.

విశేషభేదాలు : ఈర్ష్యాకలహంతరిత, ప్రణయకలహంతరిత.

7. వక్రోక్తి గర్విత : సామాన్యభేదాలు (5) : స్వీయ, మధ్య మొ.

విశేషభేదాలు (4) : ప్రేమగర్విత, సౌందర్యగర్విత, సౌభాగ్యగర్విత, నైపుణ్యగర్విత.

సౌందర్యగర్వితాభేదాలు : స్మితగర్విత, యౌవన గర్విత, సౌకుమార్యగర్విత, విలాసగర్విత.

8. ప్రోషిత భర్తృక : ప్రవత్సృత్పతిక, ప్రవసత్పతిక, ప్రోషితవతిక.

సామాన్యభేదాలు (6) : స్వీయ, ముగ్ధ మొ.

విశేషభేదం : విగలిత ప్రస్థావవతిక.

9. అభిసారిక : సామాన్యభేదాలు (6) : స్వీయ, ముగ్ధ, మొ.

విశేషభేదాలు : జోత్స్నాభిసారిక, తమోభిసారిక, దివాభిసారిక, గర్వాభిసారిక, కామాభిసారిక, ప్రేమబాక్యాభిసారిక.

(1) వాసకసజ్జిక :

మూలం : ఉచితే వాసకే తు రతిసంభోగలాలసా ।

మండనం కురుతే హృష్టా సా వై వాసకసజ్జికా ॥

-(నా.శా. XXII-213)

అర్థం : ఉచితేవాసకే, యా(తు), రతి సంభోగలాలసా = ఉచిత వాసక మందు, ఎవతె, రతి సంభోగలాలనయ్యె; హృష్టా, మండనం కురుతే, సా (వై), వాసకసజ్జికా = సంతోషంతో, అలంకరించుకొంటుందో, ఆమె, వాసకసజ్జిక.

తాత్పర్యం : ఎవతె ఉచితవాసకసమయంలో, రతిసంభోగలాలనయ్యె సంతోషంతో తనను అలంకరించుకొంటుందో, ఆమె 'వాసకసజ్జిక' అవుతుంది.

సంభోగాభిలాషతో, రాత్రి అంతా వసించి ఉండే చోటు అంటే పడక టిల్లు 'వాసం'; అందుకు ఉచితమైన కాలం 'వాసకం' (అ.భా). వాసక సమయంలో తనను, పడకటింటిని అలంకరించుకొని ప్రేయాగమనాన్ని ప్రతీక్షిస్తేనేది వాసకసజ్జిక (= వాసకసజ్జ). నాయికకు అలంకరణ సఖిచేస్తుందని సా.ద. "ముహూర్ముహూ మండయంతీ" = పడకటింటిని, తనను మరల మరల అలంకరించుకొంటుంది, అంటే అలంకరించుకొంటూ, నచ్చక, సరి దిద్దుకొంటూ ఉంటుందని సంగభూషాలుడు. ఆమె చేష్టలను ఇట్లా ఇంకా వర్ణించినాడు:

ప్రియునితోడి కలయికను గూర్చి, మనోరథాన్ని (= తన మనస్సులోని కోరికను) గూర్చి ఆలోచిస్తుంది. ఎక్కువగా చెలికత్తెలతో వినోదిస్తుంది. మాట మాటకీ దూతికను సాధిప్రాయంగా చూస్తుంది (= తప్పక వస్తాడా? వచ్చే సమయం అయిందా? మున్నగు మూగప్రశ్నలతో). ప్రియుడు వచ్చే దారిని దీక్షగా చూస్తుంది (ర.సు. 125-27).

మనోరథాన్ని గూర్చి రసమంజరీకారుడు క్రింది ఉదాహరణ ఇచ్చినాడు (67) :

"అవయో రంగయోః ద్వైతే భూయో విరహ విప్లవః ।

అద్వైతే చ స్మిత స్థితం న స్యాదన్యోన్య దీక్షణమ్ ॥

- (నాయిక సఖితో) మా ఇరువురి దేహాలు విడివిడిగా ఉంటే విరహమనే ఉపద్రవం సంభవిస్తుంది, కాని రెండు దేహాలు ఒక్కటిగా అయితే చిరునవ్వులతో వుష్టమైన ఒంటిరుల దర్శనం కలుగదు!

వాసకోచితకాలాలు ఆరు :

మూలం : పరిపాట్యం ఫలార్థే వా నవేననన ఏవవా ।

దుఃఖే చైవ ప్రమోదే చ షడేతే వాసకాః స్మృతాః ॥

ఉచితే వాసకే స్త్రీణా మృతుకాలేఽపి వా వృన్తైః ।

ద్యేష్యానా మథవేష్యానాం కర్తవ్య ముపసర్పణమ్ ॥

-(నా.శా. XXII-208-09)

తాత్పర్యం : 1. పరిపాటి (= బహుభార్యలున్నప్పుడు వారి వారి వంతుల చొప్పున వెళ్ళవలసిన రోజు), 2. ఫలార్థం (= ఋతుకాలం = సంతానం కోసం), 3. నవత్వం (= నవోఢా విషయం), 4. ప్రసవసమయం, 5. దుఃఖసమయం, 6. అధికసంతోషసమయం— ఇవి ఆరున్నూ 'వాసకములు'.

ఉచితవాసకసమయంలోనూ, ఋతుకాలం లోనూ, ధర్మవర్తనైన రాజు, నాయక తనకేష్టురాలు అయినా, కాకపోయినా, తప్పక ఆమెను చేరి కామోపచారం పాటించాలి.

టీక : నిఘంటువులందు ఆరు వాసకము లిట్లా ఉన్నవి : వారం (= పరిపాటి), ఋతుకాలం, ప్రవాసం నుంచి రాక, ప్రసాదనం, ఉత్సవం, నవోఢాలాలనం.

'నేడు నాకు ప్రేయమైన వాసరం (= రోజు)' అని నిశ్చయించుకొని తదనుగుణంగా సురత సామగ్రిని సజ్జీకరించేది 'వాసకపజ్జ' అవుతుందని రస మంతరికారుడు.

వాసకపజ్జ చేసే ప్రతీక్రూరులు నా.శా.లో ఇట్లా వర్ణితములైనాయి (నా.శా. XXII-243-259):

భూషణాలను, పుష్పాలను, ధరించి ప్రేయమి రాకను ప్రతీక్షించాలి. అవి రుద్దంగా, సవిలాసంగా నాయక తనము అలంకరించుకోవాలి. ఇట్లా వాసకోచిత విధిని నిర్వర్తించి, వాలిక (= అనాటి గడియారం) శబ్దాన్ని చినటానికి చెవియెక్కి, కాలాన్ని నిర్దేశిస్తూ, ఉండాలి (ఇంతకాలం గడచింది, ఎందుచేత ఇంతవరకు రాలేదు? అని వితర్కించుకోవాలి). అనుకొనిన వేళదాటిపోతే నాయకుడు రాకపోవటం చేత, విక్లబయ్యే, కంపిస్తున్న శాస్త్రంతో, విషణ్ణుడైన హృదయంతో ద్వారం దగ్గరకు పోవాలి.

వామపాస్తంతో ద్వారాన్ని, దక్షిణపాస్తంతో కవాలాన్ని వట్టుకొని, ద్వారానికి చేరబడి, నాయకుని రాకను నిరీక్షించాలి. అట్లా ద్వారానికి చేరబడి శంకా-చింతా-భయాలను వ్రదర్పించాలి. ప్రియుడు ఎంతకును కంటవడకపోతే, అమె క్షణం సేపు విషణ్ణయై దీర్ఘంగా నిశ్చలించి, కంటనీరుపెట్టి, సన్నహృదయంతో అసనమందు కూలబడాలి.

మంచి-చేడ్డలను తర్కిస్తూ, అతడు రాకపోవటానికి కారణం బహువిధాలుగా విమర్శించుకోవాలి. అంటే ప్రియుడు రాకపోవటానికి కారణం గురుకార్యమా? మిత్రులతో కలిసి ఉన్నాడా? లేదా ఇంకొక ప్రియురాలితో బద్ధుడైనాడా? - అని చింతించాలి. చివరకు, కనులదరటం, భుజాలదరటం మున్నగు నిమిత్తాలచేత, శుభ-అశుభ శకునాలను సూచించాలి. స్త్రీలకు వామపార్శ్వమందు కలిగే నిమిత్తాలు శుభసూచకాలు, దక్షిణపార్శ్వమందు కలిగేవి, అరిష్ట సూచకాలు. వామపార్శ్వమందలి నేత్ర-లలాట-భూ-నాసా-ఓష్ఠ-ఊరూ-బాహు-స్తనాలు అదరితే, అది ప్రియసమీగమాన్ని సూచిస్తుంది. ఇంక దక్షిణపార్శ్వములందలి అవయవాలు అదరటం దుర్నిమిత్త సూచకం. అట్లా దుర్నిమిత్తాలు కన్పట్టగానే క్షణకాలం మోహం పొందాలి. నాయకుడు రానంతసేపును చెక్కిరిని చేతికొనించి, తన అలంకరణాన్ని నిరసించుకొంటూ అమె ఏడ్వాలి. తరువాత ప్రియుని రాకను గూర్చి శుభనిమిత్తాలు కనువట్టినంతనే, అతడు ధరించిన పుష్పమాల్యాదుల గంధాన్ని అఘ్రాణిస్తూ, వాని రాకను సూచించాలి. అల్లంతదూరంలో నాయకుని చూచి, అనందంతో, యథావిధిగా ఎదురేగి ప్రహర్షంతో, వికసించిన కనులతో కాంతుని చూడాలి.

వానోపచారమందు అధికంగా భూషణాలను ధరింపరాదు, ధ్వనించే రశనా-నూపురాదులిందు ప్రశస్తం.

స్వీయా నాయికా భేదాలైన ముగ్ధా-మధ్యా-ప్రాధలే కాక, సామాన్యా-పరకీయలు కూడా వాసకనజ్జికలు కాగలరు. ఇందులకు ఉదాహరణలు. రసమంజరీకర్త, శృంగారమంజరీకర్త ఇచ్చినారు.

అవసితప్రవాసవతికా భేదం :

నిఘంటువులు 'ప్రవాసం నుంచి తిరిగి రావటం' అన్నదానిని కూడా వాసకభేదంగా గ్రహించటం చేత "అవసితప్రవాసవతిక" అనే భేదాన్ని కూడా వాసకనజ్జికా భేదంగా పరిగణించాలని శృం.మం.కర్త నిర్దరించి, దానికి లక్షణం చెప్పి, ఉదాహరణ ఇచ్చినాడు. (కొందరు తలంచినట్లుగా, ఈమె, ప్రోషిత భర్తకు లేదా స్వాధీన భర్తకుతో అంతర్పవించదు).

వాసకసజ్జిక : నాయకావేక్షతో, సంతోషంతో చేసే ప్రయత్నం కలది (= సంతోషంగా తనను, పడకటంటిని అలంకరించుకొనేది).

అవసితప్రవాసపతిక : ప్రవాసం నుంచి పతి (శిష్యుంగా) రాబోవుచున్నాడని తెలిసి సంతోషంతో చేసే ప్రయత్నం కలది. ఈ అవసిత ప్రవాసపతికను 'పమాగచ్ఛత్ పతిక' అని కూడా అంటారు.

(2) విరహోత్కంఠిత :

మూలం : అనేక కార్య వ్యాసంగా ద్యస్యా వాగచ్ఛతి ప్రియః ।

తదనాగత దుఃఖార్తా విరహోత్కంఠితా తు సా ॥

-(నా.శా. XXII-214)

అర్థం : అనేక కార్య వ్యాసంగాత్, యస్యా, ప్రియః, న ఆగచ్ఛతి = అనేక కార్యవ్యాసంగాల వల్ల, ఎవతె ప్రియుడు, (రావలసిన సమయానికి) రాడో; తత్-అనాగతదుఃఖార్తా, సా (తు), విరహోత్కంఠితా = (ఆ ప్రియుడు) రాకపోవటం వల్ల దుఃఖార్త అయిన, ఆమె, విరహోత్కంఠిత.

తాత్పర్యం : అనేక కార్యక్రమాలవల్ల, రావలసిన సమయానికి ప్రియుడు రాకపోతే, దుఃఖార్త అయ్యే నాయిక 'విరహోత్కంఠిత'.

టీక : ఒకేచోట ఉన్నప్పటికీ సంభోగానికి అవకాశం లేకపోవటం చేత ఉత్కంఠిత అయ్యే నాయిక కూడా విరహోత్కంఠిత అవుతుందని రసచంద్రికాకర్త విశ్వేశ్వరుడు. 'అనేక కార్యవ్యాసంగాలవల్ల' అనటం చేత, నాయకుడు ఇంకో నాయికానక్తుడై రావటానికి అలస్యం చేస్తున్నాడు అనే అర్థం అపొస్తమవుతున్నది; ఇదికేవలం కార్యవిలంబం మాత్రమే. రసమంజరీకారుడు మున్నగువారు కొందరు ఈభేదాన్ని 'ఉత్క' అని మాత్రమే పేర్కొన్నారు. అంతే కాదు "సంకేత స్థలానికి భర్తరాకపోవటం చేత ఆలోచించేది ఉత్క" అని నిర్వచించి, గడువు దినమున భర్తరానట్టి 'ప్రోక్షితభర్తృక' యందు ఈమెకు అతివ్యాప్తి లేదన్నాడు భానుదత్తుడు.

సింగభూషాలుడు విరహోత్కంఠితా అక్షణాన్ని ఆమె చేష్టలను ఇట్లా వర్ణించినాడు:

మూలం : అనాగసి ప్రియతమే విరయ త్యుత్సుకా తు యా ।

విరహోత్కంఠితా భావపేదిభిః సా సమీరితా ॥

అస్యాస్తు చేష్టా స్సంతాపో వేపథు శ్యాంగసాదనమ్ ।

అరతి ర్బాష్పమోక్షశ్చ స్వాపస్థా కథనాదయః ॥

-(ర.సు. I-128-29)

అర్థం : అనాగసి, ప్రీయతమే, విరయతి = నిరవరాధి అయిన, ప్రీయుడు, రావటానికి ఆలస్యం చేయటం చేత; యా, ఉత్సుకా (తు) = (కాలవిలంబం ఓర్వలేక) ఎవతె, తత్తరవడూ ఉంటుందో (ఆమె); భావవేదిభిః, విరహోత్కంఠితా, పరికీర్తితా = భావవేత్తలచేత, విరహోత్కంఠిత, (అని) చెప్పబడినది.

సంతాపః, వేపథుః, అంగసాదనం, అరతిః, బాష్పమోక్ష (చ), స్వ-అవస్థాకథనం-ఆదయః = సంతాపం (పాశాంతరం-హృత్తాపం = హృదయవేదన), వేపథువు, అవయవాల వేదన, దేనిమీదను ఆసక్తి లేకపోవటం, కన్నీళ్ళు విడువటం, తన అవస్థలను (సఖులతో) చెప్పకొనటం, మున్నగునవి; అస్యా (తు), చేష్టాః = ఆమె (= విరహోత్కంఠిత) యొక్క చేష్టలు.

తాత్పర్యం : నిరవరాధి (= భోగావరాధం చేయని) ప్రీయుడు కార్యవశాన అనుకొన్న సమయానికి రాలేక జాగుచేస్తే తత్తరవడేది విరహోత్కంఠిత అవుతుంది. వేపథువు, మనస్తాపం, అవయవ వేదన (= ఒడలు విరుచుకొనటం), కన్నీరు కార్చటం, తనగోడు చెలికత్తెలకు విన్నవించుకోవటం మున్నగునవి విరహోత్కంఠిత చేష్టలు.

టీక : 'అవులింతలు' అనే చేష్ట అధికం రసమంజరిలో. శృంగారమంజరీకర్త ఇట్లా వివరించినాడు :

విరహోత్కంఠిత : ఒకే చోట ఉన్నప్పటికీ, ప్రీయుడు కార్యాంతరవ్యాసంగంలో ఉండటం వల్ల విరహావతి అయ్యేది. ప్రాచీనులు 'విరహోత్కంఠిత' 5 విధాలు అని చెప్పినారు. కాని శృంగారరసానుకూలంగా ఈమె రెండు విధాలు-కార్యవిలంబితసురత, అనుత్పన్ననంభోగ.

కార్యవిలంబితసురత : ప్రీయుడు ఆలస్యం చేయగా, రత్నర్థం ఖిన్న అయ్యేది. స్వయా-మధ్యా-వ్రగల్పభా-వరకీయా-సామాన్యలందరూ ఇట్టివారు కాగలరు.

అనుత్పన్ననంభోగ : అనలు, ప్రీయుని తోడి కలయికయే జరుగని స్థితిలో ఉన్న నాయిక; అందుకు ఉత్కంఠ పొందేది. ఈమె నాలుగు విధాలు:

దర్శనానుతాపిత : ప్రియుని చూసినప్పటికీ సంభోగప్రాప్తి పొందలేనిది.

శ్రవణానుతాపిత : ప్రియగుణశ్రవణం వల్ల విరహాకుల అయ్యేది.

చిత్రానుతాపిత : ప్రియుని చిత్రాన్ని, అవలోకించి, కలయికలేకపోవటం చేత ఖిన్నురాలు అగునది.

స్వప్నానుతాపిత : స్వప్నంలో కనిపించిన ప్రియుడు నిజంగా దర్శనమీయకపోవటం వల్ల ఖిన్నురాలు అగునది.

అనుత్పన్నసంభోగభేదాలను 'అయోగవిప్రలంభ' నాయుకాభేదాలుగా కూడా చెప్పవచ్చు.

(3) స్వాధీనభర్తృక :

మూలం : సురతాతిరనై ర్భద్రో యస్యా పార్శ్వేతు నాయకః ।

సాంద్రామోద గుణప్రాప్తా భవేత్ స్వాధీనభర్తృక ॥

-(వా.శా. XXII-215)

అర్థం : నాయకః, సురతాతిరనైః బద్ధః, యస్యా, పార్శ్వే (తు) = నాయకుడు, సురతాతిరనబద్ధుడై, ఎవతె, పార్శ్వమందే (ఉంటాడో); సాంద్ర ఆమోదగుణ ప్రాప్తా, స్వాధీనభర్తృక, భవేత్ = (అందువల్ల), అధికమగు హర్షం, అభిమానం పొంది ఉంటుందో (ఆమె) స్వాధీనభర్తృక అవుతుంది.

తాత్పర్యం : నాయకుడు, సురతాతి రసబద్ధుడై ఎల్లప్పుడూ తన ప్రక్కనే ఉంటూ ఉంటే, అధికమైన ఆమోదం అభిమానం కలిగి ఉండే నాయిక 'స్వాధీనభర్తృక.'

టీక : ఈమెను 'స్వాధీనవతిక' అన్నారు రసమంజరీకర్త ప్రభృతులు. "ఎవతె యొక్క రతి గుణం చేత అక్రమమైన వతి ఆమె పార్శవాన్ని విడిచి వెట్టడో, ఆమె స్వాధీనభర్తృక" అని శృంగారరత్నంకర్త (I.133). "ఎల్లప్పుడూను సాకూత (= సాధిప్రాయ) సంజ్ఞల చేతనే ఎరుక వడే తన అజ్ఞలను నెరవేర్చే ప్రియతముడు కలది స్వాధీనవతిక" అని రసమంజరి. స్వాధీనవతికలైన ముగ్ధా, మధ్యా, ప్రౌఢా, పరకీయా, సామాన్యలకు ఉదాహరణ లిచ్చినాడు భానుదత్తుడు.

"నిత్యం ప్రియుని చేత లాభింపబడే వాయిక స్వాధీనవతిక. స్మరవ్యాడోత్స వాదులు, పవకేలి, జలక్రీడ, కుసుమావళయం మున్నగునవి ఆమెచేష్టలు" అని

సింగభూపాలుడు. మదాహంకారం, మనోరథావాప్తి-వీనిని అధికంగా చెప్పినాడు భానుదత్తుడు.

“అనుకూలుడైన ప్రియుడు కలది స్వాధీనపతిక” అని చెప్పి, ఆమె ఎనిమిది విధాలని వివరించినాడు శృంగారమంజరీకర్త: స్వీయ, ముగ్ధ, మధ్య, ప్రగల్భ, వరకీయ, సామాన్య, దూతీవంచిక, భావిశంకిత,

దూతీవంచిక : ప్రేమను దాచివెట్టి, ప్రియుని అనుమతితో, పరిహాసార్థం, మాయామానాన్ని ప్రకటించి, దూతీని వంచించేది.

భావిశంకిత : ప్రస్తుతం ప్రియునితో కలిసి ఉన్నప్పటికీ, భవిష్యత్తులో ఏమి జరుగుతుందో అని శంకించేది.

(4) కలహంతరిత :

మూలం : ఈర్ష్యాకలహనిష్కృంతో యస్యా నాగచ్ఛతి ప్రియః
సామర్థ్యవశ సంప్రాప్తా కలహంతరితా భవేత్॥

-(నా.శా.XXII-216)

అర్థం : యస్యా, ప్రియః, ఈర్ష్యాకలహనిష్కృంతః, నాగచ్ఛతి = ఎవతె, ప్రియుడు, ఈర్ష్యాకలహం చేత వెడలిపోయి, తిరిగి రాలేదో; అమర్థ వశ సంప్రాప్తా, సా, కలహంతరితా, భవేత్ = (అందువల్ల), అమర్థవశ (= క్రోధంతో సంతప్త) అయిన, ఆమె ‘కలహంతరిత’ అవుతుంది.

తాత్పర్యం : ఈర్ష్యా కలహంచేత వెడలిపోయిన ప్రియుడు, తిరిగి రాకపోవటం చేత అమర్థవశ అయిన నాయిక, కలహంతరిత.

టీక : కలహంచేత, అంతరిత (= వ్యహిత = దూరం) కాబడినది కావున కలహంతరిత.

“పతిని అవమానించి, పిమ్మట అందుకై దుఃఖించేది కలహంతరిత” అని రసమంజరి.

సింగభూపాలుడిట్లా వర్ణించినాడు (ర.సు. I-132-33) : చెలుల ఎదుట తన పాదాలపై వడిన ప్రియుని, తొలుత కోవంతో తిరస్కరించి, పిమ్మట వశ్యాత్వావ వడేది కలహంతరిత. నిఃశ్వాసం, భ్రమించటం, మనస్తాపం, మోహం, జ్వరం, తొట్టుపాటు, మాటిమాటికి ప్రలపించటం (= వలవరింతలు) మున్నగునవి కలహంతరిత చేష్టలు.

శృంగారమంజరీకర్త ఇట్లా వివరించినాడు :

కోపంతో కాంతుని వరాభవించి, తరువాత వశ్చత్తాపపడేది కలహంతరిత;
ఈమె రెండు విధాలు - ఈర్ష్యాకలహంతరిత, ప్రణయకలహంతరిత.

ఈర్ష్యాకలహంతరిత : అన్యకాంతానక్తుడైన ప్రియుని వరిభవించి, తరువాత వశ్చత్తాపపడేది.

ప్రణయకలహంతరిత : తన ఆజ్ఞను ఉల్లంఘించటం వల్ల జనించిన కోపంతో నాయకుని వరిభవించి, తరువాత వశ్చత్తాపపడేది.

పై రెండు విధాల నాయికలకు, ముగ్ధుని విడిచి స్వీయాదులకు, అతిరాగ రమణీయమైన ప్రణయకలహంతరితకు, మధ్యాదులకు, ఉదాహరణలు ఇచ్చినాడు రసమంజరీకారుడు.

కలహంతరిత కోపావస్థలో 'ఖండిత' తో సమానమే; కానీ తరువాత వశ్చత్తాపం చెందటంవల్ల ఈమె, ఖండిత కంటే భిన్నమవుతున్నది.

ఉదా : సా.ద.లో విశ్వనాథుని తాతపాదుల శ్లోకం :

నో చాటు శ్రవణం కృతం న చ దృశా హరోఽంతికే వీక్షితః
కాంతస్య ఫ్రియహేతవే నిజసఖీ వాచోఽపి దూరీకృతాః ।
పాదాంతే వినివత్య తత్క్షణ మసౌ గచ్ఛ న్మయా మూఢయా
పాణిభ్యా మవరుధ్య హస్త! సహసా కంఠే కథం నార్పితః ॥

— కాంతుని ప్రియోక్తులను సరకుగొన్ననైతిని. నాచెంత అతడు పెట్టిన హోరాన్ని కంటితో చూడనైతిని. అతనిపై దయతాల్పుమని నా నెచ్చెలులు వలికిన మాటలను లక్ష్యపెట్టనైతిని. నా పాదాల వ్రాలి తత్క్షణ మతడు పోవుచున్నప్పుడు, అయ్యో!, ఎంతటి మూఢురాలను, తటాలున అతనిని నారెండు చేతులతోను అడ్డగించి, వాటిని కంఠమునందర్పించుకొన్ననైతిని.

(5) ఖండిత :

మూలం : వ్యాసంగా దుచితే యస్యా వాసకే నాగతః ప్రియః ।

తదనాగమ దుఃఖార్తా ఖండితా సా ప్రకీర్తితా ॥

-(నా.శా. XXII-217)

అర్థం : యస్యా,ప్రియః, ఉచితేవాసకే, వ్యాసంగాత్, నాగతః = ఎవతె, ప్రియుడు, ఉచితవాసకమందు, ఇతరవ్యాసంగం వల్ల, రాడో; తత్-అనాగమ

దుఃఖార్తా, సా, ఖండితా, ప్రకీర్తితా = ఆతడు రాకపోవటం చేత, దుఃఖార్త (అయిన), ఆమె, ఖండిత (అని), చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఉచితవాసకమందు (= తనతో కలిసి ఉండవలసిన సమయంలో) ప్రియుడు ఇతర వ్యాసంగం వల్ల (= ఇంకొక నాయికతో కలిసి ఉండటం చేత) తన వద్దకు రాకపోవటం చేత దుఃఖార్త అయిన నాయిక 'ఖండిత' అవుతుంది.

టీక : ఇంకొక నాయికతో భోగించి, ఆ భోగచిహ్నాలతో, సమయం అతిక్రమించి, ఉదయం వచ్చిన నాయకుడు కలది 'ఖండిత' అని శారదాతనయసింగభూపాలురు. ఖండిత యొక్క చేష్టలు ఇట్లా ఉంటాయి. (ర.స్మ. I-131):

“చింత; నిశ్వాసం, మౌనం, కన్నీరు కార్చటం, సంతాపం, స్వేదం, భ్రాంతి, అస్థుటభాషణం మున్నగునవి.”

వాసకసజ్జికా విషయంలో 'ప్రతీక్ష'ను వివరించిన పిమ్మట, సాపరాధుడైన నాయకుని వల్ల ఖండితా నాయిక యొక్క ప్రవర్తనను భరతముని ఇట్లా వివరించినాడు (నా.శా. XXIV- 258-60) :

“ . . . . . అప్పుడు కాంతునియందు వేరొక స్త్రీతో కలిసిన చిహ్నాలు, దంతక్షతాదులు కన్నట్టితే, చెలికత్తెభుజంపై చేతిని ఆనుకొని, ఆయతస్థానకమందు నిల్చి, వానిని పరిశీలించవలె. అంతట, సాపరాధుడైన ఆ నాయకుని కోపనూచకాలైన ఆయా చేష్టలతో, నిందాపూర్వకాలైన మాటలతో, ఉపాలంభించాలి. మానం, అవమానం, సంమోహం, అవహీత, భయం- ఇవి స్త్రీలయొక్క ఈర్ష్యావచనములందు కన్పట్టుతాయి”.

ఈర్ష్యావిషయం విపులంగా వర్ణితమైంది నాట్యశాస్త్రంలో. ఇంక 'మానం' అనేదానిని అర్వాచీనులు 'రతి' స్థాయి భావం యొక్క ఒకభేదంగా పరిగణించినారు. ఈ రెండింటిని ఆసందర్భంలో వివరిస్తాను. (చూ. 'రతి').

ఖండిత నాయికను గూర్చి శృంగారమంజరీకారు డిట్లా వివరించినాడు:

ప్రియుని అన్యకాంతా విషయక జ్ఞానం మనః క్షోభకారణం; అటువంటి మనః క్షోభంనుంచి వుట్టినది కోపం, అటువంటి కోపం యొక్క కార్యములే మానాది చేష్టలు.

మానం : కోపోత్పన్నమౌనం లేదా కోపచేష్ట.

ఖండిత : శృంగారరసానుకూల కోపవతి. (ఖండిత అంటే ఖండములుగా చేయబడిన = శకలీకృతమైన ప్రేమకలది అని అర్థం).

భేదాలు : మానవతి, ధీర, అధీర, ధీరాధీర, అన్యాసంభోగదుఃఖిత, ఈర్ష్యాగర్విత.

స్వీయా- మధ్యా-వ్రగల్భా-వరకీయా-సామాన్యానాయిక లందరూ ఖండితలు మానవతులు కావచ్చు.

మానవతి : ప్రియావరాధజనిత కోపజన్యమౌనమే మానం; మావం కలిగినది మానవతి, ఇది లఘు-మధ్య-గురు భేదాలచేత మువ్విధాలు (వీవిని ఇంత కుముందే వివరించాను).

అన్యాసంభోగదుఃఖిత : ఈమె నాలుగు విధాలు - దూతీ సంభోగ దుఃఖిత, దూతీ సమాసక్తి దుఃఖిత, ఇతర రతిశ్రుతి ఖిన్న, ఈర్ష్యాగర్విత.

అన్యాసంభోగదుఃఖిత : నాయకపరోక్షంలో కోపప్రకాశనశీల.

దూతీసంభోగదుఃఖిత : నాయకుడు, తానుపంపిన దూతితో సంభోగించటం వల్ల దుఃఖిత.

దూతీ సమాసక్తి దుఃఖిత : దూతీ సమాసక్తి చేత దుఃఖిత.

ఇతర రతి శ్రుతి ఖిన్న : ప్రీయుని ఇతర నాయికా రతి వినటం వల్ల ఖిన్న.

ఈర్ష్యా గర్విత : నాయకపరోక్షంలో, పక్రోక్తులతో, నాయకావిషయక కోపప్రకాశక.

(6) విప్రలబ్ధ :

మూలం : యస్యా దూతీం ప్రీయః ప్రేష్య దత్త్వా సంకేత మేవవా ।

నాగతః కారణేనా విప్రలబ్ధా తు సా భవేత్॥

-(నా.శా. XXII-218)

అర్థం : యస్యా, ప్రీయః, దూతీం, ప్రేష్య, సంకేతం ఏవ(వా) దత్త్వా = ఎవతె, ప్రీయుడు, దూతిని, పంపించి, సంకేతం (= ఫలాని చోటికి రమ్మని) చెప్పి ఉన్నప్పటికీ; కారణేన (-ఇహ), నాగతః, సా, విప్రలబ్ధా (తు), భవేత్ = ఏదేని కారణం చేత, (అతడు), రాకపోతే ఆమె, విప్రలబ్ధ అవుతుంది.

తాత్పర్యం : దూతిని పంపి, సంకేతం చెప్పి ఉన్నప్పటికీ, ఏదేని కారణం చేత ప్రేయుడు అక్కడకు రాకపోవటం వల్ల వంచిత అయిన నాయిక విప్రలబ్ధి.

టీక : విప్రలబ్ధి అంటే 'వంచిత' అని అమరకోశం. 'నితాంతం అవమానితా' (= బాగా అవమానం పొందినది) అని సాహిత్యదర్పణం. "సంకేతనికే తనంతో ప్రేయుడు కానరాకపోతే సమాకుల హృదయ అయ్యేది (= ఆశాభంగం పొందినది) విప్రలబ్ధి" అని రసమంజరి. ప్రేయుడు కానరాకపోతే స్మరార్త అగునది విప్రలబ్ధి అని చెప్పి ఆమెచేష్టలు వర్ణించినాడు సింగభూపాలుడు (.ర.సు. I-149):

“నిర్వేదం, చింత, భేదం, దీనత (= దైన్యం), అశ్రువు, విశ్వాసం, మూర్ఛ మున్నగునవి.”

‘సఖీజనోపాలంభం’- దీనిని అధికంగా చెప్పినాడు రసమంజరీకారుడు.

ప్రేయుడు రాకపోవడం చేత దుఃఖార్త కావటం విరహోత్కంఠితకు, విప్రలబ్ధికు, ఖండితకు సమానమే. ప్రేయుని రాక ఆలస్యం కావటం లేదా విశ్వేశ్వరుడు చెప్పినట్లుగా సన్నిహితంగా ఉన్నా కలయికకు అవకాశం లేకపోవటం మాత్రమే విరహోత్కంఠిత వల్ల వర్తిస్తుంది. కాని, విప్రలబ్ధి వంచిత అయింది; వస్తున్నట్లు చెప్పివంపికూడా ప్రేయుడు రాలేదు. ఇంక ఖండిత మోసగించబడింది; తనతో ఉండవలసిన సమయంలో ప్రేయుడు ఇంకొకతెతో కులుకుతున్నాడు!

ఇంచుమించుగా శాస్త్రకర్తలందరూ ‘సంకేతం’ విషయం ప్రస్తావించారు. శృంగారమంజరీకర్త ప్రకారం, నాయిక, సంకేత స్థానానికి వెళ్ళి, విప్రలబ్ధి (=వంచిత లేదా అవమానిత) కానక్కరలేదు, తన ఇంటిలోనే ప్రతీక్ష చేస్తూ చెప్పినట్లుగా ప్రేయుడు రాకపోవటం చేతకూడా, నాయిక విప్రలబ్ధి అవుతుంది. అంతేకాదు. నాయకుడు తనతో చెప్పిన ప్రకారం వచ్చి ఉన్నప్పటికీ, పరిహాసం కోసం, వానిని దాచి, రాలేదని నఖి చెప్పటం వల్ల కూడా నాయిక తాత్కాలికంగా విప్రలబ్ధి అవుతుంది. కావున విప్రలబ్ధి రెండు విధాలు : నాయకవంచిత, నఖీవంచిత. ఈ రెండు భేదాలలో మరల ముగ్ధ మున్నగు అయిదేసి విభేదాలకు ఉదాహరణలున్నవి.

విప్రలబ్ధి : వంచనా ప్రయుక్త విరహవేదనావతి.

నాయక వంచిత : నాయకుని చేత వంచిత అయినది.

సఖీవంచిత : సమయానికి వచ్చిన నాయకుని దాచి వరిహాసం కోసం, రాలేదని సఖిచేత చెప్పబడినది.

ఉదా : కిం రుద్ధః ప్రేయయా కయాచి? దధవా సఖ్యా మ మోద్వేజితః?

కిం వా కారణగౌరవం కిమపి?య న్నా ద్యాగతో వల్లభః ।

ఇ త్యాలోచ్య మృగీదృశా కరతలే విన్యస్య వక్త్రామ్బుజం

దీర్ఘశ్వాసితం చిరం రుదితం క్షిప్తాశ్చ పుష్పనజః. [శృంగారతిలకం]

“ప్రియ ఎవతె యేని అడ్డగించినదా? లేక నాసఖి బెదరగొట్టినదా?

వేతే గొప్ప కారణ మేమయిన కలిగినదా? ఏల వల్లభుడు రాదా

యెను?” ఇట్లుని తలపోసి యాలేడికంటే అటచేత మోము దమ్మి

నుంచుకొని నిడుదయూర్పులు విగడించి తడవుగా వీడ్చి పూసరము

లను విసరి పాటవైచినది.

(7) ప్రోషితభర్తృక :

మూలం : నానాకార్యాణి సంధాయ యస్యా వై ప్రోషితః ప్రేయః ।

ప్రరూఢాలక కేశాంతా భవేత్ ప్రోషితభర్తృక ॥

-(నా.శా. XXII-219)

అర్థం : యస్యా (వై), ప్రేయః, నానాకార్యాణి సంధాయ, ప్రోషితః = ఎవతె యొక్క ప్రేయుడు, నానా కార్యానక్తుడై, దేశాంతరమందుండగా, ప్రరూఢ-అలక-కేశాంతా, ప్రోషితభర్తృక, భవేత్ = అలకలు, కేశాంతాలు వ్రేలాడుతున్న (= కేశనంస్కారం లేని) (అమె), ప్రోషిత భర్తృక అవుతుంది.

తాత్పర్యం : నానా కార్యాలను సాధించటం నిమిత్తం (= ధనార్జన కోసం లేదా రాజకార్యంతో) ప్రేయుడు దేశాంతరంలో ఉండగా, కేశనంస్కారాదులను వర్జించి ఉండేది ‘ప్రోషితభర్తృక.’

టీక : ఈమెను ‘ప్రోషిత వతిక’ అని కూడా అంటారు. ‘ప్రోషితప్రియ’ అన్నాడు ధనంజయుడు. ‘ప్రోషితుడు’ అనగా దేశాంతరగతుడు = ఇతర దేశమందున్న వాడు అని అర్థం. ముగ్ధా-మధ్యా-ప్రౌఢా-పరకీయా-సామాన్యా భేదాలచేత ప్రోషితభర్తృక అయిదు విధాలు. భర్త దేశాంతరగతుడు కాగా

సంతాప వ్యాకుల అయిన ప్రోషితభర్తృక యొక్క చేష్టలను సింగభూపాలు డిల్లా వర్ణించినాడు (ర.సు. I-123-24):

జాగారం, కృశత్వం, (మంచి) శకునాలు చూడటం, మాలిన్యం, అస్థి రత, తరచు వరుండటం, జాడ్యం, చింతమున్నగునవి.

దశావస్థలు ఈమెచేష్టలు అని రసమంజరి. 'సంతాపవ్యాకులత్వం' సమా నమైనా పతిదేశాంతరగతుడు కాకపోవటం చేత ఉత్కా-కలహాంతరితా- విప్ర లబ్ధలు ప్రోషితభర్తృక కంటే భిన్నలు.

ఉదా : తాం జానీధాః పరిమితకథాం జీవితం మే ద్వితీయం,
 దూరీభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీ మి వైకామ్ ।
 గాఢోత్కణ్ఠాం, గురుషు దివనే వ్యేషు గచ్ఛత్సు, బాలాం,
 జాతాం, మన్యే, శిశిర మథితాం పద్మినీం వాన్యరూపాం ॥
 -(మేఘసందేశం-II-22)

— 'సహచర మయిన చక్రవాకం దవ్యయిన చక్రవాకియుం బోలె సహ చరుడనయిన నేను దవ్య అయినందున ఒంటియైన దానిని మితభాషిణిని నా రెండవ ప్రాణమునుగా నెఱుంగుము. గాఢోత్కంఠ యాబాల విరహ దున్న హము లయిన ఈ దినములు గడచుటలో శిశిరముచే గాసిం బడిన తామర తీవెయుం బోలె రూపాంతర మొంది యుండు నని తలంచెదను.'

టీక : ప్రోషిత భర్తృకను గూర్చి శృంగారమంజరీకర్త ఇట్లా వివరించినాడు :

“ప్రోషితభర్తృక” లోని 'ప్రోషిత' పదానికి భూతార్థమే కాక వర్తమాన-భ విష్యత్తులు కూడా అర్థమే; అంటే అది త్రైకాలికమన్నమాట! అంతేకాదు. పఖ్యనుతాపిత, విగలితప్రస్థానపతిక- అవి మరో రెండు భేదాలను కూడా చెప్ప వచ్చు. కాగా, ప్రోషితపతిక అయిదు విధాలు.

ప్రోషిత భర్తృక : పతిప్రవాసం (= వరదేశగమనం) వల్ల భిన్న అయినది. భూత- (ప్రవాసం భూతకాలంలో), భవిష్యత్, వర్తమాన భేదాలచేత ఈమె మూడు విధాలు :

ప్రవత్స్యత్ పతిక : ప్రియుని ప్రవాసయత్నోద్యమం తెలిసి వేదనపతి అగునది(స్వీయారులు అరుగురకు ఉదాహరణము లిచ్చినాడు).

ప్రవనత్ వతిక : వర్తమాన కాలంలో అంటే ప్రియుని (ప్రవాసం వర్తమానకాలంలో) ప్రవాసం ప్రారంభమయ్యే సమయంలో వేదనవడుతున్నది (స్వీయూదులారుగురకు ఉదాహరణములిచ్చినాడు).

విగలితప్రస్థానవతిక : ప్రియురాలి వేదనను గ్రహించిన ప్రియుడు తన ప్రస్థానమును విరమించుకొంటే అమె విగలితప్రస్థానవతిక.

సఖ్యనుతాపిత = నాయకుని వరదేశగమనానంతరం తనను సమాధాన పరచే సఖికూడా వేరే ప్రయాణం చేస్తే, అమె సఖ్యనుతాపిత.

(8) అభిసారిక :

మూలం : హిత్యా లజ్ఞం తు యా శ్లిష్టా మదేన మదనేన చ ।

అభిసారయతే క్షాంతం సా భవే దభిసారికా ॥

-(నా.శా. XXII-220)

అర్థం : యా (తు), మదేన, మదనేన (చ) శ్లిష్టా, లజ్ఞం, హిత్యా = ఎవతె, మద్యమదం చేత, (లేదా) మదన పారవశ్యం చేత, లజ్జను విడనాడి; క్షాంతం, అభిసారయతే, సా, అభిసారికా, భవేత్ = కాంతుని వద్దకు, పయనమై పోతుందో, అమె, అభిసారిక, అవుతుంది.

తాత్పర్యం : మద్యమదంచేత, మదన పారవశ్యం చేత, సిగ్గు విడిచి, కాంతుని యొద్దకు పయనమై వెళ్ళేది - అభిసారిక.

టీక : 'రిరంసుః సురతార్థినీ నాయికా అభిసారికా' అని నా.ద. (=సుర తార్థిని అయిన నాయిక అభిసారిక). "కామార్తయై కాంతుని అభినరించేది లేదా కాంతుని అభినరింపజేసేది అభిసారిక" అని ధనంజయ-సింగభూషాల - భానుదత్తులు. అంటే కాంతుని వద్దకు తాను స్వయంగా వెళ్ళినా, లేదా కాంతుని తన వద్దకు (దూతికాదులద్వారా) రప్పించుకొన్నా, అమె అభిసారిక అవుతుందన్నమాట! భానుదత్తుడు, అభిసారిక చేష్టలను ఇట్లా వర్ణించినాడు:

పరకీయచేష్టలు : సమయానుకూలములైన వేషం, భూషణాలు ధరించటం, శంక, ప్రజ్ఞ, వైపుణ్యం, కవటం, సాహసంమున్నగునవి.

స్వీయచేష్టలు : సహజముగు వేష-భూషణులు తాల్చటమే.

ముగ్ధా-మధ్యా-ప్రౌఢా - పరకీయా - సామాన్యలకేకాక, క్యోత్సాహ - తమిప్రా - దివాభిసారికలకు కూడా భానుదత్తుడుదాహరణ లిచ్చినాడు.

“ప్రియుని అభినరింపజేస్తుంది” అనే భేదాన్ని అంగీకరించలేదు శృంగారమం జరీకర్త; ఇది వాసకసజ్జికాభేదంలో అంతర్భవిస్తుందని అతని నిర్ణయం. ఇంక, శృం.మం.లోని అభిసారికా భేదాలు ఆరు :

జ్యోత్స్నాభిసారిక : వెన్నెలరాత్రి శుభ్ర (=తెల్లని) వేషంతో అభినరించేది.

తమోఽభిసారిక : చీకటిరాత్రి శ్యామ (=నల్లని) వేషంతో (=తమిస్రాభి సారిక) అభినరించేది.

దివాభిసారిక : వగటివేళ అభినరించేదు.

గర్వాభిసారిక : సంకేతస్థానంచేరి, తనప్రేమను కప్పివుచ్చి, కార్యాంతరం చేత వచ్చితిని అని వార్తాలాపంచేసేది.

కామాభిసారిక : మన్మథావేశంతో అభినరించేది.

ప్రేమవాక్యాభిసారిక : నాయకునిచేరి, ప్రేమవంలాపం చేసేది.

వెన్నెలలో తెల్లని వస్త్ర-భూషాదులు ధరించి వెళ్ళేది జ్యోత్స్నాభిసారిక; చీకటిలో నల్లని వస్త్ర-భూషాదులు ధరించివెళ్ళేది తమిస్రాభిసారిక. ఈ అభినరణం కన్యకూడా చేయవచ్చు. వేశ్య, వైశికుని అభినరిస్తుంది.

సా.ద.లో కులటలకు, అభిపారస్థానాలు ఎవిమిది చెప్పబడినవి: పొలం, ఆరామం, పడినగుడి, కుంటెనగత్తె ఇల్లు, అడవి, పూలతోట, వల్లకాడు, వద్యాదులదరి. అట్లాగే చీకటి కమ్మిన ప్రదేశం.

నాట్యశాస్త్రంలో, భావప్రకాశనంలో అభినరణం క్రింది విధంగా వివరింప బడింది :

1. వేశ్యాంగనమదవతియై, సుకుమారచేష్టలు చేస్తూ, వానాభరణాలు ధరించినదై, పరిజనులతో కూడి, మెల్లగా సాగుతుంది. వెళ్ళిన పిమ్మట అచ్చట ప్రియుడు నిద్రిస్తూఉంటే, చల్లని పరిమళాలచేత ప్రియుని మేల్కొల్పాలి. వేశ్యోపచారం లోకంలో రహస్యంగా ఆచరింపదగినదే అయినా, నాటకంలో సర్వావస్థలు ప్రత్యక్షంగా అభినయించాలి కదా (నా.శా.)

..... పరిజనులు, వానావిధాలు సమధికాలు అయిన భోగోపకరణాలచేత సముజ్జ్వలంగా ఉంటారు. ఇంక ఆమె రశనాలంబితనితంబ, మణిమంజీరమంధర, చరణాంభోరుహ, పంప్రీతురాలు అయి వైశిక నాయకుని అభినరిస్తుంది. వెళ్ళిన పిమ్మట అచ్చట ప్రియుడు నిద్రపోతూ ఉంటే, మృదుస్వర్గతో, కేశ-ఉల్లేఖ సంతో ప్రబోధిస్తుంది. అతడు లేచినప్పుడు ప్రణయంతో క్షణంసేపు కోపిస్తుంది (భా.ప్ర.IV-262-65,67).

2. కులాంగన (=స్వీయ) ఇతరులు చూస్తారనే జంకుతో, అవయవాలు ముడుచుకొని, భయపడుతూ, ముఖంవంచి, మునుగువేసుకొని సాగాలి. వెళ్ళిన పిమ్మట అచ్చట ప్రీయుడు నిద్రపోతూఉంటే, నూపురాదులను ధ్వనింపజేయటం ద్వారా వానిని మేల్కొల్పాలి (వా.శా.)

రూపయౌవనసంపన్న, కుల-భోగ-ధనాధిక అయిన స్వీయాంగన వాస-అంగ రాగ- మాల్య-ఋతు-చందన-ఇందూదయాది ఉద్దీపనాలవల్ల, వంచబాణుని వంచ బాణాలచేత ప్రణీతయై, కాంతుడు అభినరించేటట్లు (=తనవద్దకు వచ్చేటట్లు) చేస్తుంది (భా.ప్ర.IV-257-58). - భరతముని కులాంగనాభినరణాన్ని వర్ణించగా శారదాతనయుడు కాంతుని అభినరణాన్ని వర్ణించినాడు.

3. ప్రేష్యాంగన మదంచేత మూటలు తొట్టువడుతూఉండగా, విభ్రమం చేత వికసించినలోచనాలు కలదై, అవిద్దగతితో సాగాలి. వెళ్ళిన పిమ్మట అచ్చట ప్రీయుడు నిద్రపోతూ ఉంటే తన చీర చెరగుతో విసరుతూ వానిని మేల్కొల్పాలి. (వా.శా.)

పూలమూలలు, అంశుకాంచలము జారిపోతూఉండగా . . . . .
. . . . . చేటులతో కూడినదై అతిగర్వితయై ప్రీయుని అభినరిస్తుంది. ప్రీయుడు నిద్రపోతుంటే కనురెప్పలను ఎత్తిచూస్తుంది. పైట చెరగుతో వీస్తుంది. పాదమర్దన మొనరిస్తుంది. అట్లా మేల్కొల్పి బెదరిస్తుంది. ముక్కువట్టి నులుముతుంది (భా.ప్ర.IV-226-67; 271-72).

4. వరాంగనాభినరణాన్ని భరతముని వర్ణించలేదు; కానీ, వా.శా.లోని కులాంగనాభినరణాన్ని అనుసరించి, శారదాతనయుడు వరాంగనాభినరణాన్ని వర్ణించినట్లు గోచరిస్తున్నది. తన శరీరంలో తాను విలీనమవుతూ, నిశ్శబ్ద పదసంచారంతో, పదపదమువ సందేహించుతూ, అధికంగా కంపంతో, స్వేదం అంగాలను తడుపుతూఉండగా, పులిని చూసిన లేడిపిల్లవలె బెదురుచూపులతో భయం భయంగా సాగుతుంది. వెన్నెలలో తమస్సులో తత్తదుచితములయిన వేషభూషణతో, నీలీ- కుసుంభ-మాంజిష్ఠరాగాలతోడి పట్టువస్త్రాలతో అవకుంతిత పర్వాంగియై సాగుతుంది. వెళ్ళిన పిమ్మట అచ్చట ప్రీయుడు నిద్రపోతూఉంటే ఆతని పార్శ్వంలో నిశ్చలంగా నిలుస్తుంది. శీతలానులేపనాలతో, మాల్యాలతో అలంకరిస్తుంది. భావజ్వరాలై మెల్లగా ప్రబోధం కలుగజేస్తుంది (భా.ప్ర.IV-259-61, 268-69).

(9) ప్రవత్స్వత్ పతిక :

మూలం : “అగ్రిముక్తజే దేశాంతర విశ్చితగమనే ప్రేయసి ప్రవత్స్వత్
పతికాఽపి నవమీ నాయికా భవితు మర్హసి.”

-(రసమంజరి)

- ఉత్తరక్షణంలో ఎవతె యొక్క ప్రియుడు నిశ్చయంగా దేశాంతరమున కేగునో, ఆ నాయిక, ప్రవత్స్వత్ పతిక పేర తొమ్మిదవ నాయిక అగుటకు అర్హురాలు.

టీక : భరతాదులందరు ఎనిమిది నాయికావస్తలను లేదా ఎనిమిది మంది నాయికలను వర్ణించినారు. ఇంక రసమంజరీకారుడు భానుదత్తుడు ‘ప్రవత్స్వత్ పతిక’ ను తొమ్మిదవ నాయికగా లేదా తొమ్మిదవ నాయికావస్తగా పేర్కొన్నాడు. ఈమె తొలి ఎనిమిది భేదాలలో అంతర్గతమవుతుందని కొందరన్నారు; అది సరికాదనీ, ఇది ప్రత్యేకభేదమనీ భానుదత్తుడు నిరూపించినాడు. అంతేకాదు. ముగ్ధా-మధ్యా-ప్రౌఢా-వరకీయా-సామాన్యలకు ఉదాహరణ లిచ్చినాడు.

కాని, ‘అగ్రిమ (=ఉత్తర) క్షణంలో ప్రయాణం కానున్న’ అనే భాను దత్తుని నిర్వచనాన్ని అంగీకరించక, ప్రోషితభర్తుకలోనే దీనిని ఒక భేదంగా గ్రహించినాడు శృంగారమంజరీకారుడు- ప్రోషితభర్తుక , ప్రవత్స్వత్ భర్తుక, ప్రవనత్ భర్తుక (ప్రోషిత పదానికి త్రైకాలికార్థం చెప్పినాడు.)

(10) వక్రోక్తి గర్విత :

మూలం : “స్వగర్వం వక్రోక్త్యా యా ప్రకాశయతి సా వక్రోక్తి గర్వితా” అని శృంగారమంజరీకారుడు. అంటే స్వీయగర్వాన్ని వక్రోక్తుల ద్వారా ప్రకాశింపజేసేది వక్రోక్తిగర్విత అవుతుంది. ఈమె నాలుగు విధాలు :

1. ప్రేమగర్విత : తనమీద ప్రియునకు గల ప్రేమను వక్రోక్తుల ద్వారా ప్రకాశింపజేసేది (స్వీయా- మధ్యా-ప్రౌఢా-వరకీయా-సామాన్యలకు ఉదాహరణము లిచ్చినాడు).

2. సౌందర్యగర్విత : స్వీయసౌందర్యగర్వాన్ని వక్రోక్తులద్వారా ప్రకాశింపజేసేది (స్వీయాదు లైదుగురకు ఉదాహరణములున్నవి). ఈమె నాలుగు విధాలు :

స్మితగర్విత : స్వీయస్మితగర్వం వక్రోక్తులద్వారా ప్రకాశింపజేసేది.

యౌవనగర్విత : స్వీయయౌవనగర్వం " "

సౌకుమార్యగర్విత : స్వీయసౌకుమార్యగర్వం " "

విలాసగర్విత : స్వీయవిలాసగర్వం " "

3. సౌభాగ్యగర్విత : స్వీయ సౌభాగ్యగర్వం వక్రోక్తులు ద్వారా ప్రకాశింపజేసేది.

4. నైపుణ్య గర్విత : స్వీయనైపుణ్యాన్ని వక్రోక్తుల ద్వారా ప్రకాశింపజేసేది.

టీక : శృం.మం.లో ఈభేదం క్రొత్తగా చెప్పబడింది. ప్రాచీనులెవ్వరూ దీనిని వేరే భేదంగా చెప్పలేదు. భానుదత్తుడు చెప్పిన ప్రవత్స్యత్వతికాభేదాన్ని, ఈ వక్రోక్తి గర్వితాభేదాన్ని కలిపితే మొత్తం నాయికలు (లేదా నాయికావస్తలు) వదిలవుతాయి.

కొన్ని ఉదాహరణలు :

1. స్వాధీనపతిక :

ఎంతచక్కని హడెనాసామి (యదుకులకాంభోజి-అది) క్షేత్రయ్య

ఎందుదాచుకొందునిమ్మ (కల్యాణి-ఝంప) "

కివలయశయనతలేకురుకామిని (వాదనామక్రియ - అది) జయదేవుడు

2. హాసకవజ్జ :

అవువమ్మా! మీకేమి అందరు (భైరవి త్రిపుట)

రారా! మాయింటికి రాతిరి నిమ్మ (నంతువరాళి-త్రిపుట)

ఇంత ప్రార్థాయే ఇంక వాడేమివచ్చిని (" ")

3. విరహోత్కంఠిత :

ముందుటివలెనాపై నెవరున్నదా (భైరవి-త్రిపుట)

ఏమోరాడమ్మా! ఇందుండిపోయి (మోహన-త్రిపుట)

...సా విరహేతవ దీనా (సారాస్వత-వీక) - జయదేవుడు

4. వివ్రలబ్ధ :

ఐరాదేనేస్తమమ్మలార! (ముఖారి-అది)

వదరక పోపోవే వాడేలవచ్చిని (కాంభోజి-త్రిపుట)

5. ఖండిత :

ఇంటికి రానిచ్చేనా? ఈమేనితో (నురట-త్రిపుట)

బాగాయె నీవగల్గెల్ల (సావేరి-చాపు)

చాలుచాలు ఈచిన్నెలతో.. (ముఖారి-అది)

రజని జనిత గురుజాగర రాగ... (భైరవి-అది) జయదేవుడు

6. కలహోంతరిత :

నాకోవమేనన్నింతజేసె-నమ్మా! (నైంధవి-అది)

మేరకాదు రమ్మనవే నాసామిని (కాంభోజి-త్రిపుట)

ఎందుకువచ్చెనో కోవమెవరేమన్నారు (బేగడ-ఏక)

హరిరభినరతి వహతిమధువవనే (య.కాం-అది) - జయదేవుడు.

7. ప్రోషితభర్తృక :

ఏమని తెలుపుదు ఏలాగుతాకుదు (అనందభైరవి-త్రిపుట)

ఎటువంటి మోహమోకాని (కాంభోజి-ఝంప)

8. అభిసారిక :

పిలువనంపె నన్నీవేళ.... (కేదారగౌళ-అది)

రతిసుఖసారేగతమభిసారే (ఘూర్జర-ఏక) - జయదేవుడు

9. వక్రకోక్తిగర్విత :

రమ్మనవే నముఖాన రాయ (కేదార-త్రిపుట)-క్షేత్రయ్య

10. ప్రవత్స్యోత్పతిక :

పోయిరమ్మనే ముద్దుగుమ్మ (కేదారగౌళ-అది)

11. నాయకుడు :

అలిగియేల ఇందువచ్చితి (ఘంటారవం-రూపకం)

రామరామ ప్రాణనఖి (అహిరి-ఝంప)

మామియంచలితా విలోక్యా (ఘూర్జరి-యతి) - జయదేవుడు

11. నాయికా సహాయులు :

(1) దూతికలు :

మూలం : విజ్ఞాన గుణసంపన్నా కథివీ లింగివీ తథా ।
 రంగోపజీవనా చాపి ప్రతిపత్తి విచక్షణా ॥
 ప్రాతివేశ్యా సఖీ దాసీ కుమారీ కారు-శిల్పివీ ।
 ధాత్రి పాషండివీ చైవ దూత్య స్తీక్షణికా ॥

-(నా.శా.XXII-9-10)

అర్థం : విజ్ఞాన గుణసంపన్నా, కథివీ, లింగివీ (తథా) = చక్కని జ్ఞానంతో కూడుకొన్నది, కథిని (=బృహత్కథాదులందలి కథలు తెలిసినదై చక్కగా చెప్పగలది), లింగిని (=చిత్రకారిణి); రంగోపజీవనా (చ-అపి), ప్రతిపత్తి విచక్షణా=రంగోపజీవన (=చారణస్త్రీ లేదా రజకస్త్రీ), యుక్తి-ప్రతియుక్తులు చేయగలది; ప్రాతివేశ్యా, సఖీ, దాసీ, కుమారీ, కారు-శిల్పివీ = ప్రాతివేశ్య (=పొరుగింటి స్త్రీ), సఖి, దాసి, కుమారి (=బాలిక), కారు శిల్పినులు (=కుమ్మరిస్త్రీ కంచరస్త్రీ మొదలగువారు); ధాత్రి, పాషండివీ (చ-ఏవ), శక్షణికా, దూత్యాం (తు) = ధాత్రి (=దాదికూతురు), పాషండిని (=వ్రతస్తురాలు), శక్షణిక (=జోన్యం చెప్పేస్త్రీ), (వీరు) దూత్యమందు (ఉపయోగపడతారు).

తాత్పర్యం : విజ్ఞాన గుణసంపన్న, కథిని, లింగిని, రంగోపజీవన, ప్రతిపత్తి విచక్షణ, ప్రాతివేశ్య, సఖి, దాసి, కుమారి, కారుశిల్పిని, ధాత్రి, పాషండిని, శక్షణిక - వీరు దూతీకర్మయందు నియమింపబడదగినవారు.

టీక : లింగిని మున్నగు కొన్ని వదాలకు అభినవభారతిని అనుసరించి పైన అర్థాలు వ్రాశామ; కాని అర్వాచీనులు వీనికి వేరే అర్థాలు చెప్పినారు:

లింగిని = పండిత కాశికీమున్నగు యోగినులు; కారువు = రజకస్త్రీ; ధాత్రి = ధాత్రేయి = ఉపమాతృనుత = దాదికూతురు; శిల్పిని = చిత్రకారిణి = వీణావాదనాదులందు విపులురాలు; విప్రశ్నిక = దైవజ్ఞ (=శక్షణిక); రంగోపజీవన = వటి; ప్రాతివేశిని = పొరుగింటిస్త్రీ (=ప్రాతివేశ్య).

ధనంజయూదులు చేటిని (=పరిచారికను) కూడా పైపట్టికలో చేర్చినారు; అంతేకాదు, నాయిక వ్యయంగా దూతీకర్మనెరవేర్చుకోవచ్చు - ఈమెను

‘స్వయందూతి’ అంటారు. వీరంతా “నేత్యమిత్రగుణాన్వితాః” (=నాయక మిత్రుల యొక్క గుణాలను కలిగి ఉంటారు) అని చెప్పినారు.

(2) దూతీ గుణాలు :

మూలం : ప్రోత్సాహవేఽథ కుశలా మధురకథా దక్షిణాథకాలజ్ఞా ॥

లడహ సంవృతమంత్రా దూతీ త్వేభిర్గుణైః కార్యా ।

న జడం రూపసంపన్నం నార్థవంతం నాచాతురమ్ ॥

దూతం వాప్యథవా దూతీం బుధః కుర్యా త్కదాచన ।

-(నా.శా.XXIII-13)

అర్థం : ప్రోత్సాహవే, (అథ) కుశలా, మధురకథా, దక్షిణా, (అథ) కాలజ్ఞా =నాయకుని ప్రోత్సహించుటయందు కుశల, మధురమైన కథలు చెప్పగలది, దక్షిణ, కాలజ్ఞ; లడహ, సంవృతమంత్రా, ఏభిః, గుణైః, దూతీ(తు), కార్యా=ప్రగల్భ, సంవృతమంత్ర (=రహస్యాన్ని దాచగలది) - ఇటువంటి, గుణాలతో కూడిన (స్త్రీని) దూతిగా పంపించాలి; న-జడం-రూపసంపన్నం, న-అర్థవంతం, న-చ-ఆతురమ్=జడత్వం, రూపసంపద, అర్థ సంపద (=ధనం), ఆతురత- ఈగుణాలు కలవ్వకీని; దూతం, వా, (అపి) (అథవా), దూతీం బుధః, (న) కదాచన, కుర్యాత్ =దూతగా లేదా దూతిగా బుధుడు, ఎన్నడును, నియోగించరాదు.

తాత్పర్యం : నాయకుని ప్రోత్సహించటం (=సంముఖీకరణం)లో కుశల, మధుర కథాయుత, దక్షిణ, కాలజ్ఞ, ప్రగల్భ, సంవృతమంత్ర అయిన స్త్రీని దూతిగా పంపించాలి. జడత్వం, రూపసంపద, అర్థం, ఆతురతకల వ్వకీని దూతగా లేదా దూతిగా ఎన్నడును పంపరాదు.

టీక : జడత్వం ఉంటే చేయవలసిన పనిచేయలేరు; ప్రత్యుత్పన్నమతి సాధ్యాలయిన పనులు వారికి శక్యమేకావు. రూపంకాని, ధనం కాని ఉంటే స్వార్థంకోసం ప్రయత్నించగలరు. ఇంక ఆతురత కలవ్వకీ జాగుప్సా హేతువు కావచ్చు. ‘ప్రోత్సాహవమున కుశల’ అన్నప్పుడు ప్రోత్సాహవశబ్దంలో రెండు ప్రేరణార్థకములు కలవు - నాయికచేత ప్రోత్సహింపబడి, నాయకుని ప్రోత్సహించటంలో కుశల అని అర్థం.

(3) దూతీ కృత్యాలు (నా.శా.XXIII-11-12, 13-17) :

అనేక కారణాలను పేర్కొని ఉత్సాహవర్చటం, సందేశాన్ని చక్కగా విన్న వింఛటం, నాయక యొక్క భావాన్ని సరిగా ప్రదర్శించటం - ఇవి దూతీ చేయవలసిన ముఖ్యమైన వనులు. అంతేకాదు. నాయకయొక్క కుల-భోగ-ధనాధిక్యాలను అధికంగా పొగడి, కామాన్ని నివేదించి, సమాగమోపాయాలను సూచించాలి. అకామ ప్రవృత్తి (=కామప్రవృత్తిలేని స్త్రీ) లేదా క్రుద్ధురాలు అయిన స్త్రీతో సంగమం కలిగించరాదు. అసలు, ఉపాయరహితంగా సంగమం కలిగించరాదు. ప్రథమ సమాగమాన్ని (=గాంధర్వ వివాహ-వేశ్యా-పునర్వాసంగ మాలను) రాత్రి జరిగే ఉత్సవసమయాలలో, ఉద్యానంలో, మిత్రగృహంలో, ధాత్రీగృహంలో, సఖీగృహంలో, శూన్యాగారంలో ఏర్పాటుచేయాలి. జబ్బుగా ఉన్నవారిని చూడాలి లేదా ఆహ్వానం అనే మిషన్ కల్పించి, విధివ్యూర్వకంగా, ఉపాయరహితంగా ప్రథమసమాగమం కలిగించాలి.

సఖిని క్రిందివిధంగా నిరూపించినాడు రసమంజరీకర్త :

మూలం : విశ్వాస విశ్రామకారిణీ, పార్శ్వచారిణీ సఖీ. అస్యా
మండనోపాలంభ-శిక్ష-వరిహాస - ప్రభృతీని కర్మాణి ।

- నాయకయొక్క విశ్వాసానికి పాత్రమైనది, అమెతో కూడా ఉండేది సఖి. మండనం(=నాయకను అలంకరించటం), ఉపాలంభం (=నాయకాదులను నిందించటం), శిక్ష (=కర్తవ్య బోధ), వరిహాసం (=సఖి వలెనే, నాయకుడు నాయకను గేలిచేయటం లేదా నాయక నాయకుని గేలిచేయటం) మున్నగునవి దూతీ చేయవలసిన వనులు.

“వరిహాస ప్రభృతీని” అన్నదానిని పురస్కరించుకొని రసమంజరీవ్యాఖ్యాత - ప్రశంస, వివోదం, మానావవోదం, మానోపదేశం, ఆశయప్రశ్న, విరహోత్పాసం, వన-జల-డోలాకేతులు, పాంచాల - కందుక - భ్రమణ - నయన మీలన - ద్యూత - మధు పావకేతులు - కృత్యాలుగా అధికంగా చెప్పినాడు. వీటి అన్నింటికి వంచన, హాస్తివకం, పుష్పావచయం, వనంతకేలి అనే వాటిని అధికంగా చేర్చి, కొన్ని వదాల అర్థాలను వివరించినాడు శృంగారమంజరీకారుడు.

ఉపాలంభం రెండు విధాలు : నాయకోపాలంభం, నాయకీపాలంభం.

శిక్ష కూడా రెండు విధాలు : నాయకశిక్ష, నాయకీశిక్ష.

వరిహాసం మూడు విధాలు : సఖీవరిహాసం, నాయక వరిహాసం, నాయక వరిహాసం.

ప్రశంస : స్తోత్రం.

మనోవనోదం రెండు విధాలు : నాయకయొక్క మానం (=కోపం) పొగొట్టడం, నాయకుని యొక్క మానం పోగొట్టటం.

భ్రమణకేలి : చరణాలు చరణాలతో కలిపి, కరాలు కరాలతో వట్టుకొని, నిరంతరంగా ఇరువురు భ్రమించటం.

దూతిని క్రిందివిధంగా నిరూపించినాడు రసమంజరీకారుడు :

మూలం : దూత్య వ్యాపార పారంగతా దూతీ తస్మా

సంఘటన విరహ వివేదనాదీని కర్మాణి ||

- దూత్య వ్యాపారమందు పారంగత అయినది దూతి అవబడుతుంది. సంఘటన (=నాయికానాయకులను కలవటం), విరహవివేదనమున్నగునవి ఆమె వసులు.

దూతివిషయంలో శృంగారమంజరీకారుడిట్లా విశదీకరించినాడు :

దాసి, సఖి, కారువు, ధాత్రేయి, ప్రాతివేశిని, లింగిని, శిల్పిని, స్వయం - ఇట్లా దూతి ఎనిమిది విధాలు.

లింగిని=వేషధారిణి, శిల్పిని=చిత్రకారిణి (=చిత్రపటాలు తెచ్చేది). ఈ ఎనిమిది మందికితోడు - యోగిని (=ప్రప్రజిత), బాలి(=అజ్ఞాతమన్మథ), నందంధిని (=బంధువు), విప్రశ్నిక (=శకునజ్ఞాపిక), విశ్వస్త (=విధవ), నటి (=గాన-నటన పాటవవతి) - ఈ ఆరుగురిని కూడా దూతికలుగా అంగీకరించి నాడు రసమంజరీవ్యాఖ్యాత. (8+6) ఈ 14 మందికి విక్రేత్రి, శంకిత అనే మరో రెండు భేదాలు చేర్చినాడు శృంగారమంజరీకారుడు. కాగా, మొత్తం 16 భేదాలు.

విక్రేత్రి : వస్తువిక్రయకారిణి, ఈ విక్రేత్రి అనేక విధాలు - కాచవిక్రేత్రి, పటవాస విక్రేత్రి, మణి విక్రేత్రి, ప్రమాద విక్రేత్రి అనే నాలుగు విధాలు రమణీయాలు.

శంకిత : నాయక అడిన వరుషవాక్యాలు విని నాయకుడు విముఖుడు కాగలడన్న భయంతో, పరపదూత్యవ్యాపారం నిర్వహించేది.

ప్రప్రజిత, విప్రశ్నిక, వేషధారిణి - వీరు లింగిని భేదాలు.

సంఘటన, విరహవివేదన, అనుభాగవివేదన, ప్రోత్సాహనం, నాయకావ్య సంతోషకథనం, వందేశహాతిత, చిత్తజ్ఞత్వం - ఇవి దూతివ్యాపారాలు. ||

విరహ-అనురాగనిదేదనలు-ప్రోత్సాహస-సందేశహారితలు -వీరు రెండేసి విధాలు - నాయికా పక్షం, నాయకపక్షం. హంసాదులు కూడా దూతలుగా నియుక్తం కావటం సాహిత్యంలో ప్రచురంగా కానవస్తున్నది. అంతేకాదు మేఘంవంటి జడాలు కూడా దూతలుగా వినియోగింపబడటం సహృదయులకు తెలిసిన సత్యమే.

12. అభ్యంతర పరివారం :

నాట్యమందలి ప్రకృతుల ఉపచారం (=వ్యవహారం) రెండు విధాలు- బాహ్యం, అభ్యంతరం. ఈ రెండింటికీ తగిన పరివారం చేరుచేరుగా ఉంటుంది. బాహ్యవ్యవహారాలకు తగిన పరివారాన్ని నాయక ప్రకరణంలో వివరించాను. ఇంక అభ్యంతర (=అంతఃపుర) వ్యవహారాలకు తగిన పరివారాన్ని ఇప్పుడు వివరిస్తాను. భరతముని అభ్యంతర పరివారాన్ని 18 వర్గాలుగా విభజించినాడు (నా.శా.XXIV-26-64; 64-72) :

మూలం : మహాదేవి, తథా దేవ్య, స్వామివ్య, స్థాపితా అపి ।

భోగివ్య, శిల్పకారిణ్య, నాటకీయాఽథ వర్తకీ ॥

అనుచారికాశ్చ విజ్ఞేయా స్తథా చ పరిచారికాః ।

తథా సంచారికాశ్చైవ తథా ప్రేక్షణకారికాః ॥

మహత్తర్యః ప్రతీహర్యః కుమార్యః స్థవిరా అపి ।

అయుక్తీకాశ్చ నృపతే రయః మంతాపురో జనః ॥

-(నా.శా.XXIV-26-32)

యత్ స్వాత్ నపుంసకం వామ తృతీయా ప్రకృతిః స్మృతాః ॥

సాఽవ్యంతాపురసంచారే యోజ్యా పార్థివవేశ్మని ।

స్నాతకాః కంచుకీయాశ్చ తథా వర్షధరాః పునః ॥

ఓషష్ఠాయుకవిర్ముండాః కక్షస్థానేషు యోజయేత్ ।

అపుమాంసమ్తయే పురుషా యే తః స్త్రీచోగ వర్జితాః ॥

ఏతే త్వంతాపురచరాః కార్యా నిత్యం హి నాటకే ।

-(నా.శా.XXIV-68-70)

తాత్పర్యం : 1. మహాదేవి, 2. దేవులు, 3. స్వామిములు, 4. స్థాపితలు, 5. భోగిములు, 6. శిల్పకారిణులు, 7. నాటకీయులు, 8. వర్తకీ, 9. అనుచారికలు, 10. ముచారికలు, 11. సంచారికలు, 12. ప్రేక్షణకారికలు, 13. మహత్తరులు, 14. ప్రతీహారులు, 15. కుమారికలు, 16. స్థవిరులు,

17. ఆయుక్తికలు.

-వీరు రాజయొక్క అంతఃపురమందలి జనులు.

వీరినేకాక ఇంతకుముందు తృతీయప్రకృతిగా మేల్కొనబడిన నవ్వునకు లను కూడా పార్థివవేశ్యంలో (=రాజసౌధంలో) అంతఃపుర సంచారమందు నియోగించాలి— స్నాతకులు, కంచుకీయులు, వర్ణధరులు, డావస్థాయిక- నిర్ముండులు - వీరు అభ్యంతర పరివారంలోని 18 వ వర్గం; ఆయా కక్షా స్థానములందు నియుక్తులు కావలసినవారు. ఇట్లా ఆపురుషులు, స్త్రీభోగ వికృతిలు అయినవారినే అంతఃపుర సంచారమందు, నాటకంలో నియుక్తులు పాలి.

ఇంక, ఆయావర్గాలవారి గుణాదులు—

(1) మహాదేవి (వట్టపు రాణి = సమ్రాజ్ఞి) :

మూలం : (అత్ర) మూర్తాభిషిక్తా యా కులశీల సమన్వితా ।

గుణైః యుక్తా వయస్థా చ మధ్యస్థాఽక్రోధనా తథా ॥

ముక్తేర్వ్యా నృపశీలజ్ఞా సుఖ-దుఃఖ సహ సమా ।

శాంతి వ్యస్త్వయన్తై ర్భర్తృవృతతం మంగలైషిణీ ॥

శాంతా పతివ్రతా ధీరా అంతఃపురహితే రతా ।

ఏభి ర్గుణైస్తు సంయుక్తా మహాదేవీ త్యుదాహృతా ॥

-(నా.శా.XXIV-33-35)

తాత్పర్యం : మూర్తాభిషిక్త (=వట్టపురాణి) 'మహాదేవి' అనబడుతుంది. కుల-శీల సమన్విత, గుణయుక్త, మధ్యవయస్సులో ఉన్నది, అక్రోధన, ఈర్ష్యను విడనాడినది, నృపునిశీలం గుర్తించినది, సుఖ-దుఃఖాలను సమానంగా సహించగలది, ఎల్లవ్వుడును భర్తకు మంగళం కోరేది, శాంతచిత్త, పతివ్రత, ధీర, అంతఃపుర హితమునందు ఆసక్తికలది - ఇట్టిది 'మహాదేవి' అనబడుతుంది.

టీక : మహాదేవి అధికంగా శృంగారోచితకాదు. శృంగారోచితలు రాజపుత్రికలు అయినట్టి వానవదత్తాదులనే కవులు 'దేవి' అని వ్యవహరించినారు. మహాదేవి పదానికి అర్హురాలు ఒక్కతేయే; కావుననే 'మహాదేవి' అని ఏకవచనం ప్రయుక్తమైనది. దేవులు, స్వామినులు మున్నగువారు అనేకులుండవచ్చు. అందుచేనే వారికి బహువచనం ప్రయుక్తమైనది (అ.భా.3 వ సంపుట 254).

ప్రాచీనభారతంలో రాజునకు పలువురు భార్యలుండటం సంప్రదాయం. ఓండుసారులకు 16 గురు, వత్సరాజుమామయగు మహాసేనునకు 16 గురు భార్యలున్నారు!

(2) దేవులు (= రాణులు) :

మూలం : విభిరేవ గుణై ర్యుక్తాః తత్సంస్కార వివర్జితాః ।

గర్వితా శ్చాతిసాభాగ్యాత్ వతినంభోగతత్పరాః ॥

శుచినిత్యోజ్జ్వలాకారాః ప్రతిపక్షాభ్యసూయికాః ।

వయోరూప గుణాధ్యా యా స్తా దేవ్య ఇతి భాషితాః ॥

-(నా.శా.XXIV-36-37)

తాత్పర్యం : మహాదేవీగుణాలు కలవారు; అయినప్పటికీ ఆమెవలే సంస్కారం (=మూర్త్యాభిషేకం మొ॥) పొందినవారు కారు. కాని అతి సాభాగ్యంవల్ల గర్వితలు. వతినంభోగతత్పరలు. శుచులు. నిత్యోజ్జ్వలాకారలు, ప్రతి పక్షమునందనూయకలవారు. వయోరూపగుణాధ్యలు - ఇట్టివారు 'దేవులు' అనబడతారు.

టీక : దేవి, స్వామిని మున్నగువదలను ఘోష్ ఏకపక్షనంలో గ్రహించినప్పటికీ, అనువాదంలో బహువచనమేవాడినాడు. 'దేవి' అనే పదానికి 'దేవులు' బహువచనం. దేవి ఒక్కతే ఉండవచ్చు లేదా పలువురుండవచ్చు. 'గర్వితాశ్చాతి సాభాగ్యాత్' అన్నదానిని 'గర్వితా రాజపుత్రిక' అని గ్రహించి నాడు ఘోష్. అంటే దేవి గర్విత, రాజపుత్రి అని అర్థం. దేవి రాజపుత్రిక కావటమే వసుంజనం. ఇంక స్వామినులు మున్నగువారు సేనాపతి, అమాత్యుల పుత్రికలు.

(3) స్వామినులు (= ఉన్నతవంశ సంతాతలు)

మూలం : వేదానతే రమాత్మావాం భృత్యానా మథహ వునః ।

అనేయః పవతూ స్త్రిస్తు ప్రతిసమ్మానవర్జితాః ॥

సేనరూప గుణై ర్యాత్తు వతినన్నా నృపవర్ణదాః ।

స్వగుణైః లద్దమాహత్యా స్వామిన్య ఇతి తాః స్మృతాః ॥

-(నా.శా.XXIV-38-39)

తాత్పర్యం : సేనాపతుల, లేదా అమాత్యుల, లేదా తదితర రాజభృత్యుల తనయలు 'స్వామినులు' అనబడతారు. వీరు ప్రతిసమ్మానాలవల్ల వృద్ధి పొందినవారు. వీరు స్వగుణాలచేతనే లభించిన మాహత్యం (=ఉన్నతస్థితి) కలవారు.

(4) స్థాయినులు (పాఠాంతరం 'స్తాపితలు') (= సామాన్య భార్యలు) :

మూలం : రూపయౌవన శాలిన్యః కర్కశా చిద్ధమాన్వితాః ।

రతిసంభోగకుశలాః ప్రతిషక్త్యాభ్యసూయికాః ॥

ఉత్తిశ్చాప్రమత్తాశ్చ త్యక్తాలస్యా హ్యానిష్ఠరాః ।

మాన్యామాన్య విశేషజ్ఞాః స్థాయిన్యః సంప్రకీర్తితాః ॥

-(నా.శా.XXIV-40,42).

తాత్పర్యం : రూప-యౌవన శాలినులు, కర్కశలు (= సామాన్యగర్వితులు), విభ్రమ చేష్టలు కలవారు, రతిసంభోగకుశలు, ప్రతిషక్తమందు అసూయ కలవారు, సదాసావధానలు, కార్యములందు అప్రమత్తులు, అలౌఘతలేనివారు, అనిష్ఠురలు, మాన్యామాన్య విశేషజ్ఞులు - ఇట్టివారు స్థాయినులు.

(5) భోగినులు (= వేశ్యలు) :

మూలం : ధక్షా స్వతా హ్యుదాత్తాశ్చ గంధమాల్వోజ్జ్వలాః సదా ।

సృవతిచ్ఛంధ వృత్తాశ్చ సర్వత్రేర్హావివర్జితాః ॥

సుశీలా లఘుసమ్మానా మృదు ర్నాత్యుద్దతా స్తథా ।

మధ్యస్థా నిభృతాః క్షాంతా భోగిన్య ఇతి తాః స్మృతాః ॥

-(నా.శా.XXIV-41, 43)

తాత్పర్యం : ధక్షలు, కుటీలత్వం లేనివారు, ఉదాత్తులు, గంధ-మాల్యా లతో ఉజ్జ్వలంగా ఉండేవారు, సృవతి ఇంగితాన్ని ఎరింగి ప్రవర్తించేవారు, ఎన్నడూ ఈర్ష్యలేనివారు, సుశీలులు, కులీమల గౌరవంకోరనివారు, సుకుమారులు, అత్యుద్దతలు కానివారు, మధ్యస్థులు (ప్రతిషక్తమందు అసూయ లేని వారు), గంధీరలు, క్షాంతలు - ఇట్టివారు 'భోగినులు'.

(6) శిల్పకారికలు (= శిల్పకారిణులు) :

మూలం : వానాకలా విశేషజ్ఞా సావాశిల్ప విచక్షణాః ।

గంధపుష్ప విభాగజ్ఞా వానాలేఖ్య విశారదాః ॥

శయ్యవాసవయూనజ్ఞా మధుర శృణురాస్తథా ।

ధక్షా సామ్యాః స్వతా శక్త్యా నిభృతాః శిల్పకారిక్యాః ॥

-(నా.శా.XXIV-44-45)

తాత్పర్యం . నానాకలా విశేషాలు, నానాశిల్ప విచక్షణలు, గంధ-పుష్ప విభాగజ్ఞులు (=పుష్పాలనుంచి అత్తరు తయారుచేసేవారు), నానాలేఖ్య విశారదలు, శయన-ఆసన- యానజ్ఞులు, మధుర స్వభావలు, చతురలు, దక్షులు, సౌమ్యులు, స్తుటలు, శ్లక్షణులు, నిభృతలు - ఇట్టివారు శిల్పకారికలు.

టీక : ఈ వసులీ ఒక్కరే చేయజాలదు; ఒక్కొక్క వనియందు ఒక్కొక్కరు నిపుణులుగా ఉంటారు; అందుచేత శిల్పకారి:లు గలుపురుంటారు.

(7) నాటకీయలు :

మూలం : (అథ) రూపగుణాదార్య-సౌభాగ్య-రైర్య-శీల సంపన్నాః

వేశల-మధుర-స్మిగ్ధామనాది కలచిత్రాః శృ ॥

హేలాభావ విశేషజ్ఞాః సత్త్వనాభినయేన ॥

మాధుర్యేణ చ సంపన్నా హ్యతోద్యకుశలాస్తథా ॥

స్వరతాలయతిజ్ఞాశ్చ తఘాచార్యోపసేవికాః ।

చతురా నాట్యకుశలాః శ్చోహోహో విచక్షణాః ॥

విప్రుణా భాండవాద్యేషు నాటకీయాః ప్రకీర్తితాః ।

-(నా.శా.XXIV-46 5')

తాత్పర్యం : రూప-గుణ-బాదార్య-సౌభాగ్య-రైర్య-శీల సంపన్నులు, వేశల-మధుర-స్మిగ్ధ కంఠధ్వని కలవాడు, విచిత్ర ఆశ్చర్యకరం అయిన స్వరం కలవాడు, హేలా-భావవిశేషజ్ఞులు, సాత్త్వికాభివ్యుత్థానము (=రస-భావ ప్రకటన) మందు నమస్తలు, మధుర స్వభావలు, అదృశ్యములందునేర్పరులు, స్వర-తాల-యతి జ్ఞానం కలవాడు, ఆచార్యుని ఎవించినవారు, చతురలు, నాట్య-కుశలు, ఊహ-అహో విచక్షణలు, భాండవాద్యముందు నిపుణులు - ఇట్టివారు నాటకీయలు.

టీక : స్వరంలో రంభాదులయందు ఎక్కడ ప్రతిష్ఠితమైనట్లుగా, భూలోక మందు నాటాంతపురాలలో అంగనాడుల నాట్యం ప్రదర్శించటం జరుగుతుందని భావముని 26 వ అధ్యాయంలో పేర్కొన్నాడు. కాగా, ఈ నాటకీయల రాజాంతపురంలో నాట్యం ప్రదర్శించే వారన్నమాట! శ్రీహర్షుని 'ప్రయదర్శిక'లో ఇట్టి పుష్పిదేశం ఉన్నది.

(10) పరిచారికలు :

మూలం : శయ్యాపాలీ చత్రధారి తథా వ్యజనధారిణీ ॥

సంవాహికా గంధయోక్తి౯ తథా చైవ ప్రసాధికా ।

తథాభరణయోక్తి౯ చ మూల్యసంయోజికా తథా ॥

ఏవం విధా భవేయు ర్యా తా విజ్ఞేయాః పరిచారికాః ।

-(వా.శా.XXIV-53-55)

తాత్పర్యం : శయ్యాపాలి (=శయ్యను అలంకరించేది), చత్రధారిణి, వ్యజన ధారిణి, సంవాహిక (=కాళ్ళుపిసేకేది), గంధయోక్తి౯ (=సువాసన ద్రవ్యాలను సిద్ధంచేసేది), ప్రసాధిక (=అలంకరణచేసేది), అభరణయోక్తి౯, మూల్యసంయోజిక - వీరు 'పరిచారికలు'.

(11) సంచారికలు :

మూలం : వావాకక్ష్త్యా విచారిణ్య తథోపవనసంచారాః ॥

దేవతాయతన క్రీడా ప్రాసాదపరిసంచరాః ।

యామకిన్య వైధా చైవ యాశ్చైవం లక్షణాః స్త్రీయః ॥

సంచారికాస్తు విజ్ఞేయా వాఙ్మణ్డైః సముదాహృతాః ।

-(వా.శా.XXIV-55-57)

తాత్పర్యం : అంతఃపురమందలి ఆయాకక్ష్త్యాలను పరిశీలించేవారు, ఉపవన సంచారికలు, దేవతాయతన (=గుడి) - క్రీడాప్రాసాద సంచారికలు, యామ కినులు (=వ్రతీయామమునందు గంటలు కొట్టేవారు), ఇంకా ఇటువంటి లక్షణాలు కలవారు 'సంచారికలు'.

(12) ప్రేషణచారికలు (=ప్రేషణకారికలు = ప్రేషణికలు) :

మూలం : ప్రేషణే కామ సంయతే తథా గుహ్యసముత్థితే ॥

వ్యవై ర్యాస్తు వియుక్తాః తాః జ్ఞేయాః ప్రేషణచారికాః ।

తాత్పర్యం : కామసంయతాః, రహస్యకార్యములు అయిన ప్రేషణము (=దూతీకృత్యము)లందు వ్యవృతచేత వియుక్తలయ్యేవారు 'ప్రేషణచారికలు'.

టీక : దూతీకలు భాహ్యోపచారమందు వియుక్తలయ్యేవారు. ఇంకా ఈ ప్రేషణచారికల దౌత్యం అంతఃపురంలోని బహుభార్యలకు పరిమితమైనది కావచ్చు.

(13) మహత్తరులు (=మహత్తరలు) :

మూలం : సర్వాంతః పురర్థక్షాయాం స్తుతిస్వస్త్వయవాదిభిః ॥

యా వృద్ధి మభినందంతి మహత్తర్యస్తు తాః స్మృతాః ।

-(వా.శా.XXIV-58-59)

తాత్పర్యం : స్తుతి-స్వస్తి-అయనములు నిర్వహిస్తూ, సర్వాంతఃపురర్థక్షణమును అభివృద్ధిని కాచుకొనే వారు మహత్తరులు (మహత్తరి - ఒహవచనం - మహత్తరులు)

(14) ప్రతీహారులు :

మూలం : సంధివిగ్రహపంచద్ధ నానాచార సముత్థితమ్ ॥

వివేదయంతి యాః కార్యం ప్రతీహార్యస్తు తాః స్మృతాః ।

-(వా.శా.XXIV-59-60)

తాత్పర్యం : సంధి-విగ్రహాలకు సంబంధించిన, వివిధచారులవలన నేకరింపబడిన కార్యాలను ప్రభువునకు వివేదించే వారు ప్రతీహారులు.

(15) కుమారికలు :

మూలం : అప్రాప్తరతి సంభోగా అనంభ్రాంతా అనుర్భటాః ॥

నిభృతాయాః సంభ్రాంతా తాః కుమార్య ఇతి స్మృతాః ।

-(వా.శా.XXIV-60-61)

తాత్పర్యం : అప్రాప్తరతి సంభోగాలు, అనంభ్రాంతలు, అనుర్భటలు, నిభృతలు, లజ్జావతులు— ఇట్టివారు కుమారికలు.

(16) వృద్ధులు (=వృద్ధురాండ్రు) :

మూలం : పూర్వరాజసంహితాః పూర్వరాజాధిపూజితాః ॥

పూర్వరాజసంహితా స్తే వృద్ధా ఇతి సంజ్ఞితాః ॥

-(వా.శా.XXIV-61-62)

తాత్పర్యం : పూర్వరాజసంప్రదాయజ్ఞులు, పూర్వరాజాధిపూజితలు, పూర్వరాజసంహితజ్ఞులు - ఇట్టివారు 'వృద్ధులు'.

(17) ఆయుక్తికలు :

మూలం : భాండాగారే శ్వధిక్యతా ఆయుధాది కృతాస్తథా ॥

ఫలమూలాషధీనాం చ తథా చై వాన్నవీక్షికాః ।

గంధాభరణ మాల్యానాం వస్త్రాణాం చైవ చింతికాః ॥

ఐహ్యార్థేషు నియుక్తా యా ఆయుక్తికా ఇతి స్మృతాః ।

-(నా.శా.XXIV-62-64)

తాత్పర్యం : భాండాగారాధిక్యతలు, ఆయుధాగారాధిక్యతలు, ఫల - మూల - ఔషధులకు ఆధికారిణులు, అన్నవీక్షణికలు (=రాజుతినే అన్నం వరీక్షించేవారు), గంధ - మాల్య - ఆభరణ - వస్త్ర చింతికలు, ఇంకా అనేక అర్థములందు నియుక్తలు - వీరందరు ఆయుక్తికలు.

టీక : పై 17 వర్గములవారిని వివరించి, చివర “ఇత్యంతపుర చారిణ్య స్త్రీయః ప్రోక్తాః సమాసతః” అని భరతముని పేర్కొన్నాడు. అంటే అంతపురమందుచరించే స్త్రీలను సంక్షిప్తంగా వివరించాను అని అర్థం. (ఇంక 18వ వర్గమైన నపుంసకులను గూర్చి తరువాత వివరించినాడు.) ఆయా కార్యములందు నియుక్తులు కాదగిన వ్యక్తులు క్రింది విశేషగుణాలు కలవారు కావాలి:

“అనురక్తలు, భక్తురాండ్రు, రాజ్యమందలి అనేక పార్శ్వములనుండి వచ్చిన వారు, అనుదృటలు, అనంభ్రాంతలు, అలుబ్ధులు, అనిష్కరలు, దాంతలు క్షాంతలు, ససన్నులు, జితక్రోధులు, జితేంద్రియులు, కామరహితలు (=ఇతరుల యధిదు కామమును రేకెత్తించలేనవారు), లోభహీనులు, స్త్రీదోషవివర్జితలు - ఇట్టివారినే అంతపురమందలి ఆయా కార్యములందు నృపుడు నియోగించా” (నా.శా.XXIV-65-68).

(18) నపుంసక వర్గం :

(అ) స్నాతకులు :

మూలం : ద్వాష్టంతు స్నాతకం కుర్యా దార్య మాచారసంయుతమ్ ।

బ్రాహ్మణాః కుశలా వృద్ధా కామదోషవివర్జితాః ।

వ్రయోజనేషు దేవీనాం నియోక్తవ్యా నృపైః సదా ॥

తాత్పర్యం : ఆర్యుడు, ఆచార సంయుతుడు అయిన స్నాతకుని ద్వారా మందు నియోగించాలి. కుశలులు, వృద్ధులు, కామదోషవివర్జితులు అయిన

వపుంస లు, వపుంసకుని 'మిశ్రవ్రకృతి' అని కూడా అంటారు. అంటే సహజ మైన అధమత్వం, స్వామిని అనుసరించి ఉండటంచేత సంక్రమించే ఉత్తమత్వ ప్రాప్తివలన వపుంసకుడు 'మిశ్రవ్రకృతి' అవుతున్నాడు. రూపకములందరి శకా రుడు, హిరణ్యుడు, వ్రేవ్యులు మున్నగు మిశ్రవ్రకృతులందరూ అధమవ్రకృతులుగానే గణించబడతారు.

అంతఃపురసంచారంలో వపుంసకవర్గమే వియోగింపబడాలి.

అనంద నిష్కంధిషు రూపకేషు

ప్యూత్పత్తిమాత్రం ఫలమల్పదుద్ధిః ।

యోఽపీతిహాసాదివదాహా పాథు

త్తి స్మై శమః స్వామివరాద్యుభాయ ॥౨౦॥

దశరూపకం-1-6

5. భావాలు

భావాలు అనేది మనస్సులో ఉండే
వివిధ భావాలను సూచించే పదం.

ఇవి మనస్సులో ఉండే
వివిధ భావాలను సూచించే పదం.

ఇవి మనస్సులో ఉండే
వివిధ భావాలను సూచించే పదం.

ఇవి మనస్సులో ఉండే
వివిధ భావాలను సూచించే పదం.

రమ్యం జుగుప్సిత ముదార మథాపి నీచ
ముగ్రం ప్రసాది గహనం వికృతం చవస్తు ।

యద్వాప్యవస్తు కవిభావక భావ్యమానం

తన్నాస్తి యన్న రసభావముపై తిత్తోక్తే ॥

-దశరూపకం-IV-85

మంత్రే తీర్థే ద్విజే రైవే

రైవజ్ఞే భేషజౌ గురౌ ।

యాదృశీభావనాయత్ర

సిద్ధిర్భవతి తాదృశీ ॥

భావాలు

మూలం : భావా నిదానీం వ్యాఖ్యాస్యామః. అత్రాహ-
భావా ఇతి కస్మాత్? కిం భవంతీతి భావాః ?
కిం వా భావయంతీతి భావాః? ఉచ్యతే-
'వాగంగ సత్త్వోపేతాన్ కావ్యార్థాన్ భావయంతీతి
భావా ఇతి'.

ఘా ఇతి కరణే ధాతు స్తథా చ భావితం
వాసితం కృత మిత్యనర్థాంతరమ్. లోకేఽపి చ
ప్రసిద్ధమ్- అహో వ్యానేన గంధేన రసేన వా
సర్వమేవ భావిత మితి. తచ్చ వ్యాప్త్యర్థమ్.

శ్లోకా శ్చాత్ర-

విభావే నావృతో యోఽర్థో వ్యానుభావైస్తు గమ్యతే

వాగంగసత్త్వాభినయైః స భావ ఇతి సంజ్ఞితః ॥

వాగంగ ముఖరాగేణ సత్త్వనాభినయేనచ

కవే రంతర్గతం భావం భావయన్ భావ ఉచ్యతే ॥

నానాభినయ సంబద్ధాన్ భావయంతి రసా నిమూన్ ।

యస్మా త్తస్మా దమి భావా విజ్ఞేయా నాట్యయోక్తుభిః ॥

-(నా.శా.VII-1-3)

అర్థం : ఇదానీం, భావాన్, వ్యాఖ్యాస్యామః = ఇప్పుడు, భావాలను,
వ్యాఖ్యానిస్తాను.

అ.త-అహ = ఇచ్చట (అత్రేయాదులు) చెప్పి (=అడిగి)నారు: భావాః,
ఇతి, కస్మాత్=భావాలు, అని (ఆ వేరు) ఎట్లావచ్చింది? భవంతి, ఇతి,
భావాః, కిం=భవంతి (=ఉన్నవి), అని, భావాలు, అనబడినవా? వా, భావ
యంతి, ఇతి, భావాః, కిం=లేదా, భావయంతి (=భావింపజేసేవి) అని,
భావాలు, అనబడినవా?

ఉచ్యతే = (భరతమునిచేత) చెప్పబడుతున్నది.

వాక్-అంగ-సత్త్వ-ఉపేతాన్, కావ్య-అర్థాన్, భావయంతి - ఇతి, భావాః (ఇతి) = వాచిక - అంగిక - సాత్త్విక - అభినయాలతో కూడిన, కావ్యము లందలి అర్థాలను, భావించజేసేవి, అవి (=కావున), భావాలు (అనబడినవి).

భూ, ఇతి, కరణే, ధాతుః = 'భూ', అనేది, కరణము (=చేయటం) (అనే అర్థం గల) ధాతువు; తథా (చ), భావితం, వాసితం, కృతం, ఇతి, అనర్థ - అంతరమ్ = కావున, భావితం, వాసితం, కృతం, అని (ఇవి) ఏకార్థ కాలు; తోకే, అపి(చ), ప్రసిద్ధం = తోకంలో, కూడా, (ఇది) ప్రసిద్ధమే-

అహో, అవేన, గంధేన, వా రసేన, సర్వం-ఏవ, భావితం, ఇతి = ఓహో, ఈ, గంధంచేత, లేదా, ఈ రసంచేత, సర్వము, భావితం అయినది, అవి (చెప్పటం). తత్(చ), వ్యాప్తి, అర్థం=అది, వ్యాప్తి (అనే) అర్థంలో, (ప్రయుక్తం). (ఇచ్చట 'భావం' అనేపదం వ్యాపించటం అనే అర్థంలో ప్రయుక్తమైనది).

అత్ర, శ్లోకాః (చ) = ఇచ్చట, (మూడు) శ్లోకాలు (ఉన్నవి): యః, అర్థః, విభావేన, అహృతః, = వీ అర్థం, విభావంచేత, అహృతం (=నిష్పాదితం = వుట్టినది) అయి; అనుభావైః(తు) = అనుభావాలచేత; వాక్ - అంగ - సత్త్వఅభినయైః = వాచిక - అంగిక - సాత్త్విక అభినయాలచేత; గమ్యతే = గమ్యమానం (=అభివ్యక్తం అవుతుందో); నః, భావః, ఇతి, సంజ్ఞితః = అది, భావం, అవి పేరుపొందింది.

వాక్ - అంగ - ముఖరాగేణ, సత్త్వేన - అభినయేన(చ) = వాచికం, అంగికం, ముఖరాగం, సాత్త్వికం - అనే అభినయాలచేత; కవే, అంతర్గతం, భావం, భావయన్ = కవియొక్క, అంతరంగంలోని, భావాన్ని, భావించజేయటంచేత; భావః, ఉచ్యతే = భావం (అవి) చెప్పబడుతున్నది; యస్మాత్, నానా-అభివయ సంబద్ధాన్, ఇమాన్, రసాన్, భావయంతి = ఎందుచేత, నానాఅభివయాలతో కూడిన, ఈ, రసాలను, భావించజేస్తాయో; తస్మాత్, వాక్యయోక్త్యభి, అమీ, భావాః, విజ్ఞేయా=అందుచేత, వాక్యవేత్తలచేత, ఇవి, భావాలు (అవి), తెలియదగినవి.

తాత్పర్యం : “భానాలకు ఆవేరు ఎట్లా వచ్చింది? ‘భావాలు’ అన్నప్పుడు ‘భవంతి ఇతిభావాః’ (=ఉన్నవికాన భావాలు) అని వ్యుత్పత్తియో? లేదా ‘భావయంతి ఇతి భావాః’ (=భావించజేసేవి కావున భావాలు) అని వ్యుత్పత్తియో?” అని ఆత్రేయాది మహర్షులు అడిగిన ప్రశ్నకు భరతముని ఇట్లా సమాధానం చెప్పినాడు :

వాచిక - ఆంగిక - సాత్త్విక - అభినయోవేతములైన కావ్యార్థాలను (=రసాలను) భావించజేసేవి కావున ఇవి ‘భావాలు’ అనబడినవి. ‘భూ’ అనే ధాతువునకు ‘కరణం’ (=చేయటం) అని అర్థం. కావుననే భావితం, కృతం, వాసితం అనేపదాలు ఏకార్థకములవుతున్నవి. శోకంలో కూడా ‘అహో! ఈ గంధంచేత లేదా ఈ రసంచేత సర్వము భావితమైనది’ అనటం ప్రసిద్ధమే. కావున ‘భావ’ పదానికి వ్యాప్తి లేదా వ్యాపించటం అని కూడా అర్థం. ఈ అంశాలను వివరించే ప్రాచీన శ్లోకాలు ఉన్నవి.

ఏ అర్థం విభావంచేత ఆహృతం (=నిష్పాదితం) అయి అనుభావాల చేత, వాగంగసత్త్వాభినయాలచేత గమ్యమానం (=అభివ్యక్తం) అవుతుందో, ఆ అర్థం ‘భావం’ అనబడుతుంది. కవ్యంతర్గతమైన భావాన్ని భావించజేసేది అంటే ఆస్వాదయోగ్యంగా చేసేది కావున ఇది ‘భావం’ అనబడింది. వాగం గాది వివిధాభినయ సంబద్ధములైన రసాలను భావించజేసేది కావున ఇది ‘భావం’ అనబడింది.

టీక : ప్రయోజనం, అభిప్రాయం, తాత్పర్యం, ఫలం, భావం - ఇవి పర్యాయపదాలు అని శారదాతనయుడు (II-119). కాగా, భావపదానికి మూడు ప్రసిద్ధార్థములున్నవి-

1. భావన (=ఉత్పాదించటం) - వివిధాభినయాల సాహాయ్యంతో కావ్యార్థాలను (=రసాలను) ఉత్పాదించటం.
2. ఈ రసాలను భావించజేయటం.

3. వాసన (=వ్యాపించటం) - పూర్వముల వ్యాధయతులందు వ్యాపించటం (కష్టాది కట్టిన పన్నముందు ఆ వాసన వ్యాపించినట్లు).

పై మూడు అర్థాలలో మొదటి రెండుకూ కలిపి వాచికము దృష్టిలో పెట్టుకొన్నవి; ఇంక చివరిది శ్రీక్షమతమైనది.

వర్ణనానిపుణుడైనవాడు కవి. 'కవ్యంతర్గతభావం' అంటే లౌకిక విషయ జన్యకాక, అనాదిప్రాక్తనసంస్కార ప్రతిభానమయమై కవిలో భాసించే రాగాదికం. ఆ రాగాదులు కవిచేత, కావ్యమందు వర్ణింపబడతాయి. అవి, దేశ-కాలభేదరహితంగా, సర్వసాధారణీకరణభావంతో అస్వాదించబడటానికి యోగ్యాలుగా ఉంటవి. అట్లా కవిచేత వర్ణితములైన భావాలు నటులచేత అభివ్యక్తములయినప్పుడు, అవి, విశిష్టచిత్తవృత్తులను (=వహ్నిదయుల హృదయాలను) రసనయోగ్యాలుగా చేస్తాయి. అంటే కవిగతములైన రాగాదులను, నటుల ద్వారా, సహృదయగతములుగాచేసే చిత్తవృత్తి విశేషం 'భావం' అని సారాంశం. కావుననే, "రసానుకూల చిత్తవృత్తి విశేషం భావం" అని భానుదత్తుడు రసతరంగిణిలో పేర్కొన్నాడు. ఈ అంశాన్ని క్రిందివిధంగా మరింత స్పష్టం చేపివాడు స్థాయిభావవివరణలో భరతముని-

యోఽర్థో హృదయ సంవాచీ తవ్య భావో రసోద్భవః ।

శరీరం వ్యావ్యతే తేన శుష్కం కాష్ఠ మివాగ్నివా ॥

-(నా.శా.VII-7)

నే అర్థం (హృదయ) హృదయసంవాచి అవుతుందో, తదర్థభావన (=చర్చణ లేదా సంవేదన) రసోద్భవ హేతువు అవుతుంది. శుష్కమైన (=ఎండిన) కాష్ఠమందు అగ్నిపలేనే అస్వాదయోగ్యమైన ఆ అర్థం (=స్థాయిభావం) శరీరమంతలా వ్యాపిస్తుంది.

"తత్రాత్మే భావో స్థాయివా; త్రయస్త్రింశ ర్వభి
చారిణః; అత్మే సాత్త్వికా ఇతి భేదాః. ఏవ

మేతే కావ్యరసాభివ్యక్తి హేతువ ఏకోనమం
చాశద్భావాః ప్రత్యవగంతవ్యాః విభ్యశ్చ

సామాన్య గుణయోగేన రసా నిష్పర్జ్యంతే."

నాట్యశాస్త్రం 6వ అధ్యాయంలో భరతముని, 49 భావాలను మూడు వర్గాలుగా పేర్కొని, ఈ 49 భావాలయొక్క సామాన్య గుణయోగంవల్ల (చర్చ మూలములయిన ఈ భావాలవల్ల) రసాలు నిష్పన్నమవుతాయని వివరించినాడు. అంటే ఈ 49 భావాలు కావ్యరసాభివ్యక్తి హేతువులని అర్థం.

(అ) స్థాయి భావాలు (ఎనిమిది) :

రతి-హాసశ్చ-కోకశ్చ-క్రోధోత్సాహా-భయం తథా ।

జగుప్సా-విస్మయ శ్చేతి స్థాయి భావాః ప్రకీర్తితా ॥

-(వా.శా.VI-17)

- 1. రతి, 2. హాసం, 3. కోకం, 4. క్రోధం, 5. ఉత్సాహం, 6. భయం, 7. జగుప్స, 8. విస్మయం - ఈ ఎనిమిది స్థాయిభావాలు.

(ఆ) సంచారి (=వ్యధిచారి) భావాలు (ముప్పదిమూడు) :

నిర్వేద-గ్లాని-శంకాభ్యా-వైభాసూయా-మద-శ్రమాః ।

అలస్యంచైవ-రైన్యంచ-చింతా-మోహా-స్మృతి-ర్భృతిః ॥

ప్రీడా-చవలతా-హర్ష-అవేగో-జడతా తథా ।

గర్వో-విషాద-కౌతుక్యం-నిద్రావస్థాన నివ చ ॥

సుప్తం-విబోధో-అమర్షశ్చ-వ్యవహిత-మథోగ్రతా ।

మతి-ర్వాది-వైభోవ్యాద-వైభా మరణ మేవ చ ॥

త్రానశ్చైవ-వితర్కశ్చ-విక్షేయా వ్యధిచారిణః ।

త్రయస్త్రింశ దమి భావాః ముప్పదిమూడు సంచారి భావాః ॥

-(వా.శా.VI-18-21)

- 1. నిర్వేదం, 2. గ్లాని, 3. శంక, 4. అసూయ, 5. మదం, 6. శ్రమ, 7. అలస్యం, 8. రైన్యం, 9. చింత, 10. మోహం, 11. స్మృతి, 12. భృతి, 13. ప్రీడ, 14. చవలత, 15. హర్షం, 16. అవేగం, 17. జడత, 18. గర్వం, 19. విషాదం, 20. కౌతుక్యం, 21. నిద్ర, 22. అవస్థానం, 23. సుప్తం, 24. విబోధం, 25. అమర్షం, 26. అవహితం, 27. ఉగ్రత, 28. మతి, 29. వ్యాధి, 30. ఉవ్యాదం, 31. మరణం, 32. త్రానం, 33. వితర్కం - ఈ ముప్పది మూడు సంచారి లేదా వ్యధిచారి భావాలు.

(ఇ) సాత్త్విక భావాలు (ఎనిమిది) :

వృంధ-వేదోఽథ-రోమాంచ-స్వరభంగోఽథ-వేవధుః ।

వైవర్ణ్య-మశ్రు-వ్రతయ ఇత్యుష్టే సాత్త్వికాః స్మృతాః ॥

-(నా.శా.VI-22)

- 1. వృంధం, 2. వేదం, 3. రోమాంచం, 4. స్వరభంగం, 5. వేవధువు, 6. వైవర్ణ్యం, 7. అశ్రువు, 8. వ్రతయం. - ఈ ఎనిమిది సాత్త్వికభావాలు.

పురాణమిత్యేద ససోధునర్వర

నచాప కాన్యం నవమిత్యనద్యమ్

సంతా నవీక్యవ్యతరద్యజంతే

॥౧౬౬౧॥ ౧. మూఢః సరస్వత్యయవేయ బుద్ధిః ॥

-మూఢి కాగ్నిమిత్రం ప్రస్తావన

01. మూఢుడు అగ్ని మిత్రుడు అగుటచేత అతడు మూఢుడు అగుటచేత

02. మూఢుడు అగ్ని మిత్రుడు అగుటచేత అతడు మూఢుడు అగుటచేత

03. మూఢుడు అగ్ని మిత్రుడు అగుటచేత అతడు మూఢుడు అగుటచేత

04. మూఢుడు అగ్ని మిత్రుడు అగుటచేత అతడు మూఢుడు అగుటచేత

05. మూఢుడు అగ్ని మిత్రుడు అగుటచేత అతడు మూఢుడు అగుటచేత

06. మూఢుడు అగ్ని మిత్రుడు అగుటచేత అతడు మూఢుడు అగుటచేత

భూమి సేవ

6. అనుభవాలు

భూమి సేవ

భూమి సేవ

రత్నాది స్థాయివస్యమ్య

క్రింతాదీంశ్చ తతఃపరః ।

అపరాధానానామత్యశ్చ

త్వనుబావ ఇతిర్యతే

-భరతరవప్రకరణం-5

.6)

అనుభావాలు

1. అనుభావం :

మూలం : అథానుభావ ఇతి కస్మాత్? ఉచ్యతే. అనుభావ్యతేన
వాగంగసత్త్వకృతోఽభినయ ఇతి. అత్ర శ్లోకః :
వాగంగాభినయేనేహ యత స్వర్థోఽనుభావ్యతే ।
శాఖాంగోపాంగ సంయుక్త స్వమభావ సతతః స్మృతః ॥

-(వా.శా.VII-5)

అర్థం : ప్రశ్న : (అథ) అనుభావః, ఇతి, కస్మాత్? = 'అనుభావం'
అని, ఆ వేరు ఎట్లా వచ్చింది?

సమాధానం : ఉచ్యతే = చెప్పబడుతున్నది; వాక్-అంగ-సత్త్వ-కృతః, అభి
నయః, అనేన, అనుభావ్యతే, ఇతి = వాక్ (=వాచిక), అంగ(=అంగిక),
సత్త్వ (=సాత్త్విక) (అభినయ)ములచేత చేయబడిన, అభినయం, దీవిచేత,
అనుభావ్యం (=అనుభవయోగ్యం) అవుతుంది కాన, ఇది (అనుభావం), అని,
(అనబడినది). ఈ సందర్భంలో ఒక శ్లోకం కలదు:

వాక్-అంగ-అభినయేన, ఇహ, యతః, అర్థః, అనుభావ్యతే = వాచిక,
అంగిక, (సాత్త్విక) అభినయాలచేత, ఇచ్చట, ఎందుచేత, అర్థం (=కార్యం
యొక్క అర్థం), అనుభవ యోగ్యం అవుతున్నదో; తతః, అనుభావః,
స్మృతః = తరువాత (=అందుచేత), అనుభావం, అని చెప్పబడింది; శాఖ-
అంగ-ఉపాంగ సంయుక్తః (తు) = (ఈ అనుభావం) శాఖా (=హస్త) -
అంగ-ఉపాంగ అభినయాలతో కూడి ఉంటుంది.

తాత్పర్యం : ప్రశ్న : 'అనుభావము'నకు ఆ వేరు ఎట్లావచ్చింది?

వమా: వాగంగసత్త్వకృతమైన అభినయం దీవివల్ల అనుభావ్యమవుతుంది
అంటే అనుభవయోగ్యంగా చేయబడుతుంది కావున ఇది 'అనుభావం' అన
బడింది. ఈ సందర్భంలో ఒక శ్లోకం ఉంది : వాగంగాభినయాలచేత అర్థం

అనుభావ్యం అవుతుంది కావున అనుభావం అనబడింది. ఈ అనుభావం శాఖా (=హస్త)-అంగ-ఉపాంగసంయుక్తంగా ఉంటుంది.

టీక : “విభావం, అనుభావం అనేవి లోకప్రసిద్ధాలు. అవిలోక స్వభావానుగతంగా ఉంటాయి కాన అతిప్రసంగనివృత్త్యర్థం వాని లక్షణాలను వివరించటంలేదు” అని భరతముని పేర్కొన్నారు. కాని, తరువాతి ఆలంకారికులు వానిని వివరించటానికి పూనుకొన్నారు. ‘విభావ’ విషయంలో ఆ వివరణలను పరిశీలించినాము. ఇంక అనుభావవిషయం.

“అను=వశ్యాత్, భావః=ఉత్పత్తిః, యేషాం తే అనుభావాః” అని ‘అనుభావ’ పదంయొక్క ఒక అర్థం. అంటే, కారణములైన రత్నాదులకు, అవ్యవహితంగా (=వెనువెంటనే) ఉత్పన్నములయ్యేవి ‘అనుభావాలు’.

ఇంక రెండవ అర్థం - “అనుభావయంతి రత్నాదికం =రత్నాదిస్థాయి భావాలు, చింతాదివ్యభిచారిభావాలు నహృదయులకు అనుభవగోచరములగునట్లు చేసేవి” అని. శారదాతనయుడు విభావానుభావాలను ఇట్లా వివరించినాడు:

“అర్థా నిర్వభావయం తీతి విభావాః పరికీర్తితాః ।

విభావితార్థానుభూతి రనుభావ ఇతి స్మృతః” ॥ - (భా.ప్ర. I-32

- అర్థాలను విశిష్టంగా భావించజేసేవి విభావాలు; అట్లా భావించబడిన అర్థాల అనుభూతి ‘అనుభావం’ అవుతుంది. కాగా, విభావం కారణం, అనుభావం కార్యం అవి సాధాంశం. ఈ సందర్భంలో - శారదా తనయుడు ఇంకా ఇట్లా వివరించినాడు :

“కవివల్లవాచాశుశ్యాన్ని అనువరించి, తత్తదవస్తా విశేషవశాన, విభావం అనుభావం, అనుభావం విభావం కావటం సంభావ్యం. ఒకప్పుడు విభావ-అనుభావాలు రెండూ వ్యభిచారులు కావచ్చు. అట్లాగే వ్యభిచారిభావాలు విభావానుభావాలు కావచ్చు. అయితే, ఒకే విషయంతో మూలక విభావం అనుభావం, అనుభావం విభావం కాకపోవు; వైదికేంద్రవల్ల, విషయ (పదం) భేదవల్ల అవి పరస్పరం మారటంకద్దు” (భా.ప్ర. I-294-95).

2. అనుభావభేదాలు :

భావసంసూచకత్వకములయిన క్షూణ్ణ-బ్రుచిక్షేపాది చేష్టలు అనుభావా లనబడుతవి; ఇవి ప్రయత్నపూర్వకములయిన చేష్టలు. ఇవి వ్యక్తి కావటానికి

మనస్సు పూర్తిగా భావావిష్టం కానక్కరలేదు. ఇంక మనస్సు పూర్తిగా భావావిష్టమైనప్పుడు, అప్రయత్నంగా అశ్రు-రోమాంచాది రూపంలో అనుభవాలు వ్యక్తమవుతాయి; కటాక్షాదులవలె ఇవి కూడా శరీరం మీదనే వ్యక్తమవుతాయి. కానీ, కటాక్షాదులు ప్రయత్నపూర్వకమైనవికాగా, అశ్రు-రోమాంచాదులు అప్రయత్నపూర్వకములైనవి. కాగా, కటాక్షాదులను కేవల-అనుభవాలు అనీ, అశ్రు-రోమాంచాదులను సాత్వికానుభవాలు (లేదా సాత్వికభావాలు) అనీ అంటారు. అందుచేతనే సాత్వికభావాలు వేరుగా వర్ణింపబడుతూఉంటాయి.

మూలం : భావం మనోగతం సాక్షాత్స్వపాతుం వ్యంజయంతి యే ।

తేఽనుభావా ఇతి ఖ్యాతా భూచిక్షేప-స్మితాదయః ॥

తే చతుర్థా చిత్త-గాత్ర-వాక్-బుద్ధ్యరంభ సంభవాః ।

(ర.సు. I-190-91)

అర్థం : స్వపాతుం, మనోగతం, భావం=తమకు (=తమ ఉత్పత్తికి) పాతువు అయిన, మనోగత-భావాన్ని; యే, సాక్షాత్, వ్యంజయంతి =చివి, ప్రత్యక్షంగా, బయలుపరుస్తున్నవో; తే, భూచిక్షేప-స్మిత-అదయః =ఆ, భూచిక్షేపం, స్మితం మున్నగునవి; అనుభావాః, ఇతి, ఖ్యాతాః =అనుభావాలు, అని, చెప్పబడినవి; తే=అవి (=ఆ అనుభావాలు); చిత్త-గాత్ర-వాక్-బుద్ధి-ఆరంభ సంభవాః=చిత్త-ఆరంభసంభవాలు, గాత్ర-ఆరంభ సంభవాలు, వాక్-ఆరంభ సంభవాలు, బుద్ధి-ఆరంభ సంభవాలు (అవి); చతుర్థా=చతుర్థానుభవాలుగా విధాలు.

తాత్పర్యం : తమ ఉత్పత్తికి పాతువు అయిన మనోగత భావాన్ని వ్యక్తం చేసే భూచిక్షేప-స్మితాదులు అనుభావాలు. ఈ అనుభావాలు నాలుగు విధాలు - 1. చిత్తారంభాలు, 2. గాత్రారంభాలు, 3. వాగారంభాలు, 4. బుద్ధ్యారంభాలు.

టీక : సింగభూపాలునివలెనే శారదాతనయనరు భావప్రకాశనంలో, భోజనాజ్ఞానప్రకాశనంలో అనుభావాలను నాలుగు విధాలుగానే విభజించినారు.

1. చిత్తజారంభానుభవాలు పది : 'సామాన్యాభివయం' అనే 22వ అధ్యాయంలో భరతముని పేర్కొన్న అంగజ-అలంకారాలు మూడు, అయత్నజ అలంకారాలు ఏడు - ఈ పదింటిని సింగభూపాలాదులు 'చిత్తజారంభానుభవాలు' అన్నారు.

2. గాత్రజారంభానుభావాలు పది : సామాన్యాభినయంలో భరతముని పేర్కొన్న, సహజ లేదా స్వభావజ అలంకారాలు పదింటిని సింగభూపాలాదులు 'గాత్రజారంభానుభావాలు' అన్నారు.

3. వాగారంభానుభావాలు పన్నెండు (అలాపాదులు) : సామాన్యాభినయంలో భరతముని పేర్కొన్న ద్వాదశాత్మకమైన వాచికాభినయాన్ని సింగభూపాలాదులు 'వాగారంభానుభావాలు' అన్నారు.

4. బుద్ధ్యారంభానుభావాలు మూడు : రీతులు, వృత్తులు, ప్రవృత్తులు. పదవిన్యాసభంగి లేదా పదవిన్యాసక్రమం 'రీతి'; వాక్-మనః-కాయ వ్యాపారాల వైచిత్ర్యితో కూడిన చేష్ట 'వృత్తి'; ప్రకృతుల భాషా-వేష-అచార-వార్తలకు సంబంధించినది 'ప్రవృత్తి'. భరతముని 'వృత్తి'ని 20వ అధ్యాయంలోనూ, 'ప్రవృత్తి'ని 13వ అధ్యాయంలోనూ వివరించినాడు. 'రీతి'ని అర్వాచీనాలంకారి కులు పేర్కొన్నారు; వామమడు 'రీతి కావ్యాత్మ' (రీతి రాత్మా కావ్యస్య) అని నిర్దేశించినాడు.

ప్రాచ్యవాసనానువిధ్తములై, దేహంమీద, యౌవనారంభంలోనే కనుపట్టే వికారాలు లేదా మూర్ఖులు 'అంగజ-అలంకారాలు'. ఇంక స్వభావజ-అయత్నజ అలంకారాలు రుహ-భావానుప్రాణితములై ఉంటాయి. ఇవి, ఈ జన్మయందే, విశిష్టవిభావదర్శనంవల్ల కలుగుతాయి; వీటితో స్వభావజాలు రత్నాది భావాలవల్ల అలంకరించి, ఇంక అయత్నజాలు గుణరూపంలో ఉంటాయి.

వైవి పేర్కొన్న గాత్రజాలంకారాలు, అయత్నజాలంకారాలు, సహజాలంకారాలు స్త్రీలకు సంబంధించినవి. ఇంక పురుషులకు సంబంధించిన సహజాలంకారాలు పది కలవు; వీటిని కూడా భరతముని సామాన్యాభినయంలోనే వివరించినాడు.

వ్రత-కేస-లావణ్యదులు స్త్రీకి సామాన్యలక్షణములై యువశీత్యాన్ని సృష్టించేస్తున్నట్లే, ఈ చేష్టలంకారాలు సామాన్య లక్షణములై రత్నాదులను సృష్టించేస్తుంటాయి. ఈ అలంకారాలు కన్పట్టినంతనే, 'ఈమె ఉత్తమశృంగార పముచిత' అని, భావాది వివేకం లేకపోయివా, తెలిపికోగలము. అట్లాగే పురుషులలో స్వక్తములయ్యే అయత్నజ అలంకారాలను పట్టి ఇతడు 'ఉత్సాహప్రకృతి' అని తెలిపికోగలము.

ఇట్లా సామాన్యలక్షణాలను తెలియజేసేవి, సర్వావస్థలందు విడువక ఉండేవి కావటంచేత భరతముని ఈ అలంకారాలను (=అనుభావాలను), 'సామాన్యాభినయం' అధ్యాయంలో వివరించినాడు. ఈ అలంకారాలు వాచికాది భేదాలతో

కూడి ఉన్నప్పటికీ, అవి అన్నీ సత్త్వప్రధానంగా ప్రయుక్తం అవుతాయి కాబట్టి, వీటిని అన్నింటిని 'సత్త్వజాలు' అంటారు.

రసతరంగిణి (III) లో భానుదత్తుడు అనుభావభేదాలు నాలుగని చెప్పి, భిన్నంగా వివరించినాడు :

కాయకాలు	—	భుజక్షేపాదులు
మానసికాలు	—	ప్రమోదం మున్నగునవి
అహార్యాలు	—	నాట్యమందు నాలుగేసి మున్నగు భుజాదుల జ్ఞానం
సాత్త్వికాలు	—	రోమాంచాదులు

3. అంగజ (=గాత్రజ) అలంకారాలు :

మూలం : దేహాత్మకం భవే త్సత్త్వం సత్త్వాద్భావః సముత్థితః ।

భావా త్సముత్థితో హవో హవాద్దేహ సముత్థితా ॥

హేలా-హవశ్చ భావశ్చ పరస్పర సముత్థితాః ।

సత్త్వభేదే భవంత్యేత శరీరే ప్రకృతి స్థితాః ॥

-(వా.శా.XXII-6-7)

అర్థం : సత్త్వం, దేహాత్మకం, భవేత్ = సత్త్వం, దేహాద్భావః, వ్యక్త మవుతుంది; భావః, సత్త్వాత్, సముత్థితః = భావం, ఈ సత్త్వంనుంచి, వుట్టింది; హవం, భావాత్, సముత్థితః = హవం, భావంనుంచి వుట్టింది; హేలా, హేలాత్, సముత్థితా = హేల, హేలంనుంచి, వుట్టింది. హేలా, హవః(చ), భావః(చ), పరస్పర-సముత్థితాః = (కాగా) హేల, హవం, భావం - ఇవి పరస్పరం సముద్భవములు కూడా.

నీతే, సత్త్వభేదే, భవంతి = ఇవి, సత్త్వభేదాలు అవుతున్నవి; శరీరే, ప్రకృతిస్థితాః = శరీరంమీద నహజంగా, వ్యక్తమవుతాయి.

తాత్పర్యం : దేహాత్మకమైన సత్త్వంనుంచి భావం, భావంనుంచి హవం, హవం నుంచి హేల జనిస్తాయి. ఈ ముడుమూ పరస్పరం సముద్భవ హేతువులు కూడా అవుతాయి. భావ-హవ-హేలలు మూడు సత్త్వభేదాలు. ఇవి దేహం ద్వారా వ్యక్తం అవుతాయి.

టీక :- అన్యనాయికాగత హేలావలోకనం చేత, ప్రకృత కుమారియందు భావ-హావాలు, లేదా హావదర్శనంచేత హేలా-భావాలు జనిస్తాయి; కావుననే భావ-హావ-హేలలు పరస్పరసముద్భవహేతువులనటం.

హావావస్థయందు నాయిక తన రతిభావాన్ని తాను గుర్తింపలేదు; కేవలం రతిబలంచేత తనకు తెలియకయే ఆయా వికారాలను ప్రదర్శిస్తుంది. అవి స్పష్టంగా, స్థిరంగా ఉంటాయి. ఇంక హేలయందు నాయిక, ఆ వికారాలు, తనలోగల రతిభావం చేతనే జనించినవని గ్రహిస్తుంది; ఇందలి వికారాలు వేగంగా వనరిస్తాయి. (అభి.భా. 3వ సం. పుట 157).

(1) భావం :

మూలం : వాగంగముఖరాగైశ్చ సత్త్వేనాభినయేన చ ।

కవే రంతర్గతం భావం భావయన్ భావ ఉచ్యతే ॥

భావస్యాతికృతం సత్త్వం వ్యతిరిక్తం స్వయోవిషు ।

వైకావస్థాంతరకృతం భావం తమిహ నిర్దిశేత్ ॥

-(వా.శా. XXII-8-9)

వాక్-అంగ-ముఖరాగైశ్చ(చ)-సత్త్వేన-అభినయేన(చ) =వాచిక-అంగిక-అభినయాలతో, ముఖరాగాలతో, సాత్త్వికాభినయంతో; కవే, అంతర్గతం భావం, భావయన్, భావః, ఉచ్యతే =కవియొక్క (=కవి రచన ద్వారా వ్యక్తమైన ప్రకృతియొక్క), అంతరభావం భావింప (=సహృదయునకు ప్రకటించ) జేసేది కావున 'భావం' అని చెప్పబడుతున్నది.

భావస్యే, అతికృతం, సత్త్వం =భావం యొక్క, అతిశయమైన, సత్త్వం (=అనుబంధం); వ్యతిరిక్తం, స్వయోవిషు = (సముఖంలో ఉన్న) వ్యతిరిక్త వ్యక్తీయందు (=పురుషుని ఎదుట ఉన్న స్త్రీలో లేదా స్త్రీ ఎదుట ఉన్న పురుషునిలో); స-విక, అవస్థా-అంతరకృతం =అనేక అవస్థలు కలుగజేయుటం చేత; తమి, ఇహ, భావం, నిర్దిశేత్ =దానిని, ఇప్పుడు, భావించి(అది), చెప్పదగును.

తాత్పర్యం :- వాచిక-అంగికాభినయాలతో, ముఖరాగాలతో, సాత్త్వికాభినయంతో, కవిరచన ద్వారా వ్యక్తమైన ప్రకృతియొక్క అంతరభావము సహృదయునిచేత భావింపజేసేది కావున ఇది 'భావం' అనబడింది. పురుషుని యొక్క భావాతిశయం సముఖంలో ఉన్న స్త్రీని లేదా స్త్రీయొక్క భావాతిశయం సముఖంలో ఉన్న పురుషునిని సూచిస్తుంది.

శయం నమ్ముఖంలో ఉన్న పురుషుని అనేక అవస్థలకులోను చేయటం కూడా 'భావం' అనబడుతుంది.

టీక : “నిర్వికారస్య చిత్తస్య భావః స్వాదాదివిక్రియా = నిర్వికారంగా ఉన్న మనస్సులో జనించిన తొలివికారం 'భావం' అనబడుతుంది” (ర.ను.I-192) అని ఆర్యాచీనుల భావ నిర్వచనసారం. నిర్వికారంగా ఉన్న మనస్సును 'ఓజం'తో పోలుస్తారు. ఓజం, సుక్షేత్రంలో విక్సేత్రమై తడి తగిలిన తరువాత మార్పు చెంది, మొలకెత్తుతుంది. అట్లాగే, విభావం కారణంగా, మనస్సులో ఉదయించే మార్పు 'భావం' అవుతుంది. కాగా భావం అనేది 'చిత్తవృత్తి విశేషం' అని చెప్పవచ్చు. అందుచేతనే “భావమనగా రసానుకూలమైన చిత్తవృత్తి విశేషం” అని భానుదత్తుడు స్పష్టం చేసినాడు.

ఉదా : వ ఏవ మరభి కాలః, వ ఏవ మలయానిలః ।

వైవేయ మబలా, కింతు మనోఽన్యదివ దృశ్యతే ॥

-(సా.ద.III-104 శ్లో. తరువాత)

— అదే వసంతకాలం, అదే మలయానిలం, ఈ అబలకూడా అదే! కానీ, ఇప్పుడు దీని మనస్సు వేరుగా కవిస్తున్నది. (=అమె మనస్సులో-ప్రథమవిక్రియ అంటే మార్పు-వచ్చినదన్నమాట!)

టీక : నాట్యశాస్త్రంలో భావనిర్వచనం రెండుచోట్ల ఉన్నది - 7 వ అధ్యాయంలో (VII-1-3), 22వ అధ్యాయంలో (XXII-809). 7 వ అధ్యాయంలో భావసాధారణ లక్షణం చెప్పబడినది (చూ. 'భావాలు'). ఇంక 22 వ అధ్యాయంలో అభివయందృష్టితో భావవదం నిర్వచించబడింది. వర్ణవావిపుణుడైనవాడు కవి. కవ్యంతర్గత భావమునగా కవికి అవాది ప్రాక్తన సంస్కారప్రతిభానమయమైన రాగాదికం (ఇది లౌకిక విషయజన్యం కాదు). ఆ రాగాదులు కవిచేత కాన్యమందు వర్ణింపబడుతాయి. అవి దేశ-కాలాది భేదరహితంగా, సర్వసాధారణభావంతో ఆస్వాదింపబడటానికి యోగ్యంగా ఉంటాయి (అ.భా. 1వ సం. పుటలు 445-46). అట్లా కవిచేత వర్ణింపడిన భావాలు నటువిచేత అభివ్యక్తం చేయబడినప్పుడు, అవి విశిష్టచిత్తవృత్తులను రసనయోగ్యాలుగా చేస్తాయి. అవగా కవిగతాలైన రాగాదులను సామాజికగతాలుగా చేసే చిత్తవృత్తి విశేషం 'భావం' అనబడుతుంది.

ఉత్తమాధమవ్యభావాలుగల ఇరువురు బాలికలు అభివయిస్తున్నప్పుడు, ఒక బాలికయొక్క వాక్కును, అమె చక్షురాది వ్యాపారాలను, ముఖవైవర్ణ్యదులను

చూచే నవ్వాదయునకు, ఆమెయొక్క నత్త్వాదులందుగల విశేషం గోచరించి 'ఈ నాయిక ఉత్తమవ్రకృతి. అయిఉండనోపు' అనే భావం కలుగుతుంది. అట్టి భావం కలిగించే దేహవికారవిశేషమే 'భావం' అనబడుతుంది (అ.భా. 2వ సం.పుట-156).

(2) హాసం :

మూలం : తత్రాక్షి-భూ-వికారాఢ్యః శృంగారాశార మూచకః ।

సగ్రీవారేచకో జ్ఞేయో హాసః చిత్తనముత్థితః ॥

-(నా.శా.XXII-10)

అర్థం : తత్ర = భావంపుట్టిన తరువాత; అక్షి-భూ-వికార-అఢ్యః = కనుల, కనుబొమల వికారాలతో సంపన్నమైనది; సగ్రీవా, రేచకః = సగ్రీవారేచకాలతో కూడినది; శృంగార-అశార, మూచకః = శృంగారోచితమైన అకారాన్ని సూచించేది; చిత్తనముత్థితః = మనస్సునందు పుట్టినది; హాసః, జ్ఞేయః = 'హాసం' అని తెలియాలి.

తాత్పర్యం : అక్షి-భూవికార సంపన్నమైనది, సగ్రీవారేచకాలతో కూడినది, చిత్తనముద్భవమైనది, శృంగారోచితమైన అకారం సూచించేది 'హాసం' అనబడుతుంది.

టీక : 'చిత్తనముత్థితం' - దీనికి నా.శా.లో 'స్థిత సముత్థితః' అనే పాఠాంతరం ఉన్నది. దీనికి - పుట్టి స్థిరంగా ఉండేది అనే అర్థం చేప్పవాడు అభినవగుప్తుడు.

వైచేష్ట్యవల్ల, కొంచెంగా ప్రకాశించిన భావమే, 'హాసం' అవుతుందని సింగమూషాలాయలు. 'భావం' చేత కేవలం నవ్వాదయులే నాయికయొక్క అంతరభావాన్ని గ్రహింపగలరు. కాని, పోస్ట్‌థిలో, నవ్వాదయులేకాక తదితరులు కూడా ఆమె శృంగారోచితమైన అకారం కలది అని గ్రహింపగలరు.

ఉదా : భాతః పచోథి ర్వానిమర్మకర్మైః
క్షణం సరోవస్మిత మూతలజ్ఞా

పాంచాలికా ద్వంద్వ మయోజయ త్వా
సంబంధివీ వ్యస్య సఖీజవస్య ॥

-(ర.సు.I-193)

- ధ్వనితో కూడినవి, మర్మగర్భములు అయినదాదుల మాటలకు క్షణకాలం కోపం పొందినప్పటికీ చిరునవ్వుకలదై, పిగ్గువడినదై, అకన్యక తన చెలికత్తెకు వియ్యపురాలై, ఆ రెండు బొమ్మలను కలిపినది.

టీక : సందర్భం - నాయిక చెలికత్తెలతో కూడి 'బొమ్మలపెండ్లి' చేయటం. ఇందులో, చిత్తవికారాలైన రోష-సంతోష-లజ్జలను కుటలములగు చూపులతో, చిరునవ్వులతో, వంచిన ముఖంతో వ్యక్తంచేయటంవల్ల, ఆ కన్యకలోని చిత్తవికారాలు కొంచెంగా వ్యక్తమైనవి. అందుచేత ఇది 'హావ' అవస్థ.

3. హేల :

మూలం :: యో వై హావః స వివైషా శృంగార రససంభవా ।

సమాఖ్యాతా బుధైః హేలా లలితాభినయాత్మికా ॥

-(వా.శా.XXII-11)

అర్థం : యః (వై), హావః = వీ, హావం; శృంగారరస, సంభవా = శృంగార రస సంభవమూ; లలిత-అభినయాత్మికా = లలితాభినయాత్మికమూ అవుతుందో; నః వీవ విషా = అదే, హావం; బుధైః, హేలా, సమాఖ్యాతా = బుధులచేత 'హేల' అని చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : శృంగార రససంభవమూ, లలితాభినయాత్మికమూ అయిన హావమే హేల అవుతుంది అని బుధులు చెప్పేవారు.

టీక : భావస్థితిలో రతిభావం ఉత్పన్నమైనది; హావ స్థితిలో, శృంగార-అకారం సూచితమైంది; ఇంక హేలస్థితిలో శృంగారం లలితాభినయాత్మికంగా వ్యక్తమైంది.

హేల, లలితాభినయాత్మికం అనే అంశాన్ని పింగభూపాలాదులు కూడా గుర్తించివారు.

ఉదా : వివృణ్వతీ, కైల సుతాపి భావ

మంగైః స్మరద్బాలకదంబకల్పైః ।

హాచీక్యతా చారుతరణ తప్తే

ముఖేన మర్మహ విశోభమే ॥

-(కు.సం.III-68)

— గుర్పాటుతో బాలకదంబములవలె ఉన్న అంగాలతో శైలనుత (=పార్వతి) కూడా ప్రేమభావాన్ని వ్యక్తంచేస్తూ, ముఖాన్ని అడ్డంగా అందంగా త్రిప్పి, నర్మస్తవిలోచనాలతో అట్లనే నిలబడి ఉన్నది.

టీక : సారాంశం : భావస్థితిలో కన్యక తనలో మొలకెత్తిన రతిభావాన్ని గుర్తించలేదు; నహృదయులు మాత్రమే గుర్తించగలరు. పోవష్టితిలో కూడా కన్యక తనలో మొలకెత్తిన రతిభావాన్ని గుర్తించలేకపోయినా, తనకు తెలియకనే ఆయా వికారాలను ప్రదర్శిస్తుంది; అందుచేత సామాన్యులు కూడా ఆవిషయాన్ని గుర్తిస్తారు. అయితే ఈ స్థితిలో ఆయా వికారాలు స్థిరంగా ఉండవు. ఇంక పోలావస్థలో ఆమె తనలోని రతిభావాన్ని గుర్తిస్తుంది; ఆ రతిభావాన్ని లలితాభినయాత్మికంగా వ్యక్తంచేస్తుంది.

4. స్వభావజ (=స్వాభావిక) అలంకారాలు :

మూలం : తీలా విలాసో విచ్ఛిత్తి ర్విభ్రమః, కిలికించితమ్ ।

మోట్టాయితం, కుట్టమితం, దిబ్బోకం, లలితం తథా ॥

విప్యతం చేతి విజ్ఞేయా దశ స్త్రీణాం స్వభావజాః ।

-(నా.శా.XXII-12-13)

అర్థం : తీలా, విలాసః, విచ్ఛిత్తిః, విభ్రమః, కిలి(ల) కించితం, మోట్టాయితం, కుట్టమితం, దిబ్బోకం, లలితం (తథా), విప్యతం(చ), ఇతి =తీల, విలాసం, విచ్ఛిత్తి, విభ్రమం, కిలి(ల) కించితం, మోట్టాయితం, కుట్టమితం, దిబ్బోకం, లలితం, విప్యతం, అని; దశస్త్రీణాం స్వభావజాః, విజ్ఞేయా =వది స్త్రీల స్వభావజ (అలంకార)ములని తెలియవలె.

తాత్పర్యం : స్త్రీల స్వభావజాఅలంకారాలు వది : 1. తీల, 2. విలాసం, 3. విచ్ఛిత్తి, 4. విభ్రమం, 5. కిలికించితం, 6. మోట్టాయితం, 7. కుట్టమితం, 8. దిబ్బోకం, 9. లలితం, 10. విప్యతం.

టీక : ఈ వదింటినే పింగళుపాతానులు 'గృతారంభానుభావాలు' అన్నారు. భోజాదు 'క్రీడితం', 'కేలి' అనే మాట రెండింటిని గృతారంభానుభావాలుగా పేర్కొన్నాడు. కాని, 'క్రీడితం' అనేది భావాదుల ఉత్పత్తికి పూర్వం, శైశవంలో, కన్యలకు వివోదమాత్రంగా ఉంటుంది; కాన అది అనుభావం

కాణాలదు. ఇంక 'కేలి' అనేది ప్రేమయందలి స్వేచ్ఛను తెలిపేది; కాన, అది కూడా అనుభావం కాణాలదు. కాగా 'గాత్రారంభానుభవాలు వది మాత్రమే' అని సింగభూపాలుని నిర్ణయం. లీలాదులు వదిల్చి స్వభావజాలంకారాలు; వీవికి తోడు విశ్వవాధాదులు ఇంకో ఎనిమిదింటిని కూడా స్వభావజాలంకారాలుగా పేర్కొన్నారు: 1. మదం, 2. తవన, 3. మౌగ్ధ్యం, 4. విక్షేపం, 5. కుతూహలం, 6. హసితం, 7. చకితం, 8. కేలి (ఇందలి 'కేలి' సింగభూపాలుడు త్రోసిపుచ్చిన క్రీడితం లేదా కేలి వంటిది కాదు).

భానుదత్తుడు, రసతరంగిణిలో, ఈ వదింటిని 'హావములు'గా పేర్కొని, "దశ స్త్రీణాం స్వభావజా" బదులు "దశహావాం యోషితా" అని వరించి వాడు. అతడు చేసిన వివరణ ఇట్లా ఉన్నది—

"వారీమణుల శృంగారచేష్ట 'హావం' అవుతుంది. ఇది వారీమణులయందు స్వభావజం. అయితే దిబ్బోక-విలాస-విచ్చిత్తి-విభ్రమాలు పురుషుల పట్ల కూడా సంభవించవచ్చును గదా అని ప్రశ్నించవచ్చు; వారిలో కూడా సంభవించటం సత్యమే. కాని వారియందు ఇవి ఔపాధికములు మాత్రమే; స్త్రీలయందు మాత్రం ఇవి స్వభావజములు. మరి ఇవి వారియందుకూడా ఎల్లప్పుడూ ఉండవేమి? అని ప్రశ్నించవచ్చు. నిజమే, ఎల్లప్పుడూ ఉండవు. ఉద్దీపకం యొక్క అవ్యయ్య తృతితేకాలవల్ల హావావిర్భావవిరోధావాలు-విభ్రమ-లలితములు శారీరములు, మోహియిత-కుట్టమిత-దిబ్బోక-విహృతములు అంతరంగికములు, ఇంక కిలికించితం ఉభయసంక్లిష్టం". లీలాదులకు విభావ-అనుభావాలను కూడా వివరించడానికీ భానుదత్తుడు.

(1) తీతి : వాగంజాలంకారైః శిష్టైః ప్రేతిప్రయోజితైః ర్మధురైః ।
ఇవ్యజనప్యామకృతి ర్లీలా క్షేతూ ప్రయోగజ్ఞైః ॥
-(వా.శా.XXII-14)

అర్థం : తీతి ప్రయోజితైః = (ప్రియుని యందలి) ప్రేతి చేత ప్రయు క్తములైన; ఇవ్యజనప్య వాక్-అంత-అలంకారైః, శిష్టైః, మధురైః = ఇవ్యజన (=ప్రియుని యొక్క) వాక్కును, చేష్టను, అలంకారమును విశిష్టంగా, మధురంగా, అనుకూలముగాగాజ్ఞైః, లీలాక్షేతూ = అనుకరించటం, ప్రయోగజ్ఞైః లచేత 'తీతి' (అని) తెలియవలె.

తాత్పర్యం : ప్రియునియందలి ప్రీతిచేత, వానియొక్క వాక్-అంగ-అలంకారాలను మధురంగా, విశిష్టంగా అనుకరించటం (=స్వీయములుగా చేసుకొని ప్రయోగించటం) 'లీల' అనబడుతుంది.

టీక : మధురాలాపాలతో కూడిన చేష్టలతో, నడకలతో, ప్రియుని అనుకరించటం 'లీల' అని సింగభూపాలాదులు. భానుదత్తుడు 'లీల'కు 'సఖీకాతుకకలాపం' విభావంగానూ, 'ప్రియవరిహాసం' అనుభావంగానూ పేర్కొన్నాడు. (రసతంగిణి-VI).

ఉదా : మృణాళవ్యాళవలయా వేణీబంధకవర్తనీ ।

హరానుకాధిణీ పాతు లీలయా పార్వతీ జగత్ ॥

(సా.ద.III-137 సూ.)

— నాగకంకణాలవలె తమ్ముతూడులను, జటాజూటంవలె వేవలి బంధాన్ని అమర్చుకొని లీలగా హాయిని అమకరిస్తున్న పార్వతీదేవి జగత్తును రక్షించునుగాక!

(2) విలాసం :

మూలం : స్థానాపన గమనానాం హస్త భూ వేత్ర కర్మణాం చైవ ।

ఉత్పద్యతే విశేషో యః శ్లిష్టః స తు విలాసః స్యాత్ ॥

(వా.శా.XXII-15)

అర్థం : స్థానాపన, గమనానాం = (ప్రియదర్శన సమయంలో) విలుచుండటంలో, కూర్చుండటంలో, నడకలో; హస్త, భూ, వేత్ర కర్మణాం (చ) (ఏవ) = హస్తాల, కుంభామల, వేత్రాల కర్మలలో (కూడా); యః, శ్లిష్టః, విశేషః, ఉత్పద్యతే = ఏ, సమగ్రమైన, విశేషం, జనిస్తుందో; సః(త), విలాసః, స్యాత్ = అది(అ) విశేషం, విలాసం, అవుతుంది.

తాత్పర్యం : శృంగారం ఉద్వేగంకావటంవల్ల, ప్రియుని దర్శనం అయిన సమయంలో వ్యక్తి ఆనందమునాలలో, హస్త-భూ-వేత్ర కర్మలందు ఆనందము తృప్తిగా కనిపించే విశేషం 'విలాసం' అవుతుంది.

టీక : 'ప్రియప్రసాప్తి సమయంలో' అనీ, తాత్కాలికంగా (=అధిక తృప్తిగా) అనీ సింగభూపాలు విశదీకరించినారు.

విలాసమునకు - ప్రేయదర్శన-స్మరణాదులు విభావాలనీ, అభిలాష - వైదగ్ధ్య ప్రకాశనాదులు అనుభావాలనీ భానుదత్తుడు (రసతరంగిణి-VI).

(3) విచ్చిత్తి :

మూలం : మాల్యాచ్ఛాదన భూషణ విలేపనానా మనాదరన్యాసః ।

స్వల్పోఽపి పరాం శోభాం జనయతి యస్మాత్తు విచ్చిత్తిః ॥

-(నా.శా.XXII-16)

అర్థం : మాల్య-అచ్ఛాదన-భూషణ-విలేపనానాం, అనాదరన్యాసః = మాలలను, వస్త్రాలను, భూషణాలను, చందనాదులను, అనాదరంతో ఉంచినను (=ధరించినను); స్వల్ప-అపి, యస్మాత్ (తు), పరాం శోభాం జనయతి = (అట్లా ధరించినవి) స్వల్పం అయినప్పటికీ, ఎందువల్ల (అవి) అధికమగు శోభను, కలిగిస్తాయో, (అందువల్ల అది), 'విచ్చిత్తి' (అవుతుంది).

తాత్పర్యం : మాలలను, వస్త్రాలను, భూషణాలను, చందనాదులను, అనాదరంతో స్వల్పంగా ధరించినప్పటికీ, అవి అధికమైన శోభను కలిగించటం 'విచ్చిత్తి' అవుతుంది.

టీక : అలంకరణ తక్కువగా ఉన్నప్పటికీ ఎక్కువ కాంతి కలిగి ఉండటం విచ్చిత్తి (ర.సు.1-202). కొంచెం అయినప్పటికీ కాంతిని పోషించే వేషవిన్యాసం 'విచ్చిత్తి' (పా.ద.111-139 మా.).

విచ్చిత్తికి, సౌకుమార్య-ప్రియసౌభాగ్య-సౌందర్య-గర్వ-క్రోధ-క్షేపాదులు విభావాలనీ, గర్వ-మాన-క్షేప ప్రకాశనాదులు అనుభావాలనీ భానుదత్తుడు (రసతరంగిణి-VI).

ఉదా : అలోలై రమమీయతే మథుకరైః కేశేషు మాల్యగ్రహః

కాంతిః కపోలయోః ప్రథయతే తాంబూల మంతర్గతమ్ ।

అంగానా మమమీయతే పరిమలై రారేషవప్రక్రియా

వేషః కోఽపి విదగ్ధ ఏష సుదృశః మాతే సుఖం చక్షుషోః ॥

-(ర.సు.1-202)

- వైవి తిలకమున్న తేంట్లవల్లనే కురిసేభారముందు మాల్యములున్నవని తెలుస్తున్నది. చెక్కిలకల కాంతివల్లనే తాంబూల గ్రహణం వ్యక్తమవుతున్నది.

అవయవాల పరిశమువలననే మైవూత సృష్టమవుతున్నది. ఈ పనితయొక్క ఈ విదగ్ధవేషం కన్నులవండు వొనర్చుచున్నది.

(4) విభ్రమం :

మూలం : వివిధానా మర్థానాం వాగంగాహార్యసత్త్వయోగానామ్ ।

మదరాగహర్షజనితో వ్యత్యాసో విభ్రమో జ్ఞేయః ॥

-(వా.శా.XXII-17)

అర్థం : వాక్-అంగ-ఆహార్య-సత్త్వయోగానామ్ = వాచిక-అంగిక-ఆహార్య-సాత్త్వికములకు సంబంధించిన; వివిధానాం, అర్థానాం = వివిధములైన అర్థాలను; మద-రాగ-హర్ష జనితః = మదంచేత, లేదా రాగంచేత, లేదా హర్షంచేత, సంభవించిన; వ్యత్యాసః, విభ్రమః, జ్ఞేయః = వ్యత్యాసం (=వ్యత్యస్తంగా చేయటం) 'విభ్రమం' (అని) తెలియవలె.

తాత్పర్యం : వాక్-అంగ-ఆహార్య-సత్త్వములకు సంబంధించిన ఆయా అర్థాలను వ్యత్యస్తంగా చేయటం 'విభ్రమం' అవుతుంది.

టీక : “ప్రియుడు వచ్చేనమయంలో, మదనావేశంవలన తత్తరపాలుతో, భూషణాలను తారుమారుగా ధరించటం విభ్రమం” అని సింగభూపాలుడు (ర.సు.1-203).

ఉదా : శ్రుత్వా యాన్తం బహిః కాన్త మనమాన్త విభూషయా ।
భారేఽంజనం దృశో త్లాక్షా కపోలే తిలకం కృతః ॥
(ప్రా.శు.III-144-సూ.)

- కాంతుడు అంగణంలోకి సత్వేషాడవిచ్చి కౌతం, కైవేత పూర్తికాలే దన్న తత్తరపాలుతో, లాలాటమీద కాటుక, కమ్మలయ్యలను తత్తర, చెక్కిరిమీద తిలకం పెట్టుకొన్నది.

(5) కిలిం కించితం :

మూలం : స్మృత-రుదిత-వాసిత-భయ-హర్ష-గర్వ-దుఃఖ-శ్రమాధిలాషితామ్ ।

సంకరకరణం వార్తా కమక్యత్ కిలింకితం జ్ఞేయత్ ॥

-(వా.శా.XXII-18)

అర్థం : హర్షాత్-హర్షంచేత; స్మిత-రుదిత-హసిత-భయ-హర్ష-గర్వ-దుఃఖ-శ్రమ- అభిలాషీణామ్ = స్మితం, రుదితం, హసితం, భయం, హర్షం, గర్వం, దుఃఖం, శ్రమ, అభిలాష - వీటిని; అసక్యత్, సంకరకరణమ్ = మూటమూటకీ, సమ్మిశ్రితం చేయటం; కిలికించితం, జ్ఞేయం = కిలికించితం (అని) తెలియవలె.

తాత్పర్యం : అధిక హర్షంచేత స్మిత-రుదిత-హసిత-భయ-హర్ష-గర్వ-దుఃఖ-శ్రమ- అభిలాషములను మూటమూటకీ సమ్మిశ్రితంచేయటం 'కిలికించితం' అవుతుంది.

టీక : ధనంజయాదులు 'కిలికించితం' అన్నారు. సాంకర్యమనగా విరుద్ధ భావాల కలగలుపు.

విభ్రమమునకు - ధన-మద-రాగ-భౌత్క-ట్య-అదులు విభావాలనీ, ప్రేయ సఖ్యాద్యుపహాసాదులు అనుభావాలనీ భామదత్తుడు (రసతరంగిణి-VI).

ఉదా : పాణిరోధ మవిరోధితవాంఛం

ధర్మవాశ్చ మధుర స్మిత గర్వా ।

కామినః స్మ కురుతే కరభోరూ

న్తహరిశుష్కరుదితం చ నుఖేఽపి ॥

(పా.ద.III-141 సూ.)

- కరభోరువు కాముకునకు, కోరికను విరోధించని విధంగా చేతిని అడ్డం పెడుతూ, దెదరింపును మనోహరమృతంతో నేచేస్తూ, ముఖమందే, కన్నీటి బొట్టు రానికుండా, మనోహరంగా ఏడుస్తున్నది.

(6) మోటాయితం :

మోటాయితం : ఛిష్టజనవ్య కథాయాం లీలాహేలాది దర్శనే వాపి ।

తదాను భావనాక్యత ముక్తం మోటాయితం నామ ॥

-(నా.శా.XXII-19)

అర్థం : ఛిష్టజనవ్య కథాయాం = (త్యాదులు) ప్రేయసి కథలు చెప్పున వచ్చు; దర్శనే వా అపి = లేదా వ్యయంగా (ప్రేయసి) చూపినవచ్చు; తత్-భాషణాక్యతా = ప్రేయసి ఇతివృత్తి, ప్రతిభాదూతేత అవించిన; లీలా-హేలాది = లీల, హేలమునగునీర్లు; మోటాయితం నామ ఉక్తం = 'మోటాయితం' అనే రీతిచూపునవును. (నా.శా.శ్లో.19) కావ్యమునకు మోటాయితం అనే రీతిచూపునవును.

తాత్పర్యం : నఖిమున్నగువారు ప్రియుని వార్తలు చెప్పునప్పుడు కానీ, లేదా తాను స్వయంగా ప్రియుని చూసినప్పుడుకానీ రతిభావనచేత నాయికయందు లీలా-హేలాదులు జనించటం 'మోట్టాయితం'.

టీక : “తన అభిలాష ప్రకటించటం మోట్టాయితం” అని సింగభూపాలాదులు (ర.ను.I-204). ప్రియుని వార్తయందు వైముఖ్యం పైకి చూపినప్పటికీ, రహస్యంగా అతనిని చూడటానికి అభిలషించటం మోట్టాయితం అని భానుదత్తుడు; దీనికి సవత్సిత్రాసలజ్ఞాదులు విభావాలనీ, మనఃప్రేమకథన-సంకేతనివేదనాదులు అనుభావాలనీ భానుదత్తుడు పేర్కొన్నాడు (రసతరంగిణి-VI).

ఉదా : సుభగ! త్వత్కథారంభే కర్ణకందూతిలాలపా ।

ఉజ్జ్వంభవదావాంభోజా భినత్యంగాని సాంగమా ॥

(సా.ర.III-142 సూ.)

- ఓ సుభగుడ! నీకథను చెప్పటం ఆరంభించగానే ఆ అంగన తన చెవిగోకికొనటం చేస్తుంది; వదనాంభోజంనుంచి అపులింతలు వెలువడతాయి; ఒడలు విఠచుకొంటుంది (ఇవి అన్నీ అనురాగ సూచనలు - ఇవి పేరే వివరింపబడినవి).

(7) కుట్టమితం :

మూలం : కేశస్తనాధరాది గ్రహణా దతిహర్ష సంభ్రమాత్పన్నమ్ ।

కుట్టమితం విజ్ఞేయం సుఖమపి దుఃఖోపచారేణ ॥

-(వా.శా.XXII-20)

అర్థం : కేశ-స్తన-అధర-ఆది గ్రహణాత్ = (ప్రియుడు) కేశాలు, స్తనాలు, అధరం, మున్నగువానిని గ్రహించటంచేత (=గ్రహించినప్పుడు); అతిహర్ష-సంభ్రమ-ఉత్పన్నం = అధికహర్షం, సంభ్రమంవల్ల కలిగే (సుఖం); కుట్టమితం, విజ్ఞేయం = 'కుట్టమితం' అని తెలియవలె; సుఖం అపి, దుఃఖ-ఉపచారేణ = (ఇది) సుఖం అయినప్పటికీ దుఃఖరూపంగా (ఉంటుంది).

తాత్పర్యం : ప్రియుడు కేశాలు, స్తనాలు, అధరంమున్నగు వానిని కుట్టుకొన్నప్పుడు అధికహర్ష సంభ్రమాలవల్ల జనించే సుఖం 'కుట్టమితం'. ఇది సుఖమే అయినప్పటికీ దుఃఖరూపంగా (=కృతకకోపాదులుగా) వ్యక్త మవుతుంది.

టీక : “ప్రియునిచేష్టలు మనస్సులో అనందం కలిగిస్తున్నా, వైకి దుఃఖితు రాలివలె కోపిస్తుంది” అని సింగభూపాలాదులు (ర.ను.I-205).

దీనికి, రాగ-ఙాత్మ-ట్యంవల్ల దశన-కరజ (=దంత-నఖ) క్షతములు, కుంతల-అధర గ్రహణములు విభావాలనీ; కవటకాయనంకోచం, కవట సీతార్కం మున్నగునవి అనుభావాలనీ భానుదత్తుడు (రసమంజరి-VI).

(8) బిబ్బోకం :

మూలం : ఇష్టానాం భావానాం ప్రాప్తా వధిమానగర్వ సంభూతః ।

స్త్రీణా మనాదరకృతో బిబ్బోకోవామ విజ్ఞేయః ॥

-(వా.శా.XXII-21)

అర్థం : ఇష్టానాం, భావానాం, ప్రాప్తా = ఇష్టములయిన, భావాలు (=వస్త్రాద్యలంకారాలు) ప్రాప్తించినప్పుడు (కూడా); అభిమాన-గర్వ సంభూతః, స్త్రీణామ్, అనాదరకృతః=అభిమానంచేత, గర్వంచేత, స్త్రీలు, అనాదరం చూపటం; బిబ్బోకః=వామ విజ్ఞేయః = ‘బిబ్బోకం’ అని తెలియవలె.

తాత్పర్యం : ఇష్టములయినవి లభించినప్పటికీ, అభిమాన-గర్వాలవల్ల వాటియందు అనాదరం చూపటం ‘బిబ్బోకం’.

టీక : బిబ్బోకమునకు - యౌవనమదం, ధనమదం, కులమదం, ప్రియా వరాధం మున్నగునవి విభావాలనీ, అవహిత్త-దుర్వచుడువ్వేర్చుకొని యాదులు అనుభావాలనీ భానుదత్తుడు (రసతరంగిణి-VI).

ఉదా : మానం (=కోపం) వలన బిబ్బోకం:

నిర్విభుజ్య దశనచ్చదం తతో

వాచి భర్తృరవధీరణాపరా ।

శైలరాజతవయా సమీపగా

మూలలాప విజయా మహేతుకమ్ ॥

-(కు.నం.VIII-49)

— (కోపించిన) పార్వతి తన అథరాన్ని కప్పికొంటూ, భర్తయొక్క పలు కులయెడ తిరస్కారంతో, సమీపమందున్న విజయతో - కారణం లేకయే సంభాషించినది.

(9) లలితం :

మూలం : హస్తపాదాంగ విన్యాసో భూనేత్రోష్ణ ప్రయోజితః ।

సౌకుమార్యా దృవేద్యస్తు లలితం తత్ప్రకీర్తితమ్ ॥

[కరచరణాంగన్యాసః సభూనేత్రోష్ణ సంప్రయుక్తస్తు ।

సుకుమార విధానేన స్త్రీభి రీతీదం స్మృతం లలితమ్ ॥]

-(నా.శా.XXII-22-23)

అర్థం : యః=ఏది; హస్త-పాద-అంగవిన్యాసః=హస్తాల, పాదాల, తక్కిన అంగాల, విన్యాసం; భూ-నేత్ర-ఓష్ణ-ప్రయోజితః =కనుబొమ్మల, నేత్రాల, ఓష్ణాల కర్మలతో; సౌకుమార్యాత్, భవేత్(తు) =సుకుమారంగా చేయబడుతుందో; తత్, లలితం, ప్రకీర్తితం =అది లలితం (అని), చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : హస్త-పాద-అంగవిన్యాసాలను భూ-నేత్ర-ఓష్ణకర్మలతో సుకుమారంగా ప్రయోగించటం 'లలితం'.

[కర-చరణ-అంగన్యాస, భూ-నేత్ర-ఓష్ణకర్మలతో సుకుమారంగా, స్త్రీల చేత ప్రయుక్తంకావటం 'లలితం' అని చెప్పబడింది].

టీక : నా.శా.లో రెండవ లక్షణంగా ఇంకో శ్లోకం ఉంది; రెండింటి అర్థం ఏమానమే.

“సకలాంగ వసీచీవ విన్యాసం లలితం; ఇందులో స్మితాదులు అంతర్య విస్తాయి. మనః ప్రపాద-ప్రియతమ దృఢామరాగ-ధీరత్వాదులు విభావాలు; ప్రియవశీకరణ-లోకామరాగ-చమత్కారాదులు అమభావాలు” అని భామరత్నం (రసతరంగిణి-VI).

ఉదా : గురుతర కలనూపురానువాదం

మలలితనర్తిత వామపాదపద్మా ।

ఇతర దవతిలోలమూదధావా

పద మథ మన్మథ మంథకు జగము ॥

-(సా.ద.III-145 మా.)

- అంతట, ఆమె, అందియ మధురవాదంచేయుగా, వామపాద పద్మాన్ని నలీలంగా చలించజేస్తూ, దక్షిణపాదాన్ని అవతిచలనంగా పెడుతూ, కామాలవంగా నడచినది.

(10) విహృతం :

మూలం : వాక్యావాం ప్రీతియుక్తానాం ప్రాప్తానాం యదభాషణమ్ ।
 వ్యాజా త్వభావతో వాపి విహృతం నామ తద్భవేత్ ॥
 ప్రాప్తావా మపి వచసాం క్రియతే యదభాషణం హియా స్త్రీధిః ।
 వ్యాజాత్స్వ భావతో వావ్యేత త్సముదాహృతం విహృతం ॥]
 -(నా.శా.XXII-24-25)

అర్థం : ప్రీతియుక్తానాం, వాక్యానాం, ప్రాప్తానాం =ప్రీతియుక్తములైన వాక్యాలు, పలుకవలసినప్పుడు (కూడా); వ్యాజాత్, అపివా స్వభావతః =వ్యాజం (=మిష) చేత, లేదా స్వభావం (=పిగ్గు) చేత; అభాషణం, యత్, తత్ =మూటాడకపోవటం, ఏదో, అది; విహృతం నామ, భవేత్=విహృతం అనే పేరుకలది, అవుతుంది.

తాత్పర్యం : ప్రీతి యుక్తములయిన వాక్యాలు చెప్పవలసినప్పుడు కూడా వ్యాజంచేత లేదా పిగ్గుతో మూటాడక ఉండటం 'విహృతం' అవుతుంది.

[మూటాడవలసిన సమయంలో కూడా, స్త్రీలు పిగ్గుచేత లేదా వ్యాజంతో లేదా సహజంగా మూటాడకపోవటం 'విహృతం'.]

టీక : నా.శా.లో రెండు విర్వచనములున్నవి; రెండింటి అర్థం సమానం.

“ఈర్ష్యచేత, లేదా మానం చేత, లేదా కోపంచేత తగిన సమాధానం చెప్పక, చేష్టలతోనే తన అభిప్రాయం వ్యక్తం చేయుటం 'విహృతం' అవుతుంది” అని పింగభూపాలుడు (ర.మ.I-208-09).

“ప్రియుడు పన్నిదిలో ఉన్నప్పటికీ అట్లాన్న అవధివూర్లంగా ఉండటం విహృతం. వ్యాజ- అజ్ఞాదులు విభావాలు; అవ్యధాచేష్టితం, అవ్యధావ్యవహారం మున్నగునవి అనుభవాలు” (రసతరంగిణి-VI).

ఉదా : ధూర్జానతేన కుశలం వృష్టా నోవాచ మయా కించిత్ ।

సర్వశ్రుణీ తు నయవే తస్యా కథయాం దభూషతుః సర్వం ॥

(పా.ద.HI-147 మా.)

— ధూర్జానతేన అనన్యమేవ కుశలం అరుమా, ప్రియురాలు ఏమీ బదులు చెప్పలేదు; కానీ, బాష్పసరివూర్లములయిన అమేషేత్రాణే సర్వం చెప్పి వేసివది. (ఈ ఉదాహరణ ర.మ. విర్వచనానికి అనుకూలంగా ఉన్నది).

5. విశ్వనాథుడు చెప్పిన సహజాలంకారాలు :

1. మదం :

మదో వికారః సాభాగ్యయోవనా ద్యవలేపజః ॥

-(సా.ద. III-123)

— సాభాగ్యం, యోవనం మున్నగువాటివలని గర్వంచేత కలిగే వికారం 'మదం' (సా.ద. 146 నూ.).

ఉదా : మా గర్వం ముద్వహ 'కపోలతలేచకాస్తి
కాస్త స్వహస్త లిఖితా మమ మజ్జా' రీతి ।
అన్యోపి కిం న ఖలు భాజన మీదృశీనాం,
వైరీ న చే దృవతి వేపథు రన్తరాయః ?

— నీ చెక్కిట కాంతుడు తనచేతితో వ్రాసిన పూలగుత్తి ఉన్నదని గర్వపడకు; వేపథువు శత్రువై విఘ్నం కలిగించకంటే, ఇతర పనితక్కుడా ఇట్టివానికి పాత్రం కాదా ఏమిటి?

2. తవన :

తవనం ప్రీయవిచ్ఛేదే స్మరావేశోత్థచేష్టితమ్ ॥ -(సా.ద. III-125)

— ప్రీయమునకు విచ్ఛేదంకలుగగా మన్మథావేగం చేత కలిగే చేష్టితం 'తవన' సా.ద. 148 నూ.)

ఉదా : శ్వాసా న్ముజ్చతి, భూతలే విలురతి, త్వన్మార్గ మాలోకతే,
దీర్ఘంరోదితి, విక్షిప్త త్యత ఇతః క్షమాం భుజావల్లరిం ।
కిం ప్రాణ సమాన, కాంక్షితవతీ నృప్నేఽపి తే నల్లమం
నిద్రాం వాఞ్చతి, న వ్రయచ్చతి పున ర్తగ్ధో విధి స్తా మపి ॥

— (ఎదురు చూసిన ప్రీయుడు రాలేదు; అందుచేత) అమె నిట్టూర్పులు విడుస్తున్నది, వేలమీద దొర్లుతున్నది, నీవువచ్చేదారి ఎదురుచూస్తున్నది, చాలావేపు విడ్చివది, చెక్కిన బాహువల్లరిని ఇటునటు విసరుతున్నది. మరి, ప్రాణసమానుడా! కలలో అయినా నీపొందుకోరివదై నిద్రపోవాలని వ్రయత్నించినది, కాని పొందుదైవం నిద్రనుకూడా ఇవ్వటంలేదు.

3. మౌగ్ధ్యం :

అజ్ఞానా దివ యా వృచ్ఛా ప్రతీతస్యాపి వస్తునః ।
వల్లభస్య పురః ప్రోక్తం మౌగ్ధ్యం తత్తత్త్వవేదిభిః ॥

-(సా.ద. III-126)

- తనకు చక్కగా తెలిసిన వస్తువును గూర్చి, ఏమీ తెలియనట్లుగా వల్లభుని ప్రశ్నించటం 'మౌగ్ధ్యం' (సా.ద. 149 మా.).

ఉదా : కే ద్రుమాస్తే? క్వ వా గ్రామే సప్తి? కేన ప్రరోపితా ?
నాథ! మత్కల్పణ న్యస్తం యేషాం ముక్తాఫలం ఫలం ॥

- నాథా! నాకంకణంలో గ్రుచ్చిన ఈ ముక్తాఫలాలు (=ముత్యాలు) ఏ చెల్లుఫలాలు? ఆ చెల్లు ఏ గ్రామంలో ఉన్నాయి? వాటిని వెంచినవారు ఎవ్వరు?

4. విక్షేపం :

భూషణా మర్థరచనా వృథా విష్యగవేక్షణమ్ ।

..రహస్యాఽఽ ఖ్యాన మీష చృ విక్షేపో దయితాంతికే ॥

-(సా.ద. III-127)

- దయితుని మ్రోల భూషణాలను తక్కువగా ధరించటం, నిష్కారణంగా దిక్కులు చూడటం, కొంచెంగా రహస్యం చెప్పటం, 'విక్షేపం' (సా.ద. 150 మా.).

ఉదా : ధమ్మిల్ల మర్థ ముక్తం కలయతి, తిలకం తథా సకలం ।
కేజ్చ ద్వదతి రహస్యం, చకితం విష్యగ్లోకతే తప్సి ॥

- అతనిది - కొవ్వపగం విప్పకొన్నది, ఫలమందు తిలకం అరకొరగా ఉన్నది, రహస్యం కొంతవరకే చెబుతున్నది, దెదరుచూపులతో అంతటా చూస్తున్నది.

5. కుతూహలం :

రమ్యవస్తు సమూలోకే లోంఞా స్యాత్ కుతూహలమ్ ॥

-(సా.ద. III-128)

- రమ్యవస్తువులను చూడాలనే గాఢమైన కోరిక 'కుతూహలం' (సా.ద. 151 మా.).

ఉదా : ప్రసాధికాలమ్మిత మగ్రపాదమాక్షివ్య కాచిద్ ద్రవరాగమేవ ।
ఉత్సుప్తే లీలాగతి రాగవాన్తా దలక్త కాన్కాం వదవీ తతాన ॥

— ఒకతే, అలంకరించటానికి పశ్చిమేత వట్టుకొన్న తనమునిపాదాన్నితడి
ఓడుచున్న పారాణిత్తోనే, లీలాగమనంచూసి, కిటికీవరకును దారిని లత్తుక చిహ్నాలు
కలదానిని కావించినది (కిటికీ నుంచి ఏదో రమ్యవస్తువును చూడాలన్న
కుతూహలంతో వేగంగా నడిచింది).

6. హాసితం :

హాసితస్తు నృతా హాసో యౌవనోద్భేద సంభవః ।

-(సా.ద. III-129)

— యౌవనోదయంతోనే కలిగే అకారణహాసం 'హాసితం' (సా.ద. 152
మా.).

ఉదా : అకస్మా దేవ త్వక్ష్ణే జహోస య దియం నృతః ।

నూనం ప్రమానబాహోఽస్యాం ప్సారాజ్య మధిశిష్యతి ॥

— కారణంలేకయే అతవ్వంగి మరల నవ్వింది; కావున, నిశ్చయంగా,
ఈమెయందు కుసుమబాణుడు ప్సారాజ్యమును అధిష్ఠించి ఉన్నాడు.

టీక : ఇది వేషలాషాది వికారజన్యమైన హాసంవంటిది కాదు; యౌవన
వికారజన్యమైన హాసం.

7. చకితం :

కుతోఽసి దయితస్యాగ్రే చకితం భయనంద్రమః ।

-(సా.ద. III-130)

— ఏదో కారణంవేత ప్రయుని మ్రోల కలిగే భయనంద్రమం 'చకితం'
(సా.ద. 153 మా.).

ఉదా : ప్రవృత్తిః కింకరీభిర్మృతైః కింకరీభిః కింకరీభిః
(401-III-130) కింకరీభిః కింకరీభిః కింకరీభిః కింకరీభిః

— కింకరీభిః కింకరీభిః కింకరీభిః కింకరీభిః కింకరీభిః
కింకరీభిః కింకరీభిః కింకరీభిః కింకరీభిః కింకరీభిః

— సంచరిస్తున్న శనకలు (=అడుదేడినలు) ఊరువులను ఒరయటంచేత భయపడగా అవామోరువుయొక్క విభ్రమవిలాసం అతిశయం పొందింది. జన రాండ్రుకారణం లేకనే క్షోభపడతారు; మరి కారణమే ఉంటే ఇంక చెప్పవలెవా?

8. కేళి :

విహారే సహకాంతేన క్రీడితం కేళి రుచ్యతే ।

-(పా.ద. III-131)

— కాంతునితో కలిసి విహరించటంలోని క్రీడితం 'కేళి' (పా.ద. 154 మా.).

ఉదా: వ్యపోహితం లోచనతో ముఖానిరైరపారయంతంకిల పుష్పజం రజః
వయోధరేణోరపి కాచిదున్మనా ప్రేయం జమానోన్నత పీవరస్తపి ।

— ముఖానిలంతో, తవకంటితో పడిన పుష్పాడిని ఉదయోగోష్టాలేని ప్రేయుని, ఉన్నత పీవరస్తని ఒకతె, ఉత్సుకురాలై వ్రవాలతో నాని జోముము పొడిచినది.

6. ఆయత్నజ-అలంకారాలు :

మూలం : శోభా కాంతిశ్చ దీప్తిశ్చ తథా మాధుర్య మేవచ ।
ధైర్యం ప్రాగల్భ్య మౌదార్య మిత్యేత మ్య రయత్నజాః ॥
-(నా.శా. XXII-26)

అర్థం : శోభా, కాంతి(చ), దీప్తి(చ), (తథా) మాధుర్యం (ఏవచ),
ధైర్యం, ప్రాగల్భ్యం, ఔదార్యం, ఇతి = శోభ, కాంతి, దీప్తి, మాధుర్యం,
ధైర్యం ప్రాగల్భ్యం, ఔదార్యం, అచ, ఏతే, ఆయత్నజాః, మ్య = ఇవి,
(స్త్రీం) ఆయత్నజ (అలంకార)ములు, అవ్రతాయు.

తాత్పర్యం : శోభ, కాంతి, దీప్తి, మాధుర్యం, ధైర్యం, ప్రాగల్భ్యం,
ఔదార్యం - ఈ ఏడుసమస్త స్త్రీల ఆయత్నజాలంకారాలు.

టీక : ఈ ఏడింటిలోపాలు ఇంకో రెండింటివి- 1. అన్ని అవస్థలం
రయత్నజములకీ ఇకరాతికి 'వైత్తము'దు. 2. ఏదితంకాని ఇంగితాకారం
ఇక్కడరానిది. కాంతిరయత్నజము ఏదోదు. పేర్కొన్నారు. "ఇవి ధైర్యమునందే

అంతర్భవిస్తాయీ" అని పింగభూపాలుడు. కానీ, పౌరుషాలంకారాలుగా భరతముని పేర్కొన్న పురుషుల అలంకారాలు ఎనిమిదింటిలో స్తైర్య-గాంధీర్యాలు ఉన్నవి. బహుశః, భోజాదు, ఈ రెండింటిని స్త్రీలకు కూడా అన్వయించిఉండవచ్చు. ఈ ఏడింటి ప్రయోగాన్ని గూర్చి భరతముని ఇట్లా వివరించినాడు (నా.శా.XXII-32):

మూలం : మకుమారే భవంత్యేతే ప్రయోగే లలితాత్మకే ।

విలాస-లలితే హిత్యా దీప్తేఽప్యేతే భవంతి ॥

-(నా.శా.XXII-32)

— లలితాత్మకములైన పంభోగ-విప్రలంభాది ప్రయోగములందు ఈ అలంకారాలు మకుమారంగా ఉంటాయి. కాని, ఈర్ష్య-అమర్ష ప్రయోగాలలో, విలాస-లలితభేదాలు తక్కు తక్కినవి - దీప్తంగా ఉంటాయి.

(1) శోభ :

మూలం : రూప-యౌవన-లావణ్యై రుపభోగోపబృంహితైః ।

అలంకరణ మంగానాం శోభతి పరికీర్తితా ॥

(నా.శా.XXII-27)

అర్థం : ఉపభోగ-ఉపబృంహితైః = ఉపభోగం (=ప్రియునిచేత అనుభవించబడటం) చేత పెరిపొందింపబడిన; రూప-యౌవన-లావణ్యైః = రూపం, యౌవనం, లావణ్యం - వీటివల్ల; అంగానాం, అలంకరణం = అవయవాల యొక్క అలంకరణ (=అవయవాలకు కలిగిన సూక్ష్మవిలాసం); శోభా-ఇతి, పరికీర్తితా = 'శోభ', అని, చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : ఉపభోగంచేత పెరిపొందింపబడిన రూప-యౌవన-లావణ్యాల వల్ల అవయవాలకు కలిగిన సూక్ష్మ-అలంకారం 'శోభ' అవుతుంది.

ఉదా : అశిథిలపరిరంభా దర్శకస్థాంగరాగా

మవిరతత వేగా దంపలంబోరుజాటమ్ ।

ఉషసి శయన గోకుచ్చలంతిం ప్థలంతిమ్

కరతలధృతనీపిం కాతరాక్షిం భజామః ॥

-(ర.మ.1-196)

— గాఢాలింగవంచిత మగంతారి మగం మిశ్రిత పైన్యాకలు, తెంపులేని రతివలన జారి అంపములపై ప్రేమాభిమాన పేర్థకచూపుతూ ఉండే, చేతితోపాక ముడి

వట్టుకొని, (వడకటంటినుంచి) వెలువలికివస్తున్న కాతరాక్షిని (=బెదురుచూపులు కలదానిని) పేవిస్తాను.

టీక : ఈ ఉదాహరణ— క్షేత్రయ్య రచించిన “మగువ తన కేలికామందిరము పెడలెన్ . . .” అనే పదాన్ని జ్ఞప్తికి తెస్తున్నది.

(2) కాంతి :

మూలం : విజ్ఞేయా చ తథా కాంతిః శోభై వాపూర్ణమన్మథా ।

-(నా.శా.XXII-28)

అర్థం : (తథా) (చ) అపూర్ణమన్మథా, శోభా-వివ=నంపూర్ణమగు కామోపభోగంతో కూడిన, శోభయే; కాంతిః, విజ్ఞేయా=కాంతి అని తెలియ పలే.

తాత్పర్యం : నంపూర్ణమగు కామోపభోగంతో కూడిన శోభయే ‘కాంతి’ అనబడుతుంది.

టీక : ఇంచుమించుగా అందరి విర్వచనాలు సమానమే.

(3) దీప్తి :

మూలం : కాంతి రేవాతివిస్తీర్ణా దీప్తి రిత్యభిధీయతే ॥

-(నా.శా.XXII-28)

అర్థం : కాంతి విస్తీర్ణా, కాంతి-వివ=అత్యధికమైన, కాంతియే; దీప్తిః, ఇతి-అభిధీయతే =దీప్తి, అని, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : అత్యధికమైన కాంతియే ‘దీప్తి’ అవుతుంది.

టీక : వయస్సు, భోగం, కాలం, దేశం, గుణం మున్నగువానిచేత ఉద్భవమై, విస్తృతిని పొందిన కాంతియే దీప్తి అనబడుతుంది (ర.మ.1-196).

కామోపభోగంచేత రూపాదులందు ఛామూంతరం సంభావ్యం. ఆ అంగ చ్ఛాయ (=మాత్సరిలాసం)లో మూడు అవస్థలున్నవి - అందు మందావస్థ ‘శోభా’; మధ్యావస్థ కాంతి; తీవ్రావస్థ దీప్తి (అ.భా. కేవ సం. పుట 163).

(4) మాధుర్యం :

మూలం : సర్వావస్థావిశేషేషు దీప్తేషు లలితేషు చ ।

అనుల్పణత్వం చేష్టాయాం మాధుర్య మితి సంజ్ఞితమ్ ॥

-(నా.శా.XXII-29)

అర్థం : దీప్తేషు = దీప్తభావాలైన క్రోధాదులందు; లలితేషు(చ) = లలితములైన రతిక్రేడాదులందు; సర్వావస్థా విశేషు = (దీప్తములు లేదా లలితములు అయిన) అన్ని అవస్థావిశేషములందు; చేష్టాయాం, అనుల్పణత్వం = చేష్టలయందు అనుల్పణత్వం (మృదుత్వం = మన్యూణత్వం లేదా రణీయత) ఉండటం; మాధుర్యం, ఇతి, సంజ్ఞితం = 'మాధుర్యం' అనే పేరుకలది అయినది.

తాత్పర్యం : దీప్తములైన క్రోధాదులు, లలితములైన రతిక్రేడాదులు మున్నగు అవస్థావిశేషాలన్నింటను చేష్ట అనుల్పణంగా ఉండటం 'మాధుర్యం'.

టీక : "చేష్ట, అలావం, స్పర్శ - ఇవి స్పృహణీయంగా ఉండటం మాధుర్యం" అని శారదాతనయుడు (భా.ప్ర.I-102). సర్వావస్థలలోను చేష్టలయందు మార్గవం మాధుర్యం అని సింగభూపాలుడు (ర.సు.I-197).

ఉదా : సరసిజ మనువిత్తం శైవతేవాసి రమ్యం
మలినా మపి హిమాంశో ర్లక్ష్మ లక్ష్మీం తనోతి ।
ఇయ మధికమనోజ్ఞా వల్కలేనాపి తస్య
కీమేషో హి మధురాణాం మండనం నాకృతీనాం ॥ -(అ.శా.I-15)

- వద్దం నాచుకమ్మినప్పటికీ రమణీయమే. మలినమైనప్పటికీ, మచ్చ, చంద్రునకు సౌభాగ్యాన్నే చేకూరుస్తున్నది. ఈతన్ని నారసిరలో సహితం అధిక మనోజ్ఞంగా ఉంది. మధురములైన అక్షులులకు ఏది అలంకారం కాదు?

(5) ధైర్యం

మూలం : నాచితే నానుమాతా; సర్వార్థే స్వవికల్తవా ।

ప్ర్యాభావికీర్తిమృత్తిః ధైర్య మిత్యుచ్యతే ॥

-(నా.శా.XXII-30)

అర్థం : చాపలేన - అనువహతా =చపలత్వానికి లొంగని; సర్వ-అర్థేషు - అవికత్తనా =అన్నిమాటలలోనూ ఆత్మశ్లాఘలేని; స్వాభావికీచిత్తవృత్తిః =సహజ చిత్తవృత్తి (కలిగి ఉండటం); ధైర్యం, ఇతి, అభిధీయతే =ధైర్యం, అని, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : ఏ విషయమందును చాపల్యంలేని, ఏ సందర్భంలోనూ తన్నుతాను పొగడుకొనని, సహజ చిత్తవృత్తి కలిగిఉండటం 'ధైర్యం'.

టీక : “స్థిరమైన చిత్తవృత్తి (=చలించని మనోవృత్తి) ధైర్యం” అని సింగ భూపాలుడు (ర.సు.I-198).

“శీలాదులను మీరకపోవటం ధైర్యం” అని విద్యానాథుడు (ప్ర.రు.య.IV-88).

ఉదా : అథ విశ్వాత్మనే గౌరీ సందిదేశ మిథః సఖీమ్ ।

దాతా మే భూభృతాం నాథః ప్రమాణీక్రియతా మితి ॥

-(కు.సం.VI-1)

— (పిదప పార్వతీదేవి) “నాతండ్రి, వర్వతరాజైన హిమవంతుడు, నన్ను మీకు ఇచ్చునట్లుగా ఏర్పాటుచేయించండి” అని, రహస్యంగా, చెలికత్తెలద్వారా, శివునకు సందేశం వంపించింది.

(6) ప్రాగల్భ్యం :

మూలం : ప్రయోగనిస్సాధ్వసతా ప్రాగల్భ్యం సముదాహృతమ్ ॥

-(నా.శా.XXII-31)

అర్థం : ప్రయోగనిస్సాధ్వసతా =ప్రయోగములందు (=శృంగార వ్యవహారములందు లేదా సంభాషణములందు) ధీరత్వం (=తొందరపాటు లేదా గాభరా లేకుండటం); ప్రాగల్భ్యం, సముదాహృతం =‘ప్రాగల్భ్యం’ (అని) చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : శృంగారాది ప్రక్రియలలో తొందరపాటు లేకుండా వ్యవహరించటం ‘ప్రాగల్భ్యం’ (=ప్రగల్భత).

ఉదా : సమాశ్లిష్టాః సమాశ్లేషైః

చుందితా చుంబనై రపి ।

దష్టాశ్చ దంశనైః కాంతం

దాసీ కుర్వంతి యోషితః ॥ (సా.ద.III-134 సూ.)

— ఆ స్త్రీలు, ఆలింగితలై ఆలింగనాలచేత, చుందితలై చుంబనములచేత, దంతక్షతలై దంశనములచేత కాంతులను దాసులుగా చేసుకొంటున్నారు.

(7) ఔదార్యం :

మూలం : ఔదార్యం ప్రశ్రయః ప్రోక్తః సర్వావస్థానుగో బుధైః ॥

-(నా.శా.XXII-31)

అర్థం : సర్వ-అవస్థానుగః, ప్రశ్రయః = సర్వావస్థలందును విడువకుండే, వినయం (=వరుషములు వలుక కుండటం); బుధైః, ఔదార్యం, ప్రోక్తః = బుధులచేత ఔదార్యం అని చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : సర్వావస్థలందును అనుసరించిఉండే ప్రశ్రయం 'ఔదార్యం' అనబడుతుంది.

ఉదా : కల్యాణబుద్ధే రథవా తవాయం

వ కామచార్ మయి శంకనీయః ।

మమైవ జన్మాంతర పాతకానాం

విపాక విస్ఫూర్ణధురప్రసహ్యః ॥ (ర.వం.XIV-62)

— ఉత్తమ బుద్ధికల నీవు, కావాలనే నన్ను విసర్జించితివని శంకించటానికి అవకాశంలేదు; నా పూర్వ జన్మ పాపంపండి, ఇట్లా భరింపరానిదై, ఈవిధంగా వజ్రవిష్ణురంగా మారింది.

(అకారణంగా తనను అడవుల పాలుచేసిన శ్రీరాముని గూర్చి, ఔదార్యంతో, సీతాదేవి చెప్పిన మాటలివి.)

7. వాగారంభ-అనుభావాలు :

భరతముని, 'సామాన్యాభినయం' అనే 22 వ అధ్యాయంలో సత్త్వ జన్యమైన సామాన్యాభినయాన్ని వివరించిన పిమ్మట అరువిధాలైన శరీరజమగు సామాన్యాభినయాన్ని వివరించినాడు (వాక్య - సూచా - అంకుర - శాఖా - నాట్యాయిత - నివృత్త్యంకురాభినయాలు). ఈ అభినయాలు అరింటికిని

భావ- రసోచితంగా ప్రయుక్తమయ్యే వాచికం విషయం కావాలనీ, ఈ వాచికాభినయం ద్వాదశాత్మకంగా కావ్యవస్తువు (=దశరూపకము) నందుంటుందనీ చెప్పి, వాచికరూపమైన సామాన్యాభినయాన్ని వివరించినాడు.

మూలం : అలాపశ్చ ప్రలాపశ్చ విలాపః స్యాత్తథైవ చ ।

అనులాపోఽథ సంలాప స్త్వపలాప స్తథైవ చ ॥

సందేశ శృతిదేశశ్చ నిర్దేశః స్యాత్తథావరః ।

ఉపదేశోఽపదేశశ్చ వ్యవదేశశ్చ కీర్తితః ॥

-(నా.శా.XXII-52-53)

అర్థం : అలాపః(చ), ప్రలాపః(చ), విలాపః, (స్యాత్-తథా-ఏవచ), అనులాపః (అథ), సంలాపః(తు), అపలాపః, థా ఏవచ), సందేశః(చ), అతిదేశః(చ), నిర్దేశః (స్యాత్-తథా-అవరః), ఉపదేశః, అపదేశః(చ), వ్యవదేశః(చ), కీర్తితః=అలాపం, ప్రలాపం, విలాపం, అనులాపం, సంలాపం, ప్రలాపం, సందేశం, అతిదేశం, నిర్దేశం, ఉపదేశం, అపదేశం, వ్యవదేశం - (ఇట్లా వాచికాభినయం ద్వాదశాత్మకమని) చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : 1. అలాపం, 2. ప్రలాపం, 3. విలాపం, 4. అనులాపం, 5. సంలాపం, 6. అపలాపం, 7. సందేశం, 8. అతిదేశం, 9. నిర్దేశం, 10. ఉపదేశం, 11. అపదేశం, 12. వ్యవదేశం - ఇట్లా వాచికాభినయం ద్వాదశాత్మకం.

టీక : ఈ వన్నెండింటిని, అర్వాచీనాలంకారికులు 'వాగారంభాను భావాలు'గా పరిగణించి, వివరించినారు (ర.సు.1223-26).

(1) అలాపాదులు :

మూలం : అభాషణం తు యద్వాక్య మాలాపోనామ స స్మృతః ।

అనర్థకం వచో యత్తు ప్రలాపః స తు కీర్తితః ॥

కరుణప్రభావో యస్తు విలాపః స తు కీర్తితః ।

బహుశోఽభిహితం వాక్య మనులాప ఇతి స్మృతః ॥

ఉక్తి ప్రత్యుక్తి సంయుక్తః సంలాప ఇతి కీర్తితః ।

పూర్వోక్త స్యాన్యథావాదో వ్యాపలాప ఇతి స్మృతః ॥

తదిదం వచనం బ్రూహిత్యేష సందేశ ఉచ్యతే ।

యత్వయోక్తం మయోక్తం తత్సోఽతిదేశ ఇతి స్మృతః ॥

స ఏషోఽపిం బ్రవీమితి నిర్దేశ ఇతి కీర్తితః ।

వ్యాజాంతరేణ కథనం వ్యవదేశ ఇహోచ్యతే ॥

ఇదం కురు గృహణేతి వ్యావదేశః ప్రకీర్తితః ।

అన్యార్థకథనం యత్ స్యాత్ సోఽపదేశః ప్రకీర్తితః ॥

ఏతే మార్గాస్తు విజ్ఞేయాః సర్వాభినయయోజకాః ।

-(నా.శా.XXII-54-60)

అర్థం : యత్-వాక్యం, ఆభాషణం(తు) =వీవాక్యం, సంభాషణాత్మకమో; సః, అలావః నామ, స్మృతః =అది, ఆలాపం (అనే) వేరు (కలదిగా), చెప్పబడింది.

యత్(తు), అనర్థకం, వచః =వీది, అర్థరహితమైన మాటో; సః(తు), ప్రలావః, కీర్తితః =అది ప్రలాపం (అని), చెప్పబడింది.

యః(తు), కరుణ ప్రభావః =వీది, కరుణజన్యమో ; సః(తు), విలావః, కీర్తితః =అది, విలాపం, (అని) చెప్పబడింది.

వాక్యం, బహుశః, అభిహితం=(ఒకే) వాక్యం, మరలమరల, చెప్పబడటం; అనులావః, ఇతి, స్మృతః=అను -చం, అని, చెప్పబడినది.

ఉక్తి-ప్రత్యుక్తి సంయుక్తః=ఉక్తి, ప్రత్యుక్తులతో కూడినది; సంలావః, ఇతి, కీర్తితః=సంలాపం, అని చెప్పబడినది.

పూర్వ-ఉక్తస్య, అన్యథావాదం(హి)=ముందు చెప్పినదానిని, ఇంకో విధంగా మార్చిచెప్పటం; అవలావః, ఇతి, స్మృతః=అవలాపం, అని చెప్పబడినది.

తత్-ఇదం, వచనం, బ్రూహి=ఆయీ, మాట, (వానితో) చెప్పము; ఏష, సందేశః, ఇతి, ఉచ్యతే =ఇది, సందేశం, అని చెప్పబడుతున్నది.

యత్-త్వయా-ఉక్తం, తత్,మయా-ఉక్తం=వీది నీచే చెప్పబడిందో, అదే, నాచేత, చెప్పబడింది; సః, అతిదేశః, ఇతిస్మృతః =అది. (=అట్లా అనటం), అతిదేశం, అని, చెప్పబడినది.

సః, ఏష-ఆహం, బ్రవీమి=ఆ, యీ, నేను, చెప్పచున్నాను; ఇతి, నిర్దేశః ఇతి, కీర్తితః =అని (అనటం), నిర్దేశం, అని, చెప్పబడింది.

వ్యాజ-అంతరేణ, కథనం=(ఏదేని) ఒక మిషన్, (మాట) చెప్పటం; వ్యవదేశః (ఇహ), ఉచ్యతే=వ్యవదేశం (అని), చెప్పబడుతున్నది.

ఇదం కురు, గృహాణ, ఇతి(హి) =ఇది, చేయము, తీసుకొనము, అని (చెప్పటం); ఉపదేశః, ప్రకీర్తితః =ఉపదేశం (అని), చెప్పబడినది.

యత్, అన్య-అర్థ కథనం, స్యాత్=ఏది (=తాను చెప్పదలచినది), ఇతరులు చెప్పినట్లు చెప్పటమో; సః, అపదేశః, ప్రకీర్తితః - అది, అపదేశం, అని చెప్పబడింది.

ఏతే, మార్గాః(తు) =ఇవి (=ఈ వన్నెండు) వాక్య పద్ధతులు; సర్వాభినయయోజకాః, విజ్ఞేయాః=(ఇవి) సర్వాభినయములందును ప్రయుక్తములగునని తెలియవలెను ('సర్వాభినయయోజకాః' - దీనికి బదులు 'వాక్యాభినయయోజకాః' అని పాఠాంతరం - ముందు వివరించిన ఆరువిధములగు శారీరాభినయమునందలి 'వాక్యాభినయమందు ప్రయుక్తములగును' అని అర్థం).

తాత్పర్యం : (i) ఆలాపం : సంభాషణాత్మకమైన వాక్యం ఆలాపం. ఎదుటి వ్యక్తితో, మధ్యమపురుషలో, ఉపదేశ శూన్యంగా మాటాడటం (అ.గు.); చాటువులతో కూడిన ప్రియోక్తులు (ర.సు.)

ఉదా : కన్తే వాక్యామృతం త్యక్త్వా శృణో త్యాన్యగిరం బుధః ।

సహకారఫలం త్యక్త్వా నింబం చుంబతి కింశుకః ॥

-(ర.సు.I-221)

— ఏ విద్వాంసుడు నీవాక్యామృతాన్ని విడిచి వేరొకరి మాట వింటాడు? చిలుక, తీయమామిడిపండును విడిచి, వేపపండును రుచిచూస్తుందా?

(ii) ప్రలాపం : అర్థరహిత వాక్యాలను పలుకటం.

ఉదా : మూల్యగంధం వినబడుతున్నది కాని ముక్కులలో చీకటిదూరటంవల్ల నగలచప్పుడుమాత్రం స్పష్టంగా కానబడటంలేదు (మృచ్ఛకటిక-I-శకారుడు).

(iii) విలాపం : కరుణరస సంబంధివాక్యం. దుఃఖంతో కూడినమాట (ర.సు.)

ఉదా : ఆర్యా మరణ్యే విజనే విమోక్షుం
 శ్రోతుం చ తస్యాః పరిదేవితాని ।
 సుఖేన లంకానమరే మృతంమా
 మజీవయ న్మారుతి రాత్తవైరః ॥ (ర.సు.1-222)

— లంకలో జరిగిన యుద్ధంలో నిర్విచారంగా మరణించిన నన్ను , చావ నీయక, అకారణ వైరంవూని హనుమ బ్రతికించినాడు. అట్లా బ్రతికిన నే సిగ్గుడు ఉత్తమవతివ్రత అయిన సీతను విజనమగు అరణ్యంలో విడిచిపెట్టి, ఆమె ఘోరవిలాపాన్ని వినటం తటస్థపడింది (రాముని ఆజ్ఞప్రకారం సీతను అడవిలో విడిచిపెడుతున్న లక్ష్మణుని దుఃఖమిది).

(iv) అనులాపం : ఒకే వాక్యాన్ని వెక్కుసార్లు చెప్పటం (=ఒకే అర్థం వచ్చేమాటలను వరుసగా చెప్పటం).

ఉదా : భూమిజానికి నాతండ్రి మామగారు
 నాదు తండ్రి కల్లుండు భూనాయకుండు
 బావమఱదిని నేను భూపాలకునకు
 భూమివతి భర్త నాతోడబుట్టువునకు.

(శకారుడు-మృచ్చకటిక-IX)

(v) సంలాపం : ఉక్తి-వ్రత్యుక్తి సహితమైన సంభాషణ.

ఉదా : భిక్షాం వ్రదేహి లలితోత్పలవత్రనేత్రే!
 పుష్పిణ్యహం ఖలు సురాసురవందనీయ!
 బాలే! తథా యది ఫలం త్వయి విద్యతే మే ।
 వాక్యై రలం, ఫలభుగీశ వరోఽస్తి యాహి ॥

- ఉక్తి : కలువరేకులవంటి కన్నులు కలదానా! భిక్ష పెట్టు.

వ్రత్యుక్తి : నేను పుష్పిణిని (=పుష్పించినలతను =ముట్టుతను) సురా సుర వందనీయ!

ఉక్తి : ఓ బాలా! నీవు పుష్పిణివి (=పూచినదానవు) అయితే మాకు ఫలము (=వండు) నీయందు కలదని తెలుస్తున్నది.

వ్రత్యుక్తి : ఈ నీ మాటలు కట్టిపెట్టు. ఫలభోక్తవరుడు (=వరుడు) ఉన్నాడు. ఇంక నీవు పొమ్ము.

(viii) అతిదేశం : నీవు చెప్పిన దానినే నేను చెప్పాను; లేదా నేను చెప్పినదానినే నీవు చెప్పావు - మున్నగు వాక్యాలు.

“నా మాటలతనిమాటలే” అని చెప్పటం (ర.సు.I-224).

ఉదా : తనయాం తవ యాచతే హరి
ర్దగదాత్మా పురుషోత్తమః స్వయమ్ ।
గిర గహ్వర శబ్ద సన్నిభాం
గిరి మస్మాకా మవేహి వారిధే ॥

---ఓ నముద్రుడా! ఏ వ్రవంచమున కాత్మ అయినవాడు, పురుషోత్తముడు అయిన విష్ణువు స్వయంగా నీ పుత్రికను (=అక్షీదేవిని) వివాహార్థం కోరుతున్నాడు. గిరిగుహోధ్వనితో సమానమైన మామాటను ఆయన మాటగా తెలిసికొమ్ము.

(ix) నిర్దేశం : ‘అయినానేను మాటాడుతున్నాను’ అని తనను తాను నిర్దేశించుకొనటం. వాడు, వీడు, నేను - అని సూటిగా చెప్పటం (భ.ర.ప్ర.).

ఉదా : ఏతే వయ మమీదారాః కన్యేయం కులజీవితమ్ ।
బ్రూత యేనాత్ర వః కార్యమనాస్థా బాహ్యవస్తుషు ॥
(కు.సం.VI-63)

— (హిమవంతుడు) : ఇదిగో నేను ఉన్నాను; నా భార్య (=మేనక) ఉన్నది; మాకులజీవితమైన కన్య (=పార్వతి) ఉన్నది. మాలో ఎవరివలన వని ఉన్నదో తెలుపుడు. ఇక బాహ్యవస్తువులను గూర్చి చెప్పవలసిన వనియేలేదు.

(x) వ్యవదేశం : వ్యాజంతో మాటచెప్పటం. ఏదైనామిషతో, స్వాభిలాషను వ్యక్తం చేయటం (ర.సు.I-226).

ఉదా : అభినవ మధులోలువ స్త్వం
తథా పరిచుంభ్య చూతమంజరీమ్ ।
కమల వనతిమాత్ర నిర్భృతో
మధుకర! విన్మృతోఽన్యేనాం కథమ్ ॥

(అ.శా.V-1)

— ఓ మధువమా! నీవు (=దుష్కంతుడ!) క్రొత్తమకరందమునందు మిక్కిలి ఆనక్తికలిగి, ఆ రీతిని అప్పుడు చూతమంజరిని (=హంసవదికను) బాగుగా చుంచించితివి. ఇప్పుడు కేవలం కమలమునందు (=ధారుణీదేవి సౌధంలో) నివసిస్తూ తృప్తిపొంది, ఆమామిడి పూలగుత్తిని ఎట్లామరచావు?

(xi) ఉపదేశం : ఇదితీసుకో, ఇది చేయుము మున్నగు వాక్యాలను చెప్పటం. శిక్షార్థం (=జ్ఞానం కలిగించే నిమిత్తం) చెప్పేమాటలు ఉపదేశం (ర.సు.I-225).

ఉదా : సత్యంవద, ధర్మంచర . . .
మాతృదేవోభవ, పితృదేవోభవ, ఆచార్య
దేవోభవ, అతిథిదేవోభవ . . . (తైత్తిరీయ ఉపనిషత్-I-1-11)

— సత్యం వలెకు. ధర్మం అనుష్ఠించు . . . నీవు నీ తల్లిని దేవీ మూర్తిగా భజించు. తండ్రిని దేవునిగా పూజించు. గురువును దేవునిగా పూజించు. అతిథిని దేవునిగా పూజించు.

(xii) అపదేశం : తాను చెప్పదలచిన దానిని “అతడు ఇట్లా చెబుతున్నాడు” అని ఇంకొకడు చెప్పినట్లు చెప్పటం. వేరే అర్థం చెప్పటం (అన్యార్థ కథనం) (ర.సు.I-226).

ఉదా : కోశద్వంద్వ మియం దధాతి నలినీ కాదంబచంచుక్షతం
ధత్తే చూతలతా నవం కిసలయం పుంస్కోకిలాస్వాదితం ।
ఇత్యాకర్ణ్య మిథస్సఖీజనవచస్సా ద్ద్వికాయాస్త టే
చేలాంచేన తిరోదధే స్తనయుగం బింబాధరం పాణినా ॥

-(ర.సు.I-226)

— “ఈ వద్మలత కలహంసముక్కుచేత పొడువబడిన రెండు మొగ్గలను ధరిస్తున్నది. ఈ మామిడి మగకోకిలచేత ఆస్వాదించబడిన క్రొంజిగురును తాల్చుచున్నది” అని చెలికత్తెలు దిగుడుబావివద్దఒకరితో ఒకరు సంభాషించగా, ఆ బాల పయటతో కుచాలను, చేతితో పెదవిని కప్పికొన్నది.

(2) సప్తప్రకార వాచికాభినయం :

ద్వాదశాత్మకమైన వాచికాభినయం మరల సప్తవిధాలుగా ఉంటుంది -

ప్రత్యక్షం, పరోక్షం, భూతకాలికం, వర్తమానకాలికం, భావికాలికం, ఆత్మస్థం, పరస్థం. ఉదాహరణలు :

- (i) “(ఇటువంటి మాటలు) అతడు చెప్పుచున్నాడు; నేనుకాదు” - ఈ వాక్యద్వయం ప్రత్యక్షం, పరోక్షం, వర్తమానం అవుతుంది.
- (ii) నీవు చెప్పినట్లుగా నేను చేస్తున్నాను, నేను వెళ్ళుతున్నాను, నేను చెప్పుచున్నాను - ఈ వాక్యత్రయం ఆత్మస్థం, వర్తమానకాలికం, ప్రత్యక్షం అవుతుంది.
- (iii) నేను చేస్తాను, వెడతాను, చెబుతాను - ఈ వాక్యత్రయం ఆత్మస్థం, భవిష్యకాలికం, పరోక్షం అవుతుంది.
- (iv) నాచేత శత్రువులు చంపబడినారు, ఓడింపబడినారు, చీల్చబడినారు - ఈ వాక్యత్రయం ఆత్మస్థం, పరోక్షం, వర్తమానకాలికం అవుతుంది.
- (v) నీచేత (శత్రువులు) చంపబడినారు, ఓడింపబడినారు - నాట్యకర్మలో చెప్పే ఈవాక్యద్వయం పరోక్షం, పరస్థం, వర్తమానకాలికం అవుతుంది.
- (vi) ఇతడు చెప్పుచున్నాడు, చేయుచున్నాడు, వెడుతున్నాడు - ఇది ప్రత్యక్షం, పరస్థం, వర్తమానకాలికం.
- (vii) అతడు వెళ్ళుచున్నాడు, చేయుచున్నాడు - ఇది పరోక్షం, పరస్థం, వర్తమానకాలికం.
- (viii) వారు చేస్తారు, వెళ్ళుతారు, చెబుతారు - ఇది పరోక్షం, పరస్థం, భవిష్యకాలికం.
- (ix) నాచే ఈకార్యం, నీనహకారంతో, ఇప్పుడే పూర్తికావాలి - ఇది ఆత్మస్థం, పరస్థం, వర్తమానకాలికం.
- (x) నాట్యమందు హస్తాన్ని అడ్డంగాపెట్టి మాటాడటం (స్వగతం-జనాంతికం-అపవారితకం) - ఇది వక్తకు ఆత్మస్థం - హదయస్థం, ఇతరులకు పరోక్షం అవుతుంది.
- (xi) అతడిదిచేశాడు, ఇది వానిది, అతడిట్లా చేస్తున్నాడు - ఈ పరోక్షాభినయం ‘మధ్యస్థం’ అవుతుంది. స్వవిషయం నిరూపించటం ఆత్మస్థం; ‘పరార్థవర్ణన’ పరస్థం.

ఇట్లా నవప్రకారాల భేదాలు తెలియవలె. ఇవి అన్నీ మార్గాభినయమందు ప్రయుక్తములవుతాయి. వీని నుంచి అనేక అభినయాలు నిష్పన్నములవుతాయి.

టీక : 'వీని నుంచి అనేక అభినయాలు నిష్పన్నములవుతాయి'. - దీనిమీద అభినవగుప్తుని వ్యాఖ్య ఇట్లా ఉన్నది : వాక్యాలు అలావ-సంలాపాది భేదాలచేత 12 విధాలు; అవి, మరల, అత్మస్థ-పరస్థ-ప్రత్యక్ష-పరోక్ష భేదాలచేత నాలుగేసి విధాలు - కాగా 48 విధాలు. ఇవి మరల మూడు కాలాలచేత విభిన్నములై మొత్తం (48×3) 144 భేదాలవుతాయి. వీటినుంచి, సంస్కృత-ప్రాకృతాదిభేదాలను అనుసరించి, సూచా-అంకురాది భేదాలను అనుసరించి అనంతములైన భేదాలు నిష్పన్నములవుతాయి (అ.భా. 3వ సం.పుటలు 179-80).

ఇట్లా, ఈ విభజనను అర్పించిన శాస్త్రకర్తలు ఎవ్వరూ చేసినట్లు కానరాదు.

8. బుద్ధి-ఆరంభ-అనుభావాలు :

మూలం : బుద్ధ్యారంభా స్తథా ప్రోక్తా రీతి-వృత్తి-ప్రవృత్తయః ।

-(ర.సు.I-227)

[ప్రబంధాదిషు తే జ్ఞేయా భావశాస్త్రవిచక్షణైః]

అర్థం : తథా, రీతి-వృత్తి- ప్రవృత్తయః = ఇంక, రీతి, వృత్తి, ప్రవృత్తి - ఇవి; బుద్ధి- ఆరంభాః, ప్రోక్తా=బుద్ధి-ఆరంభ-అనుభావాలు (అని), చెప్పబడినవి.

[తే, ప్రబంధాదిషు, భావ-శాస్త్రవిచక్షణైః, జ్ఞేయా=ఇవి, ప్రబంధాలు మున్నగువానియందు, భావశాస్త్రం తెలిసిన వారిచేత, తెలియదగినవి - భ.ర.ప్ర.]

తాత్పర్యం : 1. రీతి, 2. వృత్తి, 3. ప్రవృత్తి - ఈ మూడూ బుద్ధ్యారంభాను భావాలు (ఇవి, ప్రబంధాలు మున్నగువానియందు కన్పట్టగలవు).

టీక : బుద్ధ్యారంభానుభావాలు ప్రబంధాదులందు కన్పట్టగలవని సారాంశం. ఈ మూడింటిలో 'ప్రవృత్తి'ని 13 వ అధ్యాయంలో నాట్యపరంగానే భరతముని వివరించినాడు; అట్లాగే 'వృత్తి'ని కూడా నాట్యపరంగానే 21 వ అధ్యాయంలో వర్ణించినాడు. 'రీతి' ప్రసక్తి నా.శా.లో లేదు. "పదవిన్యాసభంగి రీతి; అది కోమల, కఠిన, మిశ్రభేదాలచేత త్రివిధం. అందులో కోమల భేదాన్ని 'వైదర్బీరీతి' అని కూడా అంటారు; ఈ వైదర్బీరీతికి శ్లేషాది పదిగుణాలు ప్రాణాలు" అని వానిని వివరించినాడు సింగభూపాలుడు (ర.సు.I-227-40). రీతిప్రశస్తిని, సింగభూపాలుడు, ఇట్లా వివరించినాడు : (ర.సు.I-242)

మూలం : త ఏవ వదనంఘాతా స్తా ఏవార్థవిభూతయః ।
తథాపి నవ్యం భవతి కావ్యం గ్రథన కౌశలాత్ ॥

— వదనమూహం, అర్థసంవద అవియే. అయినా, కూర్చునందలి నేర్పు(=రీతి) చేత కావ్యం క్రొత్తదనం పొందుతుంది.

నాకవిత్వ మధర్మాయ వ్యాధయే దండనాయవా ।

కుకవిత్వం పునః సాక్షాన్మృతిమాహుః మనీషిణః ॥

-ఖామహాకావ్యాలంకారం-I-12

7. ಸ್ಥಾಯಿಭಾವಾಲು

అంగుల్య కః కవాటం ప్రహరతి

కుటిలే! మాధవః. కిం వసంతః?

నోచక్రీ, కింకులాలో? నహి ధరణీధరః,

కిం ద్విజిహ్వః ఫణీంద్రః?

నాహం ఘోరాహిమర్దీ, కిమసి ఖగపతిః?

నోహరిః, కింకపీంద్రః?

ఇత్యేవం గోపకన్యా ప్రతివచన జితః

పాతువశ్చక్రపాణిః.

-శ్రీ కృష్ణ కర్ణామృతం-III-105

స్థాయిభావాలు

మూలం : న హి రసాదృతే కశ్చి దర్థః ప్రవర్తతే.
 తత్ర విభావాను భావ వ్యధిచారి సంయోగాత్
 రసనిష్పత్తిః. కో దృష్టాంతః? అత్రాహ.
 యథా హి నానావ్యంజనోషధి ద్రవ్యసంయో
 గాత్ రసనిష్పత్తిః, తథా నానాభావోప
 గమా ద్రసనిష్పత్తిః. యథా హి-గుడాదిభిః
 ద్రవ్యై ర్వ్యంజనై రోషధిభిశ్చ షాడవాదయో
 రసో నిర్వర్త్యంతే తథా నానాభావోప
 గతా అపి స్థాయిన్ భావా రసత్వ మాఘ్ను
 వంతీతి - - - - -

-(నా.శా.VI-గద్య)

అత్రాహ - యది కావ్యార్థ సంశ్రితై ర్విభావాను
 భావవ్యంజితై రేకోనపంచాశద్భావైః సామాన్య
 గుణయోగే నాభినిష్పద్యంతే రసాః, తత్కథం
 స్థాయిన ఏన భావా రసత్వ మాఘ్నువంతి?
 ఉచ్యతే-యథా హి సమానలక్షణా స్తుల్య
 పాణి పాదోదర శరీరాః, సమానాంగ ప్రత్యంగా
 అపి పురుషాః, కులశీల విద్యాకర్మ శిల్పవిచక్ష
 ణత్వా, ద్రాజత్వ మాఘ్నువంతి; త త్రైవ చాన్యేఽల్ప
 బుద్ధయః తేషా మేవానుచరా భవంతి. తథా
 విభావానుభావవ్యధిచారిణః స్థాయిభావా నుపా
 శ్రితా భవంతి. ఐహ్యశ్రయత్వాత్ స్వామిభూతాః
 స్థాయిన్ భావాః. తద్వత్ స్థావీయపురుష
 గుణభూతా అన్యే భావా స్తాన్ గుణతయా
 శ్రయంతే, స్థాయి భావా రసత్వమాఘ్నువంతి,

పరిజనభూతా వ్యభిచారిణోభావాః.

అత్రాహ-కో దృష్టాంత ఇతి?

యథా నరేంద్రో బహుజన పరివారోఽపి స ఏవ

నామ లభతే నాన్యః సుమహానపి పురుషః;

తథా విభావానుభావవ్యభిచారి పరివృతః

స్థాయీ భావో రసనామ లభతే.

భవతి చాత్ర శ్లోకః -

యథా నరాణాం నృపతిః శిష్యాణాం చ యథా గురుః ।

ఏవం హి సర్వభావానాం భావః స్థాయీ మహా నిహ ॥ 8

అక్షణం ఖలు పూర్వమభిహిత మేషాం రస స్థానా

నామ్. ఇదానీం భావసామాన్య అక్షణ మభిధాస్యాముః.

-(నా.శా.VII-గద్యం+శ్లోకం)

అర్థం : నహి రసాత్-ఋతే, కశ్చిత్-అర్థః, ప్రవర్తతే=రసవిహీనమై, ఏ అర్థమును, ప్రవర్తించదు.

తత్ర, విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారి సంయోగాత్, రసనిష్పత్తిః =ఇందు, విభావం-అనుభావం-వ్యభి (సం) చారిభావాలు - వీటియొక్క, సంయోగం వల్ల, రసం, నిష్పన్నమవుతుంది.

దృష్టాంతః కః=(ఋషుల ప్రశ్న) (ఇందుకు) దృష్టాంతం, ఏమిటి?

(అత్ర, ఆహ) యథా(హి), నానావ్యంజన-ఓషధి-ద్రవ్య సంయోగాత్ రస నిష్పత్తిః=ఎట్లా, వివిధములైన వ్యంజనాల (=రుచికరములైన ద్రవపదార్థాల), ఓషధుల (=వసువు మొదలగువాని), ద్రవ్యాల (=బేల్లం మొదలగువాని) సంయోగంవల్ల (=చక్కని పాళ్ళలో కూర్చబడటంవల్ల), రసాలు (తీపిమున్నగు ఆరురసాలు) నిష్పన్నములవుతున్నవో; తథా, నానాభావ-ఉపగమాత్, రసనిష్పత్తిః=ఎట్లాగే, నానావిధాలైన భావాలయొక్క సంయోగం వల్ల, రసాలు నిష్పన్నము లవుతున్నవి. యథా(హి), గుడ-ఆదిభిః, ద్రవ్యైః, వ్యంజనైః, ఓషధిభిః(చ), షాడవ-ఆదయః, రసాః, నిర్వర్త్యంతే=ఎట్లా, బేల్లం మున్నగు, ద్రవ్యాల, వ్యంజనాల, ఓషధుల సంయోగంవల్ల, షాడవం మున్నగు (పాఠాంతరం-షట్=ఆరు) రసాలు, సిద్ధములవుతున్నవో; తథా, నానాభావ-ఉపగతాః, అపి, స్థాయినః, భావాః, రసత్వం, అప్పువంతి, ఇతి =ఎట్లాగే, వివిధాలైన భావాలయొక్క కలయికకలవి అయినప్పటికీ, స్థాయీభావాలు, రసత్వం, పొందుతున్నవి (=ప్రతిపాదిస్తున్నవి).

అత్ర-అహ=(ఋషుల వ్రశ్న) -

కావ్య-అర్థసంశ్రితైః, విభావ-అనుభావ వ్యంజితైః, ఏకోన పంచాశత్-భావైః, సామాన్య గుణయోగేన, రసాః, అభినిష్పద్యంతే, యది =కావ్యార్థాలను అశ్రయించుకొన్న, విభావ-అనుభావాలచేత వ్యంజితము (=వ్యక్తము) లైన, 49 భావాలయొక్క, సామాన్య గుణయోగంవల్ల, రసాలు నిష్పన్నములు అవుతున్నవి (కదా), అయితే; స్థాయినః, భావాః, ఏవ, రసత్వం, అప్పువంతి, తత్-కథం=స్థాయి భావాలు, మాత్రమే, రసత్వం, పొందు తున్నవి, అది (=అని చెప్పటం) ఏమిటి? ఉచ్యతే=(భరతమునిచేత సమాధానం) చెప్పబడుతున్నది.

యథా(హి), పురుషాః=సమాన లక్షణాః, తుల్యపాణి-పాద-ఉదర- శరీరాః, సమాన-అంగ- ప్రత్యంగాః అపి =ఎట్లా, పురుషులందరు సమానములైన లక్షణాలు, తుల్యములైన పాణులు- పాదాలు-ఉదరాలుకల శరీరాలు, సమానములగు అంగ-ప్రత్యంగాలు-కలిగి ఉన్నప్పటికీ; కుల-శీల-విద్యా-కర్మ-శిల్ప-విచక్షణత్వాత్, రాజత్వం, అప్పువంతి =(అందులో కొందరు మాత్రమే) కులం-శీలం-విద్య-కర్మ-శిల్పం-వివేకం- వీనివల్ల, రాజత్వం, పొందుతున్నారు; తత్ర-ఏవ(చ), అల్పబుద్ధయః, అన్యే, తేషాం-ఏవ, అనుచరాః, భవంతి=అచ్చటనే, అల్పబుద్ధులుగల, ఇతరులు, వారికి, అనుచరులు, అవుతున్నారు.

తథా, విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారిణః, స్థాయిభావాన్, ఉపాశ్రితాః, భవంతి=అట్లాగే, విభావం- అనుభావం-వ్యభిచారి భావాలు, స్థాయి భావాలను, అశ్రయించునవి అవుతున్నది; బహు- అశ్రయత్వాత్, స్థాయినః భావాః, స్వామిభూతాః=వలుపురు-అశ్రయించి ఉండటంచేత, స్థాయిభావాలు, స్వామిత్వం పొందుతున్నవి.

తద్వత్, స్థానీయ పురుష గుణభూతాః, అన్యే, భావాః, తాన్-గుణతయా, శ్రయంతే=అట్లాగే, స్థానీయ (=రాజత్వం పొందిన) పురుషునకు (తక్కినవారు) అనుచరులైనట్లే, ఇతర, భావాలు, (స్థాయిభావాలయొక్క) గుణాధిక్యంచేత, (స్థాయిభావాలను) అశ్రయిస్తున్నవి; స్థాయి భావాః, రసత్వం-అప్పువంతి =(అందుచేత) స్థాయి భావాలు, రసత్వం, పొందుతున్నవి; వ్యభిచారిణః భావాః, పరిజన భూతాః=(ఇంక) వ్యభిచారి భావాలు, పరిజనతుల్యములవుతున్నవి.

(అత్ర-అహ) దృష్టాంతః, కః=(ఇందుకు) దృష్టాంతం, ఏమిటి? యథా, నరేంద్రః, బహుజన పరివారః-అపి, స-ఏవ, నామ, లభతే=ఎట్లా, నరేంద్రుడు, బహుజన పరివారంతో ఉన్నప్పటికీ (=ఉన్నప్పుడే), అతడు (రాజు అనే) పేరు పొందుతున్నాడో; సుమహాన్-అపి, న-అన్యః పురుషః=ఎంత గొప్ప పురు

షుడు అయినప్పటికీ, ఇతర పురుషుడు (రాజుపేరు) పొందడో; తథా=అట్లాగే; విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారి పరివృతః, స్థాయిభావః, రసనామ, లభతే=విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారి పరివృతమైన స్థాయిభావం (మాత్రమే), రసం (అనే) పేరు, పొందుతున్నది.

అత్ర, శ్లోకః, భవతి(చ)=ఇచ్చట, ఒక శ్లోకం, ఉన్నది; నరాణాం, నృపతిః, యథా =నరులలో, నృపతి, ఎట్లాగో; శిష్యాణాం, గురుః, యథా =శిష్యులలో, గురువు, ఎట్లాగో; ఏవం(హి)=అట్లాగే; ఇహ, సర్వభావానాం, స్థాయిభావః, మహాన్=ఇక్కడ, సర్వభావాలలో, స్థాయిభావం, గొప్పది. రససంజ్ఞకానామ్, ఏషాం, లక్షణం(ఖలు), పూర్వం, అభిహితం=(రససంజ్ఞకల, వీటి (=స్థాయి భావాల), లక్షణం ఇంతకుముందే చెప్పబడినది (=రస లక్షణం చెప్పినప్పుడే, ఆయాస్థాయి భావాల లక్షణంకూడా చెప్పినట్లయింది); ఇదానీం, భావ సామాన్య లక్షణం, అభిధాన్యామః=ఇప్పుడు, (స్థాయిభావాలు కేవలం) భావాలుగా ఉన్నప్పటి లక్షణం, చెబుతాను.

తాత్పర్యం : రసహీనమై ఏ అర్థం వ్రవర్తించదు. అట్టి రసం విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారి భావాల సంయోగంవల్ల నిష్పన్న మవుతుంది.

ప్రశ్న : అందులకు దృష్టాంతం ఏమిటి?

సమా : వివిధములైన వ్యంజనాల (=రుచికరములైన ద్రవపదార్థాల), ఓషధుల (=వసువు మొ॥), ద్రవ్యాల (=బెల్లం మొ॥) సంయోగంవల్ల (తౌకిక) రసాలు నిష్పన్నములవుతున్నట్లే, నానావిధములైన, భావాల సంయోగంవల్ల (అతౌకిక లేదా నాట్య) రసాలు నిష్పన్నములవుతున్నవి. అంటే గుడాదిద్రవ్యాల, వ్యంజనాల, ఓషధుల సంయోగంవల్ల షాడవాది (లేదా అరు) రసాలు సిద్ధములవుతున్నట్లే వివిధములైన భావాలతో సంయోగం పొందిన స్థాయిభావాలు రసత్వం పొందుతున్నవి (లేదా రసాలను ప్రతిపాదిస్తున్నవి).

ప్రశ్న : కావ్యార్థాలను ఆశ్రయించుకొని ఉన్న, విభావ-అనుభావ వ్యంజితములైన, సామాన్యగుణయోగం పొందిన 49 భావాలవల్ల రసాలు నిష్పన్నములవుతాయని ఇంతకుముందు చెప్పబడినదికదా? మరి, స్థాయిభావాలు మాత్రమే రసత్వాన్ని పొందుతాయని చెప్పటం ఎట్లా పొసగుతుంది?

సమా : పురుషులందరు సమాన లక్షణాలు, ఒకే విధంగా అంగ-ప్రత్యంగ శరీరనిర్మాణం కలిగి ఉండినప్పటికీ అందులో కొందరు మాత్రమే కుల-శీల-విధ్యా-శిల్ప-కర్మ-విచ్ఛేదత్యాలవల్ల రాజత్వం పొందుతున్నారు; ఇంక, అల్పబుద్ధులయిన

ఇతరులు వారికి అనుచరులు అవుతున్నారు. అట్లాగే ఏకోన పంచాశత్ (=49) భావాలు సమానధర్మాలు కలవి అయినప్పటికీ, అందులో రత్యాదిస్థాయి భావాలే ప్రాధాన్యం వహిస్తున్నవి; తక్కిన భావాలు వానిని ఆశ్రయించుకొని ఉంటాయి. అంటే బహ్వశ్రయత్వం (=చాలా భావాలకు ఆశ్రయాలు కావటం) వల్ల స్థాయిభావాలు స్వామిభూతములవుతున్నవి. అంగభూతులైన పురుషులు రాజులను ఆశ్రయించుకొని ఉన్నట్లే, అంగభూతములైన ఇతరభావాలు స్థాయిభావాలను ఆశ్రయించుకొని ఉంటాయి. కాగా, స్థాయిభావాలు రసత్వాన్ని పొందుతున్నవి. ఇంక, వ్యభిచారిభావాలు పరిజనభూతములైఉంటాయి.

ప్రశ్న : ఇందులకు దృష్టాంతం ఏమిటి?

సమా : బహుజనపరివారంతో ఉన్నప్పుడే 'నరేంద్ర' నామం కలుగుతుంది కాని, మహాపురుషుడైనంతమాత్రాన ఆ పేరు ఎవనికినిరాదు. కావున విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారి భావాలతో సంయోగం పొందిన స్థాయిభావానికే 'రసం' అనే పేరు లభిస్తుంది. ఈ సందర్భంలో ఒక శ్లోకం ఉంది :

నరులలో నృపతి, శిష్యులలో గురువు ఎట్లా మహనీయులో, సర్వభావాలలో స్థాయిభావం అట్లా మహనీయం.

రససంజ్ఞపొందే స్థాయిభావాల (అంటే రసాల) లక్షణాలను ఇదివరకే (6 వ అధ్యాయంలో) చెప్పాను. ఇప్పుడింక, స్థాయిభావాలయొక్క సామాన్యలక్షణాలను వివరిస్తాను.

టీక : 1. రసనిష్పత్తిని గూర్చి భరతముని మూడు విధాలుగా చెప్పినాడు:

1) విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారి భావాలయొక్క సంయోగం వల్ల రసం నిష్పన్నమవుతుంది (6 వ అధ్యాయం).

2) గుడాది ద్రవ్యాదుల సంయోగంవలన షాడవాది రసాలు ఉత్పన్నమైనట్లే, నానాభావోపగతములైన స్థాయిభావాలు రసత్వం పొందుతున్నవి (6 వ అధ్యాయం).

3) ఏకోనపంచాశత్ (49) భావాలయొక్క సామాన్య గుణయోగంవల్ల రసాలు నిష్పన్నములవుతాయి (7 వ అధ్యాయం).

4) నరులలో నృపతి, శిష్యులలో గురువు మహనీయులైనట్లే, భావాలలో మహనీయమైన స్థాయిభావం రసత్వం పొందుతున్నది (7 వ అధ్యాయం).

మూలంగా చూస్తే, పై మొదటి మూడు వాక్యాలు ఏకార్థబోధకాలుగా కన్పట్టవు. అందుచేత, మహర్షులు మరలమరల ప్రశ్నించటం, భరతముని సమాధానం చెప్పటం జరిగింది. ఈ మూడింటిలో మొదటిది భరతముని ప్రోక్తమైన

సుప్రసిద్ధరససూత్రం; ఇందులో స్థాయిభావప్రసక్తి లేదు. మూడవ వాక్యంలో చెప్పబడిన 49 భావాలలో స్థాయిభావాలు కూడా ఉన్నాయి. రెండవ వాక్యంలో స్థాయిభావాలే రసత్వం పొందుతున్నవని స్పష్టంచేయబడింది. అందుకు దృష్టాంతంగా ఇవ్వబడిన ప్రాచీన శ్లోకం నాలుగవది. సుప్రసిద్ధ రససూత్రాన్ని 'రసానుభూతి' చర్చలో వివరిస్తాను. ఇంక ఇచ్చట ప్రధాన అంశం "స్థాయిభావం రసంగా పరిణమిస్తుంది; లేదా రసోద్భవ హేతువు అవుతుంది" అనే విషయం. 49 భావాలలోను, ఎనిమిది స్థాయిభావాలు; ఇవే రసోద్భవసాధనాలు. స్థాయిభావాన్ని భరతముని ఇట్లా వివరించినాడు:

యోఽర్థో హృదయ సంవాదీ తస్య భావో రసోద్భవః ।

శరీరం వ్యావ్యతే తేన శుష్కం కాష్ఠ మివాగ్నినా ॥

-(నా.శా.VII-7)

- ఏ అర్థం సహృదయహృదయసంవాది అవుతుందో, తదర్థభావనయే రసోద్భవహేతువు అవుతుంది. శుష్కమైన కాష్ఠమందు అగ్నివలెనే, హృదయసంవాది అయిన ఆ అర్థం (=స్థాయిభావం) శరీరమంతటా వ్యాపిస్తుంది.

2. ధనంజయుడు స్థాయిభావాన్ని క్రిందివిధంగా నిర్వచించినాడు:

విరుద్ధై రవిరుద్ధై ర్వా భావై ర్విచిద్యతే న యః ।

అత్యభావం నయత్యన్యాన్ స స్థాయీ లవణాకరః ॥

-(ద.రూ.IV-34)

- ఏ భావం - విరుద్ధాలు (=విజాతీయాలు) అయిన భావాలచేతకాని, అవిరుద్ధాలు (=సజాతీయాలు లేదా పోషకాలు) అయిన భావాలచేతకాని, విచ్ఛేదం (=తిరస్కృతి) పొందదో, లవణాకరంవలె (=ఏవిధంగా ఉప్పు సముద్రం తనలో కలిసిన నదులన్నిటికి తన గుణాన్నే కలిగిస్తుందో అవిధంగా తక్కిన భావాలన్నింటికి స్వీయభావం (=తన గుణం) ఆపాదిస్తుందో - అది స్థాయిభావం.

ధనంజయుని పై నిర్వచనాన్నే అర్వాచీనులందరూ అనుసరించినారు; అయితే ధనంజయుడు లవణాకరాన్ని ఉపమానంగా చెప్పగా, సింగభూషాలాదులు క్షీరసముద్రాన్ని ఉపమానంగా చెప్పినారు (సారాంశం మాత్రం ఒక్కటే).

3. “రసలక్షణాలను ఇదివరకే చెప్పాను; ఇప్పుడు భావసామాన్య లక్షణాలను వివరిస్తాను” అని చెప్పినాడుకదా భరతముని 7 వ అధ్యాయంలో. దీనిపై ‘వ్యక్తివివేకం’లో మహిమభట్టు ఇట్లా వ్యాఖ్యానించినాడు:

స్థాయిభావానుకరణములే రసములు, అవియే ప్రధానములు. వాని రెండింటికీని బింబ-ప్రతిబింబ భావముండుటచే రసస్వరూపమును వర్ణించినచో స్థాయి భావరూపమును వర్ణించినట్లే అవుతుంది. రసలక్షణం 6 వ అధ్యాయంమందే వర్ణితమైనది. దానివలన స్థాయిభావలక్షణం గతార్థమే అవుతున్నది. అందుచే స్థాయిభావాలను ప్రత్యేకంగా వివరించవలసిన అవసరం లేకపోయినది. కావున వ్యభిచారిభావాలుగా ఉండే స్థాయిభావాలకే 7 వ అధ్యాయమందు లక్షణం చెప్పబడినది.

స్థాయిత్వం లేదా స్థిరంగా ఉండటం అనే ధర్మం స్థాయిభావములందే ఉంటుంది. అట్లే వ్యభిచారిత్వమనే ధర్మం వ్యభిచారి భావము లందును, సాత్త్వికత్వమనేది ధర్మం సాత్త్విక భావములందును మాత్రమే ఉంటుంది. కాని వీనిలో స్థాయిభావములకు మాత్రం స్థాయిత్వమేకాక వ్యభిచారిత్వంకూడ ఉన్నది. అందుచే అవి స్థాయిభావములును, వ్యభిచారిభావములునుకూడా అవుతున్నవి. కావుననే స్థాయిభావములగు హాసము శృంగారమునకును, శోకము విప్రలంభమునకును వ్యభిచారి భావములుగ మారినవి. వ్యభిచారి-సాత్త్విక భావములు మాత్రమెన్నడును ఇట్లా మారపు (వివరములకు శ్రీభాగవతుల కుటుంబరాయశాస్త్రిగారి వ్యక్తివివేకానువాదమును చూడవలె - ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్పత్రిక).

సారాంశ మేమనగా రత్యాద్యష్ట భావాలకు స్థాయిత్వమేకాక వ్యభిచారిత్వం కూడా కలదు. నిర్వేదాదివ్యభిచారిభావాలకు వ్యభిచారిత్వమేకాని స్థాయిత్వం ఉండదు; సాత్త్వికభావాలకు ఇట్లే. కావున, రసోద్భవ హేతువులైన స్థాయిభావాల స్వరూపం రసాల స్వరూపంతో సమానమవీ, 7 వ అధ్యాయంలోని వివరణ స్థాయిభావాలు వ్యభిచారిభావాలైనప్పటి స్థితికి చెందినదని స్పష్టం.

4. శృంగారప్రకాశంలో భోజుడు - గర్వం, స్నేహం, ధృతి, మతి-అనే నాలుగు స్థాయిభావాలను అధికంగా కల్పించి, ఇవి క్రమంగా ఉద్ధతరసం, ప్రేయో రసం, శాంతరసం, ఉదాత్తరసం అనే నాలుగు రసాలకు క్రమంగా స్థాయిభావాలు అవుతాయని ప్రతిపాదించినాడు. కాని, సింగభూపాలాదులు ఈ ప్రతిపాదనను విమర్శించి, వీనికి స్థాయిభావత్వయోగ్యత లేదని నిర్ణయించినారు.

5. భరతముని అష్టగనవాది యటం ముద్రసిద్ధం. అందుచేత ఆయన ఎనిమిది రసాలకు ఎనిమిది స్థాయిభావాలనే నిర్దేశించినాడు. కాని తరువాతివారగు ఉద్భటుడు మున్నగువారు 'శాంతము'ను 9 వ రసంగా ప్రతిపాదించి, దానికి 'శమము' స్థాయిభావమన్నారు. నాట్యశాస్త్ర వ్యాఖ్యాత యగు అభినవగుప్తుడు ఈ ప్రతిపాదనను అంగీకరించి, శాంతాన్ని 9 వ రసంగా స్థాపించి, 'తత్త్వజ్ఞానం' లేదా 'అత్మజ్ఞానం'ను స్థాయి భావంగా పేర్కొన్నాడు.

శమస్థాయిత్వాన్ని శారదాతనయుడు అంగీకరించలేదు - "శమంలో ఏ వ్యాపారం ఉండదు. సర్వవ్యాపారాలు అందులో విలీనమవుతాయి. అందుచేత శమంలో అనుభావాదికం ఉండదు. అనుభావరాహిత్యంవల్ల నాట్యంలో అభినయానికి అవకాశం ఉండదు. కావున శమం స్థాయిభావం కాజాలదు." (భా.ప్ర.I-285-6) కొందరు, వ్యభిచారిభావాలలో మొదటి దైన 'నిర్వేదము'ను శాంతరసస్థాయి భావంగా పేర్కొన్నారు. దీనిని కూడా శారదాతనయాదులు త్రోసివేస్తున్నారు. కాగా, భరతముని పేర్కొన్నట్లుగా, స్థాయిభావాలు ఎనిమిదే. కాని, శారదాతనయుడు శాంతరసాన్ని శ్రేష్ఠరసంగా అంగీకరించి దానిని వివరించినాడు. అయితే అది 'వికలాంగం' అన్నాడు. - అంటే అందులో అంగాలు-అనుభావాదికం-ఉండదు; దీనికి ఉపకరించే సంచారిభావాలు కూడా ఉండవు (భా.ప్ర.VI-44-58).

6. స్థాయిభావాలు రసరూపం పొందే విధానాన్ని సింగభూపాలుడు ఇట్లా వర్ణించినాడు (ర.సు.II-161-62) :

- నటనమందు (=నృత్య-నాట్యాలలో) అభినయాలద్వారా సాక్షాత్కారం పొందినట్లు చేయబడిన స్థాయిభావాలు, తమతమ విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారి భావ-సాత్త్వికభావాలచేత, స్వాదురూపతనుపొంది, సామాజికుల మనస్సులలో రసాలుగా పరిణమిస్తున్నవి.

కావున, రసం మనస్సుచేతనే అనుభావ్యమవుతుంది; అంతేకాదు, అది భావజ్ఞుల (=సుమనస్కుల=సహృదయుల) చేతనే అనుభావ్యమవుతుంది.

1. రతి

మూలం : తత్ర రతిర్నామ మోదాత్మికా. యుతు-మూల్యానులేపనాభరణ-
భోజన-వరభవనానుభవ నాప్రాతికూల్యాదిభిః
విభావైః సముత్పద్యతే. తా మభినయేత్
స్మితవదన మధురకథన ద్రూక్షేష కటాక్షాదిభిః అనుభావైః.

అత్రశ్లోకః-

ఇష్టార్థ విషయ ప్రాప్త్యా రతి రిత్యుపజాయతే ।

సౌమ్యత్వా దభినేయా సా వాఙ్మాధుర్యాంగ చేష్టితైః ॥

-(నా.శా.VII-9)

అర్థం : (తత్ర) రతినామ, ప్రమోదాత్మికా=రతి అనేది ప్రమోదాత్మకమైనది; ఋతు, మాల్య-అనులేపన, ఆభరణ, భోజన, వరభవన-అనుభవన-అప్రాతికూల్య-ఆదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే=(వసంతాది) ఋతువులు, పుష్పమాలలు, మైపురాతలు, ఆభరణాలు, ఇష్టమైన భోజనం, మంచి ఇల్లు లభించటం, ప్రతికూలత లేకపోవటం - మున్నగు విభావాలవల్ల (రతి) జనిస్తుంది; స్మితవదన, మధురకథన, భూక్షేప, కటాక్ష-ఆదిభిః, అనుభావైః, తామ్, అభినయేత్=మందహాసవదనం, మధురములగు మాటలు, కనుబొమల కదలికలు, కటాక్షాలు మున్నగు, అనుభావాలతో, దీనిని, అభినయించాలి.

తాత్పర్యం : 'రతి' అనే స్థాయిభావం ప్రమోదాత్మకమైనది.

విభావాలు: వసంతాది ఋతువులు, పుష్పమాలలు, మైపురాతలు, ఆభరణాలు, మంచిభోజనం, సుందరభవనం, ప్రతికూలత లేకపోవటం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : మందహాసవదనం, తీయనిమాటలు, కనుబొమల కదలికలు, కడకంటి చూపులు మున్నగునవి.

అర్థం : అత్ర శ్లోకః =ఈ సందర్భంలో, ఒక శ్లోకం (ఉంది): ఇష్టార్థ ప్రాప్త్యా, రతిః (ఇతి), ఉపజాయతే=ఇష్టార్థవిషయలాభంవల్ల, రతి (అనేది), జనిస్తుంది; సా, వాక్-మాధుర్య, అంగచేష్టితైః, సౌమ్యత్వాత్, అభినేయా=అది (=ఆ రతి) తీయనిమాటలతో, మధురములైన చేష్టితాలతో, సౌమ్యంగా, అభినయింపబడాలి.

తాత్పర్యం : 'రతి' యొక్క నిర్వచనాదులను బలపర్చే ప్రాచీన శ్లోకం ఒకటి ఉంది : ఇష్టార్థవిషయం లభించటంవల్ల రతి జనిస్తుంది. అట్లా జనించిన రతిని, తీయనిమాటలతో, ఆకర్షణీయములైన అంగచేష్టితాలతో, సౌమ్యంగా, ప్రకటించాలి.

టీక : నాట్యశాస్త్రంలో రసాధ్యాయమైన 6 వ అధ్యాయంలో వలెనే, భావాధ్యాయమైన 7 వ అధ్యాయంలో కూడా సాధారణంగా నిర్వచనాలన్నీ గద్యలోనే ఉన్నవి. గద్యలోచేయబడిన నిర్వచనాలకు - విభావ - అనుభావాదులకు ఉపబలకంగా పూర్వగ్రంథాదుల నుంచి లేదా అనువంశ్యములైన శ్లోకాలు, అర్యలు, ఉదాహరింపబడినవి. కావున, వీనిని చర్చితచర్చణాలుగా భావింప రాదు. ఈ నిర్వచనాదులలో “విభావాలవల్ల జనిస్తుంది” అన్నప్పుడు వానిని ఆ స్థాయిభావానికి విభావాలుగానూ, “. . . అభినయించాలి” అన్నప్పుడు వాటిని అనుభావాలుగాను గ్రహించాలి. అంటే అభావం జనించటానికి హేతువులను (=విభావాలను), దానిని ప్రకటించే విధానాన్ని (=అనుభావాలను) విశదం చేయడమైనదన్నమాట.

సింగభూషాలుడు రతియొక్క స్వరూప స్వభావాలను సోదాహరణంగా నిరూపించినాడు (ర.సు.భా.II-106-121).

మూలం : యూనో రన్యోన్య విషయా స్థాయీశ్చారతి ర్భవేత్ ।

నిసర్గేణాభియోగేన సంసర్గేణాభిమానతః ॥

ఉపమాధ్యాత్మ విషయై రేషాస్యాత్; తత్రవిక్రియాః ।

కటాక్ష భూక్షేప ప్రియవాగాదయో మతాః ॥

-(ర.సు.II.105-106)

అర్థం : యూనోః, అన్యోన్య విషయా, ఇచ్ఛా, రతిస్థాయినీ, భవేత్ =యువతీ- యువకులమధ్య, వరస్పరం మొలకెత్తిన కోరిక, ‘రతి (అనే) స్థాయి భావం’ అవుతుంది.

నిసర్గేణ, అభియోగేన, సంసర్గేణ, అభిమానతః, ఉపమ-అధ్యాత్మ విషయైః ఏషా, స్యాత్ =స్వభావం, తదేకపరత్వం, సహవాసం, అభిమానం, ఉపమ, అధ్యాత్మం, విషయాలు-వీటివల్ల, ఇది (=ఈరతి) కలుగుతుంది.

కటాక్ష-భూక్షేప-ప్రియవాక్-ఆదయః, తత్ర విక్రియాః, మతాః =కటాక్షం, భూక్షేపం, ప్రియవాక్కు మున్నగునవి, అందలి, విక్రియలు (=అనుభావాలు =చేష్టలు).

తాత్పర్యం : యువతీ యువకులమధ్య వరస్పరం మొలకెత్తిన కోరిక ‘రతి’ అవుతుంది. ఈ రతి - స్వాభావికంగా, అభియోగంతో, సంసర్గంవల్ల, అభిమానంవల్ల, ఉపమవల్ల, అధ్యాత్మకంగా (=స్వాత్మప్రామాణ్యంవల్ల), ఆయా విషయాలవల్ల (=శబ్ద-స్పర్శ-రూప-రస-గంధాదుల వల్ల) - కలుగుతుంది.

క్రీగంటిచూపులు, కనుబొమల విరుపులు, ప్రియాలాపాలు మున్నగునవి ఇందలి విక్రియలు (=చేష్టలు).

టీక : “సంభోగ విషయకమైన ఇచ్చా విశేషం రతి” (ప్ర.రు.య). మనోనుకూలమైన అర్థంబున మనస్సు ఆసక్తి చెందటం రతి (సా.ద.).

ఇంచుమించుగా అందరి నిర్వచనాల సారం ఒక్కటే. అయితే, సింగభూ పాలుడు, రతి జనించటానికి చెప్పిన కారణాలు గమనింపదగినవి :

రతి - సహజంగా జనించవచ్చు; తదేకంగా తలంచుకొనటం లేదా సంసర్గం (=కులీనత అందం మొ ॥ ఉండటం)వల్ల జనించవచ్చు; అభిమానంవల్ల జనించవచ్చు; పోలికవల్ల జనించవచ్చు; స్వాత్మప్రామాణ్యంవల్ల జనించవచ్చు; లేదా శబ్ద-స్పర్శాదులవల్ల జనించవచ్చు. ఇట్లా జనించిన రతికి, భరతముని చెప్పిన ఋతుమాల్యాదులు దోహదకారులవుతాయి.

నిసర్గరతిమున్నగువానికి సింగభూపాలుడు ఉదాహరణ లిచ్చినాడు : అందుకొన్ని -

ఉదా : నిసర్గరతి :

అలం వివాదేన యథా శ్రుతం త్వయా

తథావిధ స్తావదశేష మస్తు సః ।

మ మాత్ర భావైకరసం మనః స్థిరం

న కామవృత్తి ర్వచనీయ మీక్షతే ॥ (కు.సం.V-82)

- (ఓ బ్రహ్మచారి!) నీతో వివాదం ఎందులకు? ఆ శివుడు నీవు వినినట్లే ఉండుగాక! లేదా అంతకంటే ఎక్కువగా ఉండిన ఉండుగాక! నామనస్సు స్థిరంగా అతనియందే లగ్నమైనది. నా ఇష్టం - ఇతరులు చెప్పేదానిపై ఆధార పడలేదు. (బ్రహ్మచారి రూపంతో వచ్చిన శివునితో పార్వతీదేవి అనినమాటలివి; ఇది జన్మాంతర వాసనారూపమైన నిసర్గరతి).

సంసర్గరతి :

ప్రియా తు సీతా రామస్య దారాః పితృకృతా ఇతి ।

గుణా ద్రూపగుణాచ్ఛాపి ప్రీతి ర్భూయోఽభ్యవర్ధత ॥

-(రామా.బాల. 77-29)

- తండ్రి అంగీకరించిన సంబంధం కావటంచేత సీత, రామునకు ప్రేమ పాత్రమైనది.

అమెయొక్క సద్గుణాలచేతను, లోకోత్తర సౌందర్యంచేతను అతని ప్రేమ ఇంకను వృద్ధిచెందింది.

(తండ్రి మీది గౌరవంతో రామునకు సీతమీద ప్రీతి కలిగినది, అమె గుణాదులవల్ల అది మరింత వృద్ధిపొందింది).

అధ్యాత్మరతి :

అసంశయం క్షత్రపరిగ్రహక్షమా
యదార్య మస్యా మభిలాషి మేమనః ।
నతాం హి సందేహపదేషు వస్తుషు
ప్రమాణ మంతఃకరణ ప్రవృత్తయః ॥

-(అభి.శా.I-17)

— (దుష్కర్తుడు శకుంతలను గూర్చి) సంశయంలేదు. పవిత్రమైన నా మనస్సు ఈమెను కోరినది కావున, ఈమె క్షత్రయుడనైన నాచేత పరిగ్రహింపదగినదే. సజ్జనులకు సందేహం కలిగినప్పుడు, దానిని తీర్చుటకు ప్రమాణం వారి మనోవృత్తియే.

శబ్దరతి : శ్రీకృష్ణుని వేణుగానం విన్న గోపికలకు రతికలగటం.

గంధరతి : పరాశరముని వరప్రభావంవల్ల దివ్యవరిమళ మబ్బిన సత్యవతిపై శంతనునకు రతి జనించటం.

రతి-అవస్థలు

టీక : ఫలవృక్షం, అంకురాది అరు అవస్థలను పొందుతున్నట్లే రతి, ప్రేమాది అరు అవస్థలను పొంది, భోగార్హమవుతుందని శారదాతనయ - సింగభూపాలాదులు వేర్కొన్నారు.

మూలం : అంకుర పల్లవ కలికా ప్రసూన ఫల భోగభా గియం క్రమశః ।

ప్రేమా మూనః ప్రణయః స్నేహో రాగోఽనురాగ ఇత్యుక్తః ॥

-(ర.సు.II-108)

అర్థం : అంకుర, పల్లవ, కలికా, ప్రసూన, ఫల, భోగభాక్ = (ఫలవృక్ష మునకు సంబంధించి) మొలకెత్తటం, చిగురు తొడగటం, మొగ్గతొడగటం, పూలుపూయటం, ఫలవంతంకావటం, భోగభాజనం (=తినటానికి తగినది)

కావటం (-అనే ఆరు దశలు ఉన్నట్లే); ఇయం, క్రమశః, ప్రేమా, మానః, ప్రణయః, స్నేహః, రాగః, అనురాగః, ఇతి, ఉక్తః = (రతికి సంబంధించి) ఇది (=దీనికి), క్రమంగా, ప్రేమ, మానం, ప్రణయం, స్నేహం, రాగం, అనురాగం - (అనే ఆరు దశలు ఉన్నట్లు) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : ఈ రతి, క్రమంగా - అంకురం, పల్లవం, కలిక, ప్రసూనం, ఫలం, భోగం అనే ఆరు అవస్థలతో వరుసగా ప్రేమ, మానం, ప్రణయం, స్నేహం, రాగం, అనురాగం అనే రూపాలను పొందుతున్నది.

లీక : రతి, ప్రేమచేత అంకురితమవుతుంది; మానమున పల్లవితమవుతుంది; ప్రణయమున మొగ్గతొడుగుతుంది; స్నేహమున కుసుమితమవుతుంది (=వికసిస్తుంది); రాగమున ఫలయుక్తమవుతుంది; ఇంక అనురాగమున అనుభూతమవుతుంది (=అనుభవింపబడుతుంది).

కొందరు కలిక-భోగ అవస్థలను విడిచి నాలుగు అవస్థలే చెప్పినారు; కాని, ఆరు అవస్థలు సుప్రసిద్ధమైనవి. కొందరు 'ప్రీతి'ని రతిభేదంగా చెప్పినారు; కాని అది సరిగాదు; సంప్రయోగవిషయం కానట్టి ఈ ప్రీతి హర్షమందే అంత రూపితమవుతుంది (ర.సు.II-120-21).

భోజాదు సంప్రయోగం (=భావముల కలయిక) వల్ల కూడా రతి కలుగుతుందన్నాడు. కాని ఇది శబ్దాది రతులందే అంతర్భవిస్తుంది (ర.సు.II-107).

ఇప్పుడు ప్రేమాదులు వివరింపబడుతున్నవి.

(i) ప్రేమ :

మూలం : స ప్రేమా భేదరహితం యూనోర్యద్భావ బంధనమ్ ।

-(ర.సు.II-109)

అర్థం : యూనోః, భేదరహితం, యత్ భావబంధనం, సః, ప్రేమా=యువతీ యువకులయొక్క (=మధ్య), భేదరహితమైన ఏభావ బంధం (ఏర్పడిందో), అది, ప్రేమ (అనబడుతుంది).

తాత్పర్యం : యువతీయువకులమధ్య, భేదరహితమై ఏ భావబంధం (=హృదయాకర్షణ) ఉంటుందో, అది ప్రేమ అనబడుతుంది.

ఉదా : ఏకైక పుత్ర ప్రేమ భేదకారణమైనప్పటికీ, సుదక్షిణా-దిలీపుల మధ్య వరస్పరంగల ప్రేమ, తగ్గక, వృద్ధి పొందుతూనే ఉన్నది (ర.వం.III-24)

అమరు కావ్యమందలి “చిరవిరహిణోరుత్క్రంతా . . .”, అనే 39వ శ్లోకం కూడా ఉదాహరణమే.

టీక : శారదాతనయుడు ప్రేమను ఇట్లా వివరించినాడు : ప్రేమవదమున ప్ర-ఇ-మ అనే మూడు వర్ణాలు ఉన్నవి. ఇ వర్ణమునకు మదనుడు అని అర్థం. ప్ర కర్ణంగా మదనుడు ఇమిడి ఉండటం ప్రేమ; యువతీ యువకుల పరస్పర రతి ప్రేమాధిష్ఠానం; ప్రేమకల యువతీ యువకులకు ‘ఇది, అది’ అనే సంకల్పమేఉండదు. ఇట్టి రీతిని ‘భావబంధం’ అని మనీషులంటారు. ఒకరి స్వాతంత్ర్యం వేరొకరికి అభీష్టంగా ఉంటుంది; మనోరథనిరోధం ఉండదు. కాని, వారిలో ఒకరు గతిస్తే, ఈ ప్రేమకూడా గతిస్తుంది (భా.ప్ర.IV-18-22).

(ii) మానం :

మూలం : యత్తు ప్రేమానుబంధేన స్వాతంత్ర్యా ద్భృదయంగమమ్ ॥

బద్ధాతి భావకౌటిల్యం సోఽయం మాన ఇతిర్యతే ।

-(ర.సు.II-109-110)

అర్థం : యత్ (తు), ప్రేమానుబంధేన, స్వాతంత్ర్యాత్ = ఏది (=ఎచ్చట) ప్రేమానుబంధంచేత, స్వాతంత్ర్యంచేత; భృదయంగమం, భావ కౌటిల్యం, బద్ధాతి=భృదయాకర్షకమైన, భావకౌటిల్యం (=తెచ్చి వెట్టుకొన్న కోవం) ప్రకటితమవుతుందో; సః, మానః, ఇతి, ఈర్యతే = అది, మానం, అని, చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : ప్రేమబంధంవల్ల, లేదా స్వాతంత్ర్యంవల్ల భృదయాకర్షకమైన భావకౌటిల్యం చూపటం ‘మానం’ అవుతుంది.

ఉదా : ముంచ కోవ మనిమిత్తకోవనే

సంధ్యయా వ్రణమితోఽస్మి నాన్యయా ।

కిం నవేత్సి నహధర్మచారిణం

చక్రవాక నమన్వత్తి మాత్యనః ॥ (కు.సం.VIII-51)

— (పరమేశ్వరుడు పార్వతీదేవితో) కారణంలేకనే కోపించే ఓ చెలీ! సంధ్యవలన నమస్కరింపబడివాను; వేరు పనిత చేతకాదు. నీవిభుడు చక్ర వాకముతో సరి అయిన అవస్థను పొందిఉండటం చూడకున్నావేమి?

టీక : ఖండితనాయకా విషయంలో మాన ప్రస్తావన వచ్చింది. అచ్చటి మానం, ప్రియావరాధంవల్ల జనించినది. ఇచ్చట అవరాధంలేదు. ఇది తెచ్చిపెట్టుకొన్న మానం మాత్రమే. శారదాతనయుడు 'మానము'ను ఇట్లా వివరించినాడు :

మనోరథనిరోధమునకు 'మాన'మని అర్థం. మా=వలదు; న=వద్దు అని రెండుసార్లు మనోరథమునకు, రోధము=అడ్డు కలిగించటం ఉంటుంది కాబట్టి మానం అని వ్యవహారం. స్త్రీపురుషులకు మానం రెండు విధాలు - ఈర్ష్యా మానం, ప్రణయమానం. ప్రణయమానం ప్రియునిచేత మానీతం, అంటే ఇష్టంగా సంభావితం అవుతుంది. ఈర్ష్యామానం పురుషులకు వర్ణించటం ఉచితంకాదు. (భా.ప్ర.IV-23-26).

(iii) ప్రణయం :

మూలం : బాహ్యంతరోపచారైః యత్ ప్రేమమానోపకల్పితైః ॥

. బద్ధాతి భావ విస్రంభం సోఽయం ప్రణయ ఉచ్యతే ।

-(ర.సు.II-110-111)

అర్థం : మాన-ఉపకల్పితైః, బాహ్య-అంతర-ఉపచారైః =మానంచేత కల్పితమైన, బాహ్య ఉపచారాలచేత అంతర ఉపచారాలచేత; యత్, భావ విస్రంభం, బద్ధాతి, అయం, సః, ప్రణయః, ఉచ్యతే =ఏది, భావవిస్రంభం (=విశ్వాసం) కలిగిస్తుందో, ఆ, ఇది, ప్రణయం (అని) చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : మానంచేత కల్పితమైన బాహ్య-ఉపచారాలు వేరేవిధంగా కన్పట్టినా, అంతర- ఉపచారాలలో సాన్నిహిత్యం చూవటం 'ప్రణయం' అవుతుంది.

ఉదా : కాంచ్యాగాఢతరావ బద్ధవననప్రాంతా కిమర్థం పునః
మృగాక్షీ స్వపీఠీతి తత్పరిజనం స్వేరం ప్రియే పృచ్ఛతి ।
మాతస్సుప్తి మపీహ లుంవతి మమేత్యారోపిత క్రోధయా
పర్యస్య స్వపనచ్ఛలేన శయనే దత్తోఽవకాశస్తయా ॥

-(అమరుకావ్యం-20)

— “మీచెలి మొలనూలితో చీరనుగట్టిగా దిగించి ఏల నిద్రిస్తున్నది?” అని నాయకుడు ప్రియురాలి పరిజనాన్ని ప్రశ్నించగా, విని, నాయిక “ఇచ్చ

టను అయినా నిద్రపోనీయరేమమ్మా?” అంటూ నిదురమత్తు నెపంతో ఒక ప్రక్కకు ఒత్తిగిలివరుండి, శయనార్థం ప్రియునకు కొంతచోటు ఇచ్చింది.

టీక : ప్రేయసీ ప్రియుల ప్రేమ బాహ్య-అభ్యంతరోపచారవిశేషాలచేత ప్రకర్షమవుతుంది; కాని, మానప్రకర్షవలన ప్రేమాస్వాదం కషాయిత మవుతుంది. ఇరువురకు నమానమైన ప్రణయమున్నప్పుడు మానప్రసాదనం సులభమవుతుంది. అభీష్టసంగమలాభానికై, ప్రియ, ఈర్ష్యవిడనాడి ప్రసన్న కాగలడు; ఇంక ప్రియుడు సంగమార్థి కావున వెంటనే ప్రియాప్రసాదనం చేయగలడు (భా.ప్ర.IV-26-30).

(iv) స్నేహం :

మూలం : విస్రంభే పరమాం కాష్ఠా మారూఢే దర్శనాదిభిః ॥

యత్ర ద్రవ త్యంతరంగం స స్నేహ ఇతి కథ్యతే ।

స త్రేధా కథ్యతే ప్రౌఢ-మధ్య-మందవిభేదతః ॥

-(ర.సు.II-111-12)

అర్థం : దర్శనాదిభిః, విస్రంభే, పరమాంకాష్ఠాం, అరూఢే =దర్శనాదులచేత, విస్రంభం (=స్నేహం=నమ్మకం) పరాకాష్ఠ, చెంది; యత్ర, అంతరంగం, ద్రవతి, సః, స్నేహః, ఇతి, కథ్యతే=ఎచ్చట (=దేనిచేత), అంతరంగం (=మనస్సు), కరుగుతుందో, అది, స్నేహం, అని, చెప్పబడుతున్నది.

సః, ప్రౌఢ-మధ్య-మంద, విభేదతః, త్రేధా, కథ్యతే=అది (=స్నేహం), ప్రౌఢం, మధ్యమం- మందం, అనే భేదాలచేత, మూడు విధాలు (అని), చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : దర్శన-స్పర్శాదులచేత విస్రంభం పరమావధిని పొందగా, మనస్సు ద్రవించటం 'స్నేహం' అవుతుంది. ఇది ప్రౌఢ-మధ్య-మంద భేదాలచేత మూడువిధాలు.

ఉదా : స్వర్ణవలని స్నేహం : అమరుకావ్యంలోని “గాఢాలింగన వామనీ కృత . . .” అనే 35 వ శ్లోకం.

స్నేహభేదాలు :

మూలం : ప్రవాసాదిభి రజ్ఞాత చిత్తవృత్తా న్రియే జనే

ఇతర క్లేశకారీ యః స ప్రౌఢ స్నేహ ఉచ్యతే ॥

ఇతరానుభవాషేక్షాం సహతే యః స మధ్యమః ।
 ద్వయో రేకత్ర మానాదౌ తమన్యత్ర కరోతి యః ॥
 నైవోషేక్షాం న చాషేక్షాం స స్నేహో మంద ఉచ్యతే ।

-(ర.సు.II-113-115)

అర్థం : ప్రవాసాదిభిః = ప్రవాసంమున్నగువాటివల్ల; ప్రియే, జనే, అజ్ఞాత చిత్తవృత్తౌ = ప్రియ, జనుల, చిత్తవృత్తి తెలియకపోవటం చేత; యః, ఇతర క్లేశ కారీ, సః, ప్రౌఢ స్నేహం, ఉచ్యతే = ఏది, రెండవవారికి, క్లేశం కలిగిస్తుందో, అది, ప్రౌఢస్నేహం (అని) చెప్పబడుతున్నది.

యః, ఇతర-అనుభవ-అషేక్షాం, సహతే, సః, మధ్యమః = ఏది, (ప్రియుని యొక్క) ఇతర స్త్రీతోడి అనుభవాషేక్షను, సహిస్తుందో, అది, మధ్యమ (స్నేహం) (అవుతుంది).

ద్వయోః = ఇరువురిలో; ఏకన్యమానాదౌ = ఒకరియొక్క మానాదులలో; తమ్, అన్యత్ర, నైవ, ఉషేక్షాం, న(చ)-అషేక్షాం, కరోతి = ఇతరులయందు, ఉషేక్షనుకాని, అషేక్షనుకాని, కలిగించదో; సః, మందస్నేహః, ఉచ్యతే = అది, మందస్నేహం (అని), చెప్పబడుతున్నది.

తాత్పర్యం : 1) ప్రవాసంమున్నగు వానివల్ల దూరదేశంలో ఉన్న ప్రియుని లేదా ప్రియురాలి చిత్తవృత్తి తెలియకపోవటంచేత ప్రియురాలు లేదా ప్రియుడు క్లేశపడితే, అది 'ప్రౌఢస్నేహం' అవుతుంది.

2) ఏది ప్రియునికిగల ఇతర స్త్రీ-అనుభవాషేక్షను సహిస్తుందో, అది 'మధ్యమస్నేహం'.

3) ప్రేయసీ ప్రియులిరువురిలో ఒకరి యొక్క మానాదుల విషయంలో రెండవారికి ఉషేక్షకానీ, అషేక్షకానీ ఉండదో అది 'మందస్నేహం' అవుతుంది.

ఉదా : ప్రౌఢస్నేహం : మేఘదూతం. 2 వ సర్గలోని "వీతస్మిన్నాం కుశలిన . . ." అనే శ్లోకం.

మందస్నేహం :

మన్యే ప్రియాప్యతమనా న్తస్యాః ప్రణిపాతలంఘనం నేవామ్ ।
 ఏవం హి ప్రణయవతీ సా శక్య ముషేక్షితుం కలితా ॥

-(మా.అ.మి-III-)

— మాలవికపట్ల అనురాగంకల నేను, ఇరావతి నా నమస్కారాన్ని తిరస్కరించి పోవటాన్ని నాకు అనుకూలంగానే భావిస్తున్నాను; ఇందువల్ల ఇరావతిని ఉవేక్షించటానికి వీలువడుతుంది (కోపించిన ఇరావతిమీద, రాజునకు అవేక్షకానీ, ఉవేక్షకానీ లేదు).

టీక : శారదా తనయుడు, తొలుత, సింగభూపాలాదులవలెనే స్నేహాన్ని, స్నేహభేదాలను వివరించినాడు (భా.ప్ర.IV-31-41)--

మనస్సునకు కలిగే ద్రవీభావం ఆర్ద్రత; ఇది విషయములందలి మమతాభిమానం. “ఇది నాది. ఇది నాకు” అనే మమత్వమే ఆ ఆర్ద్రత. ఇది భయావసానాత్మకం, శంకావసానాత్మకం. శంకాభయాలుంటే మమత్వముదయింపదు. ఇట్టి ఈ మమత్వానికి స్నేహమని వ్యవహారం. మనస్సునకు కలిగే ద్రవం రెండు విధాల ఉంటుంది. దర్శనంవల్ల కలిగే ద్రవం, స్పర్శనంవల్ల కలిగే ద్రవం అని. వహ్నిసంస్పర్శంతో లక్ష్మ వలె ద్రవించటం, చంద్ర దర్శనంతో చంద్రకాంతమాణిక్యంవలె ద్రవించటం ఇందుకు నిదర్శనం. సర్వావస్థలలో మానసమయిన ఈ ఆర్ద్రతయొక్క శిశిరత్వం పైవిధంగా గ్రాహ్యం.

ఆ స్నేహం రెండు విధాలు : కృత్రిమస్నేహం, అకృత్రిమ స్నేహం; కృత్రిమ స్నేహం సోపాధికం, అకృత్రిమస్నేహం నిరుపాధికం. ఉపాధినశిస్తే తజ్జన్యమైనది నశిస్తుంది. అకృత్రిమ మయిన స్వభావజన్యమైన స్నేహం యావద్ద్రవ్యభావిగా ఉంటుంది. ఆ ద్రవ్యమెంతవఱకుంటుందో అది అంత వఱకు ఉంటుంది. కృతకస్నేహమందు ఆ యా విక్రియాన్వేషణరూప మయిన శంక ఉదయిస్తుంది. అకృత్రిమమయిన స్నేహంలో ఆయా విషయాల ప్రమాదంవల్ల భయం కలుగుతూ ఉంటుంది.

ఆ స్నేహ మొకచో ఏకాశ్రయంగా ఉంటుంది. వేరొకచో ఉభయాశ్రయంగా ఉంటుంది. తిర్యగాదులతో అది ఏకాశ్రయం, మర్త్యాదులలో అది ఉభయాశ్రయం. ఆయా స్థలములందు స్నేహరీతులు ఆశ్రయంవల్ల సంస్కారవిశేషంవల్ల కలగటం ఉన్నది. ఏకాశ్రయస్నేహం సంస్కారవిశేషంవల్ల కలగటం, ఉభయాశ్రయస్నేహం హేతువిశేషంవల్ల కలగటం గ్రాహ్యం. ఇట్లా కృత్రిమాకృత్రిమ స్నేహస్వరూపం, తదాశ్రయం నిరూపితమయింది.

ఆ స్నేహం ప్రౌఢం మధ్యం మందం అని మూడు విధాలు. ప్రియుడు విదేశగతుడయినా, గతించినా, దుర్బలు డయినా ప్రతివేగి అయినా స్నేహం కలవారికి క్లేశకారిఅయ్యే స్నేహం ప్రౌఢస్నేహం. ఆయా వియోగజన్య మయిన

దుఃఖం ప్రతియోగివిధానమున అనుభవించిన పిమ్మట ఆ స్నేహం తగ్గిపోతే అది మధ్యస్నేహం. తత్సమయంలో వ్యసనాపత్తి మాత్రంగా ఉండే స్నేహం మందస్నేహమవుతుంది.

పై వివరణ శృంగారవరంగానే ఉన్నది. ఇంక తరువాతి సర్వసామాన్య స్నేహమును గూర్చి క్రిందివిధంగా వివరించినాడు (భా.ప్ర.IV-41-46)–

స్నేహం మూడు విధాలు : స్థిరం, గత్వరం నశ్వరం. ఉత్తమునందు స్థిరం; స్నేహం స్థిరంగా ఉంటుంది. మధ్యమునందు గత్వరం; గతి స్వభావమున ఉంటుంది. నీచునందు నశ్వరం; నాశస్వభావంలో ఉంటుంది. స్థిరాది స్నేహాలు ఉత్తమాదులందు తత్తత్కార్యవశాన ఉంటాయి.

ఉత్తమునందు స్నేహం వృద్ధిపొందుతుంది; ఉపకారం అపేక్షించదు. ఉత్తముడు తానొనరించిన ఉపకారాన్ని గుర్తించదు. ఇట్టిది స్థిరస్నేహం. మధ్యమునందలి గత్వరస్నేహం బహువకారప్రభవం. ఇతరులు నానావిధములైన ఉపకారాలనుచేయగా మధ్యముడిట్టి స్నేహం కలవాడవుతాడు. ఇది గత్వరం; కొంతగా ఉపకారాల వల్ల వృద్ధి పొందుతుంది. కాన గత్వరం. నీచు నందలి నశ్వరస్నేహం దోషశ్రవణ మాత్రాన సామనన్యం విడనాడి ప్రాతికూల్యమునందు ప్రవర్తిస్తుంది; అది నశ్వరస్నేహం. నీచాదులలో ఇది సామాన్యం; అస్థిరం. ఉత్తముని యందు స్థిరం. ఈవిధంగానే పుత్రీకలత్రాదులలో పిత్రాదులలో పరిశీలించదగును.

(v) రాగం :

మూలం : దుఃఖమవ్యధికం చిత్తే సుఖత్వేనైవ రజ్యతే ॥

యేన స్నేహ ప్రకర్షణ స రాగ ఇతి గీయతే ।

కుసుంభ నీలీ మాంజిష్ఠ రాగభేదేన సః త్రిధా ॥

-(ర.సు.II-115-116)

అర్థం : యేన, స్నేహప్రకర్షణ, దుఃఖం, అధికం అపి, చిత్తే, సుఖత్వేన-
ఏవ, రజ్యతే=ఏ, స్నేహంయొక్క ఆధిక్యంచేత, దుఃఖం, అధికంగాఉన్నప్పటికీ,
మనస్సులో, సుఖరూపంగానే, భాసిస్తుందో; సః, రాగః, ఇతి, గీయతే=అది
(=స్నేహం), రాగం, అని, చెప్పబడుతున్నది.

సః=అది (=రాగం); కుసుంభా-నీలీ-మాంజిష్ఠరాగ భేదేన, త్రిధా=కుసుంభం,
నీలం (=నీలి), మాంజిష్ఠం అనే భేదాల చేత మూడువిధాలు.

తాత్పర్యం : స్నేహాయొక్క అధిక్యంచేత, అధికమైన దుఃఖంకూడా నుఖంగామారి రంజింపజేస్తే, అది 'రాగం' అవుతుంది. కుసుంభ-నీల-మాంజిష్ఠ భేదాలచేత రాగం మువ్విధాలు.

రాగభేదాలు :

మూలం : కుసుంభరాగః స జ్ఞేయో య శ్చిత్తే సజ్జతి క్షణాత్ ।

అతి ప్రకాశమానోఽపి క్షణాదేవ విసశ్యతి ॥

నీలరాగస్తు యః సక్తో నాపైతి న చ దీవ్యతే ।

అచిరేణైవ సంసక్త శ్చిరాదపి న నశ్యతి ॥

అతీవ శోభతే యోఽసౌ మాంజిష్ఠో రాగ ఉచ్యతే ।

-(ర.సు.II-117-119)

అర్థం : యః, చిత్తే, క్షణాత్, సజ్జతి=ఏది(=ఏరాగం), మనస్సులో, క్షణ కాలంలోనే హత్తుకొంటుందో; అతి ప్రకాశమానః అపి, క్షణాత్ ఏవ, విసశ్యతి=(అట్లా హత్తుకొన్నరాగం) అధికంగా ప్రకాశించేది అయినప్పటికీ, (ఎట్లా క్షణంలో హత్తుకొన్నదో అట్లాగే) క్షణంలో నశించిపోతుందో; సః, కుసుంభ రాగః, జ్ఞేయః=అది(=ఆరాగం) కుసుంభరాగం (అని), తెలియవలె.

యః, సక్తః=ఏది(=ఏరాగం), మనస్సులో హత్తుకొన్నప్పటికీ; న-అపైతి, న(చ) దీవ్యతే =మారిపోకుండా, ప్రకాశించకుండా అట్లాగే ఉంటుందో; నీల రాగం(తు) =(అది) 'నీలరాగం' (అవుతుంది).

యః=ఏది(=ఏరాగం); అచిరేణ-ఏవ, సంసక్తః, చిరాత్-అపి, న నశ్యతి=వేగంగానే, మనస్సులో హత్తుకొన్నదై, ఎప్పటికీ, నశించకుండా ఉంటుందో; అతీవ, శోభతే=(అంతేకాదు) అధికంగా, శోభిస్తూ ఉంటుందో; అసౌ, మాంజిష్ఠః, రాగః, ఉచ్యతే=అది, మాంజిష్ఠ, రాగం (అని) చెప్పబడు తున్నది.

తాత్పర్యం : 1) క్షణకాలంలోనే మనస్సులో హత్తుకొని, క్షణకాలంలోనే నశించేది 'కుసుంభరాగం'.

2) మనస్సులో హత్తుకొన్నప్పటికీ, అది నశించదు, ప్రకాశించదు-ఇటు వంటిది నీలరాగం.

3) వేగంగా మనస్సులో హత్తుకొని, ఎప్పటికీ నశించనిది, అధికంగా ప్రకాశించేది మాంజిష్ఠరాగం.

టీక : బహుజనవల్లి సీతారామాచార్యులవారు, శబ్దరత్నాకరంలో, మంజిష్ఠా-కుసుంభ- నీలీరాగాలను పూర్వరాగభేదాలుగా వివరించినారు :

పూర్వరాగము : శ్రవణమువలనఁగాని, దర్శనమువలనఁగాని పరస్పరము వృద్ధిఁ బొందిన యనురాగముగల నాయికానాయకులకు అయోగమునందుఁ గలిగెడు దశావిశేషము. ఇది త్రివిధము- నీలీరాగము, కుసుంభరాగము, మంజిష్ఠారాగము.

కుసుంభరాగము : బయటికి మాత్రము విశేషముగాఁ గనఁబడి లోపల బొత్తిగా లేని అనురాగము.

నీలీరాగము : బయటికి విశేషముగా కనఁబడక లోపల నెన్నటికి వీడకుం డెడు గాఢానురాగము.

మంజిష్ఠారాగము : బయటికి విశేషముగా కనబడుచు లోపలను ఎప్పటికి వీడకుండెడు గాఢానురాగము.

న్నేహమే గుణ-ద్రవ్య-దేశ-కాలాదివిశేషాలవల్ల పృథయమున రాజితమైతే, చిత్తమున దీపితమైతే రాగం అనేపేరు కలదవుతుంది. సుఖదుఃఖాత్మకంగా ఉన్న భోగ్యమును సుఖంగానే అభిమానిస్తే అది, రాగమని వ్యవహృతమవుతుంది. విషయరూపంగా నాయికా నాయకులను ఇదిరంజింప జేస్తుంది కావున ఇది రాగమవుతుంది.

రాగౌవమ్యమున రాగం మూడు విధాలు - నీలీరాగం, కుసుంభరాగం, మంజిష్ఠారాగం. నీలీరాగం-క్షాలిత మయిననుపోదు; అయినను శోభింపదు - ఇట్టిది నీలీరాగం. కుసుంభరాగం - క్షాలితమయినపోతుంది; త్వరగా పోతుంది; కంటి కది శోభగా కన్పిస్తుంది. మంజిష్ఠారాగం- అత్యంతం శోభాయమానంగా ఉంటుంది. క్షాలితమయినాపోదు. వీనిలో మంజిష్ఠారాగం జ్యేష్ఠం, నీలీరాగం మధ్యమం, కుసుంభరాగ మధమం. ఈ నీల్యాదిరాగాల సామ్యంతో రతిరాగస్వరూపాలను గుర్తింపవచ్చు (భా.ప్ర.IV-46-52).

ఉదా : నీలీరాగం :

యదైవ పూర్వ జననే శరీరం
సా దక్ష రోషాత్పుదతీ నసర్వ ।

తదాప్రభృత్యేవ విముక్తనంగః

వతిః వశూనా మవరిగ్రహోఽభూత్ ॥

-(కు.వం.I-53)

— పూర్వజన్మమునందు సతీదేవి, దక్షుని మీది కోపంతో శరీరం విడిచిపెట్టి (=మరణించి) నది మొదలు శివుడు ఎట్టి అసక్తియులేనివాడై అవివాహితుడుగా ఉన్నాడు.

మాంజిష్ఠరాగం :

అద్వైతం సుఖదుఃఖయో రనుగతం సర్వాస్వపస్థాసు యత్
విశ్రామో హృదయస్య యత్ర జరసా యస్మి న్నహోర్యో రసః ।
కాలేనావరణాత్యయాత్పరేణతే యత్ సేహ సారే స్థితం
భద్రం తస్య సుమానుషస్య కథమప్యేకం హి తత్పార్థ్యతే ॥

-(ఉ.రా.I-32)

— సుఖ-దుఃఖాది భేద భావంలేనిది, అన్ని అవస్థలయందు వీడకుండేది, మనస్సునకు విశ్రాంతిస్థానమైనది, ముసలితనంలో కూడా నశింపని ప్రేమ కలది, కాలాన్ని అనుసరించి ఆటంకంపోవటంవల్ల పరిణతమయిన ప్రేమసారంతో ఉన్నది— ఇట్టి సుమానుషభద్రమయిన దాంవత్యం ఒక్కటే ప్రార్థింపదగినది.

(తన ఒడిలో ఆదమరచి నిద్రిస్తున్న సీతను చూస్తూ రాముడు చెప్పిన మాటలు).

(vi) అనురాగం :

· రాగ ఏవ స్వసంవేద్యదశాం ప్రాప్య ప్రకాశితః ॥ 119

యావ దాశ్రయవృత్తిశ్చే దనురాగ ఇతిరితః ।

-(ర.సు.II-119-20)

అర్థం : రాగః ఏవ = ఆ రాగమే; స్వసంవేద్యదశాం ప్రాప్య ప్రకాశితః = స్వసంవేద్యదశను (=సుస్పష్టమయిన దశను) పొంది ప్రకాశిస్తుందో; యావత్, ఆశ్రయవృత్తిః, చేత్ = ఆశ్రయవ్యాపారం ఉండు నంతవరకు, ఉంటుందో (అది); అనురాగః, ఇతి, ఈరితః = అనురాగం, అని, చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : సుస్పష్టమయిన దశనుపొందిన రాగమే అనురాగం అనబడు తుంది; ఇది ఆశ్రయం ఉన్నంతవరకు ఉంటుంది.

ఉదా : అశ్రాంత కంటకోద్రమ
మనవరత స్వేద మవిరతోత్కంపమ్ ।
అనిశముకులితాపాంగం
మిథునం కలయామి తదవినాభూతమ్ ॥

-(ర.సు.పుట 470)

— ఎడతెగని పులకలు, స్వేదం, అధికమైన కంపం కలది, అనిశం ముకుళించిన అపాంగాలు కలది, అవినాభావ సంబంధం కలది - ఇట్టి మిథునమును ధ్యానిస్తాను.

రాగమవిచ్ఛిన్నంగా అనువృత్తమయితే అది అనురాగ మవుతుంది. అనురూపమగు రాగం కావున అనురాగమనే నిర్ణయం యుక్తం. అనురాగం యువభావుల అన్యోన్యరక్తిమ. సామాన్యంగా ఇది స్వసంవేద్యం, అనుభవైకగమ్యం. గౌణవృత్తి నాశ్రయించి ఈ అనురాగవదాన్ని అన్యములందు కూడా ఉపయోగిస్తారు. ముఖ్యవృత్తి ననుసరించి తరుణీ తరుణుల అన్యోన్యరక్తిమనే ఈ వదంతో చెప్పదగును (భా.ప్ర.IV-52-55).

2. హాసం

మూలం : పరచేష్టానుకరణ కుహ కాసంబద్ధప్రలాప
పౌరోభాగ్య మౌర్ఖ్యాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే.
తమభినయేత్ పూర్వోక్తైః హాసితాదిభిః అనుభావైః.
భవతి చాత్ర శ్లోకః-
పరచేష్టానుకరణా ద్ధాసః సముపజాయతే ।
స్మితహాసాతిహాసితై రభినేయః స పండితైః ॥ 10

-(నా.శా.VII-10+ముందరిగద్య)

అర్థం : పరచేష్ట-అనుకరణ, కుహక, అసంబద్ధప్రలాప-పౌరోభాగ్య-మౌర్ఖ్య-అదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే = పరులచేష్టలను అనుకరించటం, కుహకం (=వంచన లేదా మోసం, చిన్నపిల్లల చక్కిలిగింతలు), అసంబద్ధ ప్రలాపం, పౌరోభాగ్యం (=దోషాలను ఎన్నటం), మూర్ఖత్వం, మున్నగు, విభావాలవల్ల, (హాసం) జనిస్తుంది.

తమ్, పూర్వోక్తైః, హాసిత-అదిభిః, అనుభావైః, అభినయేత్ = దానిని (=హాసమును), పూర్వం (=హాస్యరస సందర్భంలో) చెప్పిన హాసితం మున్నగు, అనుభావాలచేత అభినయించవలె.

తాత్పర్యం : విభావాలు : పరులచేష్టలను అనుకరించటం, కుహకం, అనం బద్ధ ప్రలాపం, దోషాలనువిన్నటం, మూర్ఖత్వం, మున్నగునవి.

అనుభావాలు : స్మితం, హాసితం, విహాసితం, ఉవహాసితం, అవహాసితం, అతిహాసితం. (ఇవి హాస్యరససందర్భంలో వివరింపబడగలవు).

ఇచ్చట ఒక శ్లోకం కలదు : పరచేష్టానుకరణంవల్ల హాసం జనిస్తుంది. స్మిత-హాస- అతిహాసితములతో దీనిని పండితులు అభినయించవలెను.

టీక : ర.సు.లో హాసం ఇట్లా వివరింపబడింది :

మూలం : భాషణాకృతి వేషాణాం క్రియాయాశ్చ వికారతః ॥

తౌల్యాదేశ్య పరస్థానా మేషానుకృతే రపి ।

వికార శ్చేతసో హాసః తత్ర చేష్టా స్పృమీరితాః ॥

దృష్టే ర్వికాసో నాసోష్ణకపోఽస్పందనాదయః ।

-(ర.సు.II-121-23)

తాత్పర్యం : పరుల భాషణాలు, ఆకారాలు, వేషాలు, చేష్టలు, తౌల్యం - వీటియందున్న వికారాలవల్ల లేదా వీటిని అనుకరించటంవల్ల, మనస్సునకు కలిగే వికారం 'హాసం' అవుతుంది. ఇందలి చేష్టలు - దృష్టి వికాసం, ముక్కు-పెదవులు-చెక్కిళ్ళు స్పందించటం మున్నగునవి.

టీక : “వాగంగాది వికారదర్శనజన్మా వికాసాభ్యో హాసః” అని జగన్నాథ పండితుడు - వాక్కులు, శరీరమున్నగువాని వికారాలను చూడటం చేత కలిగే (మనో) వికాసం 'హాసం'. సింగభూపాలాదులు చెప్పిన 'మనోవికారం' కంటే జగన్నాథుడు చెప్పిన 'మనోవికాసం' అనేది సమంజసంగా ఉన్నది; 'మంచినవ్వు' అరోగ్యకరమంటారు కదా!

సింగభూపాలుడు ఆయా వికారాలను ఇట్లా వివరించినాడు.

భాషణ వికారం : అనంబద్ధ ప్రలాపం

ఆకార వికారం : మిక్కిలి పొట్టిగా ఉండటం, వెలికి వచ్చిన పొరవళ్ళు మొ.

వేషవికారం : విరుద్ధమైన అలంకారకల్పన

క్రియావికారం : వికటగమనం మొ.

దీనికి ఉదాహరణలు కైశికీవృత్తిభేదం, శుద్ధహాస్యజం అయిన 'నర్మ' వివరణనుందున్నవి.

3. శోకం

మూలం : ఇష్టజనవియోగ విభవనాశ వధ బంధ దుఃఖానుభవ

నాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే. తస్యా

అస్రపాత పరిదేవిత విలపిత వైవర్ణ్య స్వరభేద

స్రస్రగాత్రతా భూమిపతన సస్వనరుది తాక్రందిత

దీర్ఘవిశ్వసిత జడతోన్మాద మోహ మర

ణాదిభిః అనుభావై రభినయః ప్రయోక్తవ్యః.

రుదిత మత్ర త్రివిధమ్ - అనందజ-మార్తిజ -

మీర్వా సముద్భవం చేతి.

భవంతి చాత్రార్యా -

[అనందేర్వార్తికృతం త్రివిధం రుదితం సదాబుధైః జ్ఞేయమ్ ।

తస్య త్వభినయయోగా నిభావగతితః ప్రవక్ష్యామి ॥]

హర్షోత్పల్ల కపోలం సానుస్మరణా దపాంగవిస్పతాస్రమ్ ।

రోమాంచగాత్ర మనిభృత మానందపముద్భవం భవతి ॥

సర్వాప్తవిముక్తాస్రం సస్వన మస్వప్తగాత్రగతిచేష్టమ్ ।

భూమినిపాత నివర్తిత విలపిత మిత్యార్తిజం భవతి ॥

ప్రస్ఫురితాన్యకపోలం సశిరఃకంపం తథా సనిఃశ్వాసమ్ ।

భ్రుకుటీ-కటాక్ష కుటిలం స్త్రీణా మీర్వాకృతం భవతి ॥

స్త్రీనీచప్రకృతిష్యేష శోకో వ్యసనసంభవః ।

ధైర్యేతోత్తమమధ్యానాం నీచానాం రుదితేన చ ॥

-(నా.శ.VII-11-14+ముందరి గద్య)

అర్థం : ఇష్టజనవియోగ, విభవనాశ, వధ, బంధ, దుఃఖ-అనుభవన, ఆదిభిః=ఇష్టజనుల వియోగం (=మరణం), విభవనాశం, వధ, బంధనం, దుఃఖానుభూతి మున్నగు, విభావైః, సముత్పద్యతే=విభావాలవల్ల, (శోకం) ఉత్పన్నమవుతుంది.

అస్రపాత, పరిదేవిత, విలపిత, వైవర్ణ్య, స్వరభేద, స్రస్రగాత్రతా, భూమి పతన, సస్వనరుదిత, అక్రందిత, దీర్ఘవిశ్వసిత, జడత-ఉన్మాద, మోహ, మరణ-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్యా, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః =కన్నీరు కార్చటం, పరిదేవనం (=దుఃఖంతో మాటాడం), విలపించటం (=దీనా లాపాలాడటం), వైవర్ణ్యం (=వెలవెల బారటం), స్వరభేదం (=కంఠంమా

రటం), అంగాలు జారిపోవటం, భూమిమీదపడటం, వెద్దవెట్టున ఏడ్వటం, ఆక్రందనచేయటం, దీర్ఘంగానిశ్శ్వాసించటం, జడత్వం, ఉన్మాదం, మరణం—వీటిని, దాని (=శోకం) యొక్క అభినయాలుగా ప్రయోగింపవలె.

అత్ర, రుదితం, త్రివిధమ్, ఆనందజం, ఆర్తిజం, ఈర్వాసముద్భం (చ) ఇతి=ఇందు, రుదితం, మూడువిధాలు - ఆనందంవల్ల పుట్టినది, ఆర్తివల్ల పుట్టినది, ఈర్వవల్ల జనించినది, అని.

అత్ర, ఆర్యాః, భవంతి(చ) =ఈ సందర్భంలో, కొన్ని ఆర్యులు కలవు.

[ఆనంద-ఈర్వ-ఆర్తికృతం, రుదితం, త్రివిధం, సదా, బుద్ధైః, జ్ఞేయం =ఆనందకృతం, ఈర్వాకృతం, ఆర్తికృతం (ఇట్లా), రుదితం, మూడువిధాలు (అని), ఎల్లప్పుడు, బుధులు, గ్రహించవలె; తస్య(తు), అభినయయోగాన్, విభావగతితః, ప్రవక్ష్యామి=దాని (=రుదితం) యొక్క అభినయ విధానాన్ని, విభావపూర్వకంగా, చెబుతాను.]

హర్ష-ఉత్పల్లకపోలం, సానుస్మరణాత్-అపాంగ విస్మత-అస్రం, రోమాంచ గాత్రం, అనిభృతం, ఆనందసముద్భవం, భవతి=హర్షంచేత వికసించిన కపోతాలు, పూర్వస్మరణంతో కూడిన వాక్యాలు, కడకన్నులనుంచి జారే అశ్రువులు (=ఆనందబాష్పాలు), మరలమరల రోమాంచం (-వీనితో కూడిన రుదితం), ఆనందంవల్ల పుట్టినది, అవుతుంది.

సర్వాప్తవిముక్త-అస్రం, సన్వనం, అన్వస్థగాత్ర - గతి - చేష్టం, భూమి నిపాత, నివర్తిత, విలపితం, ఇతి, ఆర్తిజం, భవతి=అధికంగా కన్నీళ్ళుకారటం, ధ్వనితోకూడి ఉండటం, శరీరం- గతి-చేష్టలు అన్వస్థాలుకావటం, క్రిందపడి దొర్లుతూ విలపించటం అని (-వీటితో కూడిన రుదితం), ఆర్తిజం, అవుతుంది.

ప్రస్తురిత-ఓష్ఠకపోలం, సశిరఃకంఠం, (తథా) సనిశ్వాసం, భ్రుకుటే కటాక్ష కుటిలం, స్త్రీణాం, ఈర్వాకృతం, భవతి=పెదవులు కపోలాలు బాగా చలించటం, శిరస్సు కంపించటం, నిశ్వాసాలధికం కావటం, భౌమముడులు కటాక్షాలు కుటిలాలు కావటం (-వీటితో కూడిన), స్త్రీల (యొక్క రుదితం), ఈర్వాకృతం, అవుతుంది.

వీష, శోకః, స్త్రీ-నీచ ప్రకృతిషు వ్యవసనంభవః; ధైర్యేణ-ఉత్తమ మధ్యానాం, నీచానాం, రుదితేన(చ) =ఈశోకం, స్త్రీలయందు నీచప్రకృతుల

యందు, వ్యసనం (=ఆవద) వలన, సంభవిస్తుంది; శోకసమయంలో ఉత్తమ-మధ్యమ ప్రకృతులు ధైర్యంతో, నీచ ప్రకృతులు రుదితంతో ఉంటారు.

తాత్పర్యం : విభావాలు : ఇష్టజనుల వియోగం, విభవనాశం, వధ, బంధనం, దుఃఖప్రాప్తి మున్నగునవి.

అనుభావాలు : అనప్రాతం, వరిదేవనం, విలపనం, వైవర్ణ్యం, స్వర భంగం, స్రస్థగాత్రత, భూమిపతనం, సస్వనరోదనం, ఆక్రందనం, దీర్ఘనిశ్వాసాలు, జడత, ఉన్మాదం, మోహం, మరణం మున్నగునవి.

రోదనం మూడు విధాలు : ఆనందజం, ఆర్తిజం, ఈర్ష్యాసముద్భవం.

ఈ సందర్భంలో కొన్ని ఆర్యాలు కలవు :

[ఆనందకృతం, ఈర్ష్యాకృతం, ఆర్తికృతం అని రుదితం మూడువిధాలు...]

హర్షోత్పల్ల కపోలాలు, సానుస్మరణ వాక్యాలు, అపొంగ విస్మతానం, అనిభృతరోమాంచగాత్రం - ఇవి ఆనందజరుదితం యొక్క చేష్టలు.

వర్షావృషిముక్తానం, సస్వనరోదనం, అస్వస్థగాత్ర-గతి-చేష్టలు, భూమి మీద పడిదొర్లుతూ విలపించటం - ఇవి ఆర్తిజరుదితమందలి చేష్టలు.

ఓష్ణ-కపోలాలు బాగా ఆదరటం, శిరం కంపించటం, నిశ్వాసాలు, భ్రుకుటీ కటాక్షాలు కుటీలంకావటం - ఇవి స్త్రీల ఈర్ష్యాకృతరుదితమందలి చేష్టలు.

వ్యసనసంభవమైన శోకం స్త్రీలయందు, నీచప్రకృతులయందు వ్యక్తమవుతుంది. శోకసమయంలో ఉత్తమ-మధ్యమ ప్రకృతులు ధైర్యంతో ఉంటారు; నీచప్రకృతులు రుదితంతో ఉంటారు.

లీక : “బంధువుల ఆవద, దుర్గతి, ధవనాశం మున్నగు వాటివల్ల ‘చిత్త క్షేభరం’ (=మనస్సు అధికంగా క్షోభించటం) శోకం” (ర.సు.II-139-40). దీనినే ‘చేతోవైక్లబ్యం’ అన్నాడు విశ్వనాథుడు.

పింగభూపాలుడు ఇంకా ఇట్లా వివరించినాడు :

శోకం ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ ప్రకృతులయందు వేర్వేరుగా వ్యక్తమవుతుంది. ఇది ఉత్తమ-మధ్యములందు రెండేసి విధాలు : పరగతం, అత్యగతం. అంటే పరులను అశ్రయించిన విభావాలచేత శోకం కలగటం పరగతం; ఇంక

స్వాశ్రయము (=అత్మగతము) లైన విభావాలచేత ఉత్పన్నమైనది అత్మగతం. ప్రాయశః శౌర్యంచేత అత్మగతం శాంతి పొందుతుంది. గుణాలను ముత్తించటం, లోలోపల రోదించటం ఇందలి చేష్టలు.

ఉదా : పరగతభావం చేత శోకం (ఉత్తమ ప్రకృతి) :

భస్మావశేషంగా ఉన్న మన్మథుని చూసి, హృదయ విదారకంగా దుఃఖిస్తున్న రతీదేవిని చూచిన శివుని మూడవ కన్ను నీళ్ళతో నిండి చల్లారినదట!

అత్మగత విభావంచేత శోకం (ఉత్తమ ప్రకృతి) :

అయి కర్ణ! కర్ణసుభగం వ్రయచ్చ మే
గిర ముద్వమన్నివ మయి స్థిరాం ముదమ్ ।
అనుజై ర్వియుక్త మకృతాప్రియం ప్రియం
వృష సేనవత్సల! విహాయ యాసి మామ్ ॥

-(వేణీ సం. V-14)

— ౬ కర్ణా! నావట్ల ఎక్కువ ప్రేమనుచూపే కర్ణామృతమగు నీమాటను వినిపించు. నేను అనుజాలచేత విడువబడి దుఃఖిస్తున్నాను. నేను నీకు ఎన్నడును అప్రియం చేయలేదుకదా! మీదు మిక్కిలి నీకు ఇష్టమను. ఇట్టి నన్ను నీవు విడిచిపోవటం న్యాయంకాదు (దుర్యోధనుని రుదితం).

2. స్వగతములగు లేదా పరగతములగు విభావాల చేత మధ్యమ ప్రకృతులందు శోకం మరణవర్మంతం ఉంటుంది. ఇందులో, వ్యక్తంకాని రోదనం మున్నగు చేష్టలు ఉంటాయి.

3. సాధారణంగా స్వగతములగు హేతువుల చేతనే స్త్రీలకును, నీచప్రకృతులకును శోకం కలుగుతుంది; ఇది మరణప్రయత్నానధికమై ఉంటుంది. భూమిపై దొర్లటం, రొమ్ముబాదుకొనటం, బావురుమనటం, జాట్టువిర బోసుకొనటం, పడిపోవటం, దిగ్గరగా ఏడ్వటం మున్నగునవి ఇందలి చేష్టలు.

స్త్రీగతముగు శోకం :

అథ సా పునరేవ విహ్వలా, పసుధాలింగవ ధూసరస్తనీ ।

విలలాప వికీర్ణమూర్ధజా, పసుదుఃఖా మివ కుర్వతీ ప్థలీమ్ ॥

-(కు.సం.IV-4)

— పిదప, (రశీదేవి) మూర్ఖులో భూమిపై పడటంచేత ధూళి నిండిన స్తనములు కలదై, జాట్లు విరబోసుకొని, అష్టలమునుకూడా, తనతో సమానంగా దుఃఖింపజేస్తున్నట్లుగా విలపించింది.

4. క్రోధం

మూలం : అధర్షణాక్రూష్ట కలహ వివాద ప్రతికూలాదిభిః
విభావైః సముత్పద్యతే. అస్య వికృష్ట నాసాపుట
ఉద్వృత్త నయన సందష్టోష్ణపుట గండస్థురణాదిభిః
అనుభావై రభినయః ప్రయోక్తవ్యః.
రిపుణో గురుజశ్చైవ ప్రణయి ప్రభవః తథా ।
భృత్యజః కృతకశ్చేతి క్రోధః పంచవిధః స్మృతః ॥
అత్రార్యా భవంతి -

భ్రుకుటీకుటిలోత్కటముఖః సందష్టోష్ణః

స్మృశన్ కరేణకరమ్ ।

కృద్ధః స్వభుజప్రేక్షీ శత్రో నిర్యంత్రణం రుష్యేత్ ॥
కించిదవాఙ్ముఖదృష్టిః సాప్ర స్వేదాపమార్దనపరశ్చ ।
అన్యక్తోల్పణ చేష్టో గురౌ వినయయంత్రితో రుష్యేత్ ॥
అల్పతర ప్రవిచారో వికిరన్నశ్రూణ్యపాంగవిక్షేపైః ।
సభ్రుకుటీ స్ఫురితోష్ణః ప్రణయోపగతాః ప్రియాం రుష్యేత్ ॥
అథ పరిజనేతు రోష-స్తర్థన-విర్భర్ష-నాక్షివిస్తారైః ।
విప్రేక్షణైశ్చ వివిధై రభినేయః క్రూరతారహితః ॥
కారణమవేక్షమాణః ప్రాయేణాయాసశింగసంయుక్తః ।
వీరరసాంతరచారి కార్య కృతకో భవతి కోపః ॥

-(నా.శా.VII-15-20+ముందరిగద్యం)

అర్థం : అధర్షణ, అక్రూష్ట, కలహ, వివాద, ప్రతికూల-అదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే = అధర్షణం (=తిరస్కారం), అక్రూష్టం (=అక్రోశం = కేక), కలహం, వివాదం, ప్రతికూలత మున్నగు, విభావాలవల్ల, (క్రోధం) ఉత్పన్న మవుతుంది.

వికృష్టనాసాపుట, ఉద్వృత్తనయన, సందష్ట-ఓష్ణపుట, గండస్థురణ-అదిభిః, అనుభావైః, అస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = నాసాపుటాలు పెద్దవి కావటం, కనులను పైకిఎత్తిచూడటం, పెదవులను బిగించటం, కపోలాల:

అదరటం మున్నగు, అనుభావాలతో, దీని (=క్రోధం) యొక్క అభినయం చేయాలి.

రిపుజః, గురుజః(చవీవ), వ్రణయి వ్రభవః (తథా), భృత్యజః, కృతకః(చ), ఇతి, క్రోధః, పంచవిధః, స్మృతః=రిపుజం (=శత్రువువల్ల కలిగినది), గురుజం (=గురుజనులవల్ల కలిగినది), వ్రణయివ్రభవం (=ప్రేమ కల వారివల్ల కలిగినది), భృత్యజం (=భృత్యులవల్ల కలిగినది), కృతకం (=తెచ్చి పెట్టుకొన్నది), అని, క్రోధం, అయిదు విధాలు.

అత్ర-ఆర్యాభవంతి =ఈనందర్భంలో కొన్ని ఆర్యులు కలవు.

భ్రుకుటీ కుటీలః, ఉత్కటముఖః, సందప్త-ఓష్ఠః, స్పృశన్ కరేణ కరం=కుటీలమైన భ్రుకుటీ, ఉత్కట (=కుటీలం లేదా మీదికి ఎత్తబడిన) ముఖం, సందప్తమైన (=వై వశ్యతో బిగవట్టబడిన) క్రింది పెదవి, పర స్పరం రాపిడి చెందుతున్న అరచేతులు - కలవాడై; క్రుద్ధః, స్వభుజప్రేక్షీ, శత్రౌ, నిర్యంత్రణం, రుష్యేత్ =క్రుద్ధుడు (=కోపించినవాడు), తన భుజాలను చూస్తూ (లేదా జబ్బలను చరుస్తూ), శత్రువుమీద, అనియతమైన, రోషం చూపించాలి.

కించిత్-అవాక్-ముఖదృష్టిః, సాన్ర, స్వేద-అపమార్జన పరః(చ), అవ్యక్త-ఉల్బణచేష్టః, గురౌ, వినయయంత్రితః, రుష్యేత్=కొంచెం క్రింది చూపు, కన్నీరు, స్వేదం తుడుచుకొంటూ ఉండటం, వ్యక్తంకాని ఉల్బణ (=పరుషమైన) చేష్టలు (కలవాడై, క్రుద్ధుడు), వినయ సహితుడై, గురుజనుల మీద, రోషం చూపించాలి.

అల్పతర ప్రవిచారః, అశ్రూన్ వికరన్, అపాంగవిక్షేపైః, సభ్రుకుటీ, స్ఫురిత-ఓష్ఠః, వ్రణయోపగతా, ప్రీయాం, రుష్యేత్=అల్పంగా కదలటం, అశ్రువులను విదిలించటం, కడకంటి చూపులు ప్రసరించటం, బొమముడి వేయటం, పెదవులు ఆదరటం (మున్నగువానితో క్రుద్ధుడు), వ్రణయివిమీద, రోషం చూపించాలి.

(అథ), తర్జన, నిర్భర్జన, అక్షివిస్తారైః, వివిధైః, విప్రేక్షణైః (చ), క్రూరతారహితః, పరిజనే, రోషః, అభినేయః=తర్జనం (=చేష్టాపూర్వకంగా బెదిరించటం), నిర్భర్జనం (=మాటలతో బెదిరించటం లేదా చీవాట్లు పెట్టటం), కళ్ళు వెద్దవి చేయటం, తృణీకారభావం చూపులందు అనేక విధాలుగా వ్యక్తంచేయటం - ఇటువంటి వాటితో క్రూరతారహితంగా, పరి జనులమీద, రోషంచూపాలి.

కారణం-అవేక్షమాణః, ప్రాయేణ-ఆయాసలింగ సంయుక్తః, కోపః, కృతకః, భవతి = ఏదో ఒక కారణంతో తెచ్చిపెట్టుకొన్నది, ప్రాయశః ఆయాసం వంటి కోపచిహ్నాలు కలది - ఇటువంటి కోపం, కృతకం అవుతుంది; వీరరసాంతరచారీకార్యః = (ఈకృతకకోపం) వీరరసమందు కూడా ప్రయుక్తమవుతుంది (ఉభయ రసాలకు సంబంధించినది - అని పాఠాంతరం).

తాత్పర్యం : విభావాలు : అధర్వణం, ఆక్రుష్టం, కలహం, వివాదం, ప్రాతికూల్యం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : నాసా పుటాలు పెద్దవిచేయటం, కనులను వై కెత్తి చూడటం, పెదవులను దిగించటం, కపోలాలు అదరటం మున్నగునవి.

క్రోధభేదాలు : శత్రువులవల్ల జనించినది, గురుజనులవల్ల జనించినది, వ్రేమకలవారివల్ల జనించినది, భృత్యులవల్ల జనించినది, కృతకం-ఇట్లా క్రోధం అయిదు విధాలు.

ఈ విషయాలను వివరించే ఆర్యాలు కలవు.

రిపుజక్రోధం : బొమముడి వేయటం, కపోలాలను పైకిఎత్తటం, పెదవులను దిగించటం, అరచేతులను వరస్పరం రాపిడిపెట్టటం, జబ్బులను చరచటం - వీటితో శత్రువుమీది కోపం చూపించాలి.

గురుజక్రోధం : కొంచెం క్రింది చూపు, కన్నీరు, చెమట తుడుచు కొనటం, కోపపు చేష్టలను అవ్యక్తంగా చేయటం - వీటితో వినయనహితంగా గురుజనుల మీది కోపం ప్రకటించాలి.

ప్రణయి ప్రభవక్రోధం : స్వల్పంగా అటునిటు కదలటం, కన్నీరు, కడకంటి చూపులు, బొమముడి, పెదవులు అదరటం - వీటితో ప్రణయినిమీది కోపం చూపించాలి.

భృత్యజక్రోధం : తర్జనం, నిర్భర్జనం, కళ్ళు పెద్దవిచేయటం, చూపులలో అనేకవిధాలుగా తృణీకారభావం చూపించటం - వీటితో క్రూరతారహితంగా భృత్యులమీది కోపం ప్రకటించాలి.

కృతకక్రోధం : ఏదేని ఒకవ్యాజంతో తెచ్చిపెట్టుకొన్న కోపం, కృతకం అవుతుంది. ఇందులో, కోపంవల్ల కలిగే ఆయాసం మున్నగు కోపచిహ్నాలు చూపించాలి. ఈ కృతక క్రోధం వీరరసమందు కూడా ప్రయుక్తమవుతుంది.

టీక : మనస్సు క్షోభించటం శోకానికి దారి తీస్తే మనస్సు జ్వలించటం (=మండటం) క్రోధానికి దారితీస్తుంది. క్రోధాన్ని సింగభూపాలుడు ఇట్లా వివరించినాడు (ర.సు.II-1277-139) : వధ, అవమానం మున్నగువానివల్ల కలిగే చిత్తజ్వలనం 'క్రోధం'. క్రోధం, కోపం, రోషం - అనే భేదాలచేత క్రోధం మూడు విధాలు :

చంపటం, నఱకటం పర్యంతం, క్రూరజనాశ్రయంగా ఉండేది క్రోధం.

ప్రార్థించే పర్యంతం వీరజనులయందుండేది కోపం.

స్త్రీ-పురుషులకు ఒండొరులపై కలిగేది రోషం; ఇది నమ్మిక కలిగే పర్యంతం ఉంటుంది.

శత్రువులు, భృత్యులు, సుహృత్తులు (=స్నేహితులు=ప్రియులు), పూజ్యులు (=గురుజనులు) - ఈ నలుగురు క్రోధ-కోపాలకు విషయాలు.

శత్రువిషయకమైన క్రోధమందలి అనుభావాలు : మాటిమాటికి పెదవులను నొక్కిపట్టటం, బొమముడిపాటు, పండ్లుకొరకటం, అరచేతులను రాపిడిపెట్టటం, దేహం కంపించటం, ఆయుధాలవైపు చూడటం, తన భుజాలను చూసుకొనటం, గర్జించటం మున్నగునవి.

ఉదా : వధచేత శత్రువిషయకమైన క్రోధం :

కృతమనుమతం దృష్టం వా యై రిదం గురుపాతకం

మనజవశుభి ర్నిర్మర్యాదై ర్భవద్భి రుదాయుధైః ।

నరకరిపుణాసార్థం తేషాం భీమకిరీటినా

మయ మహ మస్పృజ్మేదోమాంపైః కరోమి దిశాం బలిమ్ ॥

-(వే.సం.III-21)

- ఓ అరివీరులారా! మనష్యవశువులయిన మీరు, మర్యాదనతిక్రమించి, ఆయుధాలు ఉపయోగించి, (ద్రోణవధ) అనే ఈ గురుద్రోహానికి ఒడిగట్టినారు. ఈ మహాపాతకము నొనర్చినవారిని, దీనికి అంగీకరించిన వారిని, చూసినవారిని - కృష్ణ-భీమ-అర్జునులతో కూడా మీ అందరిని చంపి, మీ రక్తమాంసాలతో, మెదడులతో దిక్కులకు బలివేస్తాను (అశ్వత్థామ మాటలు).

శత్రువిషయకమైన కోపమందలి అనుభావాలు; వ్యంగ్యంగా మాటాడటం, బొమముడిపాటు, నొసట చెమట, కటాక్షాలు ఎత్తివడటం మున్నగునవి.

భృత్య-మిత్ర-పూజ్యులమీద కలిగే మువ్వధములగు కోపాలకు తత్తదుచితములుగా అనుభావాలను ఊహించుకోవాలి.

ఉదా : కోపేన ప్రతిధూత కుంతల భర స్సర్వాంగజో వేషధుః
కించిత్ కోకనదచ్చదేన నద్యశేన నేత్రే న్యయం రజ్యతః ।
ధత్తే కాంతి మిదంచ వక్త్ర మనయో ర్భంగేన భీమభ్రువో
శ్చంద్ర స్యోద్బుటలాంఛనస్య కమల స్యోద్భాగ్రింత భృంగస్య చ ॥
-(ఉ.రా.చ.V-చివరిశ్లోకం)

— కోపంతో ఎగురుతున్న జుట్టుకలిగి, శరీరమంతటా కంపంపుట్టి, ఇతడు, చిన్న ఎఱ్ఱకలువ రేకులవలె ప్రకాశిస్తున్న కనులు కలిగి ఉన్నాడు; ఇతనిముఖం కాంతిమంతమై, భయంకరములైన బొమముడిపాటులతోడి లాంఛనాలతో చంద్రుని, తిరుగుతున్న తుమ్మెదలతో కూడిన కమలాయొక్క పోలికను పొందుతున్నది (లవ-చంద్రకేతుల వరస్పర కోపం భూభేదాదుల వలన వ్యక్తమవుతున్నది).

భృత్యవిషయకమగు క్రోధమందలి అనుభావాలు : భయ పెట్టటం, తల వంకించటం, పెక్కు విధాలుగా బెదిరించటం, మాటిమాటికి తేరిపారచూడం మొ.

మిత్ర విషయకమగు క్రోధమందలి అనుభావాలు : కనుకొలకులనుండి నీరుకారటం, ఊరక ఆలోచించటం, చేష్టలు లేకుండటం, మాటిమాటికి నిట్టూర్పులు విడువటం, మాటాడకుండటం, తలవటం, క్రిందికి చూడటం మున్నగునవి.

పూజ్యుల విషయకమైన క్రోధమందలి అనుభావాలు : స్వనింద, అధో ముఖత్వం, సమాధానం చెప్పకుండటం, శరీరం చెమటవట్టటం, గాఢద్వం మున్నగునవి.

ఉదా : రామప్రవాసజననీం జననీం విలోక్య
రూక్షవివక్ష రపి గద్గదికాం దధానః ।
నప్రమాననః కుటిలరజ్యదపాంగ దృష్టిః
జజ్ఞాం చేతసి వరం భరతో మహాత్మా ॥ -(వీరానందం)

— గొప్ప పౌదయంగల భరతుడు, శ్రీరామప్రవాస హేతువు అయిన తల్లిని చూసి, ఆమెను కఠినంగా నిందింపదలచికూడా, గద్గదిక కలుగగా,

ముఖంవంచి, కుటిలంగా ప్రకాశించే అపాంగవీక్షణం ప్రసరింపజేసి, మనస్సులోనే మండిపడినాడు.

స్త్రీమీద పురుషునకు కలిగిన రోషమునందలి అనుభావాలు : కుటిల వీక్షణాలు, అధరస్ఫురణం, అపాంగరాగం, నిట్టూర్పులు,

ఉదా : భూభంగ భిన్న మువరంజితలోచనాంత
మాకంపితాధర మతిశ్వసితానుబంధమ్ ।
వత్యర్ముఖం క్షీణితుతా పరిలోకయంతీ
కారావిముక్తి రపి కష్టతరేతి మేనే ॥ - (వీరానందం)

— బొమముడిపాలుతో కూడినదై, ఎఱ్ఱవారిన కనుకొలకులు, కంపించుతున్న పెదవులు, అధికములగు నిట్టూర్పులుకల శ్రీరాముని ముఖం చూస్తున్న క్షీణితుతకు, తాను రావణుని చెరనుండి విముక్తిని పొందటం కూడా కష్టతరంగానే భావించినది.

పురుషునిమీద స్త్రీకి కలిగే రోషం రెండు విధాలు : సవత్నీ హేతుకం, ఇతర హేతుకం. సవత్నీ హేతుకమైన రోషం విప్రలంభ శృంగారవివరణ నందర్బంలో విపులీకరించబడుతుంది. ఇంక, ఇతర కారణాలవల్ల కలిగే రోషంలోని అనుభావాలు, పురుషునికి కలిగే రోషంవంటివే అవుతాయి.

ఉదా : ఇతర హేతుకరోషం :
మయ్యేవ విస్మరణ దారుణ చిత్తవృత్తా
వృత్తం రహః ప్రణయ మప్రతిపద్యమానే ।
భేదాద్ భ్రువోః కుటిలయో రతిలోహితాక్య
భగ్నం శరానన మివాతిరుషా స్మరస్య ॥ - (అభి.శా.V-23)

— జరిగిన ప్రణయవృత్తాంతం జ్ఞాపకంలేక, దారుణమైన మనోవ్యాపారంతో నేనుండగా, శకుంతల-వంచిన కనుబొమలను ముడివేసి, ఎఱ్ఱని కనులతో నన్ను చూసినప్పుడు, మిక్కిలి రోషంతో మన్మథుడు వింటిని విరిచినట్లు నాకుతోచినది (శకుంతలకు తనమీద కలిగిన రోషాన్నిగూర్చి దుష్యంతుడు స్మరించటం).

టీక : సింగభూపాలుడు 'కృతకక్రోధ'మనే భేదాన్ని వివరించలేదు; మిత్రవిషయక క్రోధాన్ని అధికంగా చెప్పినాడు. క్రోధాన్ని మువ్వీధాలుగా చెప్పటం కూడా సింగభూపాలుని స్వోపజ్ఞమే. అయితే భరతముని చెప్పిన ప్రణయప్రభవక్రోధాన్ని స్త్రీపురుషులయందు వరస్పరం జనించే రోషంలో అంతర్భవింపజేసినాడు.

5. ఉత్సాహం

మూలం : ఉత్తమప్రకృతిః. స చావిషాద శక్తి ధైర్య శౌర్యాదిభిః
విభావై రుత్పద్యతే. తస్య స్థైర్య ధైర్య త్యాగ
వైశారద్యాదిభిః అనుభావైః అభినయః ప్రయోక్తవ్యః.
అత్ర శ్లోకః -

అసమ్మోహాదిభి ర్యక్తో వ్యవసాయనయాత్మకః ।

ఉత్సాహ స్త్వభినేయః స్యా దప్రమాదోత్థితాదిభిః ॥

-(నా.శా.VII-21)

అర్థం : ఉత్తమప్రకృతిః =(ఉత్సాహం) ఉత్తమ ప్రకృతులందు ఉంటుంది; సః(చ), ఆవిషాద, శక్తి, ధైర్య, శౌర్య-ఆదిభిః, విభావైః, ఉత్పద్యతే=ఆది(=ఉత్సాహం), విషాదరాహిత్యం, శక్తి, ధైర్యం, శౌర్యం, మున్నగు విభావాలవల్ల జనిస్తుంది; స్థైర్య, ధైర్య, త్యాగ, వైశారద్య-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = స్థైర్యం, ధైర్యం, త్యాగం, వైశారద్యం (=చాతుర్యం) మున్నగు, అనుభావాలచేత, దాని (=ఉత్సాహం) యొక్క, అభినయం, చేయాలి.

అత్ర శ్లోకః=ఈ సందర్భంలో ఒక శ్లోకం ఉంది :

అసమ్మోహ-ఆదిభిః, యక్తః, వ్యవసాయ-నయాత్మకః, ఉత్సాహః(తు) అప్రమాద-ఉత్థితాదిభిః, అభినేయః, స్యాత్=అసమ్మోహం (=స్థిరచిత్తత) మున్నగువానిచేత అభివ్యక్తమై, వ్యవసాయ-నయాత్మకం అయిన, ఉత్సాహాన్ని, ప్రమాదహీనత, సంసిద్ధతమున్నగు వానిచేత అభినయించాలి

తాత్పర్యం : ఉత్సాహం, ఉత్తమ ప్రకృతులందు ఉంటుంది. విషాదం లేకుండటం, శక్తి, ధైర్యం, శౌర్యం-ఇవి నిభావాలు. ఇంక అనుభావాలు : స్థైర్యం, ధైర్యం, త్యాగం, వైశారద్యం.

ఈ సందర్భంలో ఒక శ్లోకం ఉన్నది :

విభావాలు : స్థిరచిత్తం మున్నగునవి. వ్యవసాయం (=కృషి), నీతి-వీనితో కూడి ఉంటుంది.

అనుభావాలు : ప్రమాదహీనత, సంసిద్ధత.

టీక : “లోకోత్తర కార్యములందు స్థిరమైన వ్రయత్నం ఉత్సాహం” అని విద్యానాథుడు.

సింగభూపాలుడు ఉత్సాహాన్ని క్రిందివిధంగా వివరించినాడు
(ర.సు.II-123-24):

శీలమునకు వన్నెతెచ్చే కార్యములందు శక్తి, ధైర్యం, సహాయం మున్నగు వాటివల్ల వేగంతో కూడిన మనోవ్యాపారం ‘ఉత్సాహం’. సమయం కోసం చూడటం, ధైర్యం, ఉత్సాహపు మాటలు మున్నగునవి ఇందలి క్రియలు. ఈ ఉత్సాహం— సహజం, అహోర్యం (=తెచ్చిపెట్టు కొన్నది) అనే భేదాలచేత రెండు విధాలు.

శక్తి, ధైర్యం, సహాయం - ఈ మూడింటివేత సహజ-ఉత్సాహం మూడు విధాలు; అట్లాగే అహోర్య- ఉత్సాహంకూడా మూడు విధాలు.

ఉదా : స్వశక్తిపూర్వక సహజోత్సాహం :

తతో రావణసీతాయా స్సీతాయా శ్శత్రుకర్కణః ।

ఇయేష వద మన్వేష్టుం చారణా చరితే వధి ॥

దుష్కరం నిష్క్రొతిద్వంద్వం చిక్కిర్లన్ కర్మ వానరః ।

సముదగ్ర శిరోగ్రీవో గవాంపతి రివాబభౌ ॥

-(రామా.సుం.కాం.I-1-2)

— తరువాత, శత్రువులను కృశింపజేయగల హనుమంతుడు రావణునిచేత తీసుకొనిపోబడిన సీతయొక్క స్థానాన్ని అన్వేషించటానికి దేవగాయకులయిన చారణులు సంచరించే ఆకాశమార్గాన వెళ్ళవలెనని పంకల్పించినాడు. సాటిలేనిది, దుష్కరము అయిన సముద్రలంఘనం చేయవలెనని పంకల్పించిన హనుమంతుడు మెడ, తల పైకెత్తి కొండపైనిలిచి, మదించిన వృషభంవలె గోచరించినాడు.

ధైర్య-సహాయపూర్వకమైన అహోర్య-ఉత్సాహం :

తవ ప్రసాదా త్కుసుమాయుధోఽసి

సహాయ మేకం మథు మేవ లబ్ధ్వా ।

కుర్యాం హరస్యాపి పినాకపాణేః

ధైర్యచ్యుతిః కే మమ ధన్వినోఽన్యే ॥

-(కు.సం.III-10)

- (ఓ అమరాధిపా!) నేను కుసుమాయుధుడనే అయినప్పటికీ వసంతుని ఒక్కనిని సహాయంగా గ్రహించి, నీ అనుగ్రహంతో (=నీవు ఇచ్చిన ధైర్యంతో) పినాకపాణి అయిన శివునకు కూడా ధైర్యచ్యుతి చేస్తాను. తక్కిన వీరులు నాకు లెక్కలోని వారుకారు (మన్మథుడు, ఇంద్రునితో చెప్పినమాటలు - మన్మథుడు సహజంగా శక్తి లేనివాడు; కాని ఇంద్రుడు ఇచ్చిన ధైర్యం, వసంతుని సహాయం వానికి లభించాయి).

6. భయం

మూలం : శ్రీనీచ ప్రకృతికమ్. గురు రాజాపరాధ శ్వాపద
శూన్యాగారాటవీ పర్వత గహన గజాది దర్శన
నిర్భర్షణ కాంతార దుర్దిన నిశాంధకారోలూక
నక్తంచరారావ శ్రవణాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే.
తస్య ప్రకంపిత కరచరణ హృదయకంపన స్తంభ
ముఖశోష జిహ్వపరిలేహన స్వేద పేషథు త్రాస
పరిత్రాణాన్వేషణ ధావనోత్కుఙ్కషాదిభిః అను
భావైః అభినయః ప్రయోక్తవ్యః.

అత్రశ్లోకాః -

గురురాజాపరాధేన రాద్రాణాం చాపి దర్శనాత్ ।
శ్రవణా దపి హోరాణాం భయం మోహేన జాయతే ॥
గాత్రకంపన విత్రానై ర్వక్తృశోషణ సంభ్రమైః ।
విస్ఫారితేక్షణైః కార్య మభినేయ క్రియాగుణైః ॥
సత్త్వవిత్రాసనోద్భూతం భయ ముత్పద్యతే వృణామ్ ।
ప్రస్తాపగాక్షివిమేషై స్తదభినేయం తు వర్తకైః ॥

అత్రార్యా భవతి :

కరచరణ హృదయకంపైః స్తంభన జిహ్వోపలేహ ముఖశోషైః ।

ప్రస్త మవిషణ్ణ గాత్ర రస్యాభినయః ప్రయోక్తవ్యః ॥

-(నా.శా.VII-22-25+ముందరి గద్య)

అర్థం : స్త్రీ-నీచ ప్రకృతికం = (భయం) స్త్రీలయందు, నీచ ప్రకృతుల యందు కన్పట్టుతుంది; గురు-రాజ-అవరాధ, శ్వాపద, శూన్యాగార, అటవీ, వర్షత, గహన, గజ- ఆదిదర్శన, నిర్భర్చన, కాంతార, దుర్దిన, నిశాంధ కార, ఉలూక-నక్తంచర-ఆరావశ్రణాదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే = గురు జనులయెడ రాజువట్ల చేసిన అవరాధం, క్రూరజంతు దర్శనం, శూన్యాగార నివాసం, అడవులలో వర్షాతాలమీద సంచరించటం, ఏనుగు సర్పం మున్నగు వాటి దర్శనం, నిర్భర్చనం, దుర్దినం (=బాగావర్షిస్తున్న వగలు), రాత్రి, చిమ్మచీకటి, గుడ్ల గూబలు నక్కలు మున్నగువాని అరుపులు వినటం (నక్తంచరులు = రాత్రులందు తిరిగేవారు = రాక్షసులు అని కూడా అర్థం) మున్నగు, విభానాలవల్ల (భయం) ఉత్పన్నమవుతుంది.

ప్రకంపిత కర-చరణ, హృదయకంపన, స్తంభ, ముఖశోషణ, జిహ్వోపరిలే హన, స్వేద, వేపధు, త్రాస, పరిత్రాణాన్వేషణ, ధావన, ఉత్క్రష్ట-ఆదిభిః, అనుభావైః, తన్య-అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = చేతులు కాళ్ళు వణకటం, గుండె వేగంగా కొట్టుకొనటం, స్తంభం (=నిశ్చేష్టత), నోరెండిపోవటం, నాలుకతో వెదవులను తడుపుకొనటం, స్వేదం, వేపధువు, త్రాసం, రక్షణ కొరకు వెదకటం, పరుగెత్తటం, ఆక్రోశించటం, మున్నగు అనుభావాలతో, దాని (=భయం) యొక్క, అభినయం చేయాలి.

అత్రశ్లోకాః = ఈ సందర్భంలో కొన్ని శ్లోకాలు ఉన్నవి.

గురు-రాజ-అవరాధేన, రాద్రాణాం (చ-అపి) దర్శనాత్, ఘోరాణాం, శ్రవణాత్-అపి, మోహేన, భయం, జాయతే = గురుజనులకు రాజునకు చేసిన అవరాధం, రాద్ర విషయదర్శనం, ఘోర విషయాలను వినటం - వీటి వల్ల, (చిత్తావికి) కలిగే సమ్మోహంచేత భయం, జనిస్తుంది; గాత్రకంపన- విత్రానైః, వక్త్రశోషణ-సంభ్రమైః, విస్ఫారిత-ఈక్షణైః, క్రియాగుణైః, అభినేయః కార్యం = శరీరం వణకటం, త్రాసం, నోరెండిపోవటం, సంభ్రమం, నేత్రాలను వెద్దగా తెరవటం మున్నగు క్రియలతో భయాన్ని అభినయించాలి.

సత్త్వ-విత్రాసన-ఉద్భూతం, నృణామ్, భయం, ఉత్పద్యతే, తత్, స్రస్త-అంగ, ఆక్షివిమేషైః, నర్తకైః, అభినేయం = సత్త్వముల (=భూత, ప్రేతాదుల) వల్ల కలిగే త్రాసంచేత, మనస్సులయందు భయం జనిస్తుంది. అది

(=అటువంటి భయం) జారిపోయిన అంగాలతో, కనుమూతలతో, నర్తకుల (=నటుల)చేత, అభినయింపబడాలి.

అత్ర-ఆర్యా భవతి=దీనిని వివరించే ఒక ఆర్యకలదు. కర-చరణ-హృదయ కంపైః, స్తంభన- జిహ్వోపలేహ-ముఖశోషైః, స్రస్త-సువిణ్ణగాత్రైః, అస్య, అభి నయః, ప్రయోక్తవ్యః =కర- చరణ-హృదయ కంపములు, స్తంభం, జిహ్వతో పెదవులు నాకటం, ముఖశోషణం, అవ్యవస్థితఅవయవాలు - వీనితో, దీని (=భయం)-యొక్క, అభినయం, చేయాలి.

తాత్పర్యం : భయం స్త్రీలలో, నీచప్రకృతులలో వ్యక్తమవుతుంది.

విభావాలు : రాజువట్ల గురుజనులవట్ల చేసిన అవరాధం, క్రూర మృగ దర్శనం, శూన్యాగార ప్రవేశం లేదా నివాసం, అటవీ- పర్వత ప్రదే శము లందు సంచారం, గజాదుల ఆకస్మిక దర్శనం, నిర్భర్తనం, కాంతార ప్రవేశం, దుర్దినం, రాత్రి, అంధకారం, ఉలూక-నక్తంచరాల అరపులు వినటం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : ప్రకంపితకర-చరణములు, హృదయకంపనం, స్తంభం, ముఖశోషణం, జిహ్వోపరిలేహనం, స్వేదం, వేపధువు, త్రాసం, పరిత్రాణ-అ న్వేషణం, ధావనం, ఉత్క్రష్టం మున్నగునవి.

ఈ సందర్భంలో కొన్ని శ్లోకాలు :

గురు-రాజ అవరాధాలు, క్రూరమృగాల దర్శనం, ఘోరశ్రవణం- వీటివల్ల కలిగే మోహంచేత భయం కలుగుతుంది. గాత్రకంపనం, విత్రాసం, వక్త్రశో షణం, సంభ్రమం, పెద్దవైన కనులు - ఇటువంటి చేష్టలతో భయాన్ని ప్రక టించాలి. నత్త్వములవల్ల కలిగే త్రాసంచేత మనుష్యులలో భయం జనిస్తుంది. స్రస్త-అంగాలు, అక్షినిమేషాలు - వీటితో నర్తకులు భయాన్ని అభినయించాలి.

ఈ సందర్భంలో ఒక ఆర్యకూడా కలదు.

కర-చరణ-హృదయకంపాలు, స్తంభనం, జిహ్వోలేహనం, ముఖ శోషణం, స్రస్తం సువిషణ్ణం అయిన గాత్రం-వీటితో భయాన్ని అభినయించాలి.

టీక : “అపరాధం, ఘోరదర్శన-శ్రవణములు మున్నగువానివల్ల చిత్తమందు కలిగే అత్యంత చాంచల్యం భయం అనబడుతుంది” అని సింగభూపాలుడు (ర.సు.II-148). “రాద్ర సందర్శనాదులవల్ల అనర్థాన్ని ఆశంకించటం భయం” అని విద్యానాథుడు (ప్ర.రు.య). రజః-తమః ప్రకృతులయిన నీచులందు గోచరించే భయం స్వాభావికమనీ, సత్త్వప్రధానులయిన ఉత్తములయందు గోచరించే భయం కృతకమనీ, రాజాదులు గురువులను సందర్శించునప్పుడు చూపే సత్త్వసముత్థమయిన భయం ఇట్టిదే అనీ అభినవగుప్తుడు. చిన్న పిల్లలను బెదిరించటానికి పెద్దవారు భయం నటించటం కూడా కృతకమనే చెప్పాలి. -

ఉదా : ఉత్తముల హేతుజభయం :

విద్రాణే ద్రవ్యనాథే, సవితరి తరలే, జాతశంకే శశాంకే,
వైకుంఠే కుంఠగర్భే, ద్రవతి మఘవతి, క్లాంతకాంతౌ కృతాంతే ।
అబ్రహ్మణ్యం బ్రువాణే వియతి శతభృతా పుద్భుతైకాగ్రహస్తే
పాయద్వ్యః కాలకూటం ఝటితి కబలయన్ లీలయా నీలకంఠః ॥

-(ర.సు.II-150)

- కుబేరుడు పారిపోగా, నూర్పుడు చలింపగా, చంద్రుడు శంకింపగా, విష్ణుని గర్వం నశించగా, ఇంద్రుడు ద్రవింపగా, యముడు కాంతి దక్కగా, ఆకాశమున బ్రహ్మ చేయెత్తి ‘అబ్రహ్మణ్యం’ అని ఘోషింపగా - విలాసంగా కాలకూటాన్ని మ్రింగిన శివుడు మమ్ము రక్షించుగాక!

టీక: సింగభూపాలుడు ఇంకా ఇట్లా వివరించినాడు (ర.సు.II-151-55):

హేతుజములగు భయాలకంటె వేరుగా రెండు విధములగు భయాలు ఉన్నవవి సం.ర.కర్త. - కృత్రిమం, విత్రాసికం. కృత్రిమమనేది ఉత్తమ ప్రకృతిగతం, గుర్వాది విషయం, అవాప్తవం. ఇంక బాలురుమున్నగు వారిని భయపెట్టటానికి పెద్దలుచూపే భయం విత్రాసికం. కాని విత్రాసికం అనేది ఘోరశ్రవణాదిజమగు భయంలోనే అంతర్భవిస్తుంది; భిక్షు-భిక్షాక-చోర-క్రూర మృగ-విద్యుత్తులు మున్నగువాటి వల్ల కలిగే భయమే ఇది. ఇంక గుర్వాది విషయకం వియనమే కాని, భయంకాదు. కావున భయమనేది హేతుజం, ఏకైకం మాత్రమే.

. భయం కలిగించేవారు ముత్తైలుగులు : అకృతిభీషణులు, క్రియాభీషణులు, మాహాత్మ్యభీషణులు.

రాక్షసులు, పిశాచాలు మున్నగువారు అకృతిభీషణులు. వీరభద్రుడు, పరశురాముడు, పెద్దవులి, తోడేలు మున్నగువారు క్రియాభీషణులు.

రాజులు మున్నగువారు మాహాత్మ్యభీషణులు. ఇట్లా భయం ఏకైకం, హేతువులు మాత్రం పై మూడు.

7. జుగుప్స

మూలం : స్త్రీ-నీచ ప్రకృతికా. సా చాప్యద్య దర్శనశ్రవణాదిభిః
విభావైః సముత్పద్యతే. తస్యా సర్వాంగసంకోచ
నిష్ఠీవన ముఖవికూణన పృల్లేఖాదిభిః అను
భావైః అభినయః ప్రయోక్తవ్యః.
భవతి చాత్ర శ్లోకః -
నాసాప్రచ్ఛాద నేనేహ గాత్రసంకోచనేన చ ।
ఉద్వేజనైః సహృల్లేఖైః జుగుప్సా మభినిర్దిశేత్ ॥

-(నా.శా.VII-26)

అర్థం : స్త్రీ-నీచప్రకృతికా=(జుగుప్స) స్త్రీలయందు నీచప్రకృతుల
యందు, ఉంటుంది. సా(చ), అప్యద్య దర్శన, శ్రవణ-ఆదిభిః, విభావైః,
సముత్పద్యతే=అది (=జుగుప్స), పృద్వ్యములు కాని వాటిని చూడటం,
వాటిని గూర్చివినటం మున్నగు, విభావాలవలన, జనిస్తుంది; సర్వ-అంగ
సంకోచ, నిష్ఠీవన, ముఖవికూణన, పృల్లేఖ-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్యా,
అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః=అన్ని అవయవాలను ముడుచుకొనటం, ఉమ్మివే
యటం, మూతివంకరగా వెట్టుకొనటం, పృల్లేఖనం (=గుండె రాచుకొ
నటం), మున్నగు అనుభావాలచేత, దానియొక్క, అభినయం చేయాలి.

భవతి(చ)-అత్ర శ్లోకః=ఈ సందర్భంలో ఒక శ్లోకం ఉంది.

నాసాప్రచ్ఛాదనేన (ఇహ), గాత్ర సంకోచనేన(చ), ఉద్వేజనైః, సహృ
ల్లేఖైః, జుగుప్సామ్, అభినిర్దిశేత్=ముక్కుమూసుకొనటం, గాత్రసంకోచం,

ఉద్వేజనం (=అస్థిరత్వం లేదా కలత చెందటం) - వీటి చేత జుగుప్సను నిరూపించాలి.

తాత్పర్యం : జుగుప్స స్త్రీ-నీచ ప్రకృతికం. విభావాలు : అహృద్య దర్శన-శ్రవణములు మొ॥

అనుభావాలు : సర్వాంగ సంకోచనం, నిష్ఠేవనం, ముఖవికూటనం, హృల్లేఖం మొ॥

ఈ సందర్భంలో ఒక శ్లోకం ఉంది :

నాసా ప్రచ్ఛాదనం, గాత్ర సంకోచం, ఉద్వేజం, హృల్లేఖం - వీటిచేత జుగుప్సను నిర్దేశించాలి.

టీక : “అహృద్య పదార్థాల దర్శన-శ్రవణములు మున్నగు పాటివల్ల మనస్సంకోచం కలగటం జుగుప్స” అని సింగభూపాలుడు. నిలిచిన చోటునుంచి వేగంగా తొలగిపోవటం, అసహ్యపడటం, శరీరాన్ని కదలించటం - ఈ క్రియలు అధికంగా చెప్పినాడు సింగభూపాలుడు. ఘృణాశుద్ధమగు జుగుప్సను వేరుగా పేర్కొన్నాడు ధనంజయుడు. అది హేయమును వినటంవల్ల కలిగిన జుగుప్సకంటే భిన్నంకాదని సింగభూపాలుడు -(ర.సు.II-145-47).

8. విస్మయం

మూలం : మాయేంద్రజాల మానుషకర్మాతిశయ

చిత్ర-పుస్త-శిల్ప-విద్యాతిశయాదిభిః విభావైః

సముత్పద్యతే. తస్య నయన విస్తా రానిమేష

ప్రేక్షిత భూక్షేప రోమహర్షణ శిరఃకంప సాధు

వాదాదిభిః అనుభావైః అభినయః ప్రయోక్తవ్యః.

భవతి చాత్ర శ్లోకః -

కర్మాతి శయ నిర్భుత్ హర్షసంభవః ।

.సిద్ధిస్తావే త్వసా సాధ్యః ప్రహర్షపులకాదిభిః ॥

-(నా.శా.VII-27)

అర్థం: మాయా-ఇంద్రజాల, మానూషకర్మ-అతిశయ, చిత్ర-పుస్త-శిల్ప-విద్యా-అతిశయ - ఆదిభిః, విభావైః, నముత్పద్యతే=మాయా- ఇంద్రజాలాలు, అమానుషకృత్యాలు, అతిశయంతో కూడిన చిత్రలేఖన-పుస్త- శిల్పాలు, విద్యాతిశయమున్నగు, విభావాలవల్ల, (విస్మయం) జనిస్తుంది.

నయనవిస్తార, అనిమేష ప్రక్షేత, భూక్షేప, రోమహర్షణ, శిరఃకంప, సాధువాద-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః=కనులు పెద్దవికావటం, రెప్పవాల్చక చూడటం, కనుబొమలు ఎగుర వేయటం, రోమాంచం, తలవంకించటం, బాగుబాగు అనటం, మున్నగు అనుభావాలతో, దానియొక్క, అభినయం చేయాలి.

భవతి(చ) (అత్ర) శ్లోకః=ఇచ్చట ఒకశ్లోకం ఉంది :

కర్మ-అతిశయ నిర్వృత్తః సిద్ధిస్తానే హర్ష సంభవః=లోకాతిశయి అయిన కృత్యాలు సిద్ధించటంవల్ల కలిగే హర్షం నుంచి విస్మయం జనిస్తుంది.

అసౌ(తు) ప్రహర్ష-స్థలక-ఆదిభిః, సాధ్యః=ఇది, ప్రహర్షం, రోమాంచం మున్నగు పాటివల్ల సాధ్యం (=అభినయించదగినది).

తాత్పర్యం : విభావాలు : మాయా-ఇంద్రజాలాలు, అమానుష కృత్యాలు, అతిశయంతో కూడిన చిత్రలేఖన-శిల్ప-పుస్తాలు, విద్యాతిశయం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : కనులు పెద్దవికావటం, రెప్పవాల్చక చూడటం, కనుబొమలు ఎగురవేయటం, రోమాంచం, తలకీపటం, సాధువాదం (=మెచ్చుకొనటం) మున్నగునవి. ఈ సందర్భంలో ఒక శ్లోకం ఉన్నది. లోకాతిశయి కృత్యం సిద్ధించటంవల్ల కలిగే హర్షంనుంచి విస్మయం జనిస్తుంది. ప్రహర్షం, రోమాంచంమున్నగువాటితో విస్మయం నిరూపించాలి.

టీక : “అపూర్వార్థ సందర్శనంవల్ల కలిగే చిత్తవిస్తారం విస్మయం” అని విద్యానాథుడు. ఆకస్మికమనోరథలాభాన్ని కూడా విభావంగా పేర్కొన్నాడు విద్యానాథుడు (ప్ర.రు.య.).

ఉదా : శిలా కంపం ధత్తే, శివశివ! వియుంక్తే కఠినతా

మహా! నారీచ్ఛాయా మయతి, పనితా రూప మయతే!

వదత్యే వం రామే వివరితముఖీ వల్కల మురః
 స్థలే కృత్వా బద్ధ్వా కచభర ముదస్థా దృషివధూః ॥

-(హనుమన్నాటకం-I-14)

— “అహోహో! రాయి కంపిస్తున్నది. ఓహో! కఠిన్యం విడుస్తున్నది. ఓహో! అడుదాని పోలికను పొందుతునట్లున్నదే! అహో! అడుదానిగా మారినదే!” అని రాముడు వలుకుచుండగా, (గౌతమ) ఋషివత్స (అయిన అహల్య), ముఖంవంచుకొని, పయ్యదనర్తుకొని, జాట్టుముడి వేసుకొని, లేచి, నిలిచినది!

శిశుర్వేత్తి పశుర్వేత్తి

వేత్తిగాన రసం ఫణి ।

సాహిత్య రసమాధుర్యం

శంకరోవేత్తి వానవా ॥

8. సాత్త్వికభావాలు

సంగీతమపి సాహిత్యం
సరస్వత్యాః స్తనద్వయమ్ ।
వీకమాపాతమధుర
మన్యదాలోచనామృతమ్ ॥

జయంతితే సుకృతినో
రససిద్ధాః కవీశ్వరాః ।
నాస్తితేషాం యశఃకాయే
జరామరణజం భయమ్ ।

-చర్మహరి నీతిశతకం-21

సాత్త్వికభావాలు

పూలం : త్రయస్త్రింశ దిమే భావా విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః ।
సాత్త్వికాంస్తు పున రాభావా స్ప్రసక్త్యా మ్యనుపూర్వకః ॥ 93

అత్రాహ-కిమన్యేభావాః సత్త్వేన వినాఽభినీ
యంతే యస్మా దుచ్యంతే ఏతే సాత్త్వికా ఇతి?
అత్రోచ్యతే-

ఇహాహి సత్త్వం నామ మనః ప్రభవమ్. తచ్చ
సమాహితమనస్త్వా దుచ్యతే. మనసః సమాధౌ
సత్త్వనిష్పత్తి ర్భవతి. తస్య చ యోఽపి
స్వభావో రోమాంచాశ్రు వైవర్ణ్యాది లక్షణో
యథా భావోపగతః స న శక్యోఽస్య మనసా
కర్తు మితి. లోకస్వభావానుకరణత్వా చ్చ
నాట్యస్య సత్త్వ మీస్పితమ్.

కో దృష్టాంతః --

ఇహాహి నాట్యధర్మి ప్రవృత్తాః సుఖదుఃఖకృతా
భావా స్తథా సత్త్వవిశుద్ధాః కార్యా యథా
సరూపా భవంతి. తత్ర దుఃఖంనామ రోద
నాత్మకం తత్కథ మదుఃఖితేన, సుఖం చ
ప్రహర్షాత్మక మసుఖితేన వాభినేయమ్?
ఏతదేవాస్య సత్త్వం యత్ దుఃఖితేన సుఖ
తేన వాఽశ్రు రోమాంచా దర్శయితవ్యో ఇతి
కృత్వా సాత్త్వికా భావా ఇత్యభివ్యాఖ్యాతాః.
స్తంభః స్వేదోఽథ రోమాంచః స్వరభేదోఽథ వేపథుః ।
వైవర్ణ్య మశ్రు ప్రళయ ఇత్యష్టే సాత్త్వికా మతాః ॥ 94

-(నా.శా.VII-93+గద్య+94)

అర్థం : ఇమే, త్రయః-త్రింశత్ భావాః, వ్యభిచారిణః, విజ్ఞేయా=ఈ, 33 భావాలు, వ్యభిచారిభావాలు (అని), తెలియవలె; పునః, సాత్త్వికాం(తు) భావాన్, అనుపూర్వశః, ప్రవక్త్యామి=ఇంక, సాత్త్వికభావాలను, క్రమంగా వివరిస్తాను (అని భరతముని చెప్పినాడు).

అత్ర-ఆహ=ఋషులు ఇట్లా అడిగారు—

అన్యేభావాః, సత్త్వేనవినా, అభినీయతే, యస్మాత్=ఇతర భావాలు, సత్త్వవిహీనంగా, అభినయింపబడతాయి, కాబట్టి; ఏతే, సాత్త్వికాః, ఇతి ఉచ్యంతే కిం =ఇవి, సాత్త్వికభావాలు, అని, చెప్పబడుతూ, ఉన్నవా?

అత్ర, ఉచ్యతే=ఇప్పుడు (సమాధానం) చెప్పబడుతున్నది. ఇహ(హి), సత్త్వంనామ, మనఃప్రభవం=ఇచ్చట, సత్త్వం అనేది, మనః ప్రభవం (=మనస్సునందు పుట్టేది); తత్(చ), సమాహిత, మనస్త్వాత్, ఉచ్యతే=అది (=ఆ సత్త్వం), సమాహితమైన (=ఏకాగ్రతగల) మనస్సు కలది కావటంచేత, (అట్లా) చెప్పబడుతున్నది; మనసః సమాధౌ, సత్త్వనిష్ప్వత్తిః, భవతి=మనస్సు యొక్క సమాధి (అవస్థ) యందు, సత్త్వం, నిష్పన్నమవుతుంది; తస్య(చ), యథాభావోపగతః, రోమాంచ-అశ్రు-వైవర్ణ్య-ఆది, లక్షణాః=దాని (=సత్త్వం) యొక్క, భావానుగుణంగా జనించే, రోమాంచ-అశ్రువు-వైవర్ణ్యం-మున్నగు, లక్షణాలతో కూడిన; యః, అసౌ, స్వభావః=ఏ, ఈ, స్వభావం (ఉన్నదో); సః=ఆస్వభావం; అన్యమనసా, కర్తుం, న, శక్యమ్, ఇతి =అన్యమనస్కుడు (=ఏకాగ్రత లేనివాడు), చేయటం (=చూపటం లేదా అభినయించటం), శక్యంకాదు; లోకస్వభావ-అనుకరణత్వాత్(చ), నాట్యస్య, సత్త్వం, ఈప్రీతం=(నాట్యం) లోకస్వభావానుకరణం కాబట్టి, నాట్యమందును, సత్త్వం, ఆవశ్యకమవుతున్నది.

దృష్టాంతః, కః=ఇందుకు దృష్టాంతం ఏమిటి?

ఇహ(హి), నాట్యధర్మిప్రవృత్తాః, నుఖ-దుఃఖకృతాః భావాః=నాట్యధర్మిని అనుసరించి (=నాట్యమందు) ప్రదర్శింపబడే, నుఖ-దుఃఖాలకు సంబంధించిన భావాలు; యథా సరూపాః భవంతి=ఎట్లా సరూపములు (=లోకమందలి నుఖ-దుఃఖములతో సమానములు) కాగలవో; తథా, సత్త్వవిశుద్ధాః, కార్యాః=అట్లాగే, సత్త్వ విశుద్ధంగా చేయాలి.

(తత్ర) దుఃఖంనామ రోదన-ఆత్మకం = (ఇచ్చట) దుఃఖం అనేది, రోదనంతో నిండినది; తత్, అదుఃఖితేన=అది(=దుఃఖం), దుఃఖంలేనివానిచేత;

అభినయింపబడటానికి హేతువైనది, వాని యందలి 'సత్త్వం'; ఈ సత్త్వ బలంచేతనే నాట్యంలో దుఃఖితుడు అశ్రువును, సుఖితుడు రోమాంచమును ప్రదర్శింపగలడు; అందుచేతనే, ఇవి సాత్త్వికభావాలు అని చెప్పబడినవి.

సాత్త్వికభావాలు ఎనిమిది : స్తంభం, స్వేదం, రోమాంచం, స్వరభేదం (=స్వరభంగం, =వైస్వర్యం), వేపథువు (=కంపం), వైచర్ల్యం (=వివర్లత), అశ్రువు (=అననం), వ్రలయం.

టీక : 1) సంగీతరత్నాకరకారుడు సాత్త్వికభావాన్ని ఇట్లా వివరించినాడు (VII-1646) :

“ఇంతకుముందు వివరింపబడిన రత్నాదిస్థాయిభావాలచేత 'సంవిత్తు' (=విషయ విశేషం =consciousness) వికారం (=మార్పు) చెందినప్పుడు, ఆ సంవిత్తు ప్రాణంతో ఏకమవుతుంది (ప్రాణం=శరీరాంతశ్చరమూ, జీవన నిమిత్తము అయిన వాయువిశేషం =vital breath); ఆప్రాణం శరీరాన్ని స్పందింపజేస్తుంది. అప్పుడు స్తంభాదివికారాలు దేహమందు వ్యక్తమవుతాయి.”

ఇట్లా విభావసంబంధి రత్నాదులచేత స్వాద్యమానములవుతూ, దేహసం స్థములయిన స్తంభాదులచేత అనుభావితములవుతూ, ఈ అంతరభావాలు సంవిత్తుతో ఏకమైన ప్రాణమందు ప్రకాశిస్తాయి. సత్త్వమనే పేరుగల ప్రాణమందు ప్రకాశించటంవల్ల 'ఇవి సాత్త్వికభావాలు అయినవి.

లేదా, సత్త్వమనేది సాంఖ్యసిద్ధాంతమందలి సత్త్వగుణం లేదా సాధుత్వం (goodness) అని చెప్పవచ్చు. నిర్మలములయిన ప్రాణ-దేహములు కలిగి ఉండటం సాధుత్వం; ఇట్లా సత్త్వసంపన్నములయిన భావాలు, సాత్త్వికభావాలు అని సజ్జనులమతం.

ప్రాణం, భూమి ప్రభృతి నాలుగు భూతాలను ప్రాధాన్యంతో అవలంబించి, ఒక్కొక్కప్పుడు తానే ప్రధానమై శరీరంలో సంచరిస్తూ ఉంటుంది. ప్రాణం-వృధివీభూతాన్ని అవలంబించినప్పుడు అశ్రువు; తేజోభూతాన్ని అవలంబించినప్పుడు వివర్లత, స్వేదం; ఆకాశనిష్ఠమయినప్పుడు వ్రలయం సంభవిస్తాయి. ప్రాణం స్వతంత్రంగా సంచరించేటప్పుడు, దానియొక్క మంద-మధ్య-తీవ్రసంచార భేదాలను అనుసరించి, క్రమంగా రోమాంచ-వేపథు-స్వరభేదాలు కలుగుతాయి.

స్తంభాది బాహ్యవికారాలు, దేహోత్పన్నానినులందు సులభంగా వ్యక్తమవుతాయి. సజ్జనులయందు, అనభిమానులయందు అంతసులభంగా వ్యక్తంకావు.

2) రసతరంగిణీకర్త వ్యాఖ్యానం ఇట్లా ఉన్నది :

సాత్త్వికభావాలను అట్లా ఎందుకు పేర్కొంటున్నారు? అవి కూడా వ్యభిచారిభావాలు ఎందుకు కాకూడదు? ఇవి సకల రససాధారణములు కావటంచేత సాత్త్వికభావాలు అనబడినవి అంటారా? అయితే, కొందరు — వరగత దుఃఖభావనకు అత్యంతానుకూలత్వం 'సత్త్వం' అనీ, సత్త్వంతో కూడినవికాన సాత్త్వికభావాలు అనబడినవనీ, కావున వీనిని వ్యభిచారిభావాలు అనటం కుదరదనీ అన్నారు. ఇది సరికాదు. నిర్వేదం, స్మృతిమున్నగువాని యందు కూడా సాత్త్వికత్వం ఉంటుంది. . . ఈ సందర్భంలో ఇట్లా తోస్తున్నది— సత్త్వం అనేది ప్రాణివాచకం. అంటే జీవయుక్తమైన శరీరం 'సత్త్వం' అని అర్థం; ఇట్టి శరీరధర్మాన్ని 'సాత్త్వికత' అంటారు. అందుచేత ఇటువంటి శరీరంమీద వ్యక్తమయ్యే భావాలు సాత్త్వికభావాలు అవుతాయి. ఇంక స్థాయి-వ్యభిచారి భావాలు అంతరమైనవి; ఇవి శరీరధర్మాలు కావు; అందుచేత ఇవి సాత్త్వికభావాలు కాజాలవు.

3) భరతముని 'సత్త్వము'ను నటుని దృష్టితో వివరించినాడు.

ఇంక విశ్వనాథాదులు 'సత్త్వము'ను సహృదయుని దృష్టితో నిర్వచించినారు— “వరగత సుఖ-దుఃఖ భావనచేత భావిత (=అత్యంతానుకూల)మైన అంతఃకరణత్వం సత్త్వం”. కాగా, ఈ నిర్వచనం సహృదయునకేకాక కవికి, నటునకు కూడా అన్వయిస్తుంది.

సత్త్వబలంచేతనే కవి లేదా రూపకకర్త తానుచూడని ప్రసిద్ధవ్యక్తుల, లేదా తాను కల్పిస్తున్న వ్యక్తుల సుఖ-దుఃఖాలను భావించి, రచనలో పొందు పరుస్తాడు. సత్త్వబలం చేతనే నటుడు, కవియొక్క భావనలను భావించి, అవి తనవిగా రంగస్థలంమీద ప్రదర్శిస్తాడు. ఇంక, సహృదయుడు కూడా వాటిని అట్లాగే గ్రహించి రసానుభూతి పొందుతాడు. ఇట్లా కవి-నటు- సహృదయులు మువ్వురు భావించేవి వరగత సుఖ-దుఃఖాలే.

చిత్తవృత్తి రూపమైన ఈ సత్త్వం రెండువిధాలు :

1. ఆభ్యంతరం, 2. బాహ్యం. సంవేదన భూమి (=మనస్సు)లో, ప్రాణభూమియందు (=వాయు ప్రసరణ మార్గమందు) సంక్రమించి ఉండేది ఆభ్యంతరం. ఇంక దేహసంక్రాంతమైనది బాహ్యం; ఇది రోమాంచాది గుణ రూపంలో ఉంటుంది. ఈ బాహ్యం అనేదికూడా సంవేదన రూపమైన ఆభ్యంతరంయొక్క ఫలమే. అంటే అవ్యక్తంగా ఉండే చిత్తవృత్తి దేహవ్యాప్త

మైనప్పుడు రోమాంచ-అస్రాదులు జనిస్తాయి. వీటినివట్టియే ఆభ్యంతరమైన సత్త్వం ఊహించబడుతుంది. ఈ రోమాంచాస్రాదులు రసపోషకాలు.

సాత్త్వికభావాలు కూడా, భావసూచకములైన అనుభావాలవలెనే, నిర్వికారచిత్తమందు ప్రభవించిన భావాన్ని అనుసరించి ఉత్పన్నమవుతాయి. అనుసరించి లేదా వెనువెంటనే ఉత్పన్నమయ్యేవి కావున సాత్త్వికభావాలు కూడా అనుభావాలే. కాగా సాత్త్వికభావాలకు ప్రాచీనులు ద్వైవిధ్యం నిరూపించినారు.

4) సాత్త్వికభావాలను ఎనిమిదింటిని ఒకే నాయికావరంగా నిరూపించిన రెండు ప్రాచీన శ్లోకాలు కలవు.

(i) భేదోవాచి, దృశోర్జలం, కుచతటేస్వేదః, ప్రకంపోఽధరే
పాండుర్గండతటే, తనా చ పులకవ్రాతో, లయశ్చేతసి ।
ఆలస్యం నయనద్వయే చరణయోః స్తంభః సముజ్జ్వంభతే
తత్కిం రాజవధే ప్రజేంద్రతనయః కృష్ణః త్వయాఽలోకితః ॥

(ii) వేవతేస్వేదవదనా, రోమాంచం గాత్రే వవతి
విలోలస్తతో వలయో లఘు బాహువల్ల్యాం రణతి ।

ముఖం శ్యామలం భవతి క్షణం విమూర్ఛతి విదగ్ధేన
ముగ్ధాముఖవల్లీ తవప్రేమ్నా సాపి న ధైర్యం కరోతి ॥

ఉ ॥ కంఠముపుట్టె, మేనఁబులకల్ వొడమెన్, మొగముంజెమర్చె, బా
ష్పంపుఁగణంబులుం దొఁకఁగె, బల్కులన్ దడపుట్టె, మాతెర
మ్యంపు శరీరకోభ, మెయివ్రూవ్పడెఁ, దెల్వియొకింత దప్పె, న
చ్చంపకగంధి, కికఁబయి జాగొనరింపకపొమ్ము మిత్రామా!

-(మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారి అనువాదం)

5) సారాంశం : సత్త్వం అనేది జీవశరీరంలో మనః ప్రభవమైన ఒక విశేష స్థితి. అంతరమైన భావతీవ్రతవల్ల శరీరంమీద వ్యక్తమయ్యేవాటిని 'సాత్త్విక భావాలు' అంటారు; ఇవి ఎనిమిది. భావం తరువాత వ్యక్తమయ్యేవి కాన, వీటిని 'అనుభావాలు' అని కూడా వ్యవహరిస్తారు.

జాయనేనావతి సత్త్వ నిర్వచనం ఇప్పట్ల స్మరణార్హం :

పరస్య సుఖదుఃఖాదిభావైః యద్భావనం భవేత్ ।

తత్రాంతఃకరణానక్తి రత్యంతా సత్త్వ మిష్యతే ॥

-(స్వ.ర.I-47)

— ఇతరుల సుఖ-దుఃఖాది భావాలను భావించేటప్పుడు, ఆ భావనయందు మనస్సునకు కలిగే అత్యంతాసక్తి 'సత్త్వం' అనబడుతుంది.

కాగా, సత్త్వప్రధానమైన ఈ అభినయాన్నే 'సాత్త్వికాభినయం' అంటారు.

1. స్వేదం

మూలం : క్రోధ-భయ-హర్ష-లజ్జ-దుఃఖ-శ్రమ-రోగ-తాప-ఘాతేభ్యః ।

వ్యాయామ-క్లమ-ఘర్మైః స్వేదః సంపీడనా చ్ఛైవ ॥

వ్యజన గ్రహణాచ్చాపి స్వేదావనయనేన చ ।

స్వేదస్యాభినయో యోజ్య స్తథా వాతాభిలాషతః ॥

-(నా.శా.VII-95, 102)

అర్థం : క్రోధ, భయ, హర్ష, లజ్జ, దుఃఖ, శ్రమ, రోగ, తాప, ఘాతేభ్యః=క్రోధం, భయం, హర్షం, లజ్జ, దుఃఖం, శ్రమ, రోగం, తాపం, ఘాతం (=దెబ్బ=గాయం) - వీటివల్ల; వ్యాయామ, క్లమ, ఘర్మైః, సంపీడనాత్ (చ-ఏవ), స్వేదః=వ్యాయామం, క్లమం (=ప్రాణంచాలిరావటం), ఎండ (=వేనవి=విదాఘ), సంపీడనం (=శరీరం నొప్పలు) - వీటివల్లకూడా, స్వేదం (జనిస్తుంది).

వ్యజన గ్రహణాత్ (చ-అపి), స్వేద-అవనయనే (చ), (తథా) వాత-అభిలాషతః, స్వేదస్య, అభినయః, యోజ్యః=విననకట్ట తీసుకొనటం (లేదా వినరుకొనటం), (ఫాలంమీది) చెమట తుడుచుకొనటం, గాలినికోరటం - వీటిద్వారా స్వేదాన్ని అభినయించాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : క్రోధం, భయం, హర్షం, లజ్జ, దుఃఖం, శ్రమ, రోగం, తాపం, వ్యాయామం, క్లమం, ఘర్మం, సంపీడనం.

అనుభావాలు : వ్యజనగ్రహణం, స్వేదావనయనం, వాతాభిలాషం.

టీక : శరీరంనుంచి సలిలం వెలువడటం స్వేదం అని రసతరంగిణీకారుడు స్పష్టం చేసినాడు. విభావాలలో రసతరంగిణీకారుడు మూర్ఛను, విద్యానాథుడు 'రతి'ని చేర్చినారు. 'శ్రమ' అంటే రత్నాది వరిశ్రాంతి అనీ, అదిశబ్దచేతం గీత-వృత్తశ్రాంతులు కూడా గ్రాహ్యులనీ సింగభూపాలుడు (ర.సు.I-302-303).

ఉదా : హర్షదులన్నింటివల్ల కలిగే స్వేదాలకు ఉదాహరణలు కూడా ఇచ్చినాడు సింగభూపాలుడు. రెండు ఉదాహరణలు.

గీతశ్రాంతి :

గీతాంతరేషు శ్రమవారిలేశైః

కించిత్ సముచ్చాసిత వత్రలేఖమ్ ।

పుష్పాసవాఘూర్ణిత నేత్ర శోభి

ప్రియాముఖం కింపురుష శ్చుచుంబ ॥

-(కు.సం.III-38)

— పాటపాడిన పిదప కలిగిన శ్రమవలన చెమట బిందువులచేత కొంతచెమ
ర్చిన చెక్కిలి వత్రలేఖలు కలది, పుష్పమకరందపానంచేత భ్రమిస్తున్న కనులతో
శోభించునది అయిన ప్రియురాలి ముఖాన్ని కింపురుషుడు ముద్దిడినాడు.

నృతశ్రాంతి :

చారునృతవిగమే చ తన్ముఖం,

స్వేదభిన్నతిలకం పరిశ్రమాత్ ।

ప్రేమదత్తవదనానిలః పిబన్

అత్యజీవ దమరాలకేశ్వరౌ ॥

-(ర.సం.XIX-15)

— సుందరమూ, నృత్తావసానమున శ్రమవలన వట్టిన చెమటచేత చెద
రిన తిలకముకల ఆ నర్తకీముఖాన్ని ప్రేమతో, ముఖానిలంతో నేదతీర్చుతూ,
పానంచేస్తూ, అగ్నివర్ణుడు, ఇంద్ర-కుబేరులను మించినాడు.

2. స్తంభం

మూలం : హర్ష-భయ-శోక-విస్మయ-విషాద-రోషాది సంభవః స్తంభః ।

నిఃసంజ్ఞో నిష్ప్రకంపశ్చ స్థితః శూన్యజడాకృతిః ।

స్కన్నగాత్రతయా చైవ స్తంభం త్వభినయే ద్బుధః ॥

-(నా.శా.VII-96, 101)

అర్థం : స్తంభః, హర్ష, భయ, శోక, విస్మయ, విషాద, రోష-ఆది
సంభవః=స్తంభం— హర్షం, భయం, శోకం, విస్మయం, విషాదం, రోషం
మున్నగు వాటివల్ల సంభవిస్తుంది.

నిఃసంజ్ఞః, నిష్ప్రకంపః (చ) స్థితః, శూన్య-జడ-అకృతిః, స్కన్నగా
త్రతయా(చ-వీవ), స్తంభం(తు), బుధః, అభినయేత్=తెలివిలేకపోవటం,
చలనం లేకపోవటం, శూన్యంగాచూడటం, జడత్వంతోఉండటం, అంగ
శైథిల్యం - వీనిచేత స్తంభాన్ని బుధులు అభినయించాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : హర్షం, భయం, శోకం, విస్మయం, విషాదం, రోషం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : తెలివితేకపోవటం, చలనం లేకపోవటం, శూన్యంగా చూడటం, జడత్వంతో ఉండటం, అంగశైథిల్యం.

టీక : స్తంభం నీచ-మధ్యమ ప్రకృతులయందే గోచరిస్తుందని శారదా తన యుడు. కాని, ఉత్తమప్రకృతులయందును ఇది సంభావ్యం.

రాగం, విక్షేపం-వీటినికూడా విభావాలుగా పేర్కొన్నాడు శార్త్తదేవుడు. ఈ సందర్భంలో రసతరంగిణి ఇట్లా వివరించింది : శరీరధర్మమైన గతి నిరోధింప బడటం స్తంభం. ఇట్లా చెప్పటంవల్ల నిద్ర-అవస్థారములందు అతి వ్యాప్తిలేదు. ప్రలయంలో చేష్టానిరోధం ప్రధానం. 'నిష్క్రియాంగత'ను స్తంభంగా నిర్వచించినాడు ధనంజయుడు.

ఉదా : హర్షాదులవలని స్తంభమునకు ఉదాహరణ లిచ్చినాడు సింగభూపాలుడు. రెండు ఉదాహరణలు :

హర్షంవలనిస్తంభం :

స్తంభ స్తథా దర్శితమాం నవేన

భైమీ కరస్పర్శ ముదః ప్రసాదః ।

కందర్పఙ్క్తి కరణార్పితస్య

స్తంభస్య దంభం సచిరం యథావత్ ॥ -(నైషధీయ చరితం)

— దమయంతి కరస్పర్శవల్ల కలిగిన ముదం యొక్క ప్రసాదమగు స్తంభం నలునకు కలిగింది. అయ్యది, మన్మథశోభను ఒనర్చుటకు అర్పింపబడిన స్తంభం యొక్క సామ్యాన్ని చాలాకాలం పొందింది (దమయంతి కరస్పర్శజన్యమైన హర్షంవల్ల నలునకు స్తంభం కలిగింది).

అద్భుతంవలనిస్తంభం :

తద్గీత శ్రవణైకాగ్రా నంన దశ్రుముఖీ బభౌ ।

హిమనిష్యందినీ ప్రాత ర్నివాతేవ వనస్థలీ ॥ -(ర.వం.XV-66)

— వారి (=కుశలవుల) గానం వినటంలో ఆనక్తమైన సభఅంతా, ప్రాతః కాలంలో గాలివీచని వనప్రదేశం మంచిబిందువులను కురుస్తున్నట్లు కన్నీరు విడుస్తూ శోధించింది.

3. కంపం = వేపధువు

మూలం : శీత-భయ-హర్ష-రోష-స్పర్శ-జరా-రోగజః కంపః ॥

వేపనా త్స్ఫురణా త్కంపా ద్వేపథుం సంప్రదర్శయేత్ ।

-(నా.శా.VII-96, 104)

అర్థం : కంపః-శీత, భయ, హర్ష, రోష, స్పర్శ, జరా, రోగజః
=కంపం-శీతం, భయం, హర్షం, రోషం, స్పర్శ, జర (=మునలితనం),
రోగం- వీటివల్ల జనిస్తుంది.

వేపనాత్, స్ఫురణాత్, కంపాత్, వేపథుం, సంప్రదర్శయేత్ =వేపనం,
స్ఫురణం (=అదరటం), కంపనం- వీటితో, వేపధువును, ప్రదర్శించాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : చలి, భయం, హర్షం, రోషం, స్పర్శ, జరత్వం,
రోగం.

అనుభావాలు : వేపనం, స్ఫురణం, కంపం.

టీక : శాస్త్రకర్తలు కంపమును, వేపధువును పర్యాయపదాలుగా వాడినారు.

అలింగనం, అచ్ఛురితకం (=గిలిగింతలు పెట్టటం) - ఈ రెండింటిని
కూడా విభావాలుగా చెప్పినాడు సంగీతరత్నాకరకర్త. అంతే కాదు, వేపనం
(shivering), స్ఫురణం (thorbbing), కంపం (shaking) - ఇవి వేపధువు
(trembling) యొక్క ఉత్తరోత్తరాతిశయభేదాలని విశదంచేసినాడు.

శరీరధర్మాన్నిమించి నిన్పందం (=మిక్కిలిచలనం) వేపధువు అని రసతరంగిణీ
కర్త (అంటే కన్ను అదరటంమున్నగు కేవలం శకుననూచకమైన శరీరావయవకంపం
ఇందులో చేరదు). హర్ష-జరా-క్రోధాలవలని వేపధువుకు ఉదాహరణలొసంగినాడు
సింగభూపాలుడు.

4. అశ్రువు = అస్రం

మూలం : అనందామర్షాభ్యాం ధూమాంజవ జృంభణా దృయా చ్ఛోకాత్ ।

అనిమేషప్రేక్షణతః శీతాద్రోగాత్ భవే దశ్రుః ॥

బాష్పాంబుష్లుతనేత్రత్వా న్నేత్ర సమ్మార్జనేన చ ।

ముహ రశ్రుకణాపాతై రాస్రం త్వభినయే దృభః ॥

-(నా.శా.VII-97, 107)

అర్థం : ఆనంద-అమర్తాభ్యాం, ధూమ-అంజన-జ్వంభణాత్, భయాత్, శోకాత్, అనిమేష ప్రేక్షణతః, శీతాత్, రోగాత్, అశ్రుః, భవేత్ = ఆనందం అమర్తం-వీటివల్ల, ధూమం (=పొగ) అంజనం (=కాటుక) జ్వంభణం (=అవులింత) - వీటివల్ల, భయంవల్ల, శోకంవల్ల, రెప్పవాలచక చూడటం వల్ల, చలివల్ల, రోగంవల్ల, అశ్రువు, కలుగుతుంది.

బాష్ప-అంబుష్టతనేత్రత్వాత్, నేత్రసమ్మార్జనేన(చ), ముహూ-అశ్రుకణ పాతైః, ఆస్రం(తు), బుధః, అభినయేత్ = బాష్పాంబుష్టలతో నిండిన కనులు, కనులు తుడుచుకొనటం లేదా కన్నీటి బిందువులను గోటితో విదిలించటం, మూటిమూటికి కన్నీటి బిందువులుకారటం- వీటిచేత, అస్రమును, బుధులు, అభినయించాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : ఆనందం, అమర్తం, ధూమం, అంజనం, జ్వంభణం, భయం, శోకం, అనిమేషప్రేక్షణం, శీతం, రోగం.

అనుభావాలు : బాష్పాంబుష్టత నేత్రాలు, నేత్ర సమ్మార్జనం, మరల మరల అశ్రుకణపాతం.

టీక : అశ్రువు, అస్రం-ఇవి పర్యాయపదాలు.

‘వికారజనితమైన ఇక్షిన్నలిలం అశ్రువు’ అని రసతరంగిణీకర్త.

ఉదా : విషాదంవలన అశ్రువు :

త్వా మాలిఖ్య ప్రణయ కుపితాం ధాతురాగై శ్శిలాయా
మాత్మానం తే చరణవతితం యావదిచ్చామి కర్తుమ్ ।

అదై స్తావ మ్మహా రువచితై ర్మృష్టి రాలువ్యతే మే

క్రూర ప్రస్థిన్నపి న నహతే నంగమం నా కృతాంతః ॥

-(మేఘదూతం-II-44)

-అంతే, గైరికాది ధాతువులతో ప్రణయకుపితవగు సీరూపును లిఖించి, సీచరణముల నన్నిధివివడి, తృప్తిపొందుటకు నేను కోరుకొనునంతలో - పొంగి పొరలినచే కన్నీరు నాదృష్టిని కప్పివేసినది. పాడుదైవం, ఈవిధంగా కూడా మన నంగమం నహింసలేకున్నాడు (ఇది యక్షుడు, తన ప్రియురాలికి మేఘుని ద్వారా పంపిన వార్తలోనిది).

సంతోషంవలని అశ్రువు :
 అనందజః శోకజ మశ్రుబాష్ప
 వ్యయో రశీతం శిశిరో బిభేద ।
 గంగానరయ్యో ర్జల ముష్ణతవ్రం
 హిమాద్రినిష్యంద ఇవావతీర్ణః ॥

-(ర.వం.XIV-3)

- (పెక్కేండ్లు వనవాసంచేసి తిరిగి వచ్చిన రామలక్ష్మణులను చూసిన కౌసల్యా-సుమిత్రలకు) కన్నులనుండి అనందబాష్పాలు రాలి, అంతకు పూర్వం ఉన్న శోకంవలని వేడికన్నీటిని పోగొట్టినవి; అది, చల్లని హిమవత్ప్రవాహం వేడిగా ఉన్న గంగా సరయూనదులను చల్లపరచినట్లుగా ఉన్నది.

5. వైవర్ణ్యం

మూలం : శీత-క్రోధ-భయ-శ్రమ-రోగ-క్లమ-తాపజం చ వైవర్ణ్యమ్ ।

ముఖవర్ణ పరావృత్త్యా నాడీపీడన యోగతః ।

వైవర్ణ్య మభివేతవ్యం వ్రయత్నాత్ తద్ధి దుష్కరమ్ ॥

-(నా.శా.VII-98, 105)

అర్థం : వైవర్ణ్యం, శీత, క్రోధ, భయ, శ్రమ, రోగ, క్లమ, తాపజం(చ)
 = వైవర్ణ్యం (=వివర్ణత=ముఖం రంగుమారటం) - శీతం, క్రోధం, భయం, శ్రమ, రోగం, క్లమం, తాపం— వీటివల్ల జనిస్తుంది.

నాడీపీడనయోగతః, ముఖవర్ణపరావృత్త్యా, వ్రయత్నాత్, వైవర్ణ్యం, అభివేతవ్యం, తత్(హి) దుష్కరం=నాడులను పీడించటం లేదా బిగబట్టటంతో, ముఖవర్ణమునందు మార్పుతెచ్చి, వ్రయత్నపూర్వకంగా, వైవర్ణ్యమును, అభిసరించాలి. ఇదిచాలా కష్టసాధ్యం.

తాత్పర్యం : విభావాలు : శీతం, క్రోధం, భయం, శ్రమ, రోగం, క్లమం, తాపం.

అనుభావాలు : నాడీపీడనంతో ముఖంలోని రంగులో వ్రయత్న పూర్వకంగా మార్పు తీసుకొని రావటం. (ఇది కష్టసాధ్యమైన కార్యం).

టీక : నాడీపీడనంతోనేకాక సిందూరాదులను పులుముకొనటంవల్ల కూడా వైవర్ణ్యం సాధించవచ్చునని శార్దూలదేవుడు. చిక్కిపోయినట్లు (=కార్యం)

చూవటం కూడా అనుభావంగా పేర్కొని, విషాద-ఆతవ- రోషాల వలన
వైవర్ణ్యమునకు ఉదాహరణలు ఇచ్చినాడు సింగభూపాలుడు.

6. రోమాంచం

మూలం : స్పర్శ-భయ-శీత-హర్షాత్ క్రోధా ద్రోగాచ్చ రోమాంచః ॥

ముహూః కంటకితత్వేన తథోల్లకసనేన చ ।

.పులకేన చ రోమాంచం గాత్రస్పర్శేన దర్శయేత్ ॥

-(నా.శా.VII-98, 104)

అర్థం : స్పర్శ, భయ, శీత, హర్షాత్ = స్పర్శ, భయం, శీతం, హర్షం
- వీటివల్ల; క్రోధాత్, రోగాత్(చ), రోమాంచః = క్రోధంవల్ల, రోగంవల్ల
రోమాంచం (=గగుర్పాలు) (కలుగుతుంది).

ముహూః కంటకితత్వేన, (తథా) ఉల్లకసనేన(చ), పులకేన(చ), గాత్ర
స్పర్శేన=మాటిమాటికీ వెంట్రుకలు నిక్కిబొడుచుకొనటం, శరీరం కంపిం
చటం, పులకలు కలగటం, గాత్రస్పర్శం - వీటితో రోమాంచాన్ని
ప్రదర్శించాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : స్పర్శ, భయం, శీతం, హర్షం, క్రోధం, రోగం.

అనుభావాలు : మరలమరల కంటకితత్వం, ఉల్లకసనం, పులకలు,
గాత్రస్పర్శ.

టీక : అలింగవ-అచ్ఛురితకాలనుకూడా విభావాలుగా పేర్కొన్నాడు సంగీత
రత్నాకరకర్త. వికారసముత్థమైన రోమోత్థానం (=వెంట్రుకలు నిక్కిబొడుచు
కొనటం) రోమాంచమని రసతరంగిణీకర్త. విస్మయ-ఉత్సాహాలను కూడా
విభావాలుగా, శరీరస్పర్శ ఘనం (=గట్టి)గా ఉండటాన్ని అనుభావంగా పేర్కొని,
విస్మయ-ఉత్సాహ-హర్షాలకు ఉదాహరణ లిచ్చినాడు సింగభూపాలుడు. తెలుగు
ప్రబంధం 'పారిజాతావహరణం'లో కంటకితత్వంకు ఉదాహరణ ఉన్నది (శ్రీకృ
ష్ణుని మాటలలో -పాదతాడనం తరువాత).

7. స్వరభేదం = స్వరభంగం

మూలం : స్వరభేదో భయ-హర్ష-క్రోధ-జరా-రాక్ష్య-రోగ-మదజనితః ।

స్వరభేదోఽభినేతవ్యో భిన్న గద్గద నిస్వనైః ।

-(నా.శా.VII-99, 104)

అర్థం : స్వరభేదః, భయ, హర్ష, క్రోధ, జరా, రాజ్య, రోగ, మదజనితః
=స్వరభేదం- భయం, హర్షం, క్రోధం, జర, రాజ్యం (=నోరెండిపోవటం),
రోగం, మదం-వీటివల్ల జనిస్తుంది.

భిన్న, గద్గద, నిస్వనైః, స్వరభేదః, అభినేతవ్యః =భిన్నస్వన, గద్గదస్వన,
నిస్వనములచేత, స్వరభేదం, అభినయింపబడాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : భయం, హర్షం, క్రోధం, జర, రాజ్యం, రోగం,
మదం.

అనుభావాలు : భిన్నస్వనం, గద్గదస్వనం, నిస్వనం.

టీక : ఉగ్రతను కూడా విభావంగా పేర్కొని సంగీతరత్నాకరకర్త ఇట్లా
వివరించినాడు :

“విస్వరం, భిన్నస్వరం, గద్గదత-ఇవి అనుభావాలు. ‘విస్వరం’ అనగా స్థాన
భ్రష్టమైన ధ్వని (=wrong articulation). భిన్నస్వరమనగా విచ్ఛిన్నమైన ధ్వని
(=సాఫీగా లేదా వరుసగా లేని ధ్వని). గద్గదస్వనమనగా అవ్యవస్థితమైనధ్వని
(ఉచ్చ-నీచ-తానయుక్తమైనది)”.

మఖ-దుఃఖాదులవల్ల కలిగే విస్వరత్వం గాద్గద్యమని చెప్పి, మఖ-దుఃఖాల
వల్ల కలిగే స్వరభేదానికి ఉదాహరణ లిచ్చినాడు పింగభూపాలుడు.

దుఃఖంవలని వైస్వర్యం :

విలలాప స బాష్పగద్గదం, సహజా మవ్యసహాయ ధీరతామ్ ।

అభితప్తమయోఽపి మార్దవం, భజతే కైవళ్యా శరీరమ్ ॥

-(ర.వం.VIII-43)

— అతడు (=అజమహారాజు) సహజధీరుడయినప్పటికీ, ధైర్యం విడిచి,
బాష్పాలతో గద్గదిక కలుగునట్లుగా విలపించినాడు. బాగా కాలితే, ఇనుముకూడా
మెత్తనడుతుంది! ఇక ప్రాణులను గూర్చి వేరే చెప్పేది ఏమి?

8. ప్రలయం

మూలం : శ్రమ-మూర్ఛా-మద-విద్రాభిమాత-మోహదిభిః ప్రలయః ॥

శ్రమ, మూర్ఛ, మద, విద్రాభి, మాత, మోహ, దిభిః ప్రలయః ॥

మహీనిపాతవాచ్ఛాపి ప్రలయాభినయో భవేత్ ॥

-(నా.శా.VII-99, 107)

అర్థం : శ్రమ, మూర్ఛ, మద, నిద్ర, అభిఘాత, మోహ-ఆదిభిః, ప్రలయః=శ్రమ, మూర్ఛ, మదం, నిద్ర, అభిఘాతం (=దెబ్బ లేదా గాయం), మోహం మున్నగువాటివల్ల, ప్రలయం (సంభవిస్తుంది).

నిశ్చేష్టః, నిష్క్రికంవత్వాత్, అవ్యక్తశ్వసీతాత్ (అపి), మహీని పాత నాత్ (చ-అపి), ప్రలయ-అభినయః, భవేత్=చేష్టారాహిత్యం, చలన రాహిత్యం, నిఃశ్వాసం తెలియరాకపోవటం, నేలమీదపడటం - వీటిచేత ప్రలయం యొక్క అభినయం జరగాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : శ్రమ, మూర్ఛ, మదం, నిద్ర, అభిఘాతం, మోహమున్నగునవి.

అనుభావాలు : నిశ్చేష్టత, నిష్క్రికంవత, అవ్యక్తమైన శ్వాస, మహీ నిపాతం.

టీక : నష్టనంజ్ఞత్వం ప్రలయమని ధనంజయుడు. శరీరధర్మమైన చేష్టనిరో ధింపబడటం ప్రలయమని రసతరంగిణీకర్త (చేష్టాశ్రయః శరీరమితి శాస్త్రీయం లక్షణం).

ఉదా : దుఃఖంవలని ప్రలయం :
వపుషా కరణోజ్జితేన సా
నివతంతీ వతి మవ్యపాతయత్ ।
నను తైలనిషేక బిందునా
నహదీపార్వి రుపైతి మేదిసీమ్ ॥

-(ర.నం.VIII-38)

- (ఇందుమతి) ఇంద్రియాల చేత త్వక్తమయిన శరీరంతో నేలపై పడుతూ, భర్తను (=అజనుహారాజను) కూడా పడేటట్లుచేసింది; దీవజ్వాల కారుతున్న తైలబిందువుతోకూడా నేలపై పడుతుంది కదా!

ఘాతంవలని ప్రలయం :
పూర్వం ప్రహర్తా న జఘాన భూయః
ప్రతిప్రహారాక్షమ మశ్వసాదీ ।

తురంగమ స్కంధ నిషణ్ణదేహం

వ్రత్యాశ్వనంతం రిపు మాచకాంక్ష ॥

-(ర.నం.VII-47)

— తొలుత గుఱ్ఱపురౌతు, తురగారోహి అయిన శత్రువీరుని కొట్టి, ఆతడు తిరిగి కొట్టుట కశక్తుడై, గుఱ్ఱంమీదనే మూర్ఛపోగా, తాను మరల కొట్టుటకు ఇచ్చగించటంలేదు; అంతేకాదు, ఆశత్రువీరునకు మరల తెలివి వచ్చుగాక అని కోరుకొంటున్నాడు. (ఇందులో ఘాతంవలని మూర్ఛ వర్ణితమైనది).

9. జృంభ

జృంభా చ నవమః సాత్త్వికో భావ ఇతి ప్రతిభాతి.

ఊర్జన్నానన ముల్లసత్కుచయుగం స్వీద్యత్కపోలస్తలం

కుంచత్పక్ష్మ గలద్దుకూల ముదయన్నాభి భ్రమత్ భూలతమ్ ।

బాలాగ్రాంగులి బద్ధ బాహుపరిధిన్యంచ ద్వివృత్తత్రికం

త్ర్యుట్యత్కంచుక సంధి దర్శితలసద్దోర్మూల ముజ్జుంభతే ॥

ఇత్యాదౌ శృంగారతిలకాదౌ చ సాత్త్వికభావ

సామానాధికరణ్య దర్శనాత్.

నను సా భావాఽనుభావ ఇతి విసరీతమేవ కిం న

స్వాదితి వాచ్యమ్; సత్యను భావత్వే భావత్య

విరోధాత్ పులకాదీనాం తథా దృష్టత్వాత్.

వచాంగాకృష్టి నేత్రమర్దనాదీనామపి భావత్వాపత్తిః.

తేషాం భావలక్షణాభావాత్. రసామకూలో

వికారో భావ ఇతి హి తల్లక్షణమ్. అంగాకృష్ట్యా

దయో హి న వికారాః. కింతు శరీరచేష్టాః. ప్రత్యక్ష

సిద్ధమేతత్. అంగాకృష్టిః అక్షిమర్దనం చ

పురుషై రిచ్ఛయా విధీయతే సరిత్యజ్యతే చ.

జృంభా చ వికారాదేవ భవతి; తన్నివృత్తా

వివర్తతే చేతి.

-(రసతరంగిణి IV-10)

తాత్పర్యం : 'జృంభ' (=ఆపులింత) అనేది తొమ్మిదవ సాత్త్వికభావంగా గోచరిస్తున్నది.

ఉదా. ఆబాల ఆవులిస్తున్నది - (అసమయంలో ఆమె) అననం వైకి ఎత్తింది. కుచయుగలం ఉన్నతమైంది. కపోలములందు స్వేదబిందువులు ఉన్నవి. షక్ష్మములు కుంచితములైనవి. దుకూలం జారుతున్నది. నాభి గోచరిస్తున్నది. భూలత భ్రమిస్తున్నది. రెండుచేతులు అంగుళాలయొక్క చివరలను పర్వరం బంధించి వర్తులాకారంగా, పైకెత్తింది. త్రికం కించిత్ వివృతమైంది. కంచుకంయొక్క ముడి విడివడింది. లనత్ బాహుమూలాలు కన్పట్టుతున్నాయి.

ఇటువంటి ఉదాహరణలనుపట్టి, 'శృంగారతిలకం' మున్నగు శాస్త్ర గ్రంథాలను అనుసరించి 'జృంభ' సాత్త్వికభావంగా గ్రహింపబడింది.

శంక : అయితే ఇది భావమా? లేదా అనుభావమా? విశిష్టమైన ప్రమాణం లేకపోవటంచేత దీనిని అనుభావంగా ఎందుకు గ్రహించరాదు? లేదా దీనిని సాత్త్వికభావం యొక్క అనుభావంగా గ్రహించినా విరోధంలేదు - ఎందుకంటే రోమాంచాదులు సాత్త్వికభావాలు, అనుభావాలు కూడా అవుతున్నాయి. అయితే, ఈవిధంగా అంగసంకోచం, నేత్రమర్దనం మున్నగు వాటిని కూడా సాత్త్వికభావాలుగా గ్రహింపవలసి ఉంటుంది.

సమా: కాని, ఇది సమంజసంకాదు - కారణం వీటిల్లో భావలక్షణం లేకపోవటమే. 'రసానుకూలమైన వికారం భావం' అని కదా చెప్పబడుతున్నది. మరి అంగసంకోచాదులు రసానుకూలాలు కాదుకదా. ఇవి శారీరక చేష్టలు మాత్రమే; ఇది ప్రత్యక్షసత్యం. అంగసంకోచం, నేత్రమర్దనం మున్నగునవి పురుషుల ఇచ్ఛానుసారంగా జరుగుతాయి - ఎప్పుడు కావాలంటే అప్పుడు చేయవచ్చు; ఎప్పుడు అక్కరలేదనుకొంటే అప్పుడు మానవచ్చు. ఇంక జృంభ అనేది అంతరవికారంవల్ల సంభవిస్తుంది. ఆ వికారం శాంతించగానే, ఆవులింతకూడా పోతుంది.

ఉదా : అధాయమౌనం రహసి స్థితాయాః
సంభావ్య జృంభానుచలాత్మజాయాః ।
చుక్కురితిం స్మేరముఖోమహేశః
కరాంగులీభిః కలయాంచకార ॥

— మానంతో మౌనంధరించి ఏకాంతంగా ఉన్న అచలాత్మజ (=పార్వతి) ఆవులిస్తుండగా చూసి, నవ్వుతూ మహేశుడు (=శివుడు) చిటికెలు వేయ సాగినాడు.

టీక : తక్కిన సాత్త్విక భావాలవలెనే, బృంభకూడా అంతరవికారపరిణా మమే కావున దీనిని కూడా సాత్త్వికభావంగా గ్రహించటం సమంజసమని భానుదత్తుని ప్రతిపాదన.

వందే కవీంద్ర వక్త్రేందు

లాస్యమందిర నర్తకీమ్ ।

దేవీం సూక్తిపరిష్పంద

సుందరాభినయోజ్జ్వలామ్ ॥

-వక్రక్తిజీవితము-కారికాప్రారంభమంగళశ్లోకం

9. వ్యభిచారిభావాలు

శ్రీమద్గోపవధూస్వయంగ్రహపరిష్కంఠేషు తుంగస్తన
వ్యామర్దాద్గతితేఽపి చందన రజస్యంగే వహన్ పారభమ్ ।
కశ్చిజ్జాగర జాతరాగ నయనద్వంద్వః ప్రభాతేశ్రియమ్
చిత్తత్కామపి వేణునాదరసికో జారాగ్రణీః పాతు వః ॥

-పుష్పబాణవిలాసం-1

వ్యభిచారి (=సంచారి) భావాలు

వ్యభిచారిభావాలు

మూలం : -వ్యభిచారిణ ఇదానీం వ్యాఖ్యాస్యామః. అత్రాహ-
 వ్యభిచారిణ ఇతి కస్మాత్? ఉచ్యతే— వి-అభి
 ఇత్యేతా పువనర్హ. చర ఇతి గత్యర్థే ధాతుః.
 వివిధ మాభిముఖ్యేన రసేషు చరంతీతి
 వ్యభిచారిణః. వాగంగవత్స్వేతాః ప్రయోగే
 రసా న్నయం తీతి వ్యభిచారిణః. అత్రాహ-
 కథం నయంతీతి? ఉచ్యతే--లోకసేద్ధాంత
 విషయథా సూర్య ఇదం దినం నక్షత్రం
 వా నయంతీతి. న చ తేన బాహుభ్యాం
 స్కందేన వా నీయతే. కిం తు లోకప్రసిద్ధ
 మేతత్. యథేదం సూర్యో నక్షత్రం
 దినం వా నయంతీతి ఏవ మేతే వ్యభి
 చారిణ ఇత్యవగంతవ్యా.

వ్యభిచారిణః, ఇదానీం, వ్యాఖ్యాస్యామః=వ్యభిచారి భావాలను, ఇప్పుడు,
 వ్యాఖ్యానిస్తాను.

అత్ర-అహ=అంతట (ఋషుల) ప్రశ్న :

వ్యభిచారిణః, ఇతి, కస్మాత్=వ్యభిచారులు, అని, ఎందుచేత (చెప్పబడి
 నవి)?

ఉచ్యతే=(చెప్పబడుతున్నది) ప్రమాధానం :

వి, అభి, ఇతి, ఏతే, ఉపసర్గ=వి, అభి-అనే, ఈ రెండు, ఉపసర్గలు.

చర, ఇతి, గతి-అర్థే, ధాతుః=‘చర’ అనేది, గతి (=చరించటం=కడ
 లటం), అనే అర్థంతెలిపే, ధాతువు (=క్రియ).

రసేషు, ఆభిముఖ్యేన, వివిధం, చరంతి, ఇతి, వ్యభిచారిణః=రసాలవిషయంలో, ఆభిముఖ్యం (=సహకారిత్వం)తో, వివిధంగా, చరించేవి, కావున, ఇవి వ్యభిచారులు (అనబడినవి). ప్రయోగే, వాక్-అంగ-సత్త్వ-ఉపేతాః, రసాన్, నయంతి, ఇతి, వ్యభిచారిణః=(నాట్య) ప్రయోగమందు, వాచిక-ఆంగిక-సాత్త్విక-అభినయాలతో కూడినవై, రసాలను తీసికొని వచ్చేవికావున, వ్యభిచారులు (అనబడినవి).

అత్ర-ఆహ=అంతట, (ఋషులు) ప్రశ్నించినారు: కథం, నయంతి, (ఇతి)= (వ్యభిచారులు, రసాలను) ఎట్లా, తీసుకొనివస్తాయి? ఉచ్యతే=(భరతునిచేత సమాధానం) చెప్పబడుతున్నది. ఏషః, లోకప్రసిద్ధాంతః=ఇది (=ఇట్లా చెప్పటం) లోకప్రసిద్ధమైనదే; యథా, సూర్యః, ఇదం, దినం, వా, నక్షత్రం, నయతి, ఇతి=ఎట్లా అంటే, సూర్యుడు, ఈ దినాన్ని లేదా ఈ నక్షత్ర సముదాయాన్ని, తీసుకొనివస్తున్నాడు, అవటంవంటిదే; తేన, బాహుభ్యాం, వా, స్కంధేన, ఆనీయతే, న(చ)=(కాని) సూర్యునిచేత (=సూర్యుడు), బాహువులతో (మోస్తూ), స్కంధాలమీద (వెట్టుకొని) తీసుకొనిరావటం లేదు కదా? కింతు, ఏతత్, లోకప్రసిద్ధం =అయినా ఇది (=ఇట్లాచెప్పటం) లోకప్రసిద్ధమేకదా.

యథా, సూర్యః, ఇదం నక్షత్రం, వా, దినం, నయతి, ఇతి, ఏవం, ఏతే, వ్యభిచారిణః, ఇతి, అవగంతవ్యాః =ఎట్లా సూర్యుడు, ఈ దినాన్ని, లేదా నక్షత్రాన్ని తీసుకొని వస్తున్నాడు, అని (చెప్పటం కలదో), అట్లాగే, ఈ, వ్యభిచారులు (రసాలను తీసుకొనివస్తాయి), అని, తెలియవలె.

తాత్పర్యం : భరతుని ఇప్పుడింక వ్యభిచారి భావాలను వివరిస్తాను.

ఋషులు : వ్యభిచారి భావాలకు అవేరు ఎట్లావచ్చింది?

భరతుని : వ్యభిచారి (=వి+అభి+చర) అనేపదంలో వి-అభి- అనేవి రెండూ ఉపసర్గలు; 'చర' అనే ధాతువునకు 'గతి' (=చరించటం) అని అర్థం. రసాల విషయంలో ఆభిముఖ్యం (=సహకారిత్వం)తో, వివిధంగా చరించేవికావున ఇవి వ్యభిచారిభావాలు అనబడినవి. ఈ వ్యభిచారిభావాలు వాచిక-ఆంగిక-సాత్త్వికాభినయోపేతములై నాట్యప్రయోగమందు రసాలను 'తీసికొని వస్తాయి' (=అస్వాదయోగ్యాలుగా చేస్తాయి).

బుద్ధులు : ఎట్లా తీసికొని వస్తాయి?

భరతముని : ఇట్లాచెప్పటం లోకంలో ప్రసిద్ధమే. ఈ నక్షత్రాన్ని లేదా ఈ దినాన్ని సూర్యుడు తీసికొనివస్తాడు అనటంవంటిదే ఇదికూడా. కాని, సూర్యుడు బాహువులతోమోస్తూ లేదా స్కంధాలమీద వెట్టుకొని, వానిని తీసుకొని రావటంలేదు కదా? అయినా, సూర్యుడు దినాన్ని లేదా నక్షత్రాన్ని తీసికొనివస్తున్నాడు అని చెప్పటం లోకప్రసిద్ధమే. ఇట్లే 'వ్యభిచారి భావాలు ప్రయోగమందు రసాలను తీసికొని వస్తాయి' అని గ్రహించాలి.

టీక : 1. వి+అభి+చర (వ్యభిచారి) - ఇందులో 'వి' (=విశేషంగా), 'అభి' (=అభిముఖ్యంతో) అనేవి రెండున్నూ ఉపసర్గలు. ఇంక 'చర' దాతువునకు గతి లేదా చరించటం అని అర్థం. కాగా, విశేషంగా, అభిముఖ్యంతో చరించేవి, అంటే రసాల విషయంలో అభిముఖ్యంతో లేదా వహకారిత్యంతో, అనేక విధాలుగా చరించే భావాలకు 'వ్యభిచారి భావాలు' అనిపేరు.

2. 'రసాలను తీసికొని వస్తాయి' - ఇందులో 'తీసికొనివస్తాయి' అన్నదానికి రెండు అర్థాలు ఉన్నవి - (1) రసాలను ఉత్పాదించజేయుటం (bringing Rasa into being) - అంటే స్థాయిభావాన్ని సంస్కరించి, రసనిష్పత్తికి తోడుపడటం; (2) రసాలను సామాజికునకు అభిముఖం (=ఆస్వాదయోగ్యం) చేయుటం.

3. భరతమునిని అనుసరించి, ధనంజయుడు వ్యభిచారి భావాలను క్రింది విధంగా నిర్వచించినాడు:

విశేషాదాభిముఖ్యేన చరంతో వ్యభిచారిణః ।

స్థాయిన్యన్మగ్నో విమగ్నోః కల్లోలా ఇవ వారిధౌ ॥

-(ద.రూ.IV-7)

- వ్యభిచారిభావాలు, విశేషంగా అభిముఖ్యంతోచరిస్తూ, సముద్రంలో తరంగాలవలె, స్థాయిలో పుట్టుతూ, విలీనం అవుతూ ఉంటాయి (అంటే స్థాయిని సంస్కరిస్తూ, స్థాయిరూపాన్నే పొందుతాయి).

4. వ్యభిచారిభావాలను కొంతవిపులంగా వివరించివాడు సింగభూపాలుడు:

1) ఈ వ్యభిచారులు వాగంగసత్త్వాలతో కూడినవై, భావయొక్క గతిని (=గమనాన్ని) సంధరించజేసేవికావున ఇవి 'సంచారులు' అని కూడా వ్యవహరింపబడతాయి (ర.సు.II-2).

2) ఈ వ్యభిచారిభావాలు పరస్పరం విభావాలు (=కారణములు), అనుభావాలు (=కార్యాలు) కూడా కాగలవు; ఈ కార్యకారణాలను లోకాన్నివట్టే నిర్ణయించాలి.

ఉదా: సంతాపం-దైన్యానికి విభావం, గ్లానికి అనుభావం. విషాదం-ఉత్పాతావేగానికి అనుభావం, స్తంభానికి విభావం. ఇట్లాగే ఇతరములు (ర.సు.II-95+గద్య).

3) ఈ వ్యభిచారిభావాలు స్వతంత్రాలనీ, పరతంత్రాలనీ రెండు విధాలు - ఇతర భావానికి అంగాలై దానిని పోషించేవి పరతంత్రాలు. అట్లాకానప్పుడు స్వతంత్రాలు (ర.సు.II-96-97). సందర్భానుసారంగా వీనిని గ్రహించాలి.

4) భావం అనౌచిత్యంగా ప్రవర్తించితే 'భావాభాసం' అవుతుంది - అసత్యత్వం, అయోగ్యత అనే భేదాలచేత భావాభాసం రెండు విధాలు. ఆచేతనాలకు భావం (=మనోవికారాదులను) కల్పించటం 'అసత్యకృతభావాభాసం', ఇంక నీచములైన తిర్యక్కులనుకానీ, నీచమానవులనుకానీ ఆశ్రయించితే ఆ భాసం అయోగ్యకృతం అవుతుంది (ర.సు.II-97-98).

5) ఈ వ్యభిచారిభావాలకు నాలుగు అవస్థలు ఉన్నవి : ఉత్పత్తి, సంధి, శబలత, శాంతి (ర.సు.II-99-101).

(i) భావోత్పత్తి : భావం జనించటం భావోత్పత్తి లేదా భావోదయం.

(ii) భావసంధి : సమానములు లేదా అసమానములు అయిన రెండు భావాలు ఒకచోట కలియటం.

(iii) భావశబలత : పలుభావాలకు పరస్పరం కలిగే సమ్మర్థం.

(iv) భావశాంతి : మిక్కిలిదావృద్ధిపొంది ఉన్న భావం వశించటం.

6) వ్యభిచారి భావాలు 'ముప్పదిమూడు' అని భరతముని నిర్దేశించినాడు. అయితే కొందరు - ఉద్వేగం, ప్రిహం, దంభం, ఈర్ష్యమున్నగు చిత్తవృత్తులను వేరుగా చెప్పినారు. కాని, ఇవి అన్నీ వైచిత్ర్యము ముప్పదిమూడు వ్యభిచారి భావాలలోనే అంతర్భవిస్తాయి. భావప్రకాశనకారుడుకూడా ఇట్లాగే చెప్పినాడు.

ఉదా: దంభం పరప్రతాపరూపం; అది అమాయలో అపహిత్తలో అంత ర్భవిస్తుంది. చిత్తాన్ని ద్రవంవతోనే లక్షణంకల ప్రిహం హర్షంలోచేరిపోతుంది. స్వనిత్యయ దానమాచారిజమై, అమర్ష రూపమైన ఈర్ష్య అమర్షమునందే అంత ర్భవిస్తుంది; అది పరిమిషయమైతే అమాయలో అంతర్భవిస్తుంది (ర.సు.II-94).

5. 1) అటునిటు రసములందు సంచరించటం, అనేకరసనిష్ఠత్వం, అనేక రసవ్యాప్యత్వం - వీనినల్ల వ్యభిచారిభావాలకు అవేరువచ్చింది. (భరత ముని చెప్పిన 'వివిధంగా' అన్నదానిని రసతరంగిణీకర్త ఇట్లా వివరించినాడు) (రసతరంగిణీ-V-4వ శ్లోకం తరువాతి గద్య).

2) (పూర్వరాగంలోని) దశావస్థలలోని అభిలాష, గుణకథన, ప్రలాపం- ఇవి మనోభావాలు కదా? వీటిని వ్యభిచారి భావాలలో ఎందుకు గణించలేదు? అని ప్రశ్నించుకొని, రసతరంగిణీకర్త ఇట్లా చెప్పినాడు- అభిలాష జాత్సుక్యంలో, గుణకథనం వర్ణనాత్మక స్మృతిలో, ప్రలాపం ఉన్మాదంలో అంతర్భవిస్తాయి కావున వానిని వేరుగా గణించలేదు (రసతరంగిణీ-44వ శ్లోకం తరువాతి గద్య).

6. బాలరామవర్మ 33 వ్యభిచారి భావాలను ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ ప్రకృతుల మధ్య ఇట్లా విభజించినాడు (పుట-197)-

ఉత్తముల భావాలు : చింత, మోహం, స్మృతి, వ్రీడ, హర్షం, ఆలస్యం, చాపలం, జాత్సుక్యం, అవహిత్త, ధృతి, శాంతి (=శ్రమ) (ఇవి వద్మినీజాతి స్త్రీకికూడా వర్తిస్తాయి)

మధ్యముల భావాలు : అనూయ, దైన్యం, నిర్వేదం, గ్లాని, శంక, మదం, ఉగ్రత, విషాదం, మౌనం, ఆధి (=anguish), వ్యాధి (ఇవి చిత్రణీగుణాలు కూడా).

అధముల భావాలు : శ్వాస, నిద్ర, వితర్కం, అవస్మారం, జడత, అమర్షం, ఆవేగం, గర్వం, పాతం, నువ్వు, హతి (=మరణం) (ఇవి శంఖిణీ-హస్తినీ గుణాలు కూడా).

వాట్యంలో సంచారిభావాలను, త్రివిధ ప్రకృతులగు స్త్రీపురుషులు, దేశ-కాల-అవస్థలను అనుసరించి ప్రదర్శించాలని భరతముని చెప్పిన దానిని ఆధారంగా చేసికొని, బాలరామవర్మ వైవిధ్యజన చేసి ఉంటాడు.

7. భరతమునిని అనుసరించి, అర్వాచీనాలంకారకులు పలువురు వ్యభిచారిభావాలు 33 అని అంగీకరించినారు. ఒకరిద్దరు మరికొన్నింటిని ప్రతిపాదించినప్పటికీ, తక్కినవారు వానిని నిరాకరించి, అవి అన్నీ, 33 భావాలలోనే అంతర్భవిస్తాయని వేర్కొన్నారు. రామచంద్ర-గుణచంద్రులు కూడా 33 భావాలనే అంగీకరించినప్పటికీ, అంతమాత్రమేకాదనీ, మరికొన్ని వ్యభిచారిభావాలు ఉండే అవకాశం ఉన్నదనీచెప్పి, క్రిందివానిని వేర్కొన్నారు :

క్షుధ (hunger), తృష్ణ (thirst),

మైత్రి (friendship), ముదిత (mirth),

శ్రద్ధ (faith), దయ (compassion)

ఉపేక్ష (indifference), అరతి (hatred)

సంతోషం (contentment), క్షమ (patience)

మార్దవం (tenderness), అర్థవం (straitforwardness)

దాక్షిణ్యం (courtesy) - మున్నగునవి.

అంతేకాదు, స్థాయిభావాలు, అనుభావాలు కూడా వ్యభిచారిభావాలు కాగలవు.

స్థాయిభావాలు వ్యభిచారి భావాలు కావటం :

శృంగారంలో వాసం, శాంత-కరుణ-హాస్యాలలో రతి, భయ-శోకాలు కరుణ-శృంగారాలలో; వీరమందు కోపం, జగుప్స భయానకమందు, ఉత్సాహ-విస్మయాలు అన్ని రవములందును వ్యభిచారి భావాలు కాగలవు. (రసతరంగ-V-చివర)

"Psychological studies in Rasa" అనే గ్రంథంలో డా. రాకేశ గుప్త స్థాయి-వ్యభిచారి భావములు నలుదివి ఒక్కంటిని, అర్వాచీనాలంకారికులు పేర్కొనిన శమ-స్నేహ-భక్తి-వాత్సల్యములనెడి మరినాలుగు స్థాయిభావములను, చలనవెడి ఇంకొక వ్యభిచారిభావమును పరిశీలించి క్రిందివిధంగా సీదాంతించినారు (పుట-145)-

(a) All the eight Sthayibhavas of Bharata are mental affections.

(b) Out of the eight Sthayibhavas of Bharata fourteen are mental affections (కోప-శంక-హర్ష-దైవ్య-ఉగ్రతా-చింతా-త్రాస-అనాదూ-అమర-గర్వ-విదా-అపేక్ష-విక్ర-హత్తుకాములు).

(c) Five are feelings or bhavas (భృతి-మతి-తప్తి-అవహిత్తములు).

(d) Five are feelings or bhavas (గ్లాని-శ్రమ-విదోభ-అలనత-వ్యాధులు).

(e) And the rest ten cannot be termed as feelings or Bhavas (జడతా-స్మృతి-మర్షణ-మహి-మత్సర-అపహ్ని-అపహ్ని-అపహ్ని-అపహ్ని-అపహ్ని).

(f) Out of the four Sthayibhavas added by others three are mental affections (భృతి-మతి-తప్తి).

(g) One is an unemotional feeling (శమం).

(h) The thirty-fourth Sancharibhava mentioned by Deva is an unemotional feeling (చలం).

డా. రాకేశగుప్త రసవిషయాన్ని మాతృదృక్పథంతో లేదా పాశ్చాత్య మనశ్శాస్త్రదృష్టితో పరిశీలిస్తూ అనేక ప్రాచీన సిద్ధాంతాలను త్రోసిపుచ్చి, కొత్త వ్యాఖ్యానాలుచేసినాడు. అతడు రసానుభూతికి సంబంధించిన “పాథాభివ్యక్తి”ని అంగీకరించలేదు. వ్యభిచారిభావాలు కూడా రసత్వాన్ని పోషించవనే రుద్రటమతాన్ని విపులంగా చర్చించి నమర్తించి, కొన్ని రసాలు దుఃఖాత్మకములని అంగీకరించినాడు.

డా. గుప్త ‘రస’ పదానికి రెండర్థాలు చెప్పినాడు— 1. Rasa as ‘Poetic Relish’ (విభావానుభవాదీకమునకు సంబంధంలేనిది); 2. Rasa as ‘Emotion’ (విభావానుభవాదీకమునకు సంబంధించినది). ఈ రెండు విధములగు అర్థములు పై గ్రంథమునందు రెండు భాగాలుగా చర్చింపబడినవి.

1. నిర్వేదం

మూలం : నిర్వేదోవాసు దారిద్ర్య వ్యాధ్యనమూవాదిక్షేపాక్రుష్ట

క్రోధ తాడ శస్త్రజవయోగ తత్త్వజ్ఞానాదిభిః

విభావైః సముత్పద్యతేః స్త్రీశివకుసత్త్వానాం

రుదిత నిశ్శబ్ద తోష్యసత సంప్రదార

తాదిభిః అమభావైః తమరివయత్

భవతి చాత్ర వోకః—

దారిద్ర్యేష్టవియోగాద్యై నిర్వేదోవాసు తామతే ।

సంప్రదారణ నిశ్శాస్త్రైః ప్రిన్యత్యుద్ధవయో భవేత్ ॥

అత్రానువంశ్యే అర్చ్యే భవతి—

శస్త్రజని నిత్రయోగా ద్దారిద్ర్య ద్దృఢిత సత తుభాత్ ।

యిద్ధిపరవ్యభిచారి నిర్వేదో వాసిః సంభవేత్ ॥

భాష్యసంభాషణములు పూర్వ నిర్వచనములవలననే

యోగీన ద్దారిద్ర్యం భవతి తా నిర్వేదభావో వృత్తయః ॥

-(నా.శా.VII-28-30)

అర్థం : 1. దారిద్ర్య, వ్యాధి, అవమాన-అధిక్షేప-ఆక్రమ్య, క్రోధతాడన, ఇష్టజనవియోగ, తత్త్వజ్ఞాన=దారిద్ర్యప్రాప్తి, (దీర్ఘ) వ్యాధి, అవమానం, ఆక్షేపం, తిట్టు, క్రోధంతో కొట్టబడటం, ఇష్టులైనవారి ఎడబాటు (లేదా మరణం), పరబ్రహ్మయొక్క జ్ఞానం కలగటం; ఆదిభిః, విభావైః, నిర్వేదః నామ సముత్పద్యతే=మున్నగు, విభావాలవల్ల, నిర్వేదం అనేది, కలుగుతుంది. స్త్రీ, నీచ, కుసత్త్వానాం=స్త్రీలు, అధమప్రకృతులు, కుత్సితులు-వీరి నిర్వేదాన్ని; రుదిత, నిఃశ్వసిత-ఉచ్ఛ్వసిత, సంప్రధారణ-ఆదిభిః, అనుభావైః, అభివయేత్=రోదనం, నిఃశ్వాసం, ఉచ్ఛ్వాసం, తర్కించటం, మున్నగు, అనుభావాలతో, అభినయించాలి.

భవతిచ-అత్రశ్లోకః=ఈ అర్థాన్ని నూచించే శ్లోకం ఒకటి ఉన్నది.

దారిద్ర్యం, ఇష్టవియోగ-ఆద్యైః=దారిద్ర్యం, ఇష్టజనవియోగం, మున్నగు వాటివల్ల; నిర్వేదః నామ, జాయతే=నిర్వేదం అనేది కలుగుతుంది; సంప్రధారణ, నిఃశ్వాసైః=మంచిచెడ్డల వివేచన, నిఃశ్వాసాలు-వీటివేత; తవ్య(తు), అభినయః, భవేత్=నిర్వేదంయొక్క అభినయం జరగాలి.

అత్ర-ఆనువంశ్యే, ఆర్యే, భవతః=ఈ అర్థాన్ని విశదంచేసే, ఆనువంశ్యము లేయిన, ఆర్యావృత్తాలు రెండు ఉన్నవి.

ఇష్టజనవిప్రయోగాత్, దారిద్ర్యాత్, వ్యాధితః, తథా, దుఃఖాత్, పరస్య ఋద్ధిః దృష్ట్వా=ఇష్టులయిన వారియొక్క ఎడబాటు, దారిద్ర్యం, వ్యాధి, మరియు, దుఃఖం, పరుల అభివృద్ధి చూడటం - వీటివల్ల; నిర్వేదఃనామ, సంభవతి=నిర్వేదం అనేది, కలుగుతుంది; బాష్పపరిష్కృతనయనః, (పునః) (చ) నిఃశ్వాస, దీనముఖనేత్రాః=బాష్పాలతో తడిసిన కనులు, నిఃశ్వాసాలు, దీనంగా ఉన్న ఉన్నముఖ-నేత్రాలు కలవాడై; నిర్వేదవాన్, పురుషః, యోగి-ఇవ, ధ్యానవరః, భవతి(హి)=నిర్వేదంతో ఉన్న, పురుషుడు, యోగివలె, ధ్యాన పరుడు, అవుతాడు.

తాత్పర్యం : దారిద్ర్యం, వ్యాధి, అవమానం, అధిక్షేపం, ఆక్రమ్య (=తిట్టు), క్రోధతాడనం, ఇష్టజన వియోగం, తత్త్వజ్ఞానం మున్నగు విభావాలవల్ల నిర్వేదం కలుగుతుంది. (దుఃఖం, పరుల అభివృద్ధి - ఈ రెండు విభావాలు ఆర్యావృత్తాలలో అధికంగా చెప్పబడినవి).

రోదనం, నిఃశ్వాసాలు, ఉచ్ఛ్వాసాలు, సంప్రధారణం మున్నగు అనుభావాలతో స్త్రీలు, నీచప్రకృతులు, కుత్సితులు నిర్వేదాన్ని అభినయించాలి.

ఇంక నిర్వేదంలో ఉన్న పురుషులు బాష్పపరిష్కృతనయనాలతో, నిశ్వాసాలతో, దీనము లైన ముఖనేత్రాలతో యోగివలె ధ్యానవరులుగా ఉంటారు.

ద.రూ : తత్త్వజ్ఞానం, ఆవద, ఈర్ష్య-మున్నగువాటివల్ల తన్నుతాను అవమానించుకొనటం (=కించపర్చుకొనటం) నిర్వేదం అవుతుంది.

ర.ను : తత్త్వజ్ఞానం, దుర్గతి, ఆవద, విప్రయోగం, ఈర్ష్య, దుఃఖం— వీటివల్ల కలిగే నిష్కలత్వబుద్ధి నిర్వేదం అవుతుంది.

టీక : తత్త్వజ్ఞానం=జగన్మిథ్య, బ్రహ్మసత్యం అనే జ్ఞానం కలగటం; సంప్ర ధారణం=మంచిచెడ్డల వివేచన లేదా అవుగాముల ఆలోచన; నిష్కలత్వబుద్ధి=జగత్తు మిథ్య అని తెలియటం లేదా తన ప్రయత్నాలు ఫలించకపోవటం వల్ల కలిగే నిస్సహ.

సం.ర.లో— ఆక్రోశనం, అధిక్షేపం, వ్యాధి, క్రోధం, తాడనం, దారిద్ర్యం, ఇష్టవియోగం, పరకీయవృద్ధిదర్శనం — ఇవి సీచప్రకృతులకు విభావాలు; అవ మానం, తత్త్వబోధ-ఇవి ఉత్తములకు విభావాలు. “తత్త్వజ్ఞానం కలవారికి జగత్పదార్థాలు అనుపాదేయాలు” అని శారదాతనయుడు.

ద.రూ. వ్యాఖ్యలో, ర.ను.లో తత్త్వజ్ఞానం, దారిద్ర్యం, ఆవద, విప్రయోగం, ఈర్ష్య— వీటికి ఉదాహరణములున్నవి. నిర్వేదం— విభావం, అనుభావం, రసాలకు అంగభూతంగానే కాక స్వతంత్రంగా కూడా ఉంటుంది.

ఇట్లా తక్కిన వ్యభిచారి భావాలవల్ల కూడా ఊహించాలి.

ఉదా:(i) విప్రయోగంవలని నిర్వేదం (అత్మావమానసహితం) :

యస్యాంతే దినసా స్తయానహ మయా సీతా యథా స్వేగృహే
యత్సంబంధికథాభి రేష సతతం దీర్ఘాభి రాస్థీయత ।

వీక స్సంవ్రతి నాశిత ప్రియతమ స్తామేవ రామః కథం

పావః వంచవటీం విరోకయతు వా గచ్ఛ త్వసంభావ్య వా॥

-(ఉ.రా.II-19)

— ఈ వంచవటీలోనే మునుపు నేను ఆమె (=సీత) తో కూడి స్వగృహమునందువలె దినములు గడపినాము.

దీనిని గూర్చిన మదీర్ఘములయిన కథలనే ఎల్లప్పుడు చెప్పుకొనేవారము. అట్టి ప్రియురాలిని పోగొట్టుకొని పాపాత్ముడయిన ఈ రాముడు, ఇప్పుడు ఒంటరిగా, ఈ వంచవటీని ఎట్లా చూడగలడు? చూడకయే ఎట్లా మరలిపోగలడు?

(ii) నిర్వేదం వీర-శృంగార రసాలకు వ్యభిచారిభావం కావటం (ద.రూ.వ్యాఖ్య) :

యో బాహవో న యుధి వైరికరోర కంఠ-

పీతోచ్చల ద్రుధిరరాజి విరాజితాంసాః ।

నాపి ప్రియా వృధువయోధర వత్రభంగ-

సంక్రాంత కుంకుమరసాః ఖలు నిష్కలాస్తే ॥

— ఈ బాహువులు - యుద్ధమందు వైరుల కరోరకంఠతటాలనుంచి స్రవించే రుధిరధారల చేత సుశోభితములు కాలేదు; ప్రియురాలి పీనవయోధరములందలి వత్రాపకుల కుంకుమరసంచేత కూడా సుశోభితం కాలేదు; మరి ఇవి నిష్కలములే.

నమస్కంధుడయిన శత్రువు లభించలేదు; సుందరి అయిన ప్రియురాలయినా లభించలేదు. అందుచే వీర-శృంగార రసములందు నిర్వేదం వ్యభిచారిభావం అయింది; ఇట్లే ఇతరరసములందు కూడా నిర్వేదం అంగభూతం అవుతుంది. అయితే, నిర్వేదం రసాంగంగానే కాక స్వతంత్రంగాకూడా ఉండగలదు.

(iii) నిర్వేదం స్వతంత్రంకావటం (ద.రూ. వ్యాఖ్య) :

కన్వం భోః? కథయామ దైవహతకం మాం విద్ధి శాఖోటకం

వైరాగ్యాదివ పక్తి? సాధు విదితం కస్మాద్యతః శ్రూయతామ్ ।

వామేనాత్ర వట స్తమధ్యగజనః సర్వాత్మనా సేవతే

న చ్ఛాయావే వరోహకారకదణే మార్గస్థిత స్యాపి మే ॥

— నీవు ఎవరు? చెబుతాను. దైవహతకమైన శాఖోటకము గా నన్ను ఎరుగుము. వైరాగ్యంతో మూటాడుతున్నట్లున్నావు. చక్కగా గ్రహించావు; ఎందుకో చెబుతాను విను. వాకు ఎడం ప్రక్కను వటవృక్షమున్నది; బాట సారులను అది సర్వాత్మనా సేవిస్తున్నది. ఔని, సేను దారిలో ఉన్నప్పటికీ, వరోహకారంచేసే ఛాయకూడా నావల్ల లభించటంలేదు.

(iv) తత్త్వజ్ఞానం వలని నిర్వేదం :

ప్రాప్తాః శ్రియాః సకలకామదుఃఖా స్తతః కిమ్?

స్వప్నం వదం శిరసి విద్విషతాం తతః కిమ్?

సమ్మానితాః ప్రణయినో విభవైః తతః కిమ్?

కల్పం స్థితం తమభృతాం తమభి స్తతః కిమ్?

— అన్ని కోరికలను చేకూర్చగల పంపదలు లభించినవి; కాని ప్రయోజనం ఏమిటి? శత్రువుల తలలపై కాలుమోపితిని; కాని వానివలన ప్రయోజనం ఏమిటి? ప్రేమాస్పదులగు వారిని నమ్మానించితిని; కాని తృప్తి ఎంతకు? కల్పంవరకు దేహం ధరించి, జీవించినా ప్రయోజనం ఏమిటి? (ఇవి అన్నీ మిథ్య మాత్రమే).

(v) అవదవలని నిర్వేదం :

సురతశ్రమసంభృతో ముఖే

ద్రియతే స్వేదలవోద్గమోఽపి తే ।

అథ చాస్తమితా త్వమాత్మనా

ధిగిమాం దేహభృతా మసారతామ్ ॥

-(ర.వం.VIII-51)

— ఓ ప్రియురాలా! సురత శ్రమమువలన కలిగిన స్వేదబిందువులు ఇప్పుడు కూడా నీముఖంమీద చూస్తూనే ఉన్నాను; కాని నీవులేకుండా పోయితివి (=అంతమించితివి). దేహధారుల ఈ అస్థిరతను ఏమనవచ్చు?

2. గ్లాని

మూలం : గ్లానిర్నాను, వాంత-విరిక్త-వ్యాధి-తపోనియ-మోషవాస-మనస్తా

పాతిశయమదన-మద్యసేవ నాతివ్యాధ్యా మాధ్యగమన-

క్షుత్పిపాసా-నిద్రాచ్ఛేవాదితీ విధావైః సముత్ప-

ద్యతే. తస్యా జ్ఞానువాక్య-సయన-కపో-లోదర-

మందపదోతక్షేవః సేవ నానుత్పాదా తనుగాత్ర

వైవర్ణ్య స్వరభేదాదిభిః అనుభావైః అధినయః

ప్రయోక్తవ్యః.

అత్రార్యే భవతః—

వాంత-విరిక్త-వ్యాధిషు తపసా జరసా చ జాయతే గ్లానిః ।

కార్యేన పాధినేయా మందభ్రమజేన కంపేన ॥

గదితైః జ్ఞానుజ్ఞామై ర్మేత్ర వికారైశ్చ దీనసంచారైః ।

శ్లథభావేనాంగానాం ముహూర్ముహూః నిర్దిశేత్ గ్లానిః ॥

-(ఛా.శా.VII-గద్య+31-32)

వాంత, విరిక్త, వ్యాధి, తపః, నియమ, ఉపవాస, మనస్తాప=వాంతులు, విరేచనాలు, వ్యాధి, తపస్సు, నియమాలు, ఉపవాసం, మనోవ్యాధి; అతి

శయమదన మద్యనేవన=అధికంగా సంభోగించటం, అధికంగా త్రాగటం; అతివ్యాయమ-అధ్యగమన, క్షుత్-పిపాసా, నిద్రాచ్ఛేద=అతిగా వ్యాయామం చేయటం, ఎక్కువ దూరం నడవటం, ఆకలి, దప్పి, నిద్రాభంగం (=జాగరణ); ఆదిభిః, విభావైః, గ్లానిఃనామ, సముత్పద్యతే=మున్నగు, విభావాలవల్ల, గ్లాని అనేది కలుగుతుంది.

క్షామవాక్య-నయన కపోల-ఉదర=నీరసించిన మాటలు, కనులు, చెక్కిళ్ళు, పొట్టకలిగి ఉండటం; మందపద-ఉత్తేషణ, వేవన, అనుత్సాహ, తనుగాత్ర, వైవర్ణ్య, స్వరభేద=మెల్లగా అడుగులు వేయటం, వణకటం, ఉత్సాహం లేకపోవటం, శరీరం సన్నగిల్లటం, వైవర్ణ్యం, స్వరభేదం; ఆదిభిః, అనుభావైః, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః=మున్నగు, అనుభావాలతో, (గ్లానిని) అభినయించాలి.

అత్ర-ఆర్యే భవతః=ఈ సందర్భంలో, రెండు ఆర్యులు, కలవు.

వాంత, విరిక్త, వ్యాధిషు, తపసా, జరసా, గ్లానిః, జాయతే=వాంతులు, విరేచనములు, వ్యాధి, తపస్సు, ముసలితనం—వీటివల్ల, గ్లాని, కలుగుతుంది; కార్శ్యేన, మందభ్రమణేన, కంపేన, సా, అభినేయా=శరీరం సన్నగిల్లటం, మెల్లగా అడుగులువడటం, వణకటం— వీటితో, గ్లాని, అభినయంపబడాలి.

క్షామక్షామైః గదితైః, నేత్ర వికార్తైః(చ), దీనసంచార్తైః, అంగానాం శ్లబ్ధభావేన, ముహూఃముహూః గ్లానిః, నిర్దిశేత్=వినీ వివిపించని మాటలు, నేత్ర సంచారాలు వికారంగా దీనంగా ఉండటం, అవయవాలు జారిపోవడం— వీటిని మరల మరల చూపటంచేత, గ్లానిని, నిర్దేశించాలి.

తాత్పర్యం : వాంతులు, విరేచనాలు, వ్యాధి, తపస్సు, ప్రతాది నియమాలు, ఉపవాసం, మనస్తాపం, అధికంగా సంభోగించటం, అధికంగా త్రాగటం, అతివ్యాయామం, దూరం నడవటం, ఆకలిదప్పులు కలగటం, నిద్రాభంగం, ముసలితనం, మున్నగు విభావాలవల్ల గ్లాని సంభవిస్తుంది.

నీరసించిన మాటలు కనులు చెక్కిళ్ళు పొట్ట కలిగిఉండటం, మెల్లగా అడుగులు వేయటం, వణకటం, ఉత్సాహం లేకపోవటం, శరీరం చిక్కటం, వైవర్ణ్యం, స్వరభేదం, నేత్రవికారాలు, మందగతి, అవయవాలు జారిపోవటం మున్నగు అనుభావాలను మరల మరల ప్రదర్శిస్తూ గ్లానిని అభినయించాలి.

టీక : ద.రూ : రతిమున్నగు వాటివల్ల, అయాసం దప్పి అకలి-
వీటివల్ల, ప్రాణం చాలిరావటం గ్లాని అవుతుంది. వైవర్ణ్యం, కంసం,
అనుత్సాహం, శిథిలములైన అంగములు వచనములు— ఇవి ఇందలి క్రియలు
(=అనుభావాలు).

ర.సు : అధి, వ్యాధి, మునలితనం, దప్పి, వ్యాయామం, సురతం మున్నగు
వాటివల్ల ప్రాణం చాలిరావటం గ్లాని అవుతుంది. నీరసించిన అవయవములు
వచనములు, తాపం, అనుత్సాహం, వైవర్ణ్యం, కనుగ్రుడ్లు తిరుగుడునడకం—
ఇవి ఇందలి క్రియలు.

వ్యాధి శరీర వ్యధకాగ్, అధి మనోవ్యధ. నిష్పాత్రిణత=ప్రాణంచాలిరావటం
లేదా ఊపిరి అందకపోవటం. గ్లాని=బలంతగ్గటం లేదా నీరసనడకం. అధి,
వ్యాధి, జర, తృష్ణ, వ్యాయామం, సురతం— వీటికి ర.సు.లో ఉదాహరణలు
కలవు. గ్లాని, రసాలకు అంగం కావటంలేదా స్వతంత్రంగా ఉండటం అనేవి
నిర్వేదానికి చెప్పినట్లే ఊహించుకోవాలి.

అధర-నేత్ర-కపోలాలు జారటం, పాదాలయొక్క ఉత్తేవ-నిక్షేపాలు మందం
కావటం — ఇవి సం.ర.లో స్పష్టం చేయబడినవి.

ఉదాహరణలు :

(i) అతినంతభోగంవలని గ్లాని :

చొక్కి కనులు మూయు సుదతిఁ జచ్చెనటంచు
విడిచిపాటు కాఁపు వెడఁగుఁజూచి,
వ్రత్తికొమ్ము, నగము నగిలిన కాయల-
మొగమువంచి చేల నగియుఁబోలే.

— గాథావత్తశతి IV-60, రాళ్ళవల్లి అనంతకృష్ణశర్మ గారి అనువాదం.

(ii). తృష్ణవలని గ్లాని :

నింధ్యాద్వానో విరల పతిలావర్తిణీ తత్ర పీతా
యావమ్మార్పాం కలయతి క్షిల వ్యాఘ్రలే రానుభవే ।
ద్రాక్ సామిత్రిః పుటజకలశీ మాదధానో డలానాం
తావత్పాస్తో దధదనిభృతాం వారిణాన్వైర్ధరేణ ॥

-బాలరామాయణం-6వ అంకం

- వింధ్యపర్వత మార్గములందు నీరు దొరకటం అరుదు. అచట ధమ్మిగోవి సేతమూర్చిపోగా రామభద్రుడు కలతపడినాడు. అప్పుడు లక్ష్మణుడు అకు దొన్నెను చేతిలో పట్టుకొన్నంతలో వర్షధారవడగా అతడు దానిని గ్రహించినాడు.

(iii) ఆధి (=మనోవ్యధ) వలని గ్లాని :

కివలయ మివ ముగ్ధం బంధనా ద్వివలూనం
హృదయ కుసుమశోషీ దారుణో దీర్ఘ శోకః ।
గ్లవయతి పరిపాండుక్షుమ మస్యా శరీరం
శరదీజ ఇవ పుర్యః కేతకీవత్రగర్భమ్ ॥

-(ర.సు.-పుట 312)

- పట్టునుండి జారిపడిన లేతచిగురువలె, శరత్కాలముందలి వేడిమికి గురి అయిన కేతకీ కుసుమంయొక్క లోపలిభాగంవలె తెల్లనయిన ఈమె శరీరాన్ని, హృదయకుసుమాన్ని వాడజేసి దీర్ఘశోకం మరింత దుఃఖపెట్టుతున్నది.

(iv) వ్యాధివలని గ్లాని :

అప్య పాండుపదభాస్వరూషణా
సావలంబ గమనా మృకుస్వనా ।
రాజయక్ష్మ పరిహాని రాయయా
కామయాన సమవస్థయా తులామ్ ॥

-(ర.వం.XIX-50)

- వ్యాధియొక్క (=అగ్నివర్ణవీకి)- తెల్లబారిన ముఖం, అల్పభూషణ భారణం, అశక్తి పాండుమన నడక, మెల్లని మూటలు - ఇట్టి క్షీణదశ రాజయక్ష్మ (=క్షయ) రోగంవలన కలిగినవి. ఈ అవస్థ విరహంలో ఉన్న కామిణిని అట్టవల్లో సమానంగా ఉన్నది.

3. శంక

మూలం : శంకానామ సందేహార్థికా, ప్రసీద ప్రభవా. చార్యబ్రగహణ
ప్రసాదార్థ పాపకర్మ కరణాదిభిః విభావైః
సముత్పద్యతే. తస్యా ముహూర్ముహూ రసలోక
నానకుంఠన ముఖశోషణ జ్వోషరసేహన
ముఖవైవర్ణ్య స్వరభేద వేదకు శుద్ధిశ్చ కంఠా

యాస సాధర్మ్యాదిభిః అనుభావైః అభినయః
 ప్రయోక్తవ్యః. అతశ్లోకః :
 చౌర్యాదిజనితా శంకా ప్రాయః కార్యా భయానకే ।
 ప్రియవ్యలీకజనితా తథా శృంగారిణీమతా ॥
 అత్రాకార సంవరణ మపి కేచిదిచ్ఛంతి. తచ్చ
 కుశలై రుపాదిభి రింగితై శ్చోప లక్ష్యమ్.
 అత్రార్థేభవతః--
 ద్వివిధా శంకా కార్యాహ్యత్మ సముత్థా చ పరసముత్థా చ ।
 యా తత్రాత్మ సముత్థా సా జ్ఞేయా దృష్టి-చేష్టాభిః ॥
 కించిత్ ప్రవేషితాంగ స్త్వధోముఖో వీక్షతేచ పార్శ్వాని ।
 గురుసజ్జమానజిహ్వా శ్యామాస్య శంకితః పురుషః ॥

-(వా.శా.VII-గద్య+33-35)

అర్థం : శంకానాను, సందేహ-ఆత్మికా, స్త్రీ-నీచ ప్రభవా=శంక అనేది సందేహరూపమైనది, స్త్రీలయందును, నీచ ప్రకృతులయందును కలుగుతుంది. చౌర్య-అభిగ్రహణ, నృప-అవరాధ, పాపకర్మ కరణ-ఆదిభిః=దొంగతనం వట్టు బడం, రాజునకు అవకారం చేసి ఉండటం, పాపకార్యంచేయటం, మున్నగు, విభావైః, సముత్పద్యతే=విభావాలవలన, కలుగుతుంది.

తస్యా, అభినయః, ముహూఃముహూః-అవలోకన, అవకుంతన, ముఖశోభన, జిహ్వోపరిలేహన=దాని (=శంకయొక్క), అభినయం, మరలమరల (ప్రక్క లక్ష్య వేనుకకు) చూస్తూ ఉండటం, ముఖం చాటుచేయటం లేదా తప్పించుకొనటానికి ప్రయత్నించటం, నోరు ఎండిపోవటం, నాలుకతో నెదవులను తడుపు కొనటం; ముఖవైవర్ణ్య స్వరభేద, వేవరు, శుష్క-దీప్య, కంఠ-ఆయాస, సాధర్మ్య-ఆదిభిః, అనుభావైః, ప్రయోక్తవ్యః=ముఖం పొలిపోవటం, స్వరం భేదించటం, కంఠం, నెదవులెండిపోవటం, నాలుకరాకపోవటం, అటువంటివే అయిన ఇతర క్రియలు, మున్నగు అనుభావాలవేత, చేయాలి. ఇచ్చట ఒక శ్లోకం ఉంది. ము. పా. 33-35.

చౌర్య-ఆది జనితా, శంకా, ప్రాయః, భయానకే, కార్యా=దొంగతనం మున్నగువానివల్ల కలిగిన, శంక, తరుముగా, భయానకరసమందు, చూపదగినది; తథా, ప్రయోక్తవ్య-నితా, శృంగారిణీ, మతా=ఇంక, ప్రేయుడుచేసిన మోసంవల్ల కలిగినది శృంగారిణీ (=శృంగారిరసమందు ప్రయోజించదగినది) అని భావించబడినది.

అత్ర, ఆకారసంవరణమ్-అపి, కేచిత్-ఇచ్ఛంతి=ఇందు, ఆకారాన్ని కప్పి పుచ్చుకొనటం కూడా కొందరు అంగీకరిస్తారు; తత్(చ), కుశలైః, ఉపాదిభిః, ఇంగితైః(చ), ఉపలక్ష్యమ్=అది (=ఆకారసంవరణం), కుశలములైన ఉపాయాలచేతను, ఇంగితములచేతను సూచింపబడాలి.

అత్ర-ఆర్యేభవతః=ఈ అర్థాన్ని సూచించే రెండు ఆర్యలు కలవు.

శంకా, ద్వివిధా, కార్యా(హి)=శంక, రెండు విధాలుగా, నిరూపితం కావాలి. ఆత్మసముత్థా(చ), పరసముత్థా(చ)=1. ఆత్మసముత్థం (=తన దోషంవలన తనయందు జనించినది), 2. పరసముత్థం (=ఇతరుల వలన తనకు సంక్రమించినది); తత్ర, యా, ఆత్మసముత్థా, సా, దృష్టిచేష్టాభిః జ్ఞేయా =ఏది, ఆత్మసముత్థమో, అది, దృష్టలవలన, చేష్టలవలన తెలియదగినది.

శంకేతః, పురుషః=శంకతో కూడిన, పురుషుడు; కించిత్, ప్రవేపిత-అంగః, అధోముఖః, పార్శ్వాని-వీక్షితే(చ)=కొంచెంగా, చలిస్తున్న అంగములు, వంచినతల, ప్రక్కలకు చూడటం; గురునజ్జమాన జిహ్వా, శ్యామ-ఆన్యః=ముద్దగాచాపబడిన, నాలుక, నల్లని ముఖం-కలిగిఉంటాడు.

తాత్పర్యం : శంక సందేహరూపమైనది; స్త్రీలయందు, సీచప్రకృతులయందు జనిస్తుంది. చౌర్యంవట్టుబడటం, రాజునకు అవకారంచేసి ఉండటం, పాపకార్యంచేసి ఉండటం, మున్నగు విభావాలవల్ల శంకకలుగుతుంది. మరల మరల దిక్కులు చూడటం, అవకుంతనం, ముఖశోషణం, నాలుకతో పెదవులు నాకటం, ముఖవైవర్ణ్యం, స్వరభేదం, వేవధువు, పెదవులు ఎండిపోవటం, మాటరాకపోవటం వంటి అనుభావాలచేత శంకను అభినయించాలి.

చౌర్యాదిజనితమైన శంకను సాధారణంగా భయానకరసమందు చూపవలె. ప్రేయవ్యలీకకృతమైన శంకను శృంగారరసమందు చూపవలె. శంకను అభినయించటంలో ఆకారసంవరణాన్ని కొందరు కోరుతారు; దీనిని కుశలములయిన ఉపాయాలచేతను, ఇంగితాల చేతను ప్రదర్శించాలి.

ఈ సందర్భంలో రెండు ఆర్యలు కలవు.

శంక రెండు విధాలు— ఆత్మసముత్థం; పరసముత్థం. దృష్టలనువట్టి, చేష్టలనువట్టి ఆత్మసముత్థమయిన శంకను గుర్తించాలి. శంకతో కూడిన పురుషుడు కొంచెంగా చలిస్తున్న అంగాల , అధోముఖం, పార్శ్వవీక్షణాలు, ముద్దగా ముందుకు చాపిన నాలుక, నల్లబడిన ముఖం కలిగి ఉంటాడు.

ద.రూ : పరులకౌర్యంవల్ల కానీ, స్వీయదుర్లయంవల్ల కానీ అసర్వాన్ని ఊహించటం శంక అవుతుంది. కంపం, శోషణం, వీక్షణం, వైచర్యం, స్వరభంగం అనేవి ఇందలి అనుభావాలు.

ర.ను: చౌర్యం, అవరాధంమున్నగు వాటివల్ల తనకు అనిష్టం జరుగుతుం దేమో అని సందేహించటం శంక అవుతుంది. మరల మరల ప్రక్కలకు చూస్తూఉండటం, ముఖం వాడటం, అవకుంతనం, వైచర్యం, స్వరభంగం లేదా మెడవంచటం మున్నగునవి ఇందలి అనుభావాలు. ఆత్మోత్తం, వరోత్తం అనేభేదాలచేత శంక రెండు విధాలు. స్వకార్య జనితమైనది ఆత్మోత్తం లేదా స్వోత్తం. సాధారణంగా ఇది వ్యక్తియొక్క ఇంగితాల ద్వారా వ్యక్తమవుతుంది. భూ-తారకా- దృష్టి వికారాలు ఇందలిచేష్టలు. ఇతరులయొక్క ఆకార్యాలవల్ల తనయందు కలిగే శంక వరోత్తం; ఆకారాన్నిపట్టి దీని చేష్టలను గ్రహించవచ్చు; ఈ ఆకారం సాత్త్వికమైనది. అంగ- ప్రత్యంగములందు కన్పట్టే వికారాలు చేష్టలు.

ఉదా : చౌర్యంవల్లని ఆత్మోత్తశంక :

మృద్ధన్ క్షీరాది చౌర్యా నృన్మణసురభిణీ సృక్వణీ పాణిషురైః *
అఘ్రాయాఘ్రాయ హస్తం నవదిపరుషయన్ కింకిణీమేఖలాయామ్ |
వారంవారం విశాలే దిశిదిశి వికిరల్లోచనే లోలతారే
మందం మందం జనన్యాః పరిసరమయితే కూటగోపాలబాలః ||

-(ర.ను.పుట-32)

-కవట గోపాలబాలుడగు శ్రీకృష్ణుడు పాలుమున్నగు వానిని దొంగిలించి తినటంవల్ల బాగా వాసనకొట్టుతున్నదాడలను చేతితో నొక్కుతూ, చేతిని మాటేమాటేకి వాసన చూస్తూ, ఆ చేతిని గజ్జెలమొలత్రాడువైరాస్తూ, చలిస్తున్న కనుపావలు కలిగి, విశాలములైన దృష్టులను మాటేమాటేకిని చిక్కు లందు ప్రసరింపజేస్తూ, మెల్లమెల్లగా తల్లిప్రక్కకు చేరుతున్నాడు.

అవరాధంవలని వరోత్తశంక :

ప్రీతే విధాతరి పురా పతిభూయ మర్త్యాన్
ప్రవేఽన్యతో యదభయం న భవా నహంయుః |
తన్మర్మణి స్పృశతి మా మతి మాత్ర మద్య
హో! వత్స! శాంత మథవా దశకంధరోఽపి ||

-(అనర్వరాఘవం-IV అంకం-9)

— నాయనా! తొల్లి బ్రహ్మ అనుగ్రహించి వరం కోరుకొమ్ము అన్నప్పుడు, నీవు గర్వించి, మనుష్యులను లెక్క చేయక, తదితరులవల్ల చావు లేకుండునట్లు వరమడిగినావు. అయ్యదినామర్మములను మిక్కిలిగా బాధిస్తున్నది. అయినా నీవు దశకంఠుడవు కదా! (ఇవి మాల్యవంతుని మాటలు).

4. అసూయ

మూలం : అసూయానామ, నానాపరాధ ద్వేష పరైశ్వర్య సౌభాగ్య మేధా విద్యా లీలాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే. తస్యాశ్చ పరిషది దోషప్రఖ్యావన గుణోపమా తేర్హ్యచక్షుః ప్రదా నాధోముఖ భుకుటీక్రి యావజ్జాన కుత్స నాదిభిః అనుభావైః అభినయః ప్రయోక్తవ్యః.

అత్రార్యే భవతః -

పరసౌభాగ్యైశ్వరతా మేధా లీలా సముచ్ఛ్రయాన్ దృష్ట్వా ।

ఉత్పద్యతే హ్యసూయా కృతాపరాధో భవేద్యశ్చ ॥

భుకుటీ కుటిలోత్కటముఖైః సేర్హ్యక్రోధపరివృత్తవేత్తైశ్చ ।

గుణనాశన విద్యేషైః ప్రత్రాభివయః ప్రయోక్తవ్యః ॥

-(నా.శా.VII-గద్య+36-37)

అర్థం : నానా- అపరాధ, ద్వేష, పరైశ్వర్య-సౌభాగ్య-మేధా- విద్యా- లీలా-ఆది, విభావైః, అసూయానామ, సముత్పద్యతే = వివిధములైన అపరాధాలవల్ల, ద్వేషం వల్ల, ఇతరులయొక్క సౌభాగ్యం ఐశ్వర్యం మేధ విద్య విలాసం - వీటియొక్క జన్మత్యం, చూడటం వల్ల, అసూయ అనేది జనిస్తుంది.

పరిషది దోషప్రఖ్యావన, గుణ-ఉపమాత, ఈర్హ్య చక్షుః ప్రదాన, అధోముఖ, భుకుటీక్రియ, అవజ్ఞాన, కుత్సన-ఆదిభిః, అనుభావైః, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = సభలో దోషాలనే విన్నటం, గుణాలను నిరసించటం, ఈర్హ్యను వెలిగిక్కే కనులతో చూడటం, క్రింది చూపులు చూడటం, బొమముడివేయటం, లెక్క చేయకపోవటం, నిందించటం, మున్నగు అనుభావాలతో, (అసూయ యొక్క) అభినయం చేయాలి.

అత్ర ఆర్యే భవతః = ఈ సందర్భంలో రెండు ఆర్యులు కలవు. వర సౌభాగ్య, ఈశ్వరతా, మేధా, లీలా, సముచ్ఛ్రయాన్, దృష్ట్వా = పరుల యొక్క సౌభాగ్యం, సమృద్ధి లేదా ప్రభుత్వం, మేధ, విలాసం- వీటియొక్క

అతియం చూసి; యః, కృత-అవరాధః భవేత్(చ), అసూయా ఉత్పద్యతే (హి) = ఎవడు, ఓర్వలేడో, (అతని హృదయమందు), అసూయ జనిస్తుంది.

తత్ర = అచ్చట, కుటీల, భుకుటీ ఉత్కటముఖైః, స-ఈర్ష్యా క్రోధ పరివృత్తనేత్రైః (చ), గుణనాశన-విద్వేషైః, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = కుటీలంగా భుకుటీ చూపటం, ముఖం త్రిష్ప్కోవటం, ఈర్ష్యాక్రోధాలతో నిండిన కనులను త్రిష్ప్వటం, గుణాలను నిరసించటం, ద్వేషించటం - వీటితో (అసూయను) అభినయించాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : వివిధములైన అవరాధాలు, ద్వేషం, పరుల సౌభాగ్య-ఐశ్వర్య-మేధా- విద్యా-విలాసాలు.

అనుభావాలు : పరిషత్తులో దోష ప్రఖ్యాపనం, గుణనిరసనం, ఈర్ష్యతో చూడటం, అధోముఖంతో చూడటం నిలవటం, బొమముడి వేయటం, నిరాదరణ చూపటం, తిరస్కరించటం, నిరసనగా చూడటం, నిందించటం మున్నగునవి.

ఈ అంశాలను వివరించే రెండు అర్థాలు కలవు :

పరుల సౌభాగ్య-ఈశ్వరతా-మేధా-లీలల ఆధిక్యాన్ని చూడటం వల్ల, ఓర్వలేని వానియందు అసూయ జనిస్తుంది. బొమముడి పాటుతో, ఉత్కటముఖంతో, ఈర్ష్యా-క్రోధాలు నిండిన కనులతో, గుణనిరసనంతో, ద్వేషంతో అసూయను అభినయించాలి.

టీక : పరుల ఉత్కర్షణను సహించలేకపోవటం అసూయ అని ధనంజయుడు. పరులకు అనిష్టం కోరటం కూడా అసూయయే అని రసతరంగిణీకర్త. అంతేకాదు గర్వ-దౌర్జన్య-మన్యపులను కూడా వారిరువురు విభావాలుగా పేర్కొన్నారు. ఇట్టివారు గుణాలను కూడా దోషాలుగా నిరూపిస్తారు.

ఉదా : పరశౌర్యంవలని అసూయ (= గుణాలను దోషాలుగా చెప్పటం):

స్త్రీ మాత్రం నను తాటకా భృగుసుతో రామస్తు విప్రశ్శుచిః

మారీచో మృగ ఏవ భీతిభవనం వాలీ పువ ర్వానరః ।

భో కాకుత్స్థ! వికత్తసే కిమథవా వీరో జితః కస్త్వయా?

దోర్తర్పస్తు తథాపి తే యది తదా కోదండ మారోవయ ॥

-(హనుమన్నాటకం XIV-)

— ఓ రామా! మహావీరుడనని ఏలప్రగల్భాలు పలుకుతున్నావు? నీవు చంపిన తాటక అడుది. పరశురాముడు శుచియగు విప్రుడు. మారీచుడు కాతరస్వభావంగల జింక. వాలి కోతి. నీవే వీరుని చంపితివో వ్రేలు మడిచి చెప్పుము. అయినప్పటికీ, నీకు భుజిదర్పం ఉంటే ఇప్పుడు ఈ కోదండాన్ని ఎక్కు పెట్టు.

5. మదం

మూలం : మదోనామ, మద్యోపయోగా దుత్పద్యతే.

స చ త్రివిధః పంచవిధభావశ్చ.

అత్రార్యా భవంతి-

జ్ఞేయస్తు మద స్త్రీ విధ స్తరుణో మధ్య స్తథావకృష్టశ్చ ।

కరణం పంచవిధం స్వాత్మస్వాభినయః ప్రయోక్తవ్యః ॥

కశ్చి న్మత్తో గాయతి రోదితి కశ్చి త్తథా హసతి కశ్చిత్ ।

పరుషవచనాభిధాయీ కశ్చి త్కశ్చిత్తథా స్వపీతి ॥

ఉత్తమసత్త్వః శేతే హసతి చ గాయతి చ మధ్యమప్రకృతిః ।

పరుషవచనాభిధాయీ రోదిత్యపి చాధమప్రకృతిః ॥

స్మితవచన మధురరాగో హృష్టతనుః కించి దాకులితవాక్యః ।

సుకుమారావిధగతి స్తరుణమద స్తూత్రమ ప్రకృతిః ॥

స్థలితా ఘోర్లితనయనః ప్రస్తవ్యాకులిత బాహువిక్షేపః ।

కులీలవ్యావిధ గతిర్మధ్యమదో మధ్యమప్రకృతిః ॥

నన్దస్త్పతి ర్దతగతి శ్చర్దితహిక్మాకపైః సుదీభత్సః ।

గురుసజ్జమాన జిహ్వో నిష్ఠీవతి చాధమప్రకృతిః ॥

రంగే పీఠతః కార్యా మదవృద్ధి న్యాట్యయోగమాసాద్య ।

కార్యో మదక్షయో వై యః ఖలు పీత్వా ప్రవిష్టః స్యాత్ ॥

పంత్రాసాచ్ఛోకా ద్వా భయ త్పరిహర్షాచ్చ కారణోపగతాత్ ।

ఉత్కృమ్యాపి హి కార్యో మదప్రణాశః క్రమాత్తజ్ఞైః ॥

విధిర్భావవిశేషైర్మదో ద్రుతం సంప్రణాశ ముపయాతి ।

అభ్యుదయ సుఖై ర్వాక్యై ర్యథైవ శోకః క్షయం యాతి ॥

-(నా.శా. VII-38-46)

అర్థం : మధ్య-ఉపయోగాత్, మదఃసామ, ఉత్పద్యతే = మధ్యం, సేవి-
చటం వల్ల, మదం అనేది కలుగుతుంది. స(చ), త్రివిధః, వంచవిధ భావః
(చ) = అది (= మదం) మూడు విధాలు, (అను) భావాలు అయిదు
విధాలు.

అత్ర, ఆర్యా, భవంతి = ఇచ్చట ఆర్యులు కలవు.

తరుణః, మధ్యః, (తథా) అవకృష్టః (చ), మదః, త్రివిధః, జ్ఞేయః (తు)
= తరుణమదం, మధ్యమదం, అవకృష్టమదం -(ఇట్లా) మదం, మూడు
విధాలు (అని) తెలియవలె.

కరణం, వంచవిధం, స్యాత్ = (మదం యొక్క) అనుభావాలు, అయిదు;
తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = దాని (= మదం) యొక్క అభినయం
(అట్లాగే) అయిదు విధాలుగా చేసాలి.

మత్తః, కశ్చిత్ గాయతి, కశ్చిత్ రోదితి, (తథా) కశ్చిత్ హసతి, కశ్చిత్
వరుషవచనాభిదాయీ, (తథా) కశ్చిత్ స్వపీతి = మత్తుడు - ఒకడు పాటలు
పాడుతాడు, ఒకడు రోదిస్తాడు, ఒకడు నవ్వుతాడు, ఒకడు వరుషవచనాలు
వలకుతాడు, ఒకడు నిద్రిస్తాడు (ఇవే అయిదు విధాలైన కార్యాలు లేదా అను-
భావాలు).

ఉత్తమనత్వశేతే, మధ్యమప్రకృతిః హసతి గాయతి = ఉత్తమ ప్రకృతి
నిద్రిస్తాడు, మధ్యమప్రకృతి నవ్వుతాడు, పాడుతాడు; అధమ ప్రకృతిః (చ),
వరుషవచనాభిదాయీ, రోదిత్యపి = అధమప్రకృతి వరుషవచనాలు వలకు-
తాడు, రోదిస్తాడు.

ఉత్తమ ప్రకృతిః - స్మితవదన-మధురరాగః, హృష్టతనుః, కించిత్-
అకులిత వాక్యః = ఉత్తమప్రకృతి-నవ్వుమొగం, మధురరాగం, సంతోషం,
కొంచెంగా తడబాటుమాటలు; సుకుమార- ఆవిర్భవగతిః, తరుణమదః =
తొట్టుపాటుతో కూడిన సుకుమారగతి, తరుణమదం (లో కలిగి ఉంటాడు.)

స్థలిత-అమూర్తతనయనః, స్రస్త-వ్యాకులిత బాహువిక్షేపః, కుటిల వ్యావిర్భ-
గతిః, మధ్యమప్రకృతిః, మదః, భవతి = తిరుగుడు వడుచున్న కనుగుడ్లు,
జారవిడిచిన బాహువులు, అస్థిమితములైన బాహు విక్షేపాలు, నిలుకడలేని
కుటిలగతి (కలిగినది), మధ్యమప్రకృతి (యొక్క) మదం అవుతుంది.

అధమ ప్రకృతిః, నష్టస్మృతిః, హతగతిః, ఛర్దిత-హిక్మా-కఫైః,

సుబీభత్సః, గురుసజ్జమాన జిహ్వాః, నిష్ఠీవతి (చ) = అధమ ప్రకృతి-స్మృతి
 లోపం, గతిభంగం, వాంతులు-విక్రేళ్లు- దగ్గులతో బీభత్సంగా ఉండటం,
 చాచబడిన మొద్దునాలుక, ఉమ్మి వేయటం - ఇవి కలిగి ఉంటాడు.

రంగే పీటతః, నాట్యయోగమాసాద్య, మదవృద్ధిః, కార్యా = రంగస్థల
 మందు త్రాగేటప్పుడు, నాట్యయోగాన్ని అనుసరించి, మదవృద్ధిని ప్రకటించా
 చాలి. యః, పీత్వా(ఖలు), ప్రవిష్టః(వై), మదక్షయః కార్యః = ఎవడు,
 (అదివరకే) త్రాగి, (రంగస్థలం) ప్రవేశిస్తాడో, (అతడు), మదక్షయాన్ని,
 అభినయించాలి. (త్రాగటానికి కూడా 'నాట్యయోగం' అన్వయిస్తుంది.

సంత్రాసాత్, శోకాత్ (వా), భయాత్, ప్రహర్షాత్ (చ), కారణ-ఉప
 గతః, ఉత్క్రమ్య-అపి, (హి), తజ్ఞః క్రమాత్, మదప్రణాశః, కార్యః =
 సంత్రాసం, శోకం, భయం, ప్రహర్షం- ఇటువంటి కారణాలు ఉన్నప్పుడు,
 మదం అతియంగా ఉన్నప్పటికీ, తజ్ఞులు, క్రమంగా, మదప్రణాశం అభినయించా
 చాలి.

యథా అభ్యుదయసుఖైః వాక్యైః (ఏవ), శోకం, క్షయం, యాతి =
 ఎట్లా, అభ్యుదయ సంబంధి, సుఖసంబంధి వార్తలచేత, శోకం, పోతుందో;
 ఏభిః, భావవిశేషైః, మదం, ద్రుతం, సంప్రణాశం, ఉపయాతి = ఈ (=
 ఇంతకుముందు వివరించిన సంత్రాసాది), భావవిశేషాలచేత, మదం, వేగంగా,
 తొలగిపోతుంది.

తాత్పర్యం : మద్యం నేవించటం వల్ల మదం కలుగుతుంది. మదం
 మూడు విధాలు- తరుణమదం, మధ్యమదం, అవ(ప) కృష్ట (= అధమ)
 మదం. దీని అనుభావాలు అయిదు విధాలు- మత్తులో ఒకడు ఏడుస్తాడు,
 ఒకడు పొడుతాడు, ఒకడు నవ్వుతాడు, ఒకడు వరుషంగా మాటాడుతాడు,
 ఒకడు నిద్రిస్తాడు.

ఉత్తమ ప్రకృతులు : వీరిది తరుణమదం. వీరు నిద్రిస్తారు. ఇట్టివారు
 నవ్వుమొగం, మధురరాగం, సంతోషం, కొంచెంగా తడబడేమాటలు, తొలు
 పాటుతో కూడిన సుకుమారగతి కలిగి ఉంటారు.

మధ్యమప్రకృతులు : వీరిది మధ్యమదం. వీరు నవ్వుతారు. పాటలు
 పొడుతారు. ఇట్టివారు తిరుగుడు పడుతున్న గ్రుడ్లు, జొరవిడిచిన బాహువులు,
 అస్థిమితములైన బాహువిక్షేపాలు, నిలుకడ లేని వక్రగతి కలిగి ఉంటారు.

అధమ ప్రకృతులు : వీరిది అవకృష్ట మదం. వీరు ఏడుస్తారు. పరుష వాక్యాలు పలుకుతారు. ఇట్టివారు స్మృతిలోపం, గతిభంగం, చాచబడిన మొద్దునాలుక కలిగి, వాంతులు ఎక్కిళ్ళ తుమ్ములు దగ్గులతో బీభత్సంగా ఉంటారు.

రంగస్థలం మీద మద-అభినయం : రంగస్థలం మీద త్రాగటం అభినయం చేటప్పుడు మదవృద్ధిని చూపాలి. అదివరకే త్రాగి పిమ్మట రంగస్థలం ప్రవేశించినప్పుడు మదక్షయం చూపాలి. సంత్రాసం, శోకం, భయం, ప్రహర్షం మున్నగు కారణాలున్నప్పుడు, మదం అతిశయంగా ఉన్నప్పటికీ, ప్రయత్నంతో క్రమంగా దాని తగ్గుదలను నిరూపించాలి. అభ్యుదయాన్ని గూర్చి, సుఖాన్ని గూర్చి వార్తలు విన్నప్పుడు శోకం అంతరించునట్లే, వై భావవిశేషాల వల్ల మదం శీఘ్రంగా తొలగిపోతుంది.

టీక : మధ్యం వల్ల కలిగిన ఆనంద-సమ్మోహల మిశ్రణం మదం అని సింగభూపాలుడు (ర.సు. II-16-22). తరుణమదం ఉత్తములకు, మధ్యమదం మధ్య-నీచ ప్రకృతులకు, అవకృష్ట మదం నీచప్రకృతులకు నిరూపించాలి. శారదా తనయుడు విశేషంగా ఇట్లా వివరించినాడు : మధ్యసేవనం వల్లనేకాక ఐశ్వర్యం, విద్య, అభిజాత్యం, ఉత్తమ స్త్రీ పరిష్కారం -సంభోగాలు మున్నగు వానివల్ల కూడా మదం కలుగుతుంది.

- - - - విద్యా-అభిజాత్య-సంపత్తుల వల్ల కలిగే మదంలో సమాధాన మీయటం, సరిగా సంభాషించటం ఉండదు. వారి మాటలు తిరస్కారంతో, అనాదరంతో ఉంటాయి. సుహృదులకు కూడా వారివద్ద ఆదరం ఉండదు. మిత్రులను కూడా అవమానిస్తారు. ఉత్తమ స్త్రీ రతి కృతమయిన మదంలో హర్షం ఉంటుంది. కన్నులలో రాగం ఉంటుంది. దేహంలో పరీమలం ఉంటుంది. అవయవములందు లావణ్యం ఉంటుంది. అహంకారం ఉంటుంది. అనాదరం ఉంటుంది. మదిరాకృతములైన తరుణాది మదాలలో దృష్టి భేదాలు ఇట్లా ఉంటాయి.

తరుణ మదంలో- కనుగుడ్లు తిరుగుతూ ఉంటాయి. నేత్రాల చివరలు క్షామక్షామములై ఉంటాయి. నేత్రాపాంగాలు వికసితాలుగా ఉంటాయి.

మధ్యమదమందు కనుపుటలు రెండు అకుంచితములై ఉంటాయి. తారకలు అవ్యవస్థితాలుగా ఉంటాయి. పక్ష్యగ్రాలు కంపితాలవుతాయి.

అధమ మదమందు నేత్రాలు నిమేషోన్మేషాలతో వికృతంగా ఉంటాయి. కనుగుడ్లు లోలోన తిరుగుళ్ళు పడుతుంటాయి. అధోవలోకనం ఉంటుంది.

మధ్యమదంలో మరపును, అకాశ చీక్షణమును అధికంగా చెప్పినాడు శారదాతనయుడు.

ఉత్తమ-మధ్య-నీచమదములకు, ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ ప్రకృతుల మదములకు ఉదాహరణలిచ్చినాడు సింగభూపాలుడు.

ఉదా : అధమ ప్రకృతి మదవృద్ధి :

తథా తథా గ్రామీణవధూ ర్మగవివశా కిమపికిమపి వ్యాపారతీ ।

యథా యథా కులవధ్వ శ్రత్వా సరంతి పిహిత కర్ణాః ॥

— మదవివశయగు వశైవడుచు నోటికి వచ్చినట్లు ఏమోమో బండమాటలు వల్కుతూ ఉంటే, ఆ మాటలు విని కులస్త్రీలు చెవులు మూసుకొని దూగంగా తొలగిపోతున్నారు.

టీక : ఐశ్వర్యాది కృతమైన 'మాన' మును మదంగా పేర్కొన్నాడు కదా శారదాతనయుడు! కాని, అది గర్వం యొక్క భేదంగా మాత్రమే పరిగణించినాడు సింగభూపాలుడు. హర్షోత్కర్షం 'మద' మని రసతరంగిణీకర్త. అంతేకాదు వీరరసమందు కూడా 'మదం' గోచరమవుతుంది! ఇందునయనారుణ్య చమత్కారాదులు అనుభావాలు.

మధ్యపానం విభావమనీ, శయనం-హసనం-గానం-రోదనం-పరుషోక్తులు- ఈ అయిదు అనుభావాలనీ పేర్కొన్నాడు సంగీతరత్నాకరకర్త. తక్కిన వివరణ మంతా నాట్యశాస్త్రమసారమే.

6. శ్రమ

మూలం : శ్రమోనామ, అధ్వ వ్యాయామ సేవనాదిభిః విభావైః

పముత్పద్యతే. తస్య గాత్రపరిమర్దన సంవాహన

విశ్వసిత విబృంభిత మందవదోతేపణ

నయనవదనచిక్వాణన సీత్కూడాదిభిః

ఆనుభావైః అభినయః ప్రయోక్తవ్యః.

అత్రార్యా-

సృతాధ్వ వ్యాయామా వృరస్య సంజాయతే శ్రమోనామ ।

విశ్వాసభేదగమనై స్తస్యాభిసయః ప్రయోక్తవ్యః ॥

-(నా.శా.VII-47)

అర్థ : శ్రమఃసామ, అధ్వ, వ్యాయామ, సేవన-ఆదిభిః, విభావైః సముత్పద్యతే = శ్రమ అనేది నడక (= బహుదూర ప్రయాణం), వ్యాయామం, సేవనం మున్నగు, విభావాల వల్ల, కలుగుతుంది. గాత్రవరిమర్దన, సంవాహన, నిశ్శ్వాసిత, విజృంభిత, మందవద-ఉతేపణ, నయన-వదన వికూణన, సీత్కార-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = ఒడలు మర్దించుకొనటం, కాళ్ళు పిసుకుకొనటం, నిశ్శ్వాసాలు, ఆవులింతలు, మెల్లగా పదాలు వేయటం, కనులు ముఖం ముడుచుకొనటం, సీత్కారం మున్నగు అనుభావాలచేత, దాని అభినయం చేయాలి.

అత్ర ఆర్యా = ఈ ఆర్జున్ని వివరించే ఆర్య ఉన్నది.

నృత్య-అధ్వ-వ్యాయామాత్, నరస్య, శ్రమః సామ, సంజాయతే = నృత్యం, బహుదూరపు నడక, వ్యాయామం-- వీటివల్ల, నరులలో, శ్రమ అనేది కలుగుతుంది. నిశ్శ్వాస, ఖేద గమనైః, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = నిశ్శ్వాసాలు, ఖేదగమనం-వీనితో దాని అభినయం, చేయాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : బహుదూరపు నడక, వ్యాయామం, సేవనం, మున్నగునవి.

అనుభావాలు : గాత్రవరిమర్దనం, అంగసంవాహనం, నిశ్శ్వాసాలు, ఆవులింతలు, మందవదోతేపణం, నయన-వదన వికూణనం, సీత్కారం మున్నగునవి.

టీక : ఇందులో అధికంగా స్వేదం కలుగుతుందని ధనంజయ, విద్యానాథులు. ఆయాసం వల్ల ప్రభవించే పరాభవం (=ఖేదం) శ్రమ అని రసతరంగిణీకర్త; స్వేద-నిస్సహతలను అనుభావాలుగా చెప్పినాడు.

ఉదా : నడకవల్ల శ్రమ :

సద్యః పురి పరిసరేఽపి శిరీషమృద్ధీ

సీతా జవాత్ త్రిచతురాణి పదాని గత్వా ।

గంతవ్యమద్య కియ దిత్యసకృత్ బ్రువాణా

రామాశ్రుణః కృతవత్ ప్రథమావతారమ్ ॥

— శిరీష పుష్పం పరి మృదువయిన దేహం కలసీత నగరనమీవ మందే-
వేగంగా మూడు నాలుగు అడుగులు నడచి, “మనం ఇంకా ఎంతదూరం

పోవాలి" అని మాటిమాటికిని శ్రీరాముని ప్రశ్నిస్తూఉంటే ఆయనకు తొలిసారిగా కన్నులనుండి బాష్పబిందువులు రాలినవి.

నృత్యం వల్ల శ్రమ :
 స్వేదక్షేదిత కంకణాం భుజలతాం కృత్వా మృదంగాశ్రయాం
 చేటిహస్త సమర్పితైకచరణా మండీరసంధిత్సయా ।
 సా భూయః స్తనకంపసూచితరయం నిః శ్వాస మాముంచతీ
 రంగాస్థాన మనంగపాత్క్రతవతీ తాలావధే తస్త్వషీ ॥

- చెమటచే తడిసిన కంకణాలుగల చేతిని మద్దెలపై ఉంచి, నూపురాన్ని సరిచేయటం కోసం పాదాన్ని చేటిచేతిలో ఉంచి, స్తనాల కంపంచేత వేగాన్ని సూచించే విట్టూర్పు విడుస్తూ, ఆమె రంగభూమిని మన్మథవశమొనర్చే తాలావధి యందున్నది.

7. ఆలస్యం

మూలం : ఆలస్యంనామ, భేద-వ్యాధి-గర్భ-స్వభావ-శ్రమ-సౌహిత్యాదిభిః
 విభావైః సముత్పద్యతే స్త్రీ వీచానామ్. తదభినయేత్
 సర్వకర్మానభిలాష శయనాసన నిద్రాతంద్రీ
 నేవనాదిభిః అనుభావైః.

అత్రార్థా-

ఆలస్యం త్వభినయం భేదోపగతం స్వభావజం చాపి ॥
 అహారవర్జితావామారంభాణా మనారంభాత్ ॥

-(నా.శా. VII-48)

అర్థం : ఆలస్యంనామ, భేద, వ్యాధి, గర్భ, స్వభావ, శ్రమ, సౌహిత్య, ఆదిభిః, విభావైః, స్త్రీవీచానామ్ సముత్పద్యతే = ఆలస్యం అనేది భేదం, వ్యాధి, గర్భభారం, స్వభావం, శ్రమ, సౌహిత్యం (= భోజన తృప్తి) మున్నగు విభావాలచేత, స్త్రీ-వీచ ప్రకృతులయందు జనిస్తుంది.

సర్వకర్మ-అనభిలాష, శయన-అసన-నిద్రా-తంద్రీ నేవన-ఆదిభిః, అనుభావైః, తత్-అభినయేత్ = ఏ వనియందును ఆసక్తి లేకపోవటం, శయనించటం, కూర్చుండటం, నిద్రించటం, తంద్రీనేవనం (= సోమరిపోతుతనం = కునికిపొట్టుపడటం) మున్నగు, అనుభావాలచేత, దానిని, అభినయించాలి.

వ్యవహారి (=సంహారి) భావాలు

అత్ర-అర్యా = ఈ సందర్భంలో ఒక అర్య (కలదు).

భేద-ఉపగతం, స్వభావజం (చ-అపి), ఆలస్యం (తు), అహారవర్జితా
నామ, ఆరంభాణాం-అనారంభాత్, అభినేయం = భేదజం, స్వభావజం
(అనే రెండు విధాల) ఆలస్యాన్ని, అహారం తీసుకొనటం తప్ప, తక్కిన
అన్ని పనులను, త్యజించటం ద్వారా, అభినయించాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : భేదం, వ్యాధి, గర్భం, స్వభావం, శ్రమ,
సౌహిత్యం మున్నగు విభావాలచేత ఆలస్యం స్త్రీ-నీచప్రకృతుల యందు గోచ
రిస్తుంది.

అనుభావాలు : ఏ పనియందును అసక్తి లేకపోవటం, శయనించటం,
కూర్చుండటం, నిద్రించటం, తంద్రీనేవనం.

టీక : గర్వభయాలను నిర్భయత్వాన్ని కూడా విభావాలుగా పేర్కొ
న్నారు కొందరు. “లేవటానికి కూడా శక్తిలేనట్లు ఉండటం ఆలస్యం” అని
రసతరంగిణీకర్త.

ఉదా : సౌహిత్యం వలని ఆలస్యం:

త్రైలోక్యాభయలగ్న కేన భవతా వీరేణ విస్మరితః
తజ్జీమూత ముహూర్తమండనధనుఃపాండిత్య మాఖండలః ।
కిం చాజస్రమఖార్చితేన హవిషా సంపుల్ల మాంసోల్లస
త్సర్వాంగీణవలీవిలుప్తనయనవ్యూహః కథం వర్తతే ॥

-(అనర్థరాఘవం-1-27)

— నీవు ముల్లోకాలకు వీరుడవై అభయమొసగుతూ వానిని రక్షిస్తూ
ఉండగా ఇంద్రుడు, జీమూతాలకు క్షణకాలం అభరణమైన తన ధనుస్సు (=
ఇంద్రధనుస్సు)ను, ఉపయోగించే పాండిత్యం మరచినాడు. లేకపోతే, ఎల్లప్పుడు
యజ్ఞాలలోని హవిస్సును తిని, కండలుపెంచి, దానివలని అలసత చేత మూతపడిన
కనులు ఎట్లా కలిగి ఉన్నాడు?

8. దైన్యం

మూలం : దైన్యంనామ దౌర్లత్య మనస్తాపాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే.

-తస్యాభృతి శిరోరోగ గాత్రగార వాన్యమనస్కృతా

మృజాపరివర్జనాదిభిః అనుభావైః అభినయః ప్రయోక్తవ్యః.

అత్రార్యా

చింతాత్సుక్య సముత్థా దుఃఖాద్యా భవతి దీనతా పుంసామ్ ।

సర్వమృజా పరిహరై ర్వివిధోఽభినయో భవేత్తస్య ॥

-(నా.శా.VII-49)

అర్థం : దైన్యంనామ, దౌర్లత్య, మనస్తాప-ఆదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే = దైన్యం అనేది, దుర్గతి, మనస్తాపం మున్నగు విభావాల వల్ల కలుగుతుంది.

అధృతి, శిరోరోగ, గాత్రగౌరవ, అన్యమనస్కతా, మృజాపరివర్జన-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్య అభినయః ప్రయోక్తవ్యః = అద్దైర్యం, తలపోటు, మాంద్యం (= శరీరం బరువెక్కుటం), అన్యమనస్కత, శుభ్రత, మున్నగు అనుభావాలతో, దాని అభినయం చేయాలి.

అత్ర-ఆర్యా = ఈ సందర్భంలో ఒక ఆర్య (కలదు) :

చింతా, ఔత్సుక్య సముత్థా, దుఃఖాత్, పుంసామ్, యా దీనతా, భవేత్ = చింత, ఔత్సుక్యం, దుఃఖం-దీనివల్ల, పురుషులయందు, ఏ దీనత (= దైన్యం) కలుగుతుందో దాని; సర్వమృజాపరిహరైః, వివిధా, తస్య, అభినయః, భవేత్ = అన్ని విధాల శుభ్రతను విడిచివెట్టుటం మున్నగు వివిధములైన అనుభావాలచేత, అభినయం చేయాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : దుర్గతి, మనస్తాపం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : అద్దైర్యం, మాంద్యం, తలపోటు, అన్యమనస్కత, శుభ్రత లేకుండటం మున్నగునవి.

ఇచ్చట ఒక ఆర్యకలదు :

చింత, ఔత్సుక్యం, దుఃఖం మున్నగువానివల్ల దైన్యం కలుగుతుంది. శుభ్రత లేకుండటం మున్నగు వివిధములైన అనుభావాలచేత దీనిని అభినయించాలి.

టీక : “హృత్తాపాదులవల్ల కలిగే అనౌద్ధత్యం (= ఔద్ధత్యం లేకుండటం) దీనత” అని పంగభూపాలుడు. “దైన్యంతో ఉన్నవారు దేహలంకారం చేసుకోరు. శరీరం బరువుగా ఉన్నట్లు భావిస్తారు” అని శారదాతనయుడు. “దురవస్థ లేదా

దుఃఖాతిరేకం దైన్యం" అని రసతరంగిణీకర్త వేర్కొని, దారిద్ర్యాదులను విభావాలుగా చెప్పినాడు.

ఉదా : పృతావం వలని దైన్యం :

ఏతత్కృత్వా ప్రియ మనుచితం ప్రార్థనా దాత్మనో మే
సాహార్దాద్వా విధుర ఇతి వా మయ్యనుక్రోశబుద్ధ్యా ।
ఇష్టాన్ దేశాన్ విచర జలద! ప్రావృషా సంభృత శ్రీ
ర్యాభూదేవం క్షణమపి చ తే విద్యుతా విప్రయోగః ॥

-(మేఘసందేశం II-55)

— ఓ మేఘుడా! నా మీది స్నేహం వల్ల కాని, నేను విరహిని అనే కనికరం వల్ల కాని, నీ వంటి వానికి తగని ఈ సందేశహరణరూపమైన ఉపకారం చేసి, ఆవుణ్యం చేత, వర్షలక్ష్మీచేత మిగులశోభిల్లి, నీ ఇష్టం వచ్చిన దేశాలు తిరుగు. నావలె నీకు, నీప్రియురాలగు మెఱుపుతో క్షణకాలం కూడా వియోగం కలుగకుండుగాక!

9. చింత

మూలం : చింతానామ, ఐశ్వర్యభ్రంశేష్టద్రవ్యావహారదారిద్ర్యాదిభిః

విభావైః ఉత్పద్యతే. తామభినయేత్

నిఃశ్వసితోచ్ఛ్వాసిత సంతాప ధ్యానాధోముఖ

చింతన తనుకార్యాదిభిః అనుభావైః.

అత్రార్యే భవతః-

ఐశ్వర్యభ్రంశేష్టద్రవ్యక్షయయా బహువ్రకారా తు ।

హృదయవితర్కోపగతాత్ నృణాం చింతా సముద్భవతి ॥

పోచ్ఛ్యానై ర్నిఃశ్వసితైః సంతాపైశ్చైవ హృదయశూన్యతయా ।

అభినేతవ్యా చింతా మృణావిహీనై ర్భృత్యా చ ॥

-(నా.శా.VII-50-51)

అర్థం : చింతానామ, ఐశ్వర్యభ్రంశ, ఇష్టద్రవ్య-అవహార, దారిద్ర్య-ఆదిభిః, విభావైః, ఉత్పద్యతే =చింతఅనేది— ఐశ్వర్యంపోవటం, ఇష్టద్రవ్యం అవహరింపబడటం, దారిద్ర్యంమున్నగు, విభావాలచేత, కలుగుతుంది. నిఃశ్వసిత, ఉచ్ఛ్వాసిత, సంతాప, ధ్యాన, అధోముఖ చింతన, తనుకార్య-ఆదిభిః, అనుభావైః, తామ్, అభినయేత్=నిఃశ్వాసాలు, ఉచ్ఛ్వాసాలు, సంతాపం,

ధ్యానం, ముఖంవాల్చి ఆలోచించటం, శరీరం చిక్కిపోవటం మున్నగు అనుభవాలతో, దానిని (=చింతను), అభినయించాలి.

అత్ర-ఆర్యే, భవతః=ఈ సందర్భంలో రెండు ఆర్యులు కలవు. ఐశ్వర్య భంశ-ఇష్టద్రవ్య క్షయయా, హృదయవితర్క-ఉపగతాత్, నృణాం, బహుప్రకారా(తు) చింతా, సముద్భవతి=ఐశ్వర్యభంశం, ఇష్టద్రవ్య నాశం, హృదయ వితర్కం— వీటివల్ల, పురుషులయందు, బహుప్రకారములుగా, చింత, కలుగుతుంది.

స-ఉచ్ఛ్వాసైః, నిశ్శసితైః, సంతాపైః(చ), హృదయ శూన్యతయా, మృజావిహీనైః, అధృత్యా(చ), చింతా, అభినేతవ్యా=ఉచ్ఛ్వాసాలు, నిశ్శ్వాసాలు, సంతాపం, శూన్యహృదయం, శుభ్రతలేకుండటం, అధైర్యం— వీటిచేత, చింత, అభినయింపబడాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : ఐశ్వర్యభంశం, ఇష్టద్రవ్యనాశం, దారిద్ర్యం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : నిశ్శ్వాసాలు, ఉచ్ఛ్వాసాలు, సంతాపం, ధ్యానం, అధోముఖ చింతనం, తనుకార్యత మున్నగునవి.

ఇచ్చట రెండు ఆర్యులు కలవు:

విభావాలు : ఐశ్వర్యభంశం, ఇష్టద్రవ్యక్షయం, హృదయవితర్కం — వీటివల్ల అనేకవిధాలుగా పురుషులయందు చింతకలుగుతుంది.

అనుభావాలు : ఉచ్ఛ్వాస-నిశ్శ్వాసాలు, సంతాపం, హృదయశూన్యత, మృజావిహీనత, అధైర్యం— వీటితో చింతను అభినయించాలి.

టీక : ఇష్టవస్తువు లభించకపోవటాన్ని కూడా విభావంగా చెప్పి, ధనం జయువినలె చింత ధ్యానంతో కూడి ఉంటుందన్నాడు సంగభూపాలుడు. ధ్యానమే చింత అవుతుందన్నాడు భానుదత్తుడు— ధ్యే అనే క్రియ చింత అనే అర్థంలో ప్రయుక్తం; చింత అనేది స్మరణం (=స్మృతి) కాదు. చిత్తే కాగ్రత మాత్రమే. వైవర్ణ్య-బాష్పాలు-వీటిని కూడా అనుభావాలుగా చెప్పినాడు భానుదత్తుడు. చింతకుముందు కానీ, తరువాతకానీ వితర్కం సంభవిస్తుందని సంగీతరత్నాకరకర్త.

ఉదా : ఐశ్వర్యనాశంవల్ల చింత :

యమోఽపి విలిఖన్ భూమిం దండేనాస్తమితత్త్విషా ।

కురుతేఽస్మిన్నమోఘేఽపి నిర్వాణాలాతలాఘవమ్ ॥ (కు.సం. II-23)

— నశించిన కాంతికల దండంతో నేలపైరాస్తూ యముడు కూడా ఉన్నాడు; ఆదండం అమోఘమైనదైనప్పటికీ, అతడు దానిని కాలిన కట్టెవలె తేలికగా చూస్తూఉన్నాడు.

ఇష్టవస్తువు లభించకపోవటంచేత చింత:

ఈషద్వలితావనతాస్యా కూణితపక్ష్మాంతతారకా స్తిమితా ।

దృష్టిః కపోలపాలీనిహితా కరవల్లవే మనః శూన్యమ్ ॥ -(ర.సు.)

— కొంచెం ఒకప్రక్కకు తిరిగి, వంచబడిన ముఖంకల ఆ కాంతయొక్క దృష్టి మూయబడిన తెప్పలలో స్తిమితంకాని కనుపాపలు కలిగిఉన్నది. చేతిలో చెక్కిలి చేర్చబడినది. మనస్సు శూన్యంగా ఉన్నది.

10. మోహం

మూలం : మోహోనామ, దైవోపఘాత వ్యసనాభిఘాత వ్యాధి భయావేగ
పూర్వవైరానుస్మరణాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే.

తస్య నిశ్చైతస్య భ్రమణ వతనాఘూర్ణనాదర్శ

నాదిభిః అనుభావైః అభినయః ప్రయోక్తవ్యః.

అత్ర శ్లోక స్తావ దార్యా చ --

అస్థానే తస్మైరాన్ దృష్ట్వా త్రాసవై ర్విచిద్ధై రపి ।

తత్ప్రతికారశూన్యస్య మోహః సముపజాయతే ॥

వ్యసనాభిఘాత భయ పూర్వవైరస్మరణ రోగజో మోహః ।

సర్వేంద్రియ సమ్మోహో త్తస్యాభినయః ప్రయోక్తవ్యః ॥

-(నా.శా.VII-52-53)

అర్థం : మోహోనామ, దైవ-ఉపఘాత, వ్యసనాభిఘాత, వ్యాధి, భయ, ఆవేగ, పూర్వవైర- అనుస్మరణ-ఆదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే=మోహం అనేది— దైవికంగా జీవితంలో దెబ్బ తగలటం, వ్యసనంవల్ల దెబ్బతినటం, వ్యాధి, భయం, ఆవేగం, పూర్వవైరాన్ని స్మరించటం మున్నగు, విభావాల వల్ల కలుగుతుంది.

నిశ్చైతస్య, భ్రమణ, వతన, అఘూర్ణన, అదర్శన-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః=చైతస్యం లేకపోవటం, భ్రమణం, నేలమీద పడటం, తిరుగుడుపడటం, చూడలేక పోవటం మున్నగు, అనుభావాలచేత, దానియొక్క, అభినయం, చేయదగును.

అత్ర శ్లోకస్తావదార్యా(చ)=ఇచ్చట ఒక శ్లోకం, ఒక ఆర్య ఉచ్చవి:

అస్థానే తస్కరాన్, దృష్ట్వా, వివిధైః, త్రాసనైః (అపి), తత్-ప్రతీకార
శూన్యస్య, మోహః, సముపజాయతే=హఠాత్తుగా (=అనుకోనిచోట) దొంగను
చూసినప్పుడు, వివిధములైన త్రాసములు కలిగినప్పుడు, వాటికి ప్రతీకారం
చేయలేకపోయిన వానియందు, మోహం, కలుగుతుంది.

వ్యసన-అభిఘాత, భయం, పూర్వవైరస్మరణ, రోగజ్ఞ మోహః=వ్యసనం
వల్ల కలిగినదెబ్బ, భయం, పూర్వవైరస్మరణ, రోగం-వీటినుంచి మోహం జని
స్తుంది. సర్వ-ఇంద్రియ సమ్మోహాత్, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః=అన్ని
ఇంద్రియాలను జడీభూతం చేయటంద్వారా, మోహాన్ని అభినయించ
దగును.

తాత్పర్యం : విభావాలు : దైవోపఘాతం, వ్యసనాభిఘాతం, వ్యాధి,
భయం, అవేగం, పూర్వవైరస్మరణ మున్నగునవి.

అనుభావాలు : నిశ్చైతన్యం, భ్రమణం, భూపతనం, అఘూర్ణనం,
అదర్శనం మున్నగునవి.

ఇచ్చట ఒక శ్లోకం, ఒక ఆర్యకలవు:

అస్థానమందు తస్కరుని చూడటం, వివిధములైన త్రాసాలు కలగటం,
వాటికి ప్రతీకారం చేయలేకపోవటం మున్నగువానివల్ల మోహం కలుగుతుంది.

వ్యసనాభిఘాతం, భయం, పూర్వవైరస్మరణ, రోగం— వీటివల్ల మోహం
కలుగుతుంది. సర్వేంద్రియాలను సమ్మోహింపజేయటం ద్వారా మోహాన్ని
అభినయించాలి.

టీక : “విచిత్తత లేదా వైచిత్యం (=చిత్తవైకల్యం) మోహం” అని
ధనంజయ, భానుదత్తులు. వైచిత్యం అనగా కార్యాకార్య-అపరిచ్ఛేదం అని
భానుదత్తుడు. ‘చిత్తంయొక్క మూఢత మోహం’ అంటూ వియోగాన్ని కూడా
విభావంగా చెప్పినాడు సంగభూపాలుడు. “భీతిపేతువు కన్నట్టినప్పుడు తత్ప్ర
తీకారం కన్నడనప్పుడు కార్య నిశ్చయంచేయలేని చిత్తవృత్తి మోహం” అంటూ
మర్థావయవముల మీద దెబ్బతగలటాన్ని కూడా అనుభావంగా చెప్పినాడు
సంగీతరత్నాకరకర్త.

ఉదా : భీతివలన మోహం :

స్మర స్తథాభూత మయుగ్మనేత్రం
వశ్య స్నదూరా న్మనసాఽవ్యధృష్యమ్ ।
నాలక్ష్య త్సార్ధస్య సన్నహస్తః
ప్రస్తం శరం చాపమపి స్వహస్తాత్ ॥

-(కు.సం.III-51)

— మనస్సుచేతకూడా సమీపరానివాడు, గొప్ప తపోవియమంలో ఉన్నవాడు అగు త్రినేత్రుని, మన్మథుడు, సమీపంలో చూస్తూ భయంతో పంగిన హస్తాలు కలవాడయినాడు; అప్పుడు తనచేతినుండి బాణాలు, విల్లు జారిపోవటం కూడా ఆతడు గమనించలేదు.

స్మర్శవలని విచిత్రత :

వినిశ్చేతుం శక్యో న సుఖమితి వా దుఃఖమితి వా
ప్రమోహో నిద్రా వా కిము విషచిసర్పః కిము మదః ।
తవ స్పర్శే స్పర్శే మమ హి పరిమూఢేంద్రియగణో
వికారశ్చైతన్యం భ్రమయతి సమున్మీలయతిచ ॥

-(ఉ.రా.చ.I-28)

— (రాముడు) ప్రియా! ఏమిటిది? నీస్మర్శవల్ల నాకు చిత్తవికారం కలుగుతున్నది. ఇది సుఖమే, దుఃఖమే నిశ్చయించుకోలేకపోతున్నాను. ఇది మెలకువయో, నిద్రయో, విషమెక్కుటయో, కైవెక్కుటయో. నా ఇంద్రియములకు ఏదో మోహం కలగుతున్నది. ఇది నా ఇంద్రియాలను భ్రమింపజేస్తున్నది; పెకలించివేస్తున్నది.

11. స్మృతి

మూలం : స్మృతిర్నామ సుఖదుఃఖ కృతనాం భావానా మనుస్మరణం.

సా చ స్వాప్నో జఘన్యరాత్రినిద్రాచ్ఛేద సమానదర్శ
నోదాహరణ చింతాభ్యాసాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే.
తా మభినయే చ్చిరఃకంప నానలోకన భ్రూ
సమున్నమనాదిభి రనుభావైః.
అత్రార్థే భవతః—

సుఖదుఃఖమతిక్రాంతం తథా మతివిభావితం యథా వృత్తమ్ ।
 చిరవిస్మృతం స్మరతి యః స్మృతిమాసితి వేదితవ్యోఽసౌ ॥
 స్వాస్థ్యాభ్యాస సముత్థా శ్రుతిదర్శనసంభవా స్మృతి ర్నిపుణైః ।
 శిరఃఉద్వాహనకంపైః భూక్ష్యైః శ్చాభినేతవ్యా ॥

-(నా.శా.VII-54, 55)

అర్థం : స్మృతినామ, సుఖ-దుఃఖ కృతానాం, భావానామ్, అనుస్మరణం = స్మృతి అనేది, సుఖ-దుఃఖాలవల్ల కలిగిన, భావాలయొక్క, జ్ఞాపకం.

సా(చ), స్వాస్థ్య, జఘన్యరాత్రినిద్రాచ్ఛేద, సమానదర్శన-ఉదాహరణ, చింతా-అభ్యాసాదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే=అది(=స్మృతి) - ఆరోగ్యంగా ఉండటం, తెల్లవారుజామున మెలకువరావటం, సమానవస్తువు (=సదృశ వస్తూవుల)ను దర్శించటం లేదా సమానవస్తువు ఉదాహరింపబడటం, అలవాటుగా ఆలోచించటం మున్నగు, విభావాలవల్ల (స్మృతి) కలుగుతుంది; తామ్, శిరఃకంపన, అవలోకన, భూసమున్నమన-అదిభిః, అనుభావైః, అభినయేత్=దానిని, తలను ఆడించటం, పరిశీలనగా చూడటం, కనుబొమలను ఎగురవేయటం మున్నగు, అనుభావాలచేత, అభినయించాలి.

అత్ర-ఆర్యే భవతః=ఇచ్చట రెండు ఆర్యులు కలవు.

యః=ఎవడు, అతిక్రాంతం, సుఖ-దుఃఖం (తథా), యథావృత్తం, మతి విభావితం=గతించిన, సుఖ-దుఃఖాలను, జరిగిన వానిని జరిగినట్లుగా, బుద్ధిలో భావిస్తాడో; చిరవృత్తం, స్మరతి, అసౌ, స్మృతిమాన్, ఇతివేదితవ్యః=ఎన్నడో జరిగిన వృత్తాంతాన్ని, స్మరిస్తాడో, అతడు, స్మృతిమంతుడు, అని, తెలియవలె. స్వాస్థ్య-అభ్యాసముత్థా, శ్రుతి-దర్శన సంభవా, స్మృతిః=ఆరోగ్యంగా ఉండటం, అలవాటు, వినటం, చూడటం-వీటివల్ల, కలుగుతుంది, స్మృతి. శిరః-ఉద్వాహన-కంపైః, భూక్ష్యైః (చ), నిపుణైః, అభినేతవ్యా=శిరస్సును వైకిచిత్రం, ఆడించటం, కనుబొమలను ఎగురవేయటం- వీటితో, నిపుణులు, (స్మృతిని) అభినయించదగును.

తాత్పర్యం : పూర్వం అనుభవించిన సుఖ-దుఃఖ భావాలు జ్ఞప్తికి రావటం లేదా జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొనటం 'స్మృతి' అనబడుతుంది.

విభావాలు : ఆరోగ్యంగా ఉండటం, తెల్లవారుజామున (నాటగవజామున లేదా ప్రహరమున) మెలకువరావటం, సదృశవస్తువులు మున్నగునవి చూడటం లేదా ఉదాహరింపబడటం, అలవాటుగా ఆలోచించటం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : శిరఃకంపనం, అవలోకనం, భూక్షేపం మున్నగునవి.

ఇచ్చట రెండు ఆర్యాలు కలవు :

ఎన్నడో మరచిపోయిన గతసుఖ-దుఃఖాలను, జరిగిన వాటిని జరిగినట్లు భావించేవాడు, స్మృతిమంతుడు అనబడతాడు. స్వాస్థ్యం, అభ్యాసం, సదృశ శ్రుతి-దర్శనములు— ఇవి విభావాలు.

శిరఃకంప-ఉద్వహనములు, భూక్షేపాదులు— ఇవి అనుభావాలు.

టీక : “సదృశజ్ఞాన-చింతనాదుల సంస్కారంవల్ల స్మృతి కలుగుతుంది” అని ధనంజయుడు. “సుఖంకాని దుఃఖం కానీ కలిగించే చిరవిస్మృతవస్తువుల స్మరణం స్మృతి” అని సంగీతరత్నాకరకర్త. “సంస్కారజన్యజ్ఞానం స్మృతి” అని రసతరంగిణీకర్త; సంస్కారజన్యజ్ఞానం- ప్రత్యభిజ్ఞారూపంకానీ, స్మరణరూపంకాని కాదగును.

సింగభూపాలుడు స్వాస్థ్య, చింతా, దృఢాభ్యాస, సదృశాలోకములవలన స్మృతికి ఉదాహరణలిచ్చినాడు.

నిద్రాభంగంవల్ల ఏజాములో అయినాస్మృతి కలుగుతుంది. దుఃస్థితిలో ఉన్నప్పుడు కూడా పూర్వం అనుభవించినవి స్మృతికి వస్తాయి (భా.ప్ర.)

ఉదా : స్వాస్థ్యంవలన స్మృతి :

రమ్యాణీ వీక్త్య మధురాంశ్చ నిశమ్య శబ్దాన్
వర్యత్సుకీ భవతి య త్సుఖితోఽపి జంతుః ।
తచ్ఛేతసా స్మరతి నూనమబోధపూర్వం
భావస్థిరాణి జననాంతర పాహృదాని ॥

-(అ.శా.V-2).

— రమ్యమైన వస్తువులను చూసి, మధురములైన శబ్దాలనువిని, సుఖంగా ఉన్న ప్రాణీకూడా చకితుడవుతాడు. ఇట్లయినప్పుడు, వానికి, మరచిన విషయం స్మరణకువచ్చిందని నిశ్చయంగా చెప్పగలం. జన్మాంతరంలోని సంబంధాలు భావంలో స్థిరంగా ఉంటాయి.

12. ధృతి

మూలం : ధృతిర్నామ శౌర్య విజ్ఞాన శ్రుతి విభవ శౌచాచార గురుభి
క్యధిక మనోరథార్థలాభ క్రీడాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే.

తామభినయేత్ ప్రాప్తానాం విషయాణా ముపభోగాత్
 అప్రాప్తాతీతోపహతవినష్టానా మననుశోచ నాదిభిః అనుభావైః.
 అత్రార్యే భవతః -
 విజ్ఞాన శౌచ విభవ శ్రుతి శక్తి సముద్భవా ధృతిః సద్భిః ।
 భయశోకవిషాదాద్యై రహితా తు సదా వ్రయోక్తవ్యా ॥
 ప్రాప్తానాముపభోగో శబ్దరసస్పర్శ రూపగంధానామ్ ।
 అప్రాప్తైశ్చ న శోకో యస్యాం హి భవే ద్ధృతిః సా తు ॥

-(నా.శా. VII-56, 57)

అర్థం : ధృతిఃనామ, శౌర్య, విజ్ఞాన, శ్రుతి, విభవ, శౌచ-ఆచార, గురు భక్తి, అధికమనోరథ, అర్థలాభ, క్రీడ-ఆదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే = ధృతి అనేది శౌర్యం, విజ్ఞానం, శ్రుతి (= విద్య), విభవం (= సమృద్ధి), వచిత్రత, సదాచారం, గురుజనభక్తి, అధిక అర్థలాభం, క్రీడ మున్నగు విభావాలవల్ల కలుగుతుంది. తామ్, ప్రాప్తానాం విషయాణాం, ఉపభోగాత్, అప్రాప్త-అతీత-ఉపహత, వినష్టానాం, అననుశోచన-ఆదిభిః అనుభావైః, అభినయేత్ = దానిని (= ధృతిని), సంప్రాప్తించిన, సుఖాలను అనుభవించటం ద్వారా, లభించని-గతించిన-జారిపోయిన- నశించిన వాటిని గూర్చి శోకించకుండటం ద్వారా అభినయించదగును.

అత్ర-ఆర్యే, భవతః = ఇచ్చట, రెండు ఆర్యులు కలవు. విజ్ఞాన, శౌచ, విభవ, శ్రుతి, శక్తి సముద్భవా, ధృతిః = విజ్ఞానం, శౌచం, విభవం, శ్రుతి, శక్తి- వీటినుంచి జనించేది ధృతి.

భయ, శోక, విషాదాద్యై, రహితా (తు), సదా సద్భిః వ్రయోక్తవ్యా = భయం, శోకం, విషాదం మున్నగునవి లేకుండా ఎల్లప్పుడు ఉత్తములు, ధృతిని వ్రయోగింపదగును.

యస్యాం=దేనియందు; ప్రాప్తానాం శబ్ద-స్పర్శ-రూప-రస-గంధానాం ఉపభోగః= ప్రాప్తములైన, శబ్ద-స్పర్శ-రూప-రస-గంధాల యొక్క, అనుభవించటం ఉంటుందో; అప్రాప్తైః (చ) న, శోకః (హి) = అప్రాప్తములైన వాటిచేత (= కొరకు) శోకించకుండటం ఉంటుందో; సా (తు), ధృతిః, భవేత్ = అది, ధృతి, అవుతుంది.

తాత్పర్యం : విభావాలు : శౌర్యం, విజ్ఞానం, విద్య, విభవం, శౌచం, సదాచారం, గురుజనభక్తి, అధికమనోరథ లాభం, అధిక అర్థలాభం, క్రీడ మున్నగునవి.

అనుభావాలు : ప్రాప్తములైన విషయాలను అనుభవించటం, లభించని, అందని, చెడిపోయిన, నశించిన విషయాలకై వగవకుండటం మున్నగునవి.

ఇచ్చట రెండు ఆర్యులు కలవు.

విభావాలు : విజ్ఞానం, శౌచం, విభవం, చదువు, శక్తి - వీటివల్ల ధృతి కలుగుతుంది.

భయ-శోక-విషాద రహితంగా దీనిని ఉత్తములు ప్రయోగించాలి.

అనుభావాలు : ప్రాప్తములైన శబ్ద-స్పర్శ-రూప-రస-గంధాలను అనుభవించటం, అప్రాప్తములైన వాటికొరకు శోకించకుండటం.

టీక : “జ్ఞాన-శక్త్యాదులవల్ల కలిగే సంతోషం ధృతి” అని ధనంజయుడు. “జ్ఞానాదులవల్ల చిత్తమందు కలిగే వైః స్పృహ్యం (= నిస్పృహత =కోరిక లేకపోవటం) ధృతి (= దీరత)” అని సింగభూపాలుడు. ‘లజ్జ’ ను కూడా విభావంగానూ అప్రాప్తాది విషయాలను గూర్చి అనభినంశోధనం (= విమర్శ చేయకుండటం) అనుభావంగానూ చెప్పినాడు సింగభూపాలుడు.

“దుఃఖసమయంలో కూడా అదుఃఖబుద్ధి ధృతి” అని భానుదత్తుడు. “జ్ఞానాదులచేత, అభీష్టసిద్ధిచేత కోర్కె తీరటం ధృతి” అని విశ్వనాథుడు.

ధృతిని సంగీతరత్నాకరకర్త ఇట్లా వివరించినాడు : “వివేకం, శ్రుతి, సంపత్తి, గురుభక్తి, తపస్విత- ఇవి విషయభావంతో, కరణత్వంతో ఉంటాయి. అధికంగా ఇష్టవస్తులాభం విషయత్వం, ఇంక క్రీడాకరణత్వం విభావం అవుతుంది.”

జ్ఞాన-విజ్ఞాన-గురుభక్తి-వానార్థసిద్ధుల వల్ల కలిగే ధృతికి సింగభూపాలుడు ఉదాహరణలిచ్చినాడు.

ఉదా : జ్ఞానం వలని ధృతి :

అశీమహి వయం భిక్షా మాశావాసో వసీమహి ।

శయీమహి మహీపుష్టే కుర్వీమహి కి మీశ్వరైః ॥

(ర.మ.పుట 390)

— మేము భిక్షాన్నం తింటాము, దిగంబరములనే ధరిస్తాము, నేలపై పరుంటాము, ప్రభువులతో మాకేమి ప్రయోజనం?

13. వ్రీడ

మూలం : వ్రీడానామ, అకార్యకరణాత్మికా. సా చ గురువ్యతిక్రమ
ణావజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞాతానిర్వహణ పశ్చాత్తాపాదిభిః
విభావైః సముత్పద్యతే. తాం నిగూఢవద
నాధోముఖవిచింత నోర్వీలేఖన వస్త్రాంగులీయస్పర్శన
నఖనికృంతనాదిభిః అనుభావైః అభినయేత్.

అత్రార్యే భవతః -

కించి దకార్యం కుర్వన్నేవం యో దృశ్యతే శుచిభి రన్యైః ।

పశ్చాత్తాపేనయుతో వ్రీడిత ఇతి వేదితవ్యోఽసౌ ॥

అజ్ఞానిగూఢవదనో భూమింవిలిఖ న్నఖాంశ్చ వినికృంతన్ ।

వస్త్రాంగులీయకానాం సంస్పర్శం వ్రీడితః కుర్యాత్ ॥

-(నా.శా. VII-58, 59)

అర్థం : వ్రీడానామ, అకార్యకరణాత్మికా = వ్రీడ (= సిగ్గు) అనేది చేయరానివనిచేయటం వల్ల కలిగేది. సా (చ), గురువ్యతిక్రమణ, అవజ్ఞాన, ప్రతిజ్ఞా-అనిర్వహణ, పశ్చాత్తాప-ఆదిభిః, విభావైః సముత్పద్యతే = అది (= వ్రీడ) గురుజనులను లెక్కచేయకపోవటం, అవమానం, ప్రతిజ్ఞను నిర్వహించ లేకపోవటం, పశ్చాత్తాపం మున్నగు విభావాదుల వల్ల జనిస్తుంది. తాం, నిగూఢవదన, అధోముఖవిచింతన, ఉర్వీలేఖన, వస్త్ర- అంగులీయకస్పర్శన, నఖనికృంతన- ఆదిభిః, అనుభావైః, అభినయేత్ = దానిని, ముఖంచూప లేకపోవటం, తలవంచి ఆలోచించటం, నేలరాయటం, వస్త్రాన్ని ఉంగరాన్ని స్పృశిస్తూ ఉండటం, గోళ్ళు గిల్లుకొనటం (లేదా గోళ్ళు కొరకటం) మున్నగు అనుభావాలతో, అభినయించాలి.

అత్ర-ఆర్యే, భవతః = ఇచ్చట రెండు ఆర్యులు కలవు. యః, కించిత్- అకార్యం, కుర్వన్-ఏవం, శుచిభిః అన్యైః దృశ్యతే, అసౌ, పశ్చాత్తాపేన, వ్రీడితః, ఇతి, వేదితవ్యః = ఎవడు, కొంచెం అకార్యం చేస్తూ, అట్లాగే, శుచిమంతులైన, ఇతరుల చేత, చూడబడే పశ్చాత్తాపం చెందుతాడో, అతడు, పశ్చాత్తాపం చేత 'వ్రీడావంతుడు' అని తెలియవలె.

ప్రీతితః = ప్రీడావంతుడు; లజ్జానిగూఢవదనః, భూమింవిలిఖన్, నఖాం (చ) వినిక్యంతన్, వస్త్ర-అంగులీయకానాం, సంస్పర్శం, కుర్యాత్ = లజ్జ చేత నిగూఢవదనుడై, భూమిని (కాలితో) రాస్తూ, వస్త్ర-అంగులీయకాలను స్పృశిస్తూ, గోళ్ళు గిల్లుకొంటూ ఉండాలి.

తాత్పర్యం : ప్రీడ అకార్యకరణాత్మకం. విభావాలు : గురుజనవ్యతి క్రమణం, అవజ్ఞ, ప్రతిజ్ఞ నిర్వహించ లేకపోవటం, వశ్చాత్తావం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : నిగూఢవదనం, అదోముఖ విచింతనం, ఉర్వీలేఖనం, వస్త్ర-అంగులీయక స్పర్శనం, నఖ నిక్యంతనం మున్నగునవి.

ఇచ్చట రెండు ఆర్యాలు కలవు.

ఏదేని ఒక ఆకార్యాన్ని చేస్తూ పెద్దల కంట పడినప్పుడు తాను చేసిన వనికి వశ్చాత్తావవడేవాడు 'ప్రీడావంతుడు' అనబడతాడు.

అతడు లజ్జచేత నిగూఢవదనుడై, భూమిలేఖనం, నఖనిక్యంతనం, వస్త్రాంగులీయక సంస్పర్శనం చేస్తూ ఉంటాడు.

టీక : “దురాచార ప్రభవం, ధార్మ్యహీనం అయినది ప్రీడ” అని చెప్పి, వైవర్ణ్యాన్ని ఒక అనుభావంగా పేర్కొన్నాడు ధనంజయుడు. ప్రతీకారం చేయలేకపోవటం, నూత్నసంగమం, పొగడ్త - వీనిని కూడా విభావాలుగా చెప్పినాడు సింగభూపాలుడు; అట్లాగే వెలుపలికి రాకపోవటం, దూరంగా ఉన్నప్పుడే వస్త్రంతో కప్పకొనటం - వీటిని కూడా అనుభావాలుగా చెప్పినాడు.

“స్వచ్ఛందక్రియాసంకోచం ప్రీడ” అని భానుదత్తుడు. ఇట్లా చెప్పటం వల్ల శంకా-త్రాసములందు అతివ్యాప్తి లేదు; కారణం అప్పట్లక్రియావిరహమే కాని, క్రియాసంకోచం లేదు. అకార్యకరణం, అవజ్ఞ, స్తుతి, నవసంగమం, ప్రతీకారకరణములకు సింగభూపాలుడు ఉదాహరణలిచ్చినాడు.

ఉదా : స్తుతివలని ప్రీడ :

తస్య సంస్తాయమానస్య చరితార్థై స్తవస్విభిః ।

శుశుభే విక్రమోదగ్రం ప్రీడాదవనతం శిరః ॥

-(ర.వం.XV-27)

- కృతార్థులగు మునుల చేత ప్రశంసించబడతున్న శత్రుఘ్నుని యొక్క విక్రమోదగ్రమగు శిరస్సు సిగ్గుచేత వంచబడినదై, మిగుల శోభించినది.

అకార్యకరణంవలని వ్రీడ :

గుర్వాదేశాదేవ నిర్మయమాణో

నాధర్మాయ స్త్రీవధోఽపీప్సితోఽయమ్ ।

అద్యష్టిత్వా శ్వోగమిష్యద్భిరల్పైః

లజ్జాస్మాభిర్మీలితాక్షైర్జితైః ॥

(అనర్థరాఘవం -II-51)

— గురుని అజ్ఞానల్ల చేయబడిన ఈ స్త్రీవధ అథర్మం కాకపోయినా, మనస్సునకు ఇష్టంకాదు. అల్పలము, నేడుండిరేవు పోవలసినవారము, కనులు మూసికొన్నవారము అయిన మాచేత ఇట్లా లజ్జ జయింపబడింది.

నవసంగమమందలి వ్రీడ :

వటాలగ్నో వత్సో నమయతి ముఖం జాతవినయా

హఠాశ్లేషం వాంఛ త్యవహరతి గాత్రాణి నిభృతమ్ ।

న శక్తా చాఖ్యాతుం స్మితముఖ సఖీదత్తనయనా

హ్రీయా తామ్యత్వంతః ప్రథమపరిభోగే నవవధూః ॥

(అమరుకం-36)

— అనవవధువు-భర్త వస్త్రాన్ని వట్టుకోగా వినయంతో ముఖం వంచినది. తటాలున అలింగనం కోరగా అవయవములను ముడుచుకొని తవ్వకొన్నది. ఏమి చెప్పటానికి సమర్థులు కాక, చిరునవ్వుతోడి ముఖాలుగల చెలులను చూస్తూ ప్రథమనంభోగవయంలో సిగ్గుతో మనస్సులోనే తపించింది.

14. చపలత

మూలం : చపలతా వామ రాగ ద్వేష మాత్సర్యామర్షేర్హ్య

ప్రతికూలాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే.

తస్యాశ్చ వాక్పారుష్య నిర్భర్తన

వధ బంధ సంప్రహార తాడనాదిభిః అనుభావైః

అభినయః ప్రయోక్తవ్యః.

అత్రార్యాభవతి-

అవిమృశ్య తు యః కార్యం పురుషో వధతాడనం సమారభతే ।

అవినిశ్చిత కారిత్యా త్పతు ఖలు చపలో బుధైః జ్ఞేయః ॥

-(నా.శా. VII-60)

అర్థం : చవలతా నామ, రాగ, ద్వేష, మాత్సర్య, అమర్ష, ఈర్ష్యా, ప్రతికూల-ఆదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే = చవలత అనేది అనురాగం, ద్వేషం, మాత్సర్యం, అమర్షం, ఈర్ష్య, ప్రతికూలత (= విరోధం), మున్నగు విభావాల వల్ల, జనిస్తుంది. వాక్పారుష్య, నిర్భర్చ్ఛన, వధ, బంధ, సంప్రహార, తాడన-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్యాః (చ) అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = వరుషవాక్యాలు వలకటం, నిర్భర్చ్ఛనం (=బెదరింపు), వధ, బంధనం, బాగా కొట్టటం, తన్నటం మున్నగు అనుభావాలతో దాని (= చవలత) యొక్క, అభినయం చేయాలి.

అత్ర-అర్యా, భవతి = ఇచ్చట, ఒక ఆర్యకలదు.

యః, పురుషః, కార్యం, అవిమృశ్య (తు), వధ, తాడనం, సమారభతే = ఏ, పురుషుడు, కార్యాన్ని (= చేసే చెడుపనిని), ఆలోచించకయే ఆరంభిస్తాడో; సః(ఖలు), అనిశ్చితకారిత్యాత్, చవలః, బుద్ధైః, జ్ఞేయః = అతడు, నిశ్చయం (= ఆలోచన) లేకుండానే ఆ పనిచేయటం వల్ల, చవలుడు (అని), బుధులు తెలియవలె.

తాత్పర్యం : విభావాలు : రాగ-ద్వేషాలు, మాత్సర్యం, ఈర్ష్య, అమర్షం, ప్రతికూలత మున్నగునవి.

అనుభావాలు : వాక్పారుష్యం, నిర్భర్చ్ఛనం, వధ, బంధం, సంప్రహారం, తాడనం మున్నగునవి.

ఇచ్చట ఒక ఆర్యకలదు:

విమర్శించకయే ఎవడు వధ, తాడనం మున్నగు అకార్యాలు ఆరంభిస్తాడో, అతడు అనిశ్చితకారిత్యంవల్ల చవలుడు అనబడతాడు.

టీక : “రాగాదుల వల్ల కలిగే అనవస్థితి చావలం” అంటూ స్వచ్ఛందాచరణాన్ని (= ఇష్టంవచ్చినట్లు చేయటాన్ని) ఒక అనుభావంగా పేర్కొన్నాడు ధనంజయుడు. చవలత, చావలం, చావల్యం- ఇవి సమానార్థకాలు. “రాగ ద్వేషాదులవల్ల చిత్తలాఘవం (= మనస్సులో తేలికతనం కలగటం) చావలం” అని సింగభూపాలుడు. పరిరంభం (= ఆలోచనలేని కౌగిలింత), అవలంబం (= అధారంగా పట్టుకొనటం), నిష్కాసనం (= వెడలగొట్టటం) - ఇవి కూడా అనుభావాలుగా పేర్కొనబడినవి. “ఇతరేతరక్రియాకరణం (= ఒకేసమయంలో

పెక్కువనులు చేయటం) లేదా క్రియాశీఘ్రత (= తొందరగా పనిముగించటం) చవలత" అని భానుదత్తుడు.

రాగద్వేషాలవలని చావలమునకు సింగభూపాలుడు ఉదాహరణ లిచ్చినాడు.

15. హర్షం

మూలం : హర్షోనామ- మనోరథలాభేష్టజనసమాగమన మనఃపరితోష

దేవగురురాజభర్తృప్రసాద భోజనాచ్ఛాదన

లాభోపభోగాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే.

తమభినయేత్ నయనవదన ప్రసాద ప్రీయభాష

ణాలింగన కంటకిత పులకి తాస్ర స్వేదాదిభిః అనుభావైః.

అత్రార్యేభవతః -

అప్రాప్యే ప్రాప్యే వా లభ్యేర్థే ప్రీయసమాగమే వాఽపి ।

హృదయమనోరథలాభే హర్షః సంజాయతే పుంసామ్ ॥

నయనవదనప్రసాద ప్రీయభాషాలింగనైశ్చ రోమాంచైః

లలితై శృంగవిహారైః స్వేదాద్యై రభినయ స్తస్య ॥

-(నా.శా. VII-61, 62)

అర్థం : హర్షోనామ = హర్షం అనేది,

మనోరథలాభ, ఇష్టజనసమాగమన, మనః పరితోష, గురు-రాజ-భర్తృ ప్రసాద, భోజన-ఆచ్ఛాదన- ధనలాభ-ఉపభోగ-ఆదిభిః విభావైః, సముత్పద్యతే = మనోరథలాభం, ఇష్టజనులతో కలయిక, మానసిక సంతృప్తి, గురువుల అనుగ్రహం, రాజానుగ్రహం, భర్తృ (= యజమాని = భర్త) ప్రసాదం, భోజన లాభం, నూతన వస్త్రప్రాప్తి, ధనప్రాప్తి, వీటి ఉపభోగం మున్నగు విభావాల వల్ల కలుగుతుంది.

నయన-వదన ప్రసాద, ప్రీయభాషణ, అలింగన, కంటకిత, పులకిత, అస్ర, స్వేద-ఆదిభిః, అనుభావైః, తమ్, అభినయేత్ = నయనములు వదనం ప్రసన్నంగా ఉండటం, ప్రీయభాషణములు, అలింగనం, జలదరింపు, గగుర్పాటు, అస్రం, స్వేదం మున్నగు అనుభావాలచేత, దానిని, అభినయించాలి.

అత్ర-ఆర్యే, భవతః = ఇచ్చటరెండు ఆర్యులు కలవు :

అప్రాప్యే ప్రాప్యే (వా), అర్థేలభ్యే, ప్రీయసమాగమే (వా-అపి), హృదయ మనోరథలాభే, పుంసామ్, హర్షః, సంజాయతే=దుర్లభమైన వస్తువు

లభించటం, అర్థలాభం, ప్రీయజనసమాగమం, హృదయంలోని కోరిక సీద్ధించటం- వీనివల్ల, పురుషులయందు, హర్షం, కలుగుతుంది.

నయన-వదన ప్రసాద, ప్రీయభాష, ఆలింగనైః (చ), రోమాంచైః, లలితైః (చ) అంగవిహారైః, స్వేదాద్యైః, తస్య, అభినయః = ప్రసన్నము. లైన నయన-వదనములు, ప్రీయభాషణం, ఆలింగనం, రోమాంచం, లలితము లైన అంగవిన్యాసాలు, స్వేదం మున్నగువాటిచేత, దానియొక్క, అభినయం (చేయాలి).

తాత్పర్యం : విభావాలు : మనోరథలాభం, ఇష్టజనసమాగమం, మనః పరి తోషం, దేవ-గురు-రాజ- భర్తప్రసాదం, భోజన-ఆచ్ఛాదన-ధనలాభం, వీని యొక్క ఉపభోగం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : నయన- వదన ప్రసన్నతలు, ప్రీయభాషణాలు, ఆలింగనాలు, ఒడలు జలదరింపులు, రోమాంచాలు, ఆనందబాష్పాలు, స్వేదం మున్నగునవి.

ఇచ్చట రెండు ఆర్యాలు కలవు.

విభావాలు : దుర్లభవస్తు ప్రాప్తి, అర్థలాభం, ప్రీయసమాగమం, హృదయ మనోరథలాభం.

అనుభావాలు : నయన-వదన ప్రసన్నతలు, ప్రీయభాషణాలు, ఆలింగ నాలు, రోమాంచం, లలిత- అంగవిన్యాసాలు, స్వేదం మున్నగునవి.

టీక : “ప్రసత్తి (= ప్రసన్నత), పుత్రజననాది ఉత్సవాలు మున్నగు వాటివల్ల హర్షం జనిస్తుంది” అంటూ గాఢద్యాన్ని కూడా అనుభావంగా చెప్పినాడు ధనంజయుడు. “మనోరథ లాభాదులవల్ల కలిగే మనఃప్రసాదం హర్షం” అంటూ కనులు విప్పారటాన్ని, హస్తంతో హస్తాన్ని రాయటాన్ని అనుభావాలుగా చెప్పినాడు సింగభూపాలుడు.

“చేతః ప్రసాదం (= మనః ప్రసాదం) హర్షం” అన్నాడు భానుదత్తుడు.

మనోరథలాభ-యోగ్యవస్తుసీద్ధి-మిత్రసంగమ- పూజ్యసంగమ- దేవ ప్రసాద- గురుప్రసాద-రాజప్రసాదాలవలన హర్షాలకు ఉదాహరణలొసంగినాడు సింగభూపాలుడు.

ఉదా : మనోరథలాభం వలని హర్షం :

నివాత పద్మ స్తిమితేన చక్షుషా

నృపన్య కాంతం పిబతః- సుతాననమ్ ।

మహోదధేః పూర ఇవేందు దర్శనా

ద్గురుః ప్రహర్షః ప్రబభూవనాత్మని ॥

(ర.వం.III-17)

— గాలిలేని స్థలంలో స్థిమితంగా ఉన్న పద్మాన్ని పోలిన చూపుతో రాజగు దిలీపుడు మనోహరమయిన కుమారుని ముఖం చూస్తూ, చంద్రుని చూచిన పిదప పొంగిన సముద్రం వలె అదికానందం పొందినాడు; ఆ ఆనందం అతని హృదయంలో ఇముడక పైకి పొంగినది.

16. ఆవేగం

అవేగోనామ- ఉత్పాత-వాత-వర్షాగ్ని-కుంజరోద్భృతా-

ప్రియాప్రియ శ్రవణ-వ్యసనాభిఘాతాదిభిః

విభావైః సముత్పద్యతే.

తత్రోత్పాతకృతోనామ విద్యుదుల్కా నిర్జ్వాల

ప్రవతన చంద్రమార్యోవరాగ కేతుదర్శనకృతః;

తమభినయే త్వర్వాంగ స్రస్తతా వైమనస్య

ముఖవైవర్ణ్య విషాద విస్మయాదిభిః.

వాతకృతం పున రసకుంఠ వాక్ష్మిపరిమార్జన వస్త్ర

సంగూహన త్వరితగమవాదిభిః.

వర్షకృతం పునః పర్వాంగసంపిండన ప్రధావన

చృన్నాశ్రయ మార్గణాదిభిః.

అగ్నికృతం తు ధూమాకులవేత్ర తాంగవంకోచన

విధూన నాతిక్రాంతాపక్రాంతాదిభిః.

కుంజరోద్భృతకృతం నామ త్వరితాపసర్పణ

చంచలగమన భయస్తంభ వేవధు పశ్యా

దవలోకన విస్మయాదిభిః.

ప్రియశ్రవణకృతంనా మూఢ్యుత్థా వాలింగన

వస్త్రాధరణప్రదా వాక్రు పులకితాదిభిః.

అప్రియశ్రవణకృతం నామ భూమిసతన

విషమవివర్తన పరిధావన విలాపనాక్రందనాదిభిః.

ప్రకృతివ్యసనకృతం నామ సహసాపసర్పణ
 శస్త్ర చర్మ వర్మ ధారణ గజతురగరథారోహణ సంప్రహరణాదిభిః.
 ఏవ మష్టవికల్పోఽయ మ్మావేగః సంభ్రమాత్మకః ।
 సై ర్యేణోత్తమ మధ్యానాం సీచానాం చాపసర్పణైః ॥
 అత్రార్య భవతః :
 అప్రియ నివేదనాది శ్రవణా దవధారితవచనస్య ।
 శస్త్రాక్షేపా త్త్రాసా దావేగో నామ సంభవతి ॥
 అప్రియనివేదనాద్యో విషాదభావాశ్రయోఽనుభావ్యోఽస్య ।
 సహసారిదర్శనా చే త్పువారణ పరిఘట్టనైః కార్యః ॥

-(నా.శా. VII-63-65)

అర్థం : ఆవేగః నామ- ఉత్పాత, వాత, వర్ష, అగ్ని, కుంజర-ఉద్భ్రమణ, ప్రీయ-అప్రియ శ్రవణ, వ్యసన-అభిఘాత-ఆదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే = ఆవేగం అనేది, ఉత్పాతం = (అశుభసూచనములు), వాతం (= వెనుకాలి), వర్షం (= కుంభవృష్టి), అగ్ని (ప్రమాదం), కుంజరోద్భ్రమణం (= వినుగు విచ్చలవిడిగా తీరగటం), ప్రీయవార్తాశ్రవణం, అప్రియవార్తా శ్రవణం, వ్యసనాభిఘాతం (= అవదసంభవించటం) మున్నగు విభావాల వల్ల ఆవేగం జనిస్తుంది.

(1) తత్ర, ఉత్పాతకృతః నామ, విద్యుత్-ఉల్కా-నిర్ఘాత ప్రవతన, చంద్ర-సూర్య-ఉపరాగ, కేతుదర్శన కృతః = ఇందు ఉత్పాతం వల్ల జనించే ఆవేగం - ఆకస్మికంగా మెరుపు కనిపించటం, ఉల్కలు పీడుగులు వడటం, చంద్ర-సూర్యగ్రహణాలు, తోకచుక్కలు కనిపించటం - వీటివల్ల కలుగుతుంది. తమ్, సర్వాంగ ప్రస్తతా, వైమనస్య, ముఖవైవర్ణ్య, విషాద, విస్మయ-ఆదిభిః, అభినయేత్ = దానిని, సర్వాంగశైథిల్యం, వైమనస్యం, ముఖ పాలిపోవటం, విషాదం, విస్మయం మున్నగు వానిచేత, అభినయించాలి.

(2) (పునః) వాతకృతం - అవగుంఠన, అక్షిపరిమార్జన, వస్త్రసంగ్రహణ, త్వరితగమన-ఆదిభిః, అనుభావైః = (మరల) వాతకృతమైన ఆవేగాన్ని -మునుగు వేసికొనటం, కనులను నులుముకొనటం, గాలికి ఎగురుతున్న వస్త్రాలను దగ్గరకు తీసికొనటం, వేగంగా నడవటం, మున్నగు అనుభావాలచేత (అభినయించాలి).

(3) (పునః) వర్షకృతం - సర్వాంగసంపిండన, ప్రధావన, చన్నాశ్రయ మార్గణ-ఆదిభిః = వర్షకృతమైన (ఆవేగాన్ని), సర్వాంగాలను పిండికృతం చేయటం, పరుగెత్తటం, తలదాచుకొనేచోటు వెదకటం మున్నగు (అనుభావాల చేత అభినయించాలి).

(4) అగ్నికృతం (తు) - ధూమాకులనేత్రతా, అంగసంకోచన, విధూనన, అతిక్రాంత-ఆదిభిః = అగ్నికృతమైన (ఆవేగాన్ని) - పొగతో నిండిన కనులతో, అంగాలను ముడుచుకొనటం లేదా చలింపజేయటం, పెద్ద పెద్ద అంగలు వేస్తూ తొలగిపోవటం మున్నగు (అనుభావాలచేత అభినయించాలి).

(5) కుంజరోద్భ్రమణ కృతం నామ- త్వరిత-అపసర్పణ, చంచలగమన, భయ, స్తంభ, వేపధు, పశ్చాత్-అవలోకన, విస్మయాదిభిః = కుంజరోద్భ్రమణం వలన కలిగిన (ఆవేగం) అనేదానిని, వేగంగా తొలగిపోవటం, చంచల గమనం, భయం, వేపధువు, విస్మయం, వెనుకకు చూస్తూ ఉండటం-మున్నగు (అనుభావాలచేత అభినయించాలి).

(6) ప్రీయశ్రవణకృతం నామ- అభ్యుత్థాన, ఆలింగన, వస్త్ర-ఆభరణ ప్రదాన, అశ్రు-పులకేత ఆదిభిః = ప్రీయమైన వార్తను వినటం వల్ల కలిగే (ఆవేగం) అనే దానిని (వార్త తెచ్చినవారికి) ఎదురేగటం, ఆలింగనం చేసి కొనటం, వస్త్రాలను ఆభరణాలను కానుకగా ఇవ్వటం, అశ్రువు, పులకలు మున్నగు (అనుభావాలచేత అభినయించాలి).

(7) అప్రియ శ్రవణకృతం నామ- భూమివతన, విషమవివర్తన, పరిధావన, విలాపన, ఆక్రందన-ఆదిభిః = అప్రియవార్తాశ్రవణకృతమైన ఆవేగం అనేదానిని, నేలమీదపడటం, తిరుగుడుపడటం, పరుగెత్తటం, విలపించటం, ఆక్రందనం చేయటం మున్నగు (అనుభావాలచేత అభినయించాలి).

(8) ప్రకృతివ్యసనకృతం నామ- సహసా- అపసర్పణ, శస్త్ర-చర్మ-వర్మ-ధారణ, గజ-తురగ-రథ- ఆరోహణ, సంప్రహారణ ఆదిభిః = ప్రకృతివైపరీత్యం వల్ల కలిగే ఆవేగం అనేదానిని-వెంటనే తొలగిపోవటం, శస్త్రం డాలు కవచం ధరించటం, గజ-రథ-తురగాలను ఆరోహించటం, దెబ్బకొట్టటం మున్నగు (అనుభావాలచేత అభినయించాలి).

సంభ్రమాత్మకః, అయం ఆవేగః, ఏవం-అష్ట వికల్పాః = సంభ్రమంతో కూడిన ఈ ఆవేగం, ఇట్లా, ఎనిమిది విధాలు. ఉత్తమ మధ్యమానాం,

నై ర్యేణ, నీచానాం, అవసర్పణైః = ఉత్తమ-మధ్యమ ప్రకృతులు నై ర్యంతో, నీచప్రకృతులు తొలగిపోవటంతో (ఆవేగాభినయం చేయాలి).

అత్ర-ఆర్యే భవతః = ఇచ్చట, రెండు ఆర్యులు కలవు. అప్రియనివేద నాది, అవధారితవచనస్య, శ్రవణాత్, శస్త్ర-ఆక్షేపాత్, త్రాసాత్, ఆవేగః నామ, సంభవతి = అప్రియనివేదనాదుల వల్ల, (శత్రువుల) తిరస్కార పూర్వక వచనాలను వినటం వల్ల, శస్త్ర ప్రయోగంవల్ల, త్రాసం వల్ల, ఆవేగం అనేది సంభవిస్తుంది.

అప్రియనివేదనాద్యః, అస్య అనుభావః విషాద భావాశ్రయః = అప్రియ నివేదనాదులందరి అనుభావాలు విషాదభావంతో కూడిఉంటాయి. సహసా- అరిదర్శనాత్-చేత్, ప్రహరణ-పరిఘట్టనైః, కార్యః = ఆకస్మికంగా శత్రుదర్శనమైతే, అప్పటి ఆవేగంలో, ప్రహరణం, పరిఘట్టనం చేయాలి.

తాత్పర్యం : ఉత్పాతం, వాతం, వర్షం, అగ్ని, కుంజరోద్భ్రమణం, ప్రీయవార్తాశ్రవణం, అప్రియవార్తాశ్రవణం, వ్యసనాభిఘాతం మున్నగు విభావాలవల్ల ఆవేగం కలుగుతుంది.

(1) ఉత్పాతకృత ఆవేగం :

విభావాలు : మెరుపులు-ఉల్కలు-పిడుగులు పడటం, చంద్రగ్రహణం, సూర్యగ్రహణం, కేతుదర్శనం.

అనుభావాలు : సర్వాంగస్పృశ, వైమనస్యం, ముఖవైవర్ణ్యం, విషాదం, విస్మయం మున్నగునవి.

(2) వాతకృత ఆవేగం :

అనుభావాలు : అవగుంతనం, ఆక్షిపరిమార్జనం, వస్త్రసంగ్రహణం, త్వరితగమనం మున్నగునవి.

(3) వర్షకృత ఆవేగం :

అనుభావాలు : సర్వాంగసంపీడనం, ప్రధావనం, ఛన్నాశ్రయమార్గణం మున్నగునవి.

(4) అగ్నికృత ఆవేగం :

అనుభావాలు : ధూమాకులనేత్రత, అంగసంకోచనం, అంగవిధూననం, అతిక్రాంతత మొదలగునవి.

(5) కుంజరోద్భవకృత ఆవేగం :

అనుభవాలు : త్వరితావసర్పణం, చంచలగమనం, భయం, స్తంభం, వేపధువు, పశ్చాదవలోకనం, విస్మయం మున్నగునవి.

(6) ప్రేయశ్రవణ కృత ఆవేగం :

అనుభవాలు : అభ్యుత్థానం, ఆలింగనం, వస్త్ర ప్రదానం, ఆభరణ ప్రదానం, ఆశ్రువు, రోమాంచం మున్నగునవి.

(7) అప్రియశ్రవణకృత ఆవేగం :

అనుభవాలు : భూమివతనం, విషమవివర్తనం, పరిధావనం, విలాపం, ఆక్రందనం మున్నగునవి.

(8) ప్రకృతివ్యసనకృత ఆవేగం :

అనుభవాలు : సహసా అవసర్పణం, శస్త్ర-చర్మ-వర్మధారణం, గజ-తురగ-రథ-ఆరోహణం, సంప్రహారణం మున్నగునవి.

సంభ్రమంతో కూడిన ఆవేగం ఇట్లా ఎనిమిది విధాలు. ఉత్తమ-మధ్యములు స్థైర్యంతోనూ, నీచప్రకృతులు తొలగిపోవటంతోను దీనిని అభినయించాలి.

ఈ సందర్భంలో రెండు ఆర్యాలు కలవు :

అప్రియనివేదనాదుల శ్రవణంవల్ల, అవధారిత వచనాలవల్ల, శస్త్ర ప్రయోగం వల్ల, త్రాసంవల్ల ఆవేగం కలుగుతుంది. అప్రియనివేదనాదుల పట్ల అనుభవాలు విషాదంతో కూడి ఉంటాయి. ఆకస్మికంగా శత్రుదర్శనమైతే, అప్పటి ఆవేగంలో ప్రహరణం, పరిఘట్టనం ఉంటాయి.

టీక : “అధీరులలో శోకజవన మాత్రమున ఆవేగం జనిస్తుంది. ఉత్తములు ప్రబలంగా ఆవేగం జపించినప్పటికీ, ధైర్యంతో దానిని ఆపుకొంటారు” అంటూ ఎనిమిది విధాల ఆవేగాలను విభావానుభావవ్యూహకంగా వివరించి, ఆవేగం సంభ్రమాత్మకమన్నాడు సంగీతరత్నాకరకర్త.

“ఆవేగం అంటే సంభ్రమం” అంటూ, అభివరాన్ని (= రాజసంబంధి విప్లవం = Coup) ఒక విభావంగా చెప్పినాడు ధనంజయుడు. ఇది ప్రకృతి వ్యవసకృతమైన ఆవేగంతో సమానమని చెప్పవచ్చు. “చిత్తం యొక్క సంభ్రమమే ఆవేగం” అంటూ శైలకంపాన్ని కూడా ఒక విభావంగా చెప్పినాడు

సింగభూపాలుడు; అంతేకాదు ఎనిమిది విధాల ఆవేగాలకు ఉదాహరణలిచ్చినాడు. ఒక ఉదాహరణ :

ఉదా : ఉత్తముని యందు శాత్రవ-ఆవేగం (సహసావిక్రమం)
రామోనామ బభూవ హుం తదబలా సీతేతి హుం తౌ పితుః
వాచా వంచవటీ తటే విహరత స్తా మాహర ద్రావణః ।
నిద్రార్థం జననీ కథా మితి హరే ర్హుంకారతః శ్రుణ్వతః
సౌమిత్రే! క్వధను ర్ధనురితి వ్యగ్రా గిరః పాంతు వః ॥

(కృ.క. II-72)

- శ్రీకృష్ణుని నిద్రపుచ్చులానికై తల్లి కథ చెబుతున్నది : “అనగనగా రాముడు; సీత అతని భార్య. తండ్రి ఆనతివలన వారిరువురును దండకలోని వంచవటీ వద్ద విహరించినారు. సీతను రావణుడు అవహరించినాడు.” అని చెప్పుచుండగా, కృష్ణుడు నడుమ నడుమ ‘ఊ’ కొట్టుతూ, చివరి మాటవినగానే ఆవేగంతో “అక్కుణా! విల్లు ఎక్కడ? విల్లు ఎక్కడ?” అని పలికినాడు. అట్టి వ్యగ్రములైన శ్రీకృష్ణుని పలుకులు మిమ్ము రక్షించుగాక!

17. జడత

మూలం : జడతానామ- సర్వకార్యాప్రతిపత్తిః. ఇష్టానిష్టశ్రవణదర్శన
వ్యాధ్యాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే. తామభినయే
దకథనావిభాషణ తూష్ణీంభా వాప్రతి
భాఽనిమేషనిరీక్షణ పరవశత్వాదిభిః అనుభావైః.
అత్రాత్మార్థా భవతి -
ఇష్టం వాఽనిష్టం వా సుఖదుఃఖేనా నవేత్తి యో మోహాత్ ।
తూష్ణీకః పరవశగో భవతి స జడసంజ్ఞితః పురుషః ॥

-(నా.శా. VII-66)

అర్థం : జడతానామ, సర్వకార్య-అప్రతిపత్తిః = జడత అనేది, ఏ కార్యాన్ని చేయకుండటం (= సర్వకార్యాలను విడనాడటం).

ఇష్ట-అనిష్ట శ్రవణ-దర్శన, వ్యాధి-ఆదిభిః విభావైః, సముత్పద్యతే = ఇష్టములైన వానిని లేదా అనిష్టములైన వానిని చూడటం లేదా వినటం, వ్యాధి మున్నగు వానివల్ల జడత సంభవిస్తుంది. అకథన, అవిభాషణ, తూష్ణీం భావ, అప్రతిభా, అనిమేష నిరీక్షణ, పరవశత్వ-ఆదిభిః, అనుభావైః, తాం,

అభినయేత్ = బదులాడకుండటం, తడబాటుగా చెప్పటం, మిన్నకుండటం, ఏమీ పాలుపోనట్లుండటం, రెప్పవాల్చక చూడటం, వరవశత్వం మున్నగు అనుభావాలతో, దానిని అభినయించాలి.

అత్ర-ఆర్యాభవతి = ఇచ్చట ఒక ఆర్య కలదు.

యః, ఇష్టం వా, అనిష్టం వా, సుఖ-దుఃఖే వా, మోహాత్ న వేత్తి = ఎవడు, ఇష్టాన్ని కాని, అనిష్టాన్ని కాని, సుఖాన్ని కాని, దుఃఖాన్ని కాని, మోహం వల్ల తెలిసికొనలేక; తూష్టీకః, వరవశగః, భవతి, సః, పురుషః, జడ సంజ్ఞితః = తూష్టీంభావంతో, వరవశుడై, ఉంటాడో, ఆ పురుషుడు జడుడు అనబడుతాడు.

తాత్పర్యం : సర్వకార్యావ్రతివత్తి (= కర్తవ్య-అకర్తవ్యజ్ఞానరూపిత్యం) జడత అవుతుంది.

విభావాలు : ఇష్టదర్శనం లేదా శ్రవణం, అనిష్టదర్శనం లేదా శ్రవణం, వ్యాధి మున్నగునవి.

అనుభావాలు : అకథనం, అవిభాషణం, తూష్టీంభావం, అప్రతిభ, అనిమేషనిదీక్షణ, వరవశత్వం మున్నగునవి.

ఇచ్చట ఒక ఆర్యకలదు :

ఇష్టం లేదా అనిష్టం, సుఖం లేదా దుఃఖం—మోహంతో వీటిని ఎవడు గుర్తించడో, తూష్టీంభావంతో, వరవశుడై ఉంటాడో, అతడు జడుడు.

టీక : అప్రతివత్తి యే జడత లేదా జాడ్యం అని ఇంచుమించుగా అందరూ చెప్పినారు. విరహాన్ని కూడా విభావంగా, వినిపించకపోవటం అనుభావంగా చెప్పినాడు సింగభూపాలుడు.

“సకలవ్యవహార-అక్షమజ్ఞానవత్త్వం జడత” అని భానుదత్తుడు. ఇట్లా చెప్పటం వల్ల మూర్ఖా-అపస్మార-నిద్రా-స్వప్నములందు అతివ్యాప్తి ఉండదు; కారణం వీనిలో జ్ఞానం ఉండదు కాబట్టి. అలస్య-భీతి-త్రాసములందు కూడా అతివ్యాప్తి ఉండదు; కారణం అచ్చట కతివయవ్యవహారజ్ఞానం ఉంటుంది. కావున, “మోహానికి ముందుకాని, తరువాత కాని జడత సంభవిస్తుంది” అని సంగీతరత్నాకరకర్త.

ఇష్టశ్రుతి, ప్రియదర్శన, ఆప్రియశ్రవణ, అనిష్టదర్శన, వియోగాలవలని జడ తకు ఉదాహరణ లొసంగినాడు సింగభూపాలుడు.

ఉదా : ప్రియదర్శనంవలని జడత :

ఏష్యతి స చ ప్రోషితోఽ హం చ

కువ్యేయం సోఽవ్యను నేష్యతి ।

ఇతి చింతయంతీ వధూ ర్ద్విష్టా

ప్రియం న కి మపి సంస్మరతి ॥

-(ర.సు.పుట. 370; గా.న.శతి-I-17)

— “దేశాంతరగతుడయిన ప్రియుడు రాగలడు, అవుడు నేను కోపిస్తాను, అతడునన్ను ప్రార్థింపగలడు” అని నాయిక ఆలోచించుకొంటూ, నాయకుని చూచినంతనే ఆసంగతియే మరచిపోయింది! (ప్రియుని చూడటం వల్ల ఆమెలో జాడ్యం కలిగింది).

అవిష్టదర్శనం వలని జడత :

శ్వశురేణ దహ్యామానే గృహనికటభవే నికుంజపుంజే ।

స్నుషా స శృణోతి శూన్యా బహుశః కథితమపి శ్వశ్రావ్య ॥

— తమయింటి సమీపాన గల పొదల గుంపును మామగారు కాల్చివేస్తూ ఉండగా చూచి, కోడలు- అత్తగారు ఎన్నో విషయాలను గూర్చి వివరిస్తూ ఉన్నప్పటికీ, శూన్యప్రదయయై వినకున్నది. (ఆమె పరకీయ, కాల్చి వేయబడిన పొదలగుంపు అంతకు ముందు ఆపే రహస్య వ్యాపారానికి అనువుగా ఉండేది).

18. గర్వం

మూలం : గర్వంనామ-- ఐశ్వర్య-కుల-రూప-యౌవన-విద్యా-బల-
ధన లాభాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే. తస్యాస్మాయావజ్ఞా-
ఘర్ష-ణానుత్తరదా-నాసంభాష-ణాంగావలోకన
విభ్ర-మాపహాసన-వాక్పారుష్య-గురువ్యతిక్రమ
ణాధిక్షేప వచన-విచ్ఛేదాదిభిః అనుభావైః అభినయః
ప్రయోక్తవ్యః.
అత్రార్యాభవతి--
విద్యావాప్తే రూపా దైశ్వర్యా దథ ధనాగమో ద్వాపి ।
గర్వః ఖలు వీచానాం దృష్ట్యంగ విచారణైః కార్యః ॥

-(నా.శా.VII-67)

అర్థం : గర్వంనామ=గర్వం అనేది; ఐశ్వర్య-కుల-రూప-యౌవన-విద్యా-బల-ధనలాభ-ఆదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే=ఐశ్వర్యం, కులం (=అభిజనం=ఉచ్చకులం), రూపం, యౌవనం, విద్య, బలం, ధనలాభం మున్నగు విభావాలవల్ల జనిస్తుంది.

అనూయ-అవజ్ఞా-ఘర్షణ-అనుత్తరదాన-అసంభాషణ- అంగావలోకన-విభ్రమ-అవహసన-వాక్పారుష్య- గురువ్యతిక్రమణ-అధిక్షేపవచన-విచ్ఛేద-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః=అనూయవడటం, అవమానించటం, ధిక్కరించటం (పాశాంతరం-ఆధర్షణ=పీడించటం), సమాధానమీయకుండటం, మాటాడకపోవటం, తనశరీరాన్ని లేదా భుజాలను చూసుకొనటం, ఒళ్ళువిరుచుకొని తిరగటం, ఎగతాళిగా నవ్వుటం, పరుషంగా మాటాడటం, వెద్దలను లేక్క చేయకపోవటం, ఆక్షేపించటం, మధ్యలోమాటను త్రుంచి వేయటం, మున్నగు, అనుభావాలతో, దాని, అభినయంచేయాలి.

అత్ర-ఆర్యా, భవతి=ఇచ్చట ఒక ఆర్యకలదు :

విద్యా-అవాప్తే, రూపాత్-ఐశ్వర్యాత్ (అథవా), ధన-ఆగమాత్ (వాపి), నీచానాం, గర్వః(ఖలు) =విద్యాప్రాప్తి, రూపం, ఐశ్వర్యం, (ఆకస్మిక) ధనప్రాప్తి, మున్నగునానినొక్క, సప్రకృతుల యందు, గర్వం, కలుగు తుంది. దృష్ట-ఆచారవిచారాలనైః, కార్య=దృష్టులు, అవయవచాలనములు ద్వారా, (గర్వాభినయం), చేయాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు , ఐశ్వర్యం, బలం, రూపం, యౌవనం, విద్య, బలం, ధనలాభం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : అనూయ, అవజ్ఞ, ఘర్షణ లేదా ఆధర్షణ, అనుత్తరదానం, అసంభాషణం, నవలీనంగా అంగావలోకనం, విభ్రమం, అవహసనం, వాక్పారుష్యం, గురువ్యతిక్రమణం, అధిక్షేపవచనం, విచ్ఛేదం మున్నగునవి.

ఇచ్చట ఒక ఆర్యకలదు :

విద్యాప్రాప్తి, రూపం, ఐశ్వర్యం, ధనప్రాప్తి- వీటివల్ల నీచప్రకృతులలో గర్వం జనిస్తుంది. దృష్టుల, అవయవ విచాలనముల ద్వారా గర్వాన్ని ప్రకటించాలి.

టీక : “ఉచ్చకులాదులవల్ల కలిగే మదం గర్వం” అని ధనంజయుడు. ‘తన గొప్ప తనాన్ని భావించటం గర్వం’ అని శారదాతనయుడు. “బలం

మున్నగువాని వల్ల జనించేది, ఆత్మోత్కర్షను ప్రకటించుకొనేది గర్వం” అని విద్యానాథుడు. “ఐశ్వర్యాది ఇష్టలాభాదులవల్ల ఇతరులను అవజ్ఞచేయుటం గర్వం” అని చెప్పి, ఐశ్వర్య-రూప-తారుణ్య-కుల-విద్యా-బల-ఇష్టప్రాప్తులకు ఉదాహరణ లిచ్చినాడు సింగభూపాలుడు. “కుల-రూపాదులవల్ల నీచులయందు గర్వం మరల మరల తల ఎత్తుతుంది... ఉత్తములయందు విద్యుత్తువలె క్షణికం మాత్రమే. ఇంక యోషితలయందు బాహుళ్యంగా (=అనేక విధాలుగా) ఉదగ్రీవం, అపేక్షణం... విభ్రమం... గురుజన స్మృతిప్రయం మున్నగునవి అనుభావాలు... హర్ష-అనురాగ-మద-గర్వజమైన విభ్రమం (=restlessness) యోషితలలో వాక్-అంగ-సాత్త్విక-అహోర్య-క్రియా వ్యత్యాసాలవల్ల సంభవిస్తుంది” అని సం.ర. “అందరికంటే తాను అధికమని తలంచటం లేదా అందరూ తనకంటే అధములు అని తలంచటం గర్వం” అని భానుదత్తుడు.

ఉదా : ఐశ్వర్యంవలన ఆజ్ఞాసిద్ధి; దానివలన గర్వం :

రాహో! తర్జయ భాస్కరం వరుణ హే! నిర్వాప్యతాం పావకః

సర్వే వారిముచ స్సత్య కురుత గ్రీష్మస్య దర్పచ్ఛిదామ్ ।

ప్రాలేయాచల! చంద్ర! దుగ్ధజలధే! హేమంత! మందాకిని!

ద్రాగ్ధీవస్య గృహోనుపేత; భవతాం సేవాక్షణో వర్తతే ॥

-(బాలరామాయణం-V)

- ఓ రాహా! సూర్యుని బెదరింపుము. ఓవరుణా! అగ్నిని చల్లార్పుము. ఓ సమంతమేఘములార! మీరొక్కటిగా చేరి గ్రీష్మం యొక్క గర్వం నశింపుజేయండి. హిమాలయ, చంద్ర, క్షీరసాగర, హేమంత, గంగానదులారా! మీరు ముందుగా వ్రభువు (=రావణుని) భవనమునకు రండు; ఇది మీరాతనిని సేవించే సమయం!

19. విషాదం

మూలం : విషాదోవామ-

కార్యానిస్తరణ దైవవ్యాపత్తి సముత్థః. తమభి

నయేత్ సహాయాన్వేషణోపాయచింత నోత్సాహ

విఘాత వైమనస్య నిశ్చలసతాదిభిః అనుభావైః

ఉత్తమమధ్యమానాం. అధమానాంతు విపరి

ధావ నావలోకవ ముఖశోషణ స్వక్వసరిలేవాన నిద్రా

నిశ్చలసత ధ్యానాదిభిః అనుభావైః.

అత్రాఽర్యా శ్లోకా--

కార్యానిస్తరణాద్వా చౌర్యాభిగ్రహణ రాజదోషాద్వా ।

దైవా దర్థవివత్తే ర్భవతి విషాదః సదా పుంసాం ॥

వైచిత్ర్యోపాయ చింతాభ్యాం కార్య ఉత్తమమధ్యయోః ।

నిద్రా నిశ్శసిత ధ్యానై రధమానాం తు యోజయేత్ ॥

-(నా.శా.VII-68, 69)

అర్థం: విషాదః-నామ=విషాదం అనేది;

కార్య-అనిస్తరణ, దైవవ్యావత్తి సముత్థః=తల వెట్టిన కార్యం పూర్తి చేయ లేకపోవటం, దైవికమైన ఆపద- వీటివల్ల విషాదం జనిస్తుంది.

సహాయ-అన్వేషణ, ఉపాయచింతన, ఉత్సాహవిఘాత, వైమనస్య, నిశ్శసిత-ఆదిభిః, అనుభావైః, ఉత్తమ-మధ్యమానాం, తం, అభినయేత్=సాహాయ్యం అన్వేషించటం, ఉపాయం ఆలోచించటం, ఉత్సాహానికి విఘాతం కలగటం, విమనస్కత, నిశ్శాసాలు మున్నగు అనుభావాలచేత, ఉత్తమ- మధ్యమ ప్రకృతులు, దానిని (=విషాదాన్ని) అభినయించాలి.

అధమానాం (తు), వివరిధావన, అవలోకన, ముఖశోషణ, నృక్వపరి లేహన, నిద్రా, నిశ్శసిత, ధ్యాన- ఆదిభిః, అనుభావైః, (తం, అభినయేత్) =అధములు - వరుగెత్తిపోవటం, దిక్కలు చూడటం, నోరు విండిపోవటం, నాలుకతో నోటివివరలను నాకటం, నిద్ర, నిశ్శాసాలు, ధ్యానమున్నగు అనుభావాలచేత, (విషాదాన్ని అభినయించాలి).

అత్ర-ఆర్యా-శ్లోకా=ఇచ్చట ఒక ఆర్య, ఒకశ్లోకం (కలవు) :

కార్య-అనిస్తరణాత్(వా), చౌర్య-అభిగ్రహణ-రాజదోషాత్(వా), దైవాత్ అర్థ వివత్తేః, పుంసాం, సదా, విషాదః, భవతి=కార్యానిస్తరణం, చౌర్య గ్రహణం, రాజదోషం, దైవకృతమైన అర్థవివత్తి- వీటివల్ల, మనుష్యులలో, ఎల్లప్పుడు, విషాదం, కలుగుతుంది.

వైచిత్ర్య-ఉపాయ చింతనాభ్యాం, ఉత్తమ-మధ్యమయోః, కార్యం=వివిధోపాయలను చింతించటం- ఇది ఉత్తమ మధ్యమ ప్రకృతులయందలి అనుభావం. నిద్రా-నిశ్శసిత, ధ్యానైః, అధమానాం(తు), యోజయేత్=నిద్ర, నిశ్శాసాలు, ధ్యానం-ఇవి అధములవల్ల ప్రయోజ్యాలు.

తాత్పర్యం : విభావాలు : కార్యానిస్తరణం, దైవవ్యావృత్తి.

అనుభావాలు : ఉత్తమ-అధమప్రకృతులు : సహాయాన్వేషణం, ఉపాయ చింతనం, ఉత్సాహవిఘాతం, వైమనస్యం, నిశ్వాసాలు మున్నగునవి.

అధమప్రకృతులు : విపరిధావనం, అవలోకనం, ముఖశోషణం, సృక్ష్ణవరి లేహనం, నిద్ర, నిశ్వాసాలు, ధ్యానం మున్నగునవి.

ఇచ్చట ఒక ఆర్య, ఒక శ్లోకం ఉన్నవి : కార్యానిస్తరణం, దౌంగతనం వట్టుబడటం, రాజదోషం, దైవకృతమైన అర్థవైఫల్యం.

అనుభావాలు : విభిన్నములైన ఉపాయ చింతనములు— ఉత్తమ-మధ్యమ ప్రకృతులు; నిద్ర నిశ్చలత, ధ్యానం-అధములు.

టీక : “అయాకారణాలవల్ల సత్త్వసంక్షయం విషాదం” అని ధనంజయుడు. “అయా కారణాలవల్ల కలిగే అనుతాపం విషాదం” అని సింగభూపాలుడు. “ఇష్ట సంశయం లేదా అనిష్టజిజ్ఞాస విషాదం. ‘ఇష్ట’ వదంచేత జీవన-ధన-యశ... పుత్ర-కలత్రాదులు గ్రాహ్యములు” అని భానుదత్తుడు.

ప్రారబ్ధకార్య-అవిర్వహణం, ఇష్ట-అనాప్తి, విపత్తి, అపరాధవరిజ్ఞానం వలని విషాదాలకు సింగభూపాలుడు ఉదాహరణ లిచ్చినాడు.

ఉదా : అపరాధ వరిజ్ఞానంవలని విషాదం :

హా! తాతేతి క్రందిత మాకర్ణ్య విషణ్ణః
తస్యాన్విష్యన్ వేతసగూఢం ప్రభవం సః ।
శల్యప్రోతం ప్రేక్ష్య సకుంభం మునిపుత్రం
తాపా దంతశ్శల్య ఇవాసీత్ క్షీతిపోఽపి ॥

-(ర.వం.IX-75)

— ‘హా! తండ్రీ!’ అనే అఱుపును విని, విషణ్ణుడయిన దశరథుడు, వెద కుతూహోయి, కుండను వట్టుకొని బాణం గ్రుచ్చుకొని ఉన్న మునిపుత్రునిచూచి, తన మనస్సునకు శల్యం గ్రుచ్చుకొన్నట్లు తాపంచేత బాధపడినాడు.

20. ఔత్సుక్యం

మూలం : ఔత్సుక్యంనామ--

ఇష్టజన వియోగానుస్మరణోద్ధ్యానదర్శనాదిభిః
విభావైః సముత్పద్యతే. తస్య దీర్ఘనిశ్చలః

తాధోముఖవిచింతన నిద్రా తంద్రీ శయనాభి
లాషాదిభిః అనుభావై రభినయః ప్రయోక్తవ్యః.

అత్రార్యాభవతి--

ఇష్టజనస్య వియోగా దౌత్సుక్యం జాయతే హ్యనుస్మృత్యా ।

చింతా నిద్రా తంద్రీ గాత్రగురుత్వై రనభియోఽస్య ॥

-(నా.శా.VII-70)

అర్థం : డౌత్సుక్యంనామ, ఇష్టజన వియోగ-అనుస్మరణ, ఉద్యాన దర్శన-ఆదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే=డౌత్సుక్యం అనేది, ఇష్టజనులయొక్క వియోగం, వారిని స్మరించటం, ఉద్యానదర్శనం మున్నగు, విభావాలవల్ల జనిస్తుంది.

దీర్ఘనిశ్చసేత, అధోముఖవిచింతన, నిద్రా, తంద్రీ, శయనాభిలాష-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః=దీర్ఘంగా నిశ్చసించటం, తలవంచి ఆలోచించటం, నిద్ర, సోమరితనం, శయనాభిలాష, మున్నగు అనుభావాలచేత, దానియొక్క, అభినయం, చేయాలి.

అత్ర-అర్యా, భవతి=ఇచ్చట ఒక ఆర్యకలదు: ఇష్టజనస్యవియోగాత్, అనుస్మృత్యా, డౌత్సుక్యం, జాయతే(హి)=ఇష్టజనుల వియోగం, వారిని స్మరించటం— వీటివల్ల డౌత్సుక్యం కలుగుతుంది. చింతా, నిద్రా-తంద్రీ-గాత్రగురుత్వైః, అస్య, అభినయః=చింత, నిద్ర, తంద్రీ, శరీరం బరువుగా ఉండటం—వీటిచేత, దీనియొక్క, అభినయం (చేయాలి).

తాత్పర్యం : విభావాలు : ఇష్టజనవియోగం, వారినిస్మరించటం, ఉద్యాన దర్శనం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : దీర్ఘనిశ్చాసాలు, అధోముఖవిచింతనం, నిద్ర, తంద్రీ, శయనాభిలాష మున్నగునవి. ఇచ్చట ఒక ఆర్య కలదు :

విభావాలు : ఇష్టజనవియోగం, వారిని స్మరించటం.

అనుభావాలు : చింత, నిద్ర, తంద్రీ, గాత్రగురుత్వం.

టీక : “రమణీయ నస్తువునందలి అభిలాష, అనురాగాదులు— వీటివల్ల కలిగే సంభ్రమంవల్ల కాలాక్షమత్వం (=ఒక క్షణం పాటి విలంబం కూడా సహించలేకపోవటం) డౌత్సుక్యం (=ఉత్సుకత)” అని ధనంజయుడు.

“ఇష్టవస్తు వియోగం, ఇష్ట వస్తుదర్శనం, రమ్యవస్తు దిద్బక్షమున్నగు వానివల్ల కాలాక్షమత్వం జాతుక్యం (=ఒక విధమగు తహతహ)” అని సింగభూపాలుడు.

“కాలాపహిష్టుత్వం లేదా సకలలేంద్రియాలను ఏకంచేసి క్రియారంభం చేయటం జాతుక్యం” అని భానుదత్తుడు.

ఇష్టవస్తువియోగం-ఇష్టవస్తుదర్శన-రమ్యదిద్బక్షలవల్ల కలిగే జాతుక్యాలకు ఉదాహరణలిచ్చినాడు సింగభూపాలుడు.

ఉదా : ఇష్టవస్తు దర్శనంవలని జాతుక్యం :

“అయాతే దయితే....”

-(అమరుకావ్యం-86)

21. నిద్ర

మూలం : నిద్రానామ-దౌర్బల్య-శ్రమ-క్లమ-మదాలస్య-చింతాఽత్యా

హార-స్వభావాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే.

తామభినయేత్ వదనగారవ శరీరావలోకన

నేత్రఘూర్ణన గాత్రవిజృంభణ మాంద్యోచ్ఛ్వాసిత

సన్నగాత్ర తాఽక్షినిమీల నాదిభిః అనుభావైః.

అలస్యా దౌర్బల్యా త్నమా చ్ఛ్రమా చ్చింతనా త్వభావాచ్చ ।

రాత్రా జాగరణాదపి నిద్రా పురుషస్య సంభవతి ॥

తాం ముఖగారవ గాత్రప్రతిలోలన సయనమీలన జడత్వైః ।

జృంభణ గాత్రవిమర్శై రనుభావై రభినయే త్పూజ్ఞః ॥

-(నా.శా.VII-71, 72)

అర్థం : నిద్రానామ, దౌర్బల్య, శ్రమ, క్లమ, మద, అలస్య, చింతా, అత్యాహార, స్వభావ-ఆదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే=నిద్ర అనేది - దుర్బలత్వం, శ్రమ, క్లేశం, మదం, అలస్యం, చింత, అత్యాహారం, స్వభావం-మున్నగు విభావాలవల్ల వస్తుంది. వదనగారవ, శరీర-అవలోకన, నేత్రఘూర్ణన, గాత్రవిజృంభణ, మాంద్య, ఉచ్ఛ్వాసిత, సన్నగాత్రత, అక్షినిమీలన-ఆదిభిః, అనుభావైః, తామ్, అభినయేత్=ముఖం బరువెక్కుటం, శరీరంచూసుకొనటం, కనులు మూతలుపడటం, ఒడలు విరచుకొనటం, మాంద్యం, ఉచ్ఛ్వాసాలు, గాత్రశైథిల్యం, కనులు మూసుకొనటం మున్నగు అనుభావాలతో, దానిని, అభినయించాలి.

అత్ర-ఆర్యే, భవతః=ఇచ్చట రెండు ఆర్యులు కలవు. ఆలస్యాత్, దౌర్బల్యాత్, క్లమాత్, శ్రమాత్, చింతనాత్, స్వభావాత్(చ), రాత్రౌ జాగరణాత్(అపి), పురుషస్య, నిద్రా, సంభవతి=ఆలస్యం, దుర్బలత్వం, క్లమం, శ్రమ, చింతన, స్వభావం, రాత్రినిద్రలేకుండటం— వీటివల్ల, పురుషులకు, నిద్రవస్తుంది. ముఖగౌరవ, గాత్రవరిలోడన, నయనమీలన జడత్వేః, జృంభణ-గాత్రవిమర్దైః, అనుభావైః, ప్రాజ్ఞైః, తాం, అభినయేత్=ముఖం బరువెక్కుటం, శరీరం తిరుగుతున్నట్లు ఉండటం, కనులు మూతలు పడటం, జడత, ఆవులింతలు, ఒడలునొక్కుకొనటం— ఈ అనుభావాలతో, ప్రాజ్ఞులు, దానిని, అభినయించాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : దౌర్బల్యం, శ్రమ, క్లమం, మదం, ఆలస్యం, చింత, అత్యాహారం, స్వభావం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : పదనగౌరవం, శరీరావలోకనం, నేత్రఘూర్ణనం, గాత్రవిజృంభణం, మాంద్యం, ఉచ్చాసాలు, సన్నగాత్రత, అక్షినిమీలనం మున్నగునవి.

ఇచ్చట రెండు ఆర్యులు కలవు.

విభావాలు : ఆలస్యం, దౌర్బల్యం, క్లమం, శ్రమ, చింతనం, స్వభావం, రాత్రిజాగరణ.

అనుభావాలు : ముఖగౌరవం, గాత్రవరిలోడనం, నయనమీలనం, జడత, జృంభణం, గాత్రవిమర్దనం.

టీక : “చింతాదులవల్ల మనస్సంమీలనం (=నుషుమ్నానాడివిలయంకావటం) నిద్ర” అని ధనంజయుడు. “అన్ని ఇంద్రియాలు ఒకేసారి నిమీలనంకావటం నిద్ర” అని శారదాతనయుడు. వ్యాయామ-విశ్చింతలను కూడా విభావాలు గానూ, శరీరాన్ని ముడుచుకొవటాన్ని కూడా అనుభావంగానూ పేర్కొని, మద-స్వభావ-వ్యాయామ-విశ్చింతల-వల్లవచ్చే నిద్రకు ఉదాహరణ లిచ్చినాడు సింగభూపాలుడు. “ఇతర ఇంద్రియాలను పదలి, మనస్సు చర్మాన్ని అంటి పెట్టుకొన్నప్పుడు నిద్రవస్తుంది. మువ్వమునకు ఈ నిద్రకారణం కాబట్టి, దీనిని నిద్రకంటే ముందుగా భరితముని పేర్కొన్నాడు; వృన్నవాహక నాడియందు మనస్సు చరించేటప్పుడే వృన్నాదులు సంభవిస్తాయి” అని భానుదత్తుడు.

ఉదా : శ్రమవలని నిద్ర :

అలసలలిత ముగ్ధా న్యధ్వసంపాత భేదాత్

ప్రశిథిలవరిరంభై ర్నత్య సంవాహనాని ।

పరిమృదితమృణాలీదుర్బలా న్యంగకాని

త్వ మురసి మమ కృత్వాయత్ర నిద్రా మవాప్తా ॥

-(ఉ.రా.చ.I-17)

- దారిలో నడవటంవలని బడలికవల్ల అలసములై, లలిత ముగ్ధము లవుతూ, నలిగిన తామర తూండ్లవలె దుర్బలములై ఉన్న నీ అవయవాలను నావక్షము నందు ఉంచినావు. అప్పుడు నేను వదులుగా వాటిని కౌగిలించి, సంవాహన మొనరించి కొంత నొప్పి తగ్గించాను. అప్పుడు నీవాస్థితిలోనే నిద్రించావు (శ్రీరాముడు సీతతో).

22. అపస్మారం

మూలం : అపస్మారం నామ-దేవ-యక్ష-నాగ-బ్రహ్మరాక్షస-భూత-

ప్రేత-పిశాచ గ్రహణానుస్మరణోచ్ఛిష్ట-శూన్యాగరనేవ

నాశుచి కాలాంతరాపరివతన వ్యాధ్యాదిభిః

విభావైః సముత్పద్యతే. తస్య స్మరిత

నిఃశ్వసి తోత్కంపిత ధావన పతన స్వేద

స్తంభన వదనఫేన జిహ్వపరిలేహనాదిభిః

అనుభావైః అభినయః ప్రయోక్తవ్యః.

అత్రార్థే భవతః-

భూతపిశాచ గ్రహణానుస్మరణోచ్ఛిష్ట శూన్య గృహగమనాత్ ।

కాలాంతరాతిపాతా దశుచేశ్చ భవత్యపస్మారః ॥

సహసా భూమౌ పతనం ప్రవేషనం వదనఫేనమోక్షశ్చ ।

విషంజ్ఞస్యోత్థానం రూపాద్యేతాన్యపస్మారే ॥

-(నా.శా.VII-73, 74)

అర్థం : అపస్మారః నామ-దేవ-యక్ష-నాగ-బ్రహ్మరాక్షస-భూత-ప్రేత-పిశాచగ్రహణ, అనుస్మరణ, ఉచ్ఛిష్ట-శూన్యాగార నేవన, అశుచి, కాలాంతరాపరివతన, వ్యాధి-అదిభిః విభావైః, సముత్పద్యతే=అపస్మారం (=అపస్మృతి) అనేది, దేవ-యక్ష-నాగ-బ్రహ్మరాక్షస-భూత-ప్రేత-పిశాచాలు ఆవే

శించటం, అటువంటి వానిని గూర్చి స్మరించటం, ఎంగిలితినటం, శూన్య భవనంలో ఉండటం, అశుచిత్వం, నిద్రా-భోజనాదులందు కాలనియమం పాటించక పోవటం, ధాతువైషమ్యం (=వాత-పీత్త-కఫాలు సరిగా లేకపోవటం), వ్యాధి మున్నగు విభావాలవల్ల కలుగుతుంది.

స్మరిత, నిశ్శసేత, ఉత్కంపిత, ధావన, వతన, స్వేద, స్తంభన, వదనఫేన, జిహ్వోపరిలేహన-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్య, అభినయః, వ్రయోక్తవ్యః=అదరటం, నిశ్వాసం, వణకటం, వరుగెత్తటం, ఆకస్మికంగా పడిపోవటం, స్వేదం, స్తంభం, నురుగులుక్రక్కటం, నాలుకతో పెదవుల మూలలు తడుపుకొనటం, మున్నగు, అనుభావాలతో, దానిని, అభినయించాలి.

అత్ర-ఆర్యే, భవతః=ఇచ్చట, రెండు ఆర్యలు, కలవు. భూత-పిశాచ-గ్రహణ, అనుస్మరణ, ఉచ్చిష్ట, శూన్యగృహగమనాత్, కాలాంతరాతిపాతాత్. అశుచే(చ); అవస్మారః, భవతి=భూతాలు లేదా పిశాచాలు ఆవేశించటం, అటువంటి వానిని గూర్చి స్మరించటం, ఉచ్చిష్టవస్తువును తినటం, శూన్యగృహగమనం, కాలనియమం పాటించకపోవటం, అశుచిత్వం— వీటివల్ల అవస్మారం, కలుగుతుంది. నహసాభూమౌవతనం, వ్రవేవనం, వదనఫేన మోక్షః(చ), నిస్సంజ్ఞయా-ఉత్థానం, అవస్మారే, ఏతాని, రూపాణి-నలుచున్న పాటున భూమిమీదపడటం, బాగా వణకటం, నోటినుండి నురుగు కారటం, తెలివిలేకుండగనే లేచిపోవటం— ఇవి అవస్మారమందలి రూపాలు (=అనుభావాలు).

తాత్పర్యం : విభావాలు : దేవ-యక్ష-నాగ-బ్రహ్మరాక్షస-భూత-ప్రేత-పిశాచులు ఆవేశించటం, అటువంటి వాటిని గూర్చి స్మరించటం, ఉచ్చిష్టం తినటం, శూన్యాగారమందు నివసించటం, అశుచిత్వం, కాలాంతర-వరివతనం, వ్యాధి మున్నగునవి.

అనుభావాలు : స్మరితాలు, నిశ్శసేతాలు, ఉత్కంపితాలు, ధావనం, వతనం, స్వేదం, స్తంభం, వదనఫేనం, జిహ్వోపరిలేహనం మున్నగునవి.

ఇచ్చట రెండు ఆర్యలు కలవు :

విభావాలు : భూత-పిశాచ-గ్రహణం, తదనుస్మరణం, ఉచ్చిష్ట నేవనం, శూన్యగృహగమనం, కాలాంతరాతిపాతం, అశుచి.

అనుభావాలు : ఆకస్మికంగా భూమిమీదపడటం, వ్రవేవనం, వదనఫేన మోక్షణం, నిస్సంజ్ఞగా లేచిపోవటం.

టీక : దుఃఖావేశాన్ని మోహ-భయాదులను కూడా విభావంగా చెప్పినారు ధనంజయ, విద్యానాథ, భానుదత్తులు.

“భూతావేశాదులవల్ల చిత్తక్షోభ కలగటం అపస్మారం” అంటూ భ్రమణం, నేత్రవిక్రియ; పెదవికొరకటం, జబ్బులను చరచటం, లాల(=చొంగ)- వీటిని కూడా అనుభావాలుగా చెప్పినాడు సింగభూపాలుడు.

మూర్ఖ ఇందులో అంతర్భవిస్తుందని భానుదత్తుడు.

23. సుప్తం

మూలం : సుప్తంనామ-నిద్రాభిభవః. ఇంద్రియవిషయోపగమన
మోహన క్షీణితలశయన ప్రసారణానుకర్షణాదిభిః విభావైః
సముత్పద్యతే. నిద్రాసముత్థమ్, తదుచ్ఛ్వాసిత
సన్నగాత్రాక్షిణిమీలన సర్వేంద్రియ సమ్మోహ
నోత్స్వస్పాయితాదిభిః అనుభావైః అభినయేత్.

అత్రార్య భవతః—

నిద్రాభిభవేంద్రియోపరమణ మోహనై ర్భవే తుప్తమ్ ।

ఆక్షిణిమీలోచ్ఛ్వాసనైః స్వస్పాయిత జల్పితైః కార్యైః ॥

సోచ్ఛ్వాసై ర్నిః శ్వాసై ర్మందాక్షిణిమీలనేన నిశ్చేష్టైః ।

సర్వేంద్రియ సమ్మోహ తుప్తం స్వస్నేశ్చ యుంజీత ॥

-(నా.శా.VII-75, 76)

అర్థం : సుప్తం నామ, నిద్రా-అభిభవః=సుప్తం (=సుప్తి) అనేది నిద్రవల్ల సంభవిస్తుంది.

ఇంద్రియ విషయ-ఉపగమన, మోహన, క్షీణితలశయన, ప్రసారణ-అనుకర్షణ-ఆదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే=ఇంద్రియవిషయాలను అనుభవించటం, మోహం, నేలమీద శయనించటం, ప్రసారణం, అనుకర్షణం (=లాగబడటం) మున్నగు, విభావాలవల్ల, (సుప్తం) సంభవిస్తుంది.

ఉచ్ఛ్వాసిత, సన్నగాత్ర, ఆక్షిణిమీలన, సర్వేంద్రియ సమ్మోహన, ఉత్స్వస్పాయిత-ఆదిభిః, అనుభావైః, నిద్రాసముత్థం, తత్, అభినయేత్=ఉచ్ఛ్వాసాలు, అంగశైథిల్యం, కనులమూతలు, సర్వేంద్రియాలు సమ్మోహించెందటం, కలవరింతలు మున్నగు, అనుభావాలచేత, నిద్రాసముత్థమైనదానిని, అభినయించాలి.

అత్ర-ఆర్యేభవతః=ఇచ్చట, రెండు ఆర్యులు కలవు:

నిద్ర-అభిభవ-ఇంద్రియ-ఉపరమణ-మోహనైః, సుప్తం, భవేత్=నిద్రకు లోనుకావటం, ఇంద్రియసంతృప్తి, మోహనం— వీటివల్ల, సుప్తం, కలుగుతుంది; అక్షినిమీలన, ఉచ్ఛ్వాసనైః, స్వప్నాయిత-జల్పితైః, కార్యః=కనులు మూసికొనటం, ఉచ్ఛ్వాసనాలు, కలవరింతలు, వ్రలాపాలు - వీటితో సుప్తాన్ని నిరూపించాలి.

స-ఉచ్ఛ్వాసైః, నిశ్వాసైః, మంద-అక్షినిమీలనేన, నిశ్చేష్టైః, సర్వేంద్రియ సమ్మోహాత్, స్వప్నైః(చ), సుప్తం, యుంజీత=ఉచ్ఛ్వాసాలతో, నిశ్వాసాలతో, మెల్లిగా కనులు మూసికొని ఉండటంతో, నిశ్చేష్టతతో, సర్వేంద్రియ సమ్మోహంతో, స్వప్నంతో, సుప్తాన్ని నిరూపించాలి.

తాత్పర్యం : నిద్రవల్ల సుప్తం సంభవిస్తుంది.

విభావాలు : ఇంద్రియ విషయోపగమనం, మోహనం, క్షీతితలశయన-వ్రసారణ-అనుకర్షణలు.

అనుభావాలు : ఉచ్ఛ్వాసేతాలు, సన్నగాత్రత, అక్షినిమీలనం, సర్వేంద్రియ సంమోహనం, స్వప్నాయితం మున్నగునవి.

ఇచ్చట రెండు ఆర్యులు కలవు:

విభావాలు : నిద్ర, ఇంద్రియోపరమణం, మోహనం.

అనుభావాలు : అక్షినిమీలనం, ఉచ్ఛ్వాసనాలు, స్వప్నాయితం, జల్పితం, నిశ్వాసాలు, మందంగా కనులు మూసుకొనటం, నిశ్చేష్టత, సర్వేంద్రియ సంమోహనం, స్వప్నం.

టీక : “నిద్రయైక్ష్మ ఉద్రేకమే (=గాఢనిద్రతో) సుప్తి” అని సింగభూపాలుడు. స్పర్శను గుర్తింపలేకపోవటాన్ని కూడా అనుభావంగా చెప్పినాడు శారదాతనయుడు.

సుప్తం లేదా సుప్తిని ‘స్వప్నం’ అన్నాడు చిక్కనాచార్యుడు— నిద్రలో ఉన్నవాని విషయానుభవం స్వప్నం; కోవం, తొలుపాలు, భయం, గ్లాని, సుఖం, దుఃఖం మున్నగునవి ఇందరి అనుభావాలు.

“చర్మాన్ని కూడా విడిచి, మనస్సు, ‘పురీతలి’ అనే నాడియందు చరిస్తున్నప్పుడు సుప్తం కలుగుతుంది. ఇందు విభావం— నిద్ర; నేత్రనిమీలన-వ్రలయాడులు అనుభావాలు” అని భానుదత్తుడు.

24. విబోధం

మూలం : విబోధో నామ-అహారపరిణామ నిద్రాచ్ఛేద స్వప్నాంత

తీవ్ర శబ్ద స్పర్శ శ్రవణాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే.

తమభినయేత్-జృంభ-ఆక్షిపరిమర్తన

శయనమోక్షణాదిభిః అనుభావైః.

అత్రార్యా భవతి—

అహార విపరిణామా చృజ్జ స్పర్శాదిభిశ్చ సంభూతః ।

ప్రతిబోధ స్వధినేయో జృంభణ వదనాక్షి పరిమర్తైః ॥

-(నా.శా.VII-77)

అర్థం : విబోధఃనామ— ఆహారపరిణామ, నిద్రాచ్ఛేద, స్వప్నాంత, తీవ్రశబ్ద-స్పర్శ-శ్రవణ-ఆదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే=విబోధం అనేది - ఆహారం జీర్ణంకావటం, నిద్రాభంగం, స్వప్నం అంతంకావటం, తీవ్రశబ్ద శ్రవణం, తీవ్రస్పర్శమున్నగు విభావాలవల్ల, ఉత్పన్నమవుతుంది. జృంభణ, ఆక్షిపరిమర్తన, శయనమోక్షణ-ఆదిభిః, అనుభావైః, తమ్, అభినయేత్=ఆవు లింతలు, కనులు నులుముకొనటం ప్రక్కవిడిచిపెట్టటం (ప్రక్కనుంచి లేవటం) మున్నగు అనుభావాలచేత, దానిని, అభినయించాలి.

అత్ర-ఆర్యాభవతి=ఇచ్చట ఒక ఆర్య కలదు. ఆహారవిపరిణా మాత్, శబ్ద-స్పర్శ-ఆదిభిః, ప్రతిబోధః(తు), సంభూతః =ఆహారం జీర్ణం కావటం, (తీవ్ర) శబ్ద, (తీవ్ర) స్పర్శమున్నగు వాటివల్ల ప్రతిబోధం (=విబోధః=బోధం=ప్రబోధం) కలుగుతుంది; జృంభణ, వదన-ఆక్షిపరి మర్తైః, అభినేయః=ఆవులింతలు, కనులు నులుముకొనటం, ముఖం తుడుచు కొనటం ద్వారా (దానిని) అభినయించాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : ఆహార పరిణామం, నిద్రాచ్ఛేదం లేదా నిద్ర పరిసమాప్తి, స్వప్నాంతం, తీవ్ర శబ్ద-స్పర్శములు మున్నగునవి.

అనుభావాలు : జృంభణం, ఆక్షిపరిమర్తనం, శయనమోక్షణం మున్నగు నవి.

ఇచ్చట ఒక ఆర్యకలదు:

విభావాలు : ఆహార విపరిణామం, శబ్దం, స్పర్శ.

అనుభావాలు : జృంభణం, వదన-ఆక్షిమర్తనం.

టీక : “నిద్రాసంపూర్ణతాదులవల్ల చేతనావాప్తి (=తెలివిరావటం) ప్రబోధం” అంటూ బాహువిక్షేపం, అంగుళిమోటనం (=చిటికలు వేయటం), శిరః కంఠూయనం (=తలగోకికొనటం), అంగవలనం (=ఒడలు విరచుకొనటం)— వీటిని కూడా అనుభావాలుగా చెప్పినాడు సింగభూపాలుడు; స్వప్న-స్వర్ణన-నిఃస్వాన (=శీతప్రధ్వని)-నిద్రా సంపూర్ణ-వీనివలన కలిగే ప్రబోధాలకు ర.సు.లో ఉదాహరణలున్నవి.

సమ్యగ్బోధంకూడా విబోధం కాగలదనీ, దీని ‘విభావాను భావా’లను లోకంనుంచి గుర్తించవలెనని సంగీతరత్నాకరకర్త. “ఇంద్రియాల ప్రథమ ప్రకాశం విబోధం” అని భానుదత్తుడు.

ఉదా : స్వప్నాంతమున విబోధం :
 త్రిభాగశేషాను నిశాను చ క్షణం
 నిమిల్య నేత్రే సహసవ్యబుద్ధ్యత ।
 క్వ నీలకంఠ! వ్రజసీ త్యలక్ష్మణా
 గనత్యకంఠార్చిత బాహుబంధనా ॥

(కు.సం.V-57)

— రాత్రిసమయంలో, నాలుగవజామునందు, పార్వతి క్షణకాలం కనులు మూసికొనగా, కలవచ్చి, శివుడు కన్పించినాడు; అప్పుడామె, “ప్రభూ! ఎక్కడికి ప్రయాణం?” అని కలవరించి, అసత్యంగా ఆయనకంఠాన్ని కాగలించినదై, వెంటనే మేల్కొన్నది.

25. అమర్షం

మూలం : అమర్షోనామ—

విద్యేశ్వర్య శౌర్య బలాధికై రధిక్ష్ణిస్త స్యావమానితస్య
 వా సముత్పద్యతే. తనుభినయేత్ శిరః కంఠన
 ప్రస్వేద వాధోముఖచింతన ధ్యావాధ్యవసాయో
 పాయ సహాయాన్వేషణాదిభిః అనుభావైః.

అత్ర శ్లోకా—

ఆక్లిప్తానాం సభామధ్యే విద్యాశౌర్య బలాధికైః ।
 స్పృహ ముత్సాహసంయోగా దమర్షోనామ జాయతే ॥
 ఉత్సాహధ్యవసాయాభ్యా మధోముఖచింతనైః ।
 శిరఃప్రకంఠ స్వేదాద్యై స్తం ప్రయుంజీత పండితః ॥

-(నా.శా.VII-78-79)

అర్థం : అమర్షః నామ, విద్యా-ఐశ్వర్య-శౌర్య-బల-అధికైః, అధిక్రీష్టస్య, వా, అవమానితస్య, సముత్పద్యతే=అమర్షం అనేది - విద్య-ఐశ్వర్య-శౌర్య-బల-వీటియొక్క అధిక్యం కలవారిచేత, అధిక్రేపింపబడిన, లేదా, అవమానింపబడిన వానియందు, జనిస్తుంది. శిరఃకంఠ-ప్రస్నేదన-అధోముఖవిచింతన-ధ్యాన-అధ్యవసాయ-ఉపాయ-సహాయ-ఆన్వేషణ-ఆదిభిః, అనుభావైః, తమ్, అభినయేత్=తలవంకించటం, అధికంగా చెమటపట్టుటం, తలవంచి ఆలోచించటం, ధ్యానం, పనికివ్రాసుకొనటం, ఉపాయం వెదకటం, సహాయం వెదకటం మున్నగు, అనుభావాలచేత, దానిని అభినయించాలి.

అత్ర శ్లోకా=ఇచ్చట రెండు శ్లోకాలు కలవు : విద్యా-శౌర్య-బలాధికైః, సభామధ్యే, ఆక్రీష్టానాం, నృణామ్, ఉత్సాహసంయోగాత్, అమర్షః-నామ, సంజాయతే=విద్యా-శౌర్య-బలాధిక్తులైన వారిచేత, సభలో, ఆక్రేపింపబడిన, ఉత్సాహవంతులైన, నరులలో, అమర్షం, కలుగుతుంది.

ఉత్సాహ-అధ్యవసాయాభ్యాం, అధోముఖవిచింతనైః, శిరఃప్రకంప-స్నేదాద్యైః, తం, పండితః, ప్రయుంజీత=ఉత్సాహం, పట్టుదల, తలవంచి ఆలోచించటం, తలవంకించటం, స్నేదం మున్నగు అనుభావాలచేత, దానిని, పండితులు, నిరూపించాలి.

తాత్పర్యం : అధిక విద్యా-బల-ఐశ్వర్యయుతులైనవారిచేత, సభలో ఆక్రేపింపబడటం లేదా అవమానింపబడటంవల్ల అమర్షం కలుగుతుంది. శిరఃకంఠం, ప్రస్నేదం, అధోముఖవిచింతనం, ధ్యానం, అధ్యవసాయం, ఉపాయాన్వేషణ, సహాయాన్వేషణ మున్నగు అనుభావాలచేత అమర్షాన్ని అభినయించాలి.

ఇచ్చట రెండు శ్లోకాలు కలవు:

విద్యా-శౌర్య-బలాధిక్తులైన వారిచేత సభలో ఆక్రేపింపబడిన, ఉత్సాహవంతులలో, అమర్షం జనిస్తుంది. ఉత్సాహం, అధ్యవసాయం, అధోముఖవిచింతన, శిరః ప్రకంఠం, స్నేదం మున్నగు అనుభావాలచేత దీనిని ప్రదర్శించాలి.

టీక : “అధిక్రేపాదులవల్ల జనించే క్రోధం, అమర్షం” అంటూ అధిక్రేవ-అవమానాలవలన అమర్షానికి ఉదాహరణ లిచ్చినాడు సింగభూపాలుడు. “పరులఅపొంకారాన్ని అణచివేయాలనే ఉత్కటసమీహ, అమర్షం” అని భానుదత్తుడు. ఉత్సాహవంతులయందే అమర్షం కలుగుతుందని సంగీతరత్నాకరకర్త.

ఉదా : ప్రాయశ్చిత్తం చరిష్యామి పూజ్యానాం వో వ్యతిక్రమాత్ ।

న త్వేవం దూషయిష్యామి శస్త్రగ్రహణమహోద్రతం ॥

(మహాపీఠచరిత-III-8)

— పూజ్యాలు అయిన మీమాట విననందుకు ప్రాయశ్చిత్తం చేసుకొంటాను. అంతేకాని, శస్త్రగ్రహణ మహోద్రతానికి కళంకం తేజాలను (పరశురాముడు విశ్వామిత్రునితో).

26. అవహిత్తం

మూలం : అవహిత్తంనామ— ఆకారప్రచ్ఛాదనాత్మకం. తచ్చ లజ్ఞా

భయాపజయః గౌరవ జైహ్యోదిభిః విభావైః సముత్ప

ద్యతే. తస్యాన్యథాకథ నావలోకిత కథాభంగ

కృతకధైర్యాదిభిః అనుభావైః అభినయః

ప్రయోక్తవ్యః.

అత్ర శ్లోకోభవతి--

ధార్షణ్యజైహ్యోతి నంభూత మవహిత్తం భయాత్మకం ।

తచ్ఛాగణనయా కార్యం నాతివోత్తరభాషణాత్ ॥

-(నా.శా.VII-80)

అర్థం : అవహిత్తంనామ, ఆకార (=అనుభావ) ప్రచ్ఛాదనాత్మకం = అవహిత్తం (=అవహిత్త) అనేది, ఆకారం కప్పిపుచ్చుకొనటం. లజ్జా-భయ-అపజయ-గౌరవ-జైహ్యో-ఆదిభిః, విభావైః, తత్ (చ), సముత్పద్యతే=లజ్జ, భయం, అపజయం, గౌరవం, కుటీలత్వం మున్నగు, విభావాలవల్ల, అది, కలుగుతుంది.

అన్యకథాకథన, అవలోకిత, కథాభంగ, కృతకధైర్య-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః=తాను చెప్పిన మాటనే ఇంకొకవిధంగా సర్ది చెప్పటం, క్రిందిచూపులు, చెబుతూఉన్నప్పుడు ఆపివేయటం, లేని ధైర్యం చూపటం మున్నగు అనుభావాలచేత, దాని, అభినయం, చేయాలి.

అత్ర, శ్లోకః, భవతి=ఇచ్చట, ఒక శ్లోకం కలదు. అవహిత్తం ధార్షణ్య-జైహ్యో-ఆది నంభూతం, భయాత్మకం=అవహిత్తం, ధృష్టత, కుటీలతమున్నగు వాటివల్ల జనిస్తుంది; అది భయాత్మకమైనది.

27. ఉగ్రత

మూలం : ఉగ్రతా నామ- చౌర్యాభిగ్రహణ నృపాపరా ధాసత్ప్రలాపాదిభిః
విభావైః సముత్పద్యతే. తాం చ వధ బంధన
తాడన నిర్భర్షనాదిభిః అనుభావైః అభినయేత్.
అత్రార్యా భవతి-
చౌర్యాభిగ్రహణవశా నృపాపరాధా దధోగ్రతా భవతి ।
వధ-బంధన-తాడనాదిభి రనుభావై రభినయ స్తస్యా ॥

-(నా.శా. VII-86)

అర్థం : ఉగ్రతానామ, చౌర్య-అభిగ్రహణ, నృప-అపరాధ, అసత్ప్రలాప
-అదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే=ఉగ్రత (= ఔగ్ర్యం) అనేది, దొంగతనం
వట్టుబడటం, రాజువట్లు అపరాధం చేయటం, అసత్ప్రలాపం, మున్నగు విభా
వాల వల్ల కలుగుతుంది.

వధ, బంధన, తాడన, నిర్భర్షన-అదిభిః, అనుభావైః, తాం (చ), అభి
నయేత్ = వధ, బంధనం, తాడనం, నిర్భర్షనం మున్నగు అనుభావాలచేత,
దానిని అభినయించాలి.

అత్ర-ఆర్యా, భవతి = ఇచ్చట ఒక ఆర్య కలదు :

చౌర్య-అభిగ్రహణవశాత్, నృప-అపరాధాత్, (అథ) ఉగ్రతా, భవతి =
చౌర్యం వట్టుబడటం, నృపుని వట్లు అపరాధం చేయటం- వీటివల్ల, ఉగ్రత,
కలుగుతుంది. వధ, బంధన, తాడన-అదిభిః, అనుభావైః, తస్యా, అభినయః
= వధ, బంధనం, తాడనం మున్నగు అనుభావాలచేత, దాని, అభినయం
(నిర్దేశించాలి).

తాత్పర్యం : విభావాలు : చౌర్యాభిగ్రహణం, నృపాపరాధం, అసత్
ప్రలాపం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : వధ, బంధనం, తాడనం, నిర్భర్షనం, మున్నగునవి.

ఇచ్చట ఒక ఆర్యకలగు.

విభావాలు : చౌర్యాభిగ్రహణం, నృపాపరాధం.

అనుభావాలు : వధ, బంధనం, తాడనం మున్నగునవి.

టీక : “దుష్టుడు చేసిన అపరాధం వల్ల, అనుచితం-అప్రియం అయిన కథనం లేదా క్రూరకర్మవల్ల జనించే ‘చండత్వం’ ఉగ్రత” అని ధనంజయుడు (చండత్వం = తీక్షణత = క్రూరత్వం). అవమానాన్ని ధైర్యాది గ్రహణాన్ని కూడా విభావాలుగానూ, నయనరాగాన్ని కూడా అనుభావంగానూ చెప్పి, అపరాధ-అవమాన-ధైర్యాదిగ్రహణ-అసత్ప్రలాపాల వల్ల కలిగే ఉగ్రతకు ఉదాహరణలిచ్చినాడు సింగభూపాలుడు. “ఉగ్రత అనగా నిర్దయత” అన్నాడు భానుదత్తుడు. “పుత్ర-మిత్ర-కలత్రాదులకు ఇతరులవల్ల ద్రోహం జరగటం వల్ల ఉగ్రత కలుగుతుంది” అని శారదాతనయుడు.

ఉదా : అపరాధం వలని ఉగ్రత :

వ్రణయి సఖీసలీల పరిహాస రసాధిగతైః
లలితశిరీషపుష్పహాననై రపి తామృతీ యత్ ।
పపుషీ పదాయ తత్ర తవ శస్త్ర మువక్షేత-
పతతు శిరస్య కాండ యమదండ ఇవైష భుజ ॥

(మా. మా. VI)

— ఈ మూలతిని మిక్కిలి ప్రేమించే చెలికత్తెలు పరిహాసానికై మిక్కిలి మృదువైన శిరీషపుష్పాలతో కొట్టినంత మాత్రముననే ఈమె శరీరం కందిపోతుంది. అట్టి ఈమెను చంపుటకు ఈమె దేహంపై కత్తి పెడుతున్న నీ శిరస్సుమీద, హఠాత్తుగావడే యమదండం వంటి నా భుజం పడును గాక! (మాధవుని మాటలు).

28. మతి

మూలం : మతిర్నామ-నానాశాస్త్ర విచింత నోపాపాపాదిభిః విభావైః
సముత్పద్యతే. తామభినయే చ్చిష్యోపదేశ-
అర్థవికల్పన సంశయచ్ఛేదాదిభిః అనుభావైః.
భవతి చాత్రశ్లోకః -
నానాశాస్త్రార్థ బోధేన మతిః సంజాయతే నృణామ్ ।
శిష్యోపదేశార్థ కృత స్తస్యాస్త్వభినయో భవత్ ॥

-(నా.శా. VII-82)

అర్థం : మతిః - నామ- నానాశాస్త్ర విచింతన, ఊహ-అపోహ-ఆదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే = మతి అనేది, నానాశాస్త్రార్థాలను గూర్చి ఆలో

చించటం, ఊహ-అపోహలు— ఈ విభావాల వల్ల, కలుగుతుంది. శిష్యోపదేశ-అర్థవికల్పన-సంశయచ్ఛేద-అదిభిః, అనుభావైః, తామ్, అభినయేత్ = శిష్యులకు ఉపదేశించటం, అర్థాన్ని నిర్ధారించటం, సంశయాన్ని పోగొట్టటం, మున్నగు అనుభావాలతో, దానిని అభినయించాలి.

అత్ర, శ్లోకః, భవతి(చ)=ఇచ్చట, ఒకశ్లోకం, కలదు: నానాశాస్త్ర-అర్థబోధేన, సృణాం, మతిః, సంజాయతే=అనేకశాస్త్రాలయొక్క అర్థబోధద్వారా, నరులయందు, మతి, జనిస్తుంది. శిష్య- ఉపదేశ, అర్థకృతః, తస్యా(తు), అభినయః, భవేత్=శిష్యోపదేశం, అర్థవివరణ— వీటిచేత, దాని, అభినయం, జరగాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : నానాశాస్త్రార్థవిచింతనం, ఊహ-అపోహలు మున్నగునవి.

అనుభావాలు : శిష్యోపదేశం, అర్థవికల్పనం, సంశయచ్ఛేదం మున్నగునవి.

ఇచ్చట ఒక శ్లోకం ఉన్నది:

నానాశాస్త్రార్థబోధవల్ల మతి కలుగుతుంది. శిష్యోపదేశం, అర్థవివరణ— వీటిచేత మతిని అభినయించాలి.

టీక : “శాస్త్రాదులవల్ల కలిగే తత్త్వజ్ఞానం మతి” అని ధనంజయుడు. “సత్-అసత్లను విశ్వయంచేసే మననం మతి” అని శారదాతనయుడు; “సీతి మార్గాదులను అనుసరించి (నానాశాస్త్రార్థాలనుమదించి-చ.ను.) అర్థ నిర్ధారణ చేయటం మతి” అని విశ్వనాథుడు. “యథార్థజ్ఞానం మతి” అంటూ “సంజయినయ-అనునయ-ఉపదేశ-ఉపాలంభాలు ఇందులో అంతర్భవిస్తాయి” అన్నాడు భానుదత్తుడు. ఉపాలంభం రెండు విధాలు- ప్రణయాత్మక, కోపాత్మక. రెండినది అమర్షంలో అంతర్భవిస్తుంది.

ఉదా : అసంశయం క్షత్ర పరిగ్రహక్షమా

యదోర్య మస్యా మభిలాషి మే మహా ।

సతాం హి సందేహపదేషు వస్తుషు

ప్రమాణ మంతఃకరణ వ్రష్పత్తయః ॥

(అ.శా.1-17)

— సందియంలేదు. ఈమె క్షత్రియుడు వివాహమాడదగినదే. అందులకు ఆర్యమయిన నా మనస్సు ఈమెను అభిలషించుటయే తార్కాణం. సజ్జనులకు సందేహగ్రస్త విషయములందు తమ అంతఃకరణ ప్రవృత్తియే ప్రమాణం కదా! (శకుంతల మునికుమార్తెకాదని తెలిసికొన్న దుష్యంతుని నిశ్చయం.)

సహసా విదధిత న క్రియా మవివేకః పరమాపదం పదమ్ ।

వృణుతే హి విమృశ్యకారిణం గుణలుబ్ధాః స్వయమేవ సంపదః ॥

-(కీరాతార్జునీయం-II-30)

“అపూర్వ ప్రతిభానం (extraordinary flash of insight) మతి” అంటూ అన్వయవ్యతిరేకజములైన ప్రత్యయములను గూర్చి శాస్త్రచింతనము చేయటాన్ని కూడా అనుభావంగా చెప్పినాడు సంగీతరత్నాకరకర్త; ఊహ-అపోహములనగా విధి-నిషేధములు (supposition and disputation) అన్నాడు. ఊహమనగా పర చిత్త జ్ఞానమనీ, అపోహమనగా కర్తవ్యతాజ్ఞానమనీ అర్వాచీనులు.

29. వ్యాధి

మూలం : వ్యాధిర్నామ—

వాత-పిత్త-కఫ-సన్నిపాత ప్రభవః. తస్యా జ్వరాద
యో విశేషాః. జ్వరస్తు ద్వివిధః-సశీతః సదాహశ్య.
తత్ర సశీతోనామ-ప్రవేపిత సర్వాంగోత్కంపన
నికుంచ నాగ్న్యభిలాష రోమాంచ హనువలన నా
వికూణన ముఖశోషణ పరిదేవితాదిభిః అనుభావైః
అభినేయాః. సదాహోనామ-విక్షిప్తాంగకరచరణ
భూమ్యభిలాషానులేపన శీతాభిలాష పరిదేవన
ముఖశోషోత్కుర్హిష్టాదిభిః అనుభావైః. యే
చాన్యే వ్యాధయస్తేఽపి ఖలు ముఖవికూణన
గాత్రస్తంభ ప్రస్తాక్షి నిశ్చలన స్తనితోత్కుర్హిష్ట
వేపనాదిభిః అనుభావైః అభినేయాః.
అత్ర శ్లోకో భవతి--
సమాసతస్తు వ్యాధీనాం కర్తవ్యోఽభినయో యథైః ।
ప్రస్తాంగగాత్ర విక్షేపై స్తథా ముఖవికూణనైః ॥

-(నా.శా.VII-83)

అర్థం : వ్యాధిఃనామ, వాత-పిత్త-కఫ-సన్నిపాత ప్రభవః=వ్యాధి అనేది, వాతం (wind), పిత్తం (biles), కఫం (phlem) - వీటియొక్క సన్నిపాతం (=వై పరీత్యంవల్ల) కలుగుతుంది. జ్వర-ఆదయః, తస్యాః, విశేషాః=జ్వరం మున్నగునవి, దానియొక్క, విశేషాలు. జ్వరః(తు), ద్వివిధః-సశీతః, సదాహః(చ)=జ్వరం రెండు విధాలు - సశీతం (=చలిజ్వరం), సదాహం (పిత్త లేదా తాపజ్వరం).

తత్ర, సశీతఃనామ=ఇందు, జలిజ్వరం అనేది; ప్రవేపిత, సర్వాంగ-ఉత్కంఠన, నికుంచన, అగ్న్యభిలాష, రోమాంచ, హనువలన, నాసావికూణన, ముఖశోషణ, పరిదేవిత-ఆదిభిః, అనుభావైః, అభినేయః=వణకటం, శరీరమంతా కంపించటం, ముడుచుకొనటం, నిష్ప్రకాచుకొనవలెననే కోరిక, రోమాంచం, దవడలను ఆడించటం, ఎగపీల్చటం, నోరెండిపోవటం, మూల గటం మున్నగు, అనుభావాలచేత, అభినయింపబడాలి.

సదాహఃనామ-విక్లిప్త-అంగ-కర-చరణ, భూమి-అభిలాష, అనులేపన, శీతాభిలాష, పరిదేవన, ముఖశోష, ఉత్క్రష్ట-ఆదిభిః, అనుభావైః=సదాహం అనేది— అంగ-కర-చరణాలను వినరివేస్తూ ఉండటం, భూమిమీద పడుకోవా లని ఉండటం, గంధపువ్వుతలు మున్నగు వానిని కోరటం, శీతలవస్తువులను అభిలషించటం, మూలగటం లేదా ఆయాసపడటం, నోరెండిపోవటం, బిగ్గ రగా అరవటం, మున్నగు అనుభావాలచేత (అభినయింపబడాలి).

అన్యే(చ), యే, వ్యాధయః, తే, అపి(ఖలు), ముఖవికూణన, గాత్ర స్తంభ, స్రస్త-అక్షి, నిశ్శ్వాసన, స్తనిత, ఉత్క్రష్ట, వేపన-ఆదిభిః, అనుభావైః, అభినేయాః=ఇతరములైన, ఏ, వ్యాధులుకలవో, అవి, కూడా— మొగం ముడుచు కొనటం, ఒడలు కొయ్యబారటం, కనులు తేలవేయటం, నిశ్శ్వా సాలు, మూలుగు, బిగ్గరగా అరవటం, వణకటం మున్నగు, అనుభావాలచేత, అభినయింపబడాలి.

అత్ర, శ్లోకః, భవతి=ఇచ్చట, ఒకశ్లోకం, కలదు : సమాసతః(తు), వ్యాధీనాం, స్రస్త-అంగ, గాత్రవిక్షేపైః(తథా), ముఖవికూణనైః, బుద్ధైః, అభినయః, కర్తవ్యః=మొత్తంమీద, వ్యాధులన్నింటిని, గాత్రశైథిల్యం, చేతులు కాళ్ళు కొట్టుకొనటం, ముఖం ముడుచుకొనటం— వీటిచేత, బుధులు, అభిన యించాలి (అంటే, ఈ మూడూ ముఖ్యములని అర్థం).

తాత్పర్యం : వ్యాధి అనేది వాత-పిత్త-కఫాల వికారంవల్ల కలుగుతుంది; ఇందువల్ల జ్వరాదులు సంభవిస్తాయి. జ్వరం రెండు విధాలు— సశీతం (=చలిజ్వరం), సదాహం (=తాప లేదా పిత్త జ్వరం).

సశీత జ్వరం : అనుభావాలు : ప్రవేషనం, సర్వాంగోత్కంఠం, నికుంచనం, అగ్న్యభిలాష, రోమాంచం, హనువలనం, నాసావికూణనం, ముఖశోషణం, పరిదేవనం మున్నగునవి.

సదాహజ్వరం : అనుభావాలు : అంగ-కర-చరణ విక్షేపాలు, భూమ్యభిలాష, అనులేపనాభిలాష, శీతాభిలాష, పరిదేవనం, ముఖశోషణం, ఉత్కుర్జ్వం మున్నగునవి.

ఇతర జ్వరాలు : అనుభావాలు : ముఖవికూణనం, గాత్రస్తంభం, కనులు తేలవేయటం, నిశ్వాసాలు, స్తనితం, ఉత్కుర్జ్వం, వేషనం మున్నగునవి.

ఇచ్చట ఒక శ్లోకం కలదు:

మొత్తం మీద వ్యాధులన్నింటిని, గాత్రశైథిల్యం, గాత్రవిక్షేపం, ముఖవికూణనం — వీటిచేత అభినయించాలి.

టీక : “రోగ-విరహోదులవల్ల కలిగే మనస్తాపం వ్యాధి... విభావం-విరహం; అనుభావం- అంగవిక్షేపాదులు” అని జగన్నాథుడు. (వ్యాధుల వివరాలు ఆయుర్వేద శాస్త్రమందు కలవు). “దోష (=వాతాదుల) -ఉద్రేక-వియోగాదులవల్ల వ్యాధి సంభవిస్తుంది” అని సింగభూపాలుడు.

“జ్వరాదుల వికారమే వ్యాధి. కుపితధాతు-భయ-కామ-క్లేశాదులు విభావాలు; దశ-ఉపద్రవాలు అనుభావాలు” అని భానుదత్తుడు (అభిలాషాది దశావస్థలే పది ఉపద్రవాలు).

వ్యాధి అనేది ధాతు వైషమ్యంవల్లనేకాక, విరహోదులవల్ల కూడా సంభవిస్తుంది. విరహంవల్ల సంభవించేది సదాహజ్వరం. దీనినే ‘కామజం’ అన్నాడు సంగీతరత్నాకరకర్త. దీని ఉవశమనం కోసం జరిగే శీతరోపచారాలు తెలుగు ప్రబంధాలలో విరివిగా వర్ణింపబడినవి.

30. ఉన్మాదం

మూలం : ఉన్మాదోనామ—

ఇష్టజన వియోగ విభవనా శాభిమాత వాతసిత్త

శ్లేష్మప్రకోపాదిభిః విభావైః ఉత్పద్యతే.
తమనిమిత్తహాసిత-రుది-తోత్కుః ప్లాసంబద్ధ
ప్రలాప-శయి-తోపవి-ష్టోత్తిత-ప్రధావిత-నృత్త-
గీత-పఠిత-భస్మపాం స్వవధూలన తృణ-
నిర్మాల్య-కుచేల-చీర-ఘట-కపాల-శరా
వాభరణ ధారణోపభోగై రనేకై శ్చానవస్థితై
శ్చేష్టానుకరణాదిభిః అనుభావైః అభినయేత్.

అత్రార్యే భవతః—

ఇష్టజన విభవనాశా దభిఘాతా ద్వాతపిత్తకఫ కోపాత్ ।
వివిధా చ్చిత్తవికారా దున్మాదో వామ సంభవతి ॥
అనిమిత్త రుదిత హాస తోపవిష్ట గీత ప్రధావి తోత్కుః ప్లాః ।
అన్యైశ్చ వికారకృతై రున్మాదం సంప్రయుంజీత ॥

-(నా.శా.VII-84, 85)

అర్థం : ఉన్మాదఃనామ, ఇష్టజన వియోగ, విభవనాశ, అభిఘాత, వాత-
పిత్త-శ్లేష్మ ప్రకోప- ఆదిభిః, విభావైః, ఉత్పద్యతే=ఉన్మాదం అనేది, ఇష్టజన
వియోగం, విభవనాశం, పెద్దదెబ్బ, వాత- పిత్త-శ్లేష్మ ప్రకోపం, మున్నగు
విభావాలవల్ల, కలుగుతుంది. అనిమిత్త హాసిత-రుదిత- ఉత్కుఃప్లా, అనంబద్ధ
ప్రలాప, శయిత-ఉపవిష్ట, ఉత్తిత-ప్రధావిత-నృత్త-గీత-పఠిత, భస్మ- పాంశు-
అవధూలన, తృణ-నిర్మాల్య-కుచేల-చీర-ఘట-కపాల-శరావ-ఆభరణధారణ-
ఉపభోగైః, అనేకైః(చ) అనవస్థితైః, చేష్టా-అనుకరణ-ఆదిభిః, అనుభావైః,
తమ్, అభినయేత్=కారణం లేకుండానే నవ్వుటం-రోదించటం- అరవటం-
అనంబద్ధంగా ప్రలాపించటం-శయించటం- కూర్చుండటం, లేవటం-వరుగె
త్తటం-నృత్తంచేయటం-పాడటం-పఠించటం, గడ్డి-ఉపయోగింపబడిన పూల
దండలు మున్నగునవి, కుళ్ళుగుడ్డలు, చింకిగుడ్డలు, కుండ పెంకులు, పుట్టెలు,
మూకుళ్ళు— వీటని ఆభరణాలుగా ధరించటం, ఆనందించటం, ఇంకా అనేక
విధాలైన వెకిలిచేష్టలు చేయటం, ఇతరులను వెక్కిరించటం, మున్నగు అను
భావాలచేత, దానిని, అభినయించాలి.

అత్ర, ఆర్యే, భవతః=ఇచ్చట, రెండు ఆర్యులు, కలవు : ఇష్టజన-విభవ
నాశాత్, అభిఘాతాత్, వాత-పిత్త-కఫ-కోపాత్, వివిధాత్-చిత్తవికారాత్,
ఉన్మాదఃనామ, సంభవతి=ఇష్టజననాశం, విభవనాశం, పెద్దదెబ్బ, వాత-పిత్త-

కఫ ప్రకోపం, వివిధచిత్త వికారాలు— వీనివలన, ఉన్మాదం అనేది, కలుగుతుంది.

అనిమిత్తరుదిత-హసిత-ఉపవిష్ట-గీత-ప్రధావిత-ఉత్కుఙ్క్ష్ణైః, అన్యైః(చ), వికారకృతైః, ఉన్మాదం, సంప్రయమంజీత=కారణం లేకుండానే రోదించటం-నవ్వటం-కూర్చుండటం-పొడటం- వరుగెత్తటం-అరచటం, ఇంకా అనేకాలైన వికారాలు- వీనిచేత, ఉన్మాదాన్ని నిరూపించాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : ఇష్టజన వియోగం, విభవనాశం, అభిఘాతం, వాత-పిత్త-శ్లేష్మ ప్రకోపం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : అనిమిత్తంగా— హసిత-రుదిత-ఉత్కుఙ్క్ష్ణైః, అసంబద్ధ ప్రలాపం, శయన- ఉపవిష్ట-ఉత్థాన-ప్రధావనములు, నృత్త-గీత-వతనాలు, భస్మ-పాంశు అవధూలనం, తృణ- నిర్మూల్య-కుచేల-చీర-ఘట-కపాల-శరా వాలను ఆభరణాలుగా ధరించటం అనందించటం, అనేకములైన అనవస్థిత (=చంచల) చేష్టలు, ఇతరులను వెక్కిరించటం మున్నగునవి.

ఇచ్చట రెండు ఆర్యలు కలవు :

విభావాలు : ఇష్టజన-విభవనాశములు, అభిఘాతం, వాత-పిత్త-కఫ ప్రకోపం, వివిధచిత్త వికారాలు.

అనుభావాలు : అనిమిత్తంగా రోదన-హసిత-ఉపవిష్ట-గీత-ప్రధావన-ఉత్కుఙ్క్ష్ణైః, ఇంకా అనేకాలైన వికారాలు.

టీక : “అప్రేక్షాకారిత్యం (=మంచిచెడ్డలు అలోచించకయే పనులువేయటం) ఉన్మాదం” అని ధనంజయుడు. “వియోగాదులవల్ల కలిగే చిత్త విభ్రాంతి (=చాంచల్యం) ఉన్మాదం” అంటూ అచేతనాలతో సంభాషణాన్ని కూడా వియోగజమైన ఉన్మాదానికి, అనుభావంగా చెప్పి, ఇష్టనాశజమైన ఉన్మాదానికి ఉదాహరణ లిచ్చినాడు సింగభూపాలుడు. “విప్రలంభం, మహావత్తి, పరమానందం మున్నగువానివల్ల జనించేది, ఇతరులకు వేరుగా భాసించేది ఉన్మాదం” అని జగన్నాథుడు. “జ్యేష్ఠప్రకృతికి అభీష్టచిరపాంవల్ల, మధ్యమ ప్రకృతికి అభీష్టవిఘాతంవల్ల, సీఘ్రప్రకృతికి ధవనాశాదులవల్ల ఉన్మాదం (=పీచ్చి) కలుగుతుంది” అని శారదాతనయుడు. “విచార తహితమైన ఆచరణ ఉన్మాదం; అంతమాత్రాన జగన్మాగమనం ఉన్మాదం క్రిందకురాదు— కారణం ఉన్మాదం విచారరహితం

కావటంవల్ల, అగమ్యాగమనం కామంతో కూడినది కావటంవల్ల. అందుచేత అప్రేక్షాకారిత్యం ఉన్మాదం అనే లక్షణం అంగీకారంకాదు” అని భానుదత్తుడు.

ఉదా : అః! క్షుద్రరాక్షస! తిష్ఠ, తిష్ఠ, క్వమే ప్రియతమా
మాదాయ గచ్ఛసి?

నవజలధరః సన్నద్ధోఽయం దృష్టనిశాచరః
సురధనురిదం దూరాత్కృష్టం నతస్యశరాసనమ్ ।
అయమపి వటుర్దారాసారో న బాణపరంపరా
కనకనికషస్నిగ్ధా విద్యుత్ప్రియా న మమోర్వశీ ॥

-(వి.ఊర్వ. IV-7)

— ఓరీ! నీచరాక్షస! అగు. అగు. నాప్రియతమను తీసుకొని ఎక్కడికి పోతున్నావు? ఏమిటి ఈక్రాంతమేఘుడు సన్నద్ధుడై దగ్గరకు వస్తున్నాడు? ఈతడు గర్వించిన రాక్షసుడు కాదు. ఇది బహుదూరం వ్యాపించిన ఇంద్ర ధనుస్సేకాని వాని విల్లుకాదు. ఈతీవ్రధారలు బాణపరంపరకాదు. నికషోపలంఘిది సువర్ణరేఖవంటి విద్యుత్తు ఇది. ఇది నా ఊర్వశికాదు.

(ఊర్వశీ వియోగజమైన విరహంతో ఉన్న పురూరవుని పలుకులు).

సంగీతరత్నాకరకర్త ఇట్లా వివరించినాడు:

“ఉన్మాదం వ్యాధి ప్రభవంకూడా అయినప్పటికీ, వివ్రలంభాదులందు ఇది వైచిత్ర్యవహితంగా ఉంటుంది. ఇట్లాగే అవస్మారం దీభత్స-భయానకరసములు రెండింటియందు ఉంటుంది.”

31. మరణం

మూలం : మరణం నామ--

వ్యాధిజ మధిమాతజశ్చ. తత్ర యదాంత్ర్యశ్చ

ఘృణదోష-వైషమ్య-గండ-పిటక-జ్వర-విషూచి

కాదిభిః ఉత్పద్యతే. త ద్వాధి ప్రభవమ్.

అధిమాతజం తు శస్త్రాహిదంశ విషపాన శ్వాపద

గజతురగ రథనశుయాన పాత వినాశప్రభవమ్.

ఏతయో రభినయవిశేషాన్ వక్ష్యామః--తత్ర

వ్యాధిజం విషణ్ణగాత్రావ్యాయతాంగ విచేష్టిత
నిమీలితనయన హిక్మా శ్వాసోపే తానవే
క్షితపరిజ నావ్యక్తాక్షర కథనాదిభిః అను
భావైః అభినయేత్.

అత్ర శ్లోకో భవతి—

వ్యాధీనా మేక భావో హి మరణాభినయః స్మృతః ।
విషణ్ణగా త్ర ర్నిశ్చేష్టైరిందియైశ్చ విపర్జితః ॥ 86
అభిఘాతజే తు నానాప్రకరా అభినయ
విశేషాః-- శస్త్రక్షతాహిదప్త విషపీత గజాది
పతిత శ్వాపదహతాః. యథా తత్ర శస్త్రక్షతే
తావ త్సహసా భూమిపతన వేపన స్మరణాదిభిః
అభినయః ప్రయోక్తవ్యః. అహిదప్త విషపీత
యో ర్విషవేగో యథా-- కార్యవేపథు-
విదాహ-హిక్మా-ఫేన-స్కంధభంగ-జడతా-
మరణానీ త్యష్టా విషవేగాః.

అత్రానువంశ్యా శ్లోకా భవతః :

కార్యంతు ప్రథమే వేగే ద్వితీయే వేపథు ర్చవేత్ ।
దాహం తృతీయే హిక్మాం చ చతుర్థే సంప్రయోజయత్ ॥ 87
ఫేనంచ పంచమే కుర్యా త్సప్తే స్కంధస్య భంజనమ్ ।
జడతాం సప్తమే కుర్యా దప్తమే మరణం భవేత్ ॥ 88

అత్రార్యా భవతి :

స్వానద-గజ-తురగ-రథోద్భవం తావ సమయానవతనజం వాఽపి ।
శస్త్రక్షతప క్కుశ్యా దనవేక్షిత గాత్రసంచారమ్ ॥ 89
ఇత్యేవం మరణం జ్ఞేయం నానాపద్ధాంతరాత్మకమ్ ।
ప్రయోక్తవ్యం యుద్ధైః సమ్యగ్భా భావాంగచేష్టితైః ॥ 90

-(నా.శా.VII-గద్య+86-90)

అర్థం : మరణంనామ— వ్యాధిజం, అభిఘాతజం(చ)=మరణం అనేది
వ్యాధిజం (=వ్యాధివల్ల కలిగేది), అభిఘాతజం (=గాయాలు మొదలగు వాటి
వల్ల కలిగేది) (అని రెండు విధాలు).

తత్ర, యత్, అంత్ర్యకృత్-శూలదోష-వైషమ్య-గండ-పీటక-జ్వర-విషూచిక-అదిభిః, ఉత్పద్యతే, తత్, వ్యాధి ప్రభవమ్=అందు, ఏది, అంత్రం (=liver), యక్ష్మత్తు (=spleen), శూల, వాత-పిత్త-కఫ వైషమ్యం, గండం (=వ్రణం), పీటకం (=పుండు), జ్వరం, విషూచి మున్నగువాటివల్ల, కలుగుతుందో, అది, వ్యాధిజం. అభిఘాతజం(తు) -శస్త్ర-అహిదంశ-విషపాన-శ్వాపద, గజ-తురగ-రథ-వశుయానపాత, వినాశ, ప్రభవమ్=ఇంక అభిఘాతజం-శస్త్రఘాతం, పాముకాటు, విషపానం, క్రూరమృగాలదెబ్బ, గజ-తురగ-రథ-వశు-వాహనాల నుంచి క్రిందపడటంవంటి వినాశం— వీనివల్ల కలుగుతుంది.

ఏతయోః, అభినయవిశేషాన్, వక్ష్యామః=వానియొక్క, అభినయ ప్రకారాలను, వివరిస్తాను.

1) తత్ర, వ్యాధిజం=అందు, వ్యాధిజం (యొక్క అభినయం) : విషణ్ణగాత్ర, అవ్యాయతాంగ- విచేష్టిత, నిమీలితనయన, హిక్మా, శ్వాసోపేత, అనవేక్షితవరిజన, అవ్యక్తార్థరకధన-అదిభిః, అనుభావైః, అభినయేత్=గాత్రం విషణ్ణంకావటం, అంగవిచేష్టితాలు తగ్గిపోవటం, కనులు మూతలుపడటం, ఎక్కిళ్ళు, శ్వాసబరువుగా రావటం, వరిజనులను చూడకపోవటం, గొణుగుకొనటం లేదా మాటనరిగా లేకపోవటం మున్నగు, అనుభావాలతో, అభినయించాలి.

అత్ర, శ్లోకః, భవతి=ఇచ్చట, ఒక శ్లోకం, ఉంది. విషణ్ణగాత్రైః, నిశ్చేష్టితైః, ఇంద్రియైః(చ), వివర్జితః=శిథిలగాత్రంతో, నిశ్చేష్టతతో, ఇంద్రియాలు వనిచేయకపోవటంతో— ఇట్లా; వ్యాధీనాం, మరణాభినయః, ఏకభావః(హి) స్మృతః=వ్యాధిజములైన మరణములన్నింటియందును, అభినయం, ఒకే విధంగా, ఉంటుంది.

2) అభిఘాతజే(తు)=అభిఘాతజమైన మరణమందు, అభినయవిశేషాః, నానాప్రకారాః=అభినయ విశేషాలు, అనేకవిధాలు : శస్త్రక్షత-అహిదష్ట-విషపీత-గజాదివశిత-శ్వాపదహతాః=శస్త్రక్షతం, పాముకాటు, విషపానం, గజాదులనుంచిపడటం, క్రూరమృగములచే దెబ్బతినటం.

(యథా) తత్ర శస్త్రక్షతే=శస్త్రక్షతమరణమందు; (తావత్) సహసా భూమిపతన, వేషన, స్వరణ-ఆదిభిః, అభినయః ప్రయోక్తవ్యః=ఆకస్మికంగా నేలమీదకు పరుగటం, వేషనం (=వణకటం), స్వరణం (=అదరటం), మున్నగు వాటిచేత, అభినయం, చేయదగును.

అహిదష్ట-విషవీతయోః, విషవేగః (యథా)=పాముకాటు-విషపానం-వీటివల్ల, విషవేగం (ఎట్లా అంటే); కార్జ్య-వేషధు-విదాహ-హిక్మా-ఫేన-స్కంధభంగ-జడతా-మరణాని, ఇతి విషవేగాః, అష్టా=కార్జ్యం, వేషధువు, విదాహం, హిక్మ, ఫేనం, స్కంధభంగం, జడత, మరణం అని, విషవేగాలు, ఎనిమిది.

అత్ర, అనువంశ్యో, శ్లోకౌ, భవతః=ఇచ్చట, అనువంశ్యములైన శ్లోకాలు రెండు, కలవు:

ప్రథమేవేగే కార్జ్యం(తు), ద్వితీయే వేషధుః, భవేత్=ప్రథమ(విష)వేగమందు, కార్జ్యం (=చిక్కిపోవటం), ద్వితీయ (విషవేగ)మందు వేషధువు, కలుగుతాయి. తృతీయే, దాహం, చతుర్థే(చ), హిక్మా, సప్తమో జయేత్=తృతీయ (విషవేగ) మందు, దాహం (=మంట), చతుర్థమందు, హిక్మ (=చిక్కిళ్ళు), ప్రయోగించదగును. పంచమే, ఫేనం(చ), షష్ఠే, స్కంధస్వభంజనం, కుర్యాత్=పంచమ(విషవేగ)మందు ఫేనం (=నురుగులు), షష్ఠమందు, స్కంధభంగం (=మెడ వ్రాలిపోవటం), చేయాలి. సప్తమే, జడతాం, కుర్యాత్, అష్టమే, మరణం, భవేత్=సప్తమ (విషవేగ)మందు జడత్వం చూపాలి; అష్టమ (విషవేగ) మందు, మరణం, కలుగుతుంది.

అత్ర-ఆర్యా, భవతి=ఇచ్చట, ఒక ఆర్య కలదు. శ్వాపద-గజ-తురగ-రథోద్భవం తు, పశు-యాన పతనజం (వా, అపి)=శ్వాపదాలచేత, గజ-తురగ-రథాలనుంచి పడటంవల్ల, పశువులు- ఇతర యానాల నుంచిపడటంవల్ల కలిగే మరణాన్ని; అనవేక్షిత-గాత్రసంచారమ్, శస్త్రక్షతవత్, కుర్యాత్=అవయవముల కదలికలు లేనివిధంగా, శస్త్రక్షతమరణమందువలెనే, చూపాలి.

ఏవం, మరణం, నానావస్తాంతరాత్మకమ్, ఇతి జ్ఞేయం=ఇట్లా, మరణం, నానావస్థలతో కూడి ఉంటుంది అని, తెలియాలి.

భావ-అంగచేష్టితైః, యథాసమ్యక్, బుద్ధైః, ప్రయోక్తవ్యం=భావాలతో, అంగచేష్టితాలతో, ఎట్లా సముచితమో (అట్లా), బుధులు (మరణాభినయం) ప్రయోగించాలి.

తాత్పర్యం : మరణం రెండు విధాలు : 1. వ్యాధిజం, 2. అభిఘాతజం. ఆంత్రి-యక్యత్-శూల- వాతపిత్త కఫ వైషమ్యాలవల్ల, గండ-పిటుక-జ్వర-విషూచిక మున్నగువానివలన సంభవించేది వ్యాధిజమరణం. శస్త్ర-అహి దంశ-విషపాన-శ్వావద-గజ తురగ రథ వశుయాన పాతాలవల్ల కలిగే వినాశం అభిఘాతజమరణం.

ఈ రెండు విధాలైన మరణాల అభినయ విశేషాలు :

(1) వ్యాధిజమరణం : విషణ్ణగాత్రం, అవ్యాయతాంగచేష్టితాలు, నిమిలిత నయనాలు, హిక్కా-శ్వాసలు, అనవేక్షితవరీజనం, అవ్యక్తాక్షర కథనం మున్నగునవి ఇందలి అనుభావాలు.

ఇచ్చట ఒక శ్లోకం ఉంది :

వ్యాధిజమరణంలో అభినయం ఒకేవిధంగా ఉంటుంది— విషణ్ణగాత్రం, నిశ్చేష్టత, ఇంద్రియవివర్జనం.

(2) అభిఘాతజమరణం : శస్త్రక్షతం, అహిదష్టం, విషపానం, గజాది వతనం, శ్వావదహతి— చీనియందు అభినయ విశేషాలు నానాప్రకారాలుగా ఉంటాయి.

శస్త్రక్షతమందు : సహసాభూవతనం, వేషనం, స్ఫురణం మున్నగునవి అనుభావాలు.

అహిదష్ట-విషపీతములందలి విషవేగాలు ఎనిమిది విధాలు— ప్రథమవేగంలో కార్శ్యం, ద్వితీయవేగంలో వేపధువు; తృతీయవేగంలో దాహం, చతుర్థవేగంలో హిక్కు, పంచమవేగంలో ఘేనం, షష్ఠవేగంలో స్కంధభంగం, సప్తమవేగంలో జడత, అష్టమవేగంలో మరణం.

ఇచ్చట రెండు ఆర్యాలు కలవు :

శ్వావదహతి, గజతురగ రథవతనం, వశుయాన వతనం— వీటివల్ల సంభవించే మరణాన్ని— శస్త్రక్షతివలన కలిగే మరణమందువలెనే— అనవేక్షిత, గాత్రనంచారంతో నిరూపించాలి.

ఇట్లా మరణం నానావస్థాంతరాత్మకంగా ఉంటుంది. మరి, దీనిని తత్తదుచితములైన భావాలతో, అంగచేష్టితాలతో ప్రయోగించాలి.

టీక : “మరణం సుప్రసిద్ధంకావటంచేత, అనర్థకం కావటంచేత వివరించటంలేదు” అని చెప్పి, “శృంగారంలో మరణంయొక్క తత్పరతను మాత్రమే దిగ్దర్శనంగా వర్ణించాలికాని, మరణాన్ని సాక్షాత్తుగా వర్ణించరాదు” అని విద్వేషించినాడు ధనంజయుడు. “ప్రకృతి-ప్రాణ వియోగం మరణం” అని శారదాతనయుడు.

“రోగాదిజన్యా, మూర్ఛారూపా, మరణ ప్రాగవస్థా, మరణం” అన్నాడు జగన్నాథుడు. అసలు మరణానికి ముందరి అవస్థఅయిన మూర్ఛయే మరణం అని అర్థం.

“ధనంజయం అనే పేరుగల వాయువు నిష్క్రమించటంవల్ల శరీరంనుంచి ఆత్మవేరువడటం మరణం” అని చెప్పి, అభిరామరామవంశుంచి, ప్రయత్నించునుంచి ఉదాహరణ లిచ్చినాడు సింగభూపాలుడు. “ప్రాణ నిష్క్రమణం నిధనం” అన్నాడు భానుదత్తుడు.

“వ్యాధిమున్నగునవి ముదిరినప్పుడు సంభవించేది మరణం కాని, ఇచ్చట చెప్పిన మరణం, నిధనమునకు ముందరి చిత్తవృత్తి మాత్రమే” అనే సంగీత రత్నాకరకర్త.

‘చిత్రాభినయం’ అనే అధ్యాయంలో ఎనిమిది విషయాలను అభినయించే విధానం భరతముని వివరించినాడు:

కార్యం—ప్రథమ వేగమందు వాడిన ముఖం చెక్కిళ్ళను కలిగి వాక్యాలను మెల్లగా వలుకుతూఉండాలి.

వేపధువు—ఇందు సర్వాంగాలను వణికిస్తూ, అంగాలను గోచిత్తుగా ఉండాలి. యథాయోగంగా హస్త-పాద-శిరముల నన్నింటిని కాని, లేదా ఏదోఒకటి కాని కంపింపజేస్తూ ఉండాలి (ఇది కాశీముద్రణ పాఠం; బర్రోదాసుగారిముద్రణ లేదు).

దాహం—ఇందు, హస్త-గాత్రాలను విక్రీడత చేయుట.

విలల్లిక (హిక్కు-అని కాశీముద్రణ పాఠం)— మాటిమాటికి ధూళి అర్చుతూ, ఉడ్గారం (=ఉమ్మి), ఛర్తనం (=వాంతులు), వేతులు వాల్చుట అడించటం, అప్పవ్వుంగా మాటాడటం అవేవానిచేత దీనిని అభినయించుట.

ఫేనం--ఉద్గార-వమనాలు, అనేకవిధాలైన శిరోవిలోలనాలు, నిస్సంజ్ఞత, నిమేషాలు అనే వాటిచే దీనిని అభినయించవలె.

గ్రీవాభంగం(=శిరోభంగం)- అంస-కపోలాలు కలిసేటట్లుగా శిరాన్ని వ్రేలాడవేయటం చేత దీనిని అభినయించవలె.

జడత--సర్వేంద్రియసంమోహం (=నిశ్చేష్టత) జడత అవుతుంది.

మరణం--వ్యాధి వృద్ధికావటంవల్ల లేదా పాముకాటువల్ల సంభవించే మరణాన్ని నాట్యధర్మిని అనుసరించి, నేత్రాలను సంమీలితం చేయటంచేత నిర్దేశించాలి.

32. త్రాసం

మూలం : త్రాసోనామ-

విద్యు దుల్కాశనిపాత నిర్ఘాతాంబుధర మహాసత్త్వ

పశురవాదిభిః విభావైః ఉత్పద్యతే. తమభి

నయేత్-- సంక్లిష్టాంగోత్కంఠన వేపథు స్తంభ

రోమాంచ గద్గద ప్రలాపాదిభిః అనుభావైః.

అత్ర శ్లోక్ భవతి-

మహాభైరవనాదాద్యై స్త్రాసః సముపజాయతే ।

ప్రస్తాంగాక్షినిమేషైశ్చ తస్య త్వభినయో భవేత్ ॥

-(నా.శా.VII-91)

అర్థం : త్రాసఃనామ, విద్యుత్-ఉల్కా-అశనిపాత-నిర్ఘాత-అంబుధర-మహాసత్త్వ-పశురవ- అదిభిః, విభావైః, ఉత్పద్యతే=త్రాసం అనేది, విద్యుత్తు, ఉల్కా (=తోకచుక్క), అశనిపాతం (=పిడుగుపాటు), నిర్ఘాతం (=భూకంఠం), వేపథుని, వెద్దజంతువులు, పశువుల అరపులు మున్నగు విభావాలవల్ల, జనిస్తుంది.

సంక్లిష్ట-అంగ, ఉత్కంఠన, వేపథు, స్తంభ, రోమాంచ, గద్గద, ప్రలాప-అదిభిః, అనుభావైః, తమ్, అభినయేత్=అవయవాలను ముడుచుకొనటం, గడగడ వణకటం, వేపథువు, స్తంభం, రోమాంచం, గాద్గద్యం, ప్రలాపం మున్నగు అనుభావాలచేత, దానిని, అభినయించాలి.

అత్ర, శ్లోకః, భవతి=ఇచ్చట, ఒకశ్లోకం, కలదు: మహాభైరవనాద-
ఆద్యైః, త్రాసః, సమువజాయతే=మహాభయంకర నాదం మున్నగు వాటివల్ల
త్రాసం జనిస్తుంది; స్రస్త-అంగ-ఆక్షినిమేషైః(చ), తస్య(తు), అభినయః,
భవేత్=అంగశైధిల్యం, ఆక్షినిమీలనం-వీటిచేత త్రాసంయొక్క అభినయం, జర
గాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : విద్యుత్తు, ఉల్కలు, అశనిపాతం, నిర్ఘాతం,
మేఘఘర్జన, మహానత్వ దర్శనం, వశురవశ్రవణం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : అంగసంక్షేపం, ఉత్కంఠనం, వేవధువు, స్తంభం,
రోమాంచం, గాఢద్యం, ప్రలాపం మున్నగునవి.

ఇచ్చట ఒక శ్లోకం ఉన్నది :

విభావం : మహాభైరవనాదం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : స్రస్తాంగం, ఆక్షినిమేషం.

టీక : “గర్జితాదులవల్ల కలిగే మనఃక్షోభం త్రాసం” అని ధనంజయుడు.
“విద్యుత్-క్రవ్యాద గర్జితాదులవల్ల భుజంగాదులవల్ల కలిగే చిత్తచాంచల్యం త్రాసం”
అంటూ విభ్రాంతిని, పార్శ్వస్థానంబనాన్ని కూడా అనుభావాలుగా పేర్కొని,
విద్యుత్-క్రవ్యాద, గర్జన-భేరిధ్వని-భూతదర్శన-భుజంగాలవల్ల కలిగే త్రాసాలకు
ఉదాహరణ లిచ్చినాడు సింగభూపాలుడు. “భయానికి, త్రాసానికి మనఃక్షోభం
కారణం; కాని విచారోత్థమనఃక్షోభం భయం; ఆకస్మికమనః క్షోభం త్రాసం” అని
భానుదత్తుడు, సంగీతరత్నాకరకర్త.

ఉదా : ఉరుము వలని త్రాసం :

ప్రణయకోప భృతోఽపి పరాజ్ఞుభాః సవది వారిధరారవ భీరవః

ప్రణయినః పరిరజ్జుమనంతరం, వవలిరే వలి రేచితమధ్యమాః ॥

(శిశుపాలవధ-II)

—ప్రణయకోపం వహించి, పరాజ్ఞుభలయి, వళులచేత తరుకులీను మధ్య
ములు గల యువతులు, వెంటనే ఉఱుములధ్వనులు విని భయపడి, ప్రియులను
అలింగనం చేసుకొనుటకు తత్తరపడినారు.

33. వితర్కం

మూలం : వితర్కనామ—

సందేహ విమర్శ విప్రతిపత్త్యాదిభిః విభావైః
ఉత్పద్యతే. తమభినయేత్ వివిధ విచారిత
ప్రశ్న సంప్రధారణ మంత్రసంగూహ నాదిభిః
అనుభావైః.

అత్ర శ్లోకో భవతి—

విచారణాది సంభూతః సందేహాతిశయాత్మకః ।

వితర్కః సోఽభినేయస్తు శిరో భూక్షేప కంపనైః ॥

-(నా.శా.VII-92)

అర్థం : వితర్కనామ, సందేహ-విమర్శ-విప్రతిపత్తి-ఆదిభిః, విభావైః, ఉత్పద్యతే=వితర్కం (=తర్కం) అనేది సందేహం, విమర్శ, విప్రతిపత్తి (=అన్యధాభావన), మున్నగు, విభావాలవల్ల, కలుగుతుంది. వివిధవిచారిత-ప్రశ్న-సంప్రధారణ-మంత్ర సంగూహన-ఆదిభిః, అనుభావైః, తమ్, అభినయేత్=వివిధ విచారాలు, ప్రశ్న, సంప్రధారణం (=నిర్ణయం), రహస్యం కప్పి పుచ్చటం, మున్నగు అనుభావాలచేత, దానిని, అభినయించాలి.

అత్ర, శ్లోకః, భవతి=ఇచ్చట, ఒకశ్లోకం, కలదు: వితర్కః, విచారణ- ఆదినంభూతః, సందేహ- అతిశయాత్మకః=వితర్కం, విచారణాదుల వల్ల జనిస్తుంది, అతిశయసందేహంతో కూడినది. శిరో- భూక్షేప-కంపనైః, తమ్, అభినయేత్=తల ఆడించటం, కనుబొమలను ఎగురవేయటం— వీటి చేత, దానిని, అభినయించాలి.

తాత్పర్యం : విభావాలు : సందేహం, విమర్శ, విప్రతిపత్తి మున్నగునవి.

అనుభావాలు : వివిధ విచారాలు, ప్రశ్న, సంప్రధారణ, మంత్రగూహనం మున్నగునవి.

ఇచ్చట ఒక శ్లోకం ఉన్నది.

విచారణాదులవల్ల జనించే సందేహాత్మకమగు వితర్కాన్ని శిరోకంపం, భూక్షేపం— వీటిచేత అభినయించాలి.

టీక : “సహేతుకవిచారం తర్కం” అని శారదాతనయుడు. దూరంనుంచి చూసినవస్తువును నిశ్చయింపలేక, అది అవునా, కాదా అని విమర్శించాలి. మరచిన వస్తువును స్మరించటం కూడా ఇటువంటిదే— ఒకభావం గ్రహించి, దానిని విడువటం, ఇది అవునన్నప్పుడు శిరఃకంపం, ఇది కాదు అన్నప్పుడు శిరోధూననం మున్నగునవి చేయాలి (భా.ప్ర.)

“సందేహం, విమర్శ, నమ్మకం మున్నగువావివల్ల కలిగే సత్యమైన ఊహకాని, అసత్యమైన ఊహకాని నిర్ణయరూపంతాల్చితే అది తర్కం అవుతుంది” అని సింగభూపాలుడు. వితర్కసమయంలో చతురహస్తం ప్రయుక్తమవుతుంది అనీ, వితర్కంతో కూడిన స్థాయిభావం సాధారణంగా అవహిత్తతో కూడి ఉంటుంది అనీ సంగీతరత్నాకరకర్త.

34. చలం

మూలం : అత్రప్రతిభాతి చల మధికో వ్యభిచారి భావ ఇతి.

‘తాంబూలాహరణచ్ఛలేన రభసాశ్లేషోఽపి సంవిఘ్నతః’—

ఇతి శృంగారే దర్శనాత్. రాద్రే చేంద్రజాలాది

దర్శనాత్. హాస్యే చ వ్యవదేశాన్యావదేశయోః

దర్శనాత్. వీధీ భేదే దర్శనాచ్చ.

సంగుప్త క్రియాసంపాదనం చలమ్.

.విభావాః— అవమాన ప్రతిపక్ష కుచేష్టాదయః.

అనుభావాః— వక్రోక్తినిభృత స్మితనిభృతవీక్షణ

ప్రకృతి ప్రచ్ఛాదనాదయః.

-(రసతరంగిణి-V)

తాత్పర్యం : ‘చలం’ అనేది వేరే (=34వ) వ్యభిచారి భావంగా గోచరిస్తున్నది. తాంబూలం గ్రహించే చలంతో ఆకస్మికంగా (నాయికను) కాగలించు కొనటం కూడా బాధాకరంగాఉంది— ఇది శృంగారరసంలో గోచరించేదే. రాద్రరసమందు ఇంద్రజాలాదులు కన్పట్టుతాయి. హాస్యరసమందు (చలయుక్తమైన) వ్యవదేశం, అన్యావదేశం ఉంటాయి. వీధీభేదమందు కూడా ఇది గోచరిస్తుంది.

ఏ కార్యమందైనా ఏదో గోపనంచేయాలనేచిత్తవృత్తి 'ఛలం' అవుతుంది
(Trickful device; it denotes a thoughtfully workedout plan).

విభావాటు : అవమానం, ప్రతివక్షుల కుచేష్టలుమున్నగునవి.

అనుభావాలు : వక్రోక్తి, గూఢమైన నవ్వు, గూఢమైన చూపు, స్వభా
వాన్ని కప్పిపుచ్చటం మున్నగునవి.

టీక : శృంగారమందలి ఛలానికి, సంగ్రామమందలి ఛలానికి భానుదత్తుడు
ఊదాహరణలిచ్చినాడు. దీనిని భానుదత్తుడు తప్ప మరెవ్వరూ చెప్పలేడు.

మూకం కరోతివాచాలం సంగుం లంఘయతే గిరిమ్ ।

యత్కృపయా తమహం వందే పరమానందమాధమ్ ॥

మందోఽన్యమందతామేతి సంసర్గేణ విపశ్చితః ।

సంకచ్చిదం ఫలస్యేవ నికషేణావిలం పయః ॥

-మా.అగ్ని-II-7

10. రసాలు

తవాధారే మూలే సహసమయా లాస్యపరయా
సవాత్మానం మన్యే నవరసమహతాండవనటమ్ ।
ఉభాభ్యామేతాభ్యాముదయ విధిముద్దిశ్య దయయా
సనాధాభ్యాం జిజ్ఞే జవక జననీ మజ్జగ దిదమ్ ॥

-సౌందర్యలహరి-41

రసాలు

1. శృంగారం

శృంగారోనామ రతిస్థాయిభావప్రభవః, ఉజ్వల
వేషాత్మకః. యథా యత్కించి ల్లోకే శుచి మేధ్య
ముజ్వలం దర్శనీయం వా తచ్ఛృంగారేణోపమీయతే.
యస్తావ దుజ్వలవేషః స శృంగారవా నిత్యుచ్యతే.
యథా చ గోత్ర కులాచారోత్పన్నాన్యాప్రోపదేశ
సిద్ధాని పుంసాం నామాని భవంతి తథైవైషాం
రసానాం భావానాం చ నాట్యాశ్రితానాం .
చార్థానామాచారోత్పన్నాన్యాప్రోపదేశ సిద్ధాని
నామాని. ఏవ మేష ఆచారసిద్ధో హృద్యోజ్వల
వేషాత్మకత్వాచ్ఛృంగారోరసశతి.
సచస్త్రీపురుష హేతుకః ఉత్తమ యువప్రకృతిః.
తస్య ద్వే అధిష్టానే-సంభోగో విప్రలంభశ్చ.
తత్ర సంభోగ స్తావత్-ఋతు మాల్యామ
లేపనాలంకారేష్వజనవిషయ సరభవ
నోపభోగోపవనగమనానుభవన శ్రవణ
దర్శనక్రీడాలీలాదిభిః విభావై రుత్పద్యతే.
తస్య నయనచాతుర్య భూక్షేవ కలాక్ష
సంచార లలిత మధురాంగహార వాక్యాదిభిః
అనుభావైః అభినయః శ్రయోక్తవ్యః.
వ్యభిచారిణశ్చాప్యాలస్యగ్రజగుస్పావర్జ్యా.
విప్రలంభకృతస్తునిర్వేదగ్లావిశంకామాయాశ్రమ
చింతాత్సుక్యనిద్రాసుప్త స్వప్నవిబోధ వ్యాధ్యున్మాదావ
స్మారణాద్యమోహ మరణాదిభిః అనుభావైః అభినేతవ్యః.
శ్యామో భవతి శృంగారః—42

శృంగారో విష్ణు దేవత్యః---43

అత్రాహ-యద్యయం రతి ప్రభవః శృంగారః కథమస్య
కరుణాశ్రయిణో భావా భవంతి? అత్రోచ్యతే-పూర్వ
మేవాభిహితం సంభోగ విప్రలంభకృతః శృంగార ఇతి.
వైశికశాస్త్రకారైశ్చ దశావస్థోఽభిహితః, తాశ్చ
సామాన్యాభినయే షక్త్యామః.

కరుణస్తు శాపక్షేశ వివిపతి తేష్టజన-విభవనాశ-

వధ-బంధ-సముత్థః నిరపేక్షభావః.

సాపేక్షభావో విప్రలంభకృతః జాతుక్య-చింతాసముత్థః

ఏవమన్యః కరుణోఽన్యశ్చ విప్రలంభ ఇతి. ఏవమేష

సర్వభావసంయుక్తః శృంగారోభవతి.

అపిచ-

సుఖప్రాయేషు సంపన్నః ఋతుమాల్యాదిసేవకః ।

పురుషః ప్రమదాయుక్తః శృంగార ఇతి సంజ్ఞితః ॥ 46

అపి చాత్ర సూత్రార్థానువిద్దే ఆర్యే భవతః :

ఋతుమాల్యాలంకారైః ప్రేయజన గాంధర్వ కావ్యసేవాభిః ।

ఉపవనగమనవిహారైః శృంగారరసః సముద్భవతి ॥ 47

నయనవదన ప్రసాదైః స్మిత మధురవచో భృతిప్రమోదైశ్చ ।

మధురైశ్చాంగ విహారై స్తస్యాభినయః ప్రయోక్తవ్యః ॥ 48

శృంగారం త్రివిధం విద్యాద్వాఙ్మనఃకరియాత్మకమ్ । 77

-(నా.శా.VI)

అలస్యాగ్ర్యజగుస్సాఖ్యై రేవం భావై స్తు వర్జితాః ।

ఉద్భావయంతి శృంగారం సర్వభావాః స్వసంజ్ఞయా ॥

-(నా.శా.VII-109)

అర్థం : శృంగారః నామ రతిస్థాయిభావ, ప్రభవః = శృంగార
(రస) అనేది, రతి (అనే) స్థాయిభావం నుంచి, జనించేది; ఉజ్జ్వలవేషాత్మకః
= ఉజ్జ్వలవేషం కలిగి ఉంటుంది. లోకే యత్-కించిత్, శుచి-మేధ్యం-
ఉజ్జ్వలం-దర్శనీయం (వా) తత్, శృంగారేణ- ఉపమీయతే = లోకమందు
ఏ కొంచెమైనా శుచిగా-మేధ్యం (= పవిత్రం) గా-ఉజ్జ్వలంగా- దర్శనీయంగా
(ఉంటుందో) , అది, శృంగార (వదం) చేత , ఉపమింపబడుతుంది.

తావత్ యః, ఉజ్జ్వలవేషః, సః, శృంగారవాన్, ఉచ్యతే=అందుచేత, ఎవడు, ఉజ్జ్వలవేషంతో ఉంటాడో, అతడు, శృంగారవంతుడు, అని చెప్పబడు తున్నాడు.

యథా(చ) , గోత్ర-కుల-ఆచార-ఉత్పన్నా, అన్యా-ఆప్తోపదేశ, సిద్ధాని, నామాని పుంసాం, భవంతి = ఎట్లా, గోత్రం (= పితృవరంవర) - కులం (= మాతృవరంవర) - ఆచారం (వ్యవహారం)-వీటిని అనుసరించి, కలిగేవి కానీ, ఇంకా ఇతరములను (నామకరణ సమయంలో పెద్దలమూటను లేదా లోక ప్రసిద్ధిని) అనుసరించి కానీ స్త్రీ పురుషులకు, వేర్లు, ఏర్పడుతున్నవి.

తథా-ఏవ, నాట్యాశ్రితానాం (చ) ఏషాంరసానాంభావానాం(చ) అర్థానాం, ఆచారోత్పన్నా, అన్యాప్తోపదేశసిద్ధాని = అట్లాగే, నాట్యాశ్రిత ములైన ఈ రసాలకు, భావాలకు అర్థాలు వేర్లు, ఆచారముననుసరించి ఏర్పడుతాయి, ఇతరములకు ఆప్తోపదేశాన్ని వట్టి లేదా లోకప్రసిద్ధిని వట్టి ఏర్పడుతాయి.

ఏవం, పృథ్వ-ఉజ్జ్వలవేషాత్మకత్వాత్, ఏష శృంగారః రసః, ఆచారసిద్ధః = అట్లాగే, పృథ్వ-ఉజ్జ్వలం అయిన వేషంతోకూడినది కావటం వల్ల, ఈ 'శృంగారరసం' (అనే వేరు) ఆచారసిద్ధమైనది; సః(చ) స్త్రీ-పురుష హేతుకః, ఉత్తమయువ ప్రకృతిః = అది (= శృంగారరసం), స్త్రీ-పురుషులు హేతువుగా కలది (= స్త్రీ పురుషుల మధ్య జనించేది), నిండు యౌవనంలో ఉన్న ఉత్తమ స్త్రీ పురుష ప్రకృతులకు సంబంధించినది.

తస్య, ద్వే, అధిష్ఠానే సంభోగః, విప్రలంభః (చ) = దానియొక్క (= దానికి) రెండు, అధిష్ఠానములు (= అవస్థలు) కలవు - సంభోగశృంగారం, విప్రలంభ శృంగారం.

తత్ర, సంభోగః, తావత్ = ఇందు, సంభోగశృంగారం అనేది; ఋతు, మూల్య, అనులేపన, అలంకార, ఇష్టజన విషయ, వరభవన-ఉపభోగ, ఉప వన గమన - అనుభవన, శ్రవణ, దర్శన, క్రీడా, లీల - ఆదిభిః, విభావైః, ఉత్పద్యతే = (వసంతాది) ఋతువులు, పుష్పహారాలు, (కామోద్దీపకములైన గంధాది) మైపురాతలు, నగలు, (విదూషకుడు మున్నగు) ఇష్టజనులతో సహ వాసం, శ్రేష్ఠమైన భవనం అందులో వివాహం, ఉద్యానవన గమన విహారములు, వానిని గూర్చి వినటం లేదా దర్శించటం, జలక్రీడలు మున్నగు, జనుల అనుకరణ మొదలగు విభావముల వల్ల, ఉత్పన్నమవుతుంది.

నయన చాతుర్య, భూక్షేప, కటాక్షనంచార, లలిత అంగహార, మధుర వాక్య-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = కనులను చతురతతో త్రిప్పటం, కనుబొమలను కదిలించటం, కటాక్షములను ప్రసరింప జేయటం, లలితములైన అంగవిన్యాసములు చేయటం, మధురములైన మాటలు చెప్పటం - మున్నగు అనుభావాలచేత, దాని (= సంభోగశృంగారం) యొక్క, అభినయం, చేయాలి.

అన్యవ్యభిచారిణః, ఆలస్య-ఙ్గ-జుగుప్సా, వర్జ్యః=దీనియొక్క వ్యభిచారి భావాలలో ఆలస్యం, ఉగ్రత, జుగుప్స- ఈ మూడున్నూ వర్జ్యములు. (తక్కిన 30 వ్యభిచారి భావాలను సంభోగ శృంగారమందు ప్రయోగించవచ్చు).

విప్రలంభకృతః (తు) = విప్రలంభకృతమైన శృంగారమును; నిర్వేద, గ్లాని, శంకా, అసూయా, శ్రమ, చింతా, ఙ్గత్సుక్య, నిద్రా, సుప్త, నృష్ణ, విబోధ, వ్యాధి, ఉన్మాద, అవస్మార, జాడ్య, మోహ, మరణ - ఆదిభిః, అనుభావైః, అభినేతవ్యః = నిర్వేదం, గ్లాని, శంక, అసూయ, శ్రమ, చింత, ఙ్గత్సుక్యం, నిద్ర, సుప్తం, నృష్ణం, విబోధం, వ్యాధి, ఉన్మాదం, అవస్మారం, జాడ్యం, మోహం, మరణం - మున్నగు అనుభావాలచేత, అభినయింపదగును.

శృంగారః, శ్యామః, భవతి = శృంగారం, శ్యామవర్ణం, కలది. శృంగారః, విష్ణుదేవత్యః = శృంగారము(నకు), విష్ణువు (అధి) దైవం; అత్ర ఆహ = ఇచ్చట (ఋషులు) (వ్రశ్న) అడిగినారు.

అయం, శృంగారః రతి ప్రభవః, యది, అస్య, కరుణాశ్రయిణః, భావాః, కథం, భవంతి = ఈ శృంగారం, రతి ప్రభవమైనది (కదా), అయితే, దానికి, కరుణ రసాన్ని ఆశ్రయించే భావాలు ఎట్లా పొందుపడతాయి?

అత్ర-ఉచ్యతే = ఇచ్చట (భరతమునిచేత సమాధానం) చెప్పబడుతున్నది.

శృంగారః, సంభోగ-విప్రలంభకృతః, ఇతి, పూర్వం-వీవ, అభిహితం = శృంగారం సంభోగం- విప్రలంభం అనే భేదాల చేత రెండు విధాలు, అని పూర్వమే చెప్పబడింది. వైశికశాస్త్రకారైః (చ), దశ-అవస్థః, అభిహితః = వైశిక(= కామ) శాస్త్రకారులచేత, దశావస్థలు (= దశకామావస్థలు), చెప్పబడినవి. తాః (చ) సామాన్యాభినయే, వక్త్యమః= వానిని, సామాన్యాభినయం (అనే 22 వ అధ్యాయం) లో చెబుతాను.

కరుణః (తు), శాప, క్లేశ, వినివతిత, ఇష్టజన-విభనాశ, వధ-
బంధ- సముత్తః, నిరవేక్షభావః = కరుణము-శాపం, క్లేశం, ఇష్టజనుల (లేదా
ప్రియుల) వియోగం, విభవనాశం, వధ, బంధం- వీనివల్ల ఉత్పన్నమైనది,
నిరవేక్షభావం కలది (= ఆశారహితమైనది); ఔత్సుక్య-చింతా సముత్తః,
సావేక్షభావః, విప్రలంభకృతః = ఔత్సుక్యం, చింత వీనినుంచి ఉత్పన్నమైనది,
సావేక్షా భావనంయుక్తమైనది (= ఆశాసహితమైనది) విప్రలంభకృతశృంగారం.
ఏవం, కరుణః అన్యః, విప్రలంభః, అన్యః (చ), ఇతి = ఇట్లా కరుణం వేరు,
విప్రలంభం వేరు, అని (తెలియవలె). ఏవం, ఏష, శృంగారః, సర్వభావనం
యుక్తః, భవతి = ఇట్లా, ఈ శృంగారం, సర్వభావాలతో కూడి ఉంటుంది.
అపి(చ) = మరియు, సుఖప్రాయేషు, సంపన్నః, ఋతు- మాల్యాది సేవకః,
ప్రమదాయుక్తః = సుఖప్రాయములగు ఇష్టములతో, కూడినవాడును, ఋతు
మాల్యాదులను అనుభవించువాడును, ప్రమదాయుక్తుడును (= ప్రియురాలితో
కూడినవాడును) (అయిన); పురుషః, శృంగారః, ఇతి, సంజ్ఞితః = పురు
షుడు, శృంగారవంతుడు, అని పిలువబడుతాడు.

అపి (చ), అత్ర, సూత్ర-అర్థ-అనువిధే, ఆర్యే, భవతః = మరియు,
ఇచ్చట, సూత్రం యొక్క అర్థమును వివరించే, రెండు ఆర్యావృత్తములు
కలవు.

ఋతు-మాల్య-అలంకారైః, ప్రియజన-గాంధర్వ-కావ్యసేవాభిః, ఉపవనగ
మన-విహారైః, శృంగారరసః, సముద్భవతి = ఋతువులు-మాల్యములు-అలంకా
రములు-ప్రియజనులు-గీతాదిహృద్య విషయములు-కావ్యశ్రవణ-వరసములు
మున్నగువానివల్ల శృంగారరసం, ఉద్భవిస్తుంది.

నయన-వదన ప్రసాదైః, స్మిత-మధురవచః, ధృతి-ప్రమోదైః (చ),
మధురైః (చ)- అంగవిహారైః, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = నయన
ములు-వదనములు ప్రసన్నంగా ఉండటం, స్మితం, మధురవాక్కులు, ధృతి,
ప్రమోదం, మధురములైన అంగవిన్యాసాలు వీనిచేత, దానియొక్క, అభి
నయం, చేయదగును.

వాక్-నైవభ్య-క్రియాత్మకం శృంగారం, త్రివిధం, విద్యాత్ = వాగా
త్మకం, నైవభ్యాత్మకం, క్రియాత్మకం- (అనేభేదాలచేత), శృంగారం, మూడు
విధాలు అవుతుంది.

ఆలస్య-ఙ్గ-జుగుప్స-ఆభ్యైః, ఏవంభావైః (తు) వర్జితాః = ఆలస్యం, ఉగ్రత, జుగుప్స- ఈ వేర్లుగల, భావములను విడిచి; సర్వేభావాః, స్వసంజ్ఞయా, శృంగారం, ఉద్భావయంతి = తక్కిన అన్నిభావాలు, స్వీయనామములతో, శృంగారరసమును ఉద్భవింపజేస్తాయి.

తాత్పర్యం : శృంగారం 'రతి' అనే స్థాయి భావం నుంచి జనిస్తుంది. ఉజ్జ్వలవేషంతో ఉంటుంది. లోకంలో ఏదేని శుచిగా, మేధ్యంగా, ఉజ్జ్వలంగా దర్శనీయంగా ఉంటే దానిని 'శృంగారం' తో ఉపమిస్తారు. ఉజ్జ్వల వేషయుతుడు, శృంగారవంతుడు అనబడుతున్నాడు. గోత్ర-కుల- ఆచారాలను అనుసరించి కాని, పెద్దలమాటలను అనుసరించి కాని, లోక ప్రసిద్ధిని పట్టి కాని స్త్రీ-పురుషులకు వేర్లు ఏర్పడుతున్నట్లే, ఆచారాన్ని లేదా పెద్దల మాటను అనుసరించి నాట్యాశ్రితములైన రసాలకు, భావాలకు అర్థాలు, వేర్లు ఏర్పడినవి. హృద్యం, ఉజ్జ్వలం అయిన వేషం కలది కావున 'శృంగారం' అనే పేరు ఆచారసిద్ధమైనది. ఈ శృంగారరసం నిండు యౌవనంలో ఉన్న ఉత్తమ స్త్రీ పురుష ప్రకృతులకు సంబంధించినదిగా ఉంటుంది.

ఇట్టి శృంగారం-సంభోగం, విప్రలంభం అనే భేదాలతో రెండు విధాలు.

సంభోగ శృంగారం :

విభావాలు : వసంతాది ఋతువులు, పుష్పహారాలు, కామోద్దీపకములైన పూతలు, నగలు, విదూషకుడు మున్నగు ఇష్టజనుల సహవాసం, గీతాదులు, శ్రేష్ఠములైన భవనములు, వానియందలి నివాసం, ఉద్యానవిహారములు లేదా వానిని గూర్చిన ప్రశంసలు, కామోద్దీపకములైన చిత్రాదులు, ఉత్తమజనుల అనుకరణ, జలక్రీడలు మున్నగునవి.

అనుభావాలు : కనులను కనుబొమలను చతురతతో కదలించటం, కడకంటి చూపులు ప్రసరించటం, లలితములైన అంగవిన్యాసములు ప్రదర్శించటం, మధురములైన మాటలు చెప్పటం మున్నగునవి.

వ్యభిచారి భావాలు : ఆలస్యం, ఉగ్రత, జుగుప్స - ఈ మూడు తప్ప తక్కిన 30 వ్యభిచారిభావాలు ఇందు (సంభోగ విప్రలంభములు రెండింటి యందు) ప్రయుక్తమౌల్యతాయి.

విప్రలంభశృంగారం :

అనుభావాలు : నిర్వేదం, గ్లాని, శంక, అనూయ శ్రమ, చింత,

ఔత్సుక్యం, నిద్ర, సుప్తం, స్వప్నం, ప్రబోధం, వ్యాధి, ఉన్మాదం, అపస్మారం, జాడ్యం, మోహం, మరణం మున్నగునవి.

ఋషుల ప్రశ్న : శృంగారం రతి ప్రభవమైనది కదా? అందులో కరుణా శ్రయములైన నిర్వేదాది భావాలు ఎట్లా ఉంటాయి?

భరతముని సమాధానం : శృంగారమందు సంభోగం, విప్రలంభం అనే రెండు భేదాలు కలవని పూర్వమే చెప్పాను కదా? అందు విప్రలంభ శృంగారం అభిలాషాది దశకామావస్థలను కలిగి ఉంటుందని వైశికశాస్త్రకారులు చెప్పారు; వానిని సామాన్యాభినయమందు వివరిస్తాను. శాపక్షేపం, ఇష్టజననాశం, విభవనాశం, వధ, బంధనం అనేవానివల్ల సముత్పన్నమై అపేక్షా (=అశా)రహితమైనది కరుణము. ఇంక విప్రలంభం ఔత్సుక్య-చింతల వల్ల ఉత్పన్నమై అపేక్ష (= అశ)తో కూడి ఉంటుంది. కరుణరస-విప్రలంభశృంగారములకు నిరపేక్షత్వ- సాపేక్షత్వములే భేదకములు కాని నిర్వేదాదిభావాభినయమందు భేదం ఉండదు. కావున శృంగారమునందు నిర్వేదాది సర్వభావములును సంభవిస్తాయి. అందుచే కరుణరసం వేరు, విప్రలంభశృంగారం వేరు అని తెలియవలెను. ఈ అంశములను వివరించే శ్లోకం కలదు.

సుఖప్రాయములైన ఇష్టములతో కూడినవాడై, ప్రమదాయుక్తుడుగా ఋతు మాల్యాదులను అనుభవిస్తూ ఉండే పురుషుడు 'శృంగార'వదవాఽఽఽ డపుతాడు (అంటే పై విశేషాలతో ఉన్న పురుషుడు శృంగారరసమునకు 'విభావం' అని అర్థం).

పై మాత్రాన్ని వివరించే రెండు ఆర్యావృత్తములు కలవు :

ఋతు-మాల్య-అలంకారాలు, విదూషకాది ప్రియజనులు, గీతాది హృద్య విషయాలు, కావ్యశ్రవణ- వరనాలు, ఉద్యానవనగమన- విహారములు-ఇవి శృంగార రస సముద్భవమునకు హేతువులు. నయన-వదన ప్రసన్నతలు, స్మితం, మధురవాక్కులు, ధృతి, ప్రమోదం, మధురములైన అంగవిన్యాసములు- వీనిచేత శృంగారరసాన్ని అభినయించాలి.

శృంగారం యొక్క రంగు శ్యామవర్ణం.

శృంగారమునకు విష్ణువు అధిదైవం.

వాగాత్మకం, వైవధ్యాత్మకం, క్రియాత్మకం అనే భేదాలచేత శృంగారం మూడు విధాలు.

అలస్యం, ఉగ్రత, జగుప్స- ఈ మూడు భావాలు కాక తక్కిన 30 వ్యభిచారి భావాలు స్వీయనామములతో శృంగారసోద్యవమునందు సహాయ పడతాయి.

టీక : 1. వైశికశాస్త్రం-వేశం = వేశ్యావర్గం, వారితోడి సంభోగమును గూర్చి చెప్పేది వైశిక శాస్త్రం అవుతుంది; అంటే 'కామసూత్రం' అని అర్థం (అభినవభారతి -1 వసంపుట 309).

2. కరుణం, విప్రలంభం అనే అవస్థలను రెండింటినీ కలిపివేసి, విశ్వనాథాది అర్వాచీనాలంకారికులు 'కరుణవిప్రలంభం' అనే విప్రలంభ శృంగార భేదాన్ని వేరుగా చెప్పినారు. దీనిని గూర్చి తరువాత వివరిస్తాను. అంతేకాదు అయోగ విప్రలంభం, విరహవిప్రలంభం, మానవిప్రలంభం, ప్రవాసవిప్రలంభం, శాపవిప్రలంభం, అనే భేదాలను కూడా అర్వాచీనులు చెప్పినారు.

3. "గోత్ర-కుల-అచారాలను అనుసరించి కాని. . . . . నామములేర్పడుచున్నట్లే . . . . ." ఇచ్చట అభినవగుప్తుని వ్యాఖ్య ఇట్లున్నది: గోత్రం = తండ్రియొక్క తండ్రి తాతముత్తాతల యొక్క పేర్లను అనుసరించి పేర్లుపెట్టటం - ఇది బాలురకు వర్తిస్తుంది. కులం = మాతృవరంవరనుంచి పేర్లుపెట్టటం-ఇది బాలికలకు వర్తిస్తుంది.

అప్రోవదేశం = నామకరణ సమయంలో అచ్చటచేరిన పెద్దల సలహాను అనుసరించి పేరుపెట్టటం. అచారం = వ్యవహారం లేదా వృత్తిని పట్టి పేరుపెట్టటం.

4. విభావంలో అలంబన విభావం, ఉద్దీపన విభావం అనే భేదాలను అర్వాచీనులు చెప్పినారు. ఇది భరతప్రోక్తం కాకపోవటం చేత ఈ విభజన కాల्పనికమన్నాడు అభినవగుప్తుడు (అ.భా. 1 వ సంపుట 304).

5. 'శృంగం' అంటే ప్రధానం, శ్రేష్ఠం అని అర్థం; అది పొందినది శృంగారం. దేశ-కాల-వయో-ద్రవ్య-గుణ-ప్రకృతి-కర్మలనే భావపదార్థాలతో ఉత్తమంగా ఉన్న దానిని 'శృంగం' అంటారు. అనగా శ్రేష్ఠం అని అర్థం. నర్వప్రధానతను పొందిన వానిని 'శృంగారి' అనటంలోకిరీతి (భా.ప్ర.-II-220).

6. వాగాత్మకాది భేదాలచేత శృంగారం మూడు విధాలని భరతముని చెప్పిన దానిని శారదాతనయుడిట్లా వివరించివాడు:

శృంగారం-భావగర్భం, రహితంవిష్కధురం. అంటే ప్రేయసీ ప్రయులు రహస్యంగా హృదయంలో ఉంచుకొన్న భావపరివేదనములను ఈ సమయంలో స్పష్టం చేసుకొంటారు. కాబట్టి అట్టి సంవేదనం ఇచ్చట మధురంగా ఉంటుంది; ఇది

నర్మవేశలం; నర్మం అంటే శృంగారాత్మకమైన కర్మ. దానిచేత ఇది మనోహరం. మంచి వృత్తములతో ఉంటుంది. కావ్యములందలి శృంగారసూచకములైన శ్లోకాలు, పద్యాలు శృంగారోచితములైన వృత్తాలతో ఉంటాయి - ఇవి వినుటకు ఇంపుగా ఉంటాయి. ఇట్టిది వాచిక శృంగారం లేదా వాగాత్మకం. మంచి వస్త్రాలు, అంగరాగం, ఆభరణాలు, పుష్పమాలలు మున్నగు వానితో అలంకృతమై, యౌవన సంవదతో అలరారే దేహం- ఇట్టిది ఆంగిక శృంగారం లేదా నైపథ్యాత్మకం.

దంతక్షతాలు, నఖక్షతాలు, మణితద్వనులు, సీతార్కారాలు, చుంబనాలు, చూషణములు (= పీల్చుట = ఆస్వాదములు), భావ-హేవ-హేలాదులు, కేలీ విలాసాలు, శయనాద్యుపచారాలు, సంగీతక్రియలు, మున్నగునవి- ఇట్టిది క్రియా శృంగారం లేదా క్రియాత్మకం.

7. భరతరసప్రకరణకర్త ఇట్లా వివరించినాడు :

విభావ-అనుభావ-సాత్త్వికభావ-వ్యభిచారిభావాల సామాన్యగుణయోగం పల్ల పదస్యలకు ఆస్వాద్యత్వం కలిగించే రతిస్థాయిమే శృంగారరసం అనబడుతుంది. ఈ శృంగారరసంలో -

అలంబన విభావం : కావ్య-నాట్యాలలోని నాయికా-నాయకులు

ఉద్దీపనవిభావం : రూపం, యౌవనం, లావణ్యం, కులం, శీలం మున్నగు నాయికా-నాయకుల గుణాలు, మధురములైన పలుకులు, సంగీతకలాదులు.

చేష్టలు : భుజవిన్యాసం, కటాక్షం, హాసం మున్నగునవి.

తటస్థాలు : పుష్పాలు, గంధం, వస్త్రం, కటకములు మున్నగు అలంకారాలు, చంద్ర-దీపాదులు.

అనుభావాలు : కాంతదృష్టి, ప్రసన్నం-రాగరంజితం అయిన ముఖం, మధురములైన ఆలాపాలు, గుణసంక్రీర్తనం మున్నగునవి.

సాత్త్వికభావాలు : స్తంభం, కంపం మున్నగునవి.

వ్యభిచారి భావాలు : జ్ఞాత్సుక్యం, చింత, హర్షం మున్నగు సర్వభావాలు (భరతాదులు అలవ్యం, ఉగ్రత, జుగుప్స, మరణం - వీనిని నిషేధించినారు).

8. శృంగారరసగతులు : దూతికదారి చూపుతూ ఉండగా, నాయకుడు రంగస్థలం ప్రవేశించి, అర్థవంతముగు 'సూచా భినయం' చేయాలి. హృదయములగు వస్త్రాలతో, గంధ-భూష-చూర్ణ-పుష్పమాలాదులతో అలంకృతుడై, అతిక్రాంతచారి స్థితి పాదాలతో, లయానుసారంగా, సౌష్ఠ్యవోపేతంగా, లలితంగా ముందుకుసాగాలి.

హస్తాలు పాదగతిని అనుసరించాలి- పాదాలు నేలమీదవడేటప్పుడు హస్తాలు పైకి లేవాలి, పాదాలు పైకి లేచినప్పుడు హస్తాలు వ్రేలాడాలి - ఇది స్వస్థకామితమందలి గతి.

పరిజనరహితుడు, స్రస్తగాత్రుడు అయిన నాయకుడు అల్పంగా భూషణాలను, తత్కాలోచితములగు వస్త్రాలను ధరించి, దీపరహితంగా, నిశ్శబ్దంగా, మందంగా, దూతికదారి చూపుతూ ఉండగా సాగాలి. శబ్దమైతే శంకతో అటునిటు చూస్తూ, టాత్సుక్యంతో, వణకుతున్న శరీరంతో, తొట్రు పాటుతో నడక సాగాలి - ఇది ప్రచ్ఛన్నకామితమందలి గతి.

(1) సంభోగశృంగారం :

మూలం : స్పర్శనాలింగనాదీనా మానుకూల్యాన్నివేషణమ్ ।

ఘటతే యత్ర యూనో ర్యత్ స సంభోగ శ్చతుర్విధః ॥

సంక్షిప్తః సంకీర్ణః సంపన్నతరః సమృద్ధిమా నితి తే ।

పూర్వానురాగ మాన ప్రవాస కరుణానుసంభవాః క్రమతః ॥

-(ర.సు.II-219-20)

అర్థం : యత్ర, యూనో, అనుకూల్యాత్, స్పర్శన-అలింగనాదీనామ్, నివేషణం, యత్, ఘటతే, సః, సంభోగః(చ) , చతుర్విధః = ఎచ్చట, యువతీయువకుల, పరస్పర-అనుకూల్యం వల్ల, స్పర్శ (= చుంబనం, అధర పానం)- అలింగనం మున్నగువాని అనుభవం, ఏదికలుగుతుందో, అది, సంభోగ శృంగారం అవుతుంది. ఈ సంభోగ శృంగారం నాలుగు విధాలు.

తే, సంక్షిప్తః, సంకీర్ణః, సంపన్నతరః, సమృద్ధిమాన్, ఇతి = అని (= ఆ నాలుగు భేదాలు) - సంక్షిప్తం, సంకీర్ణం, సంపన్నతరం, సమృద్ధిమంతం, అని.

క్రమతః, పూర్వానురాగ, మాన, ప్రవాస, కరుణ-అనుసంభవాః, = ఈ నాలుగు క్రమంగా, పూర్వానురాగం, మానం, ప్రవాసం, కరుణం, అనే నాలుగు (వివ్రలంభ) భేదాలను అనుసరించి ఉంటాయి.

తాత్పర్యం : యువతీ-యువకులు తమ మధ్యగల పరస్పరానుకూల్యం వల్ల స్పర్శ, అలింగనం మున్నగునవి అనుభవించటం సంభోగ లేదా సంయోగ శృంగారం అవుతుంది. ఇది నాలుగు విధాలు.

ఆ నాలుగు భేదాలు : (1) సంక్షిప్తం, (2) సంకీర్ణం, (3) సంపన్న (తర)ం, (4) సమృద్ధిమంతం. ఇవి క్రమంగా పూర్వానురాగం, మానం, ప్రవాసం, కరుణం అనే భేదాలను అనుసరించి ఉండే ఉపచార భేదాలు.

టీక : (i) ఇంతకు పూర్వం కలయిక లేని లేదా కలిసికొని ఎడబాసిన యువతీ-యువకులు (= నాయికా నాయకులు) పరస్పరం కలిసికొన్నప్పుడు కోరిన ఆలింగనాదులు సిద్ధింపగా కలిగిన హర్షాదులచేత సంసృజ్యమానమై, చంద్రోదయాదులచేత వృద్ధిపొందింపబడి, స్మితాదుల చేత వ్యక్తమై, పరిపుష్టిపొంది 'సంభోగశృంగారం' అనబడుతుంది.

(ii) భరతముని సంభోగశృంగారమునగా భానుదత్తాదులు సంయోగ శృంగారమున్నారు. "యువతీయువకుల పరస్పర పరిపూర్ణ ప్రమోదం లేదా సమృక్తం పూర్ణరతిభావం సంయోగ శృంగారం. యువతీయువకులలో ఒకరికే ప్రమోదం కలగటం, లేదా రతిలో ఆధిక్యం లేదా న్యూనత్వం ఉండటం లేదా వ్యతిరేకత ఉండటం వల్ల పరిపూర్ణి ఉండదు కాన, అది అభాసమే అవుతుంది" అని రసతరంగిణిలో భానుదత్తుడు.

భరతముని సంభోగశృంగారమునకు విభావాలు, అనుభావాలు, వ్యభిచారిభావాలు వివరించివాడేకాని, అందుభేదములున్నవని చెప్పలేదు. కాని, సింగభూపాల-శారదాతనయ -విశ్వనాథాదులు నాలుగు భేదాలు వివరించినారు.

(iii) పూర్వానురాగం తరువాత కలిగే సంయోగ శృంగారంలో కామోపచారం సంక్షిప్తంగా ఉంటుంది, మానవిప్రలంభం తరువాత సంకీర్ణంగానూ, ప్రవాసవిప్రలంభం తరువాత సంపన్నంగానూ, కరుణ విప్రలంభం తరువాత సమృద్ధిమంతంగానూ ఉంటుంది.

(అ) సంక్షిప్తం :

యువానో యత్ర సంక్షిప్తాన్ సాధ్వసప్రీతితాదిభిః ।

ఉపచారాన్ విషేవంతే స సంక్షిప్త ఇతిరితః ॥ 221

అర్థం : యత్ర, యువానః, సాధ్వస-ప్రీతి-అదిభిః, సంక్షిప్తాన్, ఉపచారాన్, విషేవంతే, సః, సంక్షిప్తః, ఇతి, ఈరితః = ఎక్కడ, యువతీయువకులు, సాధ్వసం, సిగ్గు మున్నగు వానివల్ల సంక్షిప్తములగు (= తక్కువ) ఉపచారాలను పొందుతారో అది 'సంక్షిప్తం' అని చెప్పబడింది.

తాత్పర్యం : యువతీ యువకులు, భయం, సిగ్గు మున్నగు వానిచేత తక్కువ (= తృప్తికరంకాని) ఉపచారములను పొందితే, అది 'సంక్షిప్తం' అనబడుతుంది.

(ఆ) సంక్షిప్తం :

సంక్షిప్తం భవే ద్యత్ర వ్యతీకస్మరణాదిభిః ।

సంక్షిప్తమాణః సంభోగః కించిత్ పుష్పేషువేశలః ॥ 222

అర్థం : యత్ర, వ్యతీకస్మరణ అదిభిః, సంభోగః, సంక్షిప్తమాణః(తు), భవేత్, (సః), సంక్షిప్తః (తు) కించిత్, పుష్పేషువేశలః, = ఎచ్చట, వ్యతీక (= అవరాధ) స్మరణాదుల చేత, సంభోగం, సంక్షిప్తమాణం అవుతుందో (అది) సంక్షిప్తం, (అది) మన్మథచేష్టలందు సుకుమారంగా ఉంటుంది.

తాత్పర్యం : పూర్వావరాధ స్మరణం చేత మనస్సు వ్యాకులమవుతుంది. అయినా మన్మథచేష్టలు సుకుమారంగా ఉంటే, అది సంక్షిప్తం అవుతుంది.

(ఇ) సంవన్నం :

భయవ్యతీకస్మరణాద్యభావాత్ప్రాప్తవైభవః ।

ప్రోషితాగతయో రూపానో ర్భోగః సంవన్న ఈరితః ॥ 223

అర్థం : భయ-వ్యతీక స్మరణ -అది-అభావాత్, ప్రాప్తవైభవః, ప్రోషిత-అగతయోః, రూపానోః, భోగః, సంవన్నః, ఈరితః = భయం, వ్యతీకం మున్నగునవి లేనిదై ప్రాప్తించిన వైభవంతో, ప్రవాసానంతరం మరల కలిసికొన్న యువతీ యువకుల, సంభోగం, 'సంవన్నం' అనబడుతుంది.

తాత్పర్యం : సంక్షిప్తమందలి సాధ్యసాదులు కానీ, సంక్షిప్తమందలి వ్యతీక స్మరణాదులు కానిలేనిదై, వైభవోపేతమైనదై, ప్రవాసానంతరం మరల కలిసికొన్న యువతీయువకుల సంభోగం 'సంవన్నం' అవుతుంది.

(ఈ) సమృద్ధిమంతం :

పునరుజ్జీవతాం భోగసమృద్ధిః కియతీ భవేత్ ।

శివాభ్యామేవ విజ్ఞేయ ఇత్యయం హి సమృద్ధిమాన్ ॥ 224

అర్థం : పునః-ఉజ్జీవతాం, భోగసమృద్ధిః, కియతీభవేత్, శివాభ్యాం-ఏవ, విజ్ఞేయః, ఇతి, అయం(హి), సమృద్ధిమాన్ = తిరిగి బ్రతికి (కలిసికొన్న వారి)

భోగసమృద్ధి, ఇంతమాత్రం అని, ఆ ఆదిదంపతులకే తెలుసును, ఇటువంటిది, సమృద్ధిమంతం.

తాత్పర్యం : చనిపోయి తిరిగి బ్రతికినవారియొక్క భోగసమృద్ధి 'ఇంత మాత్రం' అని ఆదిదంపతులైన పార్వతీపరమేశ్వరులకే తెలియాలి. ఇట్టిది సమృద్ధిమంతం. (ఆ భోగ సమృద్ధి ఇంతటిది అని వారికే తెలుసును అంటే అది గణింపశక్యం కాదన్నమాట!).

టీక : (i) సంక్షిప్తం : ప్రథమ సమాగమంలో పరస్పరోపచారాలు సాధ్య సాదులతో కూడి ఉంటాయి కాబట్టి సంభోగ ప్రక్రియా విశేషాలన్నీ మితంగానే ఉంటాయి.

సంక్షీర్ణం : ప్రియునితోడి సమాగమం ఇష్టమైనా, పూర్వాపరాధ స్మరణం చేత కోపం కూడా ఉంటుంది. కావున ఇచ్చట సంభోగం సంక్షీర్ణం.

సంపన్నం : ప్రవాసానంతరం తిరిగి కలిసికొన్నప్పుటి సమృక్సంభోగం సంపన్నం అవుతుంది (= ఉపచారాలు అధికంగా ఉంటాయి).

సమృద్ధిమంతం : మృతులై, జీవించిన వారి సంభోగం అవధులు లేకుండా ఉంటుంది కావున సమృద్ధిమంతం అవుతుంది.

(ii) శృంగారోచిత దేశాలు :

శృంగారరస ప్రపంచన సందర్భంలో శారదాతనయుడు క్రింది విశేషాలను వివరించినాడు (భా.ప్ర. IV58-89).

శృంగారోచితములయిన దేశాలు :

సముద్రతీరం, ఉద్యానం, వదీభాగం, శైలపరిసరం, పురప్రదేశం, రాష్ట్ర భవనం, అంబురాశి, కాంతారం, అశ్రమం, హర్మ్యం మొ.

శృంగారోచితకాలాలు :

వసంతాది ఋతువులు, వగటి సమయం, రాత్రిసమయం, చంద్రోదయం, చంద్రాస్తమయం, సూర్యోదయం, సూర్యాస్తమయం.

శృంగారోచితవేషం :

నాయికా-నాయకుల జాతి-కులాశ్రయమైన అలంకారయోగం 'వేషం' అవుతుంది.

శృంగారోచిత బాహ్యచేష్టలు :

ఉద్యానయాత్ర, మదిరాపానం, జలకేళి, వసంతోత్సవం, విప్రలంభం, వివాహం.

దివావిహారప్రదేశాలు :

నదీపరిసరాలు, పులినప్రదేశాలు, సాగరతీరం, కాంతారం, ఆరామం, శైలం, చిత్రములైన లతాగృహాలు, కిసలయాంచితములైన శయ్యలు.

ఉద్యానయాత్ర, సలిలక్రీడ, పుష్పావచయం, ద్యూతం మున్నగునవి - ఇవి దివాచేష్టలు.

నిశావిహార ప్రదేశాలు :

హర్మ్య-ప్రాసాదభూములు, మంటపం, గర్భగృహం, వాసగృహం (= వడక టిల్లు), సంగీతశాల, వేశ్యాంతఃపురం.

మదిరాదులు-ఇవి నిశాచేష్టలు.

(iii) శృంగారోచితదేశ విశేష హేతువులగు కాల-గుణ-ద్రవ్య-క్రియల స్వరూపం.

కాలగుణాలు : చంద్రిక, కోకిలాలాపాలు, హంసధ్వని, సారసధ్వని, భ్రమించే తుమ్మెదల గీతాలు, సర్వసుఖావహములయిన గంధాలు, మయూరాలకేకారవాలు.

ద్రవ్యములు : పరిమలయుక్తములయిన చందనాలు, మృదులము లయిన శిలాతలాలు, చంపక- అశోక-పున్నాగ-చూతవృక్షాలు, కురవకాదులు, ప్రవాళాలతో పుష్పాలతో కూడుకొన్న మల్లికాదిలతలు, రమ్యములైన భవనాలు, మృదువుగానుండే శయనాలు, హేమమయ-రత్నమయభూషణాలు, సురభిశపుష్పాలు, మృదుదుకూలములు, మధురసలిలాలు మున్నగునవి.

క్రియలు (=చేష్టలు) : ఉద్యానయాత్ర, దేవేంద్రపూజ, మదిరాపానం, కేళివిశేషాలు, రతోత్సవ-ఉపహారాలు, అలంకారవ్యాపారాలు మున్నగునవి.

(iv) ఋతువులు : రాగదీపన విశేషాలు :

వసంతుర్తువులో : గంధాదులు, సురభివాతములు, కుసుమాంచితము లయిన తరువులు, తుమ్మెదలు, కోకిలలు, మంచి భవనాలు, మృదులశయ్యలు, సురాసవం మున్నగునవి.

గ్రీష్మర్తువులో : ఉద్యానవిహారం, జలక్రీడ, కిసలయాలతో నిండిన తరువుల ఛాయాప్రదేశాలు, వీల-లవంగ-కర్పూరాలు, హిమజలాలు, చందనాదులు,

చిత్రములయిన లతాగృహాలు, ప్రాచీనములయిన సురాసవాలు, ధారాగృహం, హిమ గృహం, తామరతూడులు కూర్చిన కుట్టిమం, మణికుట్టిమం, వికసించిన కేసరాలు కల కల్వార-పాటల-ఇందీవరాదులు, ముక్తాసూత్రాలుకలభూషలు, గైరిక రూషితములయిన వస్త్రాలు, మున్నగునవి.

ప్రావృట్ (= వర్షా) ఋతువులో : కదంబ-కేతకి-లోధ్ర-కదలి-కుటజాది వృక్షాలు, నెమళ్ళు, శాద్వలాలు, ఇంద్రగోపాలు, గిరినిర్జరాలు, పూర్ణములయిన తటాకాలు, ప్రవహించేనదులు, వారిదములు, వారిధారలు, మెరుపులు, మేఘగర్జితాలు, మదించిన మతంగజాల క్రీడలు, గోవృషభాల ఆంకెలు, చంగుచంగున ఎగిరే హరిణాలు, శ్యామలములయిన ఐనాలు, బూరుగుదూది వరుపుప్రక్క, కాలాగరుసముత్పన్నములయిన ధూపాలు, కప్పికొనుటకు తగిన మంజిష్ఠారాగ రూషితమైన దుప్పటి, వద్మరాగమయమైన భూష, ఒకచో విరలాభరణం, మున్నగునవి.

శరదృతువులో : చంద్రిక, మృదులములయిన వాయువులు, హంసలతోడి వద్మాకరాలు, వ్రసన్నమగు జలం, పులినం, నలినీదలశయ్య, వేల, సరిత్తటం, ఆరామాలు, బురదలేని భూములు, కస్తూరి పరిమల ప్రసారం, హంససారసాల ధ్వనులు, బాగా పండి తెల్లని మంచి ముత్తైములను చిమ్మే చెఱుకులు, పండిన పైరుపంటలు, బురదలేని దారులు, లలితం నాతిశీతలం-నాత్యుష్ణం అయిన శయ్య, క్రీడాస్థలి, మరకత-వైడూర్యస్థగిత భూషలు, విమలములయిన వస్త్రాలు, గంధలు, కస్తూరి వ్రభృతులు.

హేమంత-శిశిర ఋతువులలో గంధపుష్పాలు, వస్త్రాలు, భూషణాలు, శయనాలు, ఇవి నియతంగా లేదా సంకీర్ణాలుగా అనుభూయమానములు అవుతాయి.

(v) కామం : శృంగారం.

తవస్సుచేత ధర్మాన్ని, ధర్మంచేత సుఖాన్ని సాధించాలి. ఈ లోకం ఎల్లప్పుడూ సుఖాన్నే కోరుకొంటుంది. అట్టి సుఖానికి మూలం ప్రమదలే. అందుచేతనే వారితో సంయోగం కాంక్షింపబడుతుంది అని భరతముని.

ప్రాయికంగా సర్వభావాలు కామం నుంచే నిష్పన్నములవుతాయి. ఆ కామం ఇచ్ఛాగుణ సంవన్నమై (=కార్యవ్యాపారాదులకు ఉన్ముఖమైన కోరికతో కూడినదై) బహువిధాలుగా ఉంటుంది- ధర్మకామం, అర్థకామం, కామకామం, మోక్షకామం.

స్త్రీ పురుషుల సంయోగం 'కామకామం' లేదా నిరుపపదంగా 'కామం' అవుతుంది. ఈ కామం లోకమందలి సర్వసుఖ దుఃఖాలను కప్పివుచ్చి తానే అధికంగా గోచరిస్తుంది. ఇది వ్యసనమందు కూడా సుఖకరంగానే ఉంటుంది. రతి సంభోగ కారకమై, ఉత్తమ ప్రకృతిగతమైనప్పుడు 'శృంగారం' అనబడుతుంది. ఇది శుభం, ఉపచారకృతం అయి ఉంటుంది (ఉపచారం అంటే అన్యోన్య హృదయగ్రహణోచితమైన వ్యాపారం, ఉపచారకృతం అంటే ఆ వ్యాపారంతో పూర్ణమై ఉండేది) (నా.శా.).

రమ్యములైన దేశ-కాల-కలా-వేషాదులు హేతువులుగా అన్యోన్యానురక్తు లయిన యువతీ-యువకులు సన్నిహితులవుతారు. స్త్రీ పురుషులకు వరస్పరం సుఖసంవేదనాత్మకమయిన ఒక అనుభూతి మానసికంగా ఉంటుంది. ఆ అనుభూతియే 'రతి' అనబడుతుంది. ఆ సుఖసంవేదనం వారికి మాత్రమే గోచరిస్తుంది. రాగసహితులయిన యువతీ-యువకులందరే ఈ రతి ప్రధానంగా ఉంటుంది, అది ప్రేయసీ-ప్రియులందు 'సంభోగ' రూపంగా ఉంటుంది.

'భోగం' అనేది సుఖసాధనం, ఇది శృంగారవిశేషంగా సుప్రసిద్ధం. భోగం, ఉపభోగం, సంభోగం - ఇవి వర్ణాయవదాలు.

ఈ సంభోగం మూడు విధాలని శారదాతనయుడు :

ప్రథమంగా స్త్రీరాగం కలది అయితే, పురుషుడు అనురాగం కలవాడు కాదగును. ఇది స్వభావసుభగమైన, ఉత్తమసంభోగం.

ప్రేయసీ-ప్రియులకు అన్యోన్యరక్తిమ ఏకకాలీనమయితే సంభోగలీలావర్యవ సానమయితే, అది మధ్యమసంభోగం.

స్త్రీ పురుషులలో ఏకత్రానురాగం (=ఒకరికే అనురాగం) ఉన్నప్పుడు, అది అథమసంభోగం (=స్త్రీకి రాగం ఉన్నది, పురుషునకు లేదు, లేదా పురుషునకు రాగం ఉన్నది, స్త్రీకి లేదు - ఈ ఏకత్వైర్వానురాగాన్ని రసాభాసం అని కూడా అంటారు).

ఉపచారం :

“ఈ లోకం ఎల్లప్పుడూ అధికంగా సుఖాన్నే కోరుకొంటుంది, ఈ సుఖానికి మూలం స్త్రీలు. ఈ స్త్రీలు అనేక శీలాలు లేదా స్వభావాలు కలిగి ఉంటారు” అంటూ భరతముని 23 శీలభేదాలను వివరించినాడు 'సామాన్యాభినయం' అనే 22 వ అధ్యాయంలో . . . . ఆయా స్వభావాలను గుర్తించి తదనుగుణంగా

అయా స్త్రీలవల్ల కామోపచారం నిర్వర్తించాలి. శీలానుసారంగా స్త్రీలవల్ల కావింపబడిన ఉపచారం, అదిస్వల్పమైనప్పటికీ, వారికి హర్షదాయకమవుతుంది. వారి వారి శీలాలను గుర్తించక కావించే ఉపచారం, అది ఎంత గొప్పదైనప్పటికీ వారికి తృప్తికరంకానేరదు. కోరినదానిని పొందటం వల్లనే రతి జనిస్తుంది.

(vi) కామోత్పత్తి :

ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ-ప్రకృతులైన స్త్రీలలో కాని, పురుషులలో కాని కామోత్పత్తి నానాభావ సముద్భవం అవుతుంది. వినటం లేదా చూడటం, చిత్రాదుల దర్శనం, అంగలీలలు, మధురాలాపాలు - వీనివల్ల 'కామం' జనిస్తుంది. కామోత్పత్తి అయిన కన్యా-కులజా-వేశ్యల ఇంగితాలు క్రింది విధంగా ఉంటాయి (నా.శా. XXII-158-68) :

కన్య : రూపం, గుణం, కలాది విజ్ఞానం, యౌవనం కల పురుషుని చూచి, యువతి మదనాతుర అవుతుంది. అట్లా కామపరవశులైన యువతీ యువకుల శరీర వికారాలు ఇట్లా ఉంటాయి : చలిస్తున్న పక్ష్యాలు, మూయబడిన నేత్రాలు, జారిన పై రెప్పలు కలిగి లలితంగా ఉండే దృష్టి 'కామ్యదృష్టి' (= కామం వ్యక్తం చేసేది) అవుతుంది. (వలితములైన అంతములు, లాలిత్యసంమితం వ్యంజితం అయిన చూపుగలది 'లలితదృష్టి', ఇది స్త్రీల అర్థావలోకనములందు ప్రయుక్తమవుతుంది - ఇది సంచారిభావ దృష్టులలోని లలితదృష్టి). కామోత్పత్తి సమయంలో చెక్కిళ్ళు కొంచెం ఎర్రబడతాయి, చిరుచేమటలు కలుగుతాయి, రోమాంచం ఉంటుంది— పోతుంది, ముఖరాగం ప్రసన్నంగా ఉంటుంది.

కులాంగన : నవ్వుతున్నట్లున్న కనులతో దీర్ఘంగా నిరీక్షించటం, నిగూఢంగా నవ్వుటం, అధోముఖియై మాటాడటం, నవ్వుతూ సమాధానం చెప్పటం, స్వేదాన్ని ఆకారాన్ని కన్నట్టనీయకుండటం, అధరంచలించటం, కంగారుపడటం, మున్నగు వానిని వట్టి కులాంగన మదనాతుర అని గ్రహించాలి.

వేశ్య : కామ్యములగు అంగవికారాలు, క్రీగంటి చూపులు, ఆభరణాలను తడుముకొనుచుండటం, చెవిగోకికొనటం, కాలిబొటనవ్రేలితో నేలరాయటం, స్తనములు నాభీప్రదేశం కన్నడేటట్లు చేయటం, గోళ్ళు తీయటం, జాత్తు సర్దుకొనటం మున్నగు వానిని వట్టి వేశ్య మదనాతుర అని గుర్తించాలి.

కులాంగనా-వరాంగనా-వేశ్యాంగనారాగచేష్టలను శారదాతనయుడు క్రింది విధంగా వివరించినాడు (భా.ప్ర. V-115-128) :

కులాంగన : ప్రియుడు దూరంగా ఉండగానే రోమాంచం కలుగుతుంది. నేత్రాలు స్పీగ్తం, మన్యణం అవుతాయి. అధరం స్తుటంగా స్పందిస్తుంది. వచనం స్మితోత్తరంగా ఉంటుంది. కపోలాలు స్వేదయుతములవుతాయి. ఊరుపులు, సంపీడనం (= తొడవై తొడవేసి ఒత్తటం) పొందుతాయి. బాహువులు స్వస్తికం (= కుచములను ఒత్తటం) అవుతాయి. మరల మరల సఖిని ఆలింగనం చేసుకొంటుంది. కోకముడి విడదీసి, జార్చి, ముడివేస్తుంది. కంపం పొందుతుంది. అతని వధంలో నిలబడుతుంది. మాటలో మాట కలుపుతుంది. అతడు మాటలాడనప్పుడు తాను మాటలాడదు. అతడు తన్ను చూచునప్పుడు తాను ఊరకనే ఉంటుంది, అటు చూడమిని నటిస్తుంది - ఇటువంటి చేష్టలు కల కులీన రాగయుక్త.

వేశ్య : కర్ణకంఠూయనం చేస్తుంది. నాభి ప్రదేశం కొంత ప్రకాశితం చేస్తుంది. ఊరుపులను కొంతగా చాపుతుంది. కుచాలను తన యంతట తానే నులుముకొంటుంది. మరల మరల చీర ముడిని నడలించి జార్చుతుంది. అన్యవదేశంగా పలుకుతుంది. ఇతరులతో సస్మితంగా పలుకుతుంది. సిగ్గుపడుతూ చూస్తుంది.. అంగుష్ఠాగ్రంతో నేలమీద లిఖిస్తుంది. గోళ్లు గిల్లుకొంటుంది. అటలాడుతుంది. వ్యర్థంగా సఖులను బెదరిస్తుంది. ఒక అడుగు వేసి, అడుగులో నిలబడుతుంది. వ్యాజంతో ఆగిచూస్తుంది. దేవతావ్యాజమున అంజలిపడుతుంది. ఇట్టి చేష్టలు కల వేశ్య రాగయుక్త.

అన్య (= పరాంగన) : నాయకుడు కన్నట్టగానే దృష్టులలో వికాసం తెచ్చుకొంటుంది. హర్షం, సంభ్రమం కలుగుతుంది. ఇతరులతో సంభాషించేటప్పుడు మధురంగా మాటాడుతుంది, ముఖం ప్రసన్నంగా ఉంటుంది. అతడు కన్పించకపోతే కలవరపడుతుంది, మూర్ఛపొందుతుంది. అతని సత్కారములందు కౌతుకం చూపుతుంది. తన భర్త వన్నిధిలో, తనభర్తతోడి సురత సమయంలో ఆతనివే స్మరించుకొంటుంది. ఆతనికి భోగ్య వస్తువులను పంపుతుంది. కాని ఎల్లప్పుడు అతని వాక్యమును ప్రీతి పూర్వకంగా పరిగ్రహిస్తుంది. “అమ్మగదే! తల్లిగదే!” అని పిల్లలమ లాలనం చేసేటప్పుడు, “నాథ! మన్నాథ! నా ప్రీయుడ! మా ఆయన!” అంటూ ఉవలాలనం చేస్తుంది.

అయితే మారుతి మతంలో వైని చెప్పిన మూడు విధాలగు భావాలు, రాగచిహ్నాలు సర్వస్త్రి సాధారణ రూపములే; వారి వారి స్వభావవిశేషం వల్ల ఇవి అన్నీ అవిశేషంగా అందరికీ ఉండవచ్చు. కావున ఆయా వనితల భావవిశేషాలను వర్ణించి అనురక్తలైన వారిని అనుదంబనమొనర్చటం యుక్తం.

(vii) కామోపభోగం :

బాహ్య అభ్యంతరభేదాలచేత రెండు విధాలయిన కామోపభోగాన్ని భరతముని ఇట్లా వివరించినాడు (నా.శా XXII-141-56) :

నాట్యధర్మమందు (నాట్యసంబంధి ఇతివృత్తంలో) స్త్రీ-పురుష సంశ్రయమైన కామోపభోగం బాహ్య-అభ్యంతర భేదాల చేత రెండు విధాలు. వీనిలో 'అభ్యంతరం' నాటకమందు (నాటిక యందు కూడా అని అభినవగుప్తుడు), రాజాలచేత అనుసరింపబడుతుంది. ఇంక, బాహ్యం ప్రకరణమందు వేశ్యాగతంగా ఉంటుంది.

ఉపచారవిధి కామతంత్ర (కామసూత్ర - కాశీముద్రణపాఠం) సముత్తితమైనది. నానాశీలములు గల స్త్రీ ప్రకృతి బాహ్య-అభ్యంతర-బాహ్యభ్యంతర భేదాలచేత మూడు విధాలుగా ఉంటుంది. కులీన 'అభ్యంతర' అనబడుతుంది. వేశ్యాంగన బాహ్య. ఇంక కృతశౌచ అయిన (= శుద్ధశీలంకల అంటే ఒకనికే కట్టుబడి ఉన్న వేశ్య బాహ్యభ్యంతర (ఉదా: మృచ్ఛకటిక మందలి వసంతసేన). అంతఃపురోపచారమందు నాయిక కులజ కాని, కన్యకాని (గణికాకుమారి కూడా కావచ్చు) కావాలి. రాజకృతమైన కామోపచారమందు బాహ్యస్త్రీభోగం వాంఛనీయం కాదు. అయినా, రాజునకు దివ్యవేశ్యాంగనతో సంగమం కలుగవచ్చు (ఉదా: ఊర్వశీ-పురూరపుల కథ). ఒకనియందే అనురాగం కలదై వానికే కట్టుబడియున్న వేశ్యావిషయం బాహ్యోపచారం. ఆ ఒకడు ప్రకరణాదులందువలె విప్ర-వణిక్-అమాత్యాదులలో ఒకడు కావచ్చు; లేదా విక్రమోర్వశీయమునందువలె దివ్యవేశ్యాకాముకుడైన రాజు కావచ్చు; లేదా నాటకమందలి వతాకా నాయకుడు కావచ్చు.

ఇట్లా అభ్యంతర వాయుకాగతమైన కామోపభోగం రాజాలకు, బాహ్యజన కామోపభోగం బాహ్యజనులకు విధింపబడింది. కులజ విషయంలో అనుసరించే కామోపచారమునే కన్యకావిషయంలో కూడా అనుసరించాలి. కామోపభోగ మందు వేశ్యకూడా కులజవలెనే ప్రవర్తిస్తుంది.

(viii) అభ్యంతరకామోపచారం :

నాట్యశాస్త్రంలో అభ్యంతర కామోపచారం ఇట్లా వివరింపబడింది (నా.శా. XXII-202-210; 324-332):

ఇంక రాజునకు సంబంధించినది, కామతంత్రానుసారి అయిన అభ్యంతర కామోపచారాన్ని వివరిస్తాను. వానావిధములగు శీలములచే జపించిన సుఖ-దుఃఖ

కృతములగు భావాలలో రాజు ఏ భావాలను అవలంబిస్తాడో వానినే తక్కిన లోకమంతా అవలంబిస్తుంది. రాజులకు అజ్ఞామాత్రం చేతనే స్త్రీ ప్రాప్తికి ఉపాయాలు సిద్ధిస్తాయి. కాన వారికి స్త్రీలు దుర్లభలు కారు; అయినా దాక్షిణ్య సముద్యవమైన కామమే రతికరం కాగలదు.

ప్రచ్ఛన్నకామం : వట్టపురాణీయందలి బహుమానం చేత, ఇతర భార్యల వలని భయం చేత వారి పరిజనము నెడగల కామాన్ని రాజు ప్రచ్ఛన్నంగా చూపాలి. అనేక విధాలుగా కామతంత్రమును నెరవేరిన అవకాశాలు నరేంద్రులకు ఉన్నను, ప్రచ్ఛన్న కామితం మాత్రమే వారికి రతికరం కాగలదు. నాయిక దుర్లభకావటం, ఆమెను పొందకుండా నివారింపబడుతూఉండటం, నివారింపబడినకొలది వట్టుదల ఎక్కువ కావటం ఏ స్త్రీ విషయంలో సంభవిస్తుందో ఆ స్త్రీ విషయకమగు కామమే అతీశయమగు ప్రీతిని కలిగిస్తుంది.

స్పష్టకామం : రాజునకు అంతఃపురజనంతో దివాసంభోగం (వరస్ప రావ లోకన-వ్రణయకలహ- సంగీతకాదులు) తప్పకాదు; కాని 'వాసోపచారం' అనేది రాత్రులందే జరగాలి.

వాసకోచితకాలాలు : పరిపాటి (బహుభార్య లున్నప్పుడు వారి వారి వంతుల చొప్పున వెళ్ళటం), ఋతుకాలం (సంతానం కొరకు), నవత్వం, వ్రసవానంతర కాలం, దుఃఖసమయం, వ్రమోదసమయం అనే ఈ ఆరున్నూ 'వాసకములు' (వాసోచితములైన సమయాలు) అని తెలియవలెను. ఉచితమైన వాసకమందు, ఋతుకాలమందు ధర్మవృత్తియగు రాజు తనకిష్టమగు కాంతనైనను, ద్వేష్య అగు కాంతనైనను తప్పక కామోపచారాలచేత ఉపచరించాలి.

ఇంక దివ్యాంగలనతో రాజులకు సమాగమం కలుగునప్పుడు అనుసరింపదగిన కామోపచారం ఇప్పుడు వివరిస్తాను. దివ్యులగు స్త్రీ-పురుషుల శృంగారమందు వేషం నిత్యోజ్జ్వలంగాను, మనస్సు నిత్యప్రముదితంగాను, కాలం నిత్యసుఖంగాను లలితాశ్రయంగాను ఉంటుంది. ఈర్ష్య కాని, క్రోధం కాని, అసూయకాని, అనునయం కాని ఉండదు. కాని, దివ్యాంగనలు మనుష్యులతో (రాజులతో) కలియునప్పుడు మాత్రం మనుష్యులనుభవించే భావాలు, వ్రయోగించే అంగచేష్టితాలు మున్నగు వానివెల్ల వారికిని ఆపాదించాలి. శాపం చేకాని, సంతానకాంక్షచేకాని దివ్యాంగనలకు శృంగారరసనమాశ్రయమగు మానుషసమాగమం కల్పించాలి.

పుష్పవాసనలచేత, ఆభరణధ్వనులచేత అగువడకయే నాయకుని మనస్సును ఆకర్షించి, ఒక క్షణం సందర్శనమొసంగి మరల అంతర్హితం కావాలి. వస్త్ర-

అభరణ-మాల్యాదులను, వ్రేమలేఖలను పంపటం మొదలగు ఉపచారాలచేత నాయకుని కామం వృద్ధిపొందించాలి. ఆ విధంగా ప్రియురాలిచే రెచ్చగొచ్చబడిన కామం ప్రీతిజనకమైనట్లు స్వభావోపగతమైన కామం ప్రీతిజనకం కానేరదు.

ఇది రాజు లాచరింపదగిన ఆభ్యంతరకామోపచారం.

(ix) బాహ్యకామోపచారం :

అనురక్త :

‘బాహ్యోపచారం’ అనే 23 వ అధ్యాయంలో భరతముని అనురక్త-విరక్తల స్వభావాలను, తత్సంబంధి అంశాలను వివరించినాడు (నా.శా. XXIII17-23) :

నాయకుని గుణాలను సఖులకు వర్ణించిచెప్పటం, వానికి స్వీయధనం పంపటం, వాని మిత్రులను పూజించటం, వాని శత్రుజనాన్ని తాను కూడా సదాద్వేషించటం, సఖులు వానియొద్దకు రాకపోకలొనర్చితే చాలా సంతోషించటం (వాని సమాగమం కోరటం, అతడు కన్నట్టితే అధికంగా సంతోషించటం-కాశీముద్రణ పాఠం), వాని కథలను విని తుష్టినొందటం, వాని కొరకు సన్నేహంగా నిరీక్షించటం, అతడు చుంబించినచో తాను ప్రతిచుంబనం చేయటం, అతడు మేల్కొనటానికి ముందే తాను మేల్కొనటం, వానితో పాటు క్లేశాలను సహించటం, వానితోపాటు ఉత్సవములందు మోదాన్ని, వ్యసనమందు దుఃఖాన్ని పొందటం (సుఖ-దుఃఖములందు సమత్వం కలిగి ఉండటం, కోధం పొందకుండటం - కాశీముద్రణపాఠం) - ఇట్టి గుణాలు కలిగిన స్త్రీ అనురక్త అవుతుంది.

సమాగమం కలిగిన పిమ్మట ఆకారాన్ని పట్టి, కామచిహ్నాలను పట్టి, అమె తనయందు అనురక్తయో కాదో గుర్తించాలి. స్వభావాతిశయం చేతనే మదనాశ్రితయై (= సురతమందు నఖక్షతాదులను అతిశయంగా సహించటం), నిభృతలీలలను కావించే స్త్రీ ‘మదనాతుర’ అవుతుంది.

రక్తపనిత నిత్యం ప్రియునితో ఏకాంతాన్నే కాంక్షిస్తుందనీ, అతని ఆశ్లేషంలో ఒదిగిపోతుందనీ, స్నానాది కర్మలకై తానే ప్రేరేపించి స్వేచ్ఛగా ప్రవర్తిస్తుందనీ శారదాతనయుడు అధికంగా చెప్పినాడు (భా.ప్ర. v-129-37).

(x) రాగచేష్టలు :

రాగచేష్టలు వ్యంజకములేకాక వ్యంగ్యములు కూడా అవుతూ ఉంటాయని చెప్పి, శారదాతనయుడు పదునెనిమిది రాగచేష్టలను వివరించినాడు :

చేష్ట

1. కర్ణకంఠూయనం (చెవి గోకి కొనటం లేదా చెవిలో వ్రేలు దూర్చి త్రిప్పటం)
2. కేశసంయమనం (జుట్టుముడి వేసి కొనటం).
3. నాభివ్రదర్శనం (నాభిని ఇష్టమై చూడగలరు, దానిని ఇతరులు చూడరాదు. అటువంటి దానిని నాయకునకు చూపటం).
4. స్తనమర్దనం
5. అధర స్పర్శనం -
6. హాసగర్భకటాక్షం (నవ్వుతో కూడిన కడకంటి చూపు) -
7. నూపురధ్వజనం -
8. విజృంభితం (సర్వదేహ విజృంభణం) -
9. అన్యావదేశం (ప్రియునకు అర్థమయ్యేటట్లు వేరే విషయం ప్రస్తావించటం)
10. అన్యులతో నష్మిత జల్పం (ఇతరులతో నవ్వుతూ మాటాడటం)
11. లజ్జావలోకనం (సిగ్గుతో చూడటం)
12. అనుత్తర ప్రదానం (సమాధానం చెప్పకపోవటం)
13. పథీ విర్భర్షనం (నన్నిధిలో ఉన్న పఖులను బెదిరించటం)
14. ఊరుపీడనం (తొడపై తొడవేసి సంపీడనం చేయటం)
15. పదాంతర స్థితి (పాదాన్ని అటూ ఇటూ వెట్టటం)

వ్యంగ్యం.

శుభవచనధారణం (నాయకుని శుభవచనమును చెవిలో ఉంచాను, వెలికి పోనీను, ఇచ్చటనే నిరోధిస్తాను).

శిరోలాలనం = ప్రియుని శిరమును లాలన మొనరిస్తాను).

స్వీయసౌభాగ్య వ్రదర్శనం (తన సౌభాగ్యం అనుభవించుమని చెప్పటం).

గాఢాలింగనం ఇమ్మని సూచించటం.

చుందించుమని సూచన.

సంభోగమందలి ఔత్సక్యం చూపటం.

పురుషోయిత ప్రక్రియను సూచించటం.

సర్వాంగ సమర్పణం (నా సర్వావయవములను నీకు సమర్పించితిని అనే సూచన).

భావవరీక్షణం (నాయకుని భావం పరీక్షించటం).

సంభాషణ సమాధరం (నీతో మాటాడాలని ఉన్నదనే సూచన).

స్వానుకూల్య ప్రకాశనం.

స్వాతంత్ర్య ప్రకాశనం (నీకువలె నాకూ స్వాతంత్ర్యం ఉన్నదనే సూచన).

శీఘ్ర సంగమవాంఛ.

అంగస్పంద (= శుభ) సూచన.

వ్యాజంతో మనోవినిమయం కోరటం.

6. తిర్యగీక్షణం (ఓరచూపు) సంకేతగమనం కోరటం.
 7. బాహుస్వస్తికం (స్వస్తికపాస్తం వట్టుటం) గాఢాలింగనం కోరటం.
 8. నీవీవహనం (పోకముడిజార్చి చీర సడలించుమని కోరటం. వట్టుకోవటం)

నాయికల అనురాగ-ఇంగితాలను విశ్వనాథుడు క్రింది విధంగా వివరించినాడు (సా.ద. 156 సూ.) :

అనురక్త అయిన నితంబిని ప్రియుడు తన చెంత చాలాసేపు ఉంటే సంతసిస్తుంది. అలంకరించుకొనే మిషతో, పైట సర్దుకొనే మిషతో స్థుటంగా తన బాహుమూలాలను, స్తనాలను, పొక్కిలి తమ్మిని చూపుతుంది. వాగాదులతో ప్రియుని పరిచారకులను ఆదరిస్తుంది. అతని మిత్రులను నమ్ముతుంది, వారిని గౌరవిస్తుంది. తన సఖుల నడుమ అతని గుణాలను పొగడుతుంది. అతనికి తన ధనం ఇస్తుంది. అతడు నిద్రిస్తే తాను నిద్రిస్తుంది. అతనికి దుఃఖం కలిగితే తానూ దుఃఖపడుతుంది; అతడు సుఖితుడైతే తానూ సుఖపడుతుంది. దూరం నుంచి అతడు చూస్తూ ఉండగా, అతని చూపుమార్గంలో ఉండి, తత్పరిజనంతో మాటలాడుతూ ఉంటుంది. తనకు సమ్ముఖంగా అతనియందు ఏమాత్రమైనా స్మర విక్రియకానవస్తే సంతోషంతో నవ్వుతుంది. చెవిగోకుకొంటుంది. కొప్పు విప్పి ముడుచుకొంటుంది. ఆపులిస్తుంది. ఒడలు విరుచుకొంటుంది. శిశువును కౌగిలించుకొని ముద్దాడుతుంది. చెలికత్తెకు లలాటం మీద తిలకం దిద్దుతుంది. కాలి బొటనవ్రేలికొనతో నేలగీరుతుంది. కడకంటి చూపు ప్రసరిస్తుంది. తన మోవి కరుచుకొంటుంది. అధోముఖియై ప్రియుడి వలుకుతుంది. అతడెక్కడినుంచి కనపడతాడో ఆ చోటు విడువదు. ఏదేని పనిపెట్టి, అతని ఇంటికి వస్తుంది. కాంతుడేదేనా బహుకరిస్తే దానిని ధరించి మాటిమాటికి చూసుకొంటుంది. అతనితో కూటమి కలిగినప్పుడు ఎల్లప్పుడు సంతసిస్తుంది. అతనిని ఎడబాసినప్పుడు మలిన, కృశాంగి అవుతుంది. అతని నడవడిని మిక్కిలిగా గణిస్తుంది. అతనికి ప్రియమైన దానిని తాను కూడా ప్రియమైన దానినిగా పరిగణిస్తుంది. కొంచెం వెలగల వస్తువులకొరకు అతనిని యాచిస్తుంది. నిద్రలో అతనికి పెడమొగం కాదు. అతనికి ఎదురుగా ఉన్నప్పుడు పొత్తికవికారాలు పొందుతుంది. అనురక్తితో సత్యం వలుకుతుంది. వీనిలో నవవధువు చేష్టలు అధికలజ్ఞాయుతాలుగా ఉంటాయి. మధ్యచేష్టలు మధ్యమంగానూ, ప్రగల్భామధ్యా-పరకీయుల చేష్టలు లజ్జారహితంగానూ ఉంటాయి. చూడటం, మృదువుగా భాషించటం, దూతి

కను పంపటం- వీటిద్వారా స్త్రీ తన భావాన్ని తెలియపరుస్తుందని పెద్దలు చెప్పినారు.

అనురక్త లక్షణాలు వివరించిన పిమ్మట భరతముని విరక్తవిషయాలు వివరించినాడు (నా.శా. XXIII-23) :

విరక్త :

విరక్తి కారణాలు : స్త్రీకాని, పురుషుడు కాని అదిలో అనురక్తి కలిగి ఉన్నప్పటికీ, పిమ్మట విరక్తి నొందుటకు కొన్ని కారణాలు - దారిద్ర్యం, వ్యాధి, దుఃఖం (= అవత్యమరణాదులు), పారుష్యం, దుశ్రవత్వం (= వారి చెడుగును గూర్చి వినటం), ప్రవాసగమనం, అతిలోభం, అతిక్రమం (= గౌరవాన్ని లెక్కచేయక పోవటం, అత్యభిగమనం (= శీలాన్ని కాపాడుకోలేకపోవటం), విప్రీయచేష్టలు.

విరక్తచేష్టలు : చుంబించినా తాను తిరిగి చుంబించకపోవటం (చుంబించినచో ముఖాన్ని కడుగుకొనటం -కాశీముద్రణపాఠం), అనిష్టకథలను చెప్పటం, ప్రియం చెప్పినా కోపించటం, వాని శత్రుజనమును ఆదరించటం, పరాజ్యుఖియై శయనించటం, వానికంటే ముందుగానే శయనించటం, మహోపకారం లేదా మహోపచారం చేత కూడా సంతృప్తి పొందకపోవటం, క్లేశాన్ని సంహించక పోవటం, అకారణంగా కోపించటం, వానిని కన్నెత్తి చూడకపోవటం, వానిని అభినందించకుండటం.

విరక్త హృదయగ్రహణోపాయాలు : అర్థప్రదర్శనం (= తనకు డబ్బు ఉన్నదని తెలియజెప్పటం), ఉపదానం (= డబ్బు ఇవ్వటం), అకారణోపన్యాసం (= తనను ఇంకో స్త్రీ ప్రేమిస్తున్నదని చెప్పించటం), వ్యాధితం (= విచిత్రములైన ఆధులు కలిగినట్లు చెప్పటం), వ్యాజత్యాగం (= విచిత్రాభిప్రాయప్రదర్శన వ్యాజంతో చెప్పకయే వెడలిపోవటం), తాను ఇంకో స్త్రీని ప్రేమిస్తున్నట్లు చెప్పించటం.

మదనాశ్రయవిషయాలలో భావగ్రహణ సమర్థములైన కార్యాలవల్ల స్త్రీలు సంతృప్తులై పురుషులకు వశలవుతారు. లుబ్ధురాలిని అర్థప్రదానం చేత, పండితురాలిని కళాజ్ఞానం చేత, చతురను లడహత్వం (= ప్రాగల్భ్యం, క్రీడనత్వం - కాశీముద్రణ పాఠం) చేత, కోపశీలను అనువృత్తిచేత, పురుషద్వేషిణిని ఇష్టకథాకథనం చేత, బాలను ఉపక్రీడనకాల (= ఆటవస్తువుల) చేత, భీరురాలిని అశ్వాసనముల

(= బుజ్జగింపుల) చేత, గర్వితను సేవనం (= పాదస్పర్శనాదుల) చేత, ఉదాత్తను విస్మయ హేతువులగు శిల్పదర్శనాలచేత రోబరుచుకోవాలి.

ఉపక్రమములు (నా.శా. XXIII-63-80) :

కాష్ఠంనుంచి అగ్నిపుట్టునట్లే ఉపచారబలంచేత, వివ్రలంభం వల్ల స్త్రీలలో కామం జనిస్తుంది. ముఖరాగ-నేత్ర-భావ-చేష్టితాలను పట్టి తనవల్ల ద్వేషియో లేదా ప్రేమకలదియో, లేదా మధ్యస్థయో తెలిసికోవాలి. దివ్యలు, రాజుయొక్క భోగకాంతలు కాక తక్కిన వేశ్యలెల్లరు - ప్రియులైనను, ప్రియులు కాకున్నను - అర్థహేతువు చేత పురుషులను అందరిని సేవిస్తారు. వేశ్యలు, అంతకుముందు ద్వేషించిన వానిని కూడా ధనమిచ్చిన తరువాత వానిపై ప్రేమ ఒలకపోస్తారు; అంతకుముందే ప్రియుడైతే ఇవ్వడాతనిని ప్రియతమునిగా ఎన్నుతారు. అంతేకాక, దుశ్శీలుని నుశీలుడనీ, నిర్గుణుని గుణాఢ్యుడనీ వర్ణిస్తారు. ధనమిచ్చిన పురుషుని చూడగానే ఉత్తుల తారకలు కలవారై నేత్రాలతోనే నవ్వుతున్నట్లు ఉంటారు. భావ-రూప-గుణాలచేత ప్రసన్న ముఖరాగయుక్తలుగా కన్పడతారు (అంటే వేశ్యాహృదయం గుర్తింపరానిదని భావం).

స్త్రీలు నానాశీలాలు, నిగూఢములైన అభిప్రాయాలు, కోరికలు కలవారుగా ఉంటారు. యథాసత్త్వంగా (= వారి ఆశయం ఏమిటో నిపుణంగా గుర్తించి) పురుషులు హరిని చేరాలి. ఇట్లా స్త్రీయొక్క భావాలను (= అనురాగ-విరాగాలను) తెలిసికొన్న పిమ్మట, కామతంత్రానుసారంగా, ఆయా ఉపక్రమా (=ఉపాయా) లతో పురుషుడు ప్రయత్నపూర్వకంగా స్త్రీని ఉపచరించాలి. ఆ ఉపక్రమం సామ-దాహ-భేద-దండ-ఉపేక్షాభేదాలచేత అయిదు విధాలు :

- (1) సామం : “నేను నీవాడను, నీవు నాదానవు, నీకు దాసుడను, నీవే నా ప్రియవు” అంటూ ఆత్మోపక్షేపణం (= నిజభావప్రదర్శనం) చేయటం సామం.
- (2) దానం : తన విభవాన్ని పట్టి, ఆయా సమయాలలో (= అంటే నియతంగా) కాక, నిమిత్త విశేషకృతములైన ప్రమోద-వ్యసనాది నిబంధనములందు) ఏదో వ్యాజంతో స్త్రీకి ధనం బాగా ఇవ్వటం దానం.
- (3) భేదం : ఉపాయసహితంగా ఆమెయొక్క వేరొక ప్రియుని దోషాలను ప్రదర్శించటం భేదం.
- (4) దండం : బంధన-తాడనాలు దండం. మధ్యస్థను సామంచేత, లుబ్ధును దానం చేత స్వీకరించాలి. అన్యోపబద్ధభావ అయిన స్త్రీ పట్ల భేదం ప్రయో

గించాలి. అన్యభావసముత్థితయై దుష్టాచారాన్ని (= దేశాంతర పలాయనం, పురుషాంతర గృహనివాసం మొ) ఆరంభిస్తే, మృదుతాడన- బంధనములచేత దండం ప్రయోగించాలి. ఇప్పట్ల త్రాడుతో కాని, వేణుదళంతో కాని తాడనం చేయాలి.

(5) ఉవేక్ష : సామాదులను యథాక్రమంగా ప్రయోగించినప్పటికీ వశురాలు కాకపోతే బుద్ధిమంతుడామెను ఉవేక్షించాలి.

అయితే, మానాదులవల్ల కలిగే విరక్తి విలక్షణమైనది, హృద్యమైనది, అనునయంతో అది తొలగిపోతుంది. ఈవిరక్తి విరక్తియే కాదు; ఇది ఒక విరహం మాత్రమే. విరహానంతరం సంభోగం సమధికతుష్టి కలిగిస్తుంది (భా.ప్ర. v-157-58).

(xi) ఈర్ష్య :

స్నేహం ఎచ్చట ఉంటుందో, అచ్చట మదనసంభవమైన ఈర్ష్య జనిస్తూ ఉంటుందనీ, వైమనస్యం, వ్యలీకం, విప్రియం, మన్యువు అనే నాలుగు హేతువుల వల్ల ఈర్ష్య జనిస్తుందనీ భరతముని ఇట్లా వివరించినాడు (నా.శా. XXII-244-94) :

(1) వైమనస్యం- వేరొక స్త్రీతో కలిసిన చిహ్నాలు, దంతక్షతాదులు కలిగినవాడై రాత్రి అంతా నిద్రలేక బడలికతో ఉదయాన మెల్లగా నడచి వస్తున్న ప్రియుని చూడటంచేత స్త్రీలయందు జనించే విముఖత 'వైమనస్యం' అనబడుతుంది. తీవ్రములు, అనూయాపూర్ణములు అయిన దృష్టులు, రోషంతో అదరుతున్న ఆవయవాలు కలదై 'బాగుబాగు', 'నెబాప్', 'చాలబాగున్నది' మొదలుగి వాక్యాలతో వైమనస్యజనితమైన ఈర్ష్యను అభినయించాలి.

(2) వ్యలీకం - వలదని వెక్కుసార్లు వారింపబడినప్పటికీ ఆ స్త్రీతోనే మరల తన కంటబడితే మాత్సర్య-వంశుర్వాల వల్ల జనించే మానసికవ్యథ 'వ్యలీకం' అనబడుతుంది. పాదాలతో నేలను అదిమివట్టి, ఎడమచేతిని గుండెలపై ఉంచి, కుడిచేతితో విదలించికొడుతూ వ్యలీకం చేత జనించిన ఈర్ష్యను అభినయించాలి.

(3) విప్రియం- "నీతోడిదే వాటివితం , నీకు దామడను, నీవే నా ప్రియవు" అని పలుమార్లు చెప్పి కూడా ప్రియుడు అన్యథా ఆచరించినప్పుడు జనించే మానసికవ్యథ 'విప్రియం'. తన్ను ప్రసన్నురాలిని చేసికొనుటకు ప్రియుడు వంపిన ధూతిని లేఖను ప్రతివచనాలతో ధూషిస్తూ తిరస్కరించటం, కోపంతో

కూడిన నవ్వు, ఏడుపు, శిరఃకంపం మొదలగు వానితో విప్రియం వల్ల జనించిన ఈర్ష్యను అభివయించాలి.

(4) మన్యువు - వేరొక నాయక యొద్దనుండి తనయొద్దకు సంభోగచిహ్నంతో సూటిగా వచ్చి తన సౌభాగ్యాన్ని ప్రశంసించుకొనే ప్రియుని చూసినప్పుడు జనించే అవేశం 'మన్యువు' అనబడుతుంది. జారిపోతున్న మొలనూలిని గాజులను సర్దికొంటూ, కనులనిండ నీరునింపుతూ మన్యువుచే జనించిన ఈర్ష్యను అభివయించాలి. మరియొక కారణంతో కూడినందులకు సిగ్గుపడుతూ జంకుతో విలిచిన ప్రియతమునీ చూచి ఈర్ష్యావచనాలతో కూడిన నిందావాక్యాలతో వాని మనస్సు నొప్పించాలి. కాని, నిష్ఠురంగా మాటాడరాదు, ఎక్కువ కోపం కలిగించే పరిహాసం చేయరాదు. కనులనిండ నీరు నింపుతూ తన్నుతాను నిందించుకోవలెను.

ప్రియుడు అనునయిస్తున్నప్పుడు-నిరాదరసూచకంగా చిటికెలు వేయటం, గుండెలపై చేతినుంచటం, మీదిచూపులు కోరచూపులు చూడటం, కటిపై ఉంచిన హస్తాన్ని గిట్టున త్రిప్పటం, అంజలిని విదలించటం, తల త్రిప్పటం, క్రిందికి వాలటం, వ్రక్కకు పడవేయటం, దేనినేని అన్ని ఉంచటం, గంభీరంగా చూడటం, మెటికలు విరవటం, లలితంగా బెదరించటం, మున్నగు భావవిశేషాలచేత ప్రియురాలు ఈర్ష్యను అభివయించాలి. అప్పుడొకమె "చాల బాగున్నావు. చూచాను. వెళ్ళు. ఏమి ఆలస్యం? నన్ను స్పృశించకు, నీహృదయంలో ఉన్న ప్రియురాలి యొద్దకే వెళ్ళు. ఇంక వెళ్ళు" అని చెప్పి, వెనుదిరిగి, అంతలోనే ప్రియునివైపు మరలి వీదేని మిషచే హర్షం కలిగినట్లు సూచించాలి.

అతడు తనదోషాన్ని గుర్తించినవాడై హస్తాన్ని కాని, వస్త్రాన్ని కాని, శిరోజాలను కాని బలాత్కారంగా గ్రహించటంతో ప్రియురాలిని అనునయించాలి. అట్లా ప్రియుడు గ్రహించిన హస్తాన్ని లేదా వస్త్రాన్ని లేదా శిరోజాలను ఆమె అతనిని ఉపసర్పిస్తూ మెల్లగా వదిలించుకోవాలి. మరల అతడు గ్రహిస్తే స్పర్శాలనయై "ఊహ. విడిచివెట్టు" అని అనాలి. పాదాగ్రం మీద నిలిచి, అతిశయమైన కుట్టమితంతో, అశ్వక్రాంతచారితో మెల్లగా శిరోజాలను విడిపించుకోవాలి. ఇంకా అతడు విడువకుంటే. స్వేదంతో కూడినదై "హే. ఊహ. నన్ను విడిచివెట్టు. పొమ్ము" అంటూ స్పర్శాలసాంగియై పలకాలి. "పొమ్ము" అని రోషంతో చెప్పి, తానే వెడలిపోయి, ఏదో ఒక మాటతో మరలవచ్చి "వెళ్ళుతావా? లేదా" అని అడగాలి. అప్పుడు చేతిని విదలించికొట్టుతూ హంకరించాలి. ఇంకా అతడు తన్ను అనుసరిస్తూంటే ఒట్లు వెట్టి, వ్రతోవవాసాది వ్యాజాలను

దూరస్థ విరక్త: నాయకుని చూడగానే నిష్ఠివనం చేస్తుంది. చూచిన వెంటనే వస్త్రంతో ముఖం కప్పకొంటుంది. గూఢంగా ఒక మూలదాగి ఉంటుంది. ఏలకో వివశురాలైనట్లు ఉంటుంది. అనాదరం చూపుతుంది. నాయకుని సమీపానకు వెళ్ళవలసి ఉంటే, అస్థానంలో అకాలంలో దగ్గరకు చేరుతుంది. అతడు పిలిచి రమ్మంటే వెంటనేరాదు, కాలయాపనచేస్తుంది. నాయకుడు గంధమాల్యాదివస్తువులు పంపితే స్వీకరించదు, ఉపయోగించదు. అతడు ఆయా ఋతువులకు సంబంధించిన వస్తువులను పంపినా ఆదరించదు, విసరివేస్తుంది. అతడు తన దగ్గరకు వస్తే, తాను అస్వస్థతగా ఉన్నట్లు సాకు చెబుతుంది. దూతికలు మున్నగువారికి సమాధానం చెప్పదు.

సమీపస్థ విరక్త : నాయకుడు సమీపంలో ఉంటే తానుదూరంగా ఉంటుంది. అతడేమేని అడిగితే సూటిగా పేలవంగా మాటాడుతుంది, ఏదో ఇతర విషయం మాటాడుతుంది. అతడు అధరాన్ని చుంచించితే, ముఖం తుడుచుకొంటుంది. అతడు ప్రియం పలికినా కోపిస్తుంది. అతని వైపు చూడదు. వానిని అభినందింపదు. తానే ముందుగా పడుకొంటుంది. అతడు దూరంగా పేరు శయ్యపై శయనించునట్లు చేస్తుంది. తాను శయనించిన వెంటనే నిద్రిస్తుంది. అతడు మేల్కొల్పినా కాలయాపన చేస్తుంది. సంభోగానికి ఇష్టపడదు. అతడు తనను తాకితే శరీరం ముడుచుకొంటుంది. కన్నుట మూసుకొంటుంది. స్నానం చెయ్యదు. అలంకరించుకోదు. వస్తువులను అనుభవించటంలో ఆదరం చూపదు. కన్నులు చేతులతో నులుముకొంటుంది. మరల మరల అవులిస్తుంది. ఒడలు విరుచుకొంటుంది, ప్రక్కకు తిరిగి ఉమ్మివేస్తుంది. అతని మిత్రులను ద్వేషిస్తుంది. ఒట్టు పెడుతూ మాటాడుతుంది, రోషంతో తిడుతుంది. తన అవయవాలను దాచుకొంటుంది. అన్యథా ప్రసంగంతో నురతమునందు భావచ్యుతి కలిగిస్తుంది. ఇంటి వసులున్నవన్న మిషతో గతాగతాలు చేస్తుంది. అతడు పోకముడిని వదిలిస్తే ఒట్టుపెట్టి, చేతిని విసిరికొట్టి, ముడుచుకొని వరుంటుంది. ఈ విరక్తి చిహ్నాలు గుర్తించి, ఆ క్షణమే ఆమెను త్యజించాలి.

విరక్తి చిహ్నం ఒక్కటి గోచరించినా ఉత్తముడు తాను కూడా విరక్తుడవుతాడు. కాని, విరక్తి చిహ్నములు ఉన్నప్పటికీ, రక్తి చిహ్నములు కూడా ఉండటానికి అవకాశం ఉంటుంది. అంటే రక్తి విరక్తి చిహ్నముల సాంకర్యం ఉండవచ్చు. అప్పుడు నాయకుడు ఆ స్త్రీని ఉపచరించాలి. అప్పుడు భావసహితమైన ఉపచార విధానం అవశ్యకం. భావసహితమైన ఉపచారం వల్లనే నవితలు విరక్తి చేష్టా విశేషాలను విడనాడుతారు. కావున నవితలు కూడా సావధానతలై నిగ్రహంతో విరక్తిచేష్టలు నూనవలెను.

నాయికా నాయకులకు విరక్తి హేతువులు అనేకములు ఉంటాయి. కార్యం, వ్యాధి, శోకం, పారుష్యం, రూపనాశం, దోషశ్రవణం లేదా అపవాదశ్రవణం, మతిలోపం వల్ల ఒకరిని ఒకరు అతిక్రమించటం, దేశం కాని దేశంలో కాలంకాని కాలంలో రావటం, అందరి యెదుట మరల మరల అవకారం చేయటం మున్నగునవి. ఇట్టి కారణాలవల్ల విరక్తులయిన వారికి మరల సంగతి కలగటం సంభావ్యం కాదు.

కావి, మానాదులవల్ల కలిగే విరక్తి ఇటువంటిదికాదు, ఇది విలక్షణం, హృద్యం. ఇది ప్రధానంగా అనునయమును ఆశ్రయించి ఉంటుంది. ఒకరినొకరు అనునయించుకోగానే ఆ తాత్కాలిక విరక్తి ఉపశమిస్తుంది. అంతట వారు ప్రేయసీ ప్రియలై అన్యోన్యం అనురక్తులవుతారు. అసలు ఇది విరక్తేకాదు, ఇది ఒక విరహం మాత్రమే. విరహానంతర సంభోగం సమధిక తుష్టిని సంపాదిస్తుంది. శుభంకరమైన రతివరిపోషాన్ని మరల మరల కలిగిస్తుంది.

కొందరు స్త్రీలు, తమ పూర్వనాయకులనే అనుసరించి ఉండాలని తలం చరు; వారిని విడిచి, వేరొకరిని పరిగ్రహించవలెనని చూస్తారు. అట్టి స్త్రీని 'గంతుకామ' అన్నాడు శారదాతనయుడు (భా.ప్ర.V-151-54- చూ. నాయికా ప్రకరణం).

2. విప్రలంభ శృంగారం :

రసాధ్యాయమందు విప్రలంభ శృంగారమందలి అనుభావాలను, విప్రలంభ శృంగార-కర్షణ రసభేదాలను చాలా సంక్షిప్తంగా భరతముని వివరించినా (నా.శా. VI); విప్రలంభభేదాలను సమగ్రంగా వివరించలేదు. అర్వాచీనాలంకారి కులు విప్రలంభమందలి భేదాలు మూడు అసీ, నాలుగు అసీ, అయిదు అసీ వేర్వేరి వివరించినారు. సింగభూపాలుడిట్లా చెప్పినాడు :

అయుక్తయో వైరుణయోర్యోమరాగః పరస్పరమ్ ॥

అభీష్టాలింగనాదీనా మనవాప్తౌ ప్రకృష్యతే ।

స విప్రలంభో విజ్ఞేయః స చతుర్థా నిగద్యతే ॥

పూర్వామరాగమానౌ చ ప్రవాస కరుణావితి ।

-(ర.మ. II-169-71)

— పరస్పరం కలయికలేని యువతీయువకుల అనురాగం, అభీష్టములైన అలింగనాదులు లభించకపోవటం చేత ప్రకర్షను పొందితే, అది విప్రలంభం

రసాలు

అనబడుతుంది. ఈ విప్రలంభం నాలుగు విధాలు— పూర్వానురాగం, మూనం, ప్రవానం, కరుణం.

“యూనోరన్యోన్యం ముదితానాం పంచేంద్రియాణాః
సంబంధాభావోఽభీష్టప్రాప్తిర్వా విప్రలంభః . . . . .
సచవిప్రలంభః పంచధా-దేశాంతరగమనా
ద్గురునిదేశా దభిలాషా దీర్ఘాయాః శాపాచ్ఛేతి. సమయా
ద్దైవాద్విద్యరా దిత్యాదయోఽప్యన్వేయాః . . . . .”
అని రసతరంగిణీకర్త భానుదత్తుడు.

— యువశీ-యువకులకు పరస్పరం మోదం చేకూర్చే పంచేంద్రియ సంబంధం లేదా అభీష్టప్రాప్తి లేకపోవటం విప్రలంభం అవుతుంది. . . అది అయిదు కారణాలవల్ల సంభవిస్తుంది- దేశాంతరగమనం, గురుజనుల అడ్డం, అభిలాష, ఈర్ష్య, శాపం. అంతేకాదు సమయం, దైవం, ఉపద్రవం మున్నగునవి కూడా కారణాలు కావచ్చు. (అంటే విప్రలంభానికి ఎన్నేని కారణాలు ఉండవచ్చునన్నమాట!)

అభిలాష, ఈర్ష్య, విరహం, ప్రవానం- ఈ హేతువుల చేత విప్రలంభం చతుర్విధం అని విద్యానాథుడు (ప్ర.రు.య.)

అయితే భరతరసప్రకరణకారుడు విప్రలంభహేతువులు అయిదు విధాలు అంటూ వేరుగా చెప్పినాడు— అయోగం, విరహం, మూనం, ప్రవానం, శాపం.

వినటం వల్ల కాని, చూడటం వల్ల కాని నాయికా-నాయకుల రతి ప్రకృష్టమైనప్పటికీ అభీష్టప్రాప్తి (=నాయకుని నాయిక లేదా నాయికను నాయకుడు పొందటం) జరుగదో అది విప్రలంభం అని విశ్వనాథుడు. ఇందుకామదశలు పది ఉంటాయి. (సా.ద.).

పైవి చెప్పినవాటిల్లో అయోగం-పూర్వరాగం- ఇవి రెండూ సమానాలు. అయోగం అంటే ప్రేమజ్వలించినప్పటికీ సమాగమం కలుగని స్థితి. ఇంక వియోగం అంటే సమాగమం కలిగిన తరువాత సంభవించిన ఎడబాటు. ఈ అయోగాన్ని పూర్వరాగం అనీ, వియోగాన్ని విరహవిప్రలంభమనీ అంటారు. కాగా విప్రలంభ హేతువులు, భరతరసప్రకరణంలో చెప్పినట్లు అయిదు అవుతున్నాయి. ఇంక కామావస్థలు పది, అయిదు భేదాలలోనూ సంభవించవచ్చు. కాని, ఇవి ప్రధానంగా పూర్వరాగసంబంధి గానే వర్ణితములైనవి.

(1) పూర్వానురాగం లేదా అయోగవిప్రలంభ శృంగారం :

మూలం : యత్యేమా సంగమాత్ పూర్వం దర్శన శ్రవణాదిభిః ॥

పూర్వానురాగః స జ్ఞేయః. శ్రవణం తద్గుణ శ్రుతిః ।

ప్రత్యక్ష చిత్ర స్వప్నాదౌ దర్శనం దర్శనం మతమ్ ॥

యతః పూర్వానురాగోఽయం సంకల్పాత్మా ప్రవర్తతే ।

సోఽయం పూర్వానురాగాఖ్యో విప్రలంభ ఇతీరితః ॥

పారతంత్ర్యాదయం ద్వేధా దేవమానుష కల్పనాత్ ।

తత్ర సంచారిణోగ్లానిః శంకాసూయే శ్రమోభయమ్ ॥

నిర్వేదాత్సుక్యదైన్యాని చింతానిద్రే ప్రబోధతా ।

విషాదో జడతోన్మాదో మోహో మరణ మేవచ ॥

ఏతస్మిన్నభిలాషాది మరణాంత మనేకథా ।

తత్తత్సంచారిభావానా ముత్కుటత్వాద్ దశాభవేత్ ॥

తథాపి ప్రాక్తనై రస్యా దశావస్థాః సమాసతః

-(ర.సు. II-171-77)

తాత్పర్యం : కలయికకు పూర్వం దర్శనం (= చూడటం), శ్రవణం (= వినటం) మున్నగు వానివల్ల కలిగే ప్రేమ పూర్వానురాగం అనబడుతుంది. 'శ్రవణం' అంటే తత్సంబంధి గుణాలను వినటం. ప్రత్యక్షంగా చూడటం, చిత్రంలో లేదా స్వప్నంలో చూడటం మున్నగునవి 'దర్శనం'. ఇచ్చట అనురాగం కేవలం సంకల్పరూపంగానే ఉన్నందున ఇది 'పూర్వానురాగం' అనే విప్రలంభంగా చెప్పబడింది.

ద్వైవక్యతం, మనుష్యకృతం అనేభేదాల వల్ల కలిగే పారతంత్ర్యం చేత పూర్వానురాగం రెండు విధాలు.

ఇందు-గ్లాని, శంక, అసూయ, శ్రమ, భయం, నిర్వేదం, జాత్సుక్యం, దైన్యం, చింత, నిద్ర, ప్రబోధం, విషాదం, జడత, ఉన్మాదం, మోహం, మరణం - అనే సంచారి భావాలు కలుగుతాయి.

ఆయా సంచారిభావాలు ఉత్కుటం అయినప్పుడు పూర్వానురాగంలో అభిలాష మొదలు మరణం వరకు అవస్థలు అనేకం కలుగుతాయి. కాని, ప్రాచీనులు ఈ అవస్థలను సంక్షేపించి, 'పది' అని చెప్పినారు.

ఉదా : శ్రవణం వలని అనురాగోదయం : హంసవర్ణనలను వట్టి దమయంతి నలునియందు అనురాగవతి కావటం.

విద్యానాథుడు, కామశాస్త్రానుసారంగా, కామావస్థలు పన్నెండు అని చెప్పినాడు (ప్ర.రు.య. -రస ప్ర. 112-13) :

చక్షుఃప్రీతి ర్మనస్సంగ స్సంకల్పోఽథ ప్రలాపితా ।
జాగరః కార్మ్య మరతి ర్లజ్జాత్యాగోఽథ సంజ్వరః ।
ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ మరణం చరమం విదుః ।
అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః ॥

తాత్పర్యం : కామశాస్త్రానుసారంగా కామావస్థలు పన్నెండు -

1. చక్షుఃప్రీతి, 2. మనస్సంగము, 3. సంకల్పం, 4. ప్రలాపనం, 5. జాగరం, 6. కార్మ్యం, 7. అరతి, 8. లజ్జాత్యాగం, 9. సంజ్వరం, 10. ఉన్మాదం, 11. మూర్ఛ, 12. మరణం.

శారదాతనయుడు కూడా పన్నెండు అవస్థలను పేర్కొని “కొందరు చివరి రెండు అవస్థలను - అంటే జాడ్యం, మృతి-వీనిని విడిచి, తొలి పది అవస్థలనే గ్రహిస్తారు” అని చెప్పినాడు. శారదాతనయుడు చెప్పిన 12 అవస్థలు :

1. ఇచ్ఛ, 2. ఉత్కంఠ, 3. అభిలాష, 4. చింత, 5. స్మృతి (= జ్ఞానం), 6. గుణస్మృతి, 7. ఉద్వేగం, 8. ప్రలాపం, 9. ఉన్మాదం, 10. వ్యాధి, 11. జాడ్యం, 12. మరణం.

భరతరసప్రకరణకర్త చెప్పిన పది అవస్థలు : 1. చక్షుఃప్రీతి, 2. చింత, 3. సంకల్పం, 4. గుణస్మృతి, 5. క్రియాద్వేషం, 6. తాపం, 7. లజ్జాత్యాగం, 8. ఉన్మాదం, 9. మూర్ఛ, 10. మృతి.

“కొందరు-చక్షుఃప్రీతి, చిత్తానంగం, సంకల్పం, నిద్రాచ్ఛేదం, కార్మ్యం, విషయ నివృత్తి, లజ్జానాశం, ఉన్మాదం, మూర్ఛ, మృతి అనే పది స్మరదశలు చెప్పినారు” అని విశ్వనాథుడు. పై అయిదు పట్టికలలోనూ పేర్లు వేర్వేరుగా ఉన్నాయి. శారదాతనయుని పట్టికను సంగభూషాలుడు క్రింది విధంగా సమన్వయించి భరతానుసారంగా అవస్థలు, పదే అని నిర్ణయించినాడు.

“కొందరు అభిలాషమునకు ముందుగా ‘ఇచ్ఛ, ఉత్కంఠ’ అనే రెండు అవస్థలను అంగీకరించి, అవస్థలు పన్నెండు అని చెప్పినారు. కాని, ఇచ్ఛ, అభిలాష కంటే వేరుకాదు; తత్పాప్తియందలి తొందర అనే లక్షణం కల ఉత్కంఠ చింతలోనే చేరుతుంది. కావున మేము వానిని వేరుగా చెప్పక, ఉపేక్షించినాము” (ర.సు. II . పుట 160).

చావలస్తంభలజ్ఞాద్యై రనుభావ్యో భవేదయం ।

-(భ.ర.ప్ర. 300-301)

తాత్పర్యం : రమ్యములు (=హృదయాకర్షకాలు) అయినవానిని చూడటం లేదా వానినిగూర్చి వినటం చేత కలిగే కోరిక చక్షుఃప్రీతి అవుతుంది.

ఇది-కౌతుకం, స్వేదం, రోమాంచం, హర్షం, విస్మయం, సాధ్వసం, చవలత, స్తంభం, లజ్జ మున్నగు (సాత్త్విక-వ్యభిచారి) భావాలచేత అభినయింపబడాలి.

సంకల్పం (అభిలాషాభేదం) :

మూలం : మనోరథః స్యాత్సంకల్ప స్తత్సమాగమగోచరః ॥

ఔత్సుక్యస్వేదరోమాంచ స్మృతి శ్వాసాక్షిమీలనైః ।

బాహ్వోర్థ స్యావరిజ్ఞానేనానుభావ్యో భవేదసా ॥

-(భ.ర.ప్ర. 304-305)

తాత్పర్యం : ప్రేయసి సమాగమం భావించే మనోరథం 'సంకల్పం' అవుతుంది. ఇందులో - ఔత్సుక్యం, స్వేదం, రోమాంచం, స్మృతి, శ్వాస, అక్షినిమీలనం, బాహ్వోర్థ -అవరిజ్ఞానం— ఇవి అనుభావాలు.

టీక : భరతరసప్రకరణకర్త చక్షుఃప్రీతి, చింతలను వివరించిన తరువాత సంకల్పం వివరించినాడు!

'ప్రేయసి విషయమైన మనోరథం సంకల్పం' అని విద్యానాథుడు.

(ii) చింత :

మూలం : కేనోపాయేన సంప్రాప్తిః కథం వాసా భవేన్మమ ।

దూతీనివేదితై ర్భావైరితి చింతా నిదర్శయేత్ ॥

అకేకరార్థవిప్రేక్షితాని పలయరశనాపరామర్శః ।

నీవీనాభ్యో సంస్పర్శనం చ కార్యం ద్విరీయే తు ॥

-(నా.శా. XXII-175-76)

తాత్పర్యం : “ఏ ఉపాయం చేత ప్రేయసమాగమం కలుగుతుంది? అతడు నావాడు ఎట్లా అవుతాడు?” ఇట్లా దూతికతో ఆలోచించటం ద్వారా చింతను ప్రదర్శించాలి. అకేకరదృష్టి, అరచూపులు, కంకణాలను వడ్డాణాన్ని

వరామర్శించటం (= నరిచేసుకొనటం), నీవిని నాభిని స్పృశించటం - ఇవి ఇందలి కార్యాలు.

టీక : చింత, చింతనం, విచింతనం - వీనిని పర్యాయపదాలుగా వాడినారు ఆలంకారికులు.

“ప్రియతమునియందే నిత్యం చిత్తం లగ్నం కావటం మనస్సంగమం” అని విద్యానాథుడు. కాగా చింత అనే అవస్థను విద్యానాథుడు ‘మనస్సంగమం’ అన్నాడని స్పష్టమవుతున్నది.

నిఃశ్వాసం, ధ్యానం, అంగాలు వదులుగా ఉండటం, స్వేదం, పులకలు, వరుండటం కూర్చుండటం ఇష్టం లేకపోవటం మున్నగు స్మరకల్పితాలయిన అనుభావాలు ఇందు ఉంటాయనీ, స్థిరంగా చూడటం మున్నగునవి ఇందలి క్రియలు అనీ భరతరసప్రకరణకర్త అధికంగా చెప్పినాడు. ఇందులో కొన్నింటిని అనుస్మృతిలో చెప్పినాడు భరతముని.

(iii) అనుస్మృతి :

మూలం : ముహూర్ముహూ ర్నిశ్వసితై ర్మనోరథవిచింతనైః ।

ప్రద్యేషా చ్చాన్యకార్యాణా మనుస్మృతి రుదాహృతా ॥

నైవాసనే నశయనే ధృతి మువలభతే స్వకర్మాణి విహస్తా ।

తచ్చింతోపగతత్వాత్ తృతీయ మేవం ప్రయుంజీత ॥

-(నా.శా. XXII-177-78)

తాత్పర్యం : మాట మాటకీ నిట్టూర్పులు విడువటం, తాను కోరుతున్న దానిని గూర్చియే చింతించటం, ఇతరములైన పనులు చేయటానికి విముఖం కావటం ‘అనుస్మృతి’ అనబడుతుంది.

అసనమందు కానీ, శయనమందుకానీ స్థిరంగా ఉండలేకపోవటం, తాను చేసే పనిని ప్రియుని గూర్చిన ఆలోచనతో సగంలోనే నిలిపివేయటం మున్నగు వానిచేత అనుస్మృతిని అభినయించాలి.

టీక : “దేశ-కాలాలను అనువర్తించి, పూర్వం అనుభూతములయిన విషయాలను మరల మరల తలచుకొనటం అనుస్మృతి” అని చెప్పి, నిఃశ్వాసం-ధ్యానం-కార్యాలవల్ల అశక్తత - వీటిని అధికంగా చెప్పినాడు సంగభూషాలుడు.

భరతరసప్రకరణకర్త చెప్పిన 'క్రియాద్వేషం' అనే అవస్థను అనుస్మృతి భేదంగా చెప్పవచ్చు.

“ప్రియుని విషయంలో తప్ప, తక్కిన అన్నింటియందు ద్వేషం కలగటం క్రియాద్వేషం. చింత, నిఃశ్వాసం, దైన్యం, అశ్రువు, జాగరం, పాండుత, విషాదం, గ్లాని మున్నగునవి ఇందలి అనుభావాలు” అని భరతరసప్రకరణకర్త క్రియాద్వేషాన్ని వివరించినాడు.

(iv) గుణకీర్తనం :

మూలం : అంగవ్రత్యంగలీలాభి ర్వాక్యేష్టాహపితేక్షితైః ।

నాప్త్యన్యః సదృశస్తేనేత్యేతత్ స్యాద్ గుణకీర్తనమ్ ॥

గుణకీర్తనోల్లకసనై రశ్రుస్వేదాపమార్జనైశ్చాపి ।

దూత్యావిరహవిస్రంభై రభినయయోగ శ్చతుర్థేతు ॥

-(నా.శా.XXII-179-80)

తాత్పర్యం : అంగ-వ్రత్యంగ లీలలో, వాక్కులో, చేష్టలలో, నవ్వులో, చూపులో ప్రియుని పోలినవాడు మరొకడులేడని చెప్పటం గుణకీర్తనం. ప్రియుని గుణాలను కీర్తించటం, ఉల్లకసనం, అశ్రువును స్వేదాన్ని తుడుచు కొనటం, దూతికతో రహస్యంగా తన విరహవేదనను తెలుపుకొనటం మున్నగువానిచేత గుణకీర్తనం అభినయించాలి.

టీక : గుణకీర్తనం-గుణనుతి- ఇవి వర్ణనావదాలు.

“ప్రియుని సౌందర్యం మున్నగు గుణాలను ప్రశంసించటం గుణనుతి అవుతుంది. రోషూంచం, గద్గదంపు మాటలు, పాభిప్రాయ వీక్షణాలు, సఖులతో తత్సమాగమచింతనం, చెక్కిళ్ళయందు స్వేదం, భాత్సుక్యం, హర్షం, స్మృతి మున్నగునవి ఇందలి అనుభావాలు” అని సింగభూపాలుడు.

“ప్రియునియొక్క గుణాలను వర్ణించటం ప్రలాపనం” అని విద్యానాథుడు. కాగా ఇది గుణనుతితో సమానం అని స్పష్టమవుతున్నది.

(v) ఉద్వేగం :

మూలం : అననే శయనే చాపి న తుష్యతి న తిష్యతి ।

నిత్యమే నోత్సుకా చ స్యాదుద్వేగస్థానమాశ్రితా ॥

చింతానిఃశ్వాసభేదేన హృద్దాహాభినయేన చ ।
కుర్యాత్తదేన మత్యంత ముద్యేగాభినయేన చ ॥

-(నా.శా.XXII-181-82)

తాత్పర్యం : ఆసన-శయనములందు తుష్టికాని నిలుకడకాని లేకపోవటం, నిత్యం ప్రీయుని కలియవలెనన్న ఉత్సుకతతో ఉండటం 'ఉద్యేగం' అవుతుంది. చింతా-విశ్వాస-భేద- హృదయతాపాలను అధికంగా చూపటం ద్వారా ఉద్యేగాన్ని అభినయించాలి.

టీక : “మనస్సు కంపించటం ఉద్యేగం అవుతుంది” అని సింగభూపాలుడు. స్తంభం, అశ్రువు, వైవర్ణ్యం, దీనత్వం మున్నగు అనుభావాలను అధికంగా చెప్పినాడు సింగభూపాలుడు (ర.సు. II-187-88).

‘నిద్రలేకపోవటం జాగరం అవుతుంది’ అని విద్వానాథుడు చెప్పిన దానిని ఉద్యేగంతో సమన్వయం చేయవచ్చు.

(vi) విలాపం :

మూలం : ఇహస్థిత ఇహసీన ఇహచోషగతో మయా ।

ఇతి తైస్త్వైర్విలపితై ర్విలాపం సంప్రయోజయేత్ ॥

ఉద్విగ్నాత్స్వర్త మౌత్సుక్యాదధృత్యా చ విలాపిసి ।

తతస్తతశ్చ భ్రమతి విలాపస్థానమాశ్రితా ॥

-(నా.శా.XXII-183-84)

తాత్పర్యం : “ఇచ్చట నిలిచినాడు, ఇచ్చట కూర్చున్నాడు, ఇచ్చట నన్ను చేరినాడు” అంటూ ఆయా స్మృతులతో విలపించటం విలాపం అవుతుంది.

అత్యంతం ఉద్విగ్నయై, ఔత్సుక్యంతో, అధైర్యంతో విలపిస్తూ, ఇటు నటు తిరుగుతూ విలాపాన్ని అభినయించాలి.

టీక : “. . . . ఇచటినుంచి మరలిపోయినాడు . . . .” అన్నది అధికంగా చెప్పినాడు సింగభూపాలుడు. అంతేకాదు, ఎక్కడికోవెళ్ళటం, ఎక్కడనో చూడటం, ఎక్కడెక్కడనో ఉండటం, ఎచ్చటనో తిరుగుటం మున్నగునవి ఇందరిచేష్టలు అని కూడా వివరించినాడు.

“సిగ్గు విడిచిపెట్టటం లజ్జాత్యాగం” అని విద్యానాథుడు చెప్పటాన్ని వట్టి లజ్జాత్యాగాన్ని విలాపంతో నమన్వయం చేయవచ్చు.

“ఔత్సుక్యం అధికం కావటం వల్ల సిగ్గు విడనాడటం ‘లజ్జాత్యాగం’ అవుతుంది. గౌరవం లెక్కచేయకపోవటం, మాట జవదాటటం మున్నగునవి సంభవిస్తాయి. విషాదం, వ్యగ్రత, దైన్యం మున్నగునవి ఇందలి అనుభావాలు” అని భరతరసప్రకరణకర్త.

(vii) ఉన్మాదం :

మూలం : తత్సంశ్రితాం కథాం యుంక్తే సర్వావస్థాగతాపి హి ।

పుంసః ప్రద్యేష్టి చాప్యన్యానున్మాదః సంప్రకీర్తితః ॥

తస్య త్యనిమిషదృష్టి రీర్ష్యం నిఃశ్వసేతి గచ్ఛతి ధ్యానమ్ ।

రోదితి విహరకాలే నాట్య మిదం స్వాత్మభోన్మాదే ॥

-(నా.శా.XXII-185-86)

తాత్పర్యం : సర్వావస్థల యందును నాయకసంశ్రితములైన కథలనే ఎన్నుతూ, ఇతరములను ద్వేషించటం ఉన్మాదం అవుతుంది.

అనిమిషదృష్టితో నిలువటం, దీర్ఘంగా నిఃశ్వసించటం, ఏదో ఆలోచిస్తూ ఉండటం, విహరసమయంలో కూడా రోదించటం - ఇవి ఉన్మాదమందలి క్రియలు.

టీక : ఉన్మాదాన్ని సింగభూపాలుడిట్లా వివరించినాడు
(ర. సు. II-191-93) :

సర్వావస్థలయందు, సర్వత్ర ప్రీయునియందు దత్తచిత్తయై, ఒక వస్తువును మరియొక వస్తువుగా భావిస్తూ ఉండటం విరహంవల్ల జనించిన ఉన్మాదం అవుతుంది.

పూర్వం తనకు ఇష్టమైన వస్తువులను కూడా ఇప్పుడు ద్వేషించటం, దీర్ఘంగా ఉచ్ఛ్వాస-నిఃశ్వాసాలు ఉండటం, రెప్పపాటులేకుండా ఉండటం, కారణం లేకుండా నవ్వుటం ధ్యానించటం గానం చేయటం, మాటాడకుండా ఉండటం మున్నగునవి ఇందలి క్రియలు. తనమయంలో దెళ్ళటం లేవటం, శంక మున్నగు చేష్టలు, విషాద-మద-రోషాది వ్యభిచారిభావాలు ఇందులో ఉంటాయి (భ.ర.ప్ర.313-316).

“ఇతరములు వేనియందును ప్రీతిలేకపోవటం అరతి” అని విద్యానాథుడు చెప్పిన దానిని ఉన్మాదంతో సమన్వయం చేయవచ్చు.

వ్యభిచారిభావాలలోకూడా ‘ఉన్మాదం’ వర్ణితమైంది.

(viii) వ్యాధి :

మూలం : సామదావార్థ సంభోగైః కామ్యైః సంప్రేషణై రసి ।
సర్వై ర్నిరాకృతైః పశ్చాద్ వ్యాధిః సముపజాయతే ॥
ముహ్యతి హృదయం క్వాపి ప్రయాతి శిరఃశ్చవేదనాతీవ్రా ।
వధృతించావ్యవలభతే హ్యష్టమమేవం ప్రయుంజీత ॥

-(నా.శా.XXII-187-88)

తాత్పర్యం : సామ-దాన-అర్థములనే ఉపాయాలను ప్రయోగించటం, దూతికలను రాయబారమంపించటం— ఇవి నిరర్థకాలైనప్పుడు వ్యాధి జనిస్తుంది.

హృదయం మోహం చెందటం, ఎచ్చటికో తెలియకయే వెళ్ళటం, తీవ్రమైన శిరోవేదన, ధైర్యం లేకపోవటం మున్నగువానిచేత వ్యాధిని అభినయించాలి.

టీక : “కోరుకొన్న కలయిక సాధ్యం కాకపోవటం చేత కలిగే తాపం వ్యాధి అవుతుంది. సంతాపం, నిఃశ్వాసం, చల్లని వస్తువులను పేవించటం, జీవితాన్ని లెక్కచేయకపోవటం, మోహం, మరణించాలన్న తలంపు, ధైర్యం కోలుపోవటం, ఒక్కసారి (విరుచుకొని) వడిపోవడం, అవయవాలు వదులుగా ఉండటం మున్నగునవి ఇందలిచేష్టలు” అని సింగభూపాలుడు (ర.సు. II -194-95).

తాపాధిక్యం జ్వరం అనీ, శరీరం చిక్కటం కార్మ్యం అనీ విద్యానాథుడు.

“ప్రియునితోడి సమాగమం బాగా అలస్యం అవుతూ ఉండటం చేత కలిగే మన్మథజ్వరం తాపం అవుతుంది. వైవర్ణ్యం, అశ్రువు, విస్వరత్నం, ప్రక్కమీద పొర్లాడటం, నిఃశ్వాసం, ముఖశోషం మున్నగునవి ఇందలి అనుభావాలు” అని భరతరసవ్రకరణకర్త.

(ix) జడత :

మూలం : పృష్ఠా నకించిత్ ప్రబ్రూతే నశ్రుణోతి నపశ్యతి ।
 హాకష్టవాక్యా తూష్టీకా జడతాయాం గతస్మృతిః ॥
 అకాండే దత్తహంకారా తథా ప్రశిథిలాంగికా ।
 శ్వాసగ్రస్తాననా చైవ జడతాధినయే భవేత్ ॥

-(నా.శా.XXII-189-190)

తాత్పర్యం : ఏమి అడిగినా సమాధానం చెప్పకపోవటం, దేనినీ వినకుం
 డటం చూడకుండటం, “హా హా” అని కష్టనూచకాలైన మాటలు అనటం,
 మౌనంగా ఉండటం, స్మృతిలేకుండటం, ‘జడత’ అనబడుతుంది. అనమ
 యాలలో హఠాత్తుగా హంకారం చేయటం, అంగాలు వదులుగా ఉండటం,
 నిశ్వాసాలు మున్నగువాని చేత జడతను అధినయించాలి.

టీక : ‘జాడ్యం’ అంటే ప్రతివత్తి (= సరి అయిన జ్ఞానం) లేకపోవటం
 అని శారదాతనయుడు. (చూ. వ్యభిచారిభావాలు).

“ఇష్టం- అనిష్టం అనేవి కొంచెం కూడా తెలియకపోవటం, ప్రశ్నకు జవాబు
 ఈయకపోవటం, ఎవరినీ చూడకుండటం, ఏదీ వినకపోవటం, ఎవరినీ కలియక
 ధ్యానంలో ఉండటం జడత అవుతుంది. స్పర్శ తెలియకపోవటం, వైవర్ణ్యం,
 శిథిలాంగత్వం, అకాండహంకారం, స్తంభం, నిశ్వాసం, కృశత్వం మున్నగునవి
 ఇందలి అనుభావాలు” అని సింగభూషాలుడు (ర.ను. II -196-98).

“నాయకుని పొందలేకపోవటం వల్ల కలిగిన అధికమన్మథతావం చేత జ్ఞానం
 (= తెలివి) నశించటం మూర్ఛ అవుతుంది” అని భరతరసప్రకరణకర్త; అను
 భావాలు సింగభూషాలాదులు చెప్పినవే.

(x) మరణం :

మూలం : సర్వై కృతైః ప్రతీకారై ర్యది నాస్తి సమాగమః ।
 కామాగ్నినా ప్రదీప్తా యా జాయతే మరణం తతః ॥

-(నా.శా.XXII-191)

తాత్పర్యం : సమాగమోపాయాన్ని వ్యర్థం కావటం చేత (= సమా
 గమం చేకూరనప్పుడు), కామాగ్ని ప్రదీప్తమై మరణం సంభవిస్తుంది. (=
 మరణ ప్రయత్నం జరుగుతుంది, లేదా మరణేచ్ఛ వర్ణితమవుతుంది).

టీక : “రసవిచ్ఛేదకారణమవుతుంది కావున మరణం వర్ణింపనే వర్ణింపరు. ఒకవేళ వర్ణింపదలచితే, మరణవ్రయత్నం మాత్రం వర్ణింపవచ్చు. ప్రత్యుజ్జీవనం శీఘ్రంగా కలిగేట్లయితే మరణాన్ని కూడా వర్ణిస్తారు” అని విశ్వనాథుడు (సా.ద.నూ. 216).

మరణేచ్ఛ కలిగినప్పుడు -

“రీలాశుక-చకోరాదులను అప్పులైన చెలికత్తెలకు అప్పగింతలు పెట్టటం, కోకిలల మధురాలాపాదులు వినటం, మందానిలం ఆశ్రయించటం, వెన్నెలలో తిరుగటం, . నూమిడి పూలగుత్తులను చూడటం, ఉరి మున్నగు వానిని సిద్ధం చేసుకొనటం, కన్నీళ్ళ తోడి చూపు మున్నగునవి సంభవిస్తాయి” అని సింగభూపాలుడు (ర.సు. II- 198 -200).

కోకిలాలాపాలు మున్నగువానిని విరహిణులు భరించలేరు; కానీ, వానికి సుముఖత్వం చూపటమంటే ప్రాణాలకు తెగించటం అన్నమాట! ఇటు వంటి వర్ణనలు తెలుగు వ్రబంధాలలో చూడదగును. మరణాభినయం వ్యభిచారి భావములందు వివరింపబడినది.

(2) విరహ విప్రలంభం :

మూలం : కాలక్షేపస్తు సంప్రాప్తేః కార్యాద్యా పారతంత్ర్యతః ॥

ఏకగ్రామస్థయో యూనోః ర్విరహ స్సోఽభిధీయతే ।

ఔత్సుక్య చింతానిశ్వాస వితర్కాద్యనుభావభాక్ ॥

-(భ.ర.ప్ర.321-22) .

అర్థం : ఏకగ్రామస్థయోః, యూనోః=ఒకే గ్రామంలో ఉన్న యువతీ యువకులకు; కార్యాల్, వా, పారతంత్ర్యతః = కార్యభారం చేత, లేదా, పరాధీనత చేత; కాలక్షేపః (తు), సంప్రాప్తేః = కాలహరణం, సంప్రాప్తిస్తే; సా, విరహా, అభిధీయతే = అది, విరహం (అని) చెప్పబడుతున్నది. ఔత్సుక్య, చింతా, నిశ్వాస, వితర్క-అది, అనుభావభాక్ = (ఆ విరహం) ఔత్సుక్యం, చింత, నిశ్వాసం, వితర్కం మున్నగు అనుభావాలతో కూడి ఉంటుంది.

తాత్పర్యం : ఒకే గ్రామంలో ఉన్నప్పటికీ కార్యభారం చేత లేదా పరాధీనతవల్ల యువతీ విరహం అనుభవిస్తుంది కలయికలేరపోతే ‘విరహం’ సంభవిస్తుంది.

ఔత్సుక్యం, చింత, నిఃశ్వాసం, వితర్కం మున్నగు అనుభావాలు ఇందు కలుగుతాయి.

టీక : సంగమం కలిగిన తరువాత ఏదేని కారణం చేత సంభవించిన ఎడబాటు విరహం అవుతుంది. కార్యభారం చేత, లేదా పరాధీనత వల్ల కలిగిన విరహం ఇండు వర్ణితమైనది. ఇంక తదితర కారణాలవల్ల సంభవించే ఎడబాటులు తరువాత వివరింపబడగలవు. ఈ విరహంలో కూడా దశకామావస్థలకు అవకాశం ఉంటుంది.

(3) మాన విప్రలంభం :

మూలం : ముహూఃకృతో నేతినేతి ప్రతిషేధార్థ ఏష్యయా ।

ఈస్పితాలింగనాదీనాం నిరోధో మాన ఉచ్యతే ॥

సోఽయం సహేతు ర్నిర్దేతు రితి ద్వేధాత్ర హేతుజః ।

ఈర్ష్యయా సంభవే దీర్ఘా త్వన్యాసంగిని వల్లభే ॥

అసహిష్ణుత్వమేవ స్యాద్భ్రష్టే రనుమితేః శ్రుతేః ।

ఈర్ష్యామానే తు నిర్వేదావహిత్యా గ్లాని దీనతాః ॥

చింతా చావల్య జడతా మోహాద్యా వ్యభిచారిణః ।

భోగాంక గోత్రస్థల నోత్స్వన్నై రనుమితి స్త్రిధా ॥

శ్రుతిః ప్రియాపరాధస్య శ్రుతి రాప్తసఖీ ముఖాత్ ।

కారణాభావసంభూతో నిర్దేతుః స్యాద్ ద్వయోరపి ॥

అవహిత్యాదయః తత్ర విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః ।

నిర్దేతుకః స్వయం శామ్యేత్ స్వయంగ్రాహి స్మితాదిభిః ॥

హేతుజస్తు శమంయూతి యథాయోగ్యం ప్రకల్పితైః ।

సామ్నా భేదేన దానేన సత్యుషేక్షా రసాంతరైః ॥

తత్రప్రియోక్తి కథనం యత్తు తత్సామగీయతే ।

సఖ్యాభి రుపాలంభ ప్రయోగో భేద ఉచ్యతే ॥

వ్యాజేన భూషణాదీనాం ప్రదానం దానముచ్యతే ।

నతః పాదప్రణామః స్యాత్ తూష్ణీం స్థితి రుషేక్షణమ్ ॥

అకస్మిక భయాదీనాం కల్పనా స్యాద్రసాంతరమ్ ।

యాదృచ్ఛికం బుద్ధిపూర్వ మితి ద్వేధా నిగద్యతే ॥

అనుకూలేన దైవేన కృతం యాదృచ్ఛికం భవేత్ ।

ప్రత్యుత్పన్నధియా పుంసా కల్పితం బుద్ధి పూర్వకమ్ ॥

-(ర.సు.II.201-211)

అర్థం :న- ఇతి, ముహూః కృతః, ప్రతివేధార్థ వీప్సయా = వద్దు, వద్దు అంటూ, మాటమాటకీ, ప్రతివేధార్థాలను తెలుపుతూ; ఈస్పిత-అలింగనా దీనాం, నిరోధః, మానః, ఉచ్యతే = అభీష్టములైన, అలింగనాదులను, అడ్డు కొనటం, మానం, (అని) చెప్పబడుతున్నది. సః-అయం, సహేతుః, నిర్లేతుః, ఇతి, ద్వేధా = అయది, సహేతుక (మానం), నిర్లేతుక (మానం), అని రెండు విధాలు.

అత్ర, హేతుజః, ఈర్ష్యయా, సంభవేత్ = ఇందు, హేతుజమైన మానం, ఈర్ష్యవల్ల సంభవిస్తుంది.

అన్యాసంగిని వల్లభే, దృష్టేః, అనుమితేః, శ్రుతేః, అసహిష్ణుత్వం-ఏవ (తు), ఈర్ష్యా = వల్లభుడు అన్యస్త్రీనక్తుడు కాగా, దానిని చూచికాని, ఊహించికాని, వినికాని సహింపకుండటం ఈర్ష్య.

ఈర్ష్యామానే (తు), నిర్వేద, అవహిత్తా, గ్లాని, దీనతాః, చింతా, చాపల్య, జడతా, మోహాద్యాః, వ్యభిచారిణః = ఈర్ష్యామానమందు-నిర్వేదం, అవహిత్త, గ్లాని, దీనత, చింత, చాపల్యం, జడత, మోహం మున్నగునవి వ్యభిచారిభావాలు.

అనుమితిః, భోగ-అంక, గోత్రస్థలన, ఉత్స్వవైః, త్రిధా = అనుమితి (= అనుమానం)-భోగచిహ్నాలు, గోత్రస్థలనం (= పోరపాటున వేరొక నాయిక వేరు ఉచ్చరించటం), ఉత్స్వం (= స్వస్థంలో వేరొక నాయికవేరు ఉచ్చరించటం) అనే (భేదాలచేత) మూడు విధాలు.

అప్తసఖీముఖాత్, ప్రియావరాధన్యశ్రుతిః, శ్రుతిః = అప్తులగు చెలికత్తెల ద్వారా, ప్రియుడొనర్చిన అవరాధం వినటం శ్రుతి.

కారణ-అభావసంభూతః, ద్వయోః-అపి, నిర్లేతుఃస్యాత్ = (సరిఅయిన) కారణం లేకయే, నాయికా-నాయకులకు కలిగిన మానం, నిర్లేతుకమానం అవుతుంది. తత్ర, అవహిత్త-ఆదయః, వ్యభిచారిణః, విజ్ఞేయా = ఇందు, అవహిత్త మున్నగునవి, వ్యభిచారిభావాలు (అని) తెలియవలె.

స్వయంగ్రాహి స్మిత-ఆదిభిః, నిర్లేతుకః, స్వయం శామ్యేత్ = తమంత కలిగిన చిరునవ్వు మున్నగు వానిచేత, నిర్లేతుకమానం, తనంతట శాంతి పొందుతుంది.

హేతుజః (తు), యథాయోగ్యం, ప్రకల్పితైః, సామ్నా, భేదేన, దానేన, నతి-ఉపేక్షా, రసాంతరైః, శమం, యాతి = సహేతుకమగుమానం-యథాయోగ్యంగా, కల్పింపబడిన సామం, భేదం, దానం, నతి, ఉపేక్ష, రసాంతరం- వీని చేత శాంతి పొందుతుంది.

తత్ర, యత్ (తు), ప్రేయ-ఉక్తికథనం, తత్, సామః, గీయతే = అందు, ఏది, ప్రయోక్తులను చెప్పటం కలదో, అది సామం (అని) చెప్పబడుతుంది.

సఖ్యాదిభిః, ఉపాలంభ ప్రయోగః, భేదః, ఉచ్యతే = (నాయకను గూర్చి) చెలికత్తెలచేత నిందావాక్యాలు పలికించటం, భేదం (అని) చెప్పబడుతున్నది.

వ్యాజేన, భూషణ-ఆదీనాం, ప్రదానం, దానః, ఉచ్యతే = ఏదేనివెపంతో, భూషణాలు మున్నగువానిని, ఇవ్వటం, దానం (అని) చెప్పబడుతుంది.

పాదప్రణామః, నతిః, స్యాత్ = (నాయకయొక్క) పాదాలకు నమస్కరించటం, నతి అవుతుంది.

తూష్టింస్థితిః, ఉపేక్షణం = ఊరక ఉండటం, ఉపేక్ష. ఆకస్మిక భయ-ఆదీనాం, కల్పనా, రసాంతరం, స్యాత్ = ఆకస్మికంగా భయం మున్నగువానిని కల్పించటం, రసాంతరం అవుతుంది.

యాదృచ్ఛికం, బుద్ధిపూర్వం, ఖతి, ద్వేషా, నిగద్యతే = (రసాంతరం అనేది) యాదృచ్ఛికం, బుద్ధిపూర్వకం అనే భేదాలచేత, రెండు విధాలు (అని) చెప్పబడుతున్నది. అనుకూలేన, దైవేన, కృతం, యాదృచ్ఛికం, భవేత్ = అనుకూలదైవం చేత చేయబడినది (= ఉరుములు, మెరుపులు మున్నగునవి రావటం) యాదృచ్ఛికం, అవుతుంది.

ప్రత్యుత్పన్నధియా పుంసా, కల్పితం, బుద్ధిపూర్వకం = సమయోచితమైన బుద్ధిగల, పురుషునిచేత, కల్పింపబడినది, బుద్ధిపూర్వకం.

తాత్పర్యం : 'వద్దు వద్దు' అంటూ మాటమాటకీ వ్యతిరేకతను చూపిస్తూ, ఆలింగనాదులను అడ్డుకొనటం 'మానం' అవుతుంది. సహేతుకం, నిర్లేతుకం అని ఈ మానం రెండు విధాలు.

సహేతుకమానం : ఇది ఈర్ష్యవల్ల సంభవిస్తుంది. వల్లభుడు అన్యస్త్రీ నక్కుడుకాగా, దానిని చూచికాని, ఊహించికాని, వినికాని సహింపకుండటం ఈర్ష్య. ఈ ఈర్ష్యామానంలో -నిర్వేదం, అవహిత్త, గ్లాని, దైన్యం, చింత,

చావల్యం, జడత, మోహం మున్నగునవి వ్యభిచారిభావాలు. ఊహించటం (= అనుమితి) మూడు విధాలు : భోగచిహ్నాల వల్ల, గోత్రస్థలనం వల్ల, ఉత్స్వస్నం వల్ల. అప్పులైన చెలికత్తెలద్వారా ప్రేయుడొనర్చిన అవరాధం వినటం శ్రుతి (= వినటం).

సహేతుకమానం, యథాయోగ్యంగా కల్పించబడిన సామం, భేదం, దానం, నతి, ఉపేక్ష, రసాంతరం - వీటి చేత శాంతి పొందుతుంది.

ఏదేని నెపంతో భూషణాదులను ఇవ్వటందానం. ప్రేయోక్తులను చెప్పటం సామం.

చెలికత్తెల చేత నాయికను గూర్చి నిందావాక్యాలు పలికించటం భేదం.

నాయిక పాదాలకు నమస్కరించటం నతి. ఊరక ఉండటం ఉపేక్ష.

అకస్మికంగా, భయాదులను కల్పించటం రసాంతరం. రసాంతరం అనేది యాదృచ్ఛికం, బుద్ధిపూర్వకం అని రెండు విధాలు. దైవానుకూల్యంతో ఉరుములు మెరుపులు మున్నగునవి రావటం యాదృచ్ఛికం.

నాయకుడు సమయోచితమైన బుద్ధితో కల్పించినవి బుద్ధిపూర్వకం.

నిర్హేతుకమానం : సరి అయిన లేదా తగినంత కారణం లేకుండానే నాయికా-నాయకులకు కలిగేమానం నిర్హేతుకమానం అవుతుంది. ఇందులో అవహిత్త మున్నగునవి వ్యభిచారి భావాలు. తమంత కలిగిన చిరునవ్వు మున్నగు వాటిచేత, నిర్హేతుకమానం, తనంతట శాంతి పొందుతుంది.

టీక : 1. నాయకుడు అన్యాయము కాగా నాయికకు కలిగే చిత్తవిక్రియ 'ఈర్ష్య' అవుతుంది అని విద్యానాథుడు.

2. నిర్హేతుకమైన మానాన్ని ప్రణయమానం అన్నాడు భ.ర.ప్ర.కర్త. నిర్హేతుకమైన (ప్రణయ) మానం పురుషులకు కూడా కలుగవచ్చు - ఇంటి వసులలో తెమలక, లేదా ముస్తాబు పూర్తికాక, లేదా అత్తమామల సేవలు చేస్తూ, లేదా అడుపడుచుల వేళాకోళాలు మున్నగువాని వల్ల నాయిక పడకటింటికి చేరటం అలస్యమైనప్పుడు.

3. నిర్హేతుకమానంలో కోపంనెపంతో చుంబనాదుల వల్ల అలస్యం జరుగుతుంది. దానికి ప్రేమపరీక్ష ఫలం.

భావకౌటిల్య (= కవట) మానం అనేది కూడా నిర్హేతుకమైనదే, కాని ఇందులో చుంబనాదుల వల్ల విలంబం లేకపోవటం ఫలం.

4. సింగభూపాలుని వలెనే శారదాతనయ - విశ్వనాథులు కూడా మానవిప్రలంభాన్ని విమృలంగా వివరించినారు.

5. అనునయవర్యంతం ఓర్పులేకపోతే, అది విప్రలంభ భేదం కాజాలదు. అది 'సంభోగసంచారి' అనే పేరుగల భావం అవుతుంది అని విశ్వనాథుడు.

6. నాయికా నాయకులు వరస్పరం అడ్డోల్లంఘనం చేయటం వల్ల కలిగేది ప్రణయమానం అనిచెప్పి ఈర్ష్యామానంలో ఉపాలంభం (= దూషించటం), భర్తనం (= బెదిరించటం), తాడనం (=కొట్టటం), విముఖత్వం మున్నగువానిని అనుభావములుగా పేర్కొన్నాడు భరతరసప్రకరణకర్త.

7. స్వీయామధ్యానాయికలలోని మానభేదాలు, అసందర్భంలోనే వివరింపబడినవి.

(4) ప్రవాస విప్రలంభం :

మూలం : పూర్వసంగతయో యూనో ర్భవే దేశాంతరాదిభిః ।

చరణవ్యవధానం యత్ స ప్రవాస ఇతీరితః ॥

తజ్జన్యో విప్రలంభోఽపి ప్రవాస ఇతి సమ్మతః ।

పార్శ్వగర్వమదప్రీడా వర్జయిత్వా సమీరితాః ॥

శృంగారయోగ్యాస్సర్వేఽపి ప్రవాసే వ్యభిచారిణః ।

కార్యతస్సంభ్రమాచ్ఛాపాత్ తత్త్రిధా తత్ర కార్యజః ॥

బుద్ధిపూర్వతయా యూనోః సన్నిధాన వ్యపేక్షయా ।

ధర్మార్థ సంగ్రహో బుద్ధిపూర్వో వ్యాపారః కార్యమ్ ॥

పుత్రో వర్తిష్య మాణశ్చ వర్తమాన ఇతి త్రిధా ।

అవేగః సంభ్రమః సోఽపి నైకో దివ్యాది భేదతః ॥

-(ర.సు.II-212-16)

అర్థం : యత్, పూర్వసంగతయోః, యూనోః, దేశాంతరాదిభిః, చరణవ్యవధానం, భవేత్, సఃప్రవాసః, ఇతి, ఈరితః = ఏది (= ఎప్పుడు), పూర్వం సమాగమం కలిగిన యువతీ - యువకులకు, దేశాంతరగమనం మున్నగువాని వల్ల ఎడబాటు, సంభవిస్తే, అది, ప్రవాసం అని చెప్పబడుతుంది. తత్-జన్యః, విప్రలంభః, అపి, ప్రవాసః, ఇతి, సమ్మతః = ఆ ప్రవాసం వల్ల పుట్టిన, విప్రలంభం, కూడా, ప్రవాసం అని అంగీకరింపబడింది (=దీనినే ప్రవాస విప్రలంభం అని కూడా అంటారు).

హర్ష, గర్వ, మద, ప్రీడా, వర్జయిత్వా, శృంగారయోగ్యాః, సర్వే, అపి, ప్రవాసే, వ్యభిచారిణః, సమీరితాః=హర్షం, గర్వం, మదం, ప్రీడా వీనిని విడిచి, శృంగారయోగ్యులైన తక్కిన సర్వభావాలు, కూడా, ప్రవాసమందు, వ్యభిచారి భావాలుగా గణింపబడినవి.

తత్, కార్యతః, సంభ్రమాత్, శాపాత్, త్రిధా = అది (= ప్రవాసం), కార్యజం, సంభ్రమజం, శాపజం, (అని) మూడు విధాలు.

యూనోః, సన్నిధాన వ్యషేక్షయా, బుద్ధిపూర్వతయా కార్యజః = యువతీ-యువకులు, ఒకరిదగ్గర ఒకరు ఉండవలెనన్న కోరికతో ఉన్నప్పటికీ, బుద్ధి పూర్వకంగా కలిగినది, కార్యజం (= కార్యం వలన కలిగిన ప్రవాసం) అవుతుంది.

ధర్మ-అర్థ-సంగ్రహాః, బుద్ధిపూర్వః వ్యాపారః, కార్యం = ధర్మం, అర్థం సంగ్రహించవలెననే, బుద్ధిపూర్వకమగు వ్యాపారం, కార్యం.

వృత్తః, వర్తిష్యమాణః, వర్తమానః, ఇతి, త్రిధా =(కార్యజమగు) ప్రవాసం, వృత్తం (=భూతం=జరిగినది), వర్తిష్యమాణం (=భావి =జరుగబోయేది), వర్తమానం (=జరుగుతున్నది), అని, మూడువిధాలు.

ఆవేగః, సంభ్రమః, సః - అపి దివ్యాది భేదతః, న ఏకః = ఆవేగం అనేది సంభ్రమం; అది దివ్యాదిభేదాల చేత అనేక విధాలు.

తాత్పర్యం : పూర్వం సమాగమం కలిగిన యువతీయువకులకు దేశాంతర గమనం మున్నగు వానిచేత కలిగిన ఎడబాటు ప్రవాసం అవుతుంది. ఆ ప్రవాసం వల్ల కలిగిన విప్రలభం కూడా ప్రవాసంగానే చెప్పబడుతుంది. ఇందులో హర్షం, గర్వం, మదం, ప్రీడ- ఇవి తప్ప శృంగారయోగ్యులైన తక్కిన సర్వభావాలు వ్యభిచారి భావాలుగా ప్రసక్తములవుతాయి. ప్రవాసం - కార్యజం, సంభ్రమజం, శాపజం అని మూడు విధాలు. ధర్మం అర్థం ఇవి సాధించవలెననే కోరికతో కూడిన బుద్ధిపూర్వకమగు వ్యాపారం, కార్యం. ఒకరి దగ్గర ఒకరు ఉండవలెనని కోరుకొన్నప్పటికీ, బుద్ధిపూర్వకంగా ఎడబాటు కలిగించుకొనటం కార్యజమగు ప్రవాసం అవుతుంది. ఇది, వృత్తం-వర్తిష్యమాణం-వర్తమానం అనేభేదాల చేత మూడు విధాలు.

ఆవేగమే సంభ్రమం, అది దివ్యాదిభేదాలచేత అనేక విధాలు.

టీక : ప్రోషితభర్తుక విషయంలో వృత్తాదిభేదాలు వివరింపబడినవి.

అవేగం యొక్క భేదాలు వ్యభిచారిభావ వివరణలో చెప్పబడినవి.

శావజమైన ప్రవాసాన్ని వేరే భేదంగా, తరువాత వివరిస్తాను.

అనుభావాలలో లంబాలకత్వాన్ని (= వ్రేలాడే జట్టును) అధికంగా చెప్పి నాడు భరతరసప్రకరణకర్త.

కొంతకాలం కలిసి ఉన్న ప్రేయసీ ప్రేయులు చిన్నదేశములందు ఉండటం ప్రవాసం; ఆ ప్రవాసం వల్ల కలిగిన విప్రలంభం కూడా 'ప్రవాసం' అనే చెప్పబడుతున్నది. ఇందు- హర్షం, గర్వం, మదం, ప్రీతి అనేవి తప్ప, తక్కిన వ్యభిచారి భావాలన్నీ ఉంటాయి.

ఈ ప్రవాసం కార్యణం, సంభ్రమణం, శావణం అని మువ్విధాలు.

1. కార్యణం : ధర్మం, అర్థం మున్నగునవి సంపాదించవలెనన్న బుద్ధి పూర్వకముగ వ్యాపారం 'కార్యణం' అవుతుంది. వ్యాపారం కోసం దేశాంతరం వెళ్ళటం మున్నగునవి దీనికి ఉదాహరణములు. కార్యణముగ ప్రవాసం మరల మూడు విధాలు- వృత్తం, వర్తమానం, వర్తిష్యమాణం.

(i) వృత్తం : భూతపూర్వం అంటే ఇదివరకు జరిగినది.

(ii) వర్తమానం : 'వెడుతున్నాను' అని ప్రేయుడు చెప్పినప్పుడు.

(iii) వర్తిష్యమాణం : 'ఎడబాటు ఇంక తప్పదు అని తెలిసినప్పుడు.

ప్రోషితభర్తృకాదిభేదాలు ఇప్పట్ల స్మరణార్హములు.

2. సంభ్రమణం : అవేగం సంభ్రమం అవుతుంది. ఇది దివ్య-మానుష-నిర్వాత-అదులవల్ల అకస్మికంగా కలుగుతుంది (విక్రమోర్వశీయమందలి ఊర్వశీ-పురూరపుల ఎడబాటు దివ్యసంభ్రమణం).

3. శావణం : మేఘసందేశంలోని యక్షవిరహం.

(5) శావ విప్రలంభం :

మూలం : శావో వైరూప్యతాద్రూప్య ప్రవృత్తే ర్ద్వివిధో భవేత్ ॥

ప్రవాసః శావవైరూప్యాదహల్యాగౌతమాదిన్ ॥

-(ర.సం II-216-17)

అర్థం : శావ, వైరూప్య-తాద్రూప్యప్రవృత్తేః, ద్వివిధః, భవేత్ = శావం (= శావవిప్రలంభం), వైరూప్యం (= వేరురూపు కలుగుటం), తాద్రూప్యం (= ఉన్నరూపే ఉండటం), అనే భేదాల చేత, రెండు విధాలు అవుతుంది.

శాపవైరూప్యాత్, ప్రవాసః, అహల్యాగౌతమాదిషు = శాపంవల్ల వైరూప్యంతోడి ప్రవాసానికి అహల్యా-గౌతములు మున్నగువారు (ఉదాహరణములు).

తాత్పర్యం : శాప విప్రలంభం అనేది రెండు విధాలు- వైరూప్యం, తాద్రూప్యం. వైరూప్యానికి అహల్యా-గౌతములు ఉదాహరణ కాగా, తాద్రూప్యానికి మేఘసందేశమందలి యక్షిణ-యక్షులు ఉదాహరణ.

టీక : జాడ్యం వల్లకానీ, శాపం వల్ల కానీ ఒకరికొకరు దూరంగా ఉన్నా, దగ్గరగా ఉన్నా సంగమం లేకపోవటం శాపవిప్రలంభమవుతుందని భ.ర.ప్ర.కర్త. 'జాడ్యం' అంటే భయంకరరోగం అని చెప్పవచ్చు, దీనివల్ల కూడా సంగమం అసంభవమవుతుంది.

సన్నిధిలో ఉన్నా సంగమం లేకపోవటానికి ఉదాహరణ పాండురాజు పొందిన శాపం.

వైరూప్యం (= రూపం మారటం), తాద్రూప్యం (= ఉన్నరూపే ఉండటం) అనే భేదాల చేత శాపం రెండు విధాలు.

అహల్యా-గౌతమాది విషయం వైరూప్యం, యక్షవిషయం తాద్రూప్యం. శాపం వల్ల అహల్య రూపుమారిపోయింది; కానీ యక్షుడు సహజరూపంలోనే ఉన్నాడు.

ఉదా : కశ్యప్తాంతా విరహగురుణా స్వాధికారాత్పృమత్తః
శాపేనాంతంగమిత మహిమా వర్షభోగ్యేన భర్తుః ।
యక్షశ్చక్రే జనకతనయా స్నానపుణ్యోదకేషు
స్నిగ్ధచ్ఛాయా తరుషు నసతిం రామగిర్యాశ్రమేషు ॥

(మేఘదూతం-I-1)

—అధికార నిర్వహణలో ప్రమత్తుడుగా ఉన్న ఒకానొక యక్షుని “సంవత్సరకాలం ప్రయానిముక్తుడవు కమ్ము” అని ఇంద్రుడు శపించగా, నశించిన మహిమ కలవాడై, జనకతనయాస్నానం చేత వివిధములయిన జలములు, చల్లని నీడలనిచ్చు చెట్లు కల రామగిర్యాశ్రమమందు నివాసం ఏర్పరచుకొన్నాడు.

భరతాదులు చెప్పిన దశలేదా ద్వాదశకామావస్థలు కాక, విశ్వనాథుడు ప్రవాసమందు వదకొండు స్మరదశలను వేరుగా పేర్కొన్నాడు. 1. అవయవముల అసౌష్ఠ్యం (= మూలివ్యం), 2. తాపం (= విరహజ్వరం), 3. పాండుత, 4.

కృశత, 5. అరుచి (= వస్తువైరాగ్యం), 6. అధృతి, 7. అనాలంబం (= శూన్యహృదయం), 8. తన్మయత, 9. ఉన్మాదం, 10. మూర్ఛ, 11. మృతి.

అభిలాషాదిదశలును, ఈ దశలును - ఉభయములును ఉభయత్ర సంభవించేవి అయినప్పటికీ చిరకాల ప్రసిద్ధిని పట్టి విడదీసి చెప్పడమైనది (సా.ద. 224 నూ.).

(6) కరుణ విప్రలంభం :

మూలం : ద్వయో రేకస్యమరణే పునరుజ్జీవవాపధౌ ॥

విరహః కరుణోఽన్యస్య సంగమాశానివర్తనః ।

కరుణభ్రమకారిత్యా త్సోఽయం కరుణ ఉచ్యతే ॥

సంచారిణోఽనుభావాశ్చ కరుణే విప్రవాసవత్ ।

-(ర.సు.II-212-14)

అర్థం : ద్వయోః ఏకస్య మరణే = ఇరువురిలో ఒకరు మరణించగా; పునః ఉజ్జీవన- అపధౌ = (వారు) తిరిగి జీవించే సర్వంతం ఉండే; విరహః కరుణః = విరహం, కరుణం (= కరుణ విప్రలంభం) అవుతుంది.

అన్యస్య సంగమ ఆశానివర్తనః = రెండవవారికి సంగమం కలుగుతుందన్న ఆశలేకపోవటం చేత; కరుణ భ్రమకారిత్యాత్ = కరుణము అనే భ్రాంతిని కలిగిస్తున్నందుచేత; సః అయం కరుణః ఉచ్యతే = ఇది కరుణము అని చెప్పబడుతున్నది; కరుణే సంచారిణః అనుభావాః (చ) విప్రవాసవత్ = కరుణ విప్రలంభమందు సంచారిభావాలు, అనుభావాలు ప్రవాసవిప్రలంభమందు వలెనే ఉంటాయి.

తాత్పర్యం : ప్రేయసీ ప్రీయులు ఇరువురిలో ఒకరు మరణించగా, మరణించిన వ్యక్తి జీవించే సర్వంతం ఉండే విరహం కరుణం అవుతుంది. జీవించిన వారికి, మరణించిన వారితో సంగమం మరల కలుగుతుందన్న ఆశలేకపోవటం చేత, ఈ అవస్థ కరుణము అనే భ్రాంతి కలిగిస్తున్నందువల్ల ఇది 'కరుణవిప్రలంభం' అని చెప్పబడింది. ఇందలి వ్యభిచారి భావాలు అనుభావాలు ప్రవాసవిప్రలంభమందలివే అవుతాయి.

టీక : కరుణరసం, విప్రలంభ శృంగారం - వీనిభేదాన్ని భరతముని వివరించిన విధం ఇంతకు ముందే పేర్కొన్నాను. కరుణము, విప్రలంభము - అనే ఈ

రెండు అవస్థలను కలిపి ఆర్వాచీనాలంకారికులు 'కరుణవిప్రలంభం' అనే భేదాన్ని కల్పించారు.

శరీరంతో దేశాంతరం వెళ్ళటం ప్రవాసవిప్రలంభమవుతుంది; ఇంక ప్రాణాలతో లోకాంతరం వెళ్ళటం కరుణ విప్రలంభమవుతుంది. అయితే, దేశాంతరం వెళ్ళిన వ్యక్తి తిరిగిరావటం తథ్యమైనట్లే, లోకాంతరం వెళ్ళిన వ్యక్తి కూడా తిరిగి రావటంలో నమ్మకం ఉన్నప్పుడే అది కరుణవిప్రలంభం అవుతుంది; తిరిగి రావటం లేకపోతే అది కేవలం కరుణమే అవుతుంది. సంగమప్రత్యాశ చేత రతిస్థాయిభావం కొనసాగుతూనే ఉంటుంది. కరుణవిప్రలంభమునకు ఉదాహరణ ములు— నాగానందంలో మలయవతీ జీమూతవాహనులు, కుమారసంభవకావ్యంలో రతీ మన్మథులు, కాదంబరిలో మహాశ్వేతా-పుండరీకులు.

శృంగారరస-అభాసం :

రసాభాసాన్ని భరతముని చర్చించలేదు. శృంగారం నుండి హాస్యం జనిస్తుందని భరతముని చెప్పిన సందర్భంలో శృంగారం అనుకృతి రూపంగా అంటే అభాసరూపంగా హాస్యానికి పోతువు అవుతుందని, అభాసముంటే అనౌచిత్యమనీ, అనౌచిత్యం ఉన్నచోటనెల్ల అది అభాసమే అనీ అభివ్యక్తుడు వివరించినాడు. (అ.భా. 1 వ సం. పుట 295)

రసభావములతోడలి అనౌచిత్యప్రవృత్తి అభాసమని పేర్కొని, విశ్వనాథుడిట్లా వివరించినాడు (సా.ద. III-282) :

మూలం : ఉపనాయక సంప్రదాయాం మునికురువత్నీ గతాయాం చ ।

బహునాయక విషయాయాం రతౌ తథాఽనుభయవిష్టా యామ్ ।

ప్రతినాయక నిష్ఠత్వే తద్వదధమపాత్ర తిర్యగాదిగతే ।

తాత్పర్యం : ఉపనయక విషయమైన రతి, ముని-గురువత్నీ గతమైన రతి, బహునాయక విషయమైనరతి, ఉభయనిష్ఠం కాని రతి, ప్రతినాయకనిష్ఠమైన రతి, అధమపాత్రగతమైన రతి, వశు-షక్త్యాదులరతి - ఇవి అనుచితాలు, కాన ఇవి శృంగారరసాభాసాలు.

టీక : అరాగం (= ఇరువురిలో ఒకరికే రాగం ఉండటం), అనేక రాగం (= ఒకస్త్రీకి వలువురు పురుషుల మీద లేదా ఒక పురుషునకు అవ్యవస్థితంగా వలువురు స్త్రీల మీద రాగం ఉండటం), మ్లేచ్ఛరాగం (= అనాగరికుల

రాగం), తిర్యగ్రాగం (= పశువక్ష్యాదుల రాగం) అనేభేదాల చేత శృంగారాభాసం సాధారణంగా నాలుగు విధాలు.

(అనేకస్త్రీలపై వ్యవస్థితంగా ఉండే శ్రీకృష్ణరాగం అభాసంలో చేరదు - రసతరంగిణీకర్త).

ఉదా : తిర్యగ్రతి :

మధుద్వీరేః కుసుమైకపాత్రే
పటాప్రియాం స్వామసువర్తమానః ।
శృంగేణ సంస్పర్శ నిమీలితాక్షీం
మృగీమకందూయత కృష్ణసారః ॥

-(కు.నం.III-36)

-తన ప్రియురాలితో కూడి తుమ్మెద, పుష్పం అనే పాత్రలో మధువు త్రాగినది; స్పర్శమాత్రాన పరవశమై కనులు మూసికొన్న అడుజింకను మగజింక తన కామ్ముతో గోకినది. (అకాలవనంతోదయ వర్ణనలోనిది).

ష్టేచ్ఛరాగం :

భార్యం మోహనమస్తాం మృతేతి మత్వా ధావితే హరికే ।
దరస్థుటితఫలోదరాధిర్హసితమివకార్యానలతాభిః ॥

-(గాథానంతకతి-IV-90)

- సురతమోహమున నిద్రించిన భార్యను చూసి, ఆమె మరణించినదను కొని, హరికుడాకడు పరుగెత్తిపోతూఉండగా కొంచెం వగిరిన కాయలు గల వ్రత్తిమొక్కలు వానిని చూచి నవ్వుతున్నట్లున్నవి.

టీక : “పశు వక్ష్యాదులకు, శ్టేచ్ఛలకు గల రాగమాభాసమనటం నమం జనం కాదు; ఏలయన అచట కూడా విభావాదులుంటాయి, అవి లేనియెడల అచటి రాగ మాస్వాదమునకే రాదు కదా” అని ఏకావశీకర్తయగు విద్యాధరుడు పేర్కొన్నాడు. కాని, భరతముని చెప్పిన ఉజ్జ్వలత, శుచిత్వం, దర్శనీయత్వం తిర్యక్-ష్టేచ్ఛలవల్ల సంభవం కాదు కావున వారిది రసం కాక రసాభాసమే అవుతుందని తక్కిన అలంకారికులు నిర్ధారించినారు.

2. దుర్లభజనానురాగో లజ్జాగుర్వీ పరవశ ఆత్మా ।

ప్రియసఖి! విషమం ప్రేమ మరణం శరణంను పరమేకమ్ ॥

-(రత్నావళి -II-5)

- “చెలీ! నాకు దుర్లభుడగు రాజు వట్ల అనురాగం, సిగ్గో అధికం, నేనా వరాధీనను. ఇట్లా నాప్రేమ విషమమైనది. ఇప్పుడు నాకు మరణ మొక్కటే మేలైన శరణం” అని రత్నావళి చెలితో చెప్పి దుఃఖించినది. మరి ఇచ్చట ఏకత్తైవ్వానురాగం కాబట్టి ఇది అభాసం కాదా? అని ప్రశ్నించవచ్చు. పిమ్మట ఉభయనిష్కత్వం అయినప్పటికీ, తొలుత ఏకనిష్కత్వమే అయితే అది అభాసత్వమే అని కొందరన్నారు. కాని ఇది పూర్వానురాగం. పూర్వానురాగంలో ముందుగా స్త్రీకి రాగం వర్ణించి, తరువాత పురుషునకు వర్ణించవలెనని శాస్త్రకారమతం. కావున ఇది రసాభాసం కాజాలదు. అంతేకాదు. ఇచ్చట నాయకుని వట్ల రాగం యొక్క అభావం వర్ణితమైంది. అభావం మూడు విధాలు - (1) ప్రాగభావం, 2. అత్యంతాభావం, 3. ప్రధ్వంసాభావం. వీనిలో ప్రాగభావంలో దర్శన శ్రవణాది కారణాలవల్ల రాగం జనిస్తుంది. ఇందులో అభాసత్వం లేదు. ఇంక తక్కిన రెండింటిలో కారణాలు ఉన్నా రాగం పుట్టదు. అందుచేత అచ్చట మాత్రమే అభాసం ఉంటుంది. కావున రత్నావళి ప్రభృతుల పూర్వానురాగం అభాసం కాజాలదు (రత్నావళి, చివరకు తాను కోరిన రాజును పొందగల్గినది).

2. హాస్యం

మూలం : హాస్యోనామహాసస్థాయి భావాత్మకః. స చ
వికృతసరవేషాలంకార ధార్మ్య లౌల్య కుహ కాసత్
ప్రలాప వ్యంగ్యదర్శన దోషోదాహరణాదిభిః
విభావైః ఉత్పద్యతే. తస్యోష్ణనాసాకపోల
స్పందన దృష్టివ్యాకోశాకుంచన వేదావ్యరాగ
పార్శ్వగ్రహణాదిభిః అనుభావైః అభినయః ప్రయోక్తవ్యః.
వ్యభిచారిణ శ్చాస్యావహిత్యాలవ్య తంద్రా నిద్రా
స్వప్నప్రబోధామాయాదయః. ద్వివిధ
శ్చాయ మాత్మన్తః పరస్థశ్చ. యదా స్వయం
హసతి తదాత్మన్తః, యదా తు పరం.
హాసయతి తదా పరస్థః.
అత్రానుసంశ్యే అర్యే భవతః -
విపరీతాలంకారై ర్వికృతాచారాభిధానవేషైశ్చ ।
వికృతై రర్థ విశేషై ర్గమనీయ రసః స్మృతో హాస్యః ॥
వికృతాకారై ర్వాక్యై రంగవికారైశ్చ వికృతవేషైశ్చ ।

హాసయతి జనం యస్మా త్తస్మాత్ జ్ఞేయో రసో హాస్యః ॥

స్త్రీసీచప్రకృతా వేష భూయిష్ఠం దృశ్యతే రసః ।

హాస్యభేదాలు :

షడ్బేదాశ్చాస్య విజ్ఞేయా స్తాంచ నక్ష్త్యామృహం పునః ॥

స్మిత మథ హాసితం విహాసిత ముపహాసితం చాపహాసిత

మతి హాసితమ్ ।

ద్వాద్వా భేదా స్యాతా ముత్తమ మధ్యాధమ ప్రకృతా ॥

తత్ర-

స్మితహాసితే జ్యేష్ఠానాం మధ్యానాం విహాసితోపహాసితే చ ।

అధమానా మపహాసితం హ్యాతిసహితం చాపి విజ్ఞేయం ॥

సితో హాస్యః ప్రకీర్తితః -42

హాస్యః ప్రమథదైవతః -44

అంగవైపథ్య వాక్యైశ్చ హాస్యః త్రిధాస్మృతః

-(నా.శా.VI-49-61, 77)

గ్లానిశంకాహ్యామాయా చ శ్రమశ్చపలతా తథా ।

సుప్తం నిద్రావహితం చ హాస్యే భావాః ప్రకీర్తితాః ॥

-(నా.శా.VII-110)

అర్థం : హాస్య-నామ, హాసస్థాయి భావాత్మకః = హాస్యం అనేది, హాసం స్థాయిభావంగా కలది.

సః (చ), వికృత పరవేష, అలంకార, ధార్మ్య, లౌల్య, కుహక, అసత్ ప్రలాప, వ్యంగ్యదర్శన, దోషోదాహరణ-ఆదిభిః, విభావైః, ఉత్పద్యతే = అది (= ఆహాస్యం), వికృతముత్తమ పరవేష (= కేశాదిరచన) అలంకారాలు, ధార్మ్యం (= నిర్లజ్జత), లౌల్యం (= విషయములందు అనియతత్వం), కుహకం (= చక్కలిగింతలు పెట్టటం), అసత్ప్రలాపం, వ్యంగ్యదర్శనం (= అంగవికలులను చూడటం), అకార్యకరణములను వికృతవేషాదులను అనిమిత్త భయాదులను వర్ణించిచెప్పటం మున్నగు విభావాల వల్ల హాస్యం జనిస్తుంది.

తస్య = దాని (= హాస్యం యొక్క); -ఓవ్య-నాసా-కపోల-స్పందన, దృష్టి వ్యాకోశ- కుంచన, స్వేద్య ఆన్యరాగ, పౌర్ణ్యగ్రహణ-ఆదిభిః, అనుభావైః, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = పెదవులను ముక్కును చెక్కిళ్ళను న్పందింప జేయుటం, కనులను కొలదిగా మూయుటం విప్పారజేయుటం, స్వేదం, ముఖం

రంగు మారటం, రెండు చేతులతో తన ప్రక్కలను పట్టుకొనటం మున్నగు, అనుభావాలచేత - అభినయం చేయదగినది.

అన్య, వ్యభిచారిణః (చ) = దానియొక్క, వ్యభిచారిభావాలు- అవ హిత్వా, ఆలన్య, తంద్రా, నిద్రా, స్వప్న, ప్రబోధ, అనూయ-ఆదయః = అవ హిత్త, ఆలన్యం, తంద్ర (= మోహం), నిద్ర, స్వప్నం, ప్రబోధం, అనూయ మున్నగునవి.

అయం, ఆత్మస్థః, పరస్థః (చ), ద్వివిధః (చ) = అది, ఆత్మస్థం, పరస్థం అనే భేదాలచేత రెండు విధాలు.

యదా, స్వయం, హసతి, తదా, ఆత్మస్థః = ఎచ్చట, స్వయంగా నవ్వు టమో, అచ్చట, ఆత్మస్థం; యదా (తు), పరం, హసయతి, తదా, పరస్థః = ఎచ్చట, ఇతరులను నవ్వించటమో, అచ్చట, పరస్థం.

అత్ర, అనువంశ్యే, ఆర్యే, భవతః = ఇచ్చట, అనువంశ్యములయిన, ఆర్యులు కలవు.

విపరీత-అలంకారైః, వికృత-ఆచార-అభిధాన-వేషైః(చ) = విపరీతము లైన అలంకారాలు, వికృతములైన ఆచారాలు నామాలు వేషాలు- వీనిచేత; వికృతైః, అర్థవిశేషైః, హసతి- ఇతి, హాస్యరసః, స్మృతః = వికృతములైన అర్థవిశేషాలు -వీనిచేత (=చూచి) నవ్వుటం హాస్యరసం, అవుతుంది (ఇచ్చట అంగవికారాదులు కూడా ఊహనీయాలని ర.త.కర్త).

వికృత-అకారైః-వాక్యైః, అంగవికారైః (చ), వికృతవేషైః(చ) యస్మాత్, జనం హాసయతి, తస్మాత్, హాస్యరసః, జ్ఞేయః = వికృతములైన అకారాలు, వాక్యాలు, అంగవికారాలు, వికృతవేషాలు -వీనిచేత, ఎందువల్ల జనులను నవ్వించటం జరుగుతుందో, అందుచేత (ఇది) హాస్యరసం (అని) తెలియవలె (ఇచ్చట-అన్యం అధరం పెద్దవికావటం, పళ్ళుబయటపడటం, నాసా-కపోలాలు స్పందించటం, దృష్టివ్యాకుంచనాదులు ఊహనీయాలు అని ర.త.కర్త).

వీషరసః, స్త్రీ నీచప్రకృతౌ-వీష, భూయిష్ఠం, దృశ్యతే = ఈ (హాస్య) రసం, స్త్రీలు, నీచ ప్రకృతులు -వీరియందే అధికంగా గోచరిస్తుంది.

హాస్యభేదాలు :

అన్య, షట్-భేదాః(చ), విజ్ఞేయః = దాని (= హాస్యరసం) యొక్క ఆరుభేదాలు, (ఉన్నవని) తెలియదగినది; పునః, తాం (చ), అహం, వక్త్యామి = మరల, వానిని (= ఆభేదాలను) చెప్పుచున్నాను.

స్మితం, (అథ) హసితం, విహసితం, ఉపహసితం (చ), అపహసితం, అతిహసితం, ద్వాద్వాభేదౌ, ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ ప్రకృతౌ, స్యాతాం = స్మితం-హసితం, విహసితం-ఉపహసితం, అపహసితం-అతిహసితం- ఇవి రెండేసి చొప్పున క్రమంగా, ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ ప్రకృతులకు వర్తిస్తాయి.

స్మిత-హసితే, జ్యేష్ఠానాం, విహసిత -ఉపహసితే(చ), మధ్యానాం, అపహసితం (హి)-అతిహసితం (చ- అపి), అధమానాం, విజ్ఞేయం = స్మిత-హసితాలు జ్యేష్ఠ (= ఉత్తమ) ప్రకృతులందు, విహసిత -ఉపహసితాలు మధ్యమ ప్రకృతులందు, అపహసిత-అతిహసితాలు అధమప్రకృతులందు (ఉంటాయని) తెలియదగినది.

హాస్యః, సితః, ప్రకీర్తితః = హాస్యం, సితవర్ణం (= తెలుపురంగు) (అని) చెప్పబడినది.

హాస్యః, ప్రథమదైవతం = హాస్యం ప్రమథుడు అధిదేవతగా కలది.

హాస్యం, అంగ-నైవధ్య వాక్యైః(చ), త్రిధా, స్మృతః = హాస్యం-అంగ చేష్టలు, నైవధ్యం (= వేషం), వాక్యాలు - ఇట్లా మూడు విధాలు (అని) చెప్పబడినది.

హాస్యే-గ్లాని, శంకా(హి), అసూయా(చ), శ్రమః, చపలతా, (తథా) నువ్వు, నిద్రా, అవహిత్తం (చ) - భావాః, ప్రకీర్తితాః = హాస్యమందు -గ్లాని, శంక, అసూయ, శ్రమ, చపలత, నువ్వు, నిద్ర, అవహిత్తం - ఇవి (వ్యభిచారి) భావాలుగా, చెప్పబడినవి.

తాత్పర్యం : హాస్యం, హాసమనే స్థాయిభావం నుంచి జనిస్తుంది.

విభావాలు : వికృతములైన పరవేష-అలంకారాలు, ధార్మ్యం, లౌల్యం, కుహకం, అసత్సృలావం, అంగవికలులను చూడటం, అనిమిత్తభయాదులు, అకార్యకరణములను వికృతవేషాదులను వర్ణించటం, మున్నగు విభావాల వల్ల హాస్యరసం ఉత్పన్నమవుతుంది.

అనుభావాలు : పెదవులను ముక్కుపుటాలను చెక్కిళ్ళను న్పందింప జేయుటం, కమకొలకులను కొలదిగా మూయుటం విప్పారజేయుటం, స్వేదం, ముఖవైవర్ణ్యం, తెండుచేతులతో తప ప్రక్కలను పట్టుకొనటం అనే అనుభావాలుచేత హాస్యాన్ని అభినయించాలి.

వ్యభిచారిభావాలు : అవహీతం, తంద్ర (= మోహం), నిద్ర, స్వప్నం, ప్రబోధం, అనూయ మున్నగునవి ఇందలి వ్యభిచారి భావాలు.

ఆత్మస్థ-వరస్థ భేదాలు : ఆత్మస్థ-వరస్థ భేదాలచేత హాస్యం రెండు విధాలు— (1) విభావం చూసి తానే నవ్వుటం ఆత్మస్థం (= స్వనిష్ఠం) అవుతుంది. (2) ఇతరులను నవ్వించటం వరస్థం (= వరనిష్ఠం) అవుతుంది. ఈ విషయాలను వివరించే ఆర్యావృత్తాలు రెండు కలవు. వివరీతములైన అలంకారాలు, వికృతములైన అంగవికారాలు- వీనిచేత (=వీనినిచూసి) జనులు నవ్వుతారు; కాన, ఇది హాస్యం అనబడింది. స్త్రీలయందు, నీచ ప్రకృతుల యందు ఈ రసం అధికంగా గోచరిస్తుంది.

ఆరు హాస్యభేదాలు : (1) స్మితం, (2) హాసితం, (3) విహాసితం, (4) ఉపహాసితం, (5) అపహాసితం, (6) అతిహాసితం - వీనిలో మొదటి రెండు భేదాలు ఉత్తమ ప్రకృతులయందు, తరువాతి రెండు మధ్యమ ప్రకృతులయందు, చివరివి రెండు నీచప్రకృతులయందు అభివ్యక్తములవుతాయి.

హాస్యం యొక్క రంగు తెలుపు.

హాస్యం యొక్క అధిదైవం-ప్రమథుడు.

హాస్యం -అంగ-వైషధ్య-వాక్యభేదాలచేత మూడు విధాలు.

గ్లాని, శంక, అనూయ, శ్రమ, చపలత, నువ్వుం, నిద్ర, అవహీత- ఇవి హాస్యమందలి సంచారిభావాలు.

టీక : శృంగారరసంనుంచి హాస్యం జనిస్తుందని భరతముని పేర్కొన్నాడు- జన్య-జనకరస వివేచన సందర్భంలో. ఈ అంశాన్ని ఆర్వాచీనాలంకారికులందరూ అనువదించారు. కాని, ఇది ఒక విధమగు భేదం మాత్రమే; రూపకములందలి విదూషకహాస్యం ఈ విధానికిచెందినది. అంతేకాదు, శృంగారం అనుకృతిరూపంగా అంటే ఆభాసరూపంగా హాస్యానికి హేతువు అవుతుంది. వికృతములైన వేష-అలంకారాలు హాస్యానికి విభావాలని చెప్పినప్పుడు 'వికృత' పదాన్ని దేశ-కాల-వయః-ప్రకృతి-ఆవస్థా వైపరీత్యమని అభివవగుప్పుడు వివరించినాడు. కాగా, సర్వరసములందలి అనౌచిత్యప్రవృత్తి (=అభాసం) హాస్యానికి విభావం అవుతుందని సారాంశం.

“వాక్-అంగ-అది వికారదర్శన జన్మా, వికాసాఖ్య హాసః” అని జగన్నాథుడు—వాచికం, ఆంగికం మున్నగు వానియందలి వైపరీత్యం దర్శించటం వల్ల కలిగే మనోవికాసం ‘హాసం’ అనబడుతుంది.

విశ్వనాథుడు హాస్యరసాన్ని ఇట్లా వివరించినాడు :

“వికృత-అకార-వాక్-వేష-చేష్టాదేః నర్తకాత్ భవేత్ హాస్యః”- వికృతంగా ఉన్న అకారం, వాక్కు, వేషం, చేష్ట మున్నగు వానితో కూడిన నర్తకుని (= నటుని) వల్ల హాస్యం కలుగుతుంది.

కాగా-అకారం, వాక్కు, వేషం, చేష్టలు -అంటే అంగిక-వాచిక-అహార్య-సాత్త్వికాభినయములందలి వైవరీత్యం హాస్యరసహేతువు అవుతుందని అర్థం. నటునిద్వారా ఈ వైవరీత్యం దర్శించిన సదస్యునిలో కలిగే మనోవికాసం హాస్యరసానికి దారితీస్తుంది.

ఉదా :

గురోర్గిరః పంచదినాన్యధీత్య, వేదాంతశాస్త్రాణీదినత్రయంచ ।

అమీసమామ్రూయ చ తర్కవాదాన్ సమాగతాః కుక్కుటమిశ్రపాదాః ॥

-(లటకమేళక ప్రహసనం)

ప్రభాకరుని శాస్త్రం అయిదు దినాలలో నేర్చి,

వేదాంతశాస్త్రాన్ని మూడు దినాలలో చదివి,

తర్కవాదాలను కూడా అప్రూణించి, వీరే కుక్కుట

మిశ్రపాదుల వారు వచ్చినారు!

కైశికీ వృత్తికి అంగమైన నర్మంయొక్క వివరణలో (20 వ అధ్యాయం 57-58) భరతముని మూడు విధాలయిన హాసాలను వివరించినాడు. వీరరసరహితమై, విశుద్ధవ్యాపారంతో శృంగారాన్ని స్థాపించే హాసప్రధానమగు వచనం ‘నర్మం’. ఇందలి హాసం మూడు విధాలు: (1) ఈర్ష్యను లేదా క్రోధాన్ని సూచించేది, (2) పరులను ఉపాలంబించటంతో కూడినది, (3) పంచనాపూర్వకంగా పరుల హృదయం గ్రహించటానికి ప్రయుక్తమయ్యేది.

ఆత్మస్త-పరస్త భేదాలను అభినవగుప్తుడిట్లా వివరించినాడు - విదూషకుడు ఆత్మస్తములైన వికృతవేషాది విభావాలను చూసి తానే నవ్వుతూగా నవ్వుకొనటం ఆత్మస్తమవుతుందనీ, వాటిచేత అతడు రాణిని నవ్వించటం ఆమెకు పరస్తమవుతుందనీ కొందరంటారు, అది సరికాదు. తనలోని వికారాలను చూసి తాను నవ్వుకొనటం ఆత్మస్తమనీ, ఇతరులలోని వికారాలను చూసి నవ్వుటం పరస్తమనీ కొందరంటారు. ఒకడు నవ్వుతున్నప్పుడు, హాస్యకారణాన్ని మనం ప్రత్యక్ష్యంగా

(1) ఉత్తమప్రకృతులయందు హాస్యం :

మూలం : ఈషద్వికసితైః గండైః కటాక్షైః సౌష్ఠవాన్వితైః ।

అలక్ష్మితద్విజం ధీర ముత్తమానాం స్మితం భవేత్ ॥

ఉత్పల్లానననేత్రం తు గండైర్వి కసితై రథ ।

కించిల్లక్ష్మిత దంతం చ హసితం తద్విధీయతే ॥

-(నా.శా.VI-54-55)

అర్థం : ఈషత్-వికసితైః, గండైః, సౌష్ఠవాన్వితైః, కటాక్షైః, అలక్ష్మిత-ద్విజం, ధీరం, ఉత్తమానాం, స్మితం, భవేత్ = కొంచెంగా వికసించిన చెక్కిళ్ళు, సౌష్ఠవంతో కూడిన కటాక్షాలు, కనిపించని వలువరుస, గంభీరంగా (కనిపించే ముఖం)- వీనితో కూడినది, ఉత్తముల యొక్క, స్మితం అవుతుంది.

(అథ)వికసితైఃగండైః, ఉత్పల్ల-అనన-నేత్రం(తు), కించిత్-లక్ష్మితదంతం(చ), తత్, హసితం, విధీయతే = వికసించిన చెక్కిళ్ళతో, విప్పారిన ముఖ-నేత్రాలు, కొంచెం కనిపించే వలువరుస కల దానిని హసితం అంటారు.

తాత్పర్యం : స్మితం— చెక్కిళ్ళు కొంచెంగా వికసిస్తాయి, కడకంటే చూపులు సౌష్ఠవయుతంగా ఉంటాయి. వలువరుస కనిపించకుండా, ముఖం గంభీరంగా ఉంటుంది. ఇటువంటి నవ్వు 'స్మితం' అనబడుతుంది. (కటాక్షాలలోనే నవ్వు స్పష్టమవుతుందని భ.ర.ప్ర.కర్త).

హసితం : చెక్కిళ్ళు వికసిస్తాయి, కనులు ముఖం బాగా విప్పారుతాయి. వలువరుస కొంచెం కనిపిస్తుంది-ఇటువంటి నవ్వు 'హసితం' అవుతుంది.

(2) మధ్యమ ప్రకృతులయందు హాస్యం :

మూలం : అకుంచితాక్షిగండం యత్ సస్వనం మధురం తథా ।

కాలగతం సాస్యరాగం తద్వై విహసితం భవేత్ ॥

ఉత్పల్లవాసికం యత్తు జిహ్వాద్భస్తి నిరీక్షితమ్ ।

నికుంచితాంసక శిరః తచ్ఛోనహసితం భవేత్ ॥

-(నా.శా.VI-56-57)

అర్థం : యత్, అకుంచిత గండ-అక్షం, (తథా) మధురం సస్వనం కాలగతం, స-అస్యరాగం, తత్(వై), విహసితం భవేత్ = ఏది-కొంచెంగా ముడుచుకొన్న గండాలు కనులు కలిగి, మధురంగా సస్వనంగా ఉండేది, సమ యానుకూలంగా ఉండేది, ముఖం కొంచెంగా ఎఱ్ఱబడినది-అవుతుందో అది, విహసితం అవుతుంది.

యత్ (తు), ఉత్తుల్ల నాసీకం, జిహ్వాదృష్టి నిరీక్షితం, నికుంచిత-అంసక శిరః, తత్ (చ), ఉవహసీతం, భవేత్ = ఏది, విప్పారిన ముక్కుపుటాలు, వక్రంగా ఉన్న చూపులు, ముడుచుకొన్న అంసశిరములు (= మూపులు) (కలిగి ఉంటుందో), అది ఉవహసీతం అవుతుంది.

తాత్పర్యం : విహసీతం— కనులు చెక్కిళ్ళు కొంచెంగా ముడుచుకొని ఉంటాయి. ముఖం కొంచెం ఎరుపు. ఎక్కుతుంది. సమయానుకూలంగా, మధురంగా, సస్వనంగా ఉంటుంది - ఇట్టిది 'విహసీతం' అవుతుంది.

ఉవహసీతం : ముక్కుపుటాలు విప్పారుతాయి. చూపులు వక్రంగా ఉంటాయి. అంసశిరములు ముడుచుకొంటాయి. - ఇట్టిది 'ఉవహసీతం' అవుతుంది.

(3) అధమ వ్రక్యతులయందలి హాస్యం :

మూలం : అస్థానహసీతం యత్తు సాశ్రునేత్రం తథైవ చ ।

ఉత్కంపితాంసకశిర స్తచ్చావహసీతం భవేత్ ॥

సంరబ్ధ సాశ్రునేత్రం చ వికృష్టస్వర ముద్ధతమ్ ।

కరోవగూఢపార్శ్వం చ తచ్చాతిహసీతం భవేత్ ॥

-(నా.శా.VI-58-59)

అర్థం : (యత్ తు) అస్థానహసీతం, (తథా-ఏవచ) స-అశ్రునేత్రం, ఉత్కంపిత-అంసకశిరః, తత్ (చ) అవహసీతం, భవేత్ = (ఏది) అస్థాన మందు (= శోకాది సమయాలలో కూడా) హసించటం, అశ్రువులతో కూడిన కనులు, వైకి ఎగురుతున్న అంసశిరములు (కలది అవుతుందో అది) అవహ సీతం అవుతుంది.

(యత్) సంరబ్ధ-స-అశ్రునేత్రం(చ), వికృష్టస్వరం, ఉద్ధతం, కర-ఉవ గూఢ పార్శ్వం (చ), తత్ (చ), అతిహసీతం, భవేత్ = (ఏది)- తొట్రుపా టుతో అశ్రువులతో కూడిన కనులు, శ్రుతికటువుగా ఉద్ధతంగా ఉన్న స్వరం, చేతులతో నట్టుకోబడిన వ్రక్కులు (కలది అవుతుందో అది) అతిహసీతం అవుతుంది.

తాత్పర్యం : అవహసీతం : అస్థానమందు నవ్వుటం, కన్నులనుండి నీరు కారటం, అంసశిరములు వైకి ఎగురుతూ ఉండటం— ఇట్టిది 'అవహసీతం' అవుతుంది.

అతిహాసితం : కనులు తొట్టుపాటుతో, అశ్రువులతో ఉంటాయి. స్వరం శ్రుతికటువుగా ఉద్ధతంగా ఉంటుంది. నవ్వేటప్పుడు పార్శ్వాలను చేతులతో వట్టుకోవలసి వస్తుంది. ఇట్టిది 'అతిహాసితం' అవుతుంది.

మూలం : హాస్యస్థానాని యాని స్యుః కార్యోత్పన్నాని నాటకే ।
ఉత్తమాధమ మధ్యానామేవం తాని ప్రయోజయేత్ ॥
ఇత్యేష స్వసముత్త తథా పరసముత్తశ్చ విజ్ఞేయః ।
ద్వివిధస్త్రిప్రకృతిగత త్ర్యవస్థ భావో రసో హాస్యః ॥

-(నా.శా.VI-60-61)

అర్థం : నాటకే, కార్య-ఉత్పన్నాని, యాని హాస్యస్థాని, స్యుః, తాని, ఉత్తమ-అధమ-మధ్యానాం, ఏవం ప్రయోజయేత్ = నాటకమందు, ఆయా కార్యాల వల్ల జనించిన, ఆయా హాస్యస్థానాలలో, ఉత్తమ-అధమ-మధ్య ప్రకృతులందు ఈవిధంగా (= యథోచితంగా = ఇంతకుముందు చెప్పిన విధంగా) ప్రయోగించాలి.

ఏష, స్వసముత్తః, (తథా) పరసముత్తః(చ), ఇతి, విజ్ఞేయః = ఇది (= ఈ హాస్యం), స్వసముత్తం, పరసముత్తం, అని తెలియవలెను.

హాస్యః, రసః, ద్వివిధః, త్రిప్రకృతిగతః, త్ర్యవస్థ భావః = (ఈ) హాస్య రసం (వైవిధంగా) రెండు విధాలు, త్రిప్రకృతిగతమై మూడు అవస్థలు (కలిగి ఉంటుంది).

తాత్పర్యం : ఇంతవరకు వివరించిన విధంగా ఈ ఆరుభేదాలను నాటకంలో, ఆయాకార్యాల వల్ల జనించిన ఆయా హాస్యస్థానాలలో ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ ప్రకృతులు ప్రయోగించాలి. ఆత్మ(=స్వ) సముత్త-పరసముత్త భేదాలచేత రెండు విధాలైన హాస్యం ప్రకృతిత్రయ గతమై మూడు అవస్థలను కలిగి ఉంటుంది.

టీక : ప్రకృతిత్రయం వల్ల ఆత్మసముత్తం మూడు విధాలు, పరసముత్తం మూడు విధాలు- మొత్తం ఆరు విధాలు అవుతాయి.

హాస్యరసాభాసం :

అనౌచిత్య ప్రవృత్తి ఎక్కడ ఉంటే అక్కడ అది అంతా హాస్యానికే దారితీస్తుందని అలంకారికమతం. అయితే ఇంక హాస్యంలో కూడా ఆభాసత్వం

ఏమిటి? అని ఆశంక కలుగవచ్చు. హాస్యంలో కూడా అనౌచిత్యం దొరలటానికి అవకాశం ఉంది. అవహాసించడగని గురువులు, పెద్దలు, దేవతలు మున్నగువారిని అలంబనంగా చేసుకొని వ్రవ్వుతమైన హాస్యం, హాస్యాభానం అవుతుంది.

ఉదా : (1) ఉత్తర రామచరిత్రలో (4 వ అంకం-మిశ్రవిష్కంభం)

సాధాతకి : ఓ భాండాయన! ముసలివాళ్ళను వెంటబెట్టుకొని వచ్చిన నారచీరధారి పేరేమిటి?

భాండాయనడు : నీ ఎగతాళి చాలించు. ఈయన అరుంధతీపురస్కృతుడై, దశరథమహారాజు భార్యలను వెంటబెట్టుకొని వచ్చిన మహనీయుడు వశిష్టభగవానుడు.

సాధాతకి : ఊ! వశిష్టడా!

భాండా : అవును.

సాధాతకి : నేననుకొన్నాను పులో, తోడేలో అని

భాండా : అ! అ! ఏమన్నావు?

సాధాతకి : ఆయనగారు వచ్చిరాకముందే, పాపం, కల్యాణి అనే ఆ కపిలగోపత్నాన్ని మడమడ నవిలి గుటకాయస్వాహోచేశాడే!

విస్మయ-హర్షాదులందు మధ్యమ-అధమ ప్రకృతుల గతి విక్లిప్తవద విన్యాసంతో ఉండాలి. హాస్యాభినయంలో కూడా ఇటువంటి గతినే లేదా ఇటువంటివే అయిన ఇతరగతులను ప్రయోగించాలి. విక్లిప్త వదవిన్యాసం అంటే వ్యాకులపాటుతో ఇటునటు లఘు-ద్రుత బహుళంగా తిరగటం. హాస్యాభినయంలో ఉత్తములగతి స్వప్థం, అవహాసిత-అతిహాసితములందు మధ్యములగతి విక్లిప్తవదవిన్యాసం కావాలి. అధమప్రకృతులైన విదూషకాదుల గతులు వేరుగా వర్ణింపబడినవి.

3. కరుణం

మూలం : కరుణోనాను శోకస్థాయి భావప్రభవః. స చ
శావ క్లేశ వివిపతి తేష్టజన విప్రయోగ విభవ
వాశ వధ బంధ విద్రవోపహూత వ్యసనసంయో
గాదిభిః విభావైః సముపజాయతే. తస్మాత్సమపాత
సరిదేవన ముఖశోషణ వైవర్ణ్య ప్రస్తాగాత్రతా
నిశ్వాస స్మృతిలోపాదిభిః అనుభావైః అభి

నయః ప్రయోక్తవ్యః. వ్యభిచారిణ శ్చాన్య
నిర్వేద గ్లాని చింతాత్సుక్యావేగ భ్రమ మోహ
శ్రమ భయ విషాద దైన్య వ్యాధి జడతోన్మా
దాపస్మార తాపాలస్య మరణ ప్రంభ వేపథు వైవ
ర్ణ్యాశు స్వరభేదాదయః.

అత్రార్యభవతః--

ఇష్టవధదర్శనాద్వా విప్రియవచనస్య సంశ్రవాద్వాపి ।
ఏభి ర్భావవిశేషైః కరుణరసోనామ సంభవతి ॥ 62

సస్యవరుదితై ర్మోహగమైశ్చ పరిదేవితై ర్విలపితైశ్చ ।
అభినయః కరుణరసో దేహయాసాభిమాతైశ్చ ॥ 63

రాద్రస్యేవచ యత్కర్మ స జ్ఞేయః కరుణోరసః ॥ 40

కపోతః కరుణశ్చైవ - 42

కరుణో యమదేవతః-- 44

ధర్మోపమాతజశ్చైవ తథార్థోపచయోద్భవః ।

తథా శోకకృత శ్చైవ కరుణ స్త్రివిధః స్మృతః ॥ 78

-(నా.శా.VI)

నిర్వేదశ్చైవ చింతా చ దైన్యం గ్లాన్యస్ర మేవచ ।

జడతా మరణం చైవ వ్యాధిశ్చ కరుణే స్మృతాః ॥

-(నా.శా.VII-111)

అర్థం : కరుణఃనామ, శోకస్థాయి భావ ప్రభవః =కరుణ(రస)ం, అనేది, శోకం అనే స్థాయిభావం నుంచి, జనించేది; సః(చ), శావ, క్లేశ, వినివ తిత-ఇష్టజన విప్రయోగ, విభవనాశ, వధ, బంధ, విద్రవ, ఉపమాత, వ్యసన సంయోగ-ఆది, విభావైః, నముపజాయతే=అది (=కరుణరసం), శావం, క్లేశం, దుర్గతి, ఇష్టజనవియోగం, విభవనాశం, వధ, (కారాగార) బంధనం, దేశబహిష్కారం, అగ్నిమున్నగు ప్రమాదాలు, ఆవదలు కలుగటం మున్నగు, విభావాల వల్ల ఉత్పన్నమవుతుంది.

అశుపాత, పరిదేవన, ముఖశోషణ, వైవర్ణ్య, ప్రప్తగాత్రతా, నిశ్వాస, స్మృతిలోప-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః =కన్నీళ్ళు కారటం, పరిదేవనం (=తనను లేదా దైవాన్ని లేదా ఇతరులను ఉపాలం భించటం), నోరెండిపోవటం, వైవర్ణ్యం, అంగాలు వ్రేలాడటం, నిశ్వాసాలు

అధికంకావటం, మరపు (=స్తంభ-వ్రలయాలు నూచితం) మున్నగు, అను భావాలచేత, దాని (=కరుణరసం) యొక్క, అభినయం, చేయాలి.

అన్య, వ్యభిచారిణః, నిర్వేద-గ్లాని, చింతా, ఔత్సుక్య, ఆవేగ, భ్రమ, మోహ, శ్రమ, భయ, విషాద, దైన్య, వ్యాధి, జడతా, ఉన్మాద, అపస్మార, త్రాన, ఆలస్య, మరణ, స్తంభ, వేపథు, వైవర్ణ్య, అశ్రు, స్వరభేదాదయః =దాని(=కరుణరసం) యొక్క, వ్యభిచారిభావాలు— నిర్వేదం, గ్లాని, చింత, ఔత్సుక్యం, ఆవేగం, భ్రమ, మోహం, శ్రమ, భయం, విషాదం, దైన్యం, వ్యాధి, జడత, ఉన్మాదం, అపస్మారం, త్రానం, ఆలస్యం, మరణం (ఇంత వరకు ఇవి వ్యభిచారి భావాలు), స్తంభం, వేపథువు, వైవర్ణ్యం, అశ్రువు, స్వరభేదం (ఇవి సాత్త్వికభావాలు) మున్నగునవి.

అత్ర-ఆర్యే, భవతః=ఈ అంశాలను వివరించే రెండు ఆర్యలు ఉన్నవి :

ఇష్టవధర్మనాత్, వా, విప్రియవచనస్య, సంశ్రవాత్ (వా-అపి), ఏభిః, భావవిశేషైః, కరుణరసఃనామ సంభవతి=ఇష్టజనుల వధను చూడటంచేత, లేదా, అనిష్టములైన మాటలను వినటంవల్ల, (ఇంకా) ఇటువంటి, భావ విశేషాలవల్ల, కరుణరసం అనేది సంభవిస్తుంది.

సన్వనరుద్దితైః, మోహ-ఆగమైః(చ), పరిదేవితైః, విలపితైః(చ), దేహ-ఆయాస-అభిఘాతైః(చ), కరుణరసః, అభినేయః=సన్వనంగారోదించటం, మోహించెందటం, పరిదేవనంచేయటం, విలపించటం, ఆయాసపడటం, గుండెలు బాదుకొనటం- వీటిచేత కరుణరసం అభినయింపబడాలి.

రాద్రస్య-(ఏవచ), యత్-కర్మ, నః, కరుణా రసః, జ్ఞేయః=రాద్రరసం యొక్క, కర్మ ఏదో, అది, కరుణరసం (అని), తెలియాలి.

కరుణా(చ-ఏవ), కపోతః=కరుణరసంయొక్క రంగు కపోతవర్ణం.

కరుణా-యమదైవతః=కరుణరసం, యముడు అధిదేవతగా కలది.

కరుణా-త్రివిధః, స్మృతః— ధర్మ-ఉపఘాతజః(చ-ఏవ), (తథా) అర్థ-ఉపచయ-ఉద్భవః, (తథా) శోకకృతః (చ-ఏవ)=కరుణరసం, మూడు విధాలు (అని) చెప్పబడినది— ధర్మోపఘాతజం (=ధర్మనాశం చేత జనించేది), అర్థోపచయోద్భవం (=అర్థనాశంచేత జనించేది), శోకకృతః (=శోకం చేత కలిగేది).

తాత్పర్యం : కరుణరసం శోకం అనే స్థాయిభావంనుంచి పుట్టుతుంది.

విభావాలు : శావం, క్లేశం, దుర్గతి, ఇష్టజనవియోగం, విభావనాశం, వధ, బంధనం, దేశబహిష్కారం, అగ్ని మున్నగునవి.

అనుభావాలు (చేష్టలు) : కన్నీళ్ళుకార్చటం, పరిదేవనం, నోరెండి పోవటం, వైవర్ణ్యం, అంగాలు వ్రేలాడటం, నిశ్వాసాలు అధికంకావటం, మరపు మున్నగునవి.

వ్యభిచారి భావాలు : నిర్వేదం, గ్లాని, చింత, ఔత్సుక్యం, ఆవేగం, భ్రమ, మోహం, శ్రమ, భయం, విషాదం, దైన్యం, వ్యాధి, జడత, ఉన్మాదం, అవస్మారం, త్రాసం, ఆలస్యం, మరణం; స్తంభం, వేపధువు, వైవర్ణ్యం, అశ్రువు, స్వరభేదం మున్నగునవి. ఈ అంశాలను వివరించే రెండు ఆర్యులు ఉన్నవి. ఇష్ట జనులవధను చూడటంచేత, అనిష్టములైన మాటలను వినటంవల్ల, ఇంకా ఇటువంటి భావవిశేషాలవల్ల కరుణరసం ఉత్పన్నమవుతుంది.

సన్న్యసంగా రోదించటం, మోహంచెందటం, పరిదేవనం, విలపించటం, ఆయాసపడటం, గుండెలు బాదుకొనటం— వీటిచేత కరుణరసాన్ని అభినయించాలి. రౌద్రరస కర్మయొక్క ఫలం కరుణము.

కరుణరసం రంగు కపోతవర్ణం.

కరుణమునకు యముడు అధిదేవత.

కరుణరసం మూడువిధాలు : ధర్మోపఘాతజం, అర్థ-ఉపచయోద్భవం, శోకకృతం.

టీక : 1. భరతరసప్రకరణకర్త కరుణరసాన్ని క్రింది విధంగా వివరించి నాడు :

విభావ-అనుభావ-సాత్త్విక-వ్యభిచారిభావములచేత సదస్యులకు ఆస్వాదయోగ్యత పొందించిన శోకం 'కరుణరసం' అనబడుతుంది.

కరుణరసంలో—

అలంబన విభావాలు : ధర్మనాశం, అర్థనాశం, ఇష్టజన-బాంధవనాశం, వధ, ఉరిదీయటం, దారిద్ర్యం, పదభ్రంశం, ఆవమానం, దైవోపహతి, ధిక్కారం, వ్యాధి, శావం— మున్నగునవానిని గూర్చి వినటం లేదా వానిని చూడటం లేదా అనుభవించటం.

ఉద్దీపన విభావాలు : కేశ-వస్త్ర-అంగసంస్కారాలు లేకపోవటం, దేహోపయవాలు వదులుగా ఉండటం, ముఖకాంతి ఎఱ్ఱబడటం, దృష్టి బాష్పోలచేత మందగించటం.

అనుభావాలు : భూవతనం, ముఖవైవర్ణ్యం, బాహుపాతం, వికత్తనం, తలమీద చేతులు పెట్టుకొనటం, ఉచ్చాస-నిశ్వాసాలు దీర్ఘంకావటం, రొమ్ము-శిరస్సు-ముఖం బాదుకొనటం, భూమిమీద పొర్లటం, హోహాకారం, ఆక్రందనం, విలాపం, పరిదేవనం.

సాత్త్వికభావాలు : స్తంభాది ఎనిమిది భావాలు.

వ్యభిచారిభావాలు : నిర్వేదం, దైన్యం, ఆలస్యం, ఉన్మాదం, వ్యాధి, సుప్తం, నిద్ర, మోహం, శ్రమ, గ్లాని, చింత, స్మృతి, అవస్మారం, విషాదం, జాడ్యం, ఔత్సుక్యం, శంక, మరణం.

ఇవి భరతముని సమ్మతములైన భావాలు; వీటిని ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ ప్రకృతులయందు యథోచితంగా వ్రాయోగించాలి.

2. ఇష్టనాశనంవల్లనేకాక, అనిష్టప్రాప్తివల్ల కూడా శోకం సంభవిస్తుంది.

3. శారదాతనయుని వివరణ క్రిందివిధంగా ఉన్నది:

స్త్రీ-నీచాదులలో శోకం మరణప్రయత్నానికి దారితీస్తుంది. శోకంవల్ల మధ్యమ ప్రకృతులకు చనిపోవాలనే కోరిక కలుగుతుంది. ఉత్తముల శోకం ప్రౌఢమై, వివేకంవల్ల శమిస్తుంది. కరుణం మానసికం, వాచికం అని రెండు విధాలు. కేశ-వస్త్ర-అంగసంస్కారాదులలో ఉపేక్ష, విత్యందైన్యం, అనుభవించివ వాని జ్ఞానంలేకపోవటం, చిత్తం అనవస్థితంగా ఉండటం, సర్వవిషయములందు విరక్తి, స్నిగ్ధులవిషయంలో కూడా సంబంధంలేనట్లుగా ఉండటం, ఆకాశవీక్షణం—ఇది అంతా మానసిక కరుణం.

హోహాకారం, రోదనం, ఆక్రోశం, వ్రలాపం, దీర్ఘభాషణం, దూరాహ్వానం, ఆక్రందనం— ఇదంతా వాచికకరుణం.

గుణకథనంతో కూడిన రోదనం విలాపం. గద్గద కంఠంతో గుణాఖ్యానంతో కూడిన రోదనం పరిదేవితం. బిగ్గరగా విడ్వటం ఆక్రందనం; ఇది శోకాతిశయం వల్ల సంభావ్యం. నికృష్టులందు విలాపం, మధ్యములందు పరిదేవితం ఉంటాయి. రుదితం మూడు విధాలు— ఈర్ష్యాజన్యం, అనందజన్యం, ఆర్తిజన్యం.

ఈర్ష్యాజన్యరోదనంలో—ఓష్ణచలనం, విశ్వాసం, శిరఃకంపం, వేపథువు, భుక్యటేకుటిలమైన విలోకనం ఉంటాయి.

అనందరోదనంలో— కపోలాలవికాసం, చల్లని బాష్పాలు, రోమాంచం, నిర్భరత, గద్గదస్వనం ఉంటాయి. అర్తిజన్యరోదనంలో— ప్రలాపం, భూమివతనం, మందంగా బాష్పధారలు, హోహోకారం ఉంటాయి.

సామాన్యంగా స్త్రీలకు రోదనం అధికం.

ఒకచో నీచులందునురోదనం ఉంటుంది.

ఉదా: ఇష్టజనవియోగం, దైవదూషణ :

విపినే కృ జటానిబంధనం

తనచేదం కృ మనోహరం వపుః ।

అనయోర్జటనా విధేః స్ఫుటం

ననుఖడ్గేన శిరీషక్తనం ॥

-(విశ్వనాథుని రాఘవవిలాసం)

— అడవిలో జడలుతాల్చటం ఎక్కడ? ఈ నీ మనోహరమైన శరీరం ఎక్కడ? విధి, దీనిని సంగతవర్చటం, కత్తితో శిరీషపుష్పాన్ని ఖండిచటంవంటిదే (ఇవి దశరథుని మాటలు).

4. కరుణమందు స్వనిష్ఠ-పరనిష్ఠ భేదాలను చెప్పినాడు రసతరంగిణీకర్త :

స్వశాప-బంధన-క్షేప-అనిష్టాలు స్వనిష్ఠ కరుణమందలి విభావాలు. పర-ఇష్టనాశ-శాప-బంధన-క్షేపాదుల దర్శన స్మరణములు పరనిష్ఠ కరుణమందలి విభావాలు.

5. కరుణరసమందలి గతులు:

కరుణరసమందలి గతి విలంబితలయాన్వితమై ఉంటుంది. ఇందులో అస్థియం క్రోత్తదైవస్వరూప కమ్మలనీరు నింపుతూ, స్రవగ్రాతంతో, చేతులను వైకెత్తి పడవేస్తూ (బారలు పాచుచు), ఎలుగెత్తి ఏడుస్తూ, అధ్యర్థికాచారితో పరిక్రమించాలి. ఇది స్త్రీసేవ వ్రక్కతులకు సంబంధించినగతి. ఇంక ఉత్తములు దీర్ఘనిశ్వాసాలతో, మిమ్ముచూస్తూ కమ్మీళ్ళతో, దైర్యవేతంగా నడవాలి. వీరి గతికి విద్విష్ట ప్రమాణంకాని, సౌష్ఠ్యంకాని అవశ్యకాలుకావు. మధ్యమవ్రక్కతుల గతిని వారి వారి స్వభావాలకు అనుగుణంగా ప్రయోగించాలి. ఇష్టబంధుమరణ విషయంలో ఉత్సాహం కోల్పోయి, గుండెలు బాదుకొంటూ శోకంతో జడత్వంపొంది, కొద్దిగా ఎత్తివేయబడుతున్న పాదాలతో పరిక్రమించాలి. గాఢప్రవోరాధినయమందు శిథిలాంగాలతో, ఒడలు తిరుగుతుండగా, బరువుగా అడుగులువేస్తూ, ఇతరుల

భుజాలను అనుకొని నడవాలి. చలిచేత అవయవాలను ముడుచుకొని, వణకుతూ రెండు చేతులను గుండెలమీద ఉంచుకొని, పొట్టిగా అగునట్లువంగి, వక్రు, పెదిమలు అదరుతూ ఉండగా చిబుకాన్ని మెల్లగా అడించాలి (నా.శా.XII-60-64).

కరుణరసాభాసం.

ధీరోద్ధతుడు, తనచేత చంవబడిన శత్రువును గూర్చిచేసే రోదనం కరుణ రసాభాసం అవుతుంది.

4. రాద్రం

మూలం : రాద్రోనామ క్రోధస్థాయి భావాత్మకో రక్షదాన
వోద్ధతమనుష్య ప్రకృతిః సంగ్రామహేతుకః. సచ
క్రోధాధర్షణాదిత్యై పాన్యతవచ నోపఘాత
వాక్పారు ష్యాభిద్రోహ మాత్సర్యాదిభిః విభావైః
ఉత్పద్యతే. తస్యచ తాడన పాటన పీడన
చేదన భేదన ప్రహరణాహరణ శస్త్రసంపాత
సంప్రహార రుధిరాకర్షణాద్యావి కర్మాణి. పునశ్చ
రక్తవయన స్వేద భుకుటీకరణ దంతోష్ణపీడన
గండస్ఫురణ హస్తాగ్రనిష్ఠేషాదిభిః అనుభావైః
అభినయః ప్రయోక్తవ్యః.

భావా శ్చాస్యానమ్మోహోత్సాహోవేగామర్ష
చమలతోగ్ర్య గర్వ స్వేద వేషభు రోమాంచ
గద్గదాదయః.

అత్రాహ-యదభిహితం రక్షదానవాదీనాం
రాద్రో రసః; కిమన్యేషాంనాస్తి? ఉచ్యతే—
అన్యన్యేషానుపి రాద్రో రసః. కిం త్వది
కారోఽత్ర గృహ్యతే. తేహి స్వభావతః
ఏవ రాద్రాః. కస్మాత్? బహుబాహవో
బహుముఖాః ప్రోద్భూత వికీర్ణపింగళ
శిరోజాః రక్తోద్వృత్త విలోచనా భీమాసిత
రూపిణశ్చేవ. యచ్చ కించిత్ సమారభతే
స్వభావచేష్టేతం వాగంగాదికం తత్సర్వం రాద్ర
మేవైషామ్. శృంగారశ్చ తైః ప్రాయశః ప్రసభం

సేవ్యతే. తేషాం చానుకారిణో యేషురుషా ప్రేషా
మపి సంగ్రామ సంప్రహరకృతో రాద్రో రసోఽనుమంతవ్యః.

అత్రానువంశ్యే అర్యేభవతః—

యుద్ధప్రహర ఘాతన వికృతచ్ఛేదన విదారణైశ్చైవ ।

సంగ్రామ సంభ్రమాద్యై రేభిః సంజాయతే రాద్రః ॥ 64

నానాప్రహరణమోక్షైః శిరః కబంధ భుజకర్తవైశ్చైవ ।

ఏభి శ్చార్థ విశేషై రస్యాభినయః ప్రయోక్తవ్యః ॥ 65

ఇతి రాద్రరసో దృష్టో రాద్రవాగంగ చేష్టితః ।

శస్త్ర ప్రహరభూయిష్ఠ ఉగ్రకర్మ క్రియాత్మకః ॥ 66

రాద్రాచ్చ కరుణోరసః— 40

రక్తో రాద్రః ప్రకీర్తితః— 42

రాద్రో రుద్రాధి దైవత్య— 44

అంగవైపథ్యవాక్యైశ్చ-రాద్రః త్రిధాస్మృతః ॥ 77

-(నా.శా.VI)

గర్వోఽమాయా మదోత్సాహవేగోఽమర్ష వివచ ।

క్రోధ శృపల తాగ్ర్యంచ విజ్ఞేయా రాద్ర సంభవాః ॥

-(నా.శా.VII-112)

అర్థం : రాద్రఃనామ, క్రోధస్థాయి భావాత్మకః, రక్షోదానవ, ఉద్ధత మనుష్య వ్రకృతిః, సంగ్రామ హేతుకః = రాద్రం అనేది, క్రోధం స్థాయి భావంగా కలది, రాక్షసులు-దానవులు-ఉద్ధత మనుష్యులు వ్రకృతులుగా కలది, సంగ్రామం కారణంగా కలిగేది.

సః(చ), క్రోధ-అధర్షణ-అధిక్షేప-అన్యతవచన-ఉపఘాత, వాక్పారుష్య-అభిద్రోహ, మాత్సర్య-ఆదిభిః, విభావైః, ఉత్పద్యతే=అది (=రాద్రం), క్రోధం, అధర్షణం (=ఇతరుల భార్యలను చెరటం), అధిక్షేపం (=దేవ-జాతి-అభిజన-విద్యా-కర్మలను నిందించటం), అసత్యవచనం, ఉపఘాతం (=పనివారలను బాధించటం), వాక్పారుష్యం (=కొడతాను, చంపుతాను అని బెదిరించటం), అభిద్రోహం (=హత్యాప్రయత్నం చేయటం), అనూయ మున్నగు విభావాలచేత, ఉత్పన్నమవుతుంది.

తాడన, పాటన, పీడన, ఛేదన, భేదన, ప్రహరణ-అహరణ, శస్త్ర సంపాత, సంప్రహర, రుధిర-ఆకర్షణ-అద్యాని, తస్య(చ), కర్మాణి=కొట్టటం,

విరవటం, మర్దించటం, నరకటం, ముక్కలుచేయటం, ఆయుధంగ్రహించటం, శస్త్రం ప్రయోగించటం, గాఢంగా తగిలేటట్లు వేయటం, రక్తం స్రవింప జేయటం మున్నగునవి, దీనియొక్క, కర్వులు.

(పునఃచ), రక్తనయన, స్వేద, భుక్కుటీకరణ, దంత-ఓవ్వపీడన, గండస్థరణ, పాస్తాగ్రనిష్ఠేష- ఆదిభిః, అనుభావైః, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః=(మరల), ఎఱ్ఱనికనులు, చెమటవట్టుటం, బొమముడివేయటం, వండ్లు కొరకటం, టాడుకరవటం, చెక్కిళ్ళు అదరటం, ఆరచేతులను ఒండొంటితో రాయటం మున్నగు అనుభావాలచేత, రాద్రవసంయొక్క అభినయం, చేయాలి.

అస్య, భావాః(చ)-సమ్మోహ, ఉత్సాహ, ఆవేగ, అమర్ష, చవలత-ఙ్కాగ్ర్య, గర్వ, స్వేద, వేవధు, రోమాంచ, గద్గద-ఆదయః=రాద్రవసంయొక్క, భావాలు-సమ్మోహం, ఉత్సాహం, ఆవేగం, అమర్షం, చవలత, ఉగ్రత, గర్వం, స్వేదం, వేవధువు, రోమాంచం, గద్గదత మున్నగునవి.

అత్ర-అహ=ఇక్కడ (ఋషులు) ప్రశ్నించారు. రాద్రః రసః, ఛక్రదాన వాదీనాం, యత్, అభిమతం, అన్యేషాం, న-అస్తి-కిం?=రాద్రవసం, ఛక్రదాన వాదులందు ఉంటుంది (అని), ఏది, చెప్పబడిందో, (అది), ఇతరులయందు, ఉండదా? ఉప్యతే=(సమాధానం) చెప్పబడుతున్నది. అన్యేషాం-అపి, రాద్రః రసః, అస్తి=ఇతరులయందుకూడా, రాద్రవసం, ఉంటుంది; కింతు, అధికారః, అత్ర, గృహ్యతే=అయినప్పటికీ, అధికారులు (మాత్రమే), ఇచ్చట, గ్రహింపబడినారు; తే(హి), స్వభావతః-ఏవ, రాద్రః=వారు (=ఛక్రదానవాదులు), స్వభావంచేతనే, రాద్రమూర్తులు.

కస్మాత్=ఎందుచేత? (అని ఋషులు ప్రశ్నించినారు). (సమాధానం) - బహుభాహుః, బహుముఖః, ప్రోద్బూత-వికీర్ణ-పింగల శిరోజాః, రక్త-ఉద్వృత్త విలోచనాః, భీమ-అసిత రూపిణః (చ)-ఏవ=(ఛక్రదానవాదులు) అనేక బాహువులు, అనేక ముఖాలు, చింపిరిగా ఉన్న పింగల శిరోజాలు, ఎఱ్ఱని మిడిగుడ్లు, భయంకరములైన నల్లని రూపాలు కలిగి ఉంటారు.

ఏషాం స్వభావచేష్టితం, యత్-కించిత్, సమారభతే, వాక్-అంగాదికం, తత్-సర్వం, రాద్రం-ఏవ=వారియొక్క సహజములైన వాచిక-ఆంగిక చేష్టలు అన్నీ, ఏ కొంచెంగా ఆరంభింపబడినప్పటికీ, రాద్ర భూయిష్ఠాలుగానే ఉంటాయి.

తైః, శృంగారః(చ), ప్రాయశః, ప్రసభం, నేవ్యతే=వారిచేత, శృంగారం (కూడా), ప్రాయీకంగా, కూరాకారంగానే, నేవింపబడుతుంది. తేషాం(చ), అనుకారిణః, యేపురుషాః, తే-అపి, సంగ్రామ, సంప్రహారకృతః, రౌద్రరసః, అనుమంతవ్యః=వారిని, అనుకరించే, ఏ పురుషులు ఉంటారో, వారియందు కూడా, సంగ్రామ-సంప్రహారకృతమైన, రౌద్రరసం (ఉంటుందని) తెలుసు కోవాలి.

అత్ర అనువంశ్యే, ఆర్యః, భవతః=ఇచ్చట, అనువంశ్యములైన ఆర్యులు కలవు. యుద్ధప్రహార, ఘాతన, వికృతచ్ఛేదన-విదారణైః (చ-ఏవ) సంగ్రామ సంభ్రమ-ఆద్యైః, ఏభిః, రౌద్రః, సంజాయతే=యుద్ధమందలి కొట్టుకొనటం, నరకటం, వీక్యతంగా చేదించటం, చీల్చటం, యుద్ధమునందలి తొట్టుపాటు మున్నగు, వానివల్ల, రౌద్రం, జనిస్తుంది.

నానాప్రహరణమోక్షైః, శిరః-కబంధ-భుజకర్తనైః (చ-ఏవ), ఏభిశ్చార్థ విశేషైః, అన్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః=వివిధములైన ప్రహరణాలను ప్రయోగించటం, శిరం మొండెం భుజాలు- వీటిని తెగనరకటం మున్నగు అర్థ విశేషాల చేత, రౌద్రంయొక్క, అభినయం, చేయాలి.

రౌద్రవాక్-అంగ-చేష్టితః, శస్త్రప్రహారభూయిష్ఠః, ఉగ్రకర్మ క్రియాత్మకః ఇతి, రౌద్రరసః, దృష్టః = రౌద్రములైన వాక్కులు అంగాలు చేష్టలు, అధికంగా శస్త్రప్రహారాలు, ఉగ్రకర్మలు- వీటితో కూడినది, రౌద్రరసం, అని, గుర్తింపబడినది. రౌద్రాత్ (చ), కరుణారసః = రౌద్రకర్మఫలమే కరుణారసం.

రౌద్రః, రక్తః ప్రకీర్తితః = రౌద్రరసం, రక్తవర్ణం (కలది); రౌద్రః, రుద్ర-అధిదేవత్యః = రౌద్రరసం, రుద్రుడు, అధిదేవతగా కలది.

అంగ-నైవధ్యవాక్యైః (చ)-రౌద్రః, తిధాన్యుతః = అంగికం, నైవధ్యం, వాచికం-వీనిచేత, రౌద్రం, మూడు విధాలు.

గర్వః, అసూయా, మద, ఉత్సాహ, ఆవేగః అమర్షః (ఏవ-చ), క్రోధః, చపలత, డౌగ్ర్యం (చ), రౌద్రసంభవాః, విజ్ఞేయా = గర్వం, అసూయ, మదం, ఉత్సాహం, ఆవేగం, అమర్షం, క్రోధం, చపలత, డౌగ్ర్యం - ఇవి రౌద్రరస సంభవాలు (అని) తెలియవలెను.

తాత్పర్యం : రౌద్రరసానికి క్రోధం స్థాయిభావం. రాక్షసులు, దానవులు, ఉద్ధత ప్రవృత్తిగల మానవులు - వీరివల్లనూ, సంగ్రామకారణంగానూ రౌద్రం ఉత్పన్నమవుతుంది.

విభావాలు : క్రోధం, ఆధర్షణం, అధిక్షేపం, అసత్యవచనం, ఉపఘాతం, వాక్పారుష్యం, అభిద్రోహం, అనూయ మున్నగునవి.

అనుభావాలు (= చేష్టలు) : పాటనం, పీడనం, ఛేదనం, భేదనం, ప్రహరణం, ఆహరణం, శస్త్రసంపాతం, సంప్రహారం, రుధిరాకర్షణం మున్నగునవి. రక్తనయనం, స్వేదం, భ్రుకుటీకరణం, దంత-ఓవ్వపీడనం, గండస్థరణం, హస్తాగ్రనిష్పేషణం మున్నగువాటి చేత రౌద్రాన్ని అభినయించాలి.

వ్యభిచారిభావాలు : నమ్మోహం, ఉత్సాహం, ఆవేగం, అమర్షం, చవలత, ఉగ్రత, గర్వం, స్వేదం, వేషధువు, రోమాంచం, గాఢద్యం మున్నగునవి.

ఋషులవ్రశ్న : రౌద్రరసం రక్షోదానవాదులవరంగా చెప్పబడింది కదా? మరి ఇది ఇతరుల యందు ఉండదా?

భరతముని సమాధానం : ఇతరులయందు కూడా రౌద్రరసం ఉంటుంది. అయినప్పటికీ అధికారులు మాత్రమే ఇచ్చట గ్రహింపబడినారు. రక్షోదానవాదులు స్వభావం చేతనే రౌద్రముూర్తులు.

వ్రశ్న : ఎందుచేత?

సమాధానం : రక్షోదానవాదులు అనేక బాహువులు, అనేకముఖాలు, చింపిరిగా ఉన్న శిరోజాలు, ఎఱ్ఱని మిడిగ్రుడ్లు, భయంకరములైన నల్లని రూపాలు కలిగి ఉంటారు. సహజములైన వారి అంగిక వాచిక చేష్టలు కూడా రౌద్రభూయిష్టాలుగానే ఉంటాయి. వారిచేత, శృంగారం కూడా ప్రాయశఃకంగా క్రూరాకారంగానే సేవింపబడుతుంది. వారిని అనుకరించే మనుష్యులలో కూడా సంక్రామ-సంప్రహారకృతమైన రౌద్రరసం ఉంటుంది.

ఇచ్చట ఆనువంశ్యములైన ఆర్యులు కలవు :

యుద్ధమునందలి కొట్టుకొనటం, నరకటం, వికృతంగా ఛేదించటం, చీల్చటం, యుద్ధమునందలి తొట్టుపాటు మున్నగువాటివల్ల రౌద్రం జనిస్తుంది.

వివిధములైన ప్రహరణాలను ప్రయోగించటం, శిరం మొండెం భుజాలు - వీటిని తెగనరకటం మున్నగు అర్థవిశేషాలచేత రౌద్రం యొక్క అభినయం చేయాలి. రౌద్రములైన వాక్కులు, అంగాలు, చేష్టలు, అధికంగా శస్త్ర ప్రహారాలు, ఉగ్రకర్మలు—రౌద్రరసం వీటితో కూడి ఉంటుంది.

రాద్రకర్మఫలమే కరుణం.

రాద్రం రక్తవర్ణం కలది.

రాద్రరసానికి రుద్రుడు అధిదైవం.

ఆంగికం, నైవధ్యం, పాచికం అనే భేదాలచేత రాద్రం మూడు విధాలు.

గర్వం, అనూయ, మదం, ఉత్సాహం, ఆవేగం, అమర్షం, క్రోధం, చవలత, ఉగ్రత- ఇవి రాద్రరససంబంధి వ్యభిచారి భావాలు.

టీక : పరిపూర్ణక్రోధం లేదా సర్వేంద్రియములందు ఔద్ధత్యం రాద్రం అవుతుంది- అని రసతరంగిణీకర్త.

శారదాతనయుడు రాద్రరసాన్ని విపులంగా వర్ణించినాడు

(భా.ప్ర. III-86-92, 134-38, 184-208):

క్రోధం రాద్రరసస్థాయిభావం. రాక్షసులు, ఉద్ధతులు, దైతేయులు కూర ప్రకృతులు.

విభావాలు : అసత్యవచనం, అవజ్ఞావచనం, పరుషోక్తులు ఇందు ఉంటాయి. వధ ప్రతిజ్ఞ, అన్యభార్యలను చెరబట్టటం అనే ప్రతిజ్ఞ, రాష్ట్రభంజనం, గృహ-క్షేత్ర-దారాదులను పాతాళాత్ముగా అక్రమించటం, మత్సరం, దేశ-జాతి-అచార-విద్యా-శౌర్యాదులను నిందించటం, అక్రోశం, కలహం, అక్షేపవచనం, అజ్ఞాభంజనం.

అనుభావాలు : భుకుటీ-కపోలభ్రమణం, మరల మరల దంత-ఓష్ణపీడనం, హస్తవిషేషణం, రక్తనేత్రత, శస్త్రాస్త్రగ్రహణం , భేదనం-తాడనం-మోటనం, రుధిరాదిపానం, అంత్రాదులతో అలంకరణం, అనాలోచితంగా పడవేయటం, గర్జనం, భర్జనం మున్నగునవి.

సాత్త్వికభావాలు : రోమాంచం, స్వేదం, కంపం మున్నగునవి.

వ్యభిచారిభావాలు : ఉగ్రత, ఆవేగం, మదం, అమర్షం, మూర్ఛ, అనూయ, అవహిత్త, స్మృతి, చాపలం, దోష, ధైర్యం, ఉత్సాహం.

అంగ-నైవధ్య-వాక్ భేదాలచేత రాద్రం మూడు విధాలు. బహు శిరస్సులు, ఉద్ధూత-పింగల-స్థూలకేశాలు, హ్రస్వాలు లేదా దీర్ఘాలు అయిన బాహువులు, నానాశస్త్రాస్త్రాలను ధరించటం, ఉద్వృత్తములు రక్తములు అయిన నయనములు, నల్లగా ఉన్న మహాదేహములు కలిగి ఉండటం అంగికరాద్రం. కృష్ణరక్తములైన

వస్త్రాలు, అనులేపాలు, మాల్యములు, భూషణాలు కలిగి ఉండటం నైవధ్యజ రాద్రం. భేదించు, చేదించు, కట్టు, తిను, చంపు, కొట్టు, ఖండించు, దండించు, వీని రక్తం త్రాగుతా, నూరుతా, అరుగదీస్తా మున్నగు వాక్యాలు వాచికరాద్రం.

అన్యతం, అవజ్ఞ, అవమానిత, ఆక్రోశం, అక్షేపం - ఇవి గుణరూపంలో రాద్రరసానికి విభావాలు.

ప్రసిద్ధమగు వాక్యాన్ని అర్థానుబంధం లేకుండా ప్రయోగించటం లేదా వివరార్థం సంభవించటం 'అన్యతం' అవుతుంది. గొప్పవానిని అట్లా గుర్తించక పోవటం అవజ్ఞ (= న్యక్కారం = తిరస్కారం). ఉత్తమునియందు ఈ అవజ్ఞ మానసికంగా ఉంటుంది. వాచికమైన అవజ్ఞ గుణనిందారూపంగా ఉంటుంది. ఇట్లా అవజ్ఞ మువ్విధాలు. ప్రముఖులగు ఇద్దరు వ్యక్తులను సమానంగా ఒకేవిధంగా పన్నానించటం అవమానిత అవుతుంది.

అసత్యరూపంగా దోషం అరోపించి ఎలుగెత్తటం ఆక్రోశం. ఒకరినొకరు అనుయాయులతో క్షేపమొనర్చుకొనటం అక్షేపం.

క్రోధం, కోపం, రోషం - అనే భేదాలచేత క్రోధం మూడు విధాలు. అంతేకాదు, శత్రు-మిత్ర-ప్రియా- భృత్య-పూజ్యులను వట్టి క్రోధం మరల అయిదు విధాలు.

శత్రువుల మీది క్రోధంలో : కుటల భుకుటే, సృక్వభాగాలను నాలుకతో వాకటం, పెదవిని దంతములతో నొక్కి వట్టటం, దంతాలను కటకటలాడించటం, తీక్షణంగా శస్త్రాలను చూడటం, గర్వించి భుజాలను చూసుకొనటం, నిలుకడగా నిలబడలేకపోవటం, కంఠగర్జితం (= సింహనాదం) చేయటం మున్నగునవి ఉంటాయి.

మిత్రులమీది కోపంలో : ప్రీడాభరంతో వినమ్రవదనుడు కావటం, కన్నీరు పెట్టటం, వీశ్వసించటం, ఊరకనే లక్ష్మ్యం లేకుండా ధ్యానించటం, విశ్చేష్టుడుగా ఉండటం, శయనించటం మున్నగునవి ఉంటాయి.

ప్రియమీది కోపంలో : రోషంతో కనులు ఎర్రబడటం, భుకుటే అధరం స్పృశించటం, అల్పంగా అంగవికారం పొందటం ఉంటాయి.

భృత్యుని మీది క్రోధంలో : శిరుకంపం, అక్షివిక్షేపం, ప్రేతితో బెదరించటం, ముహూర్ముహూర్వీక్షణం - ఇవి ఉంటాయి.

పూజ్యులమీద కోపంలో : వినమ్రవదనుడు కావటం, స్వేదంతో తడవటం, గద్గదవ్వరం కలవాడై వీమి వలుకక ఉండటం - ఇవి ఉంటాయి.

క్రుద్ధులయిన వారికి ఎనిమిది అవస్థలు ఉంటాయని మనీషులన్నారు.

1. గుణములను నిందించటం, 2. వరుషవచనభాషణం, 3. శత్రువును నశింపజేసే ఉపాయచింతనం, 4. హవనేచ్ఛ, 5. ఆయుధగ్రహణం, 6. విఘ్నములు వచ్చినప్పటికీ వేగంగా హవనం చేయటం, 7. హతుని అస్పృశ్యత, అంత్రాకర్షణ, 8. విఘ్నవిఘాతం లేని, ఫలావధికమైన క్రోధం.

క్రుద్ధుడైనవాడు, క్రోధకాటల్యం, వల్ల యథేష్టముగా ప్రాణాలను పైతం పరిత్యజిస్తాడు.

రాద్రం కలవారిలో క్రోధమధికం. దీరులలో కోపం ఉంటుంది. స్త్రీ-పురుషులకు ప్రణయారంభంగా రోషం కలుగుతుంది. క్రుద్ధులలో క్రోధం ఫలోదయవర్యంతం ఉంటుంది. బ్రతిమలాడితే, ఫలోదయమయినంతనే కోపం నివృత్తమవుతుంది. ఆయా ఉద్దివనములచేత రోషం వృద్ధి పొందుతుంది. కాని ప్రార్థన ఉంటే సామాన్యంగా రోషం శమిస్తుంది.

భరతరసప్రకరణకర్త రాద్రరసాన్ని క్రింది విధంగా వివరించినాడు (385-394 శ్లో) :

విభావ-అనుభావ-సాత్త్విక-వ్యభిచారి భావాల సామాన్య గుణయోగం చేత వదస్యులకు అస్వాద్యత్వం కలిగించే క్రోధం రాద్రరసం అనబడుతుంది.

రాద్రరసంలో :

అలంకారాలు : అతతాయి (= చంపటానికి వ్రయత్నించేవాడు), పిశు మడు (= కొండెకాడు), పాతకాలకు పురికొల్పేవాడు, అక్షేపం-అవమానం, అక్రోశం-వధ-బంధనం మున్నగు వాటికి పాల్పడేవారు, ద్రోహం చేసేవారు (లేదా ఇతరుద్రోహాలు చేసేవారు).

ఉద్దివనాలు : వృధాత్వం, విర్యయత్నం, గర్వం, బాధ్యత్వం.

అనుభావాలు : ఎవడవురా నీవు? ఏంచేస్తున్నావురా? - ఇటువంటి వరుణోక్తులు, ద్వేషంతోడి మాటలు, తల అడించటం, నవ్వటం, పంకరగా చూడటం, పెదవి కరిచి చుట్టటం, బొమముడి, గిరగిర తిరగే ఎర్రని తారకలు, వేరితప్పుటం, బిడ్డలు చీకటటం, చంకిపెట్టు, ముష్టితో గ్రుద్దటం, చెక్కిళ్ళు అదరటం, ముఖం ఎర్రబడటం, చంపటానికి వూనుకొనటం, విరవటం, లాగటం, ఈడ్చికొట్టటం, నరకటం, బట్టలుబాడదీయటం, దండం శస్త్రం అస్త్రం ధరించటం, వరుసులుపెట్టటం, చంపటం, కన్నీరు కార్చటం, రక్తం త్రాగటం,

బాగా తరిమి కొట్టటం, “ఓరీ పాపీ, మనుష్య వశువా! ద్రోహీ! నిలునిలు. ఎచ్చటికి పారిపోతున్నావు? నీతల నరుకుతాను, నీ రొమ్ముచీలుస్తాను, వళ్లు రాలగొడతాను, వళ్లు చితుకపొడుస్తాను” - ఇటువంటి మాటలు, నిర్భయత్వం.

వ్యభిచారిభావాలు : అమర్షం, మదం, స్పృహ, జాతుక్యం, అవేగం, మోహం, గర్వం, ఈర్ష్య, చవలత, ఉగ్రత, ఉన్మాదం, ఉత్సాహం, బోధ, హర్షం, అనూయ.

ఉదా : కృతమనుమతం దృష్టం వా యై రిదం గురు పాతకం
మనుజ వశుభి నిర్మర్యాదై భవద్భి రుదాయుధైః ।
నరక రిపుణా సార్థం తేషాం సభీమకీరీటినా
మయ మహ మస్య జ్యేదో మాంనైః కరోమి దిశాం బలిం ॥
-(వేణీసంహారం -III-21).

“వీతమర్యాదులై గురుపాతకంబు
సలిపి, సహియించి, చూచిన సశరమనుజు
వశువులమిమ్మెల్ల, నే కృష్ణ పార్థ భీమ
యుక్తముగ భూతబలియిత్తు రక్తమువను.”

-(ఇవి అశ్వత్థామ మాటలు-వసురాయ కవి అనువాదం)

రాద్ర రసాభాసం :

గురుజనులగు పితృ-భ్రాతృ-ముని-సుర-అచార్యులవై కోపించటం రాద్రరసాభాసం అవుతుంది.

రాద్రరసమందలిగతి (వా.శా.XII-48-54) :

దైత్య-రాక్షసగణాలలో రాద్రరసం ఒక్కటే స్థిరంగా ఉంటుంది. నేవధ్యజ రాద్రం, అంగజరాద్రం, స్వభావజరాద్రం అనే భేదాలచేత రాద్రం మూడువిధాలు. రక్తం ఒడలినిండా ముఖం నిండా వూనుకొని, మాంస ఖండాలను చేతులలో పట్టుకొనటం నేవధ్యజరాద్రం. బహుభాహువులు ముఖాలు, అయుధాలు, ఉన్నత ములు స్థూలములు అయిన దేహాలు కలిగిఉండటం అంగజ రాద్రం. నిర్రనికనులు, బూడిదరంగుజుట్టు, వల్లని శరీరచ్ఛాయ, వికృతమైన కంఠస్వరం కలిగిఉండి, కఠినుడు నిర్భర్చనవరుడుకావటం స్వభావజరాద్రం. ఇటువంటి వారు నిలిచినా, నడిచినా పాదాల మధ్యదూరం 4 తొలములు ఉండాలి; వీరిని పోలిన ఇతరజనుల గతికూడా ఇట్లాగే ఉంటుంది.

5. వీరం

వీరోనా మోక్షమప్రకృతి రుత్సాహోత్మకః. స చాసంమో
హోధ్యవసాయ నయ వినయ బల పరాక్రమ
శక్తి ప్రతాప ప్రభావాదిః విభావైః ఉత్పద్యతే.
తస్య పైర్య ధైర్య శౌర్య త్యాగ వైశారద్యాదిభిః
అనుభావైః అభినయః ప్రయోక్తవ్యః.
భావాశ్చాస్య ధృతి మతి గర్వావేగగ్రామ్యమర్ష
స్మృతి రోమాంచాదయః.

అత్రార్యే రసవిచారముఖే--

ఉత్సాహోధ్యవసాయా దవిషాదిత్వా దవిస్మయాత్ మోహాత్ ।

వివిధాదర్థ విశేషా ద్విరరసోనామ సంభవతి ॥ 67

శౌర్య ధైర్య వీర్య గర్వ రుత్సాహ పరాక్రమ ప్రభావైశ్చ ।

వాక్యే శ్చాక్షేపకృతై ర్విరరసః సమ్యగభినేయః ॥ 68

వీరస్యోపి చ యత్కర్మ సోఽద్భుతః పరికీర్తితః । 42

గారో వీరస్తు విజ్ఞేయః 43

వీరో మహేంద్రదేవః స్యాత్ 45

దానవీరం ధర్మవీరం యుద్ధవీరం తథైవ చ ।

రసం వీరమపి ప్రాహ బ్రహ్మ త్రివిధమేవ హి ॥ 79

-(నా.శా.VI)

అసమ్మోహ స్తథోత్సాహ అవేగో హర్ష ఏవ చ ।

మతి శ్చైవ తథోగ్రత్వ మమర్షో మద ఏవ చ ॥

రోమాణోఽపి వ్యరభేదశ్చ క్రోధోఽనూయా ధృతి స్తథా ।

గర్వశ్చైవ వితర్కశ్చ వీరే భావా భవంతి +

-(నా.శా.VII-113-114)

అర్థం : వీరో-నామ, ఉత్తమ ప్రకృతిః, ఉత్సాహోత్మకః=వీరరసం అనేది, ఉత్తమ ప్రకృతులకు సంబంధించినది, ఉత్సాహం (స్థాయిభావంగా) కలది.

సః(చ)=అది (=అవీరరసం)-

అసంమోహ, అధ్యవసాయ, నయ, వినయ, బల, పరాక్రమ, శక్తి, ప్రతాప, ప్రభావ- అదివిభావైః, ఉత్పద్యతే=అసంమోహం (=కలత చెంద కుండటం), అధ్యవసాయం (=వట్టుదల), నయం (=నంది-విగ్రహాదుల

ప్రయోగం), వినయం (=ఇంద్రియజయం), బలం (=చతురంగ బలాల తోడ్పాటు), పరాక్రమం (=శత్రుమండలాలను ఆక్రమించేనేర్పు), శక్తి (=యుద్ధాదులందరి సామర్థ్యం), ప్రతాపం (=శత్రువులకు తాపం కలిగించే ప్రసిద్ధి), ప్రభావం (=అభిజన-ధన-మంత్రి సంపద) మున్నగు విభావాలవల్ల, జనిస్తుంది.

స్థైర్య, ధైర్య, శౌర్య, త్యాగ, వైశారద్య-ఆదిభిః, అనుభావైః, తన్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః=స్థైర్యం, ధైర్యం (=చాంచల్యం లేకపోవటం), శౌర్యం, త్యాగం (=దానోదులివ్వటం), వైశారద్యం (=సామాదులను నేర్పుతో ప్రయోగించటం) మున్నగు అనుభావాలచేత, దాని, అభినయం, చేయాలి.

అన్య, భావాః=దానియొక్క, భావాలు—

ధృతి, మతి, గర్వ, ఆవేగ, ఔగ్ర్య, అమర్ష, స్పృతి, రోమాంచ-ఆదయః=ధృతి, మతి, గర్వం, ఆవేగం, ఔగ్రత, అమర్షం, స్పృతి, రోమాంచం మున్నగునవి.

అత్ర, రసవిచారముఖే, ఆర్యే=ఇచ్చట, (వీర) రసవిచారానికి సంబంధించి, రెండు ఆర్యాలు కలవు;

ఉత్సాహ-అధ్యవసాఘాత్, అవిషాదిత్వాత్, అవిస్మయాత్-మోహాత్, వివిధ-అర్థవిశేషాత్, వీరరసః నామ, సంభవతి=ఉత్సాహాత్మకమైన అధ్యవసాయం, అవిషాదం, అవిస్మయం, అసంమోహం-వీనివల్ల, ఇట్టివే అయిన ఇతర అర్థవిశేషాలవల్ల, వీరరసం, సంభవిస్తుంది.

శౌర్య, ధైర్య, వీర్య, గర్వో, ఉత్సాహ, పరాక్రమ, ప్రభావైః(చ), ఆజ్ఞే వక్తృతైః, వాక్యైః(చ), వీరరసో, నమ్యక్-అభినేయః=శౌర్యం, ధైర్యం, వీర్యం, గర్వం, ఉత్సాహం, పరాక్రమం, ప్రభావం, ఆజ్ఞేవ పూర్వకాలైన వాక్యాలు-వీనిచేత వీరసాన్ని చక్కగా అభినయించాలి (విజయాదులు ఊహనీయాలని రసతరంగిణీకర్త).

వీరన్య-(అపిచ), యత్-కర్మ, నః-అద్భుతః, పరికీర్తితః=వీరయొక్క, కర్మ వీదో, అది, అద్భుతం (అవి) చెప్పబడినది.

వీరః(తు), గౌరః, విజ్ఞేయః=వీరరసం గౌరవార్థం కలది (అని) తెలియవలెను.

వీరః, మహేంద్రదేవః, స్యాత్=వీరరసం, మహేంద్రుడు అధిదైవంగా, కలది.

దానవీరం, ధర్మవీరం, యుద్ధవీరం (తథా-ఏవచ), వీరరసం(అపి), త్రివిధం-ఏవ(హి), బ్రహ్మ, ప్రాహు=దానవీరం, ధర్మవీరం, యుద్ధవీరం— (ఇట్లా) వీరరసం, (కూడా) మూడువిధాలే (అని), బ్రహ్మ, చెప్పినాడు.

అనంమోహః, (తథా) ఉత్సాహః, ఆవేగః, హర్షః (ఏవచ), మతిః (చ-ఏవ), (తథా) ఉగ్రత్వం, అమర్షః, మదః (ఏవచ), రోమాంచః, స్వరభేదః(చ), క్రోధః, అనూయా, ధృతిః (తథా), గర్వః (చైవ), వితర్కః(చ), వీరే, భావాః, భవంతి=అనంమోహం, ఉత్సాహం, ఆవేగం, హర్షం, మతి, ఉగ్రత్వం, అమర్షం, మదం, రోమాంచం, స్వరభేదం, క్రోధం, అనూయ, ధృతి, గర్వం, వితర్కం— ఇవి, వీరరసమందు (సంచారి-సాత్త్విక) భావాలు, అవుతాయి.

తాత్పర్యం : వీరరసం ఉత్తమః ప్రకృతులకు సంబంధించినది; దీని స్థాయి భావం ఉత్సాహం.

విభావాలు : అనంమోహం, అధ్యవసాయం, నయం, వినయం, బలం, పరాక్రమం, శక్తి, ప్రతాపం, ప్రభావం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : స్థైర్యం, ధైర్యం, శౌర్యం, త్యాగం, వైశారద్యం మున్నగునవి.

భావాలు : ధృతి, మతి, గర్వం, ఆవేగం, ఉగ్రత, అమర్షం, స్మృతి, రోమాంచం మున్నగునవి.

ఇచ్చట రెండు ఆర్యాలు కలవు :

ఉత్సాహోత్కమైన అధ్యవసాయం, అవిషాదం, అవిస్మయం, అనం మోహం-వీటివల్ల, ఇట్టివే అయిన ఇతర అర్థ విశేషాలవల్ల వీరరసం సంభవిస్తుంది.

శౌర్యం, ధైర్యం, వీర్యం, గర్వం, ఉత్సాహం, పరాక్రమం, ప్రభావం, అక్షేప పూర్వకాలైన వాక్యాలు— వీనిచేత వీరరసాన్ని చక్కగా అభినయించాలి.

వీరకర్మయొక్క ఫలమే అద్భుతం.

వీరం గౌరవర్థం కలది.

వీరానికి మహేంద్రుడు అధిదైవం.

దానవీరం, ధర్మవీరం, యుద్ధవీరం, అనే భేదాలచేత వీరరసం మూడు విధాలు. అసంమోహం, ఉత్సాహం, ఆవేగం, హర్షం, మతి, ఉగ్రత్వం, అమర్షం, మదం, గర్వం, వితర్కం- ఇవి వీరరసమందలి భావాలు.

టీక : 1. భరతరసప్రకరణకర్త ఇట్లా వివరించినాడు:

విభావ-అనుభావ-సాత్త్విక-వ్యభిచారుల సంయోగంచేత, సదస్యులలో రసానుభూతి కలిగించే ఉత్సాహం వీరరసం అనబడుతుంది.

అనుభావాలు : వ్రసన్న ముఖరాగాదులు.

అలంబనవిభావం దానాదిగుణాలచేత ఉద్దీపితమవుతుంది. జాత్స్యక్యం, చింత, హర్షం మున్నగు సహకారులచేత పోషింపబడతూంది. అమర్షం, విబోధం, వితర్కం, మతి, దృతి, క్రోధం, అనూయ, అసంమోహం, ఆవేగం, గర్వం, మదం, ఉగ్రత్వం- ఈ భావాలు వీరమందు ఉంటాయి.

2. దాన-ధర్మ-యుద్ధవీరాల్లు మూడింటికి అర్వాచీనాలంకారికులు దయావీరం అనేనాలుగో భేదం చేర్చినారు. జగన్నాథ వండితుడు వీరరసమందు అనేక భేదములున్నవని చెప్పి, 'సత్యవీరం' అనే భేదాన్ని స్థాపించినాడు- హరిశ్చంద్రుడు ఇందుకు ఉదాహరణ. ధర్మవీరంలోనే ఈసత్యవీరం కూడా అంతర్భవిస్తుందనటానికి వీలుకాదు; అట్లా అయితే దాన-దయావీరాల్లు కూడా ధర్మవీరంలోనే అంతర్భవించాలి. కాని, వానిని వేరుగా గణించినట్లే సత్యవీరాన్నికూడా వేరుగానే గణించాలని ఆయన ప్రతిపాదన. ఇట్లాగే పాండిత్యవీరం మున్నగునవి కూడా ఉండవచ్చునన్నాడు.

3. శారదాతనయుడు శౌర్యాది 18 భావాలను ఇట్లా వివరించినాడు (భా.ప్ర.III-168-182) :

రసాలకు సంబంధించిన విభావాదులు, అట్లే అనుభావాలు సాత్త్వికాలు కూడా ఒక్కొక్కప్పుడు 'గుణములు' అవుతాయి. ఒకప్పుడు స్థాయిభావాలుకూడా నాయికానాయకాదుల వ్యాపారాదులకు అనురూప్యంగా గుణములవుతాయి. ఇంతవరకు ఎవ్వరూ చెప్పని ఆయావిశేషాలను ఇప్పుడు వివరిస్తాను.

1. వేగంగా విక్రమించటం శౌర్యం; 2. బుద్ధికి విరూపావసాయం వ్యవసాయం; 3. శస్త్రాస్త్రపాతుడైనప్పటికీ ఫలప్రాప్తికై వటువి అక్రమించటానికి మనస్సు వ్రవరిస్తే అది మరాక్రమం; 4. సోత్సాహంగా ప్రాథంభించినకార్యాన్ని

ఫలప్రాప్తి వర్యంతం విడువకుండటం ప్రాధి; 5. విశ్వాన్ని రమింపజేసే కృతికి కీర్తి అని పేరు - ఈ కీర్తి కులక్రమాగతం కావచ్చు. 6. ఇంక తన విశిష్ట కర్మచేత కలిగేది యశస్సు; 7. లోకశాస్త్ర మర్యాదలను లంఘింపకుండటం వినయం; 8. దండనీతిని పాటించటం నయం; 9. అధికారం లేకున్నా, ఎవని సన్నిధిలో ప్రజలు తమ తమ ధర్మములందు ప్రవర్తిస్తారో అది ప్రభుత్వం; 10. భయాత్మకమైన ప్రవృత్తి అజ్ఞ; 11. యుద్ధకర్మలో అవ్యగ్రమైన విచిత్రప్రవృత్తి వీర్యం; 12. భుజములకు శుండములకువలె బలం ఉంటే అది శాండం; 13. శౌండులను ప్రేరేపించటం శౌండీర్యం; 14. అభీష్ట ప్రదానంవల్ల ప్రాణికి కలిగే ప్రకర్షభావన ప్రభావం; 15. భావాలన్నీ పరోపకారార్థం అని నిరూపితం అయితే అది అనుభవం; 16. జవ-బల-ప్రాణ-కాయ-బుద్ధులలో సత్త్వంఉంటే, అది మహాసత్త్వం— ఇది ధీర వర్యాయవదం; 17. ఎవ్వరును భేదించలేకపోవటం నైర్యం; 18. వెంటనే చేసే కర్మ సాహసం.

4. వీరరసమందలి గతి : అనేక విధములైన చారులతో కూడినదై ద్రుతప్రచారం (ఒకే ప్రదేశమందు), పాదవిక్షేపాలు (=స్వందిత-అపస్వందితాదిచారులు) కలిగిఉంటుంది. కలా-తాలానుసారులయిన పార్శ్వక్రాంత-అవిద్య-సూచీచారులతో కలా-తాల (=కాల) అనుసారంగా 'అవేగం' ప్రయోగించాలి (నా.శా.XII-57-58).

6. వీరరస వివరణలో రసతరంగిణీ కర్త ఇంకా ఇట్లా వ్యాఖ్యానించినాడు (3వ తరంగం) : అతీంద్రియమైన రసంయొక్క జ్ఞాపకాలు (=అనుభావాలు) శరీరధర్మాలని ఇంతవరకు చెప్పినారు కదా? మరి, దైర్యం, ఉత్సాహం అనేవి శరీరధర్మాలు కాదుకదా? అదనిజమే. దైర్యం అంటే చాంచల్యంయొక్క అభావం అనీ, ఉత్సాహవదంచేత అశ్రుపాతాదులు వివక్షింపబడినవి అనీ తెలియాలి. లేదా, అనుభావం చతుర్విధాలు; అందులో మానస విభావం అనేది ఒకభేదం— దీని జ్ఞానమే అనుభావకమవుతుంది. కావున, మానస అనుభావం, శారీరక అనుభావం— వీరిలో భేదంలేదు.

5. వీరరస వివరణలో 'ఉత్సాహ'స్థాయి భావాన్ని ఇట్లా వివరించినాడు రసతరంగిణీకర్త (2వ తరంగం) :

మొదటిప్రశ్న : స్వనిష్ఠమైన ఉత్సాహం ఉద్దీపన విభావం ఎట్లా అవుతుంది?

సమా : ఉద్దీపనవిభావం వస్తుజ్ఞానమాత్రమేకాక, గమకం కూడా అవుతుంది. అందుచేత స్వనిష్ఠ-పరనిష్ఠ భేదములందు అంతరంలేదు.

దయావీరం, కరుణరసమందు వీల అంతర్బవించదు? అని ఇంకోప్రశ్న. విస్ఫోర్థంగా, వరదుఃఖ నివారణేచ్ఛ దయ అవుతుంది; ఇది కరుణం వినా సంభవించదు కదా? సమా: కరుణయొక్క స్థాయిభావం శోకంకాగా, దయావీరం యొక్క స్థాయిభావం ఉత్సాహం; కావున, రెండూ ఒకటికావు.

7. క్రోధంలో రక్తాస్యత్వ, రక్తనేత్రత్వాలు ఉంటాయి; ఇవిలేని యుద్ధవీరం రౌద్రరసం కంటే భిన్నమవుతున్నదని విశ్వనాథుడు (సా.ద.III-233).

(1) యుద్ధవీరం :

మూలం : యుద్ధవీరే హర్ష గర్వ మోహాద్యా వ్యభిచారిణః ।

అసహాయ్యైః పి యుద్ధేచ్ఛా సమరాదపాలాయనమ్ ॥

భీతాభయ ప్రదానాద్యా వికారా స్తత్ర కీర్తితాః ।

-(ర.సు.II-237-38)

తాత్పర్యం : యుద్ధవీరమందు— హర్షం, గర్వం, మోహం మున్నగునవి వ్యభిచారిభావాలు.

సహాయం లేకపోయినా యుద్ధంచేయాలన్న కోరిక, యుద్ధరంగం నుంచి పారిపోకుండా ఉండటం, భయపడినవారికి ఆభయప్రదానంచేయటం మున్నగునవి యుద్ధవీరమందలి వికారాలు (=క్రియలు).

టీక : యుద్ధవీరాన్ని శారదాతనయుడు ఇట్లా వివరించినాడు:

యుద్ధంలో తాను ఒక్కడేఅయినా, నిరాయుధుడయినా, యుద్ధోచితవరికరాలు వరిగా లేకపోయినా అనేకులతో యుద్ధమొనరించవలసినా— భయంలేకపోవటం, యుద్ధవిశ్వయంలో అహంభావంతో ఉండటం, శస్త్ర-అస్త్రమూతాలు తగిలినా హర్షం వీడకుండా ఉండటం, యుద్ధనుంచి వలాయనం చేయకపోవటం, భీతులకు ఆభయమివ్వటం, శరణుపొందినవారి అర్తిని పోగొట్టటం— ఇట్టిది యుద్ధాత్మకమైన వీరం (భా.ప్ర.).

ఉదా : భోలంకేశ్వర! దీయతాం జవకజా, రామః స్వయం యాచతే
కోఽయం తే మతివిభ్రమః? స్మర నయం, నాద్యాపి కించిద్గతం
నైవం చేత్థరదూషణత్రిశిరసాం కంఠాస్పృజాపంకిలః
వత్రీ నైష పహిష్యతే మమ ధనుర్జ్వాబుద్ధ బంధూకృతః ॥

-(బాలరామాయణం)

— (శ్రీరామచంద్రుడు)— ఓ లంకేశ్వరా! ఇమ్ము జానికిని; రాముడు స్వయంగా యాచిస్తున్నాడు. నీకేల ఈ మతి విభ్రమం? నీతిని స్మరించు. ఇప్పటికీ ఏమీమించిపోలేదు. అట్లాచేయకపోతే- ఖరదూషణత్రిశిరసుల కంఠ రక్తంచేత పంకిలమైన ఈ బాణం - వింటినారి కట్టునకు బంధువుకావించబడినది (=ఎక్కు పెట్టబడినది) - నిన్ను నహించదు.

(2) దయావీరం :

మూలం : దయావీరే ధృతి మతి ప్రముఖా వ్యభిచారిణః ॥

స్వార్థప్రాణవ్యయేనాపి విపన్నత్రాణశీలతా ।

అశ్వాసవోక్తయః శ్లైర్య మిత్యాద్యా స్తత్ర విక్రియాః ॥

-(ర.సు.II-238-39)

తాత్పర్యం : దయావీరమందు ధృతి, మతిమున్నగునవి వ్యభిచారిభావాలు. తన ధనం, తన ప్రాణం అయినాసరే ఇచ్చి, విపన్నులను రక్షించేశీలం, ఊర డింపు మాటలు చెప్పటం, శ్లైర్యం మున్నగునవి ఇందలి విక్రియలు.

టీక : వ్యాధి, దారిద్ర్యం, శస్త్రాస్త్రక్షతి, అకలిదప్పులు మున్నగు వానిచేత పీడుతులయినవారిని ప్రేమతో ఆదరించటం దయావీరం (భా.ప్ర.).

ఉదా : సిరాముఖైః న్యందత ఏవరక్త

మద్యాపిదేహే మమ మాంసమస్తి ।

తృప్తిం న వశ్యామి తవాపి తావ

త్కింభక్షణాత్ త్వం విరతో గరుత్మాన్॥ (నాగానందం-V-16)

— సిరాముఖములనుంచి రక్తం కారుతూనే ఉంది;

నాదేహంలో ఇంకా మాంసం మిగిలిఉంది;

నీకు అకలి తీరినట్లుగాలేదు; మరి,

ఓగరుత్ముంతుడా! నీవు భక్షించటం

ఎందుకు మానివేశావు? (సర్పంగా భావించి తనను కొంతవరకు తిని, మరలతినటం మానివేసిన గరుత్మంతునితో జీమూతవాహమడు చెప్పిన మాటలు).

(3) దానవీరం :

మూలం : దానవీరే ధృతి ర్మర్షో మిత్యాద్యా వ్యభిచారిణః ।

స్మితపూర్వాభిభాషిత్వం స్మితపూర్వం చ వీక్షితమ్ ॥

ప్రసాదే బహుదాతృత్వం తద్వద్వాచానుమోదితమ్ ।

గుణాగుణవిచారాద్యా స్త్యమభావా స్సమీరితాః ॥

-(ర.సు.II-235-36)

తాత్పర్యం : దానవీరమందు ధృతి, హర్షం, మతి మున్నగునవి వ్యభిచారి భావాలు.

స్మితపూర్వకంగా భాషించటం, చూపులలో నవ్వు వెదజల్లటం, అనుగ్రహించినప్పుడు అధికంగా ఇవ్వటం, అనుగ్రహంతో మాటఇవ్వటం, గుణాగుణములను అరయటం మున్నగునవి ఇందలి అనుభావాలు.

టీక : యాచకులకు అభీప్సితార్థంకంటే అధికంగా ఇవ్వటం, వారిని స్వజనులవలె మధురభాషణాలతో ఆదరించటం 'దానవీరం' అవుతుంది (భా.ప్ర.) :

ఉదా : పరశురామునిదానం - సత్తనముద్రవేష్టితమయిన భూమిని నిర్వాహిణంగా ఇవ్వటం.

కర్ణునిదానం - అవజయం, మరణం - వీటిని లెక్కచేయకుండా తన సహజకవచకుండలాలను కోసి ఇంద్రునకు దానంచేయటం.

(4) ధర్మవీరం :

భరతముని వీరరసం మూడువిధాలు అంటూ ధర్మవీరాన్ని ఒకభేదంగా చెప్పినాడు. కాని, అర్వాచీనాలంకారికులు ఎవ్వరూ దీనిని వివరించలేదు; ఒకరిద్దరు ఉదాహరణలు మాత్రమిచ్చినారు.

ఉదా : యుధిష్ఠిరుడు :

రాజ్యం చ వసు దేహశ్చ భార్యా భ్రాతృ మతాశ్చ మే ।

యచ్ఛలోకే మమాయత్తం తద్ధర్మాయ సదోద్యతం ॥

- రాజ్యం, ధనం, దేహం, భార్య, పోదరులు, మతులు - వీరేకాక లోకంలో ఇంకా నాఅధీనంలో ఏదికలదో అది అంతా సర్వదా నాధర్మనిర్వహణలో సిద్ధంగా ఉంటుంది.

రాముడు :

స్నేహం దయాం తథా సౌఖ్యం యది వా జానకీ మపి ।

ఆరాధనాయ లోకస్య ముంచతో నాస్తి మే వ్యధా ॥

-(ఉ.రా.1-5)

— స్నేహంకానీ, దయకానీ, సౌఖ్యంకానీ, అవసరమైతే జానకినికానీ లోకా రాధనలో విడువటానికి వెనుదీయను (=నాకు బాధలేదు).

కుశుడు :

కా త్వం శుభే! కన్యవరిగ్రహోవా

కిం వా మదభ్యాగమ కారణం తే ॥

అచక్ష్య మత్త్వా వశినాం రఘూణాం

మనః పరస్త్రీవిముఖ వ్రవృత్తిః ॥

-(ర.వం.XVI-8)

— ఓ కల్యాణీ! నీవెవరు? ఎవని భార్యవు? ఎందులకువచ్చావు? రఘువంశస్థులు పరస్త్రీవిముఖులని తెలిసికూడా ఎందులకు వచ్చితివో చెప్పు (శ్రీరాముని కుమారుడు కుశుడు తన మందిరంలోకి వచ్చిన అయోధ్యాపుర లక్ష్మితో, ఆమె ఎవరో తెలియక చెప్పిన మాటలు).

వీరరసాభాసం :

బ్రహ్మహత్యా మహాపాతకాలను చేయటంలో ఉత్సాహించూపటం, అధమ వ్రక్రతిగతంగా వీరాన్ని వర్ణించటం వీరరసాభాసం అవుతుంది.

6. భయానకం

మూలం : భయానకోవాను భయస్థాయీభావాత్మకః. స చ

విక్రతరవ సత్త్వదర్శన శివోల్లాక త్రాసోద్వేగ

శూన్యాగారారణ్యగమన స్వజనవధబంధదర్శన

శ్రుతికథాదిభిః విభావైః ఉత్పద్యతే.

తస్య ప్రవేషిత కరచరణవయన చలన పులిక

ముఖవైవర్ణ్య స్వరభేదాదిభిః అనుభావైః

అభినయః ప్రయోక్తవ్యః.

భావాశ్చాన్య వైవిధ్యే పేద గద్గద రోమాంచ

వేపథు స్వరభేద వైవర్ణ్య శంకా మోహ దై

న్యాయేగ చావల జడతా త్రాసాపస్సార మరణాదయః.

అత్రార్యా -

వికృతరవ సత్త్వదర్శన సంగ్రామారణ్య శూన్యగృహగమనాత్ ।

గురున్యపయో రవరాధా త్కృతకశ్చ భయానకోజ్జేయః ॥ 69

గాత్రముఖదృష్టి భేదే రూరుస్తంభాభివీక్షణోద్వేగః ।

సన్నముఖ కోష హృదయస్పందన రోమోద్గమైశ్చ భయమ్ ॥ 70

ఏతస్త్వభావజం స్యాత్సత్త్వసముత్థం తథైవ కర్తవ్యం ।

పున రేభిరేవ భావైః కృతకం మృదుచేష్టితైః కార్యమ్ ॥ 71

కరచరణవేపథు స్తంభ గాత్రహృదయప్రకంపేన ।

శుష్కీవృతాలు కంతైః భయానకోనిత్యమభినేయః ॥ 72

బీభత్స దర్శనం యచ్చ జ్ఞేయః స తు భయానకః—42

కృష్ణశ్చైవ భయానకః —43

కాలదేవో భయానకః —45

వ్యాజాచ్యైవావరాధాచ్చ విత్రాసితక మేవ చ ।

పున ర్భయానకశ్చైవ విద్యాత్ త్రివిధమేవహి ॥ 80

-(నా.శా. VI)

స్వేదశ్చ వేపథుశ్చైవ రోమాంచో గద్గద స్తథా ।

త్రాసశ్చ మరణశ్చైవ వైవర్ణ్యం చ భయానకే ॥

-(నా.శా. VI-115)

అర్థం : భయానకఃనామ, భయస్థాయీభావాత్మకః = భయానక (రస) అనేది, భయం స్థాయీభావంగా కలది.

నః (చ), వికృతరవ, సత్త్వదర్శన, శివ-ఉలూక, త్రాస-ఉద్వేగ, శూన్య-ఆగార-అరణ్యగమన, స్వజన వధ-బంధదర్శన, శ్రుతికథా-ఆదిభిః, విభావైః, ఉత్పద్యతే = అది (= భయానకరసం), వికృతరవం (వినటం), పీశాచ లేదా భయంకరజంతు దర్శనం, నక్కల-గ్రుడ్ల గూబల అరపులు (వినటం), (ఇతరుల) త్రాసం ఉద్వేగం (చూడటం), శూన్యగృహంలోకి అరణ్యంలోకి వెళ్ళటం, స్వజనుల వధను లేదా బంధనమును చూడటం లేదా అటువంటి కథలను గూర్చి వినటం మున్నగు విభావాలవల్ల, ఉత్పన్నమవుతుంది.

ప్రవేపితకర-చరణ, నయన-చవల, పులక, ముఖవైవర్ణ్య, స్వరభేద-ఆదిభిః, అనుభావైః, తన్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = బాగా కంపిస్తున్న కర

ఇంక కృతకభయాన్ని సత్త్వసముత్తంగా అభినయించాలి. ఇందలి చేష్టలు మృదువుగా ఉండాలి. వై అనుభావాలచేతనే కృతకభయాన్ని కూడా అభినయించాలి.

కర-చరణ కంపన-స్తంభనములు, గాత్రవ్రకంపం, హృదయకంపం, ఎండిపోయిన పెదవులు తాలువులు కంఠం- వీటితో రెండు విధాల భయాన్ని అభినయించాలి. (సర్వాంగ వ్రకంపనం ఊహనీయమని రసతరంగిణీకర్త). బీభత్సదర్శనం వల్ల భయానకరసం ఉత్పన్నమవుతుంది.

భయానకం కృష్ణవర్ణం కలది.

భయానకానికి కాలుడు అధిదేవత.

వ్యాజం, అవరాధజం, విత్రాసకం, అనే భేదాలచేత భయానకరసం మువ్విధాలు.

భయానకరసమందు స్వేదం, వేపధువు, రోమాంచం, గద్గదత, త్రాసం, మరణం, వైవర్ణ్యం ఉంటాయి.

టీక : 1. భరతరసవ్రకరణకర్త భయానకరసాన్ని ఇట్లా వివరించినాడు (373-380) :

విభావ-అనుభావ సాత్త్వికభావ-వ్యభిచారిభావాల యొక్క సామాన్య గుణ యోగం చేత సదస్యులకు రసానుభవం తెచ్చే భయమే భయానకరసం అనబడుతుంది.

భయానకరసంలో :

అలంబన విభావాలు : రాక్షసుడు, పిశాచం, ఎలుగుబంటి, పులి, పాము మున్నగువాటిని చూడటం; శూన్యంగా ఉన్న అరణ్య-గృహ-ఆరామ-శ్మశానాదులలో వ్రవేశించటం, యుద్ధం, దస్యుడు, రాజద్రోహం, వికృతం భయంకరం అయిన ధ్వని.

ఉద్దీపనవిభావం : స్వేదం మాత్రమే.

అనుభావాలు : ముఖం పెదవులు తాలువులు కంపించటం, ముఖం వాడటం, వ్రక్కలకు చూడటం, ముఖం నల్లబడటం, నల్లగుడ్డు తిరుగుతూ లోపలకు పోవటం, వ్రణామం చేయటం, పారిపోవటం, వ్రేళ్లకవచాలను కఱచుకొనటం, అంగికాలచేత మాటలచేత నహాయం అన్వేషించటం మొదలగునవి, “నీకు దాసుడను, నిన్ను శరణుపొందాను, నన్ను కాపాడు కాపాడు, అభయం ఇమ్ము” అనటం మున్నగునవి.

సాత్త్వికభావాలు : అన్నీ,

సంచారిభావాలు : త్రాసం, ఆవేగం, శ్రమ, మృతి, విషాదం, చవలత, మోహం, చింత, జాడ్యం, అవస్థులీ, దైన్యం, గ్లాని.

2. శారదాతనయుని వర్ణన ఇట్లాఉన్నది (భా.ప్ర.III-148-151):

అంగికం, మానసికం అనే భేదాలచేత భయానకం రెండు విధాలు. కాందిశీ కత, మరల మరల సహాయవ్యేషణం, పార్శ్వభాగాలను చూడటం, కరపాదాల కంపనం, వ్రేళ్ళులు కొరుకుకొనటం, అభయసూచనం, దంత దర్శనం మున్నగునవి అంగికభయాత్మకములు. ఊరుస్తంభం, పృథ్వీకంపం, స్వేదం, తిరిగే తారకలు, పెదవి ఆరటం, ముఖం ఎండటం, గార్లద్యం, వైచర్యం, విషయాలను గుర్తింపలేకపోవటం, ఉక్త-అనుక్త-అనభిజ్ఞత-ఇవి మానసిక భయాత్మకములు.

3. భయానకరసమందలి గతి :

భయానక రసమందు స్త్రీల, నీచుల, సత్త్వహీనులగు ఉత్తముల (ఉత్తరుడు మొదలగువారి) గతి ఈవిధంగా ఉంటుంది: విప్పారి చలిస్తున్న కనులతో, శిరస్సును అడిస్తూ, భయంతో ఇటునటు ప్రక్కలకు చూస్తూ, కపోతహస్తం వట్టి, శరీరమంతా వణకుతూండగా, పెదవులెండిపోగా, తొట్టుపాటుతో, బరువుగా తొందరగా అడుగులు వేస్తూ, పరిక్రమించాలి. శత్రువు వెన్నాడటం, బెదరటం, భయపడటం, వికృతజంతువులను చూడటం, వికృత ధ్వనులను వినటం మొదలగు వానిని అభినయిస్తున్నప్పుడు కూడా పై గతినే ప్రయోగించాలి. ఇది స్త్రీల విషయం. ఇంక పురుషుల విషయం: ధైర్యం తెచ్చిపెట్టుకొంటూ అభినయించాలి. ఏడకాక్రేడితమునందువలె దగ్గరగా, దూరంగా, ఒకదానిపై ఇంకొకటిగా అడుగులు వేస్తూ భయపడిన పురుషుల గతినీ అభినయించాలి. హస్తాలు పాదానుసారులై ఉండాలి (నా.శా. XII-7075).

4. సహజభయం రజః-తమః ప్రకృతులైన అధములయందు ఉంటుంది. సత్త్వప్రధానులైన ఉత్తమప్రకృతులయందు సత్త్వసముత్థమైన అంటే ప్రయత్న కృతమైన (= కృతక) భయం మాత్రమే ఉంటుంది. గురువులను సందర్శించేటప్పుడు రాజాదులు సత్త్వసముత్థంగా భయం ప్రదర్శించటం ఇటువంటిదే.

5. చిన్నపిల్లలను బెదరించటానికి, పెద్దలు చూపే భయం కృతక భయం లోనే చేరుతుంది.

6. భయం యొక్క పరిపోషం లేదా సర్వేంద్రియవిక్షేభం భయానకమని నిర్వచించి, అపరాధం వల్ల కలిగే భయం స్వనిష్ఠ-పరనిష్ఠ భేదాల చేత ద్వివిధమని చెప్పి ఉదాహరణములొసంగినాడు రసతరంగిణీకర్త.

భయానకరసాభాసం :

భయానకరసం స్త్రీ-సీచ పాత్ర సాధారణం. అట్లాకాక, ఆ భయానకం ఉత్తమపాత్రగతం కావటం లేదా అట్లా వర్ణించటం భయానకరసాభాసం అవుతుంది.

7. బీభత్సం

మూలం : బీభత్సోనామ జగుప్సాస్థాయీభావాత్మకః.

స చాహృద్యాప్రళస్తాప్రియాచోష్యానిష్ఠశ్రవణదర్శన

కీర్తనాదిభిః విభావైః ఉత్పద్యతే. తస్య

సర్వాంగసంహార ముఖవికూట నోల్లేఖన

నిష్ఠీన నోద్వేజనాదిభిః అనుభావైః అభినయః

ప్రయోక్తవ్యః. భావా శ్చాస్యాపస్మారోద్వేగ

మోహ వ్యాధి మరణాదయః.

అత్రానువంశ్యే అర్యే భవతః -

అనభిమత దర్శనేన చ గంధ రసస్పర్శ శబ్దదోషైశ్చ ।

ఉద్వేజనైశ్చ బహుభిః బీభత్సరసః సముద్భవతి ॥ 73

ముఖనేత్ర వికూటనయా నాసాప్రచ్ఛాద నావనమితాస్త్వై ।

అవ్యక్తపాదపతనైః బీభత్సః సమ్యగభినేయః ॥ 74

బీభత్స దర్శనం యచ్చ క్షేయః స తు భయానకః -42

నీలవర్ణస్తు బీభత్సః -43

బీభత్సస్య సుహృదాః --45

బీభత్సః క్షోభజః శుద్ధ ఉద్వేగీ స్యాత్ తృతీయకః ।

విషాక్యమిభిః ఉద్వేగీ క్షోభజో రుధిరాదిజః ॥ 81

-(నా.శా.VI)

అపస్మార స్తథోన్మాదో విషాదో మద ఏన చ ।

మృత్యుర్వాధి ర్భయం చైవ భావా బీభత్స సంశ్రయాః ॥

-(నా.శా.VII-116)

అర్థం : బీభత్సఃనామ, జగుప్సాస్థాయి భావాత్మకః = బీభత్స (రస) అనేది, జగుప్సాస్థాయి భావంగా కలది. సః(చ), అహృద్య, అప్రియ, అప్రశస్త, అచోష్య, అనిష్టశ్రవణ- దర్శన-కీర్తన, ఆదిభిః, విభావైః, ఉత్పద్యతే = అది అహృద్యాలు, అప్రశస్తాలు, అప్రియాలు, అచోక్ష్యాలు (= సహజంగా శుద్ధ వదార్థాలైనా మందుల చేత దూషితాలు), అనిష్టాలుఅయిన వస్తువులను (గూర్చి) వినటం చూడటం చెప్పటం మున్నగు విభావాల వల్ల, ఉత్పన్నమవుతుంది.

సర్వాంగ సంహార, ముఖవికూటన, ఉల్లేఖన, నిష్ఠీవన, ఉద్వేజన- ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = శరీరాన్ని ముడుచు కొనటం, ముఖసంకోచం, ఉల్లేఖనం (= వాంతిచేసుకొనటం), ఉమ్మి వేయటం, గాత్రం వ్యాకులపాటు చెందటం మున్నగు, అనుభావాలచేత, దాని అభినయం చేయాలి.

అస్య, భావాః (చ) - అవస్మార, ఉద్వేగ, మోహ, వ్యాధి, మరణాదయః = ధానియొక్క, భావాలు - అవస్మారం, ఉద్వేగం, మోహం, వ్యాధి, మరణం మున్నగునవి.

అత్ర-అనువంశ్యే, ఆర్యే, భవతః = ఇచ్చట, అనువంశ్యాలైన రెండు ఆర్యులు కలవు.

అనభిమత దర్శనేన (చ), గంధ-రస-స్పర్శ-శబ్దదోషైః (చ) బహుభిః, ఉద్వేజనైః (చ) బీభత్సరసః, సముద్భవతి = అభిమతం కాని వానిని దర్శించటంచేత, దోషభూయిష్టాలైన గంధ-రస- స్పర్శ-శబ్దాల చేత, వివిధాలైన ఉద్వేజనాలచేత, బీభత్సరసం ఉద్భవిస్తుంది.

ముఖ-నేత్రవికూటనయా, నాపావ్రచ్ఛాదన-అవనమిత-ఆన్యైః, అవ్యక్త పాదపతనైః, బీభత్సః సమ్యక్-అభినేయః = ముఖ-నేత్రాలను సంకోచింప జేయటం, ముక్కు మూసికొనటం, ముఖం వంచుకొనటం, ఎత్తెత్తి నేలకు అంటేఅంటనట్లుగా అడుగులు వేయటం - ఈ అనుభావాలచేత, బీభత్స రసాన్ని చక్కగా అభినయించాలి.

యత్ (చ), బీభత్సదర్శనం, సః (తు) భయానకః జ్ఞేయః = విది, బీభత్సదర్శనమో, అది, భయానకం (అని) తెలియాలి (బీభత్సరసం నుంచి భయానకం జనిస్తుందని భావం).

బీభత్సః, నీలవర్ణః (తు) = బీభత్సరసం, నీలవర్ణం (గా ఉంటుంది).

బీభత్సస్య, మహాకాలః = బీభత్సరసం యొక్క (అధిదైవం) మహాకాలుడు.

బీభత్సః, క్షోభజః, శుద్ధః, ఉద్వేగీ, తృతీయకః స్యాత్ = బీభత్సం (లోమోదటి భేదం) క్షోభజం, రెండవది శుద్ధం, (ఇంక) మూడవభేదం ఉద్వేగి అవుతుంది.

విష్టా, కృమిభిః, ఉద్వేగీ = మలాదులు, అనవ్యక్తరములైన పురుగులు మున్నగునవి - వీనిచేత జనించేది ఉద్వేగి.

క్షోభజః, రుధిరాదిజః = క్షోభజం (అనే భేదం) రుధిరం (ఆంధ్రములు=వేపులు) మున్నగువానివల్ల జనిస్తుంది.

అవస్మారః (తథా), ఉన్మాదః, విషాదః, మదః (వీచ) మృత్యుః, వ్యాధిః, భయం (చ-వీచ) భావాః, బీభత్స, సంశయాః = అవస్మారం, ఉన్మాదం, విషాదం, మదం, మృత్యువు, వ్యాధి, భయం - ఈ భావాలు, బీభత్సాన్ని ఆశ్రయించి ఉంటాయి.

తాత్పర్యం : బీభత్సరసం జగుప్సాస్థాయి భావాత్మకం.

విభావాలు : అహృద్వాలు, అప్రశస్తాలు, అప్రియాలు, అచోక్ష్వాలు, అనిష్టాలు అయిన వస్తువులను (గూర్చి) వినటం, చూడటం, చెప్పటం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : శరీరాన్ని ముడుచుకొనటం, ముఖసంకోచం, ఉల్లేఖనం, ఉమ్మివేయటం, గాత్రం వ్యాకులపాటు చెందటం మున్నగునవి.

భావాలు : అవస్మారం, ఉద్వేగం, మోహం, వ్యాధి, మరణం మున్నగునవి.

ఇచ్చట రెండు ఆర్యాలు కలవు :

అభిమతం కాని వాటిని దర్శించటం, దోషభూయిష్టాలైన గంధ-రస-స్పర్శ-శబ్దాలు, వివిధాలైన ఉద్వేజనాలు- వీటివల్ల బీభత్సరసం ఉత్పన్నమవుతుంది. ముఖ నేత్రాలను సంకోచింపజేయటం, ముక్కు మూసికొనటం, ముఖం వంచుకొనటం, ఎత్తెత్తి నేలకు అంటే అంటనట్లుగా అడుగులు వేయటం మున్నగు అనుభావాలచేత బీభత్సరసాన్ని అభినయించాలి.

బీభత్సదర్శనం వల్లనే భయానకం ఉత్పన్నమవుతుంది.

బీభత్సరసం నీలవర్ణం కలది.

మహాకాలుడు బీభత్సరసాధిదైవం.

క్షోభజం, శుద్ధం, ఉద్వేగి అనే భేదాలచేత బీభత్సం మూడు విధాలు.

మలాదులు, అసహ్యకరములైన పురుగులు మున్నగు వాటివల్ల జనించేది ఉద్వేగి.

రుధిరాదుల వల్ల జనించేది క్షోభజం.

అవస్మారం, ఉన్మాదం, విషాదం, మదం, మరణం, వ్యాధి, భయం - ఇవి బీభత్సాశ్రయములైన భావాలు.

టీక : 1. శుద్ధ ఉద్వేగాన్ని భరతముని వివరించలేదు. కాని, అభినవగుప్తుని ఉపాధ్యాయుడైన భట్టతాతుని ప్రకారం, క్షోభజం-ఉద్వేగి-ఇవి రెండున్నూ అశుద్ధములు; ఇంక రాగద్వేషాదులులేని మోక్షకామి అయిన వ్యక్తియొక్క వైరాగ్యం శుద్ధబీభత్సం అవుతుంది. “శౌచాత్ స్వాంగ జగుప్సా” అని వతంజలి చెప్పినది ఇదే (యోగసూత్రాలు-2-40).

2. భరతరసప్రకరణకర్త బీభత్సాన్ని ఇట్లా వివరించినాడు :

విభావ-అనుభావ-సాత్త్వికభావ-వ్యభిచారి భావాల సామాన్యగుణయోగం చేత సదస్యులకు ఆస్వాద్యత్వం కలిగించే జగుప్సాస్తాయిభావం బీభత్సరసం అనబడుతుంది.

బీభత్సరసంలో :

ఆలంబనాలు : రక్తం, మాంసం, వస, ఎముకలు మున్నగునవి, ఛర్ది (=వాంతి), లాలాజలం మున్నగునవి.

అనుభావాలు : వెనుకకు తిరగటం, ముఖం దృష్టి పంకరలు పోవటం, శ్యామముఖరాగం.

సాత్త్వికభావాలు : పులకలు మున్నగునవి.

వ్యభిచారి భావాలు : నిర్వేదం, శంక, అవస్మారం, విషాదం, జడత, దైన్యం, మోహం, శోకం, భయం, రోగం, మదం, ఉత్సాహం, మృతి.

ఈ బీభత్సరసం రెండు విధాలు : క్షోభి (=క్షోభజం), ఉద్వేగి. రక్త-మాంసాదుల వల్ల కలిగేది క్షోభిబీభత్సం; ఛర్ది-లాలాదుల వల్ల కలిగేది ఉద్వేగి బీభత్సం.

3. దీభత్సరసమందలి గతి :

అపౌద్యమగు శృశానభూమి యందు, జగుప్సావహమగు యుద్ధ భూమి యందు, దీభత్సాభినయగతిని ప్రయోగించాలి. ఏడకాక్రీడితచారి యందువలె దగ్గరగా, దూరంగా, ఒకదానిపై ఒకటిగా అడుగులు వేస్తూ నడవటం దీభత్సరసమందలి గతి అవుతుంది. హస్తాలు పాదానుసారులై ఉండాలి (నా.శా. XXII-55-57).

4. శారదాతనయుడు ఇట్లా వివరించినాడు (భా.ప్ర. III -102-104, 142-147) :

దీభత్సం జగుప్సాస్థాయీభావాత్మకం. ఇది క్షోభాత్మకం, ఉద్వేగాత్మకం అని రెండు విధాలు. రక్తం, ప్రేపులు మొదలగువాని దర్శనం వల్ల కలిగేది క్షోభాత్మకం. పురుగులు, కక్కు, దుర్గంధం, పెంట మున్నగు వాని దర్శనం వల్ల కలిగేది ఉద్వేగాత్మకం. ద్వేషం, గ్లాని, భయం, మోహం, క్రోధం, నిద్ర, భ్రమ, మతి - ఇవి ఇందరి వ్యభిచారి భావాలు; ముక్కు మూసికొనటం మున్నగునవి అనుభావాలు .

మానసదీభత్సం క్షోభణాత్మకమని ప్రసిద్ధి. రక్తమాంసాదులను చూడగా మనస్సు చంచలమై క్షోభయుక్తమవుతుంది, కావున ఇది మానస దీభత్సం. భయపడటం, మ్లానం పొందటం, ద్వేషించటం, మోహం చెందటం, తెలివి పొందటం, అక్రందన మొనర్చటం, తొలగిపోవటం, విషాదపడటం, నిందించటం, ద - గావుమనటం, భ్రమించటం, తారనపడటం, ఊరకుండటం, దాగటం మున్నగునవి ఇందరి చేష్టలు.

ఉద్వేగజన్యమైన దీభత్సం అంగికంగా ఉంటుంది. వస్త్రావగుంఠనం, నాసాచ్ఛాదనం, నేత్రకూఠనం, అస్పృష్టపాదపతనం, అవవర్తిత వక్రత, ద్రుతపాదాగ్రగమనం, మరల మరల నిష్ఠేవనం - ఇవి ఇందరి చేష్టలు.

5. జగుప్స యొక్క పరిపోషం లేదా సర్వేంద్రియసంకోచం దీభత్సమని చెప్పి, అది స్వనిష్ఠ- పరనిష్ఠ భేదాలచేత ద్వివిధమని పేర్కొని, ఉదాహరణలొసంగినాడు రవతరంగిణీకర్త.

6. దీభత్సరసాభాసం :

పౌద్యములు, సుందరములు అయిన వస్తువులను గురించి జగుప్స వహించటం దీభత్సాభాసం అవుతుంది—

అవకాయ ఊటను నెత్తురుగా వర్ణించటం మొ.

8. అద్భుతం

మూలం : అద్భుతోనామ విస్మయ స్థాయిభావాత్మకః .

స చ దివ్యజనదర్శ నేప్పితమనోరథావాప్తి
ఉపవన దేవకులాది గమన సభావిమాన
మాయేంద్రజాల సంభావనాదిః విభావైః
ఉత్పద్యతే. తస్య నయన విస్తా రానిమేష
ప్రేక్షణ రోమాం చాశ్రు స్వేద హర్ష సాధువాద
దానప్రబంధ హాహాకార బాహువదన చేలాం
గులి భ్రమణాదిభిః అనుభావైః అభినయః
ప్రయోక్తవ్యః. భావాశ్చాస్య స్తంభాశ్రు
స్వేద గద్గద రోమాంచావేగ సంభ్రమ
జడతా ప్రలయాదయః.

అత్రానువంశ్యే అర్యే భవతః -

య త్వరితయార్థయుక్తం వాక్యం శిల్పం చ కర్మ రూపం వా ।

తత్సర్వ మద్భుతరసే విభావరూపం హి విజ్ఞేయమ్ ॥ 75

స్పర్శగ్రహోల్లకనవైః హాహాకారైశ్చ సాధువాదైశ్చ ।

వేషభు గద్గదవచనైః స్వేదాద్యైరభినయ స్తస్య ॥ 76

వీరస్యాపిచ యత్కర్మ సోఽద్భుతః పరికీర్తితః -42

సీతశ్చైవాద్భుతః --43

అద్భుతో బ్రహ్మదైవతః --45

దివ్యశ్చానందజశ్చైవ ద్విధా భ్యాతోఽద్భుతో రసః ।

దివ్యదర్శనతో దీప్యో హర్షాదానందజః స్మృతః ॥ 82

-(నా.శా.VI)

స్తంభః స్వేదశ్చ మోహశ్చ రోమాంచో విస్మయ స్తథా ।

అవేగో జడతా హర్షో మూర్ఛా చై వాద్భుతాశ్రయాః ॥

-(నా.శా.VII-117)

అర్థం : అద్భుతఃనామ, విస్మయస్థాయి భావాత్మకః = అద్భుత(రస)ంఅనేది, విస్మయం, స్థాయిభావంగా కలది.

సః (చ), దివ్యజనదర్శన, ఈప్పితమనోరథ-అవాప్తి, ఉపవన-దేవకుల-అదిగమన, సభా, విమాన, మాయ, ఇంద్రజాల సంభావన-అదిభిః, విభావైః,

ఉత్పద్యతే = అది, దివ్యజన దర్శనం, ఈస్పితమనోరథం సిద్ధించటం, ఉద్యాన వనాలకు దేవాలయాలకు వెళ్ళటం, సభలను విమానాలను మాయలను ఇంద్రజాలాలను సందర్శించటం మున్నగు విభావాల వల్ల ఉత్పన్నమవుతుంది.

నయనవిస్తార, అనిమేషప్రేక్షణ, రోమాంచ, అశ్రు, స్వేద, హర్ష, సాధువాద, దాన ప్రబంధ, హోహాకార, బాహు-వదన-చేల-అంగుళి భ్రమణ-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = విప్పారిన కనులు, రెప్పపాలు లేని చూపు, రోమాంచం, అశ్రుపాతం, స్వేదం, హర్షం, సాధువాదం, అధికదానం, హోహాకారం, బాహువులను ముఖాలను వస్త్రాలను అంగుళులను ఆడించటం, మున్నగు అనుభావాలచేత దానియొక్క అభినయం చేయాలి.

అస్య, భావాః (చ)-స్తంభ, అశ్రు, స్వేద, గద్గద, రోమాంచ, ఆవేగ, సంభ్రమ, జడతా, ప్రలయ- ఆదయః = దానియొక్క భావాలు - స్తంభం, అశ్రువు, స్వేదం, గద్గదత, రోమాంచం, ఆవేగం, సంభ్రమం, జడత, ప్రలయం మున్నగునవి.

అత్ర-ఆనువంశ్యే, ఆర్యే భవతః = ఇచ్చట, ఆనువంశ్యములైన, రెండు ఆర్యులు, కలవు :

యత్, అతిశయార్థయుక్తం, వాక్యం-శిల్పం (చ)-కర్మ-రూపం (వా), తత్, సర్వం, అద్భుతరసే, విభావరూపం (హి), విజ్ఞేయమ్. = ఏవి, అతిశయ- అర్థంతో కూడిన వాక్యాలు, ప్రశస్త కర్మాత్మకాలైన శిల్పాలు, అత్యుత్కృష్టాలైన కర్మలు రూపాలు అవుతాయో, అవి అన్నీ అద్భుతరసమందలి, విభావాలు (అని) తెలియాలి.

తస్య, అభినయః = దానియొక్క అభినయం, స్పర్శగ్రహ-ఉల్లుకసనైః, హోహాకారైః (చ), సాధువాదైః (చ), వేషధు-గద్గదవచనైః, స్వేద-ఆద్యైః = స్పర్శ, గ్రహణం, ఉల్లుకసనం (= శరీరాన్ని ఆహ్లాదపూర్వకంగా ఊర్థ్వంగా కంపింపజేయటం), హోహాకారం, సాధువాదం, వేషధువు, గద్గదవచనాలు, స్వేదం- మున్నగువానిచేత (చేయాలి).

వీరస్య(-అపిచ), యత్ కర్మ, సః, అద్భుతః, వరికీర్తితః = వీరం యొక్క, ఏకర్మకలదో, అది అద్భుతం (అని), చెప్పబడింది (వీరరసం నుంచి అద్భుతరసం జనిస్తుందని ఇంతకుముందే చెప్పబడింది).

అద్భుతః, పీతః (చ-ఏవ) = అద్భుతం, పీత (= వసువు) వర్ణం కలది.

అద్భుతః, బ్రహ్మదైవతః = అద్భుతం, బ్రహ్మఅధిదైవంగా కలది.

అద్భుతఃరసః, ద్విధా-అఖ్యాతః-దివ్యః (చ), ఆనందజః (చ-వీవ) = అద్భుతరస(మందు) రెండు భేదాలు చెప్పబడినవి-దివ్యం, ఆనందజం.

దివ్యదర్శనజః, దివ్యః, హర్షాత్, ఆనందజః, స్మృతః = దివ్యదర్శనం వల్ల జనించేది దివ్యం; హర్షం వల్ల జనించేది, ఆనందజం (అని) చెప్పబడినది.

తాత్పర్యం : అద్భుతరసం విన్మయ స్థాయిభావాత్మకం.

విభావాలు : దివ్యజనదర్శనం, ఈప్సితమనోరథావాప్తి, ఉపవన-దేవ కులాది గమనం, నభా-విమాన-మాయ-ఇంద్రజాల సంభావనాదులు.

అనుభావాలు : నయనవిస్తారం, అనిమేషప్రేక్షణం, రోమాంచం, అశ్రువు, స్వేదం, హర్షం, సాధువాదం, దానం, హోహాకారం, బాహు-వదన-చేల-అంగుళి భ్రమణం మున్నగునవి.

భావాలు : స్తంభం, అశ్రువు, స్వేదం, గద్గదత, రోమాంచం, ఆవేగం, సంభ్రమం, జడత, ప్రలయం మున్నగునవి.

ఇచ్చట రెండు ఆర్యాలు కలవు :

అతిశయార్థయుక్తాలైన వాక్యాలు, ప్రశస్తకర్మాత్మకములైన శిల్పాలు, అత్యుత్కృష్టాలైన కర్మలు రూపాలు- ఇవి అద్భుతరసానికి విభావాలు. స్పర్శ, గ్రహణం, ఉల్లకసనం, హోహాకారం, సాధువాదం, వేషధువు, గద్గదవచనాలు, స్వేదం మున్నగువానిచేత అద్భుతరసాన్ని అభినయించాలి.

వీరకర్మయొక్క ఫలమే అద్భుతం.

అద్భుతం పీతవర్ణం కలది. అద్భుతం బ్రహ్మ అధిదైవంగా కలది.

దివ్యం, ఆనందజం అనే భేదాలచేత అద్భుతం రెండు విధాలు : దివ్య దర్శనం వల్ల జనించేది దివ్యం, హర్షం వల్ల జనించేది ఆనందజం.

టీక : 1. రూపకాంతమందు (అనగా నిర్వహణ సంధిలో) అద్భుతరసం ఉండాలని భరతవచనం. మాయ అంటే రూపవరివర్తనం. ఇంద్రజాలమనేది సంభవించని వస్తువులను ప్రత్యక్షంగా చూపటం. ఆహ్లాదాతిశయంతో, శరీరాన్ని ఊర్జ్వంగా విక్షేపించటం ఉల్లకసనం.

2. భరతరసప్రకరణకర్త అద్భుతరసాన్ని ఇట్లా వివరించినాడు :

విభావ-అనుభావ-సాత్త్వికభావ-వ్యభిచారి భావాల సామాన్యగుణయోగం చేత నదన్యుల యందు అస్వాద్యత్వం పొందిన విస్మయస్థాయిభావం అద్భుతరసమనబడుతుంది.

అద్భుతరసంలో :

ఆలంబనాలు : అశక్యమయిన వస్తువు లభించటం, అతిమానుష మయిన కర్మజరగటం, కాంతిచేత మాత్రమే గుర్తింపదగిన గంధర్వనగరాదులను ప్రత్యక్షంగా చూడటం.

అనుభావాలు : ప్రసన్నముఖరాగం, ఆక్షివిస్తారం, నిర్నిమేషత్వం, శిరః కపోలచలనాలు.

సాత్త్వికభావాలు : స్తంభాదులు (స్తంభం, స్వేదం, రోమాంచం, గద్గదస్వరం).

వ్యభిచారిభావాలు : వితర్కం, చవలత, ఆవేగం, హర్షం, జడత, విస్మయం, స్మృతి.

3. విస్మయం యొక్క సమ్యక్సమ్పత్తి లేదా సర్వేంద్రియాల తాటస్థ్యం అద్భుతమని నిర్వచించి, అది స్వనిష్ఠ-వరనిష్ఠ భేదాలచేత ద్వివిధమని చెప్పి ఉదాహరణలొసంగినాడు రసతరంగిణీకర్త.

అంతేకాదు, అత్యుక్తి, భ్రమోక్తి, చిత్రోక్తి, విరోధాభాసం మున్నగు నవి అద్భుతంలో అంతర్గతములే అని చెప్పి, వానికి కూడా ఉదాహరణ లొసంగినాడు.

4. శారదాతనయుడు క్రింది విధంగా వివరించినాడు (భా.ప్ర. III-80-85, 129-133) :

అద్భుతం విస్మయాత్మకం, ఇది సమప్రకృతికం. మానవుల అతిశయకర్మ విశేషాలు, అద్భుతార్థప్రాప్తి, మనోరథఫలప్రాప్తి, దివ్యవదార్థదర్శనం, విమాన-ఉద్యాన-భవన-మహానభ-ఆరామాదులను దర్శించటం, విరుద్ధ వదార్థాలకు అవిరుద్ధ సమాగమం, అసంభావ్యార్థముల సంభవం, దేశకాలాతీతవిధానాలు, అచింతితంగా అభిప్రాయపెట్టి - ఇవి ఇందలి విభావాలు.

స్తంభం, వేవధువు, రోమాంచం, స్వరభంగం, అశ్రువు - ఇవి ఇందలి సాత్త్వికభావాలు.

శృంగారంలో ఉపయుక్తములయ్యే వ్యభిచారిభావాలు ఇందులో కూడా ఉంటాయి.

అద్భుతం మూడు విధాలు : మానసం, ఆంగికం, వాచికం. ధ్యానం, నేత్రాలు విప్పారటం, వదనంలో చూపులలో వ్రసన్నత, అనందబాష్పాలు, రోమాంచం, నిర్మిమేషావలోకనం, మనస్సు నిశ్చలంగా ఉండటం - ఇవి మాన సాద్భుత విశేషాలు. పైటకొంగు త్రివృటం, వ్రేకులు త్రివృటం, వేచివేచి ఎగరటం, దానం, నటన, వరస్పరాశ్లేషం, భుజాల ఆస్థాలనం, వరస్పరకరతలాహతి - ఇవి ఆంగికాద్భుతమందలి విశేషాలు.

హోహోకారం, సాధువాదం, కపోలాస్థాలన ధ్వని, పెద్దగా నవ్వుటం, హర్ష హోషాలు, గీతం, పెద్దగా మాటాడటం - ఇవి వాచికాద్భుతమందలి విశేషాలు.

5. అద్భుతరసమందలి గతి :

విస్మయహర్షాదులందు మధ్యమ-అధమ ప్రకృతుల గతి విక్రీప్త వద విన్యాసంగా ఉంటుంది (= వ్యాకులపాటుతో ఇటునటు ద్రుత-బహుళంగా తిరుగడం) (ఇచ్చట హర్షంతో పాటు విస్మయాన్ని కూడా వ్యభిచారి భావంగా పేర్కొన్నాడు అభినవగుప్తుడు), గాత్రాలింగనం, సస్మితనేత్రాలు, ఉల్లకననం అనేవానిచేత పురుషుడు; అకస్మికంగా కలిగిన రోమాంచంతో, అనందబాష్పాలతో నిండిన కనులతో, సస్మిత వాక్యాలతో ప్రీతిపూర్వకంగా స్త్రీ-హర్షాన్ని ప్రకటించాలి (నా.శా. XXII -59-60).

అద్భుతరసాభాసం :

లోకోత్తర విషయాలు కాని వానిని చూచి కూడా విస్మయంపడటం అద్భుతాభాసమవుతుంది. స్త్రీ శిశువును కనటం, చెట్టు కాయలుకాయటం మున్నగు వానిని చూచి కూడా విస్మయంపడటం ఇందులకు ఉదాహరణలు.

9. శాంతం

మూలం : [శాంతోనామ శమస్థాయిభావాత్మకో మోక్ష ప్రసర్తకః. స తు తత్త్వజ్ఞాన వైరాగ్యాశయ శుద్ధ్యాదిభిః విభావైః సముత్పద్యతే. తస్య యమ నియమాధ్యాత్మ ధ్యాన ధారణోపాసన సర్వ భూతదయా లింగగ్రహణాదిభిః అనుభావైః అభినయః ప్రయోక్తవ్యః. వ్యభిచారిణశ్చాస్య విరేధ స్మృతి భృతి సర్వాశ్రమశౌచ స్తంభ రోమాంచాదయః.

అత్రార్యా శ్లోకాశ్చభవంతి -

మోక్షాధ్యాత్మ సముత్త తత్త్వజ్ఞానార్థపాతు సంయుక్తః ।
 వైశ్రేయసోపదిష్టః శాంతరసోనామ సంభవతి ॥
 ముద్గింద్రియ కర్మేంద్రియ సంరోధాధ్యాత్మసంస్థితోపేతః ।
 సర్వప్రాణసుఖహితః శాంతరసో నామ విజ్ఞేయః ॥
 న యత్ర దుఃఖం న సుఖం న ద్వేషో నాపి మత్సరః ।
 సమః సర్వేషు భూతేషు స శాంతః ప్రథితో రసః ॥
 భావా వికారా రత్యాద్యాః శాంతస్తు ప్రకృతిర్మతః ।
 వికారః ప్రకృతే ర్జాతః పునస్తత్రైవలీయతే ॥
 స్వంస్వం నిమిత్తమాసాద్య శాంతాద్భావః ప్రవర్తతే ।
 పున ర్నిమిత్తాపాయే చ శాంత ఏవోపలీయతే ॥

-(నా.శా.VI-చివరిభాగం)

అర్థం : శాంతఃనామ, శమస్థాయి భావాత్మకః, మోక్షప్రవర్తకః = శాంత(రసం) అనేది, శమం స్థాయి భావంగా కలది, మోక్షమునందు ఆసక్తి కలిగించేది. సః (తు), తత్త్వజ్ఞాన, వైరాగ్య, ఆశయశుద్ధి-ఆదిభిః, విభావైః, సముత్పద్యతే = అది (= శాంతరసం), తత్త్వజ్ఞానం, వైరాగ్యం, ఆశయ (= చిత్త) శుద్ధి, మున్నగు విభావాల వల్ల, ఉత్పన్నమవుతుంది.

యమ, నియమ, అధ్యాత్మ, ధ్యాన, ధారణ, ఉపాసన, సర్వభూత దయా, లింగగ్రహణ-ఆదిభిః, అనుభావైః, తస్య, అభినయః, ప్రయోక్తవ్యః = యమ-నియమాలు, అధ్యాత్మజ్ఞానం, ధ్యానం, ధారణం, ఉపాసన, సర్వ భూతదయ, లింగగ్రహణం (= యతివేషధారణం) మున్నగు అనుభావాల చేత, దానియొక్క అభినయం చేయాలి.

అన్య-వ్యభిచారిణః (చ) - నిర్వేద, స్మృతి, ధృతి, సర్వాశ్రమ-శౌచ, స్తంభ, రోమాంచ-ఆదయః = దానియొక్క వ్యభిచారి భావాలు -నిర్వేదం, స్మృతి, ధృతి, సర్వాశ్రమములందు పవిత్రత, స్తంభం, రోమాంచం మున్నగు నవి.

అత్ర-అర్యాః, శ్లోకాః (చ) భవంతి = ఇచ్చట, ఆర్యులు, శ్లోకాలు కలవు.

మోక్ష-అధ్యాత్మ, సముత్తః, తత్త్వజ్ఞాన -అర్థపాతు సంయుక్తః, వైశ్రేయస-ఉపదిష్టః, శాంతరసః నామ, సంభవతి = మోక్షప్రాప్తికి సంబంధించిన ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానం నుంచి పుట్టినది, తత్త్వజ్ఞానం యొక్క అర్థానికి (=

నిర్వేదానికి) హేతుభూతమైనది, మోక్షజ్ఞానానికి సంబంధించిన ఉపదేశాలతో కూడినది - శాంతరసం అవుతుంది.

బుద్ధి-ఇంద్రియ-కర్మ-ఇంద్రియ-సంరోధాత్, అధ్యాత్మసంస్థిత-ఉపేతః, శాంతరసః, నామ విజ్ఞేయః = బుద్ధి (= జ్ఞాన) ఇంద్రియ-కర్మేంద్రియాలను సంయమనం చేయటం వల్ల, పరమాత్మయందు మనస్సు లగ్నం చేయటంతో కూడినది, సర్వప్రాణిహితరూపంగా ఉండేది శాంతరసం అని తెలియాలి.

యత్ర దుఃఖం న, సుఖం న, ద్వేషః న, మత్సరః - అపి న, సర్వేషు భూతేషు సమః, సః, శాంతరసః, ప్రథితః = ఎందు దుఃఖం లేదో, సుఖం లేదో, ద్వేషం లేదో, మాత్సర్యం కూడా లేదో, ఎందు సర్వభూతములందు సమభావమే కలదో, అది శాంతరసం (అని) ప్రసిద్ధం.

శాంతః (తు), ప్రకృతిః, రతి - ఆద్యా భావా వికారాః, మతః = శాంతం ప్రకృతి (= ఉత్పత్తిస్థానం), రతి మున్నగు భావాలు దాని వికారాలు (అని) సిద్ధాంతం.

వికారః, ప్రకృతేజాతః, పునః, తత్ర-ఏవ, లీయతే = వికారం, ప్రకృతి నుంచి జనిస్తుంది, మరల, అందేలీనమవుతుంది.

స్వంస్వం నిమిత్తం-ఆసాద్య, భావః, శాంతాత్ ప్రవర్తతే = తమ తమ నిమిత్తాలు కారణంగా, భావాలు (= రత్యాదిభావాలు) శాంతం నుంచి ఉత్పన్నమవుతాయి. పునః, నిమిత్త-అపాయే (చ) శాంతః, ఏవ, ఉపలీయతే = మరల, నిమిత్తాలు నశించగానే, శాంతమందే, లీనమవుతాయి.

తాత్పర్యం : శాంతరసం శమస్థాయి భావాత్మకం, మోక్ష ప్రవర్తకం.

విభావాలు : తత్త్వజ్ఞానం, వైరాగ్యం, చిత్తశుద్ధి మున్నగునవి.

అనుభావాలు : యమ-నియమాలు, అధ్యాత్మం, ధ్యానం, ధారణం, ఉపాసన, సర్వభూతదయ, తింగగ్రహణం మున్నగునవి.

వ్యభిచారిభావాలు : నిర్వేదం, స్మృతి, ధృతి, సర్వాశ్రమశౌచం, స్తంభం, రోమాంచం మున్నగునవి.

ఇచ్చట ఆర్యాలు, శ్లోకాలు ఉన్నవి :

మోక్షప్రాప్తికి సంబంధించిన అధ్యాత్మిక జ్ఞానం నుంచి పుట్టినది, తత్త్వజ్ఞానం యొక్క అర్థానికి హేతుభూతమైనది, మోక్షజ్ఞానానికి సంబంధించిన

ఉపదేశాలతో కూడినది శాంతరసం అవుతుంది. బుద్ధీంద్రియ కర్మేంద్రియాలను సంయమనం చేయటం వల్ల వరమాత్మయందు మనస్సు లగ్నంచేయటంతో కూడినదై సర్వప్రాణి హితరూపంగా ఉండేది శాంతరసం.

ఎచ్చట దుఃఖం కాని, సుఖం కాని, ద్వేషం కాని, మాత్సర్యం కాని లేవో, ఎందు సర్వభూతములందును సమభావమే కలదో అర్చటశాంతరసం ఉన్నదని తెలియవలెను. శాంతం ప్రకృతి, దాని వికారాలే రత్యాదులు; వికారం ప్రకృతినుంచి జన్మించి, మరల అందేలీనమవుతుంది. తమతమ నిమిత్తాలు కారణంగా, రత్యాదిభావాలు శాంతంనుంచి ఉత్పన్నమై, ఆ నిమిత్తాలు నశించగానే మరల ఆ శాంతమందే లీనమవుతాయి.

టీక : శృంగార-హాస్య-కరుణా-రౌద్ర-వీర-భయానకాః ।

దీభ-త్సాద్భుత సంజ్ఞే చేత్యష్టా నాట్యే రసాః స్మృతాః ॥

-(నా.శా. VI-15).

ఇది నాట్యశాస్త్ర పాఠం. రసాలు ఎనిమిదే అని నాట్యశాస్త్రం స్పష్టం చేస్తున్నది. “మునినా భరతేన యః ప్రయోగో భవతీ షష్టరసాశ్రయో నిబద్ధః” అని విక్రమోర్వశీయంలో కాళిదాసు అష్టరసాలనే పేర్కొన్నాడు. “శివే శృంగారార్ద్రా . . . . .” అనే సాందర్యలహరి శ్లోకంలో కూడా ఆదిశంకరులు ఎనిమిది రసాలనే వివరించినారు. కాని, భరతుని తరువాతి వారు శాంతమును తొమ్మిదవ రసంగా పరిగణించి, రెండవ పాదాన్ని క్రింది విధంగా పఠించారు- “దీభత్సాద్భుత శాంతాశ్చనవనాట్యేరసాః స్మృతాః”.

అయితే భరతముని అష్టరసవాది అన్నది సుప్రసిద్ధం. అందుచేత ఆయన శాంతరసాన్ని గ్రహించి, వివరించలేదనటం స్పష్టం. భరతముని దృష్టి- ముఖరాగాదులను, స్వర-లయ-గుణ-అలంకారాదులను ఎనిమిది రసములకే పేర్కొన్నాడు. అంతేకాదు, వర్ణదైవతాలను చెప్పినప్పుడు, ప్రధాన-జన్యరసాలను వివరించినప్పుడు శాంతరస ప్రసక్తి లేనేలేదు. శాంతమును 9 వ రసంగా స్థాపించినవారిలో ధ్వన్యాలోకకర్తయగు ఆనందవర్ధనుడు ప్రధానుడు; ఈయన తన వాదానికి అనుకూలములైన వాక్యాలను నాట్యశాస్త్రంనుంచి ఉదాహరించలేదు. కావున భరతముని శాంతరసాన్ని పరిగ్రహించలేదనటం నిశ్చయం.

కానీ, నాట్యశాస్త్ర ప్రథమాధ్యాయంలో, నాట్యస్వరూపవివరణసందర్భంలో, ‘కృచిత్ శమః’ అనీ, “తుష్యంతి . . . . . మోక్షేష్వథ విరాగిణః” అని 27 వ అధ్యాయంలోనూ ఉండటం చేత భరతముని పరోక్షమూర్ఖంలో

శాంతరసాన్ని అంగీకరించినట్లే అని శాంతరసవాదులు తమ ప్రతిపాదనను సమర్థించుకొన్నారు. అంతేకాదు, ఇతిహాస-పురాణ-శబ్దకోశాదులలో శాంతం రసంగా అంగీకృతమైంది. మహాభారతం శాంతరస ప్రధానమని విశ్వసించబడుతున్నది. దీనిని బట్టి కావ్యంలో శాంతరసం అంగీకార్యమైవా, నాట్యంలో దానికి స్థానం లేదని ధనంజయాదు లభిప్రాయపడినారు. కాని ఈ అభిప్రాయాన్ని ధ్వన్యాలోకకర్త అయిన అనందవర్ధనుడు, నాట్యశాస్త్ర-ధ్వన్యాలోకాలను వ్యాఖ్యానించిన అభినవగుప్తుడు అంగీకరించలేదు. ప్రబోధచంద్రోదయం వంటి రూపకాలు శాంతరసప్రధానములు కావటం వీరి వాదానికి బలం చేకూరుస్తున్నది.

ఆత్మస్వరూప ప్రాప్తి లక్షణమైన మోక్షంలో ఆనక్తి కలిగించే శాంతము నందు రసత్వపోషకాలయిన వ్యభిచార్యాది భావాలు ఎట్లా ఉంటాయన్న ప్రశ్న ఉదయించవచ్చు. కానీ, నిర్వికారస్థితి గల శాంతమునందు కూడా ఉపాధివశాన వికారాలు (= భావాలు), జనిస్తూ ఉంటాయి. ఆ ఉపాధి నశించగానే అవి కూడా నశిస్తూ ఉంటాయి. అందుచేత, శాంతమునందు కూడా సర్వభావాలు సంభావ్యములవుతున్నవి. అందుచేతనే ఇది రత్నాదిభావాలకు 'ప్రకృతి' అని చెప్పబడినది.

జగన్నాథపండితుడు రసగంగాధరంలో శాంతరసాన్ని క్రింది విధంగా వివరించినాడు :

“శాంతమునకు అనిత్యమని తెలిసిన జగత్తు ఆలంబనం. వేదాంతం వినటం, తపోవనాలను తాపసులను దర్శించటం మున్నగునవి ఉద్దీపనాలు. ప్రావంచిక విషయములందు రుచితప్పటం, శత్రుమిత్రుల యందు ఉదాసీనంగా ఉండటం, ఏవని చేయకుండా ఉండటం, ముక్కు చివర చూపు నిలిపి ఉండటం మున్నగునవి అనుభావాలు. హర్షం, ఉన్మాదం, స్మృతి, మతి మున్నగునవి వ్యభిచారిభావాలు.”

శాంతరస స్థావనమందు శాంతరసవాదులలో ఏకవాక్యత ఉన్నప్పటికీ, స్థాయి భావవిషయంలో మాత్రం ఏకవాక్యతలేదు. భరతముని భావాలు 49 అని నిర్ణయించివేసినాడు. అందుచేత ఇంకొక క్రొత్త భావాన్ని సృష్టించటానికి ఇష్టపడక, వ్యభిచారిభావాలలో మొదటిదైన నిర్వేదాన్ని శాంతరసానికి స్థాయిభావంగా కొందరు నిర్ణయించివారు. అభినవగుప్తువకు పూర్వులు 'శమము' ను స్థాయిభావంగా గ్రహించారు; ఈ పాఠమే నాట్యశాస్త్రమందు కుండలీకరణములందున్నవి. శమ- శాంతములు రెండును సర్వాయవడములవి కొందరభిప్రాయపడినారు. రుద్ర టుడు సమ్యక్ జ్ఞానాన్ని స్థాయిగా అంగీకరించగా, భోజుడు భృతిని స్థాయిగా

గ్రహించినాడు. కొందరు జుగుప్సను చెప్పగా, మరికొందరు ఇంకో కొన్ని భావాలు చెప్పినారు. ఇంకా కొందరు రత్యాదిభావాలన్నీ కలిసి శాంతానికి స్థాయిభావం అవుతాయన్నారు. ఈ వాదాలన్నింటిని విమర్శించి, 'తత్త్వజ్ఞానం' శాంతానికి స్థాయిభావం అని అభినవగుప్తుడు నిర్ణయించినాడు.

శాంతరస గతి :

వణిజుల, సచివుల గతి సహజంగా (అవేశరహితంగా) ఉండాలి. రెండు తాలముల ఎడంగల పాదాలతో, అతిక్రాంత చారిని ఆచరించాలి. కటకాముఖ వామహస్తాన్ని వెలికిలగా బొడ్డమీదను, అరాల ధక్షిణహస్తాన్ని వెలికిలగా ఒక పార్శ్వమందును ఉంచాలి. గాత్రం, నిషణ్ణం, స్తబ్దం, పరివాహితం (అధికంగా ఊగటం) కారాదు.

యతులు, శ్రమణులు, తాపసులు, నైష్ఠిక బ్రహ్మచారులు మొదలగు వారి గతి క్రింది విధంగా ఉండాలి - చాంచల్యం లేని నేత్రాలు, 4 హస్తాల దూరం మాత్రమే ప్రసరించే చూపులు, హఠాత్తుగా ఏదో సంస్కారం వల్ల కలిగిన స్మృతి, ఏకాగ్రత, వినీతవేషం, కాషాయవస్త్రాలు, నియతములైన చిహ్నాలు (జటా-భస్మ-కాపీనాదులు) కలిగిన వారై మొదట సమపాద స్థానమందు నిల్చి, ఒక హస్తాన్ని చతురహస్తంగా చేసి, రెండవ హస్తాన్ని చాచాలి.

ప్రయోగానురూపంగా ముఖాన్ని ప్రసన్నం చేసి, అనిషణ్ణగాత్రంతో అతిక్రాంత చారిని ఆచరించాలి. ఉత్తమప్రతస్తులైన వారిగతి పై విధంగానే ఉండాలి. కవటప్రతస్తుల విషయంలో పై గుణాలు విపరీతాలుగా ఉంటాయి. ఇంక ఇతర ప్రతస్తుల (అగమాదులయందు కన్పట్టే ఉన్మత్తాది ప్రతస్తుల) గతి తత్త్వద్వితోచితమై విభ్రాంతోదాత్తం, లేదా విభ్రాంతనిభృతం కావాలి. పాశుపతులగతి శకటాస్య-అతిక్రాంత చారులతో ఉద్ధతంగా ఉంటుంది. (నా.శా. XII-76-86)

ఇది శాంతరసమందలి అభినయమని మూలమందు స్పష్టంగా లేదు. కాని వణిజుల, యతివ్రథుల గతులు శాంతరసానికి సంబంధించినవని, అంతస్సంస్కారం గల వీరందరు నాటకాదులందు శాంతరసప్రధానులుగావే కన్పట్టుతున్నారని అభినవగుప్తుడు నిర్దేశించినాడు. (అభినవభారతి -2 వ సంపుట- 148).

ఉదా : దేవతావిషయరతి :

కదా వారాణస్యా మిహ సురధునీరోధసి వసన్
వసానః కాపీనం శిరసి నిదధానోఽజ్జలి పుటం

‘అయే, గారీనాథ, త్రిపురహర, శమ్భో, త్రినయన,
వ్రసీ, దేతి క్రోశ నిమిష మివ నేష్యామి దివసాన్ ॥

— ‘ఎవ్వడు వారాణసిలో సుర నది యొడ్డున ఇట వసించుతూ, కాపీనముం దాల్చినవాడనై, శిరమున అంజలి పుటముం జేర్చుకొని ‘ఓయి గారీనాథుడా, త్రిపురహరుడా, శంభుడా, త్రినయనుడా, కరుణింపుము’ అని మొఱుయిడుచు దినము లను నిముషములుగా గడపెదనో!’

కాశీఖండంలోని “ఆనందంబున, అర్థరాత్రమున...” అనే శ్రీనాథుని వద్యం ఇప్పట్లు స్మరణార్హం.

రసతరంగిణీకర్త భానుదత్తుని వివరణ ఇట్లా ఉన్నది :

నాట్యంకంటే భిన్నములైన కావ్యములందు నిర్వేదం స్థాయిభావం గాకల శాంతరసం ఉంటుంది; ఇది తొమ్మిదవ రసం. నిర్వేదం యొక్క పరిపోషం లేదా దోషప్రశమనం శాంతమపుతుంది (కామ-క్రోధాదులు దోషాలు).

శాంతరసాభాసం :

శాంతం ఉత్తమ ప్రకృతికం; ఇది నీచప్రకృతినిష్ఠంకావటం శాంతాభాసమవు తుంది.

నాగానంద నాటకాన్ని శాంతరసప్రధానంగా కొందరు పేర్కొన్నారు. కాని, అందలి నాయకునకు, నాటకాంతమందు, రాజ్యప్రాప్తి, రమణీభోగం కలుగటం వల్ల, అది శాంతరసప్రధానం కాజాలదు.

10. కొన్ని నూత్నరసాలు

(1) ప్రేయోరసం :

మూలం : స్నేహ ప్రకృతిః ప్రేయాన్ సంగతశీలార్థ నాయకో భవతి ।

స్నేహస్తు సాహచర్యాత్ ప్రకృతే రుపచారసంబంధాత్ ॥

విర్యాజమనోవృత్తిః స నర్మ సద్భావవేశలాలాపాః ।

అన్యోన్యం ప్రతి సుహృదోర్వ్యవహారోఽ యం మత వైత్ర ॥

ప్రస్యంది ప్రమదాశ్రమః సుస్పృగ్ స్వారలోచనాలోకః ।

అర్థాంతఃకరణతయా స్నేహవధే భవతి సర్వత్ర ॥

-(కావ్యాలంకారం- XV-17-19)

తాత్పర్యం : విభావం : స్నేహం ప్రకృతి (= స్థాయి) గా కలది ప్రేయస్సు. సంగతశీలుడు నాయకుడుగా ఉంటాడు. స్నేహం సాహచర్యం వల్ల, ఉపచార సంబంధం వల్ల కలుగుతుంది.

అనుభావాలు : నిర్వాజమైనమనోవృత్తి, సర్మ-సద్భావ యుక్తమైన వేశ లాలాపాలు - ఇవి సుహృత్తుల వ్యవహారంలో అన్యోన్యం ఉంటాయి. ప్రమ దాశువులు కారటం, స్వీగ్ధములు విప్పారినవి అయిన చూపులు, అర్థమైన అంతఃకరణం- ఇవి స్నేహమందు సర్వత్ర ఉంటాయి.

టీక : “దశమో రసః ప్రేయాన్” అంటూ రుద్రటుడు తన కావ్య లంకారంలో ప్రేయస్సును పదియవరసంగా ప్రతిపాదించినాడు. ప్రేయోరసానికి ‘స్నేహం’ స్థాయిభావం అన్నాడు. స్నేహం, సాహచర్యంవల్ల స్థిరపడుతుంది. కాగా, ‘సుహృత్తుల అన్యోన్య వ్యవహారం ప్రేయస్సు’ అని రుద్రటుని సిద్ధాంతం.

అయితే, కొందరు రుద్రటుడు స్థాయిభావంగా పేర్కొన్న స్నేహాన్నే రసంగా భావించి, దానికి అర్థాంతను స్థాయిభావంగా పేర్కొన్నారు. కాని అభినవగుప్తుడు స్నేహాన్ని ఇతర రసాలలో అంతర్భవింపజేసినాడు.

(2) వత్సలరసం :

“అథ మునీంద్ర సమ్మతో వత్సలో రసః” అంటూ విశ్వనాథుడు ‘వత్సలరసము’ ను పదియవరసంగా ప్రతిపాదించినాడు.

మూలం : స్వటం చమత్కారితయా వత్సలం చ రసం విదుః ।
 స్థాయీ వత్సలతా స్నేహః పుత్రాద్యాలంబనం మతమ్ ॥
 ఉద్భవనాని తచ్ఛేష్టా విద్యా శార్వోదత్తూదయః ।
 అలింగనాంగసంస్పర్శ శిరశ్చుంబన మీక్షణమ్ ॥
 పులకానందబాష్పాద్యా అనుభావైః ప్రకీర్తితాః ।
 సంచారిణోఽనిష్ఠేశంకా భార్గవర్యాదయో మతాః ॥
 సద్మగర్భచ్ఛనిసర్గో దైవతం లోకమూతరః ॥

(సా.ద.III-235)

తాత్పర్యం : చమత్కారం స్వటంగా ఉండటం చేత వత్సలమును కూడ రసంగా భావిస్తారు. దానికి స్థాయిభావం స్నేహం.

అలంబనం : పుత్రాదులు.

ఉద్దీపనాలు : పుత్రాదుల చేష్టలు—విద్య, శౌర్యం, దయ మున్నగునవి.

అనుభావాలు : ఆలింగనం, శరీరం తడవటం, శిరస్సు మూర్కొనటం, అర్ద్రవీక్షణం, పులకలు, ఆనందబాష్పాలు మున్నగునవి.

సంచారులు : అనిష్టశంక, హర్షం, గర్వం మున్నగునవి

వర్ణం : వద్మంలోపలి కాంతి.

దైవతం : లోకమాతలు.

టీక : నా.శా. 17 వ అధ్యాయంలో పాఠ్యాలంకారములైన వర్ణాలను వివరించేటప్పుడు “కరుణ- బీభత్స-భయానకములందు అనుదాత్త-స్వరిత-కంపిత వర్ణములతో పాఠ్యమును ప్రయోగించాలి” అనే అభినవగుప్తుని (= బరోడాముద్రణ) పాఠమునకు బదులు “కరుణ-వాత్సల్య- భయానకములందు . . . .” అని కాశీ-బొంబాయి ముద్రణముల పాఠం. బహుశః ఈ పాఠం విశ్వనాథుని ప్రతిపాదనకు ఆకరమై ఉంటుంది. విశ్వనాథుడు వత్సలరసానికి వర్ణదైవతాలను కూడా కల్పించినాడు!

ఉదా : పుత్రగతమైన వాత్సల్యం :

య దాహ ధాత్ర్యా ప్రథ మోదితం వచో

యయో తదీయా మవలమ్భ్య చాజ్ఞలిం ।

అభూ చ్చ నమ్రః ప్రణిపాత శిక్షయా

పితు ర్ముదం తేన తతాన సోఽర్చకః ॥ -(ర.వం.III-25)

— ‘అయర్చకుడు దాది మొదట పలికిన మాటను పలికి, దాని వ్రేలిం బట్టుకొని నడచి, ప్రణమిల్ల నేర్పినప్పుడు వంగి తండ్రికి మోదం పెంచినాడు.

భ్రాతృగతమైన వాత్సల్యం :

దేశే దేశే కలత్రాణి దేశే దేశే బాంధవాః ।

తంతుదేశం న వశ్యామి యత్ర భ్రాతా సహోదరః ॥

— “దేశ దేశములందును కలత్రములు లభించవచ్చు. దేశదేశము లందును బంధువులు దొరకవచ్చు. కాని సహోదరుడుగల దేశం మూత్రం కావరాదు” (మూర్ఛచెందిన లక్ష్మణుని గూర్చి శ్రీరాముని వేదన).

కానీ, ఇది రసం కాజాలదనీ, ఇది కేవలం భావం మాత్రమే అని జగన్నాథుడు పేర్కొన్నాడు.

(3) భక్తిరసం :

భగవద్గీతలోని 18 అధ్యాయాలను స్థూలంగా మూడు భాగాలుగా విభజిస్తారు - మొదటి ఆరు అధ్యాయాలు కర్మషట్కం, తరువాతి ఆరు అధ్యాయాలు భక్తిషట్కం. చివరి ఆరు అధ్యాయాలు జ్ఞాన షట్కం. భక్తిషట్కంలో చివరి అధ్యాయం అంటే 12 వ అధ్యాయానికి 'భక్తియోగం' అని పేరు. ఎటువంటి భక్తుడు తనకు ప్రియమైనవాడో, శ్రీకృష్ణుడు ఈ అధ్యాయం చివర వివరించినాడు.

వారద భక్తిసూత్రాలలో భగవంతుని యందు 'పరమప్రేమరూపం' భక్తిగా నిర్వచింపబడింది. శాండిల్య భక్తి సూత్రాలలో భగవంతునియందు 'పరానురక్తి' భక్తిగా నిర్వచింపబడింది.

భాగవతప్రారంభంలో ఇట్లా చెప్పబడింది :

నిగమకల్పతరో ర్గలితం ఫలం శుకముఖా దమృతద్రవసంయుతమ్ ।

పిబత భాగవతం రసమాలయం ముహు రహో రసికా భువి భావుకాః ॥

దీనికి బమ్మెర పోతన్నగారి అనువాదం ఇట్లా సాగింది :

వేదకల్పవృక్ష విగలితమై, శుక

ముఖసుధాద్రవమున మొనసియున్న

భాగవతపురాణఫలరసాస్వాదన

వదవిఁ గనుడు రసికభావవిదులు.

అంతేకాదు భాగవతంలో నవవిధభక్తులు వివరింపబడినవి :

శ్రవణం కీర్తనం విష్ణోః స్మరణం పాదసేవనమ్ ।

అర్చనం వందనం దాస్యం సఖ్య మాత్మవివేదనమ్ ॥

- (భాగ. VII-5-23)

వెక్కుచోట్ల భక్తియొక్క మహత్తు విశదీకరింపబడింది.

“అశనం గరళం ఫణీ కలాపో, వనవం చర్మ చ వాహనం మహోక్షః ।

మమ దాస్యసి కిం కిమస్తి శంభో, తవ పాదాంబుజ భక్తిమేవ దేహి ॥

అని శివానందలహరిలో (87 శ్లో) ఆదిశంకరులు అర్థించినారు.

ఇన్ని విధాలుగా భక్తియొక్క ప్రాధాన్యం వర్ణింపబడినప్పటికీ అలంకారికులు భక్తిని రసంగా గ్రహించటానికి వెనుకాడినారు; ఇందుకు కారణాలిట్లా ఉన్నాయి.

1. భరతముని భక్తిని రసంగా పేర్కొనలేదు.

2. భక్తి అనేది శాంతరసంలో అంతర్భవిస్తుందని అభినవగుప్తుడు (స్వృతి, ధృతి, ఉత్సాహాలతో కూడిన భక్తి-శ్రద్ధ అనేవి ఈశ్వరప్రణీధాన విషయంలో ఇతర రసాలకు - శాంతమునకు- అంగములవుతాయే కాని రసాలు కానేరవు).

3. ధనంజయుడు పరమేశ్వరవిషయకమగు రతిని (= భక్తిని) కేవలం 'భావం' గానే పరిగణించినాడు.

4. దేవాదివిషయకమైన రతి (= భక్తి) భావమే కాని రసం కాదని మమ్మటుడు. ముని- గురు-స్వపాది విషయకమైన రతి కూడా పరిపుష్టం కాక భావస్థితినే పొందుతుందని కూడా అదివదం చేత సూచించినాడు.

5. జగన్నాథుడు 'భక్తిరసము' నకు తొలుత విభావానుభావవ్యభిచారి భావాలను నిరూపించి, చివరకు భరతముని వచనం ప్రమాణంగా స్వీకరించి, భక్తి; రసం-కాదు పొమ్మన్నాడు. -"రసములు తొమ్మిదే అనటం ఏమిటి? భగవంతుడు అలంబన విభావంగా రోమాంచాశ్రుపాతాదులు అనుభావాలుగా హర్షాదులు వ్యభిచారులుగా కలిగి, భాగవతాది పురాణ శ్రవణ సమయంలో అనుభవింపబడే భక్తి, రసం ఏలకారాదు? ఇచ్చట భగవదనురాగరూపమైన రతియే స్థాయిభావం. దీనిని శాంతమందు అంతర్భవించేయరాదు. ఏలన, భక్తిరసమునకు స్థాయిభావం అనురాగరూపమైన రతి, శాంతరసానికి స్థాయి భావం వైరాగ్యం - ఇవి వరస్పరవిరుద్ధాలు. కాగా, భక్తి దేవతావిషయకమగు రతి కావున అది రసం కాదనీ, కేవలం భావమనీ చెప్పబడుతున్నది. అయితే భగవద్విషయకమగు రతి భావమైతే కామినీ విషయకమగు రతియు భావమే అవుతుంది, భగవద్రతిమాత్రమే భావమని తలంపనేల? స్థాయిభావములలో చెప్పబడిన రతి దేవతావిషయకమగు రతియే అని ఏల చెప్పరాదు? అది కామినీవిషయకమగు రతియే అని ఏల అనవలె? ఇట్లా అనరాదు. ఏది రసమో, ఏది భావమో అనే వ్యవస్థావిషయంలో భరతముని వచనమే ప్రమాణం."

(చూ. సన్నిధానం మూర్త్యవారాయణశాస్త్రిగారి కావ్యాలంకార వంగ్ర హవ్యాఖ్య-పుట. 308). కాగా జగన్నాథుడు భక్తిని శాంతమునందు అంతర్భవించజేయుటానికి కూడా అంగీకారం చూపలేదు. అయితే అలంకారికులలో ఇరువురు మాత్రమే భక్తికి రసత్వం అంగీకరించినారు :

(1) 'ఉజ్జ్వలనీలమణి' కర్త, పంగదేశీయుడు అయిన రూపగోస్వామి (క్రీ.శ. 1470-1554) ప్రథముడు.

భరతుడు చెప్పిన అష్టరసములను, శాంతమును మాత్రమే కాక వాత్సల్యము, ప్రేమ, భక్తి- వీనిని కూడా రసములుగా అంగీకరించినాడు రూపగోస్వామి. ప్రేమను అంగీరసంగా, శృంగారమును అంగరసంగా పేర్కొని, సర్వరసాలు సముద్రంలోని తరంగాల వలె ప్రేమమందు రసరూపంగా నిమజ్జనమవుతాయని అయిన తలంచినాడు.

భక్తిని రసరాజ్ గా పేర్కొని, మధురం-ఉజ్జ్వలం అనే పేర్లతో భక్తిరసాన్ని విస్తరించి తెలిపినాడు. కాని ఈ భక్తి శ్రీకృష్ణగోపీ విషయకం, శృంగారరూపం. దీనికి, 'చిత్తద్రవం' స్థాయిభావం. ఇందు ఇతర శృంగారం ఉపాదేయంకాదు. మరి ఈ భక్తి, భక్తిలో ఏకదేశం మాత్రమే.

(2) 'భగవద్భక్తిరసాయనం' కర్త, పరివ్రాజకాచార్యుడు అయిన మధునూదన సరస్వతి (క్రీ.శ.17 వ శతాబ్ది) రెండవవాడు.

మధునూదనుడు భక్తిని పూర్ణరసంగా, ఉదాత్తమైనదిగా నిరూపించినాడు.

“అనుభవమాత్రం వలననే సాక్షాత్పూర్ణవిరుద్ధములైన శోక-క్రోధ-భయూదులకు రసత్వం అంగీకృతమైనప్పుడు, అనుభవసిద్ధమై, మిగిలిన రసములకన్న పేయిరెట్లు అధికంగా రస్యమానమవుతున్న భక్తి రసం కాదనటం ఎట్లా? రసకోవిదులు దేవాదివిషయకరతి రసం కాదనీ, భావమనీ చెప్పినారు. నిజానికి ఇతరదేవతావిషయకముగు రతి భావమే అవుతుంది; కారణం, వారు జీవులే కావటం చేత పరమానందం కలుగదు. పరమాత్మ స్వరూప శ్రీకృష్ణరతి పరమానందమునకు కొంపోతుంది. అంతేకాదు. శాంతాది విషయకములగు ఏ రసములందును భగవద్రతియందు వలె పూర్ణ సుఖం లేదా ఆనందం కలుగదు. కావున, వాటియందు తగినపుష్టిలేదు, అవి క్షుద్రరసాలు. భగవద్రతి పూర్ణరసం. అది, మిదుగురు పురుషులకాంతి కంటే సూర్యకాంతి ఎట్లా బలవత్తరమో అట్లే మిగిలిన రసములకన్న శ్రేష్ఠతరం, బలవత్తరం - - - ఈ భక్తిరసమునకు ఆలంబన విభావం శ్రీకృష్ణుడు. తచ్చరిత్రలు విభావములు. భగవదాకార చిత్తవృత్తియే స్థాయిభావం; అదే భగవద్రతి. తత్కాలమున పుట్టి నేత్రాది వికారాలు అనుభావాలు. నిర్వేద-శంకా-హర్షాదులు వ్యభిచారిభావాలు. ఇవి పరమానందస్వరూపముగు భక్తిరసంగా పరిణమిస్తాయి.” (సన్నిధానం వారి కావ్యాంకార సంగ్రహ వ్యాఖ్య-పుటలు-308-309). సంస్కృతాంధ్ర

స్తోత్రాలను, భాగవతాది పురాణాలను పరిశీలించినప్పుడు భక్తికి రసత్వమును అంగీకరించవలసిన అవశ్యకమున్నదని స్పష్టం కాగలదు. రసరాజమైన శృంగారం ఐహికంకాగా, భక్తి ఇహ-పరసాధనమవుతున్నది.

భగవద్రతినే 'మధురభక్తి' అంటారు.

భక్తికి రసత్వాన్ని అంగీకరించిన ఇరువురు ఆలంకారికులు విష్ణుభక్తిపరాయణులు; భక్తి సాహిత్యం నాలుగింట మూడు వంతులు విష్ణుభక్తి పరం కావటం గమనించవచ్చు.

అయితే, శంకరాచార్యులవారు భక్తిని నిర్వచించిన విధం గమనింపదగినది (శివానందలహరి-61 శ్లో.) :

అంకోలం నిజబీజ సంతతి, రయస్కాంతోవలం నూచికా
సాధ్వీనైజవిభుం, లతాక్షితిరుహం, సింధుస్సరిద్వల్లభమ్ ।
ప్రాప్నోతీహయథా తథావశువతేః పాదారవిందద్వయం
చేతోవృత్తిరుపేత్యతివృత్తి సదా సాభక్తి రిత్యుచ్యతే ॥

— ఊడుగువిత్తులు తల్లిచెట్టును, నూది సూదంటు రాయిని, కులసతి నిజవిభుని, లతలు భూరుహములను, నదులు సముద్రమును సదాచేరునట్లే, ఎవని చిత్తవృత్తి పరమేశ్వరుని పాదారవిందద్వయమును చేరి విడువకుండునో, అట్టిదానిని 'భక్తి' అని చెప్పుదురు.

(4) మాయారసం :

రసతరంగిణీకర్త అయిన భానుదత్తుడు 'మాయారసము' ను ప్రతిపాదించి నాడు (సప్తమతరంగం) :

“చిత్తవృత్తి రెండు విధాలు— 1. ప్రవృత్తి, 2. నివృత్తి. నివృత్తియందు శాంతరసం వలె, ప్రవృత్తి యందు మాయారసం భాసిస్తుంది. ఒకచోట రసోత్పత్తి జరిగి, రెండవచోట జరుగదని చెప్పరాదు కదా! దీనిని రతి రూపంగా ఏల అంగీకరించరాదు? అని అంటే, ఇది దేనికి వ్యభిచారి భావ మవుతుంది? శృంగారమునకు విరోధి అయిన బీభత్సం ఇందులో గోచరిస్తుంది. అట్లాగే ఇతర రసములపట్ల కూడ ఇది ప్రసక్తం కాదు - - - రత్నాదులు ఎనిమిది ప్రవృత్తియందే మెఱుపుపలె వుట్టి, అణగుతూ ఉంటాయి. కావున, ఇవి అన్నీ మాయారసంలో వ్యభిచారిభావములు అవుతాయి. ఈ మాయారసమునకు స్థాయిభావం మిథ్యాజ్ఞానం. సాంసారికభోగం అర్జించే ధర్మ-అధర్మాలు విభావాలు. పుత్ర-కళత్ర-విజయ-సామ్రాజ్యాదులు అనుభావములు.”

కావ్యవిలాసమున చిరంజీవి భట్టాచార్యుడు, రసచంద్రికలో విశ్వేశ్వరుడు మాయారస ప్రతిపాదనను ఖండించినారు. వారి ఖండన ఇట్లా ఉన్నది—
 ఏ స్థాయిభావం అయినా రసత్వం పొందవలెనంటే, అది విభావాదులచేత ప్రబుద్ధమై, వ్యభిచారులచేత పరిపుష్టమై, రసత్వం పొందుతుంది. మాయయే మిథ్యాజ్ఞానమునకు కారణం కాని, మిథ్యాజ్ఞానం మాయకు కారణం కాదు. కావున మాయకు స్థాయిభావమని చెప్పబడిన మిథ్యాజ్ఞానం ఎల్లప్పుడూ ప్రబుద్ధమయ్యే ఉంటుంది. ఇంక దానికి విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగావస్థను వింగడించి చెప్పటమే కుదురదు. కావున మాయకు బ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారి అయిన రసానుభూతి సిద్ధించదు.

యథాజీవః స్వభావం హి పరిత్యజ్యాన్య దేహికమ్ ।

పరభావం వ్రకురుతే పరభావం సమాశ్రితః ॥

ఏవం బుధః పరభావం సోఽస్మీతి మనసా స్మరన్ ।

ఏషాం వాగంగలీలాభిశ్చేష్టాభిస్తు సమాచరేత్ ॥

11. రసమీమాంస

అవ్యగ్రైరిందియైః శుద్ధః ఉపాపాహ విశారదః ।

త్వక్ దోషోఽనురాగీచ స నాట్యేక్షకః స్మృతః ॥

యస్తుష్టాతుష్ట మాప్నోతి శోకే శోకమువైతిచ ।

క్రోధేక్రుద్ధః భయే భీతః స శ్రేష్ఠః ప్రేక్షకః స్మృతః ॥

-నా.శా.XXVII-61-62

రసమీమాంస

1. అలంకారశాస్త్రం

సంస్కృత సాహిత్య విమర్శనమునకు “అలంకారశాస్త్రం” అని పేరు. ఇది ఒక అనువనిధి అనే సత్యం వేత్తలకు మాత్రమే సువిదితం. కాని, తత్పరిచయం లేనివారికి, అలంకారశాస్త్రమంటే అనుప్రాస-యమక-ఉపమా-రూపకాది శబ్దార్థోభయాలంకారాలను గూర్చిన వివరణ మాత్రమే అనే అభిప్రాయం కలగటం సహజం. ఓపికతో, అభిమానంతో వరిశీలిస్తే, ఆ గ్రంథాలు కేవలం బాహ్యస్వరూపాన్ని చర్చించేవి మాత్రమే కాదనీ కావ్య-నాట్యాలకు ప్రధానములైన అంతస్తత్త్వాలను వైజ్ఞానిక దృష్టితో, తార్కికంగా వివేచనచేసే శాస్త్ర గ్రంథాలనీ బోధపడగలదు. అలంకారశాస్త్రం కూడా తక్కిన భారతీయశాస్త్రాలవలెనే తర్క-న్యాయములపే ఇమపవునాదుల మీద నిర్మింపబడిన వజ్రపుకోటలు. ప్రత్యల్ప విషయం హేతు బద్ధమై అవ్యాప్తి, అతివ్యాప్తి, అసంభవాది దోషరహితంగా ఉండాలి. అట్టి నిర్వచనం తార్కికునకే పాధ్యమవుతుంది. సహృదయంతో సమ్యక్పరిశీలనం చేసినవారికి ఇవి బుద్ధివికాసం, ఆశ్చర్యం, ఆత్మానందం కలిగి స్తాయనటం నిస్సందేహం. ఈ శాస్త్రం తర్కబద్ధం కావటమే కాక, సంస్కృత భాషలో ఉండటం వల్ల కూడా సామాన్యులకు అందుబాటులో లేకున్నది. అదిలో పాశ్చాత్య విమర్శకులు సంస్కృతాన్ని శ్రద్ధగా చదువుకొని, ఉత్తమ అనువాదాలను, విమర్శలను వెలయించినారు. పిమ్మట ఆయాదేశ భాషలలోనికి చాలా గ్రంథాలు అనుదితములైనవి. శ్రీయుతులు ఎమ్. ఆర్. కవి, పి.వి. కాణే, యన్.కె.డే, వి.రాఘవన్ ప్రభృతులు అనేక గ్రంథాలను వెలుగులోనికి తెచ్చి, లోతుగా పరిశీలన చేసి అంగ్లంలో అనేక విమర్శనలను, విమర్శన గ్రంథాలను వెలయించినారు. అంతేకాదు. ప్రాచ్య-పాశ్చాత్య సిద్ధాంతాల సమన్వయానికై ప్రయత్నించి, తులనాత్మకములైన విమర్శనలు కూడా వెలయించినారు.

(i) శాస్త్రనామం : లభించినంతలో భరతముని ‘నాట్యశాస్త్రం’ తొలి అలంకారశాస్త్రగ్రంథం. ఇది రూపకరచనకు-రూపకప్రదర్శనకు సంబంధించిన

మూత్రాల సంపుటి. ఇందులో సర్వవిషయాలు నాట్యరసాలకు సంబంధించిన విగా వివరింపబడివి. అయితే తరువాత వచ్చిన దండి-భామహు- వామనాదులు రూపక-రస ప్రస్తావనలు విడిచి వేసి కావ్యానికి సంబంధించిన గుణ-అలంకార-రీత్యాదులను వివరించినారు. అటు పిమ్మటవారైన ఆనందవర్ధనాదులు రసాన్ని కావ్యానికి కూడా అన్వయించారు. కానీ, ఈ గ్రంథాలు అన్నింటికీ 'అలంకార శాస్త్రం' అనేపేరు.

ఇంతకు, 'అలంకారం' అంటే ఏమిటి? భామహాదులు పలువురు తమ గ్రంథాలను 'అలంకార' పదంతో వ్యవహరించారు - భామహాని కావ్యాలంకారం, ఉద్భటుని కావ్యాలంకారసారసంగ్రహం, వామనుని కావ్యాలంకార మూత్రం, రుద్రటుని కావ్యాలంకారం మున్నగునవి. ఇందులకుకారణం వారి గ్రంథాలలో అలంకారాలకు ఎక్కువ ప్రాధాన్యం ఉండటమే - "ప్రాధాన్యేన వ్యవదేశా భవంతి" (=ప్రాధాన్యాన్ని వట్టి పేర్లు విర్బుడుతుంటాయి). తమగ్రంథాలకు 'అలంకారం' అనేపేరు చేర్చకపోయినా దండిప్రభృతులు (కావ్యాదర్శం మొ.) తమ గ్రంథాలలో అలంకారాలకే ప్రాముఖ్యం ఇచ్చారు. అదిలో ఇట్లా అలంకారాలు ప్రాధాన్యం వహించటం చేతనే ఈ శాస్త్రానికి 'అలంకారశాస్త్రం' అనే పేరు, తత్కర్తలకు 'అలంకారికులు' అనే పేరు రూఢములైనాయి. అయితే, వై అలంకారికులందరూ తమ గ్రంథాల పేర్లకు మొదట "కావ్య" పదం చేర్చుకొనటం తప్పక గమనింపదగిన విషయం.

అలంకారపదానికి రెండు అర్థాలు ఉన్నవి :

"కావ్యం గ్రాహ్యమలంకారాత్, సౌందర్యమలంకారః" అనే వామన నిర్వచనాన్ని వట్టి అలంకారమంటే 'సౌందర్యం' అనీ (తాకిక వ్యవహారమందును ఇదే అర్థం); సౌందర్యం ఉన్నప్పుడే కావ్యం గ్రాహ్యం అనీ, కావ్యాలంకారం అనగా, కావ్యానికి సౌందర్యాపాదకాలైన ధర్మాలను నిర్దేశించే శాస్త్రమనీ అర్థం. ఇంక రెండవ అర్థం ఉపమాది అలంకారాలకు సరిమితం. ఈ ఉపమాది అలంకారాలవల్ల కావ్యం అలంకరింపబడుతుంది (అలంక్రియతే అనేన ఇతి).

అలంకారశాస్త్రానికి 'సాహిత్యశాస్త్రం' అని ఇంకో పేరు కూడా ఉంది; దీనినే రాజశేఖరుడు కావ్యమీమాంసలో 'సాహిత్యవిద్య' అన్నాడు. "సహితం యొక్క భావమే సాహిత్యం", "శబ్దార్థాల సాహిత్యమే కావ్యం" అనే నిర్వచనాలను వట్టి శబ్దార్థ సహితమైన కావ్యాన్ని గూర్చి చర్చించే ఈ శాస్త్రానికి

‘సాహిత్యశాస్త్రం’ అనే పేరు రాజశేఖరునకు ముందే వచ్చి ఉంటుంది. ఇంక కావ్య- సాహిత్య శబ్దాలు రెండూ పర్యాయపదాలైనాయి. మమ్మటుడు తన గ్రంథాన్ని ‘కావ్యప్రకాశం’ అంటే, విశ్వనాథుడు తన గ్రంథాన్ని ‘సాహిత్యదర్శణం’ అన్నాడు. కాగా, ఈ శాస్త్రానికి ‘సాహిత్యశాస్త్రం’ అనే పేరే సమంజసం కాగలదు. ఇంక ఆధునిక పదమైన (Aesthetics) అనే అర్థంలో దీనిని ‘సౌందర్యశాస్త్రం’ అనవచ్చు.

(ii) శాస్త్రప్రమేయం : అలంకారశాస్త్ర లేదా సాహిత్యశాస్త్ర ప్రథమ కర్తవ్యం కావ్యప్రయోజనాలను వివరించటం. పిమ్మట కావ్యహేతువులను గూర్చిన చర్చ. తరువాత కావ్యనిర్వచన ప్రయత్నం— ఇందులో శబ్దానికో, అర్థానికో ప్రాధాన్యమిచ్చి (ఇది కావ్యశరీరం అవుతుంది), పిమ్మట కావ్యానికి ఆత్మ ఏదో నిర్దేశింపబడుతుంది. కావ్యాత్మ విషయంలో మతభేదాలు చాలా ఉన్నవి. శబ్ద-అర్థాలు, రెండూ కావ్యాంగాలే కాబట్టి శబ్దశక్తులు, శబ్ద-అర్థాల సంబంధం నిరూపింపబడుతుంది. ఈ ప్రసంగంలోనే అభిదాది శబ్దశక్తులు, వాచ్యాది అర్థ శక్తులు, వ్యంగ్య లేదా ధ్వని భేదాలు వివరింపబడతాయి. తరువాత కావ్యభేదాలను గూర్చిన చర్చ సాగుతుంది— బాహ్యస్వరూపాన్ని పట్టి గద్య-పద్య-మిశ్రాదిభేదాలు, భాషను పట్టి సంస్కృత-ప్రాకృతాది భేదాలు, ధ్వనిని పట్టి ఉత్తమాదిభేదాలు, ప్రదర్శనాది భేదాలనుపట్టి శ్రవ్య-దృశ్య భేదాలు మున్నగునవి. దృశ్య విభజన సువిశాలమైన రూపకచర్చకు దారి తీస్తుంది. ఏ కావ్యమైనా గుణమహితంగా ఉండాలి కాబట్టి కావ్యగుణాలు, ఆ గుణాలచేత ఏర్పడే రీతులు మున్నగునవి, కావ్యాలు దోషరహితంగా ఉండాలి కాబట్టి పద-వాక్య-అర్థాదిదోషాలు నిరూపింపబడతాయి. కొన్ని గ్రంథాలు కవి శిక్షాదులను గూర్చి వివరించటమే కాక, కావ్యరచనకు సంబంధించిన వెక్కు ఇతర విషయాలను (ఉదా : భూగోళజ్ఞానం మొ.) కూడా వివరించాయి. రసమే కావ్యాత్మ అనేవారు ప్రారంభంలో ప్రత్యేకంగానూ, కేవలం రూపకచర్చ చేసేవారు దానికి అన్వయించి, ధ్వనివాదులు రసధ్వనిని గూర్చి చర్చించేటప్పుడు సమగ్రరస చర్చచేశారు. రస చర్చకు సంబంధించి నాయికా-నాయకభేదాలను గూర్చి విపులమైన వివరణ ఉంటుంది. చిట్టచివర కావ్యాన్ని అలంకరించే ‘శబ్ద-అర్థ- మిశ్రాఅలంకారాల వివరణ ఉంటుంది. ఆయా సందర్భాలలో కావ్య-శాస్త్రాల తారతమ్యం, కవిలక్షణం, వాని సామగ్రి, కావ్యసౌందర్యనిర్ణయం, అనందస్వరూపం, కావ్యానందానికి అధికారి అయిన సహృదయుని లక్షణం మున్నగు వెక్కు విషయాలు నూత్నాతి

సూక్ష్మంగా వివేచింపబడుతాయి. అయితే, పై సర్వవిషయాలు అన్ని గ్రంథాలలో సంపూర్ణంగా వివరింపబడలేదని గుర్తుంచుకోవాలి. రచయిత ప్రతిపాదింపదలచు కొన్న దానిని బట్టి ఆయా అంశాలు ప్రసక్తములవుతూ ఉంటాయి; అంతేకాదు పైని పేర్కొన్న క్రమం కూడా భేదిస్తూ ఉంటుంది.

సాహిత్యశాస్త్ర రచన ఎప్పుడు ప్రారంభమైనదో స్పష్టంగా తెలియదు. ఋగ్వేదంలో ఉపమాది అలంకారాలు బహుళంగా ఉన్నవి. ఆ లక్ష్యాలకు లక్షణం (= శాస్త్రం) ఎప్పుడు ఉదయించిందో? ఋగ్వేదకాలంనుంచి క్రీస్తు శకారంభం వరకు గల మధ్యకాలంలో ఈ శాస్త్రాభివృద్ధి వికాసాలను నిర్ణయించటానికి ప్రయత్నాలు జరిగాయి. వాటి ఫలితము లేవైనా, మనకు లభించిన ప్రథమ సాహిత్యశాస్త్రగ్రంథం భరతముని ప్రణీతమైన నాట్యశాస్త్రం; ఇది కనీసం క్రీస్తుశకారంభ కాలంనాటిదని అంగీకరిస్తే, అప్పటినుంచి పందొమ్మిదవ శతాబ్ది వరకు - రూపక-రస-భావ-అలంకార-గుణ-దోష-రీతి-వృత్తి-పాక-శయ్య-ధ్వని-వక్రోక్తి-అనుమితి-ఔచిత్య-కవిశిక్షాది వివిధ కావ్యనాట్య విషయాలను గూర్చి అలంకారికులు పెక్కు గ్రంథాలను రచించారు.

(iii) సాహిత్యశాస్త్రదశలు : అజ్ఞాతకాలం నుంచి 18 వ శతాబ్ది వరకు గల కాలంలో సాహిత్యశాస్త్ర వికాసాన్ని నాలుగు యుగాలుగా విభజించినాడు ఆచార్య యస్.కె.డే.

1. ప్రారంభకాలం : అజ్ఞాతకాలం నుంచి భామహుని వరకు; ఈ కాలంలో మనకు తెలిసిన వాడు భరతముని మాత్రమే.

2. రచనాత్మకకాలం (క్రీ.శ. 600-850) : భామహుని నుండి అనందవర్ధనుని వరకు-

(i) భామహ-ఉద్భట-రుద్రటులు- 'అలంకార' సంప్రదాయం.

(ii) దండి-వామనులు - 'రీతి' సంప్రదాయం.

(iii) అనందవర్ధనుడు - 'ధ్వని' సంప్రదాయం.

3. నిర్ణయాత్మక కాలం (క్రీ.శ. 850-1050) : అనందవర్ధనుని నుంచి మమ్మటునివరకు -

అభినవగుప్తుడు, కుంతకుడు, మహిమభట్టు, ధనంజయుడు, భోజరాజు మున్నగువారు.

4. వ్యాఖ్యానాత్మకకాలం (క్రీ.శ. 1050-1750) : మమ్మటుని మొదలు జగన్నాథుని వరకు -

(i) మమ్మట-రుయ్యక-విశ్వనాథ-హేమచంద్ర-విద్యాధర-విద్యానాథ-జయదేవ-అప్పయ్యదీక్షితులు మున్నగువారు (ధ్వనివాదులు).

(ii) శారదాతనయ-సింగభూపాల-భానుదత్త-రూపగోస్వామి మున్నగు వారు (రసవాదులు).

(iii) రాజశేఖర-క్షేమేంద్రులు (కవిశిక్ష).

(iv) జగన్నాథుడు (రసధ్వని).

అయితే సంస్కృతసాహిత్యవిమర్శచరిత్రయందు ప్రధానంగా అయిదు దశలు గోచరిస్తున్నవి :

(1) రూపక-రస చర్చలు ప్రధానమైన కాలం. నాట్యశాస్త్ర రచనాకాలం ఇదే. ఇందులో కేవలం శ్రవ్యకావ్యానికి సంబంధించిన విషయాలు తక్కువ. దీనిని నాట్యశాస్త్రకాలం అనవచ్చు.

(2) రూపక-రస చర్చలు మృగ్యమై, కేవలం శ్రవ్యకావ్య చర్చయే ప్రాధాన్యం నహించినకాలం. ఈ కాలంలో రచించబడిన సాహిత్య శాస్త్ర గ్రంథాలు కూడా 'కావ్య' పదయుతంగానే వ్యవహరింపబడినవి - భామహని 'కావ్యాలంకారం', దండి 'కావ్యదర్శం' మొ. ఈ కాలంలో ముఖ్యంగా అలంకారాల సంఖ్య అభివృద్ధి పొందింది. కావ్యమునకు అలంకారాలు ముఖ్యములనే భావన ప్రబలిన కాలమిది. ఈ కాలాన్ని అలంకారశాస్త్రకాలం అనవచ్చు. సాహిత్య విమర్శకులకు 'అలంకారికులు' అనే పేరు ఈ కాలంలో వచ్చి ఉండవచ్చు.

(3) రసం, కావ్యానికి కూడా ముఖ్యమని అన్వయింపబడిన కాలం - ఈ కాలంలో ముఖ్యులు ఆనందవర్ధన, అభినవగుప్తులు; వీరిరువురును కావ్య-నాట్యా లకు రసం 'ఆత్మ' అని నిరూపించినారు.

'కావ్యానికి ఇతివృత్తం శరీరం' అని భరతుడు పేర్కొన్నప్పటికీ, కావ్యా నికి ఆత్మ ఏదో ఆయన చెప్పలేదు. నాట్యశాస్త్రమందు రసానికి గల ప్రాధాన్యాన్ని వట్టి, భరతుని దృష్టిలో కావ్యానికి 'రసం' ఆత్మ అనేది వున్నది. 'రీతిరాత్మాకావ్యస్య' అంటూ వామనుడు ప్రప్రథమంగా కావ్యాత్మ

విషయం లేవనెత్తినాడు. అప్పటినుంచి కావ్యాత్మవిషయంలో అనేకవాదములు బయలుదేరినవి; వీనినే సాహిత్యసంప్రదాయాలు అంటారు.

కావ్యాంగములైన రస-అలంకార-గుణ-రీతి-ధ్వని మున్నగువానిలో ఒక్కొక్క దానిమీద ఒక్కొక్క శాస్త్రకర్త అభిమానం చూపించటం చేత ఈ మతాలు లేదా సంప్రదాయాలు వెలసినవి.

(4) రూపకచర్చ మరల ప్రాధాన్యం వహించినకాలం. తక్కిన కావ్యాంగాలు పూర్తిగా విడువబడి, రూపక-రస చర్చలు మాత్రమే ఈ కాలమందు ప్రాధాన్యం వహించినవి - ధనంజయుని దశరూపకం, సాగరనంది నాటకలక్షణరత్నకోశం, రామచంద్రగుణచంద్రుల 'నాట్యదర్పణం', సింగభూపాలుని 'రసార్ణవసుధాకరం' మున్నగునవి ఈ కాలమందలి రచనలు. నాట్య-రస విషయకములైన గ్రంథాలలో, ఈ కాలానికి చెందిన శారదాతనయుని భావప్రకాశనము, విషయవైశాల్యం గల రచన.

(5) కావ్య-నాట్య విషయాలు సర్వం ఒకే గ్రంథమందు వివరింపబడిన కాలం. విద్యావాధుని ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణం, విశ్వనాథుని 'సాహిత్యదర్పణం' ఈ కాలానికి చెందిన రచనలు. విషయవైశాల్యంలో నాట్యశాస్త్రమంతటి గ్రంథం- భోజుని శృంగారప్రకాశం కూడా ఈ కాలానికి చెందినదే. 'సాహిత్య శాస్త్రం' అనే పేరు అన్వర్థమైన కాలం ఇదే అని చెప్పవచ్చు.

వై అయిదు దశలలో రసానికి ప్రాధాన్యంలేనిది రెండవదశ మాత్రమే. అయితే భామహవామనాదులు దానిని పూర్తిగా విస్మరించలేదు - రసాన్ని అలంకారంగానో, గుణంగానో నిర్వచించటానికి ప్రయత్నించారు. ఇంక తక్కిన దశలలో సర్వాలంకారికులు రసానికి పట్టాభిషేకం కట్టి దానిని 'రసరాజం' చేశారు. రసం, కావ్య-నాట్యాలలో వాచ్యం కారాదనీ, వ్యంగ్యంగా ఉండాలనీ అనందవర్ధన-అభినవగుప్తులు సిద్ధాంతించారు; దీనికి 'రసధ్వని' అని పేరు. ఈ 'రసధ్వని' యే 'కావ్యాత్మ' గా స్థిరపడింది.

(iv) గ్రంథాలు : ఆయా రచయితల గ్రంథాలు కొన్నింటిని పేర్కొంటున్నాను.

1. నాట్యశాస్త్రం (క్రీ.పూ. 200- క్రీ.శ.200) -భరతముని ప్రణీతం, 36 అధ్యాయాలు, 6000 శ్లోకాలు. రస-రూపక-అభినయ-గీత-వాద్యాదులు వివరింపబడిన బృహద్గ్రంథం. తరువాతి సాహిత్యశాస్త్ర గ్రంథాలన్నింటికి ఇదియే మూలకందం.

2. కావ్యాదర్శం (క్రీ.శ.600- 680) - కర్తదండి, 3 పరిచ్ఛేదాలు, 660 శ్లో. కావ్యలక్షణ-భేదాలు, గుణాలు, అలంకారాలు, చిత్రబంధాలు, దోషాలు వివరింపబడినవి.
3. కావ్యాలంకారం (క్రీ.శ. 700-750) -కర్తభానుహను, 6 అధ్యాయాలు. 400 శ్లో. కావ్యలక్షణ భేదాలు, అలంకారాలు, దోషాలు, శబ్దసాధుత్వం - ఇవి వివరింపబడినవి.
4. కావ్యాలంకార సంగ్రహం (750-850) - కర్త ఉద్భటుడు, 6 పర్వాలు, 79 కారికలు, ఒకవంద ఉదాహరణలు, 41 అలంకారాలు- ఇవి వివరింపబడినవి.
5. కావ్యాలంకార సూత్రం (800 ప్రాంతాలు) - కర్తవామనుడు, 5 అధికరణాలు, 12 అధ్యాయాలు, 319 సూత్రాలు. కావ్యలక్షణ-రీతి-దోష-గుణ-అలంకార-ప్రయోగాలు చర్చింపబడినవి.
6. కావ్యాలంకారం (825-875) - కర్తరుద్రుడు. 16 అధ్యాయాలు. 734 శ్లో. శాస్త్ర-కావ్య ప్రయోజనాలు, రీతి, భాషాల్పక్షణం, యమక భేదాలు, రసచర్చ, శ్లేషబంధాదులు మొ. వెక్కు విషయాలు ఇందు వివరింపబడినవి.
7. ధ్వన్యాలోకం (850-875) - కర్త అనందవర్ధనుడు, 4 ఉద్యోతాలు, 129 కారికలు, వృత్తి, ఉదాహరణసమేతం. ధ్వనిని గూర్చిన వాదములు, వ్యంగ్య (=అర్థ) భేదాలు, వ్యంజక (శబ్ద)భేదాలు, ధ్వనిప్రయోజనం మున్నగునవి ఇందు చర్చింపబడినవి.
8. కావ్యమీమాంస (880-925) - కర్త రాజశేఖరుడు. 18 అధికరణాలు, గద్య మయం, రస, అలంకారాదుల చర్చలేకపోయినా వెక్కు సాహిత్యవిషయాలకు ఇది గనిపంటిది.
9. వక్రక్తిజీవితం (950-1000) - కర్త కుంతకుడు. 4 ఉన్మేషాలు. కారికా, వృత్తి, ఉదాహరణ (500 శ్లో.పైగా) సహితం. కవితవైచిత్ర్యలావణ్యాదులు, వర్ణవిన్యాస-పదపూర్వార్థ, ప్రత్యయ, వాక్య వైచిత్ర్య-ప్రకరణ-ప్రబంధ వక్ర తలు మొ. ఇందు చర్చింపబడినవి. ధ్వనివ్యతిరేకగ్రంథమిది.
10. అభినవభారతి, లోచన వ్యాఖ్యలు (980-1020) - కర్త అభినవగుప్తుడు. అభినవభారతి నాట్యశాస్త్రవ్యాఖ్య, లోచనం ధ్వన్యాలోకవ్యాఖ్య. ఇవి వ్యాఖ్యలైనా, మూలగ్రంథాలకు వన్నె తెచ్చినవై, వతంజలి -ఆదిశంకరుల మహాభాష్యాలకున్నంత ప్రసిద్ధిని పొందాయి.

11. దశరూపకం (974-996) - కర్త ధనంజయుడు. నాల్గు ప్రకాశాలు, సుమారు 300 కారికలు. నాట్యపరిభాష, దశరూపకాలు, నాయకా నాయకభేదాలు, రసవిచారం ఇందున్నవి. దీనికి ధనికుని 'అలోకవ్యాఖ్య' ప్రసిద్ధిపొందింది.
12. వ్యక్తి వివేకం (1020-1100) - కర్తమహిమభట్టు. 3 విమర్శలు. ఇది ధ్వని ధ్వంసకగ్రంథం. ధ్వని విమర్శన, అనౌచిత్యవిచారం, అనుమానమత స్థాపన ఇందలి విషయాలు.
13. శృంగారప్రకాశం (1005-1054)- కర్త ధారాధిపతి భోజరాజు. 36 ప్రకాశాలు. కావ్య-నాట్యాది సర్వవిషయాలు ఇందు చర్చింపబడినవి. (దీనిపై డా. రాఘవన్ ఆంగ్లంలో సవిస్తరమైన పరిశీలనాత్మక గ్రంథం ప్రకటించారు.)
14. జాచిత్యవిచారచర్చ (990-1066)- కర్త క్షేమేంద్రుడు. 39 కారికలు. వృత్తి, ఉదాహరణసమేతం. రసజీవితభూతమైన 'జాచిత్యం' ఇందులో బహు విధాలుగా చర్చింపబడింది. గ్రంథం చిన్నదైనా సాహిత్య శాస్త్రంలో దీనికి ఉన్నతస్థానం ఉంది.
15. అగ్నిపురాణం (900-1200) - ఇందులో 382 అధ్యాయాలున్నవి, ఇందులో పది (336-346) అధ్యాయాలు మాత్రమే సాహిత్యశాస్త్రభాగం.
16. కావ్యప్రకాశం (1050-1100) - కర్త మమ్మటుడు, 10 ఉల్లాసాలు, 143 సూత్రాలు. నాట్య విషయం తప్ప తక్కిన సాహిత్య విషయాలు అన్నీ ఇందు చర్చింపబడినవి. దీనికి సుమారు 75 వ్యాఖ్యలున్నవనే సత్యమే దీని ప్రాధాన్యమును వివరింపగలదు.
17. అలంకార సర్వస్వం (1135-1150) - కర్త రుయ్యకుడు -86 సూత్రాలు, వృత్తినహితం. అలంకారవిషయంలో ప్రామాణికగ్రంథం.
18. కావ్యానుశాసనం (1136-1143) - కర్త హేమచంద్రుడు. 8 అధ్యాయాలు. సూత్ర, వివరణ, ఉదాహరణ సహితం. కావ్యప్రకాశమును పోలిన ఉత్తమగ్రంథం.
19. నాట్యదర్పణం (1100-1175) - కర్తలు హేమచంద్రునికి శిష్యులైన రామచంద్ర-గుణచంద్రులు. రూపకచర్చలో సాధికారకమైన గ్రంథం.

20. భావప్రకాశనం (1175-1250) - కర్త శారదాతనయుడు. పది అధికారాలు. నాట్య-రసాలపై భరతాది పూర్వాచార్యుల మతాలను పరిశీలకదృష్టితో ఆవిష్కరించిన బృహద్గ్రంథం.
21. అభిలషితార్థచింతామణి (= మానసోల్లాసం) (1131 - రచనాకాలం) - 5 భాగాలు, ఒక్కొక్క భాగంలో 20 విభాగాలు (మొత్తం నూరు అధ్యాయాలు). ఇందులో వినోదాలు అనే పేర్లతో లలితకళల చర్చ ప్రధానం.
22. చంద్రాలోకం (1200-1250) - కర్త జయదేవుడు. పదిమయూఖాలు, 350 శ్లోకాలు. కొన్ని సాహిత్య శాస్త్రవిషయాలు చర్చింపబడినప్పటికీ, ఇది అలంకారాల చర్చకు ప్రసిద్ధిపొందింది.
23. నృత్తరత్నావళి (1253-54-రచనాకాలం) కర్త-జాయపేనాని, 8 అధ్యాయాలు, మార్గదేశి నృత్యాలు వివరింపబడిన గ్రంథం.
24. సంగీతరత్నాకరం (13 వ శతాబ్ది) -కర్త శార్ంగాదేవుడు. 7 అధ్యాయాలు. తొలి 6 అధ్యాయాలు సంగీత చర్చ, ఇంక చివరి అధ్యాయం నృత్యచర్చ.
25. ప్రతాపరుద్రయశోభూషణం (14 వ శతాబ్ది ప్రథమభాగం) - కర్త విద్యానాథుడు. 9 ప్రకరణాలు. నాయక-కావ్య-నాటక-రస-దోష-గుణ-శబ్దారథాలంకారాల చర్చ ఇందున్నది. ఆసేతుహిమాచల పర్యంతం పఠనపాఠన వ్యవహారమందున్న గ్రంథమిది.
26. సాహిత్యదర్పణం (1300-1380) - కర్త విశ్వనాథుడు. 10 పరిచ్ఛేదాలు. సరళమైన శైలిలో కావ్య-నాట్యాలకు సంబంధించిన సర్వవిషయాలు ఇందు చర్చింపబడినవి.
27. రసార్ణవసుధాకరం (1330 ప్రాంతాల)-కర్త సింగభూపాలుడు. మూడు విలాసాలు. నాయికా నాయక, రస, రూపక చర్చలు ఇందున్నవి.
28. రసమంజరి (1450-1500) - కర్తభానుదత్తుడు. నాయికా నాయకులు, తత్సహాయులు- వీరిని గూర్చిన చర్చ ఇందున్నది.
29. ఉజ్జ్వలనీలమణి (1470-1551) - కర్త రూపగోస్వామి. చైతన్యస్వామి కృష్ణభక్తి ప్రేరకం కాగా, ఈయన దివ్యభక్తిని, తత్సంబంధాదులను రస చర్చకన్వయించి, ఐహిక వాతావరణం కల్పించి, మధురభక్తిగా భక్తిరసాన్ని ప్రతిపాదించినాడు.

30. కువలయానందం (1554-1626)-కర్త అప్పయ్యదీక్షితులు. ఇందు అలంకారాలు మాత్రమే చర్చింపబడినవి.
31. రసగంగాధరం (1620-1660) - కర్త జగన్నాథుడు. రెండు ఆననాలు మాత్రమే లభించినవి. కావ్యనిర్వచనం, పేతువులు, భేదాలు, రసమీమాంస, గుణాలు, ధ్వనిభేదాలు, అలంకారాలు -ఇవి ఇందు చర్చింపబడినవి.
- 32 శృంగారమంజరి (1675 ప్రాంతాలు) -దీనికర్త అక్బర్షా లేదా బడే సాహెబ్. రసమంజరివలె ఇది కూడా నాయికా నాయక చర్చకు సంబంధించినది, అంతకంటే సూక్ష్మ విశ్లేషణమిందున్నది.
33. భరతరసప్రకరణం (1875 ప్రాంతాల) - సంకలనకర్త శ్రీమాన్ నీడా మంగలం తిరువేంకటాచార్యులు -406 శ్లోకాలు. నాయికా నాయక, విభావ-అనుభావ, భావ-రసాలకు సంబంధించిన సంక్షిప్త గ్రంథం. సింగ భూపాలుని రసార్ణవసుధాకరం దీనికి ఆకరగ్రంథం.

సూచన : ఇంతవరకు ప్రధానములైన కొన్ని గ్రంథాలు మాత్రమే పేర్కొనబడినవి. కేవలం సంగీతానికి లేదా కేవలం నృత్యానికి సంబంధించిన గ్రంథాలు-రెండు మూడు తప్ప ఈ పట్టికలో చేరలేదు. ఈ పట్టికలోని తేదీలు మహామహోపాధ్యాయ డా. పి.వి. కాణేగారిని అనుసరించి ఇవ్వబడినవి.

2. సాహిత్యశాస్త్ర సంప్రదాయాలు

భరతముని నాట్యశాస్త్రమందు ప్రధానంగా రూపకరచనా ప్రయోగాలను గూర్చి వివరించినప్పటికీ, ఆ వివరణమంతా రసాన్ని కేంద్రీకరించుకొని ఉన్నది. కాగా, కావ్య-నాట్యములందు 'రసం' ప్రధానమన్నమాట. ఈ ప్రాధాన్యాన్ని పురస్కరించుకొనియే, తరువాతివారు రసాన్ని, కావ్యానికి 'జీవితం' అనీ, 'ఆత్మ' అనీ పేర్కొన్నారు. అంటే భరతముని స్పష్టంగా చెప్పకపోయినా, ఆయన దృష్టిలో కావ్యాత్మ 'రసం' అవుతున్నది; దీనిని రస సంప్రదాయం అంటారు. ప్రాసంగికంగా, సంక్షిప్తంగా మాత్రమే భరతముని అలంకార-గుణ-దోషాలను వివరించినాడు. ఇది తరువాతి వారికి నచ్చలేదు. నాట్యంలో వీటికి ప్రాధాన్యం లేకపోవచ్చును కాని, కావ్యంలో వాటికే ప్రాధాన్యమున్నదని నిర్దేశిస్తూ తరువాతి ఆలంకారికులు అలంకారాదులను విస్తరించటానికి పూనుకొన్నారు. అట్లా బయలుదేరినదే అలంకార సంప్రదాయం; దీనికి మూలపురుషుడు భామహాడు

-వీనిని కొందరనుసరించారు. కాని ఇది కూడా మరికొందరకు నచ్చలేదు; 'గుణం' (దండి) లేదా 'రీతి' (వామనుడు) ప్రధానమని వారి నిర్ణయం. ఇట్లా గుణ సంప్రదాయం, రీతి సంప్రదాయం వెలసినవి— వీరందరూ రసాన్ని పూర్తిగా విస్మరించినట్లే. అటు పిమ్మట రసాన్ని అంగీకరించిన 'ధ్వని సంప్రదాయం' నెలకొన్నది. దీనిని ప్రతిష్ఠించి, పోషించినవారు ఆనందవర్ధన-అభినవగుప్తులు. వెంటనే ధ్వని ధ్వంసకమతాలు బయలుదేరాయి - మహిమ భట్టు 'అనుమితి సంప్రదాయం', కుంతకుని 'వక్రోక్తి సంప్రదాయం'— వీరి దృష్టిలో రసం అంగీకార్యమే, ధ్వనికి మాత్రమే వ్యతిరేకత. ఈ సంప్రదాయాలకు అనుయాయులు లేకపోవటం చేత ఇవి నామమాత్రావశేషములే అయినవి. తరువాతివారు అందరూ, రసాన్ని ధ్వనిని ఆదరించి, ఆనందవర్ధనుడు చెప్పిన 'రసధ్వని'ని కావ్యాత్మకంగా అంగీకరించినారు. అయితే ఈ రసధ్వని అనేది కూడా ఔచిత్యానికి లోబడి ఉండాలి కాబట్టి త్రేమేంద్రుడు తన ఔచిత్యవిచారచర్చలో 'ఔచిత్యసంప్రదాయం' ప్రతిపాదించినాడు.

రససంప్రదాయం : భరతముని ఈ సంప్రదాయ స్థాపకుడు. అంతకు ముందు కూడా 'రసజ్ఞానం' ఉన్నది (రసోవైసః మే.). దానిని విస్తృత పరచి, సమ్యక్వివేచన చేసిన ప్రథముడు భరతముని. నాట్యశాస్త్ర షష్ఠ-సప్త మాధ్యాయములందు రస-భావాలు క్రమంగా నిరూపింపబడినవి. ఈ భాగం విశ్వసాహిత్యశాస్త్ర ప్రపంచమందు ఒక అపూర్వపుట్టం. భరతముని రసాలను నాట్యపరంగా అన్వయించి, వాటిని 'నాట్యరసాలు' అన్నాడు. రససంప్రదాయానికి మూలభూతమైనది "విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగాత్ రస నిష్పత్తిః" అనే ప్రసిద్ధసూత్రం (నా.శా. VI-31 శ్లో. తరువాతి గద్య). ఈ సూత్రం చూపులకు చిన్నదైనా, పెక్కు వ్యాఖ్యానాలకు, వాదోపవాదాలకు దారితీసింది. ఆ వ్యాఖ్యాతలలో ప్రామాణికుడు అభినవగుప్తుడు. వాని సిద్ధాంతానికి 'అభివ్యక్తి' అని పేరు .- సంస్కారఫలములైన స్థాయిభావాలు సహృదయుని హృదయంలో శుష్కకావ్యమందు అగ్నివలె, వాసనా రూపంగా ఉంటాయి. నిద్రాణస్థితిలో ఉన్న ఆ భావాలు రూపకప్రయోగం దర్శిస్తున్న, కావ్యం వదిలిస్తున్న సహృదయునిలో విభావాదుల వల్ల అభివ్యక్తములై, ఆనందమయ 'రస' రూపం పొందుతాయి. సర్వజన సమ్మతములైన రసాలు తొమ్మిది. లోకంలో బాధాకరములు, దుఃఖ జనకములు అయినవి కూడా కావ్యనాట్యాలలో చిత్రితములై రస్యమానములై ఆనందాన్నే కలిగిస్తున్నవి. కాగా, రసమతమే సర్వోత్కృష్టమైనది.

3. రసాలు : ఉత్పత్తి

“జగ్రహపాఠ్యం ఋగ్వేదాత్ . . . . .” అనే నాట్యశాస్త్ర శ్లోకాన్ని పట్టి, బ్రహ్మరసాలను అన్నింటిని అధర్వణవేదంనుంచి గ్రహించినాడని స్పష్టమవుతున్నది. కాని, నాలుగు వేదాలనుంచి నాలుగు ప్రధాన రసాలను బ్రహ్మగ్రహించినాడని శారదాతనయుని కథనం (భా.ప్ర. III-8 -12) :

సామవేదం నుంచి-శృంగారం.

ఋగ్వేదం నుంచి -వీరం.

అధర్వణవేదం నుంచి-రౌద్రం.

యజుర్వేదంనుంచి -బీభత్సం.

సామములను స్మరించిన బ్రహ్మకు జగములను సృజించవలెనన్న ఇచ్ఛ (= కోరిక) కలిగింది; విషయ సంబంధమైన ఆ ఇచ్ఛయే రతి, ఆ రతియే శృంగారంగా విఖ్యాతమైనది. ఋగ్వేద ఋక్కులను స్మరించిన బ్రహ్మకు జ్ఞప్తి కలిగింది; ఇది క్రియాత్మిక. ఈ జ్ఞప్తి విషయసంబంధము కలదై ఉత్సాహోత్మకమైన వీరమైనది. అధర్వ మంత్రాలను స్మరించిన బ్రహ్మకు హింసాత్మకమైన మతి ఉదయించింది; ఇది క్రియాసంవలితమై, క్రోధాత్మకమై రౌద్రమైనది. యజుర్వేదస్మృతి వల్ల క్రియారూపమైన బ్రహ్మయొక్క ప్రవృత్తి ఫలావసానికమై బీభత్సమైనది.

నాలుగు వృత్తులతో కూడిన రసాల ఉత్పత్తిని, భంగ్యంతరంగా కూడా శారదాతనయుడు వివరించినాడు (భా.ప్ర.III-31-35) :

భావాభినయకోవిదులైన భరతులు, బ్రహ్మసభలో ‘త్రిపురదాహం’ అనే రూప కాన్ని ప్రదర్శించారు. ఆ ప్రయోగాన్ని చూస్తున్న బ్రహ్మయొక్క నాలుగు ముఖాలనుంచీ నాలుగు వృత్తులతో కూడిన నాలుగు రసాలు ఉత్పన్నములైనవి.

భరతులు పార్వతీ-పరమేశ్వరుల సంభోగాన్ని అభినయించినప్పుడు తూర్పు దిక్కుగా ఉన్న బ్రహ్మయొక్క ముఖం నుంచి కైశికీ వృత్తితో శృంగారరసం ఉత్పన్నమైనది. భరతులు దక్షాధ్వర ధ్వంసాన్ని అభినయించినప్పుడు పశ్చిమ దిక్కుగా ఉన్న బ్రహ్మయొక్క ముఖం నుంచి అరభటీవృత్తితో కూడిన రౌద్రం ఉత్పన్నమైనది.

భరతులు త్రిపురమర్దనమును అభినయించినప్పుడు దక్షిణ దిక్కుగా ఉన్న బ్రహ్మయొక్క ముఖం నుంచి సాత్త్వీవృత్తితో కూడిన వీరం ఉత్పన్నమైనది.

భరతులు శంభుని యొక్క కల్పాంతకర్మను అభినయించినప్పుడు ఉత్తరదిక్కుగా ఉన్న బ్రహ్మయొక్క ముఖం నుంచి భారతీస్పృత్తితో కూడిన బీభత్సం ఉత్పన్నమైనది. (ఇవి మూల లేదా జనకరసాలు; జన్యరసాల ఉత్పత్తికి చూ : రసాలు : జన్యజనకత్వాలు).

4. రససంఖ్య

శృంగార-హాస్య-కరుణా-రౌద్ర-వీర-భయానకాః ।

బీభ-త్సాద్భుత సంక్షోచేత్యష్టానాట్యేరసాః స్మృతాః ॥

- 1. శృంగారం, 2. హాస్యం, 3. కరుణం, 4. రౌద్రం, 5. వీరం, 6. భయానకం, 7. బీభత్సం, 8. అద్భుతం - ఈ ఎనిమిదిన్నీ నాట్యమందలి రసాలు. - ఇది నాట్యశాస్త్రపాఠం (VI-15). అంటే నాట్యశాస్త్రంలో ఎనిమిది రసాలే చెప్పబడినవి. అంతేకాదు. ఈ ఎనిమిది రసాలకు మాత్రమే ఎనిమిది స్థాయిభావాలు చెప్పబడినవి. కాగా, భరతముని అష్టరసవాది అనేది స్పష్టం. భరతముని అష్టరసవాది అనే అభిప్రాయాన్ని నిర్ణయద్వంగా చెప్పినాడు కాళిదాసు విక్రమార్చశ్శీయంలో (2 వ అంకం-17 వ శ్లో) :

“మునినాభరతేన యః ప్రయోగోభవతిష్టరసాశ్రయోనిబద్ధః”.

అయితే నాట్యశాస్త్రంలో పై శ్లోకం రెండవపాదానికి క్రింది పాఠాంతరం కూడా ఉంది :

“బీభ-త్సాద్భుత శాంతాశ్చనవనాట్యేరసాః స్మృతాః”.

నా.శా.లోని పాఠాంతరం మాట ఎట్లా ఉన్నా, ఈ శ్లోకపాదం, ఉద్భటుని కావ్యాలంకారసాగ్రహంలో కూడా ఉన్నది. ఉద్భటుడు నాట్యశాస్త్రానికి వ్యాఖ్య రచించినాడట (ఇది అలభ్యం). మరి ఈ పాఠాంతరం ఆయన కల్పించినదై ఉండవచ్చు. కాగా, శాంతరసాన్ని ప్రతిపాదించినవాడు ఉద్భటుడవుతున్నాడు. దీనిని అంగీకరించి, అధికారికమైన చర్చచేసినవాడు ఆనందవర్ధనుడు. శాంతమును ప్రశక్తిరసముగా స్థాపించినవాడు అభినవగుప్తుడు. శంకరాచార్యులవారు సౌందర్య లహరిలో 51 వ శ్లోకంలో ఎనిమిది రసాలకే దృష్టిభేదాలు చెప్పినప్పటికీ, 41 వ శ్లోకంలో ‘నవరసమహతాండవ నటనమ్’ అనీ, 50 వ శ్లోకంలో ‘నవరసా స్వాదతరణా’ అని పేర్కొనటాన్ని బట్టి నాటికి రససంఖ్య వివాదగ్రస్తంగానే ఉన్నదేమో!

చిరకాలంగా 'నవరసాలు' అనే సూక్తి సుప్రసిద్ధమైనది; ధనంజయ, శారదా తనయులవంటివారుకాక అర్వాచీనాలంకారికులు పలువురు దీనిని అంగీకరించినారు.

రుద్రటుడు తన కావ్యాలంకారమందు 'ప్రేయస్సు' ను పదియవ రసంగా పేర్కొన్నాడు. ఈ ప్రేమ కామ సంబంధికాదు. భోజుడు ఈ ప్రేయస్సు, అహంకారశృంగారరూపమని చెప్పి, దీనిని ప్రకృతిరసంగా కూడా పేర్కొన్నాడు. విశ్వనాథుడు తన సాహిత్యదర్పణంలో 'వాత్సల్యము'ను పదియవరసంగా పేర్కొన్నాడు. కాగా, ఇప్పటికీ రసాలు పదుకొండు అయినవి.

భోజుడు తన సరస్వతీకంఠాభరణం (V-14) లో ఇట్లా పేర్కొన్నాడు :

శృంగార-వీర-కరుణ-రౌద్రాద్భుత-భయానకాః ।

బీభత్స-హాస్య-ప్రేయాంసః-శాంత-తోదా-త్తోద్ధతారసాః ॥

ఇందులో తొలి రసాలు ఎనిమిది, తరువాతి వారు చెప్పిన శాంత-ప్రేయస్సులు రెండు మాత్రమే కాక ఉద్ధత-ఉదాత్త రసాలు రెండు క్రొత్తగా చెప్పబడినవి. 'మతి' ఉదాత్తరసానికి స్థాయిభావంకాగా, గర్వం ఉద్ధత రసానికి స్థాయిభావం. ఉదాత్త రసాన్ని 'ఊర్జస్వి' అని కూడా పేర్కొన్నాడు భోజుడు. అంతేకాదు, శాంతం, ప్రేయస్సు వరుసగా ధీరశాంత, ధీరలలితుల రసాలు కాగా, ఉదాత్త (=ఊర్జస్వి), ఉద్ధతరసాలు ధీరోదాత్త, ధీరోద్ధతుల రసాలని వివరించినాడు. సింగభూపాలుడు తన రసార్ణవసుధాకరంలో ఈ ఉదాత్త-ఉద్ధత రసాల ప్రతిపాదనను విమర్శించినాడు (ర.సు. II-156-59).

భట్టలోల్లటాదులు 49 భావాలు రసాలు కాగలవని సూచించినారు. సంచారిభావాలు కూడా రసాలు కాగలవనిస్పష్టంగా పేర్కొనటమే కాక రసములనంతములని రుద్రటుడు సూచించినాడు.

“రసనా ద్రసత్వమేషాం మధురాదీనామివోక్తమాచార్యైః

నిర్వేదాదిష్వపితన్నికామమస్తీతితేఽపి రసాః.

భోజుడు రుద్రటమతాన్ని అంగీకరించినాడు.

రూపగోస్వామి భక్తిరసాన్ని, భానుదత్తుడు మాయారసాన్ని ప్రతిపాదించినారు. ఇందులో భక్తిని రసంగా అంగీకరించటానికి కొందరు మొగ్గు చూపినారు.

ఇన్ని ప్రతిపాదనలున్నప్పటికీ, 'నవరసములు' అన్నదే బహుజన సమ్మతంగా ఉన్నది.

నవరసాలకు ఒక క్రమాన్ని క్రింది విధంగా అభినవగుప్తుడు పేర్కొన్నాడు (అ.భా. I వ సం. పుట 267) :

కామం నకలజాతి సులభం. అది అందరకును హృద్యమైనదే. అందుచే శృంగారం మొదట చెప్పబడినది. నిరపేక్షాభావం కల హాస్యం శృంగారానుగామి, అందుచే అది రెండవది. శృంగారంయొక్క వివర్యయమే కరుణం, అందుచే అది మూడవది. పిమ్మట కరుణ నిమిత్తమైన రౌద్రం చెప్పబడినది, ఇది అమర్షప్రధానం. తరువాత కామ-అర్థములు ధర్మములములు కావటం చేత ధర్మప్రధానమైన వీరం చెప్పబడినది. ఈ వీరం భీతాభయప్రదానసారం కావటం చేత తదనంతరం భయానకం చెప్పబడినది. భయానక భీభత్సాల విభావాలు ఇంచుమించు సమానం, కాగా భీభత్సం వీరంచేతనే ఆప్తిప్రమవుతున్నది. వీరం యొక్క అంతమునందు తత్వమే అద్భుతం. ఇవి అన్నీ త్రివర్గాత్మకాలు. వీని అనంతరం మోక్షఫలమైన శాంతం చెప్పబడినది. ఇట్లా రసాలు నవసంఖ్య కలవై ఒప్పుచున్నవి. ఈ రసాలలో శృంగారాదులు కోమల రసాలు, రౌద్రాదులు ఉద్ధతరసాలు. వీనిలో కావ్య-నాట్యములందేదేని ఒకటి 'అంగి' (ప్రధాన) రసంగా ఉంటుంది. ఉత్పన్నవానిలో కొన్ని 'అంగ' (అప్రధాన) రసాలు అవుతాయి. ఈ అంగరసాలు అంగిరసాన్ని మ్రింగివేసేటట్లుగా కాక తత్పక్షకాలుగా మాత్రమే వర్ణింపబడాలి.

5. రసాలు : జన్యజనకత్వాలు

“శృంగారాద్ధి భవేద్దాస్యో రౌద్రాచ్ఛకరుణోరసః ।
 వీరాచ్ఛైవాద్భుతోత్పత్తి ర్భీభత్సాచ్ఛ భయానకః ॥
 శృంగారానుకృతిర్యాతు స హాస్యస్తు పరికీర్తితః ।
 రౌద్రస్త్వేవ చ యత్కర్మ స జ్ఞేయః కరుణోరసః ॥
 వీరస్యాపి చ యత్కర్మ సోఽద్భుతః పరికీర్తితః ।
 భీభత్సదర్శనం యచ్ఛ జ్ఞేయః సతు భయానకః ॥

-(నా.శా.VI-39-41)

— (ఎనిమిది రసాలలో ఉత్పత్తి హేతుభూతములగు రసాలు నాలుగు : శృంగార-రౌద్ర-వీర- భీభత్సాలు). శృంగారం నుంచి హాస్యం, రౌద్రంనుంచి కరుణం, వీరం నుంచి అద్భుతం, భీభత్సం నుంచి భయానకం ఉత్పన్నములైనవి.

అంటే - శృంగారానుకృతిహాస్యం అవుతుంది. రౌద్రకర్మయొక్క ఫలమే కరుణం. వీరకర్మయొక్క ఫలం అద్భుతం. ఇంక బీభత్సదర్శన జన్యమైనది భయానకం.

రసాలజన్య జనకత్వాలను శారదాతనయుడిల్లా వివరించినాడు
(భా.ప్ర.III-36-47) :

భావాభినయకోవిదులైన భరతులు బ్రహ్మసభలో త్రిపురదాహం అనే రూప కాన్ని ప్రదర్శిస్తున్నారు. జటాజినధరుడు, భోగి భూషణుడు, సాగ్నిలోచనుడు, భస్మాంగరాగుడు అయిన మహాదేవునితో మహాదేవి సంభోగం కాంక్షించినది; అది చూసిన దేవితెలికత్తెలకు గొప్పహాసముదయించింది. ఇట్లా శృంగారం నుంచి హాస్యం ఉత్పన్నమైనది.

రాక్షసులు త్రిపురములను విర్మించినారు— ఒకటి అయోమయం, రెండవది రాజతం, మూడవది కాంచనమయం. ఒక్కొక్కపురం రక్షించటానికి మహారాక్షసులు శతసహస్రకోటి సంఖ్యాకులు నియుక్తులైనారు. అప్పుడు స్మరాంతకుడైన మహాదేవుడు అసితాపాంగాలతో ఉన్న అంబికాదేవిని అపాంగమున అవలోకిస్తూ, రాక్షసుల శరవర్షాలను సహిస్తూ, స్మయమానముఖుడై తాను ఒక్కొక్క బాణంతోనే ఆ త్రిపురాలను భస్మం చేసినాడు. అప్పుడు సర్వభూతములకు అది మహాద్భుతంగా ఉన్నది. ఇట్లా వీరం వల్ల అద్భుతం నిష్పన్నమైనది.

రుద్రుడైన వీరభద్రుని చేత దక్షప్రజాపతి యాగం ధ్వంసమయినది. నానా విధాలుగా దేవతలందరూ దండితులైనారు. వారందరి కర్ణములు, నేత్రాలు, నాసికలు చిన్నాభిన్నములైనవి. వారందరు కేకలు బొబ్బలు పెడుతున్నారు. వారలను చూస్తున్న సతీదేవి సఖులకు మహాదుఃఖం కలిగింది. కావున రౌద్రం వల్ల కరుణం విభావితమైనది.

ఆదిదేవులందరు మహాగ్నిలో దగ్ధమైనారు; భైరవుడు శ్మశానమందు వారి అస్థికలను అలంకరించుకొని, భస్మం పూసుకుని నృత్యం చేస్తుండగా చూసిన ప్రముఖులు సకలభూతసంఘాలు చిత్తభ్రాంతి పొందాయి; వారిని భయం ఆవహించగా, భైరవుని శరణు పొందారు. కాగా బీభత్సం నుంచి భయానకముదయించింది.

ఇట్లా రసాలనుంచి రసాలు ఉత్పన్నమైన విధానాన్ని నారదుడు భరతునకు చెప్పినాడు, నారదుడు చెప్పిన దానినే భరతుడు అనువదించినాడు!

ఆయా రసాలకు గల సత్త్వాది గుణసంబంధాన్ని, యోగమాలాసంహితానుగుణంగా, శారదాతనయుడిల్లా వివరించినాడు (భా.ప్ర.II-173-191,212-218):

శృంగారం-రజస్సత్త్వవ్యపాశ్రయి.
 పోస్యం-రజస్త మోన్వయి.
 వీరం-సత్త్వరజోన్వయి.
 అద్భుతం-రజస్సత్త్వోజ్వలం.
 రౌద్రం-రజస్త మోన్వితం.
 కరుణం-తమోరూఢం.
 బీభత్సం-సత్త్వరహితం.
 భయానకం-తమస్సత్త్వాన్వితం.
 శాంతం- రజస్త మోవిహీనం.

విభావాలలో లలితాదిభేదాలను శారదాతనయుడు ప్రథమాధికారంలో వివరించినాడు (భా.ప్ర. I.36-47). వాటిని ఇప్పట్ల అన్వయించుకోవాలి.

శృంగార-వీర-రౌద్ర-అద్భుతాలు లోకోత్తర నాయకాశ్రయములనీ, అందుచేతనే వాటి పరిపోషం కావ్య-నాటకాదులందు అతిశయంగా ఉంటుందని ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణకర్త విద్యానాథుడు.

లౌకికంగా ఆలోచించినా, శృంగారాదులే ప్రధాన రసాలుగా గోచరిస్తాయి. సంసారబంధం ఏర్పడటానికి శృంగారం ప్రధానం. తద్రక్షణమందు వీరమావశ్యకం. దానికి అడ్డంకులెదురైతే కలిగేది రౌద్రం. సంసారం విచ్ఛిన్నమైతే కలిగేది బీభత్సం. ఇంక చివరికి మిగిలేది శాంతం!

6. అంగి-అంగరసాలు : రససాంకర్యం

మూలం : నప్యోకరసజం కావ్యం కించిదస్తి ప్రయోగతః ।

భావోవాపి రసోవాపి ప్రవృత్తి ర్వృత్తిరేవచ ॥

బహునాం సమవేతానాం రూపం యస్య భవేద్బహు ।

సః మంతవ్యోరసః స్థాయీ శేషాః సంచారిణోమతాః ॥

దీపయంతః ప్రవర్తంతే యే పునః స్థాయినం రసమ్ ।

తేతు సంచారిణో జ్ఞేయాస్తే హి స్థాయిత్యమాగతః ॥

- (నా.శా. VII- చివరి భాగం)

తాత్పర్యం : ప్రయోగమును వట్టి చూస్తే, ఏకరసజమైన కావ్యం కన్నట్టదు (అంటే ప్రయోగంలో ఆదినుండి అంతం వరకు, ఏదో ఒకరసం మాత్రమే ఉండదు). అట్లాగే కావ్యమందు ఒకే భావం, లేదా ఒకే రసం లేదా ఒకే ప్రవృత్తి, లేదా ఒకే వృత్తి ఉండవు. ఒకే కావ్యంలో కూడి ఉన్న అనేకరసాలలో ఏ రసం యొక్క రూపం అధికంగా ఉంటుందో ఆ రసం 'స్థాయిరసం' అవుతుంది. తక్కిన రసాలు 'సంచారిరసాలు' అవుతాయి. ఈ సంచారి రసాలు కూడా స్థాయిరసతుల్య (= పోషక)ములే అయినప్పటికీ అసలు స్థాయిరసాన్ని దీపింపజేస్తూ, ప్రవర్తించుతాయి కాబట్టి, ఇవి సంచారి రసాలు అనబడినవి.

టీక : అంగి-అంగరసవివేచనమును కాని, విరోధిరసవివేచనమును కాని భరతముని ప్రత్యేకంగా పేరుపెట్టి చేయలేదు. ఈ వివేచనమును నిశితంగా చేసిన ప్రథముడు ఆనందవర్ధనుడు. భరతముని పేర్కొన్న స్థాయి రసాన్ని, ఆనంద వర్ధనాదులు అంగిరసం (= ప్రధానరసం) అన్నారు, అట్లాగే సంచారిరసాలను అంగరసాలు (= అప్రధానరసాలు) అన్నారు.

పై మూడు శ్లోకాలలో చివరి రెండు శ్లోకాలు ప్రక్షిప్తాలుగా తలంపబడుతున్నవి. కాని, మొదటి శ్లోకంలోని రెండవపాదాన్ని, రెండవ శ్లోకాన్ని కలిపి సింగభూపాలుడు ఉదాహరించినాడు (ర.సు. II-253-54 మధ్య). కావ్యనాట్యములందు ప్రప్రథమంగా ప్రసక్తమై, మరల మరల అనుసంధీయమాన మవుతూ, ఇతి వృత్తమునందంతటా చక్కగా వ్యాపించి ఉండేదే స్థాయిరసం. ఇట్లా అధికవ్యాప్తి కలది కావటం చేతనే ఇది ప్రధానరసం. సంచారిరసాన్ని ప్రధాన రసం కంటే అధికంగా పోషించరాదు; అట్లా పోషించితే, అది రసదోషంగా పరిగణింపబడుతుంది. కాగా, ఎచ్చటను, రెండు రసాలకు సమప్రధాన్యం ఉండరాదు.

రససాంకర్యం :

రసాల అంటే అంగ-అంగిరసాల సమ్మేళనమును రససాంకర్యం అనవచ్చు. దీనిని గూర్చి సింగభూపాలుడు ఇట్లా వివరించినాడు (ర.సు. II-251-261):

సమానబలం కల రసాలు రెండు ఒక్కచోట ఉన్నప్పుడు వానికి సంకరమవుతుందని కొందరు అంటారు. కాని, అలోచింపగా ఇది ప్రేక్షకులు అంగీకరించని, యుక్తిదూరమగు మతం. రెండును సమానమయితే, ఆ రెండింటిలో ఏది

రసమైత్రి :

నాట్యశాస్త్రంలో శృంగార-రౌద్ర-వీర-బీభత్సములు ప్రధాన (= జనక) రసములనీ, వీనినుంచి క్రమంగా హాస్య-కరుణ-అద్భుత-భయానకములు ఉత్పన్నములు అవుతాయనీ (అంటే జన్యరసములనీ) వేర్కొనబడినవి. కాగా శృంగార-హాస్యములు, రౌద్ర-కరుణములు, వీర-అద్భుతములు, బీభత్స-భయానకములు వరస్పరం అవిరోధములు లేదా మిత్రములు అన్నమాట; దీనినే రసమైత్రి అంటారు. అంటే ఇవి వరస్పర పోషకములన్నమాట.

అంతేకాదు శృంగారమునకు హాస్యం మాత్రమే కాక అద్భుత-వీరములు కూడా పోషకరసములే. వీరమునకు శృంగార-రౌద్ర-అద్భుతములు పోషకరసములు. హాస్య-అద్భుతములకు శృంగారం, రౌద్ర-బీభత్సములకు వీరం పోషకరసాలు.

రసవిరోధం :

తన కావ్యంలో లేదా రూపకంలో రసమునకు మంచి పరిపాకం ఉండవలెనని కోరుకొనే కవి తన కృతిలో విరుద్ధ రసాంగములను నిబంధించరాదు. విరుద్ధరసాంగములను వర్ణిస్తే, తదభివృద్ధి ప్రస్తుతరసానికి బాధకమవుతుంది, లేదా సుందోపసుందన్యాయంగా ఆ రెండింటికీ హానికలుగవచ్చు; అంటే “ప్రస్తుతరసమునకు పరిపోషణము ఉండదు. అప్రకృతరసమునకు శోభ ఉండదు” అని జగన్నాథ పండితుడు స్పష్టం చేసినాడు. అయినా ఒకప్పుడు విరోధి రసాంగ వర్ణన కూడా అవశ్యంకావచ్చు. అటువంటి సందర్భంలో విరోధ రసాంగములు తావన్మాత్రములుగానే వర్ణితం కావాలి (ఈ రసాంగములు వర్ణితములయినంత మాత్రాన అది తద్రసపోషణ కాజాలదు). పానకాదులందు చక్కెరతోపాటుపడిన తృణాదులవలె రసాంగవర్ణన అల్పంగా ఉండాలి.

విరుద్ధరసాలకు ఒకచోట సమావేశం వర్ణింపదలచినకవి ముందుగా వాని విరోధమును పరిహరించాలి. ఈ విరోధం రెండు విధాలు : స్థితి విరోధం, జ్ఞానవిరోధం. స్థితివిరోధమంటే ఒక ఆధారమందు రెండు ఇముడలేకపోవటం; ఈ విరోధం తొలగించటానికే నాయకుని యందు వీరం, ప్రతినాయకుని యందు భయానకం వర్ణించాలి. ఇంకజ్ఞానవిరోధం. ఇద్దరు విరోధులమధ్య, సంధిసంధాత ఉన్నప్పుడు, ఆ విరోధం నివృత్తమైపోతుంది. అట్లాగే రెండు విరుద్ధరసముల మధ్య, ఆ రెండింటికీ అవిరుద్ధమయిన రసాంతరం వర్ణింపబడితే, జ్ఞానవిరోధం

గిపోతుంది. శాంత- శృంగారములు సహజంగా విరుద్ధరసాలు. వీనిని ఏకనా శ్రేయంగా చిత్రించవలసినవచ్చినప్పుడు, నడుమ అద్భుతరసం ప్రవేశపెట్టితే అధం నివృత్తమవుతుంది. నాగానందంలో తొలుత శాంతరసాశ్రయుడుగా వర్ణించిన జీమూతవాహనుడు, మలయవతీ గానాదులకు ఆశ్చర్యపడటం, తరువాత గారరసాశ్రయుడుగా వర్ణితుడు కావటం ఇందుకు ఉదాహరణ.

ఆయా రసములకు విరోధిరసములను, పోషక (=అవిరోధ లేదా మిత్ర) ములను వట్టికరూపములో క్రింద వివరిస్తున్నాను :

ము	విరోధిరసములు	పోషకరసములు
శృంగారము	కరుణ-బీభత్స-రౌద్ర-వీర- భయానకములు	అద్భుత-హాస్య- వీరములు
హాస్యము	భయానక-కరుణములు	శృంగారము
కరుణము	హాస్య-శృంగారములు	-
రౌద్రము	హాస్య-శృంగార-భయానకములు	వీరము
వీరము	భయానక-శాంతములు	రౌద్ర-అద్భుత- శృంగారములు
భయానకము	శృంగార-వీర-రౌద్ర- హాస్య-శాంతములు	-
బీభత్సము	శృంగారము	వీరము
అద్భుతము	-	శృంగారము
శాంతము	వీర-శృంగార-రౌద్ర-హాస్య- భయానకములు	

మహాభారతాంధ్రీకరణములో నన్నయగారు కరుణహాస్యాలకు సాంకర్యం రమయంగా చిత్రించినారు :

“బాలకుండొక కొండుకకోల చేతఁ
బట్టికొని యేన రక్కసు, గిట్టిచంపి
చులుకవత్తు మీరేడ్వగా వలవదనుచుఁ
గలయనూరార్చెఁ దన తొక్కువలుకులొప్ప.

-(అం. మ.భా.- I-VI-263)

బకాసురునకు అహారంగా వెళ్ళుటానికి వరస్పరంపోటీవడి దుఃఖిస్తున్న బ్రాహ్మణ కుటుంబంలోని వారితో చిన్నపిల్లవాడు ఒకడు పలికిన మాటలివి. వాని అవ్యక్తవచనంబులు విని అందరు ఏడ్చు ఉడిగినారట!

8. రసాలు : అందలి విభేదాలు

భరతముని, అర్వాచీనాలంకారికులు వేర్కొన్న విభేదాలు :

1. శృంగారం : భరతముని : (1) వాగాత్మకం (= వాచికశృంగారం), (2) నైవధ్యాత్మకం (= ఉజ్జ్వలవేషాత్మక శృంగారం), (3) క్రియాత్మకం (= చేష్టాత్మక శృంగారం).

(1) సంభోగశృంగారం (2) విప్రలంభ శృంగారం.

అర్వాచీనులు : సంభోగశృంగారం నాలుగు విధాలు -

(1) సంక్షిప్తం, (2) సంకీర్ణం, (3) సంవన్నం, (4) సమృద్ధిమంతం.

విప్రలంభ శృంగారం ఆరువిధాలు-

(1) అయోగ విప్రలంభం, (=పూర్వానురాగం)

(2) వియోగ (=విరహ) విప్రలంభం.

(3) మానవిప్రలంభం, (4) ప్రవాస విప్రలంభం.

(5) శాపవిప్రలంభం, (6) కరుణ విప్రలంభం.

2. హాస్యం : భరతముని : (1) అంగం (= అంగిక వైపరీత్యం), (2) నేపథ్యం (=వేషవైపరీత్యం), (3) వాక్యం (= వాచిక వైపరీత్యం).

(1) ఆత్మస్థం, (2) వరస్థం.

(1)స్మితం, (2) హాసితం, (3) విహాసితం, (4) ఉపహాసితం,

(5) అవహాసితం, (6) అతిహాసితం.

3. రౌద్రం : భరతముని : (1) అంగము (= చేష్టాత్మకరౌద్రం), (2) నేపథ్యం (= అకారరౌద్రం), (3) వాక్యం (= వాచికలేదా స్వభావరౌద్రం).

4. కరుణం : భరతముని : (1) ధర్మనాశజం, (2) అర్థనాశజం, (3) శోకజం.

శారదాతనయుడు : (1) మానసిక కరుణం. (2) వాచిక కరుణం.

5. వీరం : భరతముని : (1) దానవీరం, (2) ధర్మవీరం, (3) యుద్ధవీరం.

అర్వాచీనులు : (4) దయావీరం, (5) పాండిత్యవీరం.

6. భయానకం : భరతముని : (1) కృతకం, (2) అవరాధజం, (3) విత్రాసికం.

శారదాతనయుడు : (1) వాచికం, (2) అంగికం, (3) మానసికం.

7. బీభత్సం : భరతముని : (1) క్షోభణం (= శుద్ధం), (2), ఉద్వేగం (= అశుద్ధం).

శారదాతనయుడు : (1) మానసబీభత్సం (= క్షోభణాత్మకం),

(2) అంగికబీభత్సం (= ఉద్వేగజన్యం), (3) వాచికబీభత్సం.

8. అద్భుతం : భరతముని : (1) దివ్యం, (2) అనందజం.

శారదాతనయుడు : (1) మానసికాద్భుతం, (2) అంగికాద్భుతం.

9. రసాలు : స్థాయిభావాదులు

రసం	స్థాయిభావం	వర్ణం	దైవతం
1. శృంగారం	రతి	శ్యామవర్ణం	విష్ణువు
2. హాస్యం	హాసం	సిత(=శ్వేత)వర్ణం	వ్రమధులు
3. కరుణం	శోకం	కపోతవర్ణం	యముడు
4. రాగ్రం	క్రోధం	రక్తవర్ణం	రుద్రుడు
5. వీరం	ఉత్సాహం	గౌరవర్ణం	మహేంద్రుడు
6. భయానకం	భయం	కృష్ణవర్ణం	కాలుడు
7. బీభత్సం	జాగువ్వు	నీలవర్ణం	మహాకాలుడు
8. అద్భుతం	విస్మయం	పీతవర్ణం	బ్రహ్మ.
9. శాంతం	-	-	-

రసాధిదేవతలను శారదాతనయుడిట్లా సమర్థించినాడు (భా.ప్ర.III-155-163):

శృంగారమునకు అభిరూప్యం అధిష్ఠానం, విష్ణువు అభిరూపోత్తముడు, కావున విష్ణువు శృంగారమునకు అధిదేవత (కాని, ఇచ్చట విష్ణువు అనగా 'కామదేవుడు' అని వ్యాఖ్యాసించినాడు అభినవగుప్తుడు - అభినవభారతిలో). హాస్యమునకు వికటాభినయం అధిష్ఠానం, ప్రమథునందిది ఉంటుంది, కావున హాస్యమునకు ప్రమథు డధిదేవం.

వీరమునకు అధిష్ఠానందైర్యం, మహేంద్రుడుధీరుడు, కావున మహేంద్రుడు వీరమునకు అధిదేవం.

అద్భుతమునకు నానాశిల్పాత్మకమైన బుద్ధి అధిష్ఠానం. బ్రహ్మాయందది కలదు, అందుచేత అద్భుతమునకు బ్రహ్మఅధిదేవం.

రౌద్రమునకు రోగ-రుజాత్మకకర్మ అధిష్ఠానం. రుద్రునకది కలదు. కావున రుద్రుడు రౌద్రమునకు అధిదేవం.

కరుణమునకు అధిష్ఠానం యముడు, దయతో పావమును నియమింప జేస్తాడు. అందుచేత యముడు కరుణమునకు అధిదేవం.

బీభత్సమునకు అస్పృగాత్మకుడు అయిన మహాకాలుడు అధిష్ఠానం. ప్రలయ సమయంలో మహాకాలుడు అట్టివాడు. కావున మహాకాలుడు బీభత్సమునకు అధిదేవం.

భయానకమునకు వికృతాకారరూపత అధిష్ఠానం. సంహారకాలమున కాలదేవు డట్టివాడు. కావున భయానకమునకు కాలదేవుడు అధిదేవం.

ఆయారసముల అధిదేవతములు శ్యామాదివర్ణములు కలవారు కావున, రసములకు ఆయావర్ణములే చెప్పబడినవి.

ఆయా రసములందు ఉపయుక్తములయ్యే భావాలు :

1. శృంగారం : ఆలస్యం, ఉగ్రత, జగుప్స- ఈ మూడు భావాలు తప్ప తక్కిన 30 భావాలు (నా.శా.).

విప్రలంభ శృంగారం : ఆలస్యం, గ్లాని, నిర్వేదం, శ్రమ, శంక, నిద్ర, ఔత్సుక్యం, అవస్మారం, సుప్తం, విబోధం, జాడ్యం, అసూయ (రసతరంగిణిలో అధికం).

2. హాస్యం : గ్లాని, శంక, అసూయ, శ్రమ, చపలత, సుప్తం, నిద్ర, అవహిత్త (నా.శా.); ప్రబోధం (= విబోధం) (ర.త.).

3. కరుణం : నిర్వేదం, చింత, దైన్యం, గ్లాని, అస్రం, జడత, వ్యాధి, మరణం (నా.శా.).

మోహం, విషాదం, విభ్రమం, అపస్మారం, అలస్యం, స్మృతి, వేపథువు, స్తంభం, స్వరభేదం (ర.త.).

4. రౌద్రం : గర్వం, అసూయ, మదం, ఉత్సాహం, ఆవేగం, అమర్షం, క్రోధం, చపలత, ఉగ్రత (నా.శా.).

స్మృతి, స్వేదం, రోమాంచం, స్వరభేదం, కంపం (ర.త.).

5. వీరం : అసంమోహం, ఉత్సాహం, ఆవేగం, హర్షం, మతి, ఉగ్రత, అమర్షం, మదం, రోమాంచం, స్వరభేదం, క్రోధం, అసూయ, ధృతి, గర్వం, వితర్కం (నా.శా.).

6. భయానకం : స్వేదం, వేపథువు, రోమాంచం, గాఢద్యం, త్రాసం, మరణం, వైవర్ణ్యం (నా.శా.); స్తంభం, శంక, మోహం, ఆవేగం, దైన్యం, చపలత, అపస్మారం, ప్రలయం, మూర్ఛ (ర.త.).

7. బీభత్సం : అపస్మారం, ఉన్మాదం, విషాదం, మదం, మృత్యువు, వ్యాధి, భయం (నా.శా.).

మోహం, వైవర్ణ్యం, ఆవేగం (ర.త.).

8. అద్భుతం : స్తంభం, స్వేదం, రోమాంచం, విస్మయం, ఆవేగం, జడత, మూర్ఛ, హర్షం, మోహం, (నా.శా.); గాఢదత, అశ్రువు, విభ్రమం, విస్మయం (ర.త.).

10. రససమీకరణం

రసములు అనంతములని రుద్రటాదులు ప్రతిపాదించగా రసం ఒక్కటే అని మరికొందరి ప్రతిపాదన. అంటే వీరి దృష్టిలో ఏదో ఒకరసం ప్రకృతి (= ప్రధాన) రసం, తక్కినవన్నీ దాని వికృతులే (=వికృతిరసములు); ఈ ప్రతిపాదననే 'రససమీకరణం' అంటారు.- ఇది అంగి-అంగరస వివేచనం కంటే భిన్నమైనది.

మహామహోపాధ్యాయ ఎన్. కువ్వస్వామిశాస్త్రిగారు శక్తిభద్రుని ఆశ్చర్య చూడామణికి రచించిన అంగ్ల ఉపోద్ఘాతంలో రససమీకరణ వాదాలను ఇట్లా

వివేచించినారు : “రసతత్త్వం నిర్ధరించే వట్టున వలువురు కవివండితులు ఒక్కొక్క రసమును అభిమానించి, అది ఒక్కటే రసమని వాదించినారు. ఆ చర్చల సారాంశంగా నాలుగు సిద్ధాంతాలు స్పష్టమైనవి. (1) మొదటిది కరుణరససమీకరణం. ప్రప్రథమమున ఈ కరుణం వాల్మీకి నుంచి ప్రభవించినది, అనంతరం భవభూతిచేత “ఏకోరసః కరుణ ఏవ” అని ప్రతిపాదించ బడింది. తరువాత ఆనందవర్ధనుని చేత “శోకః శ్లోకత్వమాగతః” అని సిద్ధాంతింపబడింది. (2) రెండవది శాంతరససమీకరణం. ఇది మహాభారతం నుంచి అవతరించి, అశ్వమోషుని శారిపుత్రప్రకరణం, హర్షుని నాగానందం, కృష్ణమిశ్రుని ప్రబోధ చంద్రోదయం అనే రూపకాలలో రూపుదిద్దుకొని, ఆనంద వర్ధన-అభినవగుప్తుల ప్రతిభావంతములయిన వాదములచేత సిద్ధాంతమైనది. (3) మూడవది శృంగారరస సమీకరణం. సృష్ట్యాదినుంచీ ఇది మానవ ప్రకృతి యందు నిబద్ధమై కాలిదాసాది మహాకవుల అమోఘ నిర్మాణశక్తిచేత ఇతరులకు అనుకరింపరాని విధంగా వ్యక్తమై; అధ్యాత్మికోన్నతిని పొందిన స్వార్థ రహితప్రేమయే లక్ష్యంగా కలది. భోజుడు దీనిని “రసోఽభిమానోఽహంకారః శృంగార ఇతి గీయతే” అని ప్రశంసించినాడు. ఇంక (4) నాల్గవది అద్భుతరస సమీకరణం. సాహిత్యదర్పణమందు ఉదాహరింప బడినట్లుగా నారాయణ -ధర్మదత్తులచేత మొదట సిద్ధాంతింపబడి, పిమ్మట ఆశ్చర్యచూడామణి- అద్భుతదర్పణములందు రూపుదిద్దుకొన్నది.

(1) కరుణరసం :

రససమీకరణమన్న వాదమునకు మూలపురుషుడుగా గణింపదగినవాడు, నాటకకర్త అయిన భవభూతి. భవభూతి ఉత్తరరామచరితనాటకం కరుణరస ప్రధానమైనది. ఇందులో కరుణమొక్కటే ప్రకృతి రసమన్న అభిప్రాయాన్ని ఆతడు భంగ్యంతరంగా ప్రకటించినాడు.

ఏకోరసః కరుణ ఏవ నిమిత్తభేదా

ద్భిన్నః పృథక్పృథగివాశ్రయతే వివర్తాన్ ।

ఆవర్త బుద్బుద తరంగ మయాన్వికారా

నంభో యథా సలిలమేవహి తత్సమస్తమ్ ॥

-(ఉ.రా.చ. III-41)

— రసం ఒక్కటే, అది కరుణం. సముద్రంలోని నీరు అంతా ఒక్కటే అయినప్పటికీ, అది నుడులుగా బుడగలుగా తరంగములుగా

కన్పట్టునట్లే, కరుణం ఒక్కటే ఆయా కారణాలవల్ల వేరువేరు రసాలుగా గోచరిస్తుంది.

“శోకః శ్లోకత్వమాగతః” అంటూ క్రౌంచమిథునంలో ఒకదానిని బోయవాడు చంపగా దుఃఖమగున్నదైన వాల్మీకిని గూర్చిన ప్రసంగమిది. ఆయన శోకం, “మానిషాద! . . . .” అనే శ్లోకరూపంగా అభివ్యక్తమైనది; రామాయణ కావ్యరచనకు. దారితీసిన సంఘటన అది.

నిజానికి, శృంగారం కంటే కూడా కరుణమే బలవత్తరమైనది, ఇది రాగి-విరాగి సాధారణం. కావున కరుణమే ప్రకృతిరసం, తక్కినవి దానికి వికృతిరసములు అవుతాయని ఈ వాదసారాంశం.

(2) శాంతరసం :

అనందవర్ధనుడు శాంతరససమీకరణ వాదాన్ని సూచించిన ప్రథముడు అవుతున్నాడు. ధ్వన్యాలోకానికి లోచనం అనే వ్యాఖ్య రచించిన అభినవ గుప్తుడు ఈ వాదాన్ని సిద్ధాంతీకరించినాడు. అయితే శాంతరస సమీకరణపాదం నాట్య శాస్త్రంలో 6 వ అధ్యాయం చివర, ప్రక్షిప్తభాగంలోనే గోచరిస్తున్నది :

న యత్ర దుఃఖం న సుఖం న ద్వేషో నాపిమత్సరః ।
సమః సర్వేషుభూతేషు స శాంతః ప్రథితో రసః ॥
భావావికారా రత్యాద్యాః శాంతస్తు ప్రకృతిర్మతః ।
వికారః ప్రకృతేర్జాతః పునస్తు తత్రైవలీయతే ॥
స్వంస్వం నిమిత్త మాసాద్య శాంతాద్భావః ప్రవర్తతే ।
పున ర్నిమిత్తావచయే శాంత ఏవోపలీయతే ॥

— ఎచ్చట దుఃఖం కాని, సుఖంకాని, ద్వేషం కాని, మాత్సర్యంకాని ఉండవో, సర్వభూతములందును సమభావమే ఉంటుందో, అచ్చట అది శాంత రసం అవుతుంది. శాంతరసం ప్రకృతి రసం, దీనినుంచే రత్యాదిభావాలు (= వికారాలు =మార్పులు) ఉత్పన్నమవుతాయి. ప్రకృతి నుంచి ఉత్పన్నమైన వికారాలు, మరల అందే లీనమవుతాయి. కాగా, స్వీయకారణాల వల్ల రత్యాదులు శాంతం నుంచి ఉత్పన్నమై, అకారణాలు నశించగానే మరల శాంతమందే లీనమవుతాయి.

పురుషార్థములు నాలుగింటిలో మోక్షం ఉత్తమోత్తమం; ఆమోక్షప్రవర్తకం శాంతం కావటం చేత ఇదే ప్రకృతి రసమని ఈ వాదసారాంశం. ఈ వాదంప్రకారం మహాభారతం శాంతరసప్రధానమైన కావ్యం; అట్లాగే కృష్ణ మిశ్రుని ప్రబోధచంద్రోదయం వంటి రూపకాలు కూడా శాంతరసప్రధానములైనవే.

(3) శృంగారం :

రతిప్రభవమైన శృంగారమే ప్రకృతిరసమనీ, హాస్యాదులు దాని వికృతులే అనీ, ఇందుకు కాళిదాసాదుల రూపకాలు ఉదాహరణములనీ అగ్నిపురాణం పేర్కొన్నది.

కాని, భోజుడు 'అహంకారశృంగారం' అనే క్రొత్త ప్రతిపాదనచేసి, అదే ప్రకృతి రసమని సిద్ధాంతించినాడు. ఇది రతిప్రభవమైన శృంగారం కంటే భిన్నమైనది. అహంకారం అనేది ఆత్మగుణం. దీనిని 'ఆత్మరతి' అనవచ్చు. ఈ ఆత్మరతియే రతి-హాసాదిరూపంగా వ్యక్తమవుతూ ఉంటుంది. అంటే సర్వ భావాలలోనూ అహంకారం అనుస్మృతంగా ఉంటుంది. ఈ అహంకారం వల్లనే మానవులకు తమ మీదకాని, తదితరుల మీదకాని అనురాగాదులు కలుగుతూ ఉంటాయి. కావున ఆత్మరతి ఒక్కటే రసమనే పదానికి అర్థం. అహంకారం అనేది బహుజన్మల సుకృతవిశేషం వల్ల ఉత్పన్నమవుతుంది. ఇది సాత్త్వికాహంకారం; దీనినే 'అభిమానమని, శృంగారమని అంటారు. ఇది తౌకికమైన గర్వం మాత్రం కాదు.

అభినవగుప్తుడు శాంతరస సమీకరణవాదాన్ని సిద్ధాంతీకరిస్తున్న సమయంలోనే భోజుడు ఈ శృంగార రస సమీకరణసిద్ధాంతాన్ని ప్రతిపాదిస్తున్నాడని చెప్పవచ్చు. అభినవగుప్తుడు భోజునకు సమకాలికుడు లేదా కొంచె వూర్వుడు అవుతాడు.

భోజుడు అహంకారశృంగారాన్ని నాలుగు పురుషార్థాలకు అన్వయించి, నాలుగు వర్గాలుగా విభజించినాడు— ధర్మశృంగారం, అర్థశృంగారం, కామశృంగారం, మోక్షశృంగారం. అంతేకాదు, ధర్మశృంగారం ధీరోదాత్తునిదనీ, అర్థశృంగారం ధీరోద్దాతునిదనీ, కామశృంగారం ధీరలలితునిదనీ, మోక్షశృంగారం ధీరశాంతునిదనీ నిరూపించినాడు.

భోజుడు అహంకారశృంగారంలో మూడు దశలు చెప్పినాడు- పూర్వకోటి, మధ్యమావస్థ, ఉత్తరకోటి. పూర్వకోటిలో అహంకారం ఏకైకం, మధ్యమావస్థలో

అది భరతముని చెప్పిన 49 భావాలుగా అవుతుంది, ఇంక ఉత్తరకోటిలో ఈ భావాలన్నీ 'ప్రేయస్సు' యొక్క అంశాలు అవుతాయి; లేదా ప్రేయస్సుగా రూపొందుతాయి. ఈ ప్రేయస్సే మరల అహంకారశృంగారంగా అనుభూతికి వస్తుంది.

కాగా అహంకారరూపమైన ఈ ప్రేయస్సు లేదా ప్రేమ కూడా ప్రకృతిరసం అవుతున్నది— రతిప్రియుడు, రణప్రియుడు, వరిహాసప్రియుడు, అమర్షప్రియుడు - ఇట్లా సర్వభావాలు ప్రేయస్సునందే వర్తవసిస్తున్నవి.

(‘రసరాజం’ అనే అంశం కూడా చూడవలెను).

(4) అద్భుతరసం :

సాహిత్యదర్పణకర్త అయిన విశ్వనాథునికి పూర్వుడు, ‘నారాయణుడు’ అనే అలంకారికుడు అద్భుతరసాన్ని ప్రకృతిరసంగా ప్రతిపాదించినట్లు విశ్వనాథుడు పేర్కొన్నాడు. ప్రపంచంలో కాని, కళాప్రపంచంలోకాని అద్భుతావహములయిన వన్నీ హర్షదాయకాలే. రసములందలి సారం ‘చమత్కారం’; ఆ చమత్కారసారం అద్భుతం. కావున శృంగారాది రసములందు కూడా హర్షదాయకమైన అంశం అద్భుతమే! కావుననే అద్భుతం ప్రకృతి రసమవుతున్నది. శక్తిభద్రుని ఆశ్చర్యచూడామణి, కృత్యారావణం (ఇది అలభ్యం), మహాదేవుని అద్భుతదర్పణం మున్నగునవి అద్భుతరస ప్రతిపాదకాలు. నాటక-ప్రకరణాలు అద్భుతాంతములు కావాలని భరతముని పేర్కొనటాన్ని పట్టి, అద్భుత రసప్రాధాన్యం స్పష్టమవుతున్నది. అతిశయోక్తి సర్వాలంకారాలకు ప్రకృతి అనే అభిప్రాయాన్ని దండి-వామనులు వెలిబుచ్చినారు. “అత్యుక్తి, భ్రమోక్తి, చిత్రోక్తి, విరోధాభాసం మున్నగునవి అద్భుతరూపాలే” అని భానుదత్తుడు కూడా పేర్కొన్నాడు (అతిశయోక్తి = అత్యుక్తి).

(5) రసం ఏకైకం :

“రజస్తమో గుణాల స్ఫర్శలేని, శుద్ధసత్త్వస్వరూపం గల మనస్సునకు ‘ఆస్వాదాంకురకందం’ లేదా ‘ఆనందం’ అనే ధర్మం ఉంటుంది, అదే స్థాయి. కాగా రసం ఒక్కటే అనీ, దానికి ‘ఆనందం’ స్థాయి అనీ కవికర్ణపూర గోస్వామి సిద్ధాంతం. ఘట-శరావాది నానావిధపాత్రములందు పెక్కు బింబాలు ప్రతిఫలించినప్పటికీ, సూర్యభింబం ఒక్కటే అయినట్లుగా ఉపాధిరూపాలైన రత్యాదులందు భేదాలు కన్పట్టుతున్నవేకాని ఆనందంలో భేదంలేని ఈ ప్రతిపాదనసారం.

అన్ని రసాలవల్ల కలిగేది ఆనందమే, కావున పరమార్థంలో రసం ఏకైకం లేదా అఖండస్వరూపం. కానీ ఆ రసం రతి మున్నగు ఉపాధిభేదాలచేత శృంగా రాదిరూపాలతో అనేకవిధాలుగా తోస్తున్నది. అందుచేత ఆయారసాలలో ఒకటి ప్రకృతి రసమనీ, తక్కినవి దానికి వికృతులనీ భావించటం కంటే రసం ఏకైకమనీ, శృంగారాదులన్నీ దాని వివిధస్వరూపాలే అని తలంచటం న్యాయ్యం కాగలదు.

11. రసరాజం

“ప్రజాతంతం మావ్యవచ్ఛేత్తి (= పంశపరంపరను విచ్ఛిన్నం చేయకు) - ఇది తైత్తిరీయోపనిషత్ ప్రథమపల్లలోని ఏకాదశానువాకంలోనిది.

సమావర్తన సమయంలో ఆచార్యుడు అంతే వాసినీ అనుశాసించే సందర్భ మిది (సమావర్తనం = వేదాధ్యయనం పూర్తి అయిన తరువాత గురువు అజ్ఞ పొంది శిష్యుడు తన ఇంటికి తిరిగివెళ్ళటం, అంతే వాసి = శిష్యుడు, ఆచార్యుడు = గురువు, అనుశాసనం = ఉపదేశం లేదా అజ్ఞ). “పంశపరంపరను విచ్ఛిన్నం చేయకు” అంటే “గృహస్థుడవై, సత్సంతానం వడసి, పంశమును నిల్పుము” అని అర్థం. గృహస్థుడు కావటమంటే శృంగారం ప్రాధాన్యం వహించటమన్నమాట.

“ప్రాయుకంగా సర్వభావాలు కామంనుంచే నిష్పన్నములవుతున్నాయి. ఆ కామం ఇచ్ఛాగుణ సంపన్నమై (= కార్యవ్యాపారాదులకు ఉన్ముఖమైన కోరికతో కూడినదై బహువిధాలుగా) (= చతుర్విధ పురుషార్థ సంబంధిగా) ఉంటుంది. - ధర్మకామం, అర్థకామం, కామకామం, మోక్షకామం. ఈ లోకం ఎల్లప్పుడూ సుఖాన్నే కోరుకొంటుంది. ఆ సుఖానికి మూలం స్త్రీలు. స్త్రీపురుషుల సంయోగం ‘కామకామం’; దీనిని నిరుపవదంగా ‘కామం’ అని కూడా అంటారు. ఈ కామం ఇతర సుఖ-దుఃఖాలను కప్పిపుచ్చి, తానే అధికంగా వ్యక్తమవుతుంది. ఉత్తమ ప్రకృతిగతం, రతిసంభోగకారకం అయిన స్త్రీ పురుష సంయోగం ‘శృంగారం’ అవుతుంది. ఇది శుభప్రదమైనది” - ఇది నాట్యశాస్త్ర ప్రసంగం (XXII-95-99). కాగా, సర్వలోకం వాంఛించేది శృంగారం అవుతున్నది.

రసప్రపంచంలో, భరతముని ముందుగా, శృంగారాన్ని వివరించినాడు, ఇంక తక్కిన ఆలంకారికులందరూ దానినే అనుసరించారు. అంతేకాదు. వ్యభిచార్యాది సర్వభావాలను శృంగారపరంగానే విశదీకరిస్తూ వచ్చారు. భరతముని

‘కామోపచారము’ ను విపులంగా వర్ణించగా, శారదాతనయుడు దానిని కూడా అనువదించినాడు.

“శృంగార ఏవ మధురః పరః ప్రహ్లాదనోరసః ।

తన్మయం కావ్యమాశ్రిత్య మాధుర్యం ప్రతితిష్ఠతి ॥

-(ధ్వ.అ. II-7-16)

అంటూ పరమప్రహ్లాదనపేతువైన శృంగారరసమునకే వట్టం కట్టినాడు అనందవర్ధనుడు. శృంగారానికి ‘అహంకారశృంగారం’ అని పేరుపెట్టినప్పటికీ, శృంగారానికే ప్రథమస్థానమిచ్చినాడు భోజుడు. నాటకంలో శృంగార-వీరాలలో వీదో ఒకటి అంగిరసం కావాలని అలంకారికమతం. అయినప్పటికీ వీరరస ప్రధానములైన నాటకాలకంటే శృంగారప్రధానాలైన నాటకాలే అధికంగా వెలువడటం కూడా శృంగార ప్రాధాన్యాన్ని నొక్కి చెబుతున్నవి.

రసాలలో వీది రసరాజం (= శ్రేష్ఠం) అనే చర్చ కొందరు చేశారు. పైని పేర్కొన్నట్లుగా శృంగారం ‘రసరాజం’ అవుతున్నది. లోకంలో శృంగారం సర్వప్రాణిసాధారణం. దీనివల్ల సంసారం వీర్పడుతుంది. తద్రక్షణమందు వీరమావశ్యకం. ఆ సంసారం విచ్ఛిన్నమైతే కలిగేది శోకం. ఇట్లా సృష్టి-స్థితి-లయాలనే మూడు జీవితావస్థలకు మూడు నాట్యరసాలు పొందుపడి ఉన్నవి. అందుచేత శృంగార-వీర-కరుణములు మూడు ప్రధానములని కొందరిమతం. కాని వీర-కరుణములు శృంగారఫలములే అని మర్చిపోరాదు. కావున, శృంగార శ్రేష్ఠతకు హితలేదు.

12. భరతరస సూత్రం

ప్రశ్నోత్తర రూపంలో రససూత్రం నాట్యశాస్త్రంలో ఇట్లా వివేరింప బడింది. (నా.శా. VI-3 1 శ్లో. + తరువాతి గద్య) :

“నహిరసాదృతే కశ్చిదవ్యర్తః ప్రవర్తతే.

తత్ర విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగాత్ రసనిష్పత్తిః”

-(భరతముని) : రసహీనమై ఏ అర్థమూ ప్రవర్తించదు. అట్టిరసం, విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారి భావాల సంయోగం వల్ల నిష్పన్నమవుతుంది.

ఋషులప్రశ్న : అందులకు దృష్టాంతం ఏమిటి?

సమా: వివిధములైన వ్యంజనాల (= రుచికరములైన ద్రవపదార్థాల), ఓషధుల (= వసువు మొ.), ద్రవ్యాల (= బెల్లం మున్నగునవి) సంయోగం

(= చక్కని పాశులో కూర్చుంటుంది) వల్ల రసాలు నిష్పన్నములవుతున్నట్లే, నానావిధాలైన భావాల సంయోగం వల్ల రసం నిష్పన్నమవుతున్నది. అంటే గుడాది ద్రవ్యాల, వ్యంజనాల, ఓషధుల సంయోగం వల్ల షాడవాది రసాలు (షాడవం=అన్ని రుచులు కలియటం వల్ల ఏర్పడే వింతరుచికల పదార్థం) సిద్ధం అవుతున్నట్లే వివిధాలైన విభావాదులచేత ఉపగతాలై (= ప్రత్యక్షకల్పత్వం పొందినవై) స్థాయిభావాలు కూడా రసత్వం పొందుతున్నవి.

ప్రశ్న : అయితే రసవదానికి అర్థం ఏమిటి?

సమా : రస్యమానం కావటం (=ఆస్వాదింపబడటం) వల్ల అది 'రసం' అనబడుతున్నది.

ప్రశ్న : రసం ఎట్లా ఆస్వాదింపబడుతున్నది?

సమా :: వివిధములైన వ్యంజనాలచేత సంస్కరింపబడిన అన్నం భుజిస్తూ, సుమనస్కులైన పురుషులు రసాలను (= రుచులను) ఆస్వాదిస్తూ హర్షాదులను పొందుతున్నట్లే, వాచిక-అంగిక-సాత్త్వికాభినయాల చేత ప్రదర్శింపబడుతున్న వివిధములైన భావాలచేత వ్యంజితములైన స్థాయిభావాలను సుమనస్కులైన ప్రేక్షకులు ఆస్వాదిస్తూ హర్షాదులను పొందుతున్నారు. కావుననే ఇవి 'నాట్యరసాలు' అనబడినవి (తీపి, వగరు మున్నగు అరు రసాలు 'శౌకికరసాలు').

ఈ విషయాన్ని వివరించే అనువంశ్య శ్లోకాలు (= గురుశిష్యపరంపరగా లభించినవి) రెండు ఉన్నవి :

యథాబహుద్రవ్యయుతైః వ్యంజనైః బహుభిర్యుతమ్ ।

ఆస్వాదయంతి భుంజానా భక్తం భక్తవిదోజనాః ॥

భావాభినయ సంబద్ధాన్ స్థాయి భావాంస్తథా బుధాః ।

ఆస్వాదయంతి మనసా తస్మాత్ నాట్యరసాః స్మృతాః ॥

(నా.శా. VI-32-33).

— బహుద్రవ్యాలతో బహువ్యంజనాలతో కూడిన అన్నం, అన్నం యొక్క రుచులు తెలిసిన జనులు భుజిస్తూ, రసనావ్యాపారంతో ఆస్వాదిస్తున్నట్లే, భావ-అభినయాలతో సంబద్ధములైన స్థాయిభావాలను చర్చణచేస్తూ, బుధులు, మనోవ్యాపారంతో (= మనస్సు) తో ఆస్వాదిస్తున్నారు. అందుచేతనే ఇవి 'నాట్యరసాలు' అనబడినవి.

రససూత్రంలోని 'సంయోగం', 'నిష్పత్తి' అనే పదాల అర్థాలను భరత ముని స్పష్టంగా చెప్పలేదు. అందుచేత, ఆ పదాల అర్థాలను వివరించటంలో

భరతరససూత్రం అనేక వాదోపవాదాలకు గురి అయింది; వీనిలో నాలుగు ప్రధానములు. సారభూతంగా ఈ నాలుగింటిని పేర్కొంటున్నాను.

నటులు రామాదుల భూమికలను అభినయిస్తున్నప్పుడు, చూసి, సామాజికులు హర్షం పొందుతున్నారు. అయితే రసనిష్పత్తి జరిగేది రూపకమందు వర్ణింపబడిన రామాదుల (= అనుకార్యుల) లోనా? లేదా వారి భూమికలను ధరిస్తున్న నటుల(అనుకర్తల)లోనా? లేదా చూస్తున్న ప్రేక్షకులలోనా? - ఈ ప్రశ్నలే ఈ భిన్నమతాలకు కారణములైనవి. అంటే రసం అనుకార్య నిష్ఠమా? లేదా నటనిష్ఠమా? లేదా సామాజిక నిష్ఠమా? - అనేది విచారణీయాంశమన్నమాట.

మనకు తెలిసినంతలో భట్టలోల్లటుడు ప్రప్రథమంగా భరతరస సూత్రాన్ని వ్యాఖ్యానించినాడు. ఈవాదాన్ని ఖండించి శ్రీశంకుకుడు తానింకొక విధంగా వ్యాఖ్యానించినాడు. ఈ వాదాన్ని కూడా ఖండించి భట్టనాయకుడు ఇంకో విధంగా వ్యాఖ్యానించినాడు. ఈ మువ్వురి గ్రంథాలు లభించలేదు. కాని ఈ మువ్వురి వాదాలను అభినవగుప్తుడు అభినవభారతిలో పేర్కొని తననూత్న సిద్ధాంతాన్ని ప్రతిపాదించినాడు. ఈ అభినవగుప్తమతమే నేటికీ ప్రమాణంగా ఉన్నది.

భట్టలోల్లటుడు - రసం అనుకార్యులైన రామాదులయందుంటుంది. సీతాదులు విభావం; రస మీవిభావాలచే ఉత్పాదితమై, అనుభావాలచే గమ్యమానమై, సంచారులచే పుష్టినందుతుంది. నటుడీ విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారి భావాలను అభినయిస్తున్నప్పుడు, ఆ నటనాకౌశలంచే రసం వానియందే ఉన్నట్లు గోచరిస్తుంది. దానిని కాంచి, భావించి సామాజికులు హర్షం పొందుతారు. అంటే సర్పం కాకున్నా సర్పమనే భ్రాంతిచే రజ్జువు (=త్రాడు) వల్ల భయం కలుగుతున్నట్లే రామునకు సీతయందు గల అనురాగరూపమయిన రతి నిజంగా నర్తకునియందు లేకున్నా నాట్యనైపుణ్యంచే వానియందున్నట్లు భాసించి సహృదయుల హృదయములందు చమత్కారం కలిగిస్తూ రసమని చెప్పబడుతుంది అని తాత్పర్యం. దీనికి 'ఉత్పత్తి' లేదా ఆరోపవాదమని పేరు. భట్టలోల్లటుడు మీమాంసకుడు.

రసం రామాదినిష్ఠ మన్నప్పుడు తదనుభూతి సామాజికునకు ప్రత్యక్షంగా కలగటం లేదని అంగీకరించినట్లైనది; ఇది ఇందలి లోపం.

శ్రీ శంకుకుడు - రసం నటులయందుంటుంది; అనగా అనుకర్తనిష్ఠం. నటులు రామాదులుగా తలంపబడుతున్నారు. వారు రత్యాదులను ప్రదర్శిస్తున్నారు.

కావున వారియందు రసం ఉంటుంది. రసం లేనప్పుడు రత్యాదులకు ప్రసక్తియే లేదుకదా. కావున వ్యాప్తిమూలంగా సామాజికుడు నటునియందు రసాన్ని అనుమానిస్తున్నాడు. ఇట్లా నటగతరత్యాది స్థాయిభావాలనే సామాజికుడు అనుభవించి ఆనందిస్తున్నాడు. అనగా ధూమం వల్ల అగ్ని అనుమానింపబడి నల్లే విభావాదులచే రత్యాదిస్థాయిభావాలు అనుమితములై రసశబ్ద వాచ్యాలు అవుతాయని తాత్పర్యం. దీనికి 'అనుమితి' వాదమని పేరు. శ్రీశంకుకుడు నైయాయకుడు.

ఇందులో కూడా సామాజికునకు ప్రాధాన్యం లేదు. అంతేకాదు అనుమానజ్ఞానం ప్రత్యక్షంవలె చమత్కారజనకం కాజాలదు— ఇది ఇందలి లోపం.

భట్టనాయకుడు - రసం సామాజికనిష్ఠం. అంటే నిజంగా సామాజికుని యందే రసోత్పత్తి జరుగుతుంది. సామాజికుడు ప్రదర్శనం చూస్తున్నప్పుడు 'సాధారణీకరణం' అనే గుణవిశేషంచే నాయకాభేదం పొంది, సాక్షాన్నాయక రసానుభవం అనుభవిస్తాడు. దీనికి 'భుక్తి' వాదమని పేరు. భట్టనాయకుడు సాంఖ్యవాది.

భట్టనాయకుడు భావకత్వ-భోజకత్వాలు అనే వ్యాపారాలను కల్పించినాడు; అవి అనవసరం. సామాజికులయందు రత్యాదులు బీజరూపంగా అయినా లేకపోతే అతడు సాక్షాన్నాయకానుభవం మాత్రం ఎట్లా పొందగలడు? ఆ విషయం చెప్పలేకపోవటమే ఇందలి దోషం. ఈ లోపాన్ని అభినవగుప్తుడు తీర్చినాడు.

అభినవగుప్తుడు - రసం సామాజికనిష్ఠమే. లోకంలో సహృదయుని హృదయ మందు రత్యాదిభావాలు 'వాసనా' రూపంగా ఉంటాయి. రూపక మందలి విభావాదులు ఆరత్యాదులను మేల్కొల్పి అభివ్యక్తం చేస్తాయి. పునఃపునరనుసంధానం చేత అనగా భావనాబలంచేత ఆ విభావాదులు సాధారణములు అవుతాయి. అట్టి స్థితిలో సామాజికుడు సర్వప్రవంచాన్ని మరచి, అనిర్వచనీయమైన ఆనందం అనుభవిస్తాడు. ఇట్టి ఆనందానుభవం భావకులైన సహృదయులకు మాత్రమే కలుగుతుంది: ఇతరులయందు భావనకాని రత్యాది వాసనలు కావి ఉండవు కాన వారికి రసానుభూతి లేదు. దీనికి 'అభివ్యక్తి' వాదమని పేరు. అభినవగుప్తుడు వేదాంతి. వై సిద్ధాంతాలను ప్రక్క వట్టిక రూపంలో చూడవచ్చు :

రసనిష్పత్తి

వ్యాఖ్యాత	దార్శనిక	వాదం	రసనిష్పత్తి	'సంయోగ'వదం	'నిష్పత్తి'వదం
	మతం			యొక్క అర్థం	యొక్క అర్థం
1. భట్టలోల్లటుడు	మీమాంసకుడు	ఉత్పత్తిలేదా ఆరోపం	కామాద్యను కార్యనిష్ఠం	కార్య-కారణ భావం	ఉత్పత్తి
2. శ్రీశంకుకుడు	నైయాయికుడు	అనుమితి	నటనిష్ఠం	గమ్య-గమక లేదా అనుమితి అనుమాప్య అనుమాపకభావం	
3. భట్టనాయకుడు	సాంఖ్యవాది	భుక్తి	సామాజికనిష్ఠం	భోజ్య-భోజక భావం	భుక్తి
4. అభినవగుప్తుడు	వేదాంతి	అభివ్యక్తి	సామాజిక నిష్ఠమే	వ్యంగ్య-వ్యంజకభావం	అభివ్యక్తి

రసనూత్రంలో 'స్థాయిభావ' వదం చేరలేదు. కాని వివరణలో "స్థాయి భావాలు రసత్వం పొందుతున్నాయి", "స్థాయిభావాలను ఆస్వాదిస్తూ లేదా చర్వణచేస్తూ సుమనస్కులు లేదా బుధులు హర్షాదులను పొందుతున్నారు" అని చెప్పటం చేత రసనిష్పత్తితో స్థాయిభావానికి ప్రాధాన్యం ఉన్నదని స్పష్టమవుతున్నది. అందుచేత అర్వాచీనులైన ధనంజయాదులు స్థాయిభావాన్ని కూడా రసనూత్రంలో చేర్చి, ఇట్లా చెప్పినారు :

“విభావైరనుభావైశ్చసాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః ।

అనీయమానః స్వాద్యత్వం స్థాయీభావో రసఃస్మృతః ॥

-(ద.రూ.IV-1).

— విభావ-అనుభావ-సాత్త్విక-వ్యభిచారి భావాలచేత స్వాద్యత్వం పొందింపబడిన స్థాయిభావమే 'రసం' అనబడుతుంది.

కాని రసనూత్రంలో స్థాయివదాన్ని చేర్చవలసిన అవసరం లేదనీ, దానిని చేర్చి ఉంటే ఆ నూత్రమందు స్థాయిగ్రహణం శల్యకల్పం అయ్యేదని అభినవగుప్తుడు వివరించినాడు. మరి ఈ భిన్నాభిప్రాయాలకు పరిష్కారము క్రింది విధంగా ఊహించవలసి ఉంటుంది.

లోకంలో ప్రేయసీ-ప్రియుల పరస్పరాలోకనాలు, అదరణ సంలాపాలు, చిరు నగవులు మొదలగు వానిని చూచినతోడనే, వివేకి, వారిరువురి చిత్తవృత్తి ప్రేతియుక్తం లేదా రతిరూపం అని ఊహింపగలడు. ఆ ప్రేయసీ ప్రియులు

రతికి కారణంకావటం, వరస్పరాలోకనాదులు ఆ రతికి కార్యాలుకావటం, పై ఊహకు అవకాశమిస్తున్నది. లోకంలో రతికి కారణాలైన స్త్రీ-పురుషులు, రతికి కార్యాలైన స్మితాదులు, తత్సహచారులైన లజ్జాదులు కావ్య-నాట్యములందు క్రమంగా విభావాలు, అనుభావాలు, వ్యభిచారి భావాలు అవుతున్నవి. లోకమందలి సీతారాములు ఈనాటివారు కారు. అయినా కావ్య-నాట్యములందలి వాక్-అంగ-సత్త్వ-అహార్యాలనే చతుర్విధాభినయాలు సామాజిక హృదయమునగల భావానా శక్తిని ఉద్దీపింపజేస్తాయి. అంతట సామాజికుడు భావించటం మొదలు పెడతాడు. ఈ భావాదులను సామాజికుడు పునఃపున రనుసంధానం చేయటంవల్ల అంటే చర్చణచేస్తూ ఉండటంవల్ల నటుల రూపంలో ఉన్న సీతారాములు అలౌకికమగు భావనారూపంపొంది ఆ సామాజికునకు అలౌకిక విభావాలు అవుతారు. అంటే సీతారాములలో సీత జనకతనయగా రాముని భార్యగా కాక, అట్లాగే రాముడు దశరథతనయుడుగా సీతభర్తగా కాక లాలిత్యం, ఉజ్వలత, శుచిత, దర్శనీయత మున్నగు విశిష్ట గుణములతో కూడిన ఉత్తమప్రకృతులుగానే భాసిస్తారు. ఇట్లాగే అయాప్రకృతుల కటాక్షాదులును లౌకికరూపం కోల్పోయి అలౌకికమగు అనుభావరూపం పొందుతాయి. వ్యభిచారి భావాల విషయం కూడా ఇట్లాగే గ్రహించాలి. ఇట్లా విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారి భావాలయొక్క వస్తువులు భావమాత్రములు కావున అవి అలౌకికములనటం స్పష్టం. ఇవి కావ్య-నాట్యములందు మాత్రమే ఉంటాయి.

సామాజికుడు ఈ విభావాదులను కావ్యనాట్యాలలో గ్రహించేటప్పుడు వానిని తటస్థంగా గ్రహింపడు. భావకుడైన ఆ సామాజికునిహృదయ మిది వరకే పైన చెప్పినట్లుగా కార్య-కారణాద్యనుమానం మొదలగువానిచే సంస్కరింపబడి ఉన్నది. అందుచే కావ్యనాట్యములందలి విభావాలవల్ల వాని హృదయంలో రత్యాదు లుదయిస్తాయి. అభినయములన్నీ ఆ రత్యాదులకు అనుభావాలై వానికి ఉత్తేజనం కలిగిస్తాయి. విభావాదుల చర్చణవల్ల క్రమంగా సామాజికుడు తన్మయీభావం పొందుతాడు. అంటే వాస్తవిక సీతారాముల హృదయములందెట్టి చిత్తవృత్తు లుదయింపగలవో అట్టి చిత్తవృత్తులే (వ్యభిచారి భావాలు) సామాజికునియందును పుట్టుతాయి. దీనినే 'అనుభవన'మనీ, 'తన్మయీభవన'మనీ అంటారు. ఇప్పుట్ల ఈ వ్యభిచారి భావాలు (=చిత్తవృత్తులు) స్థాయిభావాలను ఒరపిడి పెడతాయి. ఈ స్థితిలో, తొలుత ఖండములుగా (=వేర్వేరుగా) తోచిన విభావ-అనుభావ-సాత్త్విక-వ్యభిచారి భావములు, అఖండత్వం (=ఏకరూపం) పొందుతాయి.

ఇట్లా విభావానుభావచర్వణ, వ్యభిచారిచర్వణయందు వర్వసేస్తుంది; ఆ విభావానుభావాలు భావితములు కాగానే వ్యభిచారులు స్మరిస్తాయి. ఆ వ్యభిచారులలోనే దండలో దారంవలె ఉండి స్థాయిభావం కూడా చర్వితమవుతుంది. అట్లా చర్వ్యమాణమగు స్థాయియే రసచర్వణ నొదవిస్తుంది. ఈ రసానందం బ్రహ్మానందసహోదరం.

ఇది రసప్రతీతి విధానం; ఇది అభినవగుప్త ప్రోక్తమైన అభివ్యక్తి వాదం.

ఇచ్చట ఈ క్రిందివిషయాలను స్పష్టం చేయవలసి ఉన్నది - విభావానుభావ వ్యభిచారులు సమ్యక్సంయోగం పొందటం భావకుడయిన సామాజికుని హృదయమందే. పైవివరణనుబట్టి విభావానుభావవ్యభిచారిభావాలు మూడును రత్యాది స్థాయిభావాలను సంపూర్ణంగా సంస్కరించటంవల్లనే రసం విష్పన్నమవుతున్నది. కావున రసనిష్పత్తికి వైమూడే కారణాలు కాని స్థాయికారణం కాజాలదు. అందుచే స్థాయివదం రససూత్రమందు సంగృహీతం కాలేదు.

చిలుమువట్టిన కంచుపాత్రను తోమితే అది ప్రకాశిస్తుంది. కాని, ఆ ప్రకాశ మనేది ఆ కంచుపాత్రయొక్క సహజధర్మంకాదు. బెలుతురువల్ల దానికి సంక్రమించిన ధర్మమది. కాని పాత్రమే ప్రకాశిస్తున్నదని మన మంటాము. అట్లే స్వచ్ఛమైన స్థితికం వచ్చనిరంగు చేరితే అదికూడా వచ్చగానే ఉంటుంది. ఆ వచ్చదనం దానికి సహజధర్మం కాదు, కాని దానిని 'వచ్చనిస్థితిక' మని మనం వ్యవహరిస్తాము. అట్లే స్థాయిభావం రసం కాదు. కాని రసం స్థాయిభావరూపోపహితమై ఆస్వాదించబడుతున్నది కాన స్థాయియే రసమని ఔపచారికంగా అంటాము. మొదట భావుకునకు కార్యకారణానుమానాలవల్ల రత్యాది చిత్తవృత్తులే జనిస్తాయి కావునను, విభావానుభావాలొనర్చే రసాభివ్యంజనాన్ని సంస్కరించేది స్థాయియే కావటంచేతను, వ్యభిచారిచర్వణయందంతటను ప్రకృత కల్పంగా స్మరించేది స్థాయియేకావటం చేతను రస ప్రసంగమునందంతటను స్థాయిభావం వ్యాపించి ఉండటం స్పష్టం. అందుచే ఔచిత్యాన్ని అనుసరించి స్థాయియే రసమని అంటారు.

క్రింది ఉదాహరణంవల్ల ఈ విషయం మరింత స్పష్టంకాగలదు.

లోకంలో తంతువులు, వేమ, తురి మొదలగు వస్త్రనిర్మాణ సాధన క్రియలతో కూడినవై పటరూపంగా పరిణమిస్తున్నవి. అప్పుడు దానికి తంతు వ్యవహారం లేదు. తంతువులు పటవాచ్యము లవుతున్నవి. ఇది పటదృష్టాంతం. ఇక ఘటదృష్టాంతం—మన్ను, దండం, చక్రం, కులాలుడు మొదలగు వాని క్రియాన్వితమైన ఘటంగా పరిణమిస్తున్నది; ఘటవద వాచ్య మవుతున్నది.

ఈ దృష్టాంతాలతో ప్రకృతాన్ని భావించాలి. తంతువులవలె, మన్ను వలె స్థాయిభావాలు విభావాదులతో కూడుకొనినవై రస రూపంగా పరిణ మిస్తున్నవి; రసపదవాచ్యములు అవుతున్నవి. తంతుభేదమున వటభేదం గోచరిస్తున్నట్లు, స్థాయిభేదమున రసభేదం గోచరిస్తుంది.

బీజంనుంచి వృక్షం, వృక్షంనుంచి పుష్పఫలాలు కలుగుతున్నట్లే, సర్వ రసాలు మూలభూతాలవుతున్నవి. వాటినుంచే భావాలు వ్యవస్థితాలవుతున్నవి (భావాది వ్యవదేశం కలవి అవుతున్నవి).

రత్నాది స్థాయిభావాలు జడమగు అంతఃకరణధర్మాలు. కాని రసమనేది ఆత్మసంపేదనారూపమైనది, అనగా అది చిద్వనమగు ఆత్మస్వరూపం. వీనికి వరస్పరైక్యం సంభవింపదు గాన స్థాయియే రసమనటం పొసగదు. కావుననే భరతుడు సూత్రమునందు స్థాయిపదాన్ని గ్రహించలేదు; గ్రహించిఉంటే నిజంగా శల్యకల్ప మయ్యేడిదే.

పైకారణంచేతనే దృష్టాంతమందు కూడ స్థాయికల్పమైన పదం గ్రహింప బడలేదు. అభినవగుప్తుడు రసనిష్పత్తి సూత్రాన్ని దృష్టాంతంలో క్రిందివిధంగా సమన్వయించాడు. పాకరూపమైన సమ్యగ్యోజనంచేత లౌకికమైన రసం పుట్టు తున్నది. ఇచ్చట రసాభివ్యంజకమైన జలం ప్రధానం కావున ఈ వ్యంజనం విభావస్థానీయం. చింతపండు, వసువు మొదలగునవి అనుభావప్రాయాలు. గుడాది ద్రవ్యాలు, చుక్రాది రసవిలక్షణ మధురాది యోగంచేత వ్యభిచారికల్పాలు. ఇవి అన్నీ మిశ్రితములైనప్పుడు జనించే రసవిశేషం స్థాయికల్పం; ఇది విభావకల్పమైన వ్యంజనజనితమని తెలియవలెను. కావున లౌకికమయిన రసమునందును సంయోగముచెందేవి మూడు మాత్రమే; తత్కల్పములైన విభావాదులు మూడే రససూత్రమందును గ్రహింపబడినవి [అభినవభారతి-1వ సం-పుట 288].

నిజానికి బ్రహ్మనందంకాని, రసానందంకాని అఖండరూపంగానే ఉంటుంది. కాని రసానందం తొమ్మిది విధాలయిన స్థాయితత్వవృత్తులచే ఉపహితంకావటం వల్ల శృంగార-వీరాదిరూపాలుగా నానావిధాలు అవుతున్నది. అంటే ఉపాధులగు రత్నాదుల ఆకారాలతో స్వప్రకాశం, పరిశుద్ధం, అఖండం అయిన రసానందం వివిధాలుగా కన్పట్టటం సంభవిస్తున్నది. ఇదియే బ్రహ్మనందానికి దీనికిని భేదం. బ్రహ్మనందంలో పరబ్రహ్మముతప్ప ఇతరమేమీ గోచరం కాదు. ఇక రసానుభవం అంతఃకరణ వృత్తులగు రత్నాదులతో ఉపహితములవుతూనే రసంగా గోచరిస్తాయి. రంగుతో కూడిన స్థితికం ఆ రంగుయొక్క ఆకారంతోనే కన్పట్టినట్లుగా రసానందంకూడా ఏ స్థాయి ఉపాధిఅవుతుందో ఆ స్థాయిరూపంగానే అది

అనుభవంలోనికి వస్తుంది. విభావాది చర్చణ ఉన్నంతకాలమే ఈ రసానందం ఉంటుంది.

దృశ్యప్రధానమైన నాట్యమందు ప్రేక్షకునకు రసాస్వాదం కలుగుతున్నది; సరే. మరి శ్రవ్య ప్రధానమైన కావ్యపఠనంవల్ల పఠితకు లేదా శ్రోతకు రసాస్వాదం ఎట్లా కలుగుతుంది? ఈ ప్రశ్నకు సమాధానం వాక్యపదీయకారుడైన భర్తృహరి క్రిందివిధంగా చెప్పినాడు :

శబ్దోపహితరూపాం స్తాన్ బుద్ధేఽర్విషయాతాం గతాన్ ।

ప్రత్యక్షానివ కంసాదీన్ సాధనత్వేన మన్యతే ॥

శ్రవ్యకావ్యమునందు కవికృతములైన వర్ణనలచే కంసాదులు (నాయకులు) రూపాలను పొంది సామాజికుని భావనచే వాని హృదయంలో ప్రవేశించి ప్రత్యక్షంగా గోచరిస్తారు. అప్పుడు పఠిత లేదా శ్రోత తదభేదంచెంది రసాస్వాదం చేస్తాడు. సహృదయులైన వారికి మాత్రమే కావ్యమందు రసాస్వాదం కలుగుతుంది. ఇంక నాట్యం సహృదయులనేకాక సామాన్యులను కూడ ఆకర్షించటానికి సమర్థమైనది. నాట్యమందలి ధ్రువాగీత్యాదులవల్ల, ఇంకను తత్కాలోపస్థితములైన ఇతర కారణాలవల్ల సామాజికుల హృదయాలు సంస్కరింపబడి వారి అందరి హృదయాలు ఏకరూపములై రసాస్వాదనోన్ముఖములవుతాయి. కావుననే రూపక ప్రస్తావనలోని నటీగీతాదులు సామాజికుల మనోనురంజనం చేయటానికి ఉద్దిష్టములై ఉన్నవి. ఇట్లా రసాస్వాదనోన్ముఖములైన హృదయములందు పైనచెప్పిన విధంగా రసనిష్పత్తి జరుగుతుంది.

రసం స్వశబ్దవాచ్యం కారాదు; అది అభివ్యంజకం కావాలి. భావ-అభినయాలేకాక అనుప్రాసాదులు, వృత్తి-రీతులు మొదలగునవి కూడా రసాభివ్యంజకములవుతున్నవి. లౌకికములైన పలుకులనే కవి కావ్యరూపంలో నిష్పాదించి నప్పుడు ఈ అభివ్యంజన మేర్పడుతుంది. కనుకనే సహృదయుడు కావ్యాన్ని పలుమారు చదివి, నాటకాదుల ననేకవారములు చూసి, తనివితీరక, మాట మాటికి చదువుతూ, చూస్తూ ఆనందసాగరమున మునుగుతున్నాడు. ఇట్లెన్ని పర్యాయాలు పఠించినా విసుగు కలుగనీయక రసాస్వాదమొనరింపగల కావ్యాలే కర్తకు 'మహాకవి' అనే ప్రసిద్ధిని కొనితేగలవు.

ఋషులు, భరతమునిని ఇంకో ప్రశ్న వేసినారు: రసాలు భావాలనుంచి నిర్వృత్తములవుతున్నవా? లేదా భావాలు రసాలనుంచి నిర్వృత్తములవుతున్నవా?

భరతముని ఇట్లా సమాధానం చెప్పినాడు: భావాలనుంచే రసాలు నిర్వృత్తములవుతున్నవి; రసాలనుంచి భావాలుకాదు. బీజంనుంచి వృక్షం, వృక్షంనుంచి పుష్పాలు, ఫలాలు కలుగుతున్నాయి. అట్లాగే రసాలు మూలం; వానినుంచే భావాలు వ్యవస్థితములవుతున్నాయి. వ్యంజనోషధి సంయోగంచేత అన్నం స్వాదుత్వం (=ఆస్వాద్యత) పొందుతున్నది; అన్నంచేత వ్యంజనాలకు సుఖభోగ్యత కలుగుతున్నది. అట్లాగే భావాలు, రసాలు పరస్పరం భావింప బడుతున్నవి.

న భావహీనోఽస్తిరసో న భావో రసవర్జితః ।

పరస్పరకృతా సిద్ధి స్తయో రభినయేభవేత్ ॥ (-నా.శా.VI-36)

— భావహీనమైన రసం ఉండదు; అట్లే రసవర్జితమైన భావం ఉండదు. ఇట్లా పరస్పరకృతమైన రసభావాలసిద్ధి అభినయంద్వారా సంభావ్యమవుతున్నది.

13. రససామగ్రి : రసానుభూతి

తార్కికపదజాలాన్ని, శాస్త్రీయసంక్లిష్టతను వీడనాడి రససిద్ధాంత సారాన్ని సులభగ్రాహ్యమగునట్లుగా క్రింద వివరిస్తున్నాను :

రస సామగ్రి :

1. రసానుభూతి అందరికీ కలుగదు. ఆ అనుభూతి సంస్కారవంతులైన సహృదయులకు మాత్రమే కలుగుతుంది. సంస్కారమంటే రత్యాది భావాలను ఆస్వాదించజేసే హృదయధర్మం. ఈ భావాలు అప్పటికప్పుడు కలిగేవి కావు. బీజరూపంగా సహృదయుల మనస్సులలోనే ఉంటాయి. ఈ బీజాలు (=రత్యాది భావాలు) మొలకెత్తటానికి అవకాశం కలిగే పర్యంతం సుప్తావస్థలో హృదయమందు అణగి ఉంటాయి. వీటికి 'వాసనలు' అని పేరు. ఈ వాసనల నిద్రావస్థయే 'నిర్వికారాత్మక చిత్తస్థితి.'
2. హృదయాకర్షకమైన సన్నివేశం లేదా వస్తువు లేదా వ్యక్తి హేతువుగా నిద్రావస్థలో ఉన్న రత్యాదిభావాలు సంస్కారబలంచేత ఉద్బుద్ధములవుతాయి. ఇట్లా రత్యాదులుద్బుద్ధములు కావటానికి హేతువైన సన్నివేశం, లేదా వస్తువు, లేదా వ్యక్తి 'విభావం' అనబడుతుంది.
3. తడి తగిలినవెంటనే బీజం నుంచి మొలక పచ్చినట్లుగా నిద్రావస్థలో ఉన్న రత్యాదులు శక్తీసంపన్నం, విశిష్టం అయిన ఈ విభావం ఆధారంగా

ఉద్బుద్ధములవుతాయి. ఇతఃపూర్వం, నిర్వికారంగా ఉన్న చిత్తమునందిట్లా ఉద్బుద్ధమయిన దానిని 'భావం' అంటారు. అనగా విభావమాధారంగా మనస్సునందు కలిగే ప్రథమవికారం లేదా చిత్తవృత్తి విశేషం 'భావం' అనబడుతుంది (అనగా విభావం కారణం, భావం కార్యం).

4. ఆ భావం చంచలం కాక రసస్ఫూర్తి వరకు స్థిరంగా ఉండాలి; ఇట్టి భావానికి 'స్థాయి భావం' అనిపేరు. ఇవియే రత్యాదులు. ఏ విధమైన ఇతర భావ సంవర్కం కలిగినా మార్పునకు లోనుగాక, ఆ భావాలను కూడా తనలో లయింపజేసికోగల లేదా తనకు పోషకమగునట్లు చేసికోగల దృఢత్వం కలదే 'స్థాయిభావం' అనబడుతుంది.

వీశిష్టమైన సన్నివేశం ఆధారంగా సహృదయుడగు వ్యక్తి హృదయంలో మొలకెత్తి, వికాసంగాంచి, రసస్ఫూర్తి పర్యంతం నిలిచి ఉండే భావమేస్థాయి భావ మవుతుందని సారాంశం.

5. ఇట్లా స్థిరపడిన భావాలు విభావచర్వణాబలంతో సహృదయుని హృదయంలో ఉత్తేజం పొందుతాయి. ఇది రసోన్ముఖమైన స్థితి. వీనినే ఉద్వేగాలు అంటారు.
6. అట్లా హృదయంలో ఉత్తేజం పొందిన స్థాయిభావాలు నాయికా- నాయకుల (వారితో అభేదం చెందిన సామాజికుల) మనో-దేహాలపై ప్రాబల్యం వహించి, వారిని అనేకములగు ప్రవృత్తులకు లోనుజేస్తాయి. ఈ మార్పులు హృదయవికాసం కలిగిన వెనువెంటనే కలిగేవి కాన వీనికి 'అనుభావాలు' అని పేరు. ఈ అనుభావాలు రెండు రకాలు: వ్యక్తి ప్రయత్నపూర్వకంగా చేసే కలాక్ష-భూవిక్షేపాదులు మొదటి రకం; ఇవి కేవలానుభావాలు. ఇందులకు హృదయం పూర్తిగా భావావిష్టం కానక్కరలేదు.
7. ఇంక వ్యక్తి ప్రయత్నమేమీ లేకయే దేహమునందు చూపట్టే అనుభావాలు రెండవరకం. వీనికి 'సాత్త్విక' భావాలని పేరు; ఇవియే రోమాంచాదులు. హృదయాలు పూర్తిగా భావావిష్టములైనప్పుడే ఈ భావాలు వ్యక్తము లవుతాయి. సత్త్వం అంటే హృదయగతభావాలను పైకి ప్రకాశింపజేసే మానసిక వ్యాపారం; (సాత్త్విక భావాలు కూడా నిజానికి అనుభావాలే కాన రసనూత్రమందివి వేరుగా గణింపబడలేదు).
8. స్థాయిభావ ప్రాబల్యంతో ఇట్లా దైహికములైన మార్పులు మాత్రమే కాక మనస్సున పెక్కు భావపరంపరలు ఉద్బుద్ధములవుతాయి. ఈ భావపరం పరనే 'వ్యభిచారిభావాలు' లేదా 'సంచారిభావాలు' అంటారు. ఇవియే

నిర్వేదాదులు. ఈ భావాలు హృదయంలో స్థిరంగా నిలువక వెంటవెంటనే పుట్టుతూ లేస్తూ అడగుతూ ఉంటాయి. కావుననే వీనిని సముద్రపుటలలతో పోలుస్తారు. ఇవి స్థాయిభావాలను దృఢతమం చేసి రసాభిముఖంగా నడిపిస్తాయి.

9. పైన పేర్కొనబడిన విభావ-అనుభావ-సాత్త్విక-వ్యభిచారిభావాలచేత పై విధంగా స్థాయిభావాలు స్వాద్యత్వం పొందింపబడినప్పుడు సామాజికుడు శుద్ధము, స్వప్రకాశము అయిన ఆనందం అనుభవిస్తాడు. ఈ ఆనందం ఉపాధి అయిన స్థాయితో సంవలితమై ఉంటుంది. ఇట్టి ఆనందాన్నే 'రసం' అంటారు. ఈ రసానందం బ్రహ్మానందసహోదరం.

రసానుభూతి :

రసానుభూతి పొందటానికి సామాజికుడు నాలుగు అవస్థలను దాటవలసి ఉన్నదని, ఐదవదానిలో ఆనందానుభవం కలుగుతుందని అభినవగుప్తుని సిద్ధాంతం. ఆ అవస్థలను క్రింద వివరిస్తున్నాను:

1. హృదయసంవాద అయిన విభావం (Aesthetic object) సామాజికుని కనులను, చెవులను విప్పారజేస్తుంది (Sense level).
2. ఈ దర్శన-శ్రవణముల వల్ల సామాజికుడు భావన చేయటానికి మొదలు పెడతాడు. ఆ భావన వల్ల క్రమంగా అతడు ఆ విభావం యొక్క పరిమిత బాహ్యస్వరూపాన్నే కాక అందు దాగియుండి బాహ్యేంద్రియాలకు కన్పట్టని విశిష్టధర్మాన్ని అనంతత్వాన్ని దర్శింపగలుగుతాడు (Imaginative level). ఇందులకు రంగం మీద ప్రదర్శితమయ్యే, కావ్యమందు వర్ణితమైన అనుభావాదికం దోహదం చేస్తుంది.
3. ఇట్లా విశిష్ట దర్శనమైనంతనే వాని ప్రవృత్తి మారిపోతుంది. ఇప్పుడు వానికి ఎదుట ప్రత్యక్షంగా కన్పించే విభావాదులతో పనిలేదు, వాని ఆంతర్యం హృద్ధి తాను భావనచేసిన విశిష్టస్వరూపమే వాని మనః ఫలకం ఎదుట నిలిచి ఉంటుంది. (ఇట్టి అర్థమునందే "Art is the representation of the real in its mental aspect" అని Worsfold పేర్కొన్నాడు). అంటే సామాజికుడు లౌకిక ప్రవృత్తి నుంచి మరలి, స్వీయసృష్టి అయిన ఒకానొక భావనాలోకంలో సంచరిస్తూ ఉంటాడు. ఆ స్థితిలో అతడు పునఃపునరనుసంధానం చేస్తూ తన భావనకు కారణమైన విభావంతో తాదాత్మ్యం (Identity) పొందుతాడు. అట్లా నాయకాద్యభేదం పొంది,

సాక్షాత్తుగా తదనుభవాన్నే తాను కూడా పొందటానికి అభిముఖుడవుతాడు. వెనువెంటనే నాయకాదుల అవేశాదులెట్టివో అట్టివే వీనికి కూడా కలుగుతాయి. అంటే వారి సుఖ-దుఃఖాలనే ఈతడు పొందుతాడు. ఇదియే ఉద్వేగస్థితి లేదా సత్త్వస్థితి (Emotional level). సామాజికుని లేదా పాఠకుని ఇట్టి స్థితిని పొందింపగల వ్రయోగం లేదా కావ్యం మాత్రమే ఉత్తమం అవుతుంది.

4. ఇట్లా సాక్షాన్నాయకాద్యనుభవాన్నే పొందుతూ ఆ భావతీవ్రతకే లోనైన సామాజికుడు క్రమంగా తన్నుతాను మరచిపోతాడు (Self-forgetfulness). అంటే అతడు స్వ-పర భేదాలకు కారణమైన వ్యక్తిత్వం కోల్పోతాడు. ఇట్టి అలౌకిక స్థితికే 'సాధారణీకరణం' (Universalisation) అని పేరు. సంభాషన సరిగా లేకపోవటం మొదలగు ఏడు విఘ్నాలను తరంచినప్పుడే సామాజికుడిట్టి స్థితిని పొందగలడు.

5. ఈ సాధారణీకరణ స్థితిలో సామాజికుని బాహ్యేంద్రియాలు పని చేయటం పూర్తిగా మానివేస్తాయి. స్థాయితో కూడిన హృదయం, ఆనందంతో నిండిన ఆత్మ- ఇవి రెండు మాత్రమే పనిచేస్తుంటాయి. ఇదియే బ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారి అయిన రసస్థితి (Transcendency).

అసలు ఆత్మ ఆనందస్వరూపం. కాని, దానిని అజ్ఞానం లేదా విషయాంతరాలు అవరించి ఉంటాయి. ఆ అజ్ఞానం తొలగితే ఆనందం స్వస్వరూపంతో ప్రకాశిస్తుంది. విభావ-అనుభావ-వ్యభిచారి చర్వణ వల్ల ఆ అజ్ఞానావరణం తొలగుతుంది. అంటే మనస్సునకు ద్రుతి (కొంచెం మనస్సు కరగటం), విస్తరం (మనస్సు కొలదిగా విప్పారటం), వికాసం (మనస్సు పూర్తిగా విప్పారటం) అనేవి క్రమంగా కలుగుతాయి. అప్పుడు అనిర్వచనీయమైన ఒక చమత్కారవిశేషం జనిస్తుంది; అదియే రసం లేదా ఆనందం. విభావాది చర్వణలో వీస్థాయిభావం చర్వితమవుతుందో తద్భావోపహితమై ఈ రసం అస్వాదింపబడుతుంది. విభావాదికాన్ని చర్వణచేస్తున్నంతసేపు సామాజికునకు లేదా పాఠకునకు ఈ రసానుభూతి ఉంటుంది.

“What is Art” అనే గ్రంథంలో (11 వ అధ్యాయం) లాల్ స్టాల్ ధర్మతుని సిద్ధాంతాలను పోలిన సిద్ధాంతాలను కొన్నింటిని వ్రతి పాదించినాడు.

ఉదా : ‘రసప్రతీతి’ ని అతడు “Transmission of feelings” అన్నాడు.

విభావాదికాన్ని చర్వణచేస్తున్నంతసేపు ప్రేక్షకునకు, పాఠకునకు, శ్రోతకు ఈ రసానుభూతి ఉంటుంది. అంతేకాదు తరువాతి కాలంలో, అవి జ్ఞప్తికి వచ్చినప్పుడు కూడా ఈ రసానుభూతి కలుగుతుంది.

రసానుభూతి కలగటానికి ఇన్ని దశలున్నప్పటికీ అదంతా క్షణకాలంలో ప్రేక్షకునకు, పాఠకునకు, శ్రోతకు- తెలియకుండానే జరిగిపోతుంది. అందు చేతనే “ఒక్కవాక్యమే, అది రసాత్మకమైనదైతే, కావ్యం అనిపించుకొంటుంది” (వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం) అని విశ్వనాథుడు ఉద్ఘోషించినాడు.

ఇంకొక్క విషయం. ఈ రసానుభూతి కావ్య-నాట్యాలకు మాత్రమే పరిమితం కాదు. సుందరమైన చిత్రాన్ని లేదా శిల్పాన్ని చూసినప్పుడు, మనోహరమైన శబ్దాన్ని విన్నప్పుడు కూడా కలుగుతుంది. ఇప్పట్ల బాలరామభరతంలో బాలరామవర్మ చేసిన వివరణ పరిశీలించటం ఫలప్రదం కాగలదు. రసం ఇంద్రియాలవల్ల తెలియవస్తుంది, అది ఆత్మజన్యగుణం. కావున జ్ఞానేంద్రియాలవల్ల, కర్మేంద్రియాలవల్ల జరిగే రసోత్పత్తిని బాలరామవర్మ ఇట్లా వివరించినాడు.

“భావోనామ ఆత్మ-మనస్సంయోగ క్రియావిశేషః, సుఖ దుఃఖాది నవరసాత్మకః” అని బాలరామవర్మ ‘భావ’ నిర్వచనం. -ఆత్మ-మనస్సుల సంయోగం వల్ల జరిగే క్రియావిశేషం భావమనబడుతుంది. అది సుఖ-దుఃఖాది రూపాలైన నవరసాలుగా ఉంటుంది. ఇటువంటి భావం, జ్ఞానేంద్రియాల ద్వారా లేదా కర్మేంద్రియాల ద్వారా వ్యక్తమవుతుంది- జ్ఞానేంద్రియాలద్వారా వ్యక్తమైనప్పుడు అది ‘భావాత్మకం’ అవుతుంది; ఇంక కర్మేంద్రియాలద్వారా వ్యక్తమైనప్పుడు క్రియాత్మకమవుతుంది. (బాలరామభరతం-పుటలు-113-116).

1. జ్ఞానేంద్రియాల వలన రసోత్పత్తి :

(i) శబ్దం వల్ల రసోత్పత్తి :

మధుర శబ్దం	- శృంగారం.
క్రూర శబ్దం	- కోపం.
దీన శబ్దం	- కరుణం.
ఉత్తమ శబ్దం	- అద్భుతం.
నికృష్ట శబ్దం	- భీభత్సం.
హంకార శబ్దం	- భయం.
నిందిత శబ్దం	- రౌద్రం.
వినోద శబ్దం	- హాస్యం.
స్వభావ శబ్దం	- శాంతం.

(ii) ధ్వని (=గీతశ్రవణాదులు) వలన రసోత్పత్తి :

శుకధ్వని	- మధురం.
కోకిల ధ్వని	- అద్భుతం.
పేచక ధ్వని	- భయం.
బక ధ్వని	- బీభత్సం.
మయూర ధ్వని	- వీరం.
కపోత ధ్వని	- కరుణం.
క్రౌంచ ధ్వని	- హాస్యం.
వ్లవ ధ్వని	- కోపం.
భారద్వాజ ధ్వని	- శాంతి.

(2) స్పర్శ (=త్వగింద్రియం) వలన రసోత్పత్తి :

శీతస్పర్శ	- కంపనం	- భయం.
ఉష్ణ ”	- తాపం	- దుఃఖం.
సమత్వ	- సుఖం	- శృంగారం.
సుఖాధిక	- ధైర్యం	- వీరత.
వీరతా	- ఆనందం	- అద్భుతం.
శీతవస్త్రాది	- ఉష్ణశాంతి	- శాంతి.
జీర్ణవస్త్రాది	-	హాస్యం.
”		బీభత్సం.

3. దర్శనం (=చక్షువు)వలన రసోత్పత్తి :

సురూపదర్శనం	- శృంగారం.
ప్రతిరూప	- కోపం.
అతిరూప	- అద్భుతం.
విరూప	- హాస్యం.
”	- బీభత్సం.
కురూప	- రౌద్రం.
సరూప	- శాంతి

దర్శనజన్యమైన రసోత్పత్తి చేతన-అచేతన భేదంచేత రెండు విధాలు :

చేతనం— మనుష్యాదులు, చతుష్పాత్తులు, గో-మృగ-గజ-అశ్వ-ఖర-శునక-వ్యాఘ్ర-తరక్షాదులు.

అచేతనం— ప్రతిమలు, చిత్రములు.

ఇట్లా రెండు విధాల నవరసోత్పత్తి సంభవిస్తుంది. పుత్ర-దార-గురు-బంధు-మిత్ర-అమిత్ర-సమదర్శనంవల్ల కూడా నవరసోత్పత్తి సంభావ్యం.

గృహ-క్షేత్ర-విత్త-కనక-రజత-రత్నాది లాభంవలన-సంతోషం-శృంగారం.

అధికలాభం	- ఉత్సాహం-వీరం.
ఉత్తమద్రవ్య లాభం	- అద్భుతం.
ద్రవ్యాది నష్టం	- బీభత్సం.
రాజ-చోర-అక్రమణం	- భయం.
ధూర్తవ్యయం	- హాస్యం.
త్యాగం	- శాంతి.

4) రసనేంద్రియంవల్ల షడ్రసాలనుంచి నవరసోత్పత్తి :

మధుర రసాస్వాదన	- శృంగారం.
మధురాధిక్యం	- మదం-గర్వం.
అద్భుత మధురభక్షణం	- అద్భుతం.
మధురములు దుష్టములుకావటం	- బీభత్సం
మధురములు విషసంయుక్తములు	- భయం.
మధురములు రసహీనములుకావటం	- హాస్యం.
మధుర-అభావం	- కరుణం.
మధుర అవపారణం	- రౌద్రం.
మధుర త్యాగం	- శాంతి.

5) ప్రాణేంద్రియం (=నాసిక) ద్వారా నవరసోత్పత్తి :

మూలతీ-చంపక-కస్తూరీ-మృగమద

ఆఘ్రాణంవలన	- శృంగారం
గంధాధిక్యం	- గర్వం
అతిగంధాఘ్రాణం	- అద్భుతం

నానాగంధాఘ్రూణం
దుర్గంధ ఆఘ్రూణం
గంధనాశం

- హాస్యం
- బీభత్సం
- దుఃఖం
కోపం

వ్యాఘ్రగంధ ఆఘ్రూణం
నిర్గంధ ఆఘ్రూణం

- భయం
- శాంతి

2. కర్మేంద్రియాలవలన రసోత్పత్తి :

1. వాక్కువలన రసోత్పత్తి :

సత్కథాలావంవల్ల
అసత్కథాలావం
శత్రుకథాలావం
చిత్రకథాలావం
విటకథాలావం
చోర-వ్యాఘ్ర-సర్పాది కథాలావం
రామాయణాది కథాలావం
అనిష్టకథాలావం
వివేక కథాలావం
ప్రమోదవచనం
వీరవాదం
అద్భుతవాక్యం
పరిహాసవాక్యం
సంకటవాక్యం
నిగ్రహవాక్యం
అనుగ్రహవాక్యం
అధిక్షేపవాక్యం
ఉపరతివాక్యం
శుభవార్త వినటం
అశుభవార్త వినటం
జయవార్త వినటం
అతిశుభవార్త వినటం

- శంగారం.
- బీభత్సం.
- కోపం.
- అద్భుతం.
- హాస్యం.
- భయం.
- విశ్వాసం-దయ.
- దుఃఖం.
- శాంతి.
- శృంగారం.
- వీరం.
- అద్భుతం.
- హాస్యం.
- దుఃఖం.
- భయం.
- దయ.
- బీభత్సం.
- శాంతి.
- శృంగారం.
- కరుణం.
- వీరం.
- అద్భుతం.

అనర్థవార్త వినటం	- కోపం.
విరుద్ధవార్త వినటం	- బీభత్సం.
అప్రియవార్త వినటం	- అవహాసం.
ప్రియవార్త వినటం	- విహాసితం.
అవవాదవార్త వినటం	- భయం.
నిర్దోషవార్త వినటం	- శాంతి.

2. హస్తవ్యాపారంవలన నవరసోత్పత్తి :

రసచేష్టవలన	- శృంగారం.
విరసం చేష్ట	- విరోధం.
రసాభాస చేష్ట	- బీభత్సం.
రసాద్భుత చేష్ట	- అద్భుతం.
వీరరస చేష్ట	- వీరం.
ఇంగిత చేష్ట	- హాస్యం.
సంకట చేష్ట	- భయం.
”	- దుఃఖం.

మంగలద్రవ్య దానం	- శృంగారం.
అమంగలద్రవ్య దానం	- కోపం.
అధిక ద్రవ్యప్రదానం	- వీరం.
అతిశయవస్తు ప్రదానం	- అద్భుతం.
కుత్సితద్రవ్యవస్తు ప్రదానం	- బీభత్సం.
విషద్రవ్యవస్తు ప్రదానం	- భయం.
నిష్ఫలద్రవ్యవస్తు ప్రదానం	- హాస్యం.
సంకట ద్రవ్యవస్తు ప్రదానం	- కరుణం.
సమ్మతద్రవ్య వస్తుప్రదానం	- శాంతి.

సుఖ-దుఃఖములందు	- ఆలింగనం.
కోపంలో	- తాడనం.
బీభత్సంలో	- ధిక్కారం.
దైన్యంలో	- యాచన

భయంలో - వీరభావం, ధైర్యం.
 అద్భుతంలో - శ్లాఘనం.
 శాంతంలో - ఉపచారం.

3. పాదవ్యాపారంవలన నవరసోత్పత్తి :

రాజవీధీగమనం - శృంగారం.
 ఉల్లాసగమనం - అద్భుతం.
 యుద్ధరంగగమనం - వీరం.
 కంటకమార్గగమనం - కరుణం.
 వేశ్యావీధీగమనం - హాస్యం.
 శత్రువీధీగమనం - కోపం.
 చోరమార్గగమనం - భయం.
 సంకటమార్గగమనం - బీభత్సం.
 స్వేచ్ఛాగమనం - శాంతి.

ఇతరములందు కూడా రసోత్పత్తి :

ఇష్టప్రాప్తి - శృంగారం.
 అనిష్టప్రాప్తి - కరుణం.
 అభీష్టాధికప్రాప్తి - వీరం.
 అభీష్టసంపూర్ణప్రాప్తి - అద్భుతం.
 ఇష్టపరిత్యాగం - బీభత్సం.
 ఇష్టవిరుద్ధఫలం - హాస్యం.
 ఇష్టా-అనిష్టసమత్వం - శాంతి.

14. రసం : సుఖదుఃఖాలు

కావ్య-నాట్యాల శ్రవణ(లేదా పఠన)-దర్శనాలవల్ల కలిగేది అనందం అనీ, ఇది బ్రహ్మానందసహోదరమనీ అందరూ అంగీకరించినదే. అరిష్టాటల్ మున్నగు పాశ్చాత్యులు విషాదరూపకంవల్ల కూడా అనందమే (pleasure) కలుగుతుందని అంగీకరించినారు. కాని, “.... స్థాయిభావాలను సుమనస్కులైన ప్రేక్షకులు ఆస్వాదిస్తూ హర్షాదులను పొందుతున్నారు” అని భరతముని చెప్పటాన్నివట్టి

హర్షంతోపాటు 'శోక-భయాదులనుకూడా పొందుతారు' అనే అర్థం రావటానికి అవకాశం ఉన్నది. అందుచేత 'హర్షం పొందుతారు' అని చెప్పటం సమంజసమని కొందరు భావించగా, మరికొందరు 'హర్షంతోపాటు శోక-భయాదులను కూడా పొందుతారు' అని భావించినారు. రసం సుఖాత్మకమేకాక దుఃఖాత్మకంకూడా అవుతుందని నాట్యదర్పణకర్తలు స్పష్టంగా పేర్కొన్నారు:

“స్థాయిభావః శ్రితోత్కర్షో విభావవ్యభిచారిభిః ।
స్పష్టానుభావనిశ్చేయః సుఖ-దుఃఖాత్మకో రసః” ॥

కొన్ని రసాలు నిజంగా దుఃఖాత్మకములేఅనీ, ఆ రసాలతో ఉన్న ప్రదర్శనాదులను చూసి ప్రేక్షకు డానందించటానికి కారణం నాటక కర్తలయొక్క లేదా నటులయొక్క ప్రతిభయే అని వారు నిరూపించినారు. “రసాహి సుఖ-దుఃఖావస్థార్థూపాః” అని భోజుడుకూడా అభిప్రాయపడినాడు. ‘రసకలిక’యందు రుద్రభట్టుకూడా “కరుణామయానామవ్యూపాదేయత్వం సామాజికానామ్. రసస్య సుఖ-దుఃఖాత్మకతయా తదుభయ లక్షణత్వేన ఉపపద్యతే. అత ఏవ తదుభయ జనకత్వమ్” అని చెప్పినాడు.

లోకమందలి సుఖ-దుఃఖాలే అభినయోపేతములై నాట్యమవుతున్నవని కూడా భరతముని పేర్కొన్నాడు. లోకంలో సుఖదుఃఖాలవల్ల మనకు క్రమంగా హర్ష-శోకాలు కలుగుతూఉంటాయి. కాని కావ్య-నాట్యములందు ఇట్లా జరగటం లేదు. సీతారాముల వియోగమందు కూడా నాట్యంద్వారా మనం ఆనందమే పొందుతున్నాము; ఆనందం కలుగకపోతే సామ్మివెట్టి టిక్కెట్టు కొనుక్కోవటానికి లేదా అహ్వనంమీద వెళ్ళినా కొన్ని గంటలు వృధా చేయటానికి మనం అంగీకరిస్తామా? అంగీకరించం. కావున ఆనందం కొరకే మనం కావ్య-నాట్యాలను ఆదరిస్తున్నామనటం సత్యసమ్మతం.

వై అభిప్రాయాలు రెండింటియందు కొంత సత్యం, కొంత అసత్యం లేకపోలేదు. కావ్య-నాట్యాలనుంచి మనం ఆనందాన్నే పొందుతున్నామనటం సత్యం. కాని, శృంగార రసాస్వాదం, కరుణరసాస్వాదం ఒకేవిధంగా ఉంటుందని చెప్పటం సమంజసంకాదు. శృంగారమధిదలి ఆనందం రత్యుపహితమైనదికాగా, కరుణమందలి ఆనందం శోకోపహితమైనదనటం అసత్యంకాదుకదా? ఇచ్చట ఇచ్చట ఆనందం సమానమే అన్నప్పటికీ మరి స్థాయిభావాలలోని భేదాలమేమిటి? ఈ ఉపాధిభేదాలచేతనే అఖండమైన రసానందం నవవిధాలుగా గోచరిస్తున్నదని అంగీకరించాముకదా? అందుచేత కరుణరసాస్వాదంలోని ఆనం

దంలో శోకమనేది రేఖామాత్రంగా అయినా ఉండకతప్పదు; అప్పుడు కనులవెంట నీరుకారటాన్ని విశ్వనాథుడు ఇట్లా సమర్థించినాడు :

“లౌకికములైన శోక-హర్షాదులవల్ల లోకంలో మనకు శోక-హర్షాలే కలుగు తాయి; కాని, లోకమందలి ఆ శోక-హర్షాలే కావ్య-నాట్యములందు అలౌకిక విభావాలవేర వ్యప్యతములై, అవి అన్నీ హర్షాన్నే కలిగిస్తాయి. మరి హరిశ్చంద్రాదుల చరితం చూసినప్పుడు అశ్రుపాతాదులు కలగటానికి కారణం హృదయం కరగటంచేత మాత్రమే.” (సా.ద.III.377-38 సూ.).

ఇట్లా, కావ్య-నాట్యములందలి రసానందం లౌకికమైన ఆనందం కంటే భిన్నమై, ‘అలౌకికానందం’గా, ‘బ్రహ్మానంద సహోదరం’గా గుర్తింపబడింది. కావుననే ఈ అలౌకికరసాలను ‘నాట్యరసాలు’ అంటారు. ‘రతి’, చైతన్యయొక్క ఆనందాంశంతో సంవలితమై శృంగారరసాన్ని స్ఫురింపజేస్తున్నట్లే, జగుప్సా-భయ-క్రోధ-శోకాలు, చైతన్యయొక్క ఆనందాంశంతో సంవలితములై క్రమంగా బీభత్స-భయానక-రౌద్ర-కరుణరసాలను స్ఫురింపజేస్తున్నవి. ఇట్లా ఆనందాంశంతో సంవలితములు కావటంచేతనే బీభత్స-భయానక-రౌద్ర-కరుణరసాలు కావ్యనాట్యములందు సంసేవ్యములవుతున్నవి.

కాగా, సంభోగమందలి దంతక్షత-నఖక్షతాదులవలెనే కరుణాదులందలి శోకాద్యనుభవం కూడా అస్వాద్యమానమే అవుతున్నది. అయితే లౌకికములైన సంభోగాదులవల్ల కలిగేది సుఖం మాత్రమే; అది ఆనందంకాదు. ఆనందమనేది అలౌకికమైనది; అది కావ్య-నాట్యాలవల్లనే సంభావ్యం.

15. రసధ్వని

రూపకతత్వాన్ని ప్రదర్శించిన ఖ్యాతి భరతమునికి చెందగా, కావ్యతత్వాన్ని ప్రదర్శించిన ఖ్యాతి ఆనందవర్ధనునకు దక్కినది. అంతవరకు ‘నాట్యరసాలు’ గానే ఉన్న అలౌకికరసాలు ఇంతటి నుంచి ‘కావ్యరసాలు’కూడా అయినవి. కావ్యానికి ‘ఆత్మ ధ్వని’ అని ఆనందవర్ధనుడు నిరూపించినాడు. ‘ధ్వని’ విచారం ఆనందవర్ధనునకు పూర్వంకూడా లేకపోలేదు. కాని, దానిని పూర్వవక్షరహితంగా సిద్ధాంఠించినవాడు ఆనందవర్ధనుడే. (ఈధ్వని సిద్ధాంతం, వైయాకరణుల ‘స్తోటవాదము’నకు రూపాంతరం అని చెప్పవచ్చు).

శబ్దానికి మూడుశక్తులు ఉన్నవి - 1.. అభిధాశక్తి- ఇది వాచ్యార్థమును బోధిస్తుంది; 2. లక్షణాశక్తి- వాచ్యార్థము కుదురనప్పుడు రూఢినిపట్టికాని,

ప్రయోజనమును పట్టికాని, వాచ్యార్థంతోనే సంబంధంకల వేరొక అర్థాన్ని బోధిస్తుంది అక్ష్యార్థం; 3. వ్యంజనాశక్తి- వాచ్యార్థం పొసగిన పిమ్మట రమణీయమైన వేరే అర్థాన్ని స్ఫురింపజేసేది వ్యంగ్యార్థం. దీనినే 'ప్రతీయమానార్థం' అనీ, 'ధ్వని' అనీ అంటారు. అనందవర్తనుడు, ధ్వనిని ఇట్లా నిర్వచించినాడు :

యత్రార్థశబ్దోవా తమర్థ ముపసర్జనీకృతస్వార్థౌ ।
వ్యంక్తః కావ్యవిశేషః స ధ్వని రితి సూరిభిః కథితః ॥

— ఎందు శబ్దాలుకాని, అర్థాలుకాని ఉపసర్జనీకృత (=అప్రధానంగా చేయబడిన) స్వార్థములై, ప్రతీయమానార్థాన్ని వ్యక్తంచేస్తాయో, ఆ కావ్యవిశేషం 'ధ్వని' (కావ్యం) అవుతుందని పండితులు చెబుతారు.

ఇట్టి ధ్వని మూడు విధాలు- 1. వస్తుధ్వని, 2. అలంకార ధ్వని, 3. రసధ్వని. ఈ మూడింటిలో 'రసధ్వని' ప్రధానమైనది; వస్తు-అలంకారధ్వనులు దీనికి పోషకాలు కావాలి. వాచ్య- వ్యంగ్యభేదాలను వివరించి, ధ్వనిస్వరూపం నిర్ణయించి, భరతముని రససిద్ధాంతాన్ని పునరుద్ధరించినవాడు అనందవర్తనుడు. అసలు, ధ్వని మతం రసమతానికి భాష్యమనీ, తద్బిన్నంకాదనీ విజ్ఞుల అభిప్రాయం. రసం వాచ్యరూపంగాకాక వ్యంగ్యరూపంగా ఉండాలన్నదే ఈ సంప్రదాయంలోని విశేషం. నాట్యశాస్త్ర-ధ్వన్యాలోకాలను లోకోత్తరంగా వ్యాఖ్యానించిన అభినవగుప్తుడు ఈ రసధ్వనినే అభిమానించి, అదే 'కావ్యాత్మ' అని నిర్ధరించినాడు. అర్వాచీనులపై ఈమతమే ప్రాబల్యం వహించింది.

రెండు ఉదాహరణలు :

అక్ష్యార్థం : “గంగలో గొల్లవల్లెఉన్నది” అన్నప్పుడు ‘గంగానదిలో గొల్లవల్లె ఉన్నది’ అని వాచ్యార్థం. కాని, గంగానదిలో గొల్లవల్లెకాదు, ఏవల్లెకూడా ఉండటం సంభావ్యంకాదు. అందుచేత, ఇచ్చట ‘గంగానది ఒడ్డున గొల్లవల్లె ఉన్నది’ అని అర్థం చెప్పుకోవాలి— దీనినే అక్ష్యార్థం అంటారు.

వ్యంగ్యార్థం :

అత్తవడినదింట మత్తెక్కి; పతియెందో

పోయినాడు; కుక్కపోతుసచ్చె;

ప్రత్తిచేను విఱుగబడిమేసె నెమబోతు;

దీనినతని కెవరు తెలుపువారు?

(గాథాసప్తశతి-VI-49)

(శ్రీమాన్ రాళ్ళపల్లి అనంతకృష్ణశర్మగారి అనువాదం).

ఇది పరకీయా ప్రసంగం :

వాచ్యార్థం : ఇంట ఒంటరిగా ఉన్నాను; భయంగా ఉంది; ఎవరైనా తోడుగా ఉంటే బాగుండును.

వ్యంగాలయ, ఉపవతిని, రహస్యంగా వండిన ప్రత్తిచేనులో కలిసికొనేది. ఇప్పుడు ఆ ప్రత్తిచేనును ఎనుబోతు తిన్నది; ఇంక అక్కడ కలిసికొనటానికి వీలులేదు. కాని, “ఇప్పుడు నేను ఇంటిలో ఒంటరిగా ఉన్నాను. అత్త, మత్తెక్కివడి ఉండటంచేత, ఉన్నా లేనట్లే, కావున నీవు నిరభ్యంతరంగా ఇంటికేరావచ్చు” అనే ధ్వని పొంచి వింటున్న ఉపవతికి స్ఫురించింది.

కాగా, ఇది, వాచ్యార్థాన్నిమించి, ప్రతీయమానమైన ధ్వని; అంతేకాదు రసం వాచ్యంకాలేదు.

16. రసాభాసం

అదేశయుక్తో వేషోహి నశోభాం జనయిష్యతి ||

మేఖలోరసి బద్ధాతు హాస్యం సముపపాదయేత్ |

-(నా.శా.XXI-73-74)

— అసహజమైన వేషం శోభాకరంకాదు. మేఖల (=వడ్డాణం)ను వక్షము నందు ధరిస్తే హాస్యాస్పదం అవుతుంది కదా!

అహార్యాభినయ ప్రసంగంలో భరతమునిచేసిన పౌచ్చరిక ఇది. అసహజమైనది హాస్యాస్పదం కావటం ఒక్కవేషం విషయంలోనే కాదని రుద్రటుడు మరింతగా విశదీకరించినాడు :

గ్రామ్యత్వ మనౌచిత్యం వ్యవహారాకారవేషవచనానామ్ |

దేశ-కుల-జాతి-విద్యా-విత్త-వయః-స్థాన-పాత్రేషు ||

-(రుద్రబాలంకారం-XI-9)

— దేశం, కులం, జాతి, విద్య, విత్తం, వయస్సు, స్థానం, పాత్ర-పీటి విషయాలలో వ్యవహారం, ఆకారం, వేషం, వచనం - ఇవి ఔచిత్య సహితంగా లేకపోవటం ‘గ్రామ్యత్వం’ అనే దోషం అవుతుంది; అంటే అవి హాస్యాస్పదములవుతాయి.

ఔచిత్య-అనౌచిత్యాలను అనందవర్ధనుడు క్రిందివిధంగా వివరించినాడు.

అనాచిత్త్యాత్-ఋతే నాన్యత్ రసభంగస్య కారణమ్ ।

ప్రసిద్ధాచిత్త్య బంధస్తు రసస్యోపనిషత్పరా ॥

-(ధ్వన్యాలోకం-III-15)

- అనాచిత్త్యంవినా వేరొక రసభంగకారణం లేదు. ఇంక జాచిత్త్యసహితమైన నిబంధనం కేవలం రసగుళికయే.

జాచిత్త్యవదాన్ని స్పష్టంగా నిర్వచించటమేకాక, జాచిత్త్యాన్ని ఒకప్రధాన సాహిత్యసంప్రదాయంగా స్థాపించిన క్షేమేంద్రుడు భరత-రుద్రట-అనందవర్ధనుల భావాలను ఇట్లా ప్రవంచించినాడు (జా.వి.చ-1) :

కంఠే మేఖలయా నితంబఫలకే తారేణ హారేణవా

పాణౌ నూపురబంధనేన చరణే కేయూరపాశేనవా ।

శౌర్యేణ ప్రణతే రిపౌ కరుణయా నాయూన్తి కే హాస్యతామ్

జాచిత్యేన వినా రుచింప్రతనుతే నాలంకృతి ర్నోగుణాః ॥

- కంఠమందు మేఖల, ఫలకంవలె విశాలమైన నితంబమందు ముత్యాల హారం, చేతియందు అందెల, పాదమందు దండకడియం ధరించటం; నమస్కరించిన నానిమీద శౌర్యం- శత్రువుమీద కరుణచూపటం- వీటివల్ల ఎవరైనా హాస్యాస్పదులు కాకుండా ఉంటారా? జాచిత్త్యంలేని అలంకారాలు కాని, గుణాలు కాని రచికరం కాజాలవు.

పైశ్లోకంలో, అనాచిత్త్యవంతములై హాస్పాదములయ్యే నాలుగు విధాల భూషణ ధారణం, రెండు గుణాలు మాత్రమే చెప్పబడినవి. కాని, క్షేమేంద్రుడు ఈ రెండు వర్గాలతోనే ఆగక, జాచిత్త్యం విధిగా పాటించవలసిన మొత్తం 27 వర్గాలను పేర్కొన్నాడు-- వద్యం, వాక్యం, ప్రబంధం, గుణం, అలంకారం, రసం, క్రియ, కారకం, లింగం, ఫలనం, విశేషణం, ఉపవర్గ, నిపాతం, కాలం, దేశం, కులం, వ్రతం, తత్త్వం, సత్త్వం, అభిప్రాయం, స్వభావం, సారసంగ్రహం, వ్రతిభ, అవస్థ, విచారం, నామం, ఆశీర్వాదం.

క్షేమేంద్రుడు 'జాచిత్త్యం' అంటే ఏమిటో ఇట్లా వివరించినాడు :

ఉచితం ప్రాహురాచార్యా సదృశంకిల యస్యయత్ ।

ఉచితస్యచ యో భావః తదాచిత్త్యం ప్రచక్షతే ॥

-(జాచిత్త్యవిచారచర్చ-7 శ్లో.)

— దేనికి ఏది సదృశం (=తగినట్లు)గా ఉంటుందో అది 'ఉచితం'; ఉచితం యొక్క భావమే 'ఔచిత్యం'.

కాగా, అనౌచిత్యం ఎక్కడ ఉన్నా అది గ్రామ్యత్వం అవుతుంది. గ్రామ్యత్వం తప్పక హాస్యాస్పదమవుతుంది.

ఇంక ప్రస్తుతాంశం రసాభాసం, దానితోపాటు భావాభాసం. అనౌచిత్య ప్రవృత్తివల్ల రస-భావాలు క్రమంగా రసాభాసం, భావాభాసం అవుతాయని అర్వాచీనాలంకారికులు పేర్కొన్నారు. రసాభాసం భావాభాసం అనే పదాలను భరతుడు వాడకపోయినప్పటికీ అసహజములైనవి హాస్యాస్పదాలవుతాయనటంలో ఈ అభిప్రాయం సూచితమవుతున్నది.

ఆయా రసాభాసాలను ఆయారసాల వివరణల చివర పేర్కొన్నాను. ఉదా: బహునాయకరతి, ఏకత్రైవానురాగం, మ్లేచ్ఛగతం, తిర్యగ్గతం, అనే భేదాలచేత శృంగారాభాసం చతుర్విధం. ఇట్లాగే తక్కిన రసాలలో, భావాలలో ఆభాసత్వం ఉంటుంది. ఈ ఆభాసంకూడా రసదోహదకారి అవుతుందా లేదా అనేది కొంత చర్చనీయాంశమైంది. అయినప్పటికీ కాళిదాసాది మహాకవులు తిర్యగ్గతాదిశృంగారాలను మనోహరంగా వర్ణించి ఉన్నారుకదా!

శృంగారం అనుకృతిరూపంలో అంటే ఆభాసరూపంలో హాస్యానికి హేతువు అవుతుంది. ఈ ఆభాసమందలి రతి కామనాభిలాషమాత్రమైన వ్యభిచారి భావమేకాని స్థాయిభావం కాజాలదు (స్థాయివలె మాత్రం గోచరిస్తుంది). తద్వశాన విభావాదులు కూడా ఆభాసరూపం పొందుతాయి. ఆభాసమంటే అనౌచిత్యప్రవృత్తి కదా. ఆ ఆభాసం హాస్యానికి విభావం అవుతుంది. ఇచ్చట శృంగారాభాసం తక్కిన రసాలకు ఉపలక్షకం; అంటే దీనిచేత సర్వ రసాలు గ్రాహ్యలేకరుణాద్యాభాసాలు కూడా హాస్యానికి విభావలే. కాగా సర్వరసములందలి అనౌచిత్యప్రవృత్తి హాస్యానికి విభావంకాగలదు. (అ.భా. 1వ సం. పుట 313).

ఆయా ఆభాసాలను శారదాతనయుడిట్లా వివరించినాడు :

హాస్యభూయిష్టమైన శృంగారం, శృంగారాభాసం.

బీభత్సంతో నిండినహాస్యం, హాస్యాభాసం.

భయానకప్రాయమైన వీరం, వీరాభాసం.

కరుణం ఎక్కువగాగల అద్భుతం, అద్భుతాభాసం.

శోకభయాలతోనిండిన రౌద్రం, రౌద్రాభాసం.

హాస్యంతోనిండిన కరుణము, కరుణాభాసం.

శృంగారంతోడి బీభత్సం, బీభత్సాభాసం.

రాద్ర వీరభూయిష్టమైన భయానకం భయానకాభాసం.

శృంగారంలో, పిమ్మట ఉభయనిష్ఠమైనప్పటికీ, తొలుత ఏకనిష్ఠమైతే, అది శృంగారాభాసమే అవుతుందని లోచనకారుడు. ఉదా: రత్నావళియందు, అన్యోన్య సందర్శనమునకు పూర్వమే, సాగరికకు వత్సరాజునందుకల రతి.

రసదోషాలలో ప్రధానమైనది అంగంగా ఉండే రసం స్వేచ్ఛగా వృద్ధిపొందటం; అప్పుడు అంగిరసం, అవిసీతిపరుడైన మంత్రివల్ల ఆ ప్రభువు ఆభాసతపొందునట్లే, ఆభాసంపొందుతుందని సింగభూపాలుడు పేర్కొన్నాడు.

రసదోషాలలో తప్పక గమనించవలసినది- రసం వాచ్యంకారాదు; అంటే ఇది శృంగారరసం, ఇది కరుణరసం అంటూ కవి వాచ్యంచేయరాదు. అతని చిత్రణలో, వర్ణనలో ఆయారసాలు ప్రతీయమానం కావాలి.

భామహాదులు రసచర్చవదలివేసినా, రసాన్నిమాత్రం అలంకారంగా పేర్కొన్నారు. రస, భావ, రసాభాస, భావాభాస, భావశాంత్యాదులు కావ్యంలో ప్రధానంగాకాక, అన్యంగములైతే అవి రసవదాద్యలంకారాలవుతాయి.

- 1) రసం అప్రధానం (అంటే వేరొక రసానికి లేదా భావానికి అంగం) అయితే అది 'రసవదలంకారం'.
- 2) ఒకరసానికి భావంకానీ, ఒకభావానికి ఇంకో భావంకానీ అంగం అయితే అది 'ప్రేయోఽలంకారం' (=భావాలంకారం).
- 3) భావానికి రసాభాసం లేదా భావాభాసం అంగం అయితే అది 'హిర్దస్విదలంకారం'.
- 4) రసానికి భావశాంతి అంగం అయితే అది 'సమాహితాలంకారం'.

ఔచిత్యమనుధావంతి సర్వే ధ్వనిరసోన్నయాః ।

గుణాలంకృతి రీతీనాం నయాశ్చాన్యజు వాఙ్మయాః ॥

-మహామహోపాధ్యాయ ఎస్. కుప్పస్వామిశాస్త్రి

(ఉన్నయం=అనుమతి; అలంకృతి=అలంకారం; అన్యజువాక్=వక్రోక్తి)

క్షీతౌరత్నచ్ఛాయాఫలన ముదకే వీచిలలితం
శిఖిన్యర్చిః ప్రేంఖా సహజగతి వైచిత్ర్యమనిలే ।
తటిత్క్రిడావ్యోమ్నీత్యకృత సుభగః పంచసుషరః
ప్రవిష్టో భూతేషు ప్రభవతి హి నృత్రస్య మహిమా ॥
-నృత్రరత్నావళి-I-10

సర్వేభవంతు సుఖినః

సర్వేసంతు నిరామయాః ।

సర్వే భద్రాణి పశ్యంతు

మాకశ్చిత్ దుఃఖభాక్ భవేత్ ॥

దుర్జనః సజ్జనోభూయాత్

సజ్జనః శాంతిమాప్నుయాత్ ।

శాంతోఽమరచ్యేత బంధేభ్యః

ముక్తశ్చాన్యాన్ విమోచయేత్ ॥

ఓమ్. శాంతిః, శాంతిః, శాంతిః.

అనుబంధములు

1. సంప్రదించిన ప్రధాన శాస్త్ర గ్రంథములు

1. నాట్యశాస్త్రం- భరతముని వ్రణీతం- అభినవగుప్తుని “అభినవభారతీ” వ్యాఖ్యాసహితం.

- (i) శ్రీమానవల్లి రామకృష్ణకవి (యమ్.ఆర్. కవి) గారి సంపాదకత్వంలో బరోడా గేక్వాడ్ ఓరియంటల్ సీరీస్ లో వెలువడిన నాలుగు సంపుటాలు:
మొదటిసంపుటం - ద్వితీయపరిష్కృతముద్రణ (1956) 1-7 అధ్యాయాలు.
రెండవ సంపుటం - ప్రథమముద్రణ (1934) 8-18 అధ్యాయాలు.
మూడవసంపుటం - ప్రథమముద్రణ (1954) 19-27 అధ్యాయాలు.
నాలుగవ సంపుటం - ప్రథమముద్రణ (1964) 28-37 అధ్యాయాలు.

(ii) డా. మనోమోహన్ ఘోష్ అంగ్రానువాదం.

- (i) మొదటిసంపుటం - 1-27 అధ్యాయాలు. (1951)
- (ii) రెండవసంపుటం - 28-36 అధ్యాయాలు. (1961)

(iii) డా. మనోమోహన్ ఘోష్ సంపాదకత్వంలో వెలువడిన సంస్కృత మూలం :

- (i) మొదటిసంపుటం - 1-27 అధ్యాయాలు. (1967)
- (ii) రెండవసంపుటం - 28-36 అధ్యాయాలు. (1956)

(iv) ఆచార్య బాబూలాల్ శుక్ల శాస్త్రీ సంపాదకత్వంలో హిందీ అనువాదంతో వెలువడిన నాలుగు సంపుటాలు.

- (i) మొదటిసంపుటం - 1-7 అధ్యాయాలు. (1984)
(ద్వితీయ పరిష్కృత ముద్రణ)
- (ii) రెండవసంపుటం - 8-19 అధ్యాయాలు. (1978)
- (iii) మూడవసంపుటం - 20-27 అధ్యాయాలు. (1983)
- (iv) నాలుగవసంపుటం - 28-36 అధ్యాయాలు. (1985)

(v) డా.పి.యస్.ఆర్. అప్పారావు అంగ్రానువాదం - గుప్తభావ ప్రకాశికా సహితం - 1-36 అధ్యాయాలు. ద్వితీయముద్రణ (1982)

2. ధ్వన్యాలోకం - ఆనందవర్ధన ప్రణీతం - అభినవగుప్తుని అభినవభారతీ సహితం.

(1) డా.కె. కృష్ణమూర్తిగారి ఆంగ్లానువాదసహితం

ద్వితీయముద్రణ (1982)

(2) శ్రీమాన్ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులవారి ఆంధ్రానువాదం.

3. దశరూపకం - ధనంజయ ప్రణీతం - ధనికుని 'అవలోక' సహితం. డా. బైజనాథ పాండేయ హిందీ అనువాదసహితం ప్రథమముద్రణ (1979)

4. సంగీతరత్నాకరం - శార్ంగదేవప్రణీతం - (7వ అధ్యాయం) - కల్లినాథ, సింగభూపాలుర వ్యాఖ్యలతో కూడినది.

మద్రాసు అడయార్ లైబ్రరీ ప్రచురణ

5. రసార్ణవసుధాకరం - సింగభూపాల ప్రణీతం - శ్రీబులుసు వేంకట రమణయ్యగారి ఆంధ్రానువాద సహితం. ప్రథమముద్రణ-1950

6. ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణం - విద్యానాథప్రణీతం - కుమారస్వామి 'రత్నావళి' వ్యాఖ్యాసహితం. డా.వి. రాఘవన్ సంపాదకత్వంలో వెలువడినది తృతీయముద్రణ - 1987

7. సాహిత్యదర్పణం - విశ్వనాథ కవిరాజ ప్రణీతం - లోచన - విజ్ఞానప్రియ వ్యాఖ్యలతో కూడినది.

(1) ఢిల్లీ భారతీయ బుక్ కార్పొరేషన్ ప్రచురణ (1988)

(2) కళాప్రవూర్ణ శ్రీవేదం వెంకటరాయశాస్త్రిగారి ఆంధ్రానువాదం (1935)

8. భావప్రకాశనం - శారదాతనయ ప్రణీతం.

శ్రీ జమ్మలమడుక మాధవరామశర్మగారి ఆంధ్రానువాద సహితం (1973).

9. (i) నాట్యదర్పణం - రామచంద్ర - గుణచంద్ర ప్రణీతం - డా. దేవీచంద్ర శర్మ హిందీ అనువాద సహితం

(ii) The Nāṭya Darpaṇa - A critical study by Dr. K.H. Trivedi (1966)

10. రసమంజరి - భానుదత్తప్రణీతం
శ్రీ వేదం వేంకట రాయశాస్త్రిగారి ఆంధ్రటీకాసహితం.
ప్రథమముద్రణ (1909)
11. రసగంగాధరం - జగన్నాథపండిత ప్రణీతం.
శ్రీమాన్ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులవారి శ్రీ శర్వాణీ వ్యాఖ్యా
సహితం (1969)
12. రసతరంగిణి - భానుదత్త ప్రణీతం.
శ్రీ గోపాలదత్తజోషీ హిందీ అనువాద సహితం
ప్రథమముద్రణ (1974)
13. శృంగారమంజరి - హజరత్ సయ్యద్ అక్బర్షా హుస్సేని (బడేసా హెబ్) ప్రణీతం.
డా.వి. రాఘవన్ విపుల అంగ్ల వ్యాఖ్యాసహితం (1951)
14. భరతరసప్రకరణం - నీడామంగలం తిరువేంకటాచార్య సంకలితం -
వావిళ్ళముద్రణ (1932)
15. (i) బాలరామభరతం - బాలరామవర్మ వంచి మహారాజ ప్రణీతం - 1935
(ii) Balarama Bharatamu - critical study by Dr. E. Easwaran Nam-
poothiry - 1983 (Kerala Sanskritam Publication - Trivendrum)
16. ఔచిత్య విచారచర్చ - క్షేమేంద్ర ప్రణీతం డా. పుల్లెల శ్రీరామ
చంద్రుడుగారి అనువాద సహితం.
17. కావ్యాలంకారం - భామహ ప్రణీతం - డా. పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడుగారి
అనువాద సహితం - 1979
18. వక్రోక్తి జీవితం - కుంతక ప్రణీతం - డా. పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు
గారి అనువాద సహితం - 1977
19. Bhoja's Śṛṅgāra Prakāśa by Dr. V. Raghavan (1978)
20. The Number of Rasas by Dr. V. Raghavan (1940)
21. కావ్యాలంకార సంగ్రహం (నరసభూపాలీయం) - రామరాజభూషణ ప్రణీతం
- శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారి విపులవ్యాఖ్యాసహితం
(1945)
22. సాహిత్యశిల్ప సమీక్ష - ఆచార్య పింగళి లక్ష్మీకాంతం (1970)

2. అకారాది పదానుక్రమణిక

అ

అజశీల - 167
 అతిదేశం - 248
 అద్భుతరసం - 507
 " అభావం - 511
 " గతి - 511
 " భేదాలు - 511
 అథమ ప్రకృతి (స్త్రీ) - 149
 " (పురు) - 64, 89
 అనుకూలుడు - 80
 అనుచారిక - 199
 అనుభావం - 215
 " భేదాలు - 216
 అనుభావాలు, బుద్ధి ఆరంభ - 251
 అనుభావాలు, వాగారంభ - 242
 అనురక్త - 429
 అనురాగం - 276
 అనులాపం - 246
 అనుస్మృతి - 445
 అపదేశం - 249
 అపలాపం - 247
 అపస్మారం - 379
 అభినయం - 6
 అభిలాష - 443
 అభివ్యక్తివాదం
 (అభినవగుప్త) - 560
 అభిసారిక - 184
 అమర్షం - 384

అమాత్యుడు - 97
 అమిలితుడు - 79
 అయోగ విప్రలంభం - 440
 అలంకరణ - 38
 అలంకారశాస్త్రం - 527
 అలంకారశాస్త్రం, గ్రంథాలు - 532
 " నామం - 527
 " ప్రమేయం - 529
 అలంకారాలు, అంగజ - 219
 " అయత్నజ - 237
 " సహజ - 234
 " స్వభావజ - 224
 అవస్థలు, అష్టవిధానాయుక - 168
 అవస్థలు, వ్యభిచారి భావాల - 324
 అవహిత్త - 386
 అశ్రువు (అస్రం) - 310
 అసురశీల - 159
 అసూయ - 338

ఆ

అభిరూప్యం - 32
 అభ్యంతరపరివారం - 194
 అలంబన విభావం - 17
 ఆలస్యం - 346
 ఆలాపం - 245
 ఆలాపాదులు - 243
 ఆవేగం - 364
 ఆవేగభేదాలు - 365

ఈ
ఈర్ష్య - 434
ఈర్ష్యభేదాలు - 434

ఉ
ఉగ్రత - 388
ఉత్తమప్రకృతి (స్త్రీ) - 147
" (పురు) - 62, 88
ఉత్తమాదిభేదాలు - 62, 146
ఉత్తమాదులు-శృంగారవరంగా - 150
ఉత్సాహం - 289
ఉదాత్త - 155
ఉదాత్తాది నాయకాభేదాలు - 154
ఉదాత్తుడు, ధీర - 67
ఉద్దిష్టనవిభావం - 19
ఉద్వేగం - 446
ఉద్ధృత - 156
ఉద్ధృతుడు, ధీర - 69
ఉన్మాదం - 393, 448
ఉపక్రమం - 433
" భేదాలు - 433
ఉపచారం - 424
ఉపదేశం - 259
ఉపనాయకుడు - 94
ఉపవతి - 73
ఉషేక్ష - 434
ఉష్ణశీల - 164

ఋ
ఋతువులు - 422

ఙ
ఙాతుక్యం - 375
ఙాదార్యం - 57, 242
ఙావస్థాయిక నిర్ముండులు - 203

క
కంపం (వేపకుపు) - 310
కన్య - 133
కరుణరసం - 473
" భేదాలు - 476
" గతులు - 478
" అభాసం - 479
కలహంతరిత - 177
కాంచుకీయులు - 203
కాంతి - 239
కామం, ప్రచ్ఛన్న - 428
" శృంగారం - 423
" స్పష్ట - 428
కామావస్థలు, దశ - 440
కామోత్పత్తి - 425
కామోపచారం, అభ్యంతర-427
" బాహ్య - 429
కామోపభోగం - 427
కిల(లి)కించితం - 228
కుట్టమితం - 230
కుతూహలం - 235
కుమారాధిక్యములు - 97
కుమారికలు - 201
కూచిమారుడు - 91
కేళి - 237

కోసం - 485

కోదం - 283, 485

" భేదాలు - 285

ఖ

ఖండిత - 178

ఖరశీల - 165

గ

గంతుకామ - 139

గంధర్వశీల - 160

గర్వం - 371

గాంధీర్యం - 55

గుణకీర్తనం - 445

గుణాలు - 20

గోశీల - 167

గ్రంథప్రమేయం - 11

గ్లాని - 331

చ

చకితం - 236

చతురాది శృంగార నాయకులు - 87

చతురుడు - 87, 88

చవలత - 360

చక్షుఃప్రీతి - 443

చింత - 349, 444

చేటుడు - 102

చేష్టలు - 38

ఛ

ఛలం - 405

జ

జడత - 369

జగుప్స - 295

జృంభ - 316

త

తటస్థాలు - 39

తవన - 234

తేజం - 58

త్రాసం - 402

ద

దండం - 434

దత్తకుడు - 91

దక్షిణుడు - 83

దానం - 434

దీప్తి - 239

దూతకర్మలు - 109

దూతలు - 105

దూతికలు - 190

దూతీకృత్యాలు - 192

దూతీగుణాలు - 191

దేవశీల - 159

దేవులు - 196

దైన్యం - 347

ధ

ధీరాదిభేదాలు - 143

ధీరోదాత్తాది నాయకులు - 65

ధూర్తుడు - 86

ధృతి - 355

ధృష్టుడు - 85
ధైర్యం - 240

న

నవంసకవర్గం - 202
నర్తకి - 199
నాగశీల - 161
నాటకీయలు - 198
నాయకగుణాలు - 51
నాయకభేదాలు - 59
నాయకాభాసుడు - 93
నాయకుడు - 43
నాయికలసంఖ్య - 120
నాయికాభేదాలు - 117
నాయికావస్తలు - 168

” కొన్ని

ఉదాహరణలు - 188
నిద్ర - 377
నిర్దేశం - 248
నిర్వేదం - 327
నీలరాగం - 274

ప

పతి - 73
పతిమున్నగు శృంగార నాయకులు -
72

పరకీయ - 132
పరిచారికలు - 200
పరోధ - 134
పాంచాలాది శృంగార నాయకులు -
91

పాంచాలుడు - 91
పిశాచశీల - 161
పీఠమర్చుడు - 101
పురోహితుడు - 96
పూర్వానురాగం - 440
ప్రగల్భ (ప్రాథ) - 130
ప్రణయం - 269
ప్రతినాయకుడు - 94
ప్రతీహారులు - 201
ప్రలయం - 314
ప్రలాపం - 245
ప్రవత్స్యత్ పతిక - 187
ప్రవాసకారణాలు - 458
ప్రవాస విప్రలంభం - 456
ప్రవృత్తి - 251
ప్రసాదం - 35
ప్రాగల్భ్యం - 241
ప్రాడ్వివాకులు - 97
ప్రేమ - 267
ప్రేయోరసం - 517
ప్రేక్షణ కారికలు - 200
ప్రోషితభర్తృక - 182
ప్రోషితాదినాయకులు - 78
ప్రోషితుడు - 79

బ

బాహ్యపరివారం - 95
బిచ్ఛోకం - 231
ఓభత్సరసం - 502
ఓభత్సరసం, అభాసం 506
” గతులు - 506

బీభత్సరసం, భేదాలు - 505

భ

భక్తిరసం - 520

భట్టనాయకవాదం - 560

భట్టలోల్లటవాదం - 559

భద్రుడు - 91

భయం - 291

భయం, భేదాలు - 294

భయానకరసం - 496

భయానకరసం, ఆభాసం - 502

" గతులు - 501

" భేదాలు - 501

భరతరససూత్రం - 557

భావం - 220

భావశబలత - 324

భావశాంతి - 324

భావసంధి - 324

భావాలు - 207

భావాలు, సంచారి - 211, 321

" సాత్త్విక - 212, 301

" స్థాయి - 211, 255

భావోత్పత్తి - 324

భేదోపాయం - 433

భోగినులు - 197

మ

మంజిష్ఠారాగం - 274

మంత్రులు - 96

మకరశీల - 165

మతి - 389

మత్స్యశీల - 164

మదం - 234, 340

మదం, భేదాలు - 342

మధ్యమప్రకృతి (స్త్రీ) - 148

" (పురు) 63, 89

మధ్యానాయక - 129

మనుష్యశీల - 162

మన్యువు - 435

మరణం - 396, 450

మరణం, అభినయం - 400

మహత్తరలు - 201

మహాదేవి - 195

మహిషశీల - 166

మాధుర్యం - 53, 240

మానం - 140, 268

మానం, భేదాలు - 141, 455

మాననాది పదాలు - 37

మాన విప్రలంభం - 452

మాని - 87

మాయారసం - 523

మార్దవం - 33

మిశ్రప్రకృతి - 65

ముగ్ధ - 127

మృగశీల - 164

మోట్టాయితం - 229

మోహం - 351

మౌగ్ధ్యం - 235

య

యక్షశీల - 162

యౌవనం - 20

యౌవనం, భేదాలు (స్త్రీ) - 21
 " " (పురు) - 58

ర

రతి - 262
 రతి, అవస్థలు - 262
 రసం, ఏకైకం - 555
 రసం, జాచిత్యం - 580
 రసం, సుఖదుఃఖాలు - 575
 రసధ్వని - 577
 రసప్రతీతి - 563
 రసమీమాంస - 525-84
 రసమైత్రి - 546
 రసరాజం - 556
 రసవత్ మున్నగు అలంకారాలు
 582
 రసవిరోధం - 546
 రససంఖ్య - 539
 రససమీకరణం - 551
 రసమీకరణం,
 " అద్భుతం - 555
 " కరుణం - 552
 " శాంతం - 553
 " శృంగారం - 554
 రససంకర్షం - 544
 రససామగ్రి - 566
 రససూత్రం, భరత - 557
 రసానుభూతి - 9, 568
 రసానుభూతి, శ్రవ్య కావ్యాలలో -
 565

రసానుభూతి, బాలరామవర్మ
 వివరణ - 570

రసాభాసం - 579
 రసాలు - 407-524
 రసాలు : అంగి-అంగ - 543
 రసాలు : ఉత్పత్తి - 538
 రసాలు : క్షాన్ని నూత్న - 517
 రసాలు : జన్యజనకత్వాలు - 541
 రసాలు : విభేదాలు - 548
 రసాలు : స్థాయిభావాదులు - 549
 రాగం - 273
 రాగచేష్టలు - 429
 రాగభేదాలు - 274
 రాజు - 96
 రాక్షసశీల - 160
 రీతి - 251
 రూపం - 29
 రోదనం - 281
 రోమాంచం - 313
 రోషం - 485
 రాద్రరసం - 479
 రాద్రరసం - 479
 " ఆభాసం - 487
 " గతులు - 487
 " భేదాలు - 484

ల

లలితం - 56, 232
 లలిత - 157
 లలితుడు, ధీర - 70

భావణ్యం - 30

శీల - 225

వ

వక్రక్తిగర్విత - 187

వత్సలరసం - 578

వర్షధరులు - 203

వాగారంభ-అనుభావాలు - 242

వాచికాభినయం, సప్తప్రకార - 249

వానరశీల - 163

వాసకసజ్జిక - 171

వాసకసజ్జికాదులు - 168

వాసకసజ్జికాదులు, అవస్థలు - 168

వాసకసజ్జికాదులు, కొన్ని ఉదాహరణలు
- 188

వాసకోచితకాలాలు - 172, 428

విచ్చిత్తి - 227

విలుడు - 102

విదూషకుడు - 103

వితర్కం - 404

విప్రలంభం, కరుణ - 460

" ప్రవాస - 456

" మాన - 452

" విరహ - 451

" శాప - 458

విప్రలబ్ధ - 180

విప్రలంభ శృంగారం - 438

విప్రియం - 434

విబోధం - 383

విభావం - 15

విభావం, ఆలంబన - 17

" ఉద్దీపన - 19

విభ్రమం - 228

విరక్త - 432

విరక్త వనితలు - 436

విరహ - 79

విరహోత్కంఠిత - 174

విలాపం - 245, 447

విలాసం - 52, 226

విషాదం - 373

విస్మయం - 296

విహార ప్రదేశాలు, దివా - 422

" నిశా - 422

విహృతం - 233

విక్షేపం - 232

వీరం, దయా - 494

" దాన - 494

" ధర్మ - 495

" యుద్ధ - 493

వీరరసం - 488

వీరరసం, అభాసం - 496

" భేదాలు - 491

వృత్తి - 251

వృద్ధలు - 201

వేషభువు (కంఠం) - 310

వైమనస్యం - 434

వైవర్ణ్యం - 312

వైశికుడు - 74

వైశిక వయస్కుడు - 76

ప్రీడ - 358

వ్యవదేశం - 248

వ్యభిచారి (సంచారి) భావాలు -
321

వ్యభిచారి భావాలు : నా.ద. కర్తలు
- 326

వ్య.భా. రాకేశగుప్త విశ్లేషణ - 326

వ్యలీకం - 434

వ్యాధి - 391, 449

వ్యాలశీల - 162

శ

శంక - 334

శకునశీల - 161

శరుడు - 84

శశజాతిమున్నగు నాయకులు - 92

శాంత - 157

శాంతరసం - 511

శాంతరసం, ఆభాసం - 517

" గతి - 516

శాంతుడు, ధీర - 71

శాపభేదాలు - 459

శాప విప్రలంభం - 458

శిల్పకారికలు - 197

శృంగారభేదాలు - 414

శృంగారరసం - 409

శృంగార రసం, ఆభాసం - 461

" భేదాలు - 419

" సంభోగ - 418

" విప్రలంభ - 438

శృంగారోచితదేశాలు - 421

శోకం - 279

శోభ - 51, 238

శ్రమ - 344

శ్రీశంకుకవాదం - 559

శ్వశీల - 160

స

సంకీర్ణం - 420

సంచారికలు - 200

సందేశం - 247

సంవన్మం - 420

సంప్రవృత్తకుడు - 89

సంలావం - 246

సంక్షిప్తం - 419

సఖి - 192

సత్త్వం - 3

సత్త్వభేదాలు - 51

(పురుషులలో)

సభాస్థారులు - 97

సహాయులు, నాయక - 99

" శృంగార - 101

సాత్త్వికాభినయం - 3

సామం - 434

సామాన్య - 136

సాహిత్యశాస్త్రం : దశలు - 530

" సంప్రదాయాలు - 536

సుప్తం - 381

మాకరశీల - 165

సేనాపతి - 96

సౌందర్యం - 31

సౌకుమార్యం - 34

స్తంభం - 308

స్థాయినులు - 197

స్థాయిభావాలు - 211, 255

స్తైర్యం - 54

స్నాతకులు - 202
 స్నేహం - 270
 స్నేహం, భేదాలు - 270
 స్మృతి - 353
 స్వరభంగం, స్వరభేదం - 313
 స్వాధీనభర్తృక - 176
 స్వామినులు - 196
 స్వీయాది నాయకలు - 126
 స్వేదం - 307

హ

హయశీల - 166

హర్షం - 362
 హాసితం - 236
 హస్తీశీల - 163
 హానం - 222
 హానం - 277
 హాస్యరసం - 463
 హాస్యరసం, ఆభాసం - 472
 " అధములు - 471
 " ఉత్తములు - 470
 " భేదాలు - 472
 " మధ్యములు - 470
 హేం - 223